This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Dette er en digital utgave av en bok som i generasjoner har vært oppbevart i bibliotekshyller før den omhyggelig ble skannet av Google som del av et prosjekt for å gjøre verdens bøker tilgjengelige på nettet.

Den har levd så lenge at opphavretten er utløpt, og boken kan legges ut på offentlig domene. En offentlig domene-bok er en bok som aldri har vært underlagt opphavsrett eller hvis juridiske opphavrettigheter har utløpt. Det kan variere fra land til land om en bok finnes på det offentlige domenet. Offentlig domene-bøker er vår port til fortiden, med et vell av historie, kultur og kunnskap som ofte er vanskelig å finne fram til.

Merker, notater og andre anmerkninger i margen som finnes i det originale eksemplaret, vises også i denne filen - en påminnelse om bokens lange ferd fra utgiver til bibiliotek, og til den ender hos deg.

Retningslinjer for bruk

Google er stolt over å kunne digitalisere offentlig domene-materiale sammen med biblioteker, og gjøre det bredt tilgjengelig. Offentlig domene-bøker tilhører offentligheten, og vi er simpelthen deres "oppsynsmenn". Dette arbeidet er imidlertid kostbart, så for å kunne opprettholde denne tjenesten, har vi tatt noen forholdsregler for å hindre misbruk av kommersielle aktører, inkludert innføring av tekniske restriksjoner på automatiske søk.

Vi ber deg også om følgende:

- Bruk bare filene til ikke-kommersielle formål
  Google Book Search er designet for bruk av enkeltpersoner, og vi ber deg om å bruke disse filene til personlige, ikke-kommersielle formål.

- Ikke bruk automatiske søk
  Ikke send automatiske søk av noe slag til Googles system. Ta kontakt med oss hvis du driver forskning innen maskinoversettelse, optisk tegngjenkjenning eller andre områder der tilgang til store mengder tekst kan være nyttig. Vi er positive til bruk av offentlig domene-materiale til slike formål, og kan være til hjelp.

- Behold henvisning
  Google-"vannmerket" som du finner i hver fil, er viktig for å informere brukere om dette prosjektet og hjelpe dem med å finne også annet materiale via Google Book Search. Vennligst ikke fjern.

- Hold deg innenfor loven
  Uansett hvordan du bruker materialet, husk at du er ansvarlig for at du opptrer innenfor loven. Du kan ikke trekke den slutningen at vår vurdering av en bok som tilhørende det offentlige domene for brukere i USA, impliserer at boken også er offentlig tilgjengelig for brukere i andre land. Det varierer fra land til land om boken fremdeles er underlagt opphavrett, og vi kan ikke gi veiledning knyttet til om en bestemt anvendelse av en bestemt bok, er tillatt. Trekk derfor ikke den slutningen at en bok som dukker opp på Google Book Search kan brukes på hvilken som helst måte, hvor som helst i verden. Erstatningsansvaret ved brudd på opphavsrettigheter kan bli ganske stort.

Om Google Book Search

Googles mål er å organisere informasjonen i verden og gjøre den universelt tilgjengelig og utnyttbar. Google Book Search hjelper leserne med å oppdage verdens bøker samtidig som vi hjelper forfattere og utgivere med å nå frem til nytt publikum. Du kan søke gjennom hele teksten i denne boken på `http://books.google.com/`

NORGES LAND OG FOLK

TOPOGRAFISK-STATISTISK BESKREVET

XI

STAVANGER AMT

KRISTIANIA
FORLAGT AF H. ASCHEHOUG & CO
1888

TOPOGRAFISK-STATISTISK

BESKRIVELSE

OVER

STAVANGER AMT

EFTER OFFENTLIG FORANSTALTNING UDGIVET

AF

BOYE STRØM

KRISTIANIA
FORLAGT AF H. ASCHEHOUG & CO
1888

Harvard College Library
Von Maurer Collection
Gift of A. C. Coolidge
Jan. 13, 1904

THE NEW YORK
PUBLIC LIBRARY
720477A
ASTOR, LENOX AND
TILDEN FOUNDATIONS
R 1934 L

NEW YORK
PUBLIC
LIBRARY

vM 1346

Det Mallingske bogtrykkeri.

Forord.

Idet beskrivelsen over Stavanger amt med nærværende hefte afsluttes, skylder jeg at nævne følgende herrer, som har ydet bistand ved udgivelsen: Amtsagronom i Stavanger amt *Ingb. Anda,* forhenværende landbrugsskolebestyrer *Budde*, sekretær *N. R. Bull,* professor *Collett,* ingeniør *B. Geelmuyden*, forstmester *Gløersen,* professor *A. Helland*, forhenv. professor *E. Hertzberg,* arkivfuldmægtig *Huitfeldt-Kaas,* kaptein i marinen *Juel,* direktør *A. N. Kiær*, professor *Mohn,* professor *O. Rygh* samt oberstløitnant i generalstaben *de Seue.* Desuden har en stor del af amtets embeds- og bestillingsmænd saavelsom andre, til hvem korrekturark er blevne sendte til gjennemsyn, givet værdifulde raad og oplysninger. Til alle disse udtaler jeg herigjennem en ærbødig tak.

Fra enkelte af ovennævnte medarbeidere forelaa der ved min overtagelse af verket mere eller mindre fuldstændig udarbeidede manuskripter til visse partier af beskrivelsens almindelige del. Disse manuskripter er dog for den væsentligste del alene benyttede som grundlag for den i bogen givne fremstilling, for hvilken jeg altsaa selv alene bærer ansvaret.

Det var oprindelig min tanke i disse forord tillige at give en udførlig redegjørelse for den ved arbeidet fulgte plan, navnlig forsaavidt den har været afvigende fra den, der ligger til grund for den tidligere udgivne beskrivelse over Smaalenenes amt. Efterat imidlertid verkets videre fortsættelse nu er standset, tror jeg at kunne indskrænke mig til i heromhandlede henseende at henvise til mine udtalelser i de stortinget forelagte dokumenter.

Sluttelig bemerkes, at naar dette hefte først nu udkommer, er grunden den, at jeg, foranlediget ved sidste stortings beslutning om bevilgningens inddragelse, fra indeværende budgetaars begyndelse af er traadt tilbage til det statistiske centralbureau. Var dette ikke skeet, vilde bogen have været færdig i juli maaned.

Kristiania i november 1888.

Boye Strøm.

Indhold.

Første afdeling: Beskrivelse af amtet i almindelighed.

Beliggenhed, udstrækning og inddeling 1

Tabel over amtets inddeling 1887 2, provstier 3, skolekommuner 4, fattigdistrikter 4, tinglag 4, lensmandsdistrikter 4, sorenskriverier 4, fogderier 5, lægedistrikter 5, tolddistrikter 5, lodsoldermandskaber 6, militær inddeling 6, valgdistrikter 7.

Naturlig beskaffenhed 8

Høideforhold 8

Ryfylkes østlige høiland 8, den ytre del af Ryfylkes fastland 11, dalenes heie 12, Jæderen 13, øerne 14.

Kyst mod havet, fjorde 15

Elve og indsøer 18

Geognostiske forhold 21

Klima 24

Vekstliv 26

Dyreliv 27

Befolkning 30

Folketal 1875 30, folketal 1769—1885 31, fødte og døde 33, uegte fødte 33, udvandring 33, udflytninger 35, familier og huse 35, kjøn, alder og civilstand 36, livsstillinger 36, dissentere 36, blinde, døvstumme og sindssvage 37, spedalskhed 37.

Næringsveie 37

Jordbruget 38

Indmarksareal 39, antal jordbrug 39, grundværdi 39, skylddalerens værdi 39, jordleieforhold 40, jordfællesskab 40, agerareal, udsæd og avling 41, fodervekster 43, avlingens værdi 43, agerbrugets tilstrækkelighed 44, jordbrugets afkastning 45, kreaturhold 45, kreaturbesætningens værdi 45, heste 47, storfæ 47, meierier 47, faareavl 47, gjeder 48, svin 48, hønseavl 49, fædriftens overskud 49, kvæghold i ældre tider 49, offentlige foranstaltninger 49.

Skovdrift 50
Skovplantning 53, torvmyrer 53.
Fiskerier 54
Vaarsild 54, fedsild 57, brisling 57, nordenfjeldske sildefiskerier 57, Islandsfisket 58, makrel 59, hummer 59, vaartorsk 60, Lofoten og Finmarken 61, kveite, lange, brosme og sei 61, laks 61, østers 62, ferskvandsfiske 62.
Bergverksdrift og stenbrydning 62
Fabrikindustri 64
Handel og skibsfart 66
Binæringer 67
Haandverksdrift 67, husflid 68, havedyrkning 68, jagt 69, isskur 69, torvdrift 70.
Kommunikationsvæsen 70
Jæderbanen 70, landeveie 72, fyrvæsen 74, redningsstationer 75, lodsvæsen 75, postvæsen 75, telegrafvæsen 76.
Kommunal husholdning, skole- og fattigvæsen 78
Kommunal husholdning 78, skolevæsen 82, fattigvæsen 83.
Ældre inddelinger. Fornlevninger 85
Ældre inddelinger 85, forandringer i geistlig inddeling 86, verdslig inddeling 86, retslig inddeling 86, skibreder 87, medicinalinddeling 89. — Minder fra forhistorisk tid 90.

Anden afdeling: Beskrivelse af byer og herreder.

A. Byerne.

Sogndal ladested 92
Egersund ladested 96
Stavanger kjøbstad 106
Beskrivelse 106, havn 108, embedsmænd og offentlige kontorer 109, offentlige bygninger og institutioner 111, foreninger og selskaber 123, assuranceindretninger 129, pengeinstituter 130, folkemængde 130, handel og skibsfart 132, haandverks- og fabrikdrift 143, jordbrug 145, finantser 146, formues- og skatteforhold 147, havnekasse 147, fattigvæsen 148, legater 148, historie 149.
Sandnes ladested 154
Skudeneshavn ladested 161
Kopervik ladested 167
Haugesund kjøbstad 173

B. Herrederne.

1. Jæderens og Dalenes fogderi.

Sogndal 190
Lund 195
Heskestad 200

Bjerkreim 203
Helleland 208
Egersund 212
Ogne 218
Haa 222
Klep 229
Time 238
Gjesdal 242
Høiland 246
Haaland 254
Hetland 262

2. Ryfylke fogderi.

Høle 269
Fossan 273
Strand 279
Finnø 284
Rennesø 290
Mosterø 294
Skudenes 302
Avaldsnes 308
Torvestad 317
Skaare 322
Tysvær 328
Bokn 331
Skjold 334
Vikedal 340
Nerstrand 346
Sjernerø 350
Fister 354
Aardal 356
Hjelmeland 361
Jelse 366
Sand 373
Saude 378
Suledal 383

Stedregister 390

Første afdeling

Beskrivelse af amtet i almindelighed.

Beliggenhed, udstrækning og inddeling.

Stavanger amt indtager den sydligste, omkring Boknfjorden og dens talrige forgreninger liggende del af det vestenfjeldske Norge og grænser mod N til Søndre Bergenhus amt, mod Ø til Bratsberg, Nedenes samt Lister og Mandals amter, mod S og V til havet. I det store taget følger grænselinien mod naboamterne paa nordsiden vandskillet mellem Bømmelfjorden og Boknfjorden og paa østsiden vandskillet mellem Otteraaens og Sireaaens vasdrag paa den ene side og de mod Boknfjorden og Jæderen løbende elve paa den anden. Kun paa nogle faa steder naar grænsen merkbart udover disse høiderygge, idet den mod N paa et enkelt punkt gaar helt frem til Aalfjorden, en af Bømmelfjordens sydlige arme, og mod Ø paa to strækninger dannes af selve Sireaaen. Amtets nordligste punkt, fjeldtoppen Rullestadsaata i grænsen mod Søndre Bergenhus, ligger under 59 ° 49 ′ 30 ″ og dets sydligste, Sireaaens munding, under 58 ° 16 ′ 30 ″ n. b.; dets østligste punkt, Høgeholmen i Holmevandet, hvor grænselinjerne for Stavanger, Nedenes og Bratsberg amter støder sammen, er 7 ° 10 ′ 45 ″ og dets vestligste, Spanholmen ved Utsire, 4 ° 50 ′ 45 ″ ø. f. Greenwich. Fastlandets største længde fra Rullestadsaata til Sireaaens udløb er 170 km., dets største bredde fra Viksefjordens munding i V til Holmevandet i Ø 110 km. Omkredsen maaler ialt 557 km., hvoraf grænselinjen mod Søndre Bergenhus amt er 158 km., mod Bratsberg 14 km., mod Nedenes 74 km. og mod Lister og Mandal 141 km., medens kystlinjen, maalt

tvers over fjordmundinger og fjordgab, er 170 km. Det samlede fladeindhold er 9146 km², hvoraf 8605 km² fastland og 541 km² øer i hav eller fjord. Amtet er saaledes det mindste af de vestlandske amter og overgaar i størrelse kun Jarlsberg og Larvik, Smaalenene, Akershus og Lister og Mandal. Ved amtets sydligste punkt er den længste dag 18 t 10 m og den korteste 6 t 17 m; ved dets nordgrænse stiger den første til 18 t 42 m, medens den sidste gaar ned til 5 t 49 m.

Inddelinger. Forholdet mellem herreder, sogne og prestegjæld vil fremgaa af følgende

Tabel over Stavanger amts inddeling 1887.

Herreder og bykommuner.	Fladeindhold. km².	Tilstedev. folkemængde 1875.	Sogne.	Prestegjæld.	Tilstedev. folkemængde 1875.
Sogndal H . . .	291,63	2935	Sogndal	Sogndal	3425
Sogndal L . . .	0,19	490			
Lund	292,59	1464	Lund	Lund	2505
Heskestad . . .	206,36	1041	Heskestad . . .		
Bjerkreim . . .	693,29	2063	Bjerkreim . . .	Helleland . . .	3368
Helleland . . .	143,26	1305	Helleland . . .		
Egersund H . .	207,57	2850	Egersund . . .	Egersund . . .	6473
Egersund L . .	0,32	2408			
Ogne	107,57	1215	Ogne		
Haa	146,01	3125	Nærbø	Haa	3125
			Varhaug . . .		
Klep	128,49	2442	Klep	Klep	2442
			Orre		
			Bore		
Time	184,71	2467	Time	Lye	3611
Gjesdal	218,05	1144	Gjesdal		
Høiland	170,63	3618	Høiland	Høiland	5086
Sandnes L . . .	0,81	1468	Sandnes		
Haaland	85,24	3045	Sole	Haaland	3045
			Malle		
Hetland	114,97	4579	Frue	Hetland	4579
			Riskekverven .		
			Randeberg . . .		
Stavanger K . .	6,26	20275	Domkirken . .	Domkirken . . .	20275
			St. Petri . . .	St. Petri	
			St. Johannes .	St. Johannes . .	
Høle	109,58	1179	Høle	Høgsfjord . . .	3247
Fossan	1143,58	2068	Fossan		

Herreder og bykommuner.	Flade-indhold. km².	Tilstedev. folke-mængde 1875.	Sogne.	Prestegjæld.	Tilstedev. folke-mængde 1875.
Strand	195,58	2267	Strand	Strand	2267
Finnø	42,42	1698	Hesby	Finnø	1698
			Talgø		
Rennesø	40,40	1097	Hausken	Rennesø	2361
			Sørbø		
Mosterø	27,52	1264	Askø		
			Utstein kloster.		
			Kvitingsø		
Skudeneshavn L	0,48	1224	Falnes	Skudenes	5719
Skudenes	100,65	4495	Ferkinstad		
			Aakre		
Kopervik L	0,36	817	Kopervik	Avaldsnes	6035
Avaldsnes	150,77	5218	Avaldsnes		
Torvestad	31,08	1843	Torvestad	Torvestad	1843
			Utsire		
Skaare	73,15	1552	Haugesund	Haugesund	5654
Haugesund K.	0,91	4102			
Tysvær	148,06	1996	Tysvær	Tysvær	2952
Bokn	46,92	956	Bokn		
Skjold	299,07	3500	Skjold	Skjold	3500
			Vass		
Vikedal	290,77	2914	Vikedal	Vikedal	2914
			Sandeid		
			Imsland		
Nerstrand	122,03	1552	Nerstrand	Nerstrand	2380
Sjernerø	37,44	828	Sjernerø		
Fister	42,56	825	Fister	Hjelmeland	4142
Aardal	505,26	1086	Aardal		
Hjelmeland	535,06	2231	Hjelmeland		
Jelse	257,27	2558	Jelse	Jelse	2558
			Erfjord		
Sand	213,78	1761	Sand	Sand	3649
Saude	514,20	1888	Saude		
Suledal	1219,46	2112	Suledal	Suledal	2112

Provstierne er 5, nemlig:

1. Dalene (1942,78 km.², 15,771 indb.), bestaaende af prestegjældene Sogndal, Lund, Helleland og Egersund.
2. Jæderen (933,94 km.², 17,309 indb), bestaaende af prestegjældene Haa, Klep, Lye, Høiland og Haaland.
3. Stavanger (1680,31 km.², 34,427 indb.), bestaaende af prestegjældene Hetland, Høgsfjord, Strand, Finnø, Rennesø, samt Domkirken, St. Petri og St. Johannes menigheder i Stavanger kjøbstad.

4. Ryfylke (3737,83 km.², 17,755 indb.), bestaaende af prestegjældene Vikedal, Nerstrand, Hjelmeland, Jelse, Sand og Suledal.
5. Karmsund (851,45 km.², 25,703 indb.), bestaaende af prestegjældene Skudenes, Avaldsnes, Torvestad, Haugesund, Tysvær og Skjold.

Skolekommuner. Hver kjøbstad og hvert ladested udgjør en særskilt skolekommune, hvilket ogsaa er tilfældet med hvert herred, dog med følgende undtagelser: Haa herred er delt i 2 skolekommuner: Nærbø og Varhaug; Hetland i 3: Frue sogn, Riskekverven og Randeberg; Finnø i 2: Finnø og Talgø; Mosterø i 2: Mosterø og Kvitingsø; Torvestad i 2: Torvestad og Utsire; Skjold i 2: Skjold og Vass; Vikedal i 3: Vikedal, Sandeid og Imsland, hvilke skolekommuner alle svarer til sognene af samme navn, hvorhos endelig Tau Brug i Strand og Visnes verk i Avaldsnes har eget skolevæsen.

Fattigdistrikter. De samme undtagelser gjælder ogsaa med hensyn til inddelingen i fattigdistrikter, saaledes altsaa, at hver af de nævnte skolekommuner ogsaa danner eget fattigdistrikt. Herfra undtages dog Tau brug, der vistnok har eget skolevæsen, men fattigvæsen sammen med Strand herred. Merkes kan det ogsaa, at Frue sogns fattigdistrikt benævnes Hetland.

Tinglag. Hvert herred danner særskilt tinglag, dog med følgende undtagelser:

Sogndal tg. omfatter Sogndal herred og Sogndal ladested;
Lund tg.: Lund og Heskestad herreder;
Helleland og Bjerkreim tg.: Bjerkreim og Helleland herreder;
Egersund tg.: Egersund og Ogne herreder samt Egersund ladested;
Høiland tg.: Høiland herred og Sandnes ladested;
Høle tg.: Høle og Fossan herreder;
Rennesø tg: Rennesø og Mosterø herreder;
Skudenes tg.: Skudenes herred og Skudeneshavn ladested;
Avaldsnes tg.: Avaldsnes herred og Kopervik ladested;
Torvestad tg.: Torvestad og Skaare herreder;
Tysvær tg.: Tysvær og Bokn herreder;
Nerstrand tg.: Nerstrand og Sjernerø herreder;
Hjelmeland tg.: Fister og Hjelmeland herreder;
Sand og Saude tg.: Sand og Saude herreder.

Lensmandsdistrikterne følger tinglagsinddelingen, dog saaledes, at Lund, Heskestad, Bjerkreim, Helleland, Sand og Saude udgjør særskilte lensmandsdistrikter, svarende til herrederne af samme navn.

Sorenskriveriernes antal er 4, nemlig

1. Dalene (1942,78 km.², 15,771 indb.), bestaaende af tinglagene Sogndal, Lund, Helleland og Bjerkreim, Egersund.
2. Jæderen (1048,91 km.², 21,888 indb.) bestaaende af tinglagene Haa, Klep, Time, Gjesdal, Høiland, Haaland, Hetland.
3. Karmsund og Hesby (2110,55 km.², 27,674 indb.), bestaaende af

tinglagene Høle, Strand, Finnø, Rennesø, Skudenes, Avaldsnes, Torvestad, Tysvær.

4. Ryfylke (4036,90 km.², 21,255 indb.), bestaaende af tinglagene Skjold, Vikedal, Nerstrand, Aardal, Hjelmeland, Jelse, Sand og Saude, Suledal.

Fogderierne er 2, nemlig:

1. Jæderen og Dalene (2991,69 km.², 37,659 indb.), omfattende Dalene sorenskriveri og Jæderen sorenskriveri med ialt 14 herreder.
2. Ryfylke (6147,45 km.², 48,929 indb.), omfattende Karmsund og Hesby sorenskriveri og Ryfylke sorenskriveri med ialt 23 herreder.

Lægedistrikter. Af saadanne har amtet 8, nemlig:

1. Sogndal (790,77 km.², 5930 indb.), indbefattende ladestedet Sogndal samt herrederne Sogndal, Lund og Heskestad.
2. Egersund (1298,62 km.², 12,966 indb.), indbefattende ladestedet Egersund samt herrederne Bjerkreim, Helleland, Egersund, Ogne og Haa.
3. Sandnes (1955,85 km.², 14,386 indb.), indbefattende ladestedet Sandnes samt herrederne Klep, Time, Gjesdal, Høiland, Høle og Fossan.
4. Stavanger (211,52 km.², 28,354 indb.), indbefattende Stavanger kjøbstad, herrederne Haaland og Hetland samt Kvitingsø sogn af Mosterø herred.
5. Finnø (1543,22 km.², 12,393 indb.), indbefattende herrederne Strand, Finnø, Rennesø, Nerstrand, Sjernerø, Fister, Aardal og Hjelmeland samt Utstein kloster og Askø sogne af Mosterø herred.
6. Sand (2495,48 km.², 11,233 indb.), indbefattende herrederne Vikedal, Jelse, Sand, Saude og Suledal.
7. Karmøen (447,24 km.², 14,706 indb.), indbefattende ladestederne Skudeneshavn og Kopervik samt herrederne Skudenes, Avaldsnes, Tysvær og Bokn.
8. Haugesund (618,44 km.², 14,122 indb., hvoraf 404,21 km.² og 10,997 indb. i Stavanger amt), indbefattende Haugesund kjøbstad samt herrederne Torvestad, Skaare, Skjold og Sveen (det sidste i Søndre Bergenhus).

Tolddistrikter. I henseende til tolddistriktsinddelingen tilhører amtet Flekkefjord, Stavanger og Bergens tolddistrikter (eller toldinspektorater).

Til Flekkefjord tolddistrikt hører af Stavanger amt: Sogndal toldsted med distrikt fra Sireaaens munding til Sildevigen i grænsen mellem Sogndal og Egersund herreder.

Stavanger tolddistrikt indbefatter:

1. Egersund toldsted med distrikt fra Sildevigen til Kvasseimelvens munding i Haa herred.
2. Stavanger toldsted med distrikt fra nysnævnte elv indtil og med strandstedet Nerstrand i herredet af samme navn.

Til Bergens tolddistrikt hører af Stavanger amt:

1. Skudeneshavn toldsted med distrikt fra strandstedet Nerstrand til nordgrænsen af Tysvær og Skudenes herreder.
2. Haugesund toldsted med distrikt fra nordgrænsen af Tysvær og Skudenes herreder til grænsen mellem Stavanger og Søndre Bergenhus amter.

Lodsoldermandskaber. Stavanger amt hører til Vestenfjeldske overlodsdistrikt og indbefatter følgende 6 lodsoldermandskaber:

1. Sogndal med lodsstationen Sogndal.
2. Egersund med 5 lodsstationer: Egersund, Midbrød, Vatnemoholmen, Sirevaag og Horr.
3. Tananger med 2 stationer: Obrestad og Tananger.
4. Stavanger med 2 stationer: Stavanger og Kvitingsø.
5. Skudenes med 3 stationer: Skudenes, Ferkinstad og Snortelandsstranden.
6. Haugesund med 6 stationer: Utsire, Røvær, Fæøen, Haugesund, Høievarde og Kopervik.

Militær inddeling. I henseende til den almindelige udskrivning hører Stavanger amt under Bergens krigskommissariat, idet amtet udgjør den største del af 11te og 12te udskrivningsdistrikter.

Til 11te udskrivningsdistrikt hører af Stavanger amt:

1. 1ste rulleførerkreds (312,18 km.², 26,601 indb.) med 2 lodtrækningsdistrikter: 1) Strand, Finnø, Rennesø og Mosterø herreder; 2) Stavanger kjøbstad.
2. 2den rulleførerkreds (1624,81 km.², 15,957 indb.) med 2 lodtrækningsdistrikter: 3) Haaland, Hetland, Høle og Fossan herreder; 4) Høiland herred og Sandnes ladested.
3. 3die rulleførerkreds (1829,27 km.², 19,019 indb.) med 2 lodtrækningsdistrikter: 5) Klep, Time og Gjesdal herreder; 6) Bjerkreim, Helleland, Egersund, Ogne og Haa herreder samt Egersund ladested.
4. Af 4de rulleførerkreds 1 lodtrækningsdistrikt (790,77 km.², 5930 indb.): 7) Sogndal, Lund og Heskestad herreder samt Sogndal ladested.

Til 12te udskrivningsdistrikt hører af Stavanger amt:

1. Af 1ste rulleførerkreds 1 lodtrækningsdistrikt (256,37 km.², 13,532 indb.): 2) Avaldsnes, Torvestad og Skaare herreder, Kopervik ladested og Haugesund kjøbstad.
2. Af 2den rulleførerkreds 1 lodtrækningsdistrikt (290,77 km.², 2914 indb.): 3) Vikedal herred.
3. 3die rulleførerkreds (754,65 km.², 14,551 indb.) med 2 lodtrækningsdistrikter: 5) Skudenes, Tysvær og Bokn herreder samt Skudeneshavn ladested; 6) Skjold, Nerstrand og Sjernerø herreder.
4. 4de rulleførerkreds (3287,59 km.², 12,461 indb.) med 2 lodtrækningsdistrikter: 7) Sand, Saude og Suledal herreder; 8) Fister, Aardal, Hjelmeland og Jelse herreder.

Amtet indbefatter saaledes ialt 13 lodtrækningsdistrikter.

I henseende til udskrivning til søvæbningen hører amtet (med undtagelse af Suledal herred, der ikke er kystdistrikt) til Kristiansands og Bergens indrulleringsdistrikter.

Til Kristiansands indrulleringsdistrikt hører af Stavanger amt:

1. Sogndal indrulleringskreds (790,77 km.², 5930 indb.), indbefattende Sogndal, Lund og Heskestad herreder samt Sogndal ladested.
2. Egersund indrulleringskreds (1298,02 km.², 12,966 indb.), indbefattende Bjerkreim, Helleland, Egersund, Ogne og Haa herreder samt Egersund ladested.

Til Bergens indrulleringsdistrikt hører af Stavanger amt:

1. Stavanger indrulleringskreds (3551,12 km.², 52,753 indb.), indbefattende Klep, Time, Gjesdal, Høiland, Haaland, Hetland, Høle, Fossan, Strand, Finnø, Rennesø, Mosterø, Fister, Aardal og Hjelmeland herreder samt Sandnes ladested og Stavanger kjøbstad.
2. Skudenes indrulleringskreds (1536,62 km.², 17,220 indb.), indbefattende Skudenes, Vikedal, Nerstrand, Sjernerø, Jelse, Sand og Saude herreder samt Skudeneshavn ladested.
3. Haugesund indrulleringskreds (750,33 km.², 19,984 indb.), indbefattende Avaldsnes, Torvestad, Skaare, Tysvær, Bokn og Skjold herreder samt Kopervik ladested og Haugesund kjøbstad.

Valgdistrikter. I henseende til valg til stortinget danner amtet 2de valgdistrikter, det ene omfattende samtlige landdistrikter og ladesteder, det andet bestaaende af kjøbstæderne Stavanger og Haugesund. Det førstnævnte valgdistrikt, som igjen er delt i 26 valgmandskredse, nemlig 25 prestegjælde samt Haugesund prestegjælds landdistrikt (Skaare herred), havde i 1882 4497 og i 1885 5600 stemmeberettigede, hvilke udkaarede henholdsvis 59 og 71 valgmænd. I det andet valgdistrikt, som bestaar af 2 valgmandskredse, svarende til de 2 kjøbstæder, var antallet af stemmeberettigede i 1882 1839 (hvoraf Stavanger 1376 og Haugesund 463) og i 1885 1900 (hvoraf Stavanger 1446, Haugesund 454); af valgmænd udkaarede Stavanger i de samme aar henholdsvis 27 og 28, Haugesund begge gange 9. — Siden grundlovbestemmelsen af 26 nov. 1859 sender amtets landdistrikt 5 og dets kjøbstæder 2 repræsentanter til storthinget.

Naturlig beskaffenhed.

Høideforhold. Det er neppe nogen anden landsdel, som i forhold til sin udstrækning frembyder større forskjelligheder end Stavanger amt i henseende til naturlig beskaffenhed i det hele. Medens den største del af amtet maa betegnes som et af dybe og trange fjorde eller dale søndersplittet høiland, der overhovedet ikke afviger synderlig fra vestlandets øvrige egne, har Jæderens flade land med sin aabne, ubeskyttede kyst, sine udstrakte flyvesandsbelter og sine brune, ensformige lyngmarker neppe noget andet sidestykke inden vort land. Mellem disse yderpunkter finder en gradvis overgang sted, og idetmindste naar man bortser fra Jæderen, hvis bergløse flade stikker temmelig skarpt af mod de indenfor liggende heistrækninger, lader der sig neppe paavise bestemte grænser, der adskiller landskaber af afgjort forskjellig karakter. Høifjeldet sænker sig efterhaanden til fjeldmarker, disse igjen til heie, og fra de af aabne dalfører gjennemskaarne heilandskaber er der intet langt sprang til det af isolerede bergknauser afbrudte lavland. I det store og hele frembyder dog amtets tvende fogderier saa mange uoverensstemmelser, at det under en orografisk oversigt er hensigtsmæssigst at behandle hvert af dem for sig. Det sydlige fogderi falder da naturligen igjen i to dele, Jæderens sletteland og Dalenes heie, og hvad Ryfylke angaar, vil det ogsaa for dette fogderis vedkommende være til lettelse for fremstillingen, naar man, med Vindefjorden og dens fortsættelse Sandeidfjorden som grænseskjel, sondrer mellem dets østlige, høiestliggende og dets vestlige eller nordlige, lavere del. De til amtets fastland hørende bygder falder altsaa i følgende 4 grupper: 1) Ryfylkes østlige høiland, 2) Ryfylkes nordlige (ytre) fastland, 3) Dalenes heie, hvorunder forøvrigt ogsaa Høle herred af Ryfylke fogderi naturligst henregnes, samt 4) Jæderen. Hertil kommer endelig 5) amtets talrige, navnlig i og omkring Boknfjorden liggende, øer.

I. **Ryfylkes østlige høiland**, som altsaa omfatter det indre af Ryfylkes fastland mod NV indtil Vinde- og Sandeidfjorden og mod S indtil Høgsfjorden og det med fogderigrænsen temmelig nær sammenfaldende dalføre, der fra Høgsfjordens bund gaar først i sydøstlig, dernæst i nordøstlig retning op til amtsgrænsen (Dirdalen), kan idethele betragtes som en udstrakt, tildels temmelig høitliggende fjeldmark. Af de forøvrigt kun faa paalidelige høidebestemmelser, der haves for amtet, fremgaar, at denne fjeldmark har sit høieste parti i det nordøstlige hjørne, hvor Vasdalseggen paa Haukelifjeldet i grænsen mellem Suledal og Vinje, 18 km. i NØ for Suledalsvandet, med en høide af 1657 m. o. h. er amtets høieste maalte punkt. I disse trakter findes derfor ogsaa samlet, hvad amtet har af evig sne og is, omfattende et areal af omtrent 26 km², hvoraf 12 km² falder paa Saude og 14 km² paa Suledal herred. Fra dette høifjeldsparti sænker terrainet sig efterhaanden og med temmelig stor

regelmæssighed mod V og S. I omtrent 55 km. afstand fra Vasdalseggen i vestsydvestlig retning naar saaledes Hustveitsaata paa vestsiden af Saudefjorden kun op til 1202 m., medens Fednuden i Fossan, lidt over 100 km. mod sydsydvest, alene stiger til 1120 m. Forestiller man sig altsaa det her omhandlede parti af amtet som en svagt skraanende fjeldmark, maa man dog ikke dermed forbinde tanken enten om noget stort sammenhængende plateau eller om regelmæssig ordnede fjeldkjæder. Tvertimod er landet i høi grad gjennemskaaret af dybe fjorde og trange dale, som giver ikke blot dets kyster, men ogsaa dets indre det splittede udseende, der er Norges vestlige egne eget. Blandt disse forsænkninger vil man ved en betragtning af kartet straks blive opmerksom paa nogle faa, der fremhæver sig ved sit nogenlunde parallele strøg fra vestsydvest mod østnordøst, og som i deres vestlige, mod Boknfjorden udmundende del udfyldes af mægtige fjorde, fra hvis bund dalfører med steile sider skjærer op mod amtsgrænsen for enten at forløbe i fjeldmassen eller som høitliggende skar at tjene til forbindelse med naboamterne. Fjeldmarken deles paa denne maade i flere partier, af hvilke

a) det nordligste har sin naturlige sydgrænse efter den forsænkning, som fra Yrkefjorden og Vindefjorden gaar over Ropeid gjennem Hylsfjorden og Hylsskaret til Suledalsvandet og videre efter de dalfører, som fortsætter i nordøstlig retning fra dette vand. Det er en vældig fure, der kan forfølges i en længde af nær 100 km., og saa retlinjet, at man fra Yrkefjorden skal kunne se over Ropeid og Hylsskaret henimod aabningen for Suledalsvandet. Det nordenfor denne spalte liggende fjeldparti, som af Stavanger amt omfatter dele af Vikedal, Sand og Suledal samt hele Saude, indeslutter i sin østlige del amtets høieste fjelde. Foruden det foran nævnte grænsefjeld mod Vinje, Vasdalseggen, hæver sig her langs grænsen af Søndre Bergenhus en række høie tinder, blandt hvilke Trolleskeinuternes høieste top Mælen sandsynligvis naar op til omtrent 1600 m. I grænsen mellem Suledal og Saude ligger den paa sin nord- og vestside altid snedækkede Skavlen (1575 m.) og i den nordlige del af Saude hæver sig atter en gruppe af fjelde, paa hvilke næsten hver sommer snefonner sees overliggende. To mægtige forsænkninger gjennemskjærer i nordlig—nordøstlig retning det her omhandlede fjeldparti, østligst den trange, af steile sider indesluttede Bratlandsdal, der fra Suledalsvandets øverste del fører over i retning mod Røldalsvandet (373 m. o. h.), og længere mod V den 15 km. lange, maleriske Saudefjord, fra hvis bund flere store dalfører, som Aabødalen, Hereimsdalen og Slettedalen, fører videre mod N og NØ.

b) Mellem Vindefjordens og Hylsfjordens Spalte i N og den næste store forsænkning, Jøsenfjorden med dens fortsættelse Førdeselvens dalføre i S, er terrainet inderst mod amtsgrænsen optaget af den vestlige del af det høifjeldsplateau, som under navn af Meien adskiller Suledal fra den øvre del af Sætersdalen, og som rimeligvis naar op til 1400 à 1500 m. o. h., da det paa store strækninger langt udover sommeren er dækket af sammenhængende snemarker.

Herfra sænker landet sig svagt udover mod SV, og den store af Hylsfjorden og Jøsenfjorden dannede halvø bestaar forstørstedelen af en temmelig høitliggende, myrlændt fjeldmark. Af fjeldtoppe kan i dette strøg merkes Snenuten (1606 m.) i SØ og Napen (1349 m.) i S for Suledalsvandet, Vinjenuten (1092 m.) paa sydsiden af Hylsfjorden, Natlandsnuten (957 m.) i grænsen mellem Suledal og Jelse samt Gunlanuten (835 m.) paa Jøsenesset. Kun to dalfører har her skaaret sig noget dybere ned i fjeldmassen, nemlig Suledalslaagens dal, en efter vestlandske forhold temmelig aaben og bred forsænkning, som fra Suledalsvandets nedre ende fører i en længde af omtrent 20 km. ud til Sandsfjorden, samt Ulladalen med dens fortsættelse Valleelvens dalføre, der munder ud paa nordsiden af den vilde og farlige Jøsenfjord. Den vestligste, mod Vindefjorden stødende del af det her beskrevne fjeldparti danner en egen af Sandsfjorden afskaaret halvø, som kun ved det smale Ropeid er sammenhængende med det nordligste afsnit af Ryfylkes høiland, og paa hvilken Grytenuten hæver sig til 850 m.

c) Det næste parti af amtets høiland dannes af den store halvø, der begrænses af Jøsenfjorden i N og Lysefjorden i S, og omfatter den sydlige del af Hjelmeland, Fister herreds fastland, hele Aardal og Strand samt den nordlige del af Fossan. Ogsaa denne fjeldmark har i sin østlige til amtsgrændsen stødende del høider, hvor sneen i kolde sommere kan blive overliggende, f. eks. det steile Blaafjeld i Ø for Jøsenfjordens bund. Forøvrigt maa her navnlig fremhæves Lysekammenes vilde og forrevne tinder, blandt hvilke nordre Lysekammen straks i NØ for Lysefjordens bund stiger op til 1324 m. o. h.; endvidere Brenneknuden (1150 m) i Hjelmeland, Løvaasen (515 m.) i Fister, Reinafjeld (806 m.) i Strand og Folesprangnuden (1051 m.) i Fossan. Baade mod Jøsenfjorden og mod Lysefjorden falder landet af i overordentlig steile skraaninger, medens det mod V, ialfald tildels, har en lavere og for opdyrkning og bebyggelse skikket kystrand. Efter hele sin længde fra Ø til V er halvøen gjennemskaaret af tvende, hinanden under en skjæv vinkel krydsende sænkninger, der begge begynder i Ø ved amtsgrænsen og munder ud mod Boknfjorden i V. Den ene af disse er Storaaens dalføre eller den egentlige Aardal, som næst Suledal er Ryfylkes betydeligste dalføre; dets hovedretning er omtrent ret fra Ø—V, og det har fra amtsgrænsen til Aardalsfjordens bund en længde af 45 km. Aardalen overskjæres paaskraa af et andet dalføre, som parallelt med Jøsenfjorden og Lysefjorden stryger fra NØ—SV. Den øvre del af denne bjergrevne udfyldes paa en lang strækning af det betydelige Øvre Tysdalsvand, der har afløb til Storaaen, fra hvilken det kun ved en smal bakkeryg er adskilt, medens sænkningens nedre (vestre) del hovedsagelig optages af Nedre Tysdalsvand og Bjøreimsvand, fra hvilke Tauelven gaar mod SV forbi Strand kirke. Den her nævnte forsænkning er ogsaa forsaavidt merkelig, som den danner den sydlige grænse for Ryfylkes skifere, idet denne formation, der udgjør det faste fjeld paa Hardangervidden, i den øvre del af

Rykle bøier mod SV for som en opragende mur ovenpaa det gamle grundfjeld at styrte sig i havet ved Boknfjordens nordøstligste arme.

d) Det sydligste parti af Ryfylkes indre høiland begrænses mod N af Lysefjorden med Lysedalen og mod S af det ovenfor nævnte dalføre, hvis øvre (østlige) del, den saakaldte Østebødal, stryger fra NØ—SV jævnsides med Lysefjorden, medens den nedre del under navn af Dirdalen bøier mod NV og munder ud i Høgsfjorden. Inden disse grænser breder sig en den midtre og sydlige del af Fossan omfattende fjeldmark, som fra en høide i den nordøstlige del af ca. 900 m. efterhaanden sænker sig mod V og S, næsten overalt faldende steilt af mod de omgivende fjorde og dale. Over den yderst golde og med en uendelighed af sten dækkede overflade hæver enkelte toppe sig nogle hundrede fod i veiret, som f. eks. Skaapknuden (964 m.) og Tindefjeld (831 m.) i NV og Fednuden (1120 m.) i SØ. Fra Høgsfjorden skjærer et par temmelig betydelige dalfører sig i nordøstlig retning ind i fjeldmassen, nemlig nordligst Espedalen og sydligst Frafjorddalen, som med sin fortsættelse Feddalen og Blaastøldalen trænger op ligetil henimod Lysefjordens bund.

Hele det parti af amtet, hvis høideforhold her i korthed er skildrede, er et ryt, goldt og afskrabet land med yderst indskrænkede arealer af dyrkbar mark. I regelen er det kun ved bunden af fjordene og i den nedre del af de fra disse opstigende dalfører, at der er fundet plads for menneskelige boliger, men større jordansamlinger træffes kun paa ganske faa steder, som f. eks. rundt Saudefjordens bund, i Suledalen og dens fortsættelse Sandsdalen, paa Hebneset mellem Vindefjorden og Sandsfjorden, i Hjelmelandsbygden samt i Aardal, Dirdal og Strands kirkebygd. Selv dalførerne er, naar man kommer lidt op fra fjorden, ofte saa trange og vanskelige at befare, at de i det høieste kan bruges til stølsdrift, og paa de store vidder er vegetationen saa yderst tarvelig, at umaadelige strækninger aldrig vil kunne faa nogen produktiv anvendelse. Idethele har dog de nordlige trakter med sine skiferfjelde i saa henseende et afgjort fortrin fremfor de sydlige, hvor graniten er den raadende bergart; thi her er fjeldene saa skurede og nøgne, at selv mosen mangesteds synes at have vanskeligt for at finde noget voksested paa de golde klipper.

II. **Den ytre del af Ryfylkes fastland,** eller den til Stavanger amt hørende del af halvøen mellem Boknfjorden og Bømmelfjorden, begrænses i orografisk henseende mod Ø af Vindefjorden med dens fortsættelse Sandeidfjorden, hvis bund ved det kun 7 km. brede Sandeid er skilt fra Ølenfjorden, en af Bømmelfjordens sydlige arme. Dette landskab, der af Stavanger amt omfatter Skaare, Torvestad og Avaldsnes herreders fastland, hele Tysvær, Skjold og Nerstrand samt en mindre del af Vikedal, er ved tre lange og smale, men temmelig grunde, fra Boknfjorden indtrængende fjorde, Skjoldefjorden, Førlandsfjorden og Førdesfjorden, splittet i en række mod S udgaaende halvøer. Skjoldefjorden, som er den østligste, trænger

ogsaa dybest ind, og fra dens bund er der over det lave, vel bebyggede Haraldseid kun en afstand af 3—4 km. til Bømmelfjordens sydlige gren Aalfjorden. Halvøen mellem Skjoldefjorden og Vindefjorden har megen lighed med de østligere trakter og er et temmelig høit, fra sidstnævnte fjord brat opstigende land, som ved den mod SV ligetil henimod Skjoldefjorden indtrængende Yrkefjord er delt i to adskilte fjeldpartier; i det nordlige af disse stiger Døldarheia vestenfor Sandeid til ca. 750 m. o. h., og i det sydlige naar Lammenuten i grænsen mellem Skjold og Nerstrand omtrent til den samme høide. Ogsaa vestenfor Skjoldefjorden og Haraldseidet hæver der sig henimod grænsen af Søndre Bergenhus amt et ikke ubetydeligt fjeldparti, som i Hodnefjeld og Hvalhesten stiger til henholdsvis 615 og 625 m. o. h. Ellers er strækningen vest for Skjoldefjorden et af en mængde myrer og ferskvande oversaaet landskab, som falder langsomt af mod V og S. Mellem de lave knauser findes adskilligt af dyrkbar mark, men høiderne er næsten overalt golde, udmarken for en stor del lyngdækket og brændtorven en af de største herligheder, som denne egn har at opvise. Langs Karmsundet og Førdesfjorden har Ryfylke fogderi sine jævneste strøg.

III. Det næste store afsnit af amtets fastland, **Dalenes heie**, er mod N sammenhængende med Ryfylkes høiland, fra hvilket det adskilles ved Høgsfjorden, Dirdalen og Østebødalen; mod S gaar det ud til havet, medens det mod V begrænses af Jæderens sletter omtrent efter en linje, der fra Gandefjordens bund trækkes først i sydsydvestlig, derpaa i sydsydøstlig retning til Ognebugten. Dette landskab, som omfatter den østlige del af Hetland (Riskekverven), Høiland, Time og Ogne samt hele Høle, Gjesdal, Bjerkreim, Helleland, Egersund, Heskestad, Lund og Sogndal, kan i det store taget betragtes som en med nøgne fjeldknauser, myrstrækninger og smaadale opfyldt bjergflade, som er temmelig lav baade ved søkanten og mod Jæderen, men som efterhaanden skraaner opad mod fogderiets nordøstre hjørne, hvor en række toppe, som Vaadlandsnuden, Venjekula, Svartevasknatten, Rambjørknuden og Store Skikula, samtlige i Bjerkreim eller paa dette herreds grænse mod naboherrederne, naar op til 800 à 1000 m. o. h. Af andre fjeldhøider i denne del af amtet kan nævnes Bynuden (665 m.) i Høle, Dalsnuden (323 m.) i Hetland paa østsiden af Gandefjorden, Aaslandsnuden (309 m.) i Time og Synesvarden (338 m.) i skiftet mellem Time, Haa og Ogne, begge paa grænsen mod Jæderen, fremdeles Ogndalsnibben (458 m.) i den sydvestlige del af Bjerkreim og endelig Rolleknuden (684 m.) i amtsgrænsen mellem Lund og Bakke. Det er saaledes kun paa de allerhøieste toppe, at sneen i kolde sommere paa enkelte steder kan blive liggende over i klipperevnerne, hvorimod selve fjeldfladen ikke blot forstørstedelen ligger under trægrænsen, men endog under korngrænsen. Ikkedestomindre er fjeldene maaske endnu mere nøgne og golde end i det indre Ryfylke, og selv i lavere egne har landskabet ofte en saa paafaldende øde

høifjeldsnatur, at den reisende skulde tro sig hensat paa de høie vidder, hvis ikke her og der lidt egekrat i en lun fjeldsprække eller et kirsebærtræ foran en eller anden afsidesliggende plads mindede om, at havet dog hverken er saa fjernt eller ligger saa dybt under. Forøvrigt har de forskjellige dele af det her omhandlede parti af amtet tildels en noget ulige karakter. I det nordøstlige, høiere liggende hjørne — østenfor det dalføre, som fra Egersund gaar mod NNØ gjennem Bjerkreim henimod Høgsfjordens bund (Bjerkreimsdalen) og nordenfor den gjennem Helleland mod NØ indtrængende Gyadal — løber alle elve mod SV ned til Bjerkreimsaaens vasdrag, dannende i fjeldmassen en række tildels af vande udfyldte, med længdespalterne i Ryfylkes høiland parallele furer, der fortsættes over amtsgrænsen ind i Siredalen, hvor de hinsides vandskillet har afløb i modsat retning til Sireaaen. Foruden selve Gyadalen kan saaledes merkes den trange Ørsdal, Austrumdalen og Maudalen, alle fire med lange, smale, af høie fjelde indesluttede vande. Søndenfor Gyadalen stryger enkelte større dalfører i retning fra N—S, som Rusdalen og Heskestaddalen med dens fortsættelse Sogndalselvens dalføre; men ellers er terrainet i de ud mod kysten liggende herreder Sogndal, Egersund og Ogne gjennemkrydset af et virvar af myrlændte eller af vande opfyldte smaadale, saa at der ikke synes at være nogensomhelst sammenhæng mellem de graa, nøgne, knudrede og med en utallighed af stenblokke dækkede fjeldknatter. Det samme gjælder tildels hele det vestlige parti af Dalenes heie; i den nordlige del, f. eks. i Gjesdal og det østlige Høiland, er dog høidedragene mere sammenhængende, medens man i den nordvestlige udkant, f. eks. i Time, vil finde brede lavlandstrækninger, der fra Jæderen skjærer sig ind mellem de isolerede heie.

IV. Vestenfor Dalenes heie strækker **Jæderens sletteland** sig som en smal, halvmaaneformet bord (*Jaðarr* o: rand) i en længde fra Tungeneset til Ognebugten af omtrent 55 km. og med en bredde, der paa høiden af Jæderens rev gaar op til 10 à 12 km., men aftager baade mod N og S. Landskabet, der omfatter hele Haa, Klep og Haaland herreder samt den vestlige del af Ogne, Time, Høiland og Hetland, bestaar af store flader, afvekslende med svagt bølgeformige høidedrag og hist og her med enkelte lidt sterkere opstigende rygge, som dog meget hyppig alene er dannede af rullestene og aur. Fast fjeld træder kun undtagelsesvis i dagen. Paa høiderne og i afhældene ligger gaardene i grupper, dannende med sine dyrkede marker ligesom smaa oaser i de nøgne, ensformige omgivelser. Thi de store, lavlændte vidder, som optager den overveiende største del af terrainet, bestaar enten alene af brungraa, tuede, med en mængde stene og klippestykker oversaaede lyngmarker, der i regelen dækker et tykkere eller tyndere lag af brændtorv, eller af bløde, næsten utilgjængelige myrstrækninger, hvor lyngdækket er afløst af myr- og sumpvekster. Fra Gandefjordens bund henimod nordgrænsen af Haa stikker Jæderens lave forland merkelig af mod de

østenfor opragende gneisfjelde, der staar næsten som en mur mod sletten; længere mod S er derimod overgangen mere jævn. Mod havet i V falder søndenfor Haaelven landet af i en brat bakke, under hvilken der langs havet strækker sig en ganske smal med kampestene besat strand. Nordenfor Haaelven sænker derimod terrainet sig langsomt ned til en nøgen, kun med sparsom vegetation dækket sandflade, som yderst ude mod havet gaar over i et belte af virkelig flyvesand, der under forskjellige navne (Orresanden, Boresanden, Selesanden, Bybergsanden, Solesanden) strækker sig mod N ligetil henimod Tananger. Selv denne af havet udvaskede flyvesand er ikke ganske blottet for planteliv, og overalt hvor den fredes for saueflokkene, ser man, at den temmelig snart græsbindes. Navnlig vokser sandrør og strandrug mangesteds i store tuer, som giver sandsletten et høist eiendommeligt udseende. Midt i dette flyvesandsbelte ligger det betydelige Orrevand, kun ved en smal landstrimmel adskilt fra havet og næsten i niveau med dette. I den sydlige del af Haaland afbrydes sandfladen ved et isoleret liggende fjeldparti, som i det mod havet brat affaldende Hellestøfjeld eller Vigdelfjeld naar en høide af 122 m. Ellers er det vistnok kun faa punkter, der stiger op over 50 m. I Jæderens nordligste del, det nordenfor Hafsfjorden udstikkende Tungenes, er slettelandet tildels afløst af lave, isolerede aasdrag, som har sin største høide mod Byfjorden.

V. **Øerne.** Foruden Ryfylkes, Dalenes og Jæderens fastland omfatter amtet, som nævnt, en stor mængde øer med et samlet fladeindhold af 541 km², hvoraf 495 km² falder paa det nordlige og 44 km² paa det sydlige fogderi, medens resten, omtrent 2 km², ligger under byernes territorium. Navnlig er Boknfjordens sydlige og østlige del opfyldt af talrige øer og øgrupper. Somoftest har de i henseende til naturlig beskaffenhed megen lighed med det nærmest liggende fastland, og de aftager ligesom dette i høide fra Ø mod V.

Af samtlige øer er den paa Boknfjordens nordside ud mod havet liggende Karmø, hvis gamle navn var *Körmt,* med en længde af 29 km., en temmelig jævn bredde af 6 à 8 km. og et fladeindhold af 176 km², den betydeligste. Dens øde indre opfyldes af lave, ved myrstrækninger adskilte bjergknauser, som naar sin største høide i Sørstokkefjeld (141 m.) i den sydlige del af Avaldsnes; paa dens vestside, navnlig i Aakre og Ferkinstad sogne, saavelsom i dens nordligste til Torvestad herred hørende del findes derimod store, veldyrkede flader og en særdeles talrig befolkning. Udenfor øens af havet sterkt indskaarne vestkyst ligger en række mindre, fra vaarsildfiskets historie vel kjendte øgrupper, nordligst Røvær, dernæst Fæøgruppen og Urter og sydligst Ferkinstadøerne. Alleryderst mod V og adskilt fra Karmøen ved den 15 km. brede Sirefjord ligger den enslige ø Utsire.

Paa østsiden af Karmsundet, mellem dette og Falkeidflæet eller Aarvikflæet, strækker sig fra N—S Boknøernes talrige, klippefulde øgruppe, inden hvilken Store Bokn (36 km²), Lille Bokn og Ogn

er de vigtigste; paa den førstnævnte af disse er Boknfjeldet, almindeligvis blot kaldt »Bokn« (272 m. o. h.) det høieste punkt ved havsiden. De til Tysvær og Nerstrand herreder hørende øer er i regelen lave og mindre betydelige. Paa sydsiden af Nerstrandsfjorden, nærmest Jøseneset, stiger derimod amtets næststørste ø Ombo i veiret som et mod søen overalt brat affaldende plateau, paa hvilket Bandaasen hæver sig til 300 à 400 m. o. h.; øen, som er delt mellem Jelse, Hjelmeland og Sjernerø herreder, har en temmelig firkantet form (10 km. lang, 6 km. bred) og et areal af 58 km². Vestenfor Ombo breder sig Sjernerøernes vakre, skovbevoksede gruppe, og i S og SV strækker der sig i retning over mod Tungeneset en række tildels betydelige øer, der ligesom Sjernerøerne hører til amtets bedst befolkede og mest opdyrkede dele. Af disse skal her nævnes den bjergfulde, men skovrige Randø (17,48 km²), der antagelig stiger op til omtrent 200 m. o. h., den noget lavere Fogn (11,55 km²) og den frugtbare, saagodtsom overalt jorddækkede Finnø (24,89 km²), hvilke begge har høider paa ca. 150 m. eller noget derover; fremdeles den betydelige Rennesø (40,27 km²), som i den vestre del er flad og lav, men i den østre naar op til omtrent 250 m., samt endelig Mosterø med Klosterø (tils. 11,86 km²). Omtrent 4 km. i SV for sidstnævnte ø ligger de talrige klippefulde, men neppe over 35 m. høie Kvitingsøer midt i Boknfjordens gab.

De lave klippeøer, som danner en aaben skjærgaard langs Hetlands og Haalands vestkyst, er alle ubetydelige (den største af dem er Rott), de søndenfor liggende Jæder-herreder mangler ganske skjærgaard, og af de til Dalenes kyststrækning hørende øer er alene en enkelt, nemlig Egerøen (20,35 km²), som i Kompasfjeld stiger op til 108 m. o. h., af nogen betydning.

Kyst mod havet, fjorde. Det sydlige fogderis kystrand hører til de af havet mindst indskaarne dele af den norske kyst. Langs Sogndal og den østlige halvdel af Egersund herred er kysten steil, nøgen og uden skjærgaard, og kun nogle faa smaafjorde stikker her ind. Dette aabne farvand afbrydes af Egerøen, som danner en 10 km. lang, men temmelig smal indenskjærsled, det saakaldte Egersund, med indseiling til ladestedet af samme navn fra S gjennem Søndregabet og fra V gjennem Nordregabet. 8—9 km. i N for Egerøen gjør Sirevaag et lidet indsnit i den sydlige del af Ogne, men nordenfor denne bugt ligger Jæderens lave og sandige strand paa en strækning af omtrent 55 km. indtil Tananger ganske aaben og ubeskyttet mod havet, uden skjærgaard og uden havne, dannende et for de søfarende farligt forland, som hvert aar kræver mange forlis. Omtrent 35 km. nordenfor Sirevaag og 20 km. søndenfor Tananger gaar landet ud i en lav spids, Jæderens rev, hvor et dagmerke advarer mod den udenfor liggende slaggrund. Fra Tananger af er kysten igjen mere udtunget, og navnlig gjør den historisk bekjendte Hafsfjord et betydeligt indsnit mod SØ i den nordlige del af Haaland.

I modsætning til Jæderen og Dalene har Ryfylke fogderi en af havet i høi grad indskaaret kyst, idet der fra Boknfjordens mellem Tungeneset og Karmøen indtrængende mægtige fjordgab mod N, Ø og S udgaar talrige og dybe arme, der gjennemskjærer fastlandets fjeldmasse med et idethele retvinklet system af spalter. Bredden af Boknfjordens bassin er ved mundingen ca. 20 km., længere ind tildels noget større; længden, maalt i ret linie fra Kvitingsøerne til Jøseneset, udgjør omtrent 50 km. Ved nysnævnte øgruppe deles mundingen i to aabninger, af hvilke den nordligste og største, Skudenesfjorden, fortsættes mod NØ i den egentlige Boknfjord, som igjen indenfor Stang i Nerstrand gaar over i den saakaldte Nerstrandsfjord. Dette fjordløb er idethele rent, og dets dybde tiltager fra ca. 250 m. i mundingen til 720 m. udenfor kysten af Nerstrand; længere inde bliver dybden igjen mindre, men endnu ved mundingen af Erfjord er der maalt 282 m. Søndenfor Kvitingsøerne, mellem disse og Tungeneset, danner den af skjær og grunde opfyldte Haastensfjord den vestre seilled til Stavanger. Denne staar igjen ved den indtil 290 m. dybe Kvitingsøfjord mellem Kvitingsøerne og Rennesøgruppen i forbindelse med Skudenesfjorden.

Af de mange fjordløb og sund, som adskiller Boknfjordens øer og øgrupper, dels fra hinanden indbyrdes, dels fra fastlandet, kan nævnes Byfjorden mellem Tungeneset og Bru; Mastrafjorden mellem Mosterøen og Rennesøen; Hillefjorden mellem sidstnævnte ø og Strand; Aardalsfjorden og dens fortsættelse, Fisterfjorden, der adskiller Strand og Fister herreders fastland fra den udenfor liggende række af øer og gjennem Ølesund staar i forbindelse med Hjelmelandsfjorden mellem Ombo og Jøseneset; fremdeles Garsundet, der adskiller Ombo og Randø, Gapafjorden mellem Ombo og Sjernerøerne, samt nordre og søndre Finnøfjord henholdsvis paa nordsiden og sydsiden af Finnø. Af alle disse har Garsundet de største dybder, nemlig indtil 350 m.

Fra Boknfjordens bassin trænger, som nævnt, talrige, mægtige arme i alle retninger ind i fastlandet. De vigtigste af disse er: 1) Gandefjorden, som gaar fra Stavanger mod S gjennem Hetland 10 km. ned til ladestedet Sandnes; den er i sin ydre del 2 km. bred og 200 m. dyb. 2) Lidt længer mod Ø skjærer Høgsfjorden i sydøstlig retning ind mellem Høle og Fossan. Denne fjord, som med dens fortsættelse Frafjorden har en længde af 24 km., afsætter igjen mod NØ den merkelige Lysefjord, en uhyre bjergrevne, der med en bredde af 1 à 2 km. og begrænset af høie, overordentlig steile sider trænger omtrent 40 km. ind i fjeldmassen. Lysefjordens dybde er i mundingen ikke større, end at bunden i stille veir kan sees, men naar midt paa fjorden ligeindtil 430 m. 3) Nordenfor Marshoved i Strand gaar Aardalsfjorden ind 9 à 10 km. mod Ø, optagende Storaaens dalføre. 4) Jøsenfjorden, 1 à 2 km. bred og 23 km. lang, skjærer sig i fortsættelse af Garsundets retning ind i Hjelmeland med bratte, høie sider og dybder af indtil 620 m. 5) Erfjord har en længde af omtrent 10 km. og adskiller Jøseneset fra Jelse. 6) Sandsfjorden, der fra Nerstrandsfjorden trænger ind i nordøstlig

retning og med sine forgreninger er den betydeligste af Boknfjordens arme, er i sin ytre del temmelig bugtet og trang, men udvider sig længere ind til en bredde af 2 à 3 km. Omtrent 25 km. indenfor mundingen deler den sig i to arme, af hvilke den af steile, tildels næsten lodrette fjelde indesluttede Hylsfjord med en bredde af 1—1½ km. og en dybde af indtil 485 m. skjærer 20 km. mod ØNØ ind til Hylsskaret, medens den tildels noget bredere, men mindre dybe Saudefjord i ca. 16 km. fortsætter Sandsfjordens retning. 7) Lidt længere mod V trænger den 2—4 km. brede Vindefjord ind mellem Jelse og Nerstrand og deler sig 12 km. indenfor mundingen korsformet i 3 arme, af hvilke den østlige, som ogsaa kaldes Vindefjorden, gaar 16 km. ind til Ropeid, medens Sandeidfjorden fortsætter 10 km. mod NNV og Yrkefjorden skjærer omtrent 10 km. mod SV, afsættende mod NNV den 5 km. lange, med Sandeidfjorden parallele Vassfjord. Vindefjordens dybde, som i korset mellem de 3 fjorde, »Vindekrossen«, er 540 m., naar i den østlige arm ligeindtil 690 m 8) Stangsfjorden og Hervikfjorden danner grænsen mellem Nerstrand og Tysvær og fortsættes videre mod N ind i Skjold af den smale Skjoldefjord, der paa en lang strækning kun har en bredde af 200—500 meter og paa et enkelt sted, Strømmen, indknibes endnu mere. Inderst inde udvider den sig til et stort bassin og udsender mod SV en bred arm, Grindefjorden. Hervikfjordens og Skjoldefjordens samlede længde er omtrent 25 km. 9) Vestenfor Skjoldefjorden trænger den indtil ⅘ km. brede Førlandsfjord sig 11 à 12 km. ind i Tysvær. Foran dens munding ligger øen Ogn, paa hvis nordøstside Frekasundet fører ud paa Falkeidflæet, den store havbugt østenfor Boknøerne. 10) Fra Boknflæet paa østsiden og Ausdybet paa vestsiden af Høvringøen gaar Førdefjorden med en længde af ca. 14 km. og en bredde af optil 1 km. mod N ind i Avaldsnes herreds fastland. Alle de tre sidstnævnte fjorde har, i sammenligning med fjordene i det indre Ryfylke, lave bredder og ringe dybde og er tildels opfyldte med øer og holmer.

Til Boknfjordens nordlige forgreninger kan endelig regnes det 35 km. lange Karmsund (nuværende udtale Karsund) mellem Karmøen i V og Store Bokn, øen Fosen og fastlandet i Ø. I den sydlige del har det en bredde af 4 à 5 km. og en temmelig jevn dybde af omtrent 225 m. Saavel dybde som bredde aftager efterhaanden mod N indtil Salhus, hvor afstanden fra bred til bred kun er 150—200 m., og hvor der ofte er en strid strøm. Ved det mellem fastlandet og Fosen indtrængende Røksund staar Karmsundet i forbindelse med Førdefjorden. Mod N munder Karmsundet ud i den mellem Røvær og fastlandet liggende havarm Sletten.

Ebbe og flod begynder at blive mærkbar ved Jæderens rev, hvor stigningen dog kun er 0,3 m.; i Boknfjordens ytre del er forskjellen 0,5 m. og kan ved springflod stige til 1,3 m., i de indre fjorde mærkes den derimod mindre. Floden løber paa denne kyststrækning nordover og ebben sydover, ofte med temmelig betydelig fart og skiftende ved halv flod og halv fjære. Vind og veir har dog saa

stor indflydelse, at strømmen kan løbe indtil 8 dage i samme retning. Den spores indtil 5 mil af land men er sterkest (indtil 3 à 4 mil i vagten) i en afstand af 2 à 3 mile. Havet udenfor kysten og Boknfjordens ytre bassin fryser aldrig til, og selv de indelukkede havne og sund langs kysten er saagodtsom altid isfri. Paa de indre fjorde, f. eks. Skjoldefjorden indenfor strømmen, Saudefjorden m. fl., er derimod menis ofte til hinder for kommunikationen.

Langs amtets hele kyst gaar ude i havet den saakaldte norske dybrende, der tager sin begyndelse østligst i Skagerrak og med en bredde af 50—80 km. følger kysten, bøiende rundt om landet ved Lindesnes og derpaa fortsættende nordover, indtil den lidt nordenfor Sognefjordens munding gaar over i Atlanterhavets store dyb. Udenfor Jæderen, ligesom udenfor amtet idethele, vil man langs efter denne rende i forholdsvis ringe afstand fra kysten finde dybder paa 300 m. og undertiden mere, men længer ud skraaner bunden igjen hurtig opover mod Nordsøens fra Danmark og Storbritannien udgaaende banker og grunde, hvor dybden aftager til 100 m. og derunder.

Elve og indsøer. Paa grund af amtets beliggenhed vestenfor hovedfjeldmassen paa dennes forholdsvis korte afheld mod havet, som desuden skjærer sig ind med dybe fjorde, har vasdragene, omend forholdsvis vandrige, i regelen ingen synderlig udstrækning. Kun Sireaaen, som nærmest tilhører Lister og Mandals amt, og Suledalslaagen, der kommer fra Søndre Bergenhus, danner undtagelser herfra.

Følgende oversigt omfatter amtets vigtigste **elve**, der forøvrigt samtlige, med undtagelse af Sireaaen, som kun er grænseelv, vil blive nærmere omtalte under beskrivelsen af de herreder, hvorigjennem de løber:

1. Sireaaen kommer intetsteds helt ind i Stavanger amt, men danner paa to strækninger dets østlige grænse. Udspringende i Valle træffer den først amtsgrænsen i det lille Aarrevand, hvorefter den som en ubetydelig fjeldelv i en længde af 10 km. adskiller Fossan fra Siredalen. Derpaa træder den helt ind i Lister og Mandals amt og tilhører dette, indtil den falder i det store Lundevand, hvorefter den følger amtsgrænsen indtil havet. Ved udløbet af nævnte vand danner elven to betydelige fosse, Rukanfos (27 m.) og Logsfos (8,5 m.). Paa de nederste 5 km. er den farbar for baade, men indløbet er grundt og tildels farligt paa grund af strømskavl. Samlet længde 130 km., Nedslagsdistrikt (Nd) 1926 km², hvoraf 412 km² inden Stavanger amt. Den optager i Lundevandet Moi- eller Lundselven fra Lund herred.

2. Sogndalselven dannes ved sammenløbet af flere smaaelve, der har sit udspring dels i Sogndal, dels i Heskestad og dels i Helleland, og falder ved Sogndalsstranden i havet. Dens længde efter hovedtilløbet fra Heskestad er 30 km., Nd. 288 km².

3. Svaaelven danner afløbet for en mængde mindre vande i

den sydlige del af Helleland og den østlige del af Egersund herred, med udløb i Naalevigen. Længde 17 km., Nd. ca. 90 km².

4. Egersunds- eller Hellelandselven udspringer i Siredalen og løber mod SV gjennem Gyadalen i den nordligste del af Heskestad og derpaa gjennem Helleland, hvorefter den bøier mod S og falder ved Egersund i det af Egerøen dannede sund. Den optager i Helleland et betydeligt tilløb fra den midtre del af Heskestad. Samlet længde omtrent 40 km., Nd. 246 km², hvoraf 24 km² i Lister og Mandals amt.

5. Bjerkreimsaaen, et af amtets betydeligste vasdrag, dannes i Bjerkreim ved sammenløbet af flere elve, af hvilke Maudalsaaen, der kommer fra Siredalen, og Ørsdalselven, som udspringer fra grænsen mod samme herred, er de vigtigste. Vasdraget, hvis hovedretning er NØ—SV, faar nedenfor Bjerkreims kirke navn af Tengselven og falder ud i det nordre Egersundsløb straks vestenfor ladestedet. Dets længde (efter Maudalselven) er 65 km. Nd. ca. 700 km², hvoraf omtrent 50 km² falder i Lister og Mandals amt, resten hovedsagelig i Bjerkreim herred.

6. Ogneelven udspringer i Bjerkreim og løber mod SV forbi Ogne kirke ud i Ognebugten. Længde 29 km, Nd. 96 km².

7. Haaelven gjennemstrømmer først med nordvestlig, derpaa med sydvestlig retning den sydlige del af Time og den nordlige del af Haa. Længde 35 km., Nd. 178 km².

8. Orreelven er det 1 km. lange afløb for det i Klep herred liggende betydelige Orrevand, som igjen ved Roslands- eller Bryneelven har tilløb fra den nordlige del af Time. Vasdragets samlede længde er 24 km., Nd. 97 km².

9. Figgja (Figgen elv), Jæderens betydeligste vasdrag, har sit udløb fra det lille Kydlandsvand i grænsen mellem Bjerkreim og Gjesdal, løber først i nordvestlig retning gjennem sidstnævnte herred, gjør derpaa en liden sving ind i Høiland, bøier saa mod vest, danner grænsen mellem Høiland og Klep, træder endelig helt ind i dette herred og falder i havet lidt nordenfor Jæderens rev. Længde 37 km., Nd. (if. *Broch*, Stat. aarbog) 340 km².

10. Svielven eller Svilandselven danner afløb for den østlige del af Høiland og den nordlige del af Høle. Den beskriver næsten en cirkel, idet den udspringer i Høle, gjør en stor bue gjennem Svilandsvandet i Høiland og falder ud i Hølefjorden, kun nogle faa km. fra dens udspring. Længde 26 km., Nd. (if. *Broch* l. c.) 130 km².

11. Oltedalselven løber først mod NV gjennem den østlige del af Gjesdal, bøier derpaa mod NØ og gaar gjennem Høle ud i Høgsfjorden. Længde 24 km., Nd. 98 km².

12. Dirdalselven kommer fra Øiarvandet i Siredalen og løber gjennem den sydlige del af Fossan, først i sydvestlig, derpaa i nordvestlig retning, ud i bunden af Høgsfjorden. Længde 40 km., Nd. 162 km², hvoraf 115 km² i Stavanger amt.

13. Frafjordelven eller Fedaaen gjennemstrømmer ligeledes den sydlige og østlige del af Fossan, omtrent jevnsides med Dir-

dalselven, og falder ud i Frafjorden, en østlig forlængelse af Høgsfjorden. Længde 31 km., Nd. 180 km².

14. Espedalselven, ogsaa i Fossan, løber lidt nordligere mod SV ud i Høgsfjorden. Længde 24 km., Nd. 158 km².

15. Jørpelandsaaen kommer fra den sydvestlige udkant af Aardal og gaar gjennem Strand mod SV ud i Idsefjorden. Længde 22 km., Nd. 70 km².

16. Tauelven, Strand herreds betydeligste vasdrag, er en fortsættelse af Spjodelven i Aardal og løber mod SV forbi Strand kirke til Hillefjorden. Længde 30 km., Nd. 90 km².

17. Aardalselven (Storaaen) udspringer af Store Krumlevand i grænsen mellem Hjelmeland, Aardal og Valle og løber med sydvestlig retning gjennem Aardal ud i Aardalsfjorden. Den har bl. a. tilløb fra det betydelige Øvre Tysdalsvand. Længde 45 km., Nd. 526 km², hvoraf 496 km² falder i Stavanger amt.

18. Førdeselven danner afløbet for de talrige østenfor Blaafjeld i grænsetrakten mellem Hjelmeland, Suledal og Valle liggende vande og har udløb i bunden af Jøsenfjorden. Længde 30 km., Nd. 180 km², hvoraf 148 km² i Stavanger amt.

19. Ulladalselven gjennemstrømmer med sydvestlig retning den sydøstlige udkant af Suledal, bøier sluttelig mod S, træder under navn af Valleaaen ind i Hjelmeland og falder ud paa nordsiden af Jøsenfjorden. Længde 47 km., Nd. 265 km², hvoraf 45 km² i Nedenes amt.

20. Suledalslaagen, amtets betydeligste vasdrag, gjennemstrømmer den nedre del af Suledal samt Sand, dannende afløb for det store Suledalsvand. Dette optager igjen en mængde elve og bække fra N, Ø og S, blandt hvilke den vigtigste, Bratlandselven, kommer fra det i Søndre Bergenhus amt liggende Røldalsvand, som atter modtager tilløb fra Hardangerfjeldene. Regnet efter denne kildeelv er vasdragets hele længde 92 km. Nd. 1632 km², hvoraf 1046 km² falder i Stavanger amt.

21. Storelven, der falder i bunden af Saudefjorden. dannes ved sammenløbet af flere elve, der gjennemstrømmer den nordøstlige del af Saude. Længde (efter Slettedalselven) 34 km., Nd. 330 km², hvoraf 283 km² i Stavanger amt.

22. Aabøelven tilhører ligeledes Saude og har sit udløb umiddelbart vestenfor Storelven. Længde 20 km., Nd. 80 km².

23. Vikedalselven kommer fra Etne ind i Vikedal og gaar mod SV ud i Sandeidfjorden. Længde 24 km., Nd. 112 km², hvoraf 93 km² i Stavanger amt.

24. Brekkeaaen, Karmøens største vasdrag, danner tildels grænsen mellem Skudenes og Avaldsnes herreder og løber ud i Veavaagen. Længde 7 km.

Af amtets **indsøer** er følgende de betydeligste:

Suledalsvandet (Suledal) . . . . . 29,06 km²

Lundevandet (Lund, Bakke, Nes og Hiterø) hvoraf 9,95 km² udenfor amtet.	23,82	km²
Svilandsvandet (Høle, Høiland)	12,25	»
Orrevandet (Klep)	11,57	»
Ørsdalsvandet (Bjerkreim)	11,37	»
Lyngevandet (Aardal, Fossan)	10,82	»
Holmevandet (Suledal, Valle, Vinje) . . . hvoraf 4,61 km² udenfor amtet.	9,45	»
Øvre Tysdalsvand (Aardal)	8,82	»
Sandvandet (Aardal, Fossan)	7,83	»
Sandsetvandet (Suledal)	6,68	»
Eiavandet (Sogndal, Heskestad)	5,67	»
Frøilandsvandet (Klep, Time)	5,43	»
Birkelandsvandet (Bjerkreim)	5,06	»

De udmerker sig i regelen ved en langstrakt form, steile sider og stor dybde. Jæderens vande har dog en mere uregelmæssig figur, lavere bredder og ringe dybde, tildels med talrige øer eller holmer. Det samme er ofte tilfældet med de vande, som findes oppe paa høifjeldsplateauet i det indre Ryfylke.

Geognostiske forhold. Amtets faste fjeld er bygget af to lagdelte formationer, grundfjeld og gammel skifer, samt af to massive bergarter, granit og gabbro, hvilke dannelser samtlige har en temmelig stor udbredelse. Grundfjeldet eller gneisformationen, der bestaar af forskjellige gneisbergarter, hornblendeskifere, glimmerskifere o. s. v., optræder navnlig paa to større felter, det sydligste i Jæderen og Dalenes fogderi, strækkende sig som et belte fra Gandefjordens bund over dele af Høiland, Time, Gjesdal, Bjerkreim, Helleland, Heskestad og Lund, begrænset mod Ø af granit, mod V af Egersunds gabbro og Jæderens løse masser, — det nordligste paa Ryfylkes fastland nordenfor Boknfjorden, udbredende sig over store dele af Nerstrand, Skjold, Tysvær, Avaldsnes og Skaare. Paa andre steder i Ryfylke finder man grundfjeldet dækket af skiferformationen, saaledes at det kun kommer tilsyne, hvor skiferen er afskavet eller hvor dybe fjorde er udgravede tvers igjennem samme, f. eks. langs Sandsfjorden og dens fortsættelse, Saude- og Hylsfjordene. — Indenfor grundfjeldet breder sig de vestlige partier af Kristiansands stifts store granitfelt, fra Lundevandet i S til Jøsenfjorden i N, dækkende den nordøstlige del af Lund, Bjerkreim, Gjesdal og Høiland, saagodtsom hele Fossan, Høle og Aardal samt dele af Strand, Hjelmeland og Fister. Den vestligste udløber naar lige ud til Hetland og ender i Lifjeldene paa østsiden af Gandefjorden. Paa mange steder i Ryfylkefjordene finder man, at graniten, ligesom grundfjeldet, er dækket af skifer, saaledes navnlig langs Suledalsvandet, i Jøsenfjorden og Aardalsfjorden. Man kan deraf slutte, at denne granit har været ældre og før forhaanden end skiferen. I enkelte nuter i den nordøstlige del af amtet

paatræffes dog ogsaa granit, der sætter op gjennem skiferlagene og saaledes maa antages at være yngre end disse. — Skiferformationen har fornemmelig udbredelse over Ryfylkes nordøstlige fastland samt over Boknfjordens øer, ligesom den ogsaa synes at danne det faste fjeld under Jæderens løse afleininger. Den sænker sig fra høifjeldet ned til havet; medens den i Suledal og Røldal optræder i fjelde paa 1600—1700 m. høide, ligger den i Jelse og paa øerne saavelsom paa Jæderen i havets niveau eller i ringe høide over dette. Paa mange steder i det indre Ryfylke er imidlertid skiferen afskavet og bortført, saaledes at kun isolerede toppe staar tilbage som levninger af det fordum sammenhængende dække. Formationen, hvis mægtighed ifølge maalinger i Ryfylkefjordene varierer mellem 300 og 600 m., bestaar hovedsagelig af forskjellige lerskifere, glinsende lerskifer, graa, grøn, undertiden sort lerskifer; dog forekommer ogsaa hornblendeskifere, øiegneis og haarde, kvartsrige skifere. Paa Karmøen optræder konglomerater og enkelte steder paa Jæderen kalk i lagene. Paa den nordvestlige side af Karmøen ligger i skiferterritoriet Visnes kisgruber. Efter de udenfor amtsgrænsen paa Hardangervidden fundne forsteninger (dictyonema) kan formationen henføres til den siluriske tid. — Langs amtets sydlige kyststrækning mellem Ognebugten og Sireaaen breder sig et stort og i geologisk henseende merkeligt felt af gabbro (labradorsten eller norit) over hele Sogndal og Egersund herreder, det allermeste af Ogne og Helleland samt den sydlige og sydvestlige del af Heskestad og Bjerkreim. Denne krystallinsk-kornige bergart, hvis hovedbestanddel i denne egn er labrador, en slags feldspath, danner talrige, graa, tilrundede knauser og nøgne smaafjelde, smuldrer sent og giver ikke synderlig frugtbar jord. Den indeholder i Egersund og Sogndal herreder store masser af titanjernsten, dels ganske ren udskilt i større klumper, gange eller strenge, dels rigt indsprængt i berget. To mindre gabbrofelter findes paa Karmøen, et paa østsiden i Skudenes, et andet i Avaldsnes paa vestkysten. — Yngre end de forannævnte bergarter, der danner amtets faste fjeld, er Jæderens løse masser af sand, aur, rullestene og ler, altsammen hovedsagelig levninger fra en fjern istid. Fjeldgrunden under disse masser er, ialfald over store strækninger, skifer, som paa mange steder stikker frem i dagen; i den østlige del af Jæderen turde dog grundfjeldet og i den sydligste maaske noriten eller gabbroen danne underlaget. Om afleiningernes mægtighed erholdt man kundskab ved de i 1875—76 anstillede boringer efter kul, idet der ved borehullet paa Grødeland i Haa forekom følgende lag: Øverst mergeller med stene, 3 m. mægtigt, derunder grus og sand 44 m., derunder sand 31 m. og endelig mergeller med større og mindre stene, 42 m., tilsammen 120 m. Morænerygge af sand, aur og blokke paatræffes ikke sjelden, saaledes f. eks. i Haa og Time herreder. Ler, tildels mergelholdig, optræder flere steds og har givet anledning til teglverksdrift, fremfor alt ved Sandnes, hvor der i en vid omkreds rundt Gandefjordens bund findes mægtige mergellag. Uren lerjord forekommer i Varhaug og lerblandet

sand i Nærbø sogn. De løse stene, som overalt dækker overfladen, hidrører for størstedelen fra fjeldene i Jæderens umiddelbare nærhed. Langs stranden, sjeldnere i nogen afstand fra denne, træffer man dog ogsaa hyppig blokke af siluriske etager, porfyrer og syeniter, som tilhører fjeldene omkring Kristianiafjorden, og som derfor i en fjern fortid maa være bleven transporterede af isen den lange vei rundt Lindesnes. I de samme afleininger forekommer ogsaa løse stykker af flint og kridt, som for tiden ikke vides at optræde i fast fjeld nærmere end i Jylland. Til de yngste dannelser paa Jæderen hører torv, flyvesand og infusoriejord (kiselguhr). Den sidste forekommer flere steds under torven; tidligere er ganske betydelige afleininger bleven fundne ved Figgja, og i den sidste tid skal der være opdaget mægtige lag af stor renhed paa strækningen fra Ims i Høle gjennem Svilandsvandet og Dybingen henimod Gandefjordens bund.

Det er dog ikke blot i Jæderens dannelser, at istiden har efterladt sit merke. Skuringsstriber efter is og knauser, tilrundede ved isens afskuring, er almindelige saavel i Ryfylke som paa Egersunds gabbrofelt; stribernes retning er sedvanlig fra NØ mod SV. Moræner, afsatte ved enderne af gamle jøkler, iagttages foruden paa Jæderen ogsaa i andre dele af amtet, saasom ved Haukelivandet og ved Lysefjordens munding i Fossan, flere steds i Aardal, fremdeles i Vikedal, Bjerkreim, Egersund o. s. v. Flyttede blokke, efterladte ved isens afsmeltning, ofte paa toppe og skraaninger i høist paafaldende situationer, er særdeles hyppige og karakteristiske for Dalenes gabbrofelt, og terrasser som merker efter gammel havbund sees paa mange steder, navnlig ved elvenes udløb i de indre fjorde.

Det plogbare jordsmon afhænger væsentlig af de geologiske dannelser og er derfor af meget forskjelligartet beskaffenhed. Jæderens bergløse flade med dens dybe afleininger af ler, sand og myr frembyder idethele en god jordbund, paa hvilken kornavlingen er vis og sikker. De dyrkbare vidder er af betydelig udstrækning, og de hyppige mergellag saavelsom de rige skjælsandsleier, der findes ved Ogne, Reve og andetsteds, yder et fortrinligt jordforbedringsmiddel. Imidlertid er jorden ikke altid saa ganske let og billig at dyrke, dels fordi der ofte vrimler af sten saavel paa overfladen som under jordskorpen, dels fordi den mangesteds kræver sterk gjødning og grundig bearbeidning for at give rige afgrøder. Derfor ser man ogsaa, at Jæderens udmarker i sin naturlige tilstand almindeligvis har en liden produktionsevne og kun afgiver meget middelmaadige havnegange. Den østlige del af Høiland, Time og Ogne danner overgangen til Dalene, hvis talrige, af vande eller myrstrækninger opfyldte, smaadale kun frembyder indskrænkede arealer af dyrkbar mark og et lidet frugtbart, af grus, sand eller torvjord bestaaende, jordsmon. Derimod er havnegangene, omend i flere bygder tarvelige nok, dog ulige bedre end paa Jæderen; navnlig gjælder dette gabbrofeltet, hvis overlegenhed i saa henseende over grundfjeldet bl. a. viser sig meget paatagelig i Heskestaddalen, hvor de to bergarter

støder sammen. I modsætning til dette distrikt har Ryfylkes øer ialmindelighed en for opdyrkning skikket jordbund. Vistnok er det løse dække i regelen af ringe dybde, da berget, hvor det ikke ligger i dagen, ialfald findes nær under overfladen, men jordsmonnet synes for en stor del at stamme fra den forvitrede skifer, bestaar af ler opblandet med skifergrus og er derfor ganske frugtbart. Dog findes ogsaa paa flere steder jordansamlinger og banker, der lidet eller intet har med skiferen at bestille, saaledes navnlig de umaadelige af havet opskyllede skjælsandsmasser i Aakre og Ferkinstad sogne paa Karmøens vestside samt lag af havler med mergel paa østsiden af samme ø, nordenfor Kopervik. Havnegangene er paa de ytre øer tarvelige, paa de indre derimod af ganske god beskaffenhed, men temmelig indskrænkede i henseende til udstrækning. De samme forhold som paa øerne gjenfinder man ogsaa i enkelte partier af det til Boknfjorden eller dens arme nærmest stødende fastland, hvor skiferen er den raadende bergart, navnlig paa Karmsundets østre side, i Skjoldefjordens ytre omgivelser, dele af Nerstrand og Strand samt endelig i omegnen af Stavanger, specielt paa Tungeneset, der idethele mere ligner øernes dannelser end Jæderen. Hele den øvrige, med hensyn til udstrækning langt overveiende del af Ryfylkes fastland har derimod særdeles indskrænkede arealer af dyrkbar mark og staar i henseende til frugtbar jordbund meget tilbage for øerne. Paa de forholdsvis faa steder, hvor større jordansamlinger er oplagte, bestaar disse af tilførte masser af grus og sand, der i regelen giver en tør og skarp madjord, og selv leret er, hvor det findes, af mindre god beskaffenhed end paa Jæderen. Dog gives enkelte mindre, men ganske frugtbare lerpartier, saasom paa Jøseneset, omkring Jelsegaardene og paa Hebneset. Fjeldbeiterne er i regelen af betydelig udstrækning; hvor de hviler paa skifer, eller denne findes i nærheden, som f. eks. i Aabødalen og Slettedalen i Saude samt i flere af Suledals sæterdale, er græsveksten rig og kraftig, men de udstrakte granitflader, der danner de indre dele af Hjelmeland, Aardal, Strand og Fossan, har gjennemgaaende et tarveligt plantedække.

Klima. Til oplysning om de klimatiske forhold hidsættes omstaaende tabel, der viser den maanedlige middeltemperatur (i Celsiusgrader) og nedbørshøide (i millimeter) for endel stationer, blandt hvilke amtets kystrand repræsenteres af Skudenes mod N og Lister fyrstation mod S, og indlandets høiere liggende strøg af Valle i Sætersdalen. For sammenligningens skyld er derhos tilføiet de tilsvarende observationer for Kristiania.

Den aarlige middeltemperatur i amtets kystbygder, ca. 7 ° C., er høiere end noget andetsteds i Norge. Denne overlegenhed falder imidlertid hovedsagelig paa aarets vinterside, idet disse egne har et udpræget havklima med mild og ustadig vinter, men forholdsvis kjølig sommer. Vinteren er, omend raa og lidet behagelig, dog sjelden saa streng, at der fryser synderlig tæle i jorden, og de større vande, som f. eks. Lundevandet, lægges ikke ofte til med is. Heller ikke bliver sneen

	Middeltemperatur.				Nedbørshøide.	
	Skudenes.	Lister.	Valle.	Kristiania.	Skudenes.	Kristiania
Januar	1,4	0,4	÷ 4,6	÷ 4,8	102	42
Februar	0,9	÷ 0,2	÷ 4,9	÷ 4,9	78	25
Marts	1,6	1,0	÷ 3.0	÷ 1,6	73	27
April	4.7	4,3	2,4	3,8	49	32
Mai	8,3	8,7	7,4	9,8	51	46
Juni	11,9	12,1	12,3	14,7	58	70
Juli	13,7	14,4	14,0	16,6	81	84
August	14.1	14,7	13,3	15,4	117	95
September . .	12,1	12,6	9,4	11,2	125	83
Oktober . . .	8.3	7,9	3,7	5,3	137	83
November . .	4,2	3,7	÷ 1,0	÷ 0,2	118	53
December . .	2,3	1,4	÷ 3,6	÷ 3,9	102	34
Hele aaret . .	7,0	6,8	3,8	5.1	1091	674

liggende længe ad gangen, da den dels blæser bort, dels hurtig optines paa den ufrosne jord. De laveste temperaturer, der i de sidste 20 aar har været observerede paa de meteorologiske stationer, er ÷ 14,2 ° paa Skudenes og ÷ 10,8 ° paa Utsire, men dette minimum naaes kun i de færreste vintere. Da det somoftest blæser, er imidlertid en saadan kuldegrad næsten utaalelig. Vaaren begynder tidligere end paa Østlandet, og ikke sjelden kan man harve jorden allerede i slutningen af marts. Derimod varer det længe, inden der kommer nogen egentlig sommervarme i luften; baade i juni og juli har Skudenes næsten 3 ° lavere middeltemperatur end Kristiania. Vekstudviklingen gaar derfor sent og tager sjelden nogen fart før langt ud i juli maaned. Til gjengjæld er høsten mild og lang nok til at bringe grøden til modenhed, ligesom man i regelen ikke er udsat for, at jordarbeiderne tidlig afbrydes ved frost. Alt dette gjælder dog, som sagt, nærmest kysten, altsaa Jæderen, de ytre øer og den nordvestlige del af Ryfylkes fastland. Allerede en mils vei ind fra havet merkes ikke liden forskjel, og de indre herreder baade i Ryfylke og Dalene har et klima, der mere nærmer sig til de egentlige oplandsbygders, med varmere sommere samt længere og koldere vintere. Her falder ogsaa sneen i større mængde og bliver længere liggende — fremfor alle regnes Saude som en »snefast« bygd —, ligesom her paa enkelte steder findes smaa bygdelag, hvor tidlig nattefrost kan gjøre kornavlingen mislig. I regelen er dog havet nært nok til at gjøre vinteren mildere og bringe tidligere vaar end i de indre bygder paa Østlandet. — Med hensyn til vindforholdene er klimatet i de aabne kystegne vindigt og stormfuldt, næsten mere end i de fleste andre sødistrikter, og antallet af stille dage er lidet. De hyppigste vinde følger nogenlunde kystens retning og blæser om vinteren med landet tilhøire og lidt ud fra dette, altsaa efter kystens bøining

som østlig, sydøstlig eller sydlig, i sommerhalvaaret derimod med landet tilvenstre og noget ind mod land, det vil sige fra N, NV og V. Dette hidrører derfra, at lufttrykket som regel om vinteren er høiest inde i landet, om sommeren derimod over havet. Heftige storme er i vintermaanederne ikke sjeldne, og de raser med en betydelig magt over det aabne, skovløse land. I det indre af amtet er som oftest baade vindens styrke mindre end ude ved havet og dens retning tillige mere uregelmæssig. — Den aarlige regnhøide er ifølge ovenstaaende tabel ca. 1100 mm., altsaa omtrent midt imellem Kristiania (674 mm.) og Bergen (1724 mm.). Den mindste regnmængde falder om vaaren og paa forsommeren; i juni maaned, da regnet ialmindelighed overalt savnes mest, er nedbøren gjennemsnitlig mindre paa Stavangerkanten end i Kristiania. Til gjengjæld er fugtigheden saameget overflødigere i kornmodningens og høstarbeidernes tid. Ikkedestomindre er i regelen hverken det ene eller det andet til synderlig skade for aarsveksten. Den fra havet staaende fugtighed gjør, at man ikke synderlig behøver at frygte tørre sommere, og om høsten er regnet næsten altid ledsaget af vind, saa at det ikke ofte indtræffer, at høet tager skade, eller at kornet gror under bjergningen. I det hele er disse bygder blandt de mest aarvisse i landet, og navnlig er det et gammelt ord, at »paa Jæderen er der aldrig uaar«. Tordenveir, der her som andetsteds er hyppigst om sommeren, indtræffer imidlertid ogsaa, omend forholdsvis sjelden, i vintermaanederne.

Vekstliv. Stavanger amt gjør vistnok i regelen paa den reisende indtrykket af at have en baade paa arter og individer fattig vegetation. I enkelte trakter er nu dette ogsaa virkelig tilfældet, men for en stor del beror udentvivl hint indtryk paa, at distriktet for betydelige strækningers vedkommende ikke blot mangler skov, men endog er i den grad blottet for trævegetation, at man kan reise milevis uden at se andet end brune lyngmarker eller nøgne graa heier. Navnlig gjælder dette Jæderen og de ytre øer, som Karmøen, Boknøerne, Kvitingsøerne, Mosterøen m. fl. Men ogsaa de indre, fra havet mere fjernede egne er i saa henseende yderst tarvelig udstyrede, og selv Suledal kan neppe uden meget beskedne, efter vestlandske forhold afpassede, fordringer kaldes en skovbygd. Hvad der findes af skov, bestaar hovedsagelig af løvtrær, navnlig birk, dernæst or, men forøvrigt træffer man inden amtets grænser saagodtsom alle i landet vildtvoksende løvtræsorter, alene med undtagelse af bøg. Egen har tidligere været adskillig mere udbredt end nu, og det er ikke noget særdeles langt tidsrum, siden der i flere af amtets herreder fandtes endog smukke egeskove. Barskoven er mere spredt, og specielt findes granen kun ganske enkeltvis og paa faa steder. — I henseende til plantevekst overhovedet tilhører amtets kyst den sydlige del af den saakaldte »ilexregion«, et belte af landets syd- og vestkyst, der har faaet sin benævnelse efter det der optrædende eviggrønne løvtræ, *Ilex Aqvifolium,* og som derhos karakteriseres ved tilstedeværelsen af mange eiendommelige arter, der ikke findes

udenfor, som f. eks. *Erica cinerea*, *Juncus squarrosus*, *Digitalis purpurea*, *Hypericum pulchrum*, *Centaurea nigra*, *Polystichum Oreopteris* m. fl. Den sydlige del af amtets kystlinje falder inden Dalenes gabbrofelt, hvis graa fjeldknauser og myrlændte smaadale udmerker sig ved en overmaade fattig vegetation. Derimod er Jæderen ikke blot amtets mest karakteristiske trakt, men overhovedet en af Norges i botanisk henseende interessanteste egne. Vistnok frembyder de udbredte lyngmarker, der er saa eiendommelige for dette distrikt, en temmelig ensformig plantevekst af klokkelyng (*Erica tetralix*), røslyng (*Calluna vulgaris*) og vellugtende pors (*Myrica Gale*), men paa spredte steder finder man dog i denne trakt et stort antal arter, som enten aldeles ikke findes andetsteds i landet, som f. eks. *Serratula tinctoria*, *Heleocharis multicaulis*, *Rumex microcarpus*, *Corydalis claviculata*, *Triticum laxum*, eller som idetmindste kun sjelden forekommer udenfor denne egn. Selv de tilsyneladende saa golde sandflader i havets umiddelbare nærhed bærer en efter forholdene enestaaende rig flora, tildels af planter, der, saaledes som *Psamma arenaria*, *Carex arenaria*, *Triticum junceum* m. fl., tjener til med sine sammenvævede rodstokke at binde den løse, let bevægelige flyvesand. Et eiendommeligt forhold, som dog er endnu mere fremtrædende paa kysten nordenfor, nemlig at flere af de egte fjeldplanter stiger ned ligeindtil havets niveau, begynder allerede at vise sig paa Jæderen; man finder saaledes her ikke sjelden *Saxifraga aizoides*, *Saussurea alpina*, *Bartsia alpina*, *Peristylis viridis* m. fl. — I amtets indre dele er floraen langt fattigere paa former, selv om plantedækket paa sine steder kan være ganske frodigt. Medens saaledes Jæderen af karplanter kan opvise et antal af over 700 arter, vil man i herrederne indenfor neppe finde meget over 400. Kystplanterne ophører, uden at et tilsvarende antal nye træder i deres sted, og landskabet har med sine lyngmoer, myre, talrige vande og nøgne eller af lav dækkede fjelde et høifjeldsagtigt udseende uden at besidde høifjeldets planteverden. Virkelige høifjeldspartier med udpræget alpeflora optræder dog ogsaa i amtets nordlige og østlige del, saaledes navnlig i Lysefjordens og Suledalens omgivelser. Floraen paa disse steder frembyder dog kun faa karakteristiske træk, da den idethele viser de samme arter, som findes overalt paa fjeldene i det sydlige Norge. — Hvad de lavere plantegrupper, mosser, lavarter, alger og sop, angaar, har vestkysten ogsaa af disse sine særegne former. Deres udbredelse inden amtet er dog for manges vedkommende endnu kun ufuldstændig kjendt. Den især paa Jæderen, men ogsaa paa de ytre øer efter storme i uhyre masser opkastede tang (havtare, tongletare) har økonomisk betydning, idet den i stor udstrækning anvendes som gjødning.

Dyreliv. Paa nordsiden af Boknfjorden har hjorten sin regulære sydgrænse i landet, og den forekommer her som en spredt, men faatallig stand i forskjellige herreder, saasom Tysvær, Skjold og Vikedal; omstreifende individer forvilder sig ogsaa undertiden til

øerne eller endog til det aabne Jæderen. Elgen tilhører ikke dette distrikt, hvorimod renen sees af og til i de indre fjeldtrakter, dog sjeldnere end før. Bæveren har indtil begyndelsen af forrige aarhundrede forekommet i Suledalslaagen, men er ikke senere bleven observeret. Af rovdyrene er bjørn, jerv og gaupe i det hele sjeldne, og ulven, som engang huserede slemt i visse dele af amtet, hører man nu aldrig nævne. Ræven er derimod hyppig og har overalt et ypperligt terrain. Paa præmieværdige rovfugle er amtet meget rigt; foruden ørne og høge skydes adskillige rypefalke *(falco gyrfalco)*, der besøger disse kystegne om høsten og vinteren for at efterstræbe strandfuglene. — I naturhistorisk henseende har amtet en særegen interesse derved, at Jæderens flade kystrand i høst- og vaartiden besøges af store masser af trækfugle, væsentlig tilhørende vadernes orden, der her samler sig og stanser en kort tid, før de begiver sig videre mod syd eller nord. Allerede i begyndelsen af august indfinder sig de første skarer strandviber *(tringa)*, snepper *(totanus)*, bekkasiner (*scolopax*) og ænder fra sine rugesteder i landets nordlige dele eller fra endnu fjernere egne, sværmer om langs de flade sandstrande eller besætter de utallige myrer og vande, hvoraf Jæderen er opfyldt. I løbet af høsten trækker disse skarer efterhaanden mod syd. Et lignende, skjønt ulige sparsommere, træk finder sted om vaaren i modsat retning. — De paa selve Jæderen rugende fugle er forholdsvis faa i arter, men til gjengjæld rige paa individer. En karakterfugl er viben, der forekommer i overordentlig stort antal, skjønt den om vaaren paa flere steder lider en slem medfart ved at berøves sine eg. Om høsten danner viberne flokke paa tusinder. Andre særdeles talrig repræsenterede arter er den rødbenede sneppe *(totanus calidris)*, en strandryle *(aegialitis hiaticula)*, samt en strandvibe *(tringa alpina)*. Ligeledes ruger talrig bekkasinerne, heiloen *(charadrius pluvialis)*, kjelden *(haematopus)* og spoverne *(numenius)*, samt af ænderne krikanden, stokanden og gravanden *(tadorna cornuta)*, af smaafuglene lærken og engpiplærken *(anthus pratensis)*. Blandt de sjeldnere arter, der her er fundne rugende, kan nævnes sumphøns *(gallinula chloropus* og *porzana maruetta)* og vandriksen *(rallus)*, samt af ænderne den graavingede krikand *(qverqvedula circia)* og skeanden (*spatula clypeata*), af maagerne lattermaagen (*larus ridibundus*). En liden art strandryle (*aegialitis alexandrinus*) ruger sparsomt paa Jæderen, men ellers intetsteds i landet; næsten det samme gjælder blandt smaafuglene om kornspurven (*emberiza miliaria*), der foruden paa Jæderen alene forekommer paa Lister. Blandt det store antal arter, der under trækkene besøger denne i ornithologisk henseende merkeligste lokalitet i landet, forekommer ogsaa jevnlig saadanne, der, uden at tilhøre vort lands fauna, blot er tilfældige omstreifere fra sydligere eller østligere trakter. Endelig fortjener det at omtales, at paa grund af Jæderens milde klima er forskjellige af vore egte trækfugle istand til her at overvintre. Saaledes findes hyppig overvintrende individer af rødstrubesangeren (*erithacus rubecula*), af taarnfalken, af bekka-

sinerne og af flere vadere, saasom sumphønen (*gallinula chloropus*). Ligeledes fældes jevnlig om vinteren en og anden lappedykker (*podiceps*) og flere arter gjæs, saasom *anser albifrons* og *branta leucopsis*, foruden den almindelige graagaas; enkelte aar kan gaulen (*branta bernicla*) overvintre i hele flokke, naar Østersøen er tilfrosset. En eiendommelighed, der ligeledes staar i forbindelse med Jæderens milde klima, er, at haren her ikke anlægger sin renhvide vinterpels, som i landets indre dele, men en mer eller mindre lyst blaagraa. Det sydligste fuglevær i landet findes paa øen Rott udenfor Tananger. Her ruger masser af topskarv, af de to sortryggede maagearter (*larus fuscus* og *marinus*), af lundefugl og af spidsnebbet alke (*uria troile*). Gjentagne gange har der i amtet været gjort forsøg paa indførelse af levende raphøns, ligesom af fasaner og skotsk rype, »grouse« (*lagopus scoticus*), dog hidtil med lidet gunstigt resultat. Endelig kan merkes, at det eneste sted i Skandinavien, hvor klippeduen (*columba livia*), vor tamme dues stamart, har havt tilhold i vild tilstand, er paa enkelte af øerne i Boknfjorden, især Rennesø, Klosterø og Aamø. Endnu i midten af dette aarhundrede var den her talrig og fuldkommen stationær, men synes nu at være udryddet eller at være sin undergang nær. — Som paa andre steder bemerket, er amtets fjorde og kyster særdeles fiskerige, og i faa af landets byer er fisk et billigere næringsmiddel end i Stavanger. Blandt de til denne by daglig indbragte masser findes ogsaa jevnlig saadanne arter, der hovedsagelig i videnskabelig henseende har interesse. Saaledes synes her en art sø-brasen (*pagellus centrodontus*), en i Middelhavet høit anseet fisk, at være stationær, skjønt den i det hele sjelden erholdes; dog har det hændt, at et helt stim er bleven fanget paa en gang. Blandt andre sjeldnere besøgere kan nævnes, at 2 gange i de senere aar har et eksemplar af sildekongen (*regalecus glesne*) strandet ved amtets kyster. Af en anden middelhavsfisk, merkelig ved sit parasitiske levesæt, er fanget et eksemplar ved Røvær, nemlig *fierasfer dentatus*; denne er tidligere 2 gange fundet ved Irland, men ellers aldrig udenfor Middelhavet.

Befolkning.

Folketal 1875. Ved tællingen i 1875 befandtes ialt 110,965 mennesker tilstedeværende i amtet. Lægger man hertil antallet af de personer, som kun midlertidig var borte, navnlig sømænd paa reise, medens man paa den anden side fratrækker alle dem, der alene midlertidig opholdt sig inden amtets grænser, udkommer den saakaldte hjemmehørende folkemængde, som udgjorde 113,675 personer, hvoraf, naar man gaar ud fra den nugjældende fordeling mellem land og by, 80,987 faldt paa landdistriktet og 32,688 paa byerne. Da amtets hele areal, som ovenfor oplyst, er 9146 km², kommer der altsaa gjennemsnitlig 12,4 indbyggere paa hver km², hvilket giver amtet i henseende til befolkningstæthed plads som det 4de i rækken, idet det alene staar tilbage for de tre omkring Kristianiafjorden liggende overøvrighedsdistrikter Smaalenene, Akershus samt Jarlsberg og Larvik. Byernes befolkning androg til henimod 29 pct. af det hele folketal, et høiere procentforhold end noget andet amt, undtagen Jarlsberg og Larvik, har at opvise. Af landdistriktets folkemængde tilhørte 33,083 Jæderen og Dalenes og 47,904 Ryfylke fogderi, hvilket giver henholdsvis 11,1 og 7,8 indb. pr. km². Inden det førstnævnte fogderi fremhæver Jæderen sig ved en forholdsvis sterk bebyggelse, navnlig langs kysten. Hetland og Haaland herreder har saaledes gjennemsnitlig henimod 39, Høiland, Klep og Haa 20 à 21 mennesker paa hver km². Det nærmest tilstødende herred i Dalene, Ogne, synker pludselig ned til omtrent 10 indb. pr. km², og omtrent den samme befolkningstæthed har de derpaa følgende kystherreder, Egersund og Sogndal. Af de bagenfor liggende indlandsbygder har Time paa Jæderen 13 og Helleland i Dalene 9 indb. pr. km²; begge disse herreder har et forholdsvis ringe fladeindhold og strækker sig ikke langt indover fjeldvidderne. Derimod optages størstedelen af arealet i Gjesdal, Bjerkreim, Heskestad og Lund af ubeboede heie, og befolkningen er derfor her, naar den tænkes jevnt fordelt, meget tynd; i det første og de 2de sidste af de nævnte herreder kommer der kun omtrent 5 og i det vidtstrakte Bjerkreim endog knap 3 indb. pr. km². I Ryfylke gjenfinder man det samme forhold, nemlig en mod øst aftagende befolkningstæthed. Til dette fogderis ytre kystherreder kan man regne Rennesø, Mosterø, Bokn, Skudenes, Avaldsnes, Torvestad og Skaare med et samlet areal af 471 km² og en folkemængde af 17,048, altsaa 36 à 37 pr. km². I dette strøg ligger desuden byerne Skudeneshavn, Kopervik og Haugesund med tilsammen 6591 indb. Sterkest befolket er her Karmøen, som udenfor byerne har en befolkning af 9,413 indb. paa et fladeindhold af 176 km², altsaa henimod 54 indb. pr. km²; navnlig hører strøget mellem Ferkinstad og Aakre kirker til landets bedst befolkede egne. Indenfor det her nævnte distrikt kommer en gruppe af herreder, der kan betegnes som de ytre fjordbygder, nemlig Strand, Fister, Finnø,

Sjernerø, Nerstrand, Tysvær og Skjold, hvilke har et samlet areal af 887 km², altsaa næsten dobbelt saa stort som kystbygdernes, medens folkemængden kun er noget over ²/₃ af disses, nemlig 12,898 eller i gjennemsnit mellem 14 og 15 pr. km². Den tætteste befolkning inden denne gruppe har Finnø herred med 41 og Sjernerø, med 22 indb. pr. km². I de øvrige herreder findes der ved siden af de godt befolkede strøg temmelig betydelige ubeboede fjeldstrækninger. Endnu mere gjør dette forhold sig gjældende i de indre fjordbygder, Høle, Fossan, Aardal, Hjelmeland, Jelse, Vikedal, Sand og Saude, som med et samlet fladeindhold af 3570 km² alene tæller 15,836 indbyggere eller gjennemsnitlig kun 4 à 5 pr. km², og allermest i Ryfylkes eneste indlandsbygd, Suledal, paa hvis 1219 km² store areal der alene bor 2122 mennesker, hvilket ikke engang giver 2 indb. paa hver km². — Tænker man sig optrukket en linje tvers gjennem amtet fra N mod S langs den østlige grænse af Skjold, Nerstrand, Sjernerø, Finnø, Rennesø, Hetland, Høiland, Time, Ogne og Egersund, vil man paa vestsiden af denne linje have 73 pct. eller næsten ³/₄ af amtets hele folkemængde paa et areal, der kun udgjør ¼ af amtet. Dette godt befolkede strøg, der indbefatter Ryfylkes ytre fastland og øer, Jæderen samt de vigtigste byer, havde i 1875 en samlet folkemængde af 82,618 paa en flade af 2274 km², hvilket giver 36 indb. pr. km². Omtrent midt i dette strøg, altsaa i hjertet af amtet, ligger Stavanger by. Derimod talte de indre tre fjerdedele af amtets areal ialt kun 31,057 mennesker eller overhovedet neppe 5 paa hver km².

De til amtet hørende øer havde i 1875 en samlet befolkning af 19,547 individer. Da deres areal ialt er 541 km², bliver deres gjennemsnitlige folkemængde 36 pr. km². De folkerigeste af dem er følgende:

Karmøen	175,52	km²	med	11,583	indb.	=	66	pr. km²
Rennesøen	40,27	»	»	1,147	»	=	28	—»—
Finnøen	24,89	»	»	1,064	»	=	43	—»—
Egerøen	20,35	»	»	769	»	=	38	—»—
Store Bokn . . .	35,85	»	»	694	»	=	19	—»—
Ombo	58,09	»	»	678	»	=	12	—»—
Hundvaag	4,98	»	»	665	»	=	133	—»—
Utsire	6,14	»	»	360	»	=	59	—»—
Fogn	11,55	»	»	356	»	=	31	—»—
Aamøen	5,43	»	»	351	»	=	65	—»—
Randøen	17,48	»	»	270	»	=	15	—»—
Mosterøen (med Klosterøen)	11,86	»	»	475	»	=	40	—»—
Lille Bokn	7,53	»	»	244	»	=	32	—»—

Folketal 1769—1885. Efter de siden 1769 afholdte tællinger hidsættes følgende opgave over folkemængden i amtets hoveddele, regnet efter den for tiden gjældende grænse saavel mellem fogderierne indbyrdes som mellem land og by. Det maa dog be-

merkes, at tallet for 1885 for landdistrikternes vedkommende tildels beror paa et skjøn, da der, som bekjendt, kun har været tælling i byerne.

	Jæd. o. Dalene.	Ryfylke.	Tils.	Byerne.	Amtet.
1769	13,850	18,303	32,153	3,117	35,270
1801	15,364	21,962	37,326	3,808	41,134
1815	17,668	24,501	42,169	3,960	46,129
1825	20,426	29,955	50,381	5,779	56,160
1835	23,586	34,583	58,169	8,034	66,203
1845	26,107	40,087	66,194	12,016	78,210
1855	29,100	45,355	74,455	17,084	91,539
1865	31,051	47,451	78,502	26,366	104,868
1875	33,083	47,904	80,987	32,688	113,675
1885	ca. 35,000	48,000	83,000	36,000	119,000

For noget tidligere aar end 1769 haves ikke fuldstændige folketællinger. Imidlertid synes man af det saakaldte *Titus Bülche*'s mandtal berettiget til at drage den slutning, at amtets folkemængde omkring aaret 1665 har udgjort omtrent 25,000 [1]), og en nylig foretaget bearbeidelse af endel i rigsarkivet opbevarede lister over mandkjønnet i det vesten- og nordenfjeldske i 1701 har givet som resultat, at indvaanertallet for sidstnævnte aar neppe skulde kunne anslaaes til mere end 26 à 27,000 personer [2]). Selv om det nu maa indrømmes, at disse beregninger, naar de udføres for de enkelte amter, tør lide af adskillig usikkerhed, tyder de dog iethvertfald paa, at befolkningstilveksten i den sidste fjerdedel af det 17de aarhundrede har været forholdsvis ringe. Gjennem hele forrige aarhundrede tiltog derimod folkemængden temmelig jevnt med omkring ½ pct. aarlig, dog, som det synes, lidt sterkere fra 1701—1769 (0,51 pct.) end fra sidstnævnte aar til 1801 (0,48 pct.). Med indeværende aarhundrede og det i sammes første decennium tilbagevendende vaarsildfiske begynder imidlertid en periode af langt sterkere fremgang. Fra 1801—25 voksede folketallet med 0,81 pct. aarlig, og i de følgende 20 aar gik den aarlige forøgelse endog op til 1,66 pct. Hermed var dog ogsaa høidepunktet naaet. Fra 1845—55 var tilveksten i hvert aar gjennemsnitlig 1,59 pct., 1855—65 1,30 pct., 1865—75 blot 0,81 pct., altsaa ikke større end i aarhundredets første fjerdedel, og i det sidst forløbne tiaar har den udentvivl været endnu adskillig ringere. I det hele har dog amtet i tidsrummet fra 1801 til 1885 temmelig nær tredoblet sin folkemængde, hvilket viser en sterkere tilvekst end i noget andet amt, Kristiania by og Finmarken alene undtaget. Størst har fremgangen været i byerne, som i 1801 talte 9 pct., men i 1875 29 pct. af amtets samlede befolkning. Dets tvende fogderier viser idethele omtrent samme befolkningstilvekst; dog har forøgelsen i de

[1]) Jfr. Norsk tidssk. f. videnskab og literatur, II, s. 305 o. fl.
[2]) Jfr. T. Lindstøl: Mandtallet i Norge 1701. Kra. 1887.

sidste 30 aar været jevnere i Jæderen og Dalene end i det af sildefisket mere afhængige Ryfylke, hvis folketal i aarene 1871—75 endog gik adskillig tilbage. I begge fogderier samler befolkningen sig mere og mere i den ytre mod havet liggende del. Vestenfor den ovenfor omtalte grænselinie er saaledes folketallet i 1801—75 steget fra 24,460 til 82,092, altsaa til mere end det tredobbelte, medens det østlige strøg kun viser en tilvekst fra 16,674 til 31,583, altsaa neppe 90 pct.

For de enkelte herreder og byer vil folketallet og dets tilvekst fra 1801 til 1875 sees af den side 34 meddelte tabel.

Fødte og døde. Det aarlige antal af levende fødte og døde i Stavanger amt var i de sidste 20 aar:

		Fødte.	Døde.
1866—70	gjennemsnitlig	3476	1722
1871—75	—	3431	2044
1876—80	—	3825	2085
1881—85	—	3765	2120

For den hele periode bliver det aarlige gjennemsnit 3624 fødte og 1993 døde. Gaar man nu ud fra, at indvaanertallet ved udgangen af 1875 kan betragtes som den midlere folkemængde i den samme aarrække, saa kommer man til det resultat, at det aarlige antal af fødte og døde forholder sig til middelfolketallet henholdsvis som 327 : 10,000 og 180 : 10,000, medens de tilsvarende proportionstal for det hele rige var 310 fødte og 173 døde pr. 10,000 indb. I forhold til folketallet havde altsaa amtet i dette tyveaarige tidsrum et høiere antal baade af fødte og af døde end riget overhovedet, men overvegten var dog størst, forsaavidt angaar antallet af fødte, og overskuddet af fødte over døde bliver saaledes forholdsvis noget større i Stavanger amt end i landets øvrige egne.

Af de levendefødte børn var antallet af uegte fødte i aarligt gjennemsnit: 1866—70 152, 1871—75 144, 1876—80 152 og 1881—85 161. Middeltallet for alle tyve aar bliver 152, hvilket svarer til 4,2 pct. af samtlige levendefødte, medens gjennemsnitsforholdet for det hele land er 8,5 pct., altsaa omtrent dobbelt saa mange. Temmelig nær det samme forhold fremkommer, naar man sammenholder antallet af uegte fødte med antallet af ugifte kvinder i alderen 15—45 aar. Man vil nemlig da for den samme periode finde, at der paa hvert tusinde kvinder i riget overhovedet faldt omtrent 21, i Stavanger amt derimod kun 11 uegte fødsler. I denne henseende er saaledes forholdet inden Stavanger amt, ligesom i den sydvestlige del af landet idethele, overmaade gunstigt.

Den ringe tilvekst i flere af amtets bygder hidrører fra den oversøiske udvandring, som idethele har været meget betydelig og større end i de fleste andre dele af landet. Det var ogsaa i dette amt, at emigrationen i sin tid tog sin begyndelse, idet en mand fra Stavanger ved navn Eleng Person skal have været den første nordmand, som reiste ud for at søge sin lykke hinsides At-

Tabel over Stavanger amts folkemængde 1801—1875.

Herreder og byer.	1801.	1835.	1875.	pr. km.² 1875.	Aarlig tilvekst 1801—75. pct.
Sogndal	1 852	2 567	2 984	10,2	0,67
Lund	946	1 319	1 477	5,0	0,60
Heskestad	720	1 007	1 054	5,1	0,51
Bjerkreim	1 282	1 769	2 029	2,9	0,61
Helleland	918	1 219	1 287	9,0	0,45
Egersund	1 071	1 952	2 719	13,1	1,25
Ogne	485	668	1 111	10,3	1,11
Haa	1 707	2 530	3 120	21,4	0,81
Klep	977	1 626	2 411	18,8	1,21
Time	1 290	1 960	2 400	13,0	0,88
Gjesdal	517	862	1 157	5,3	1,08
Høiland	1 269	2 286	3 599	21,1	1,40
Haaland	1 204	1 900	3 077	36,1	1,26
Hetland	1 126	1 921	4 658	40,5	1,91
Jæderen og Dalene	15 364	23 586	33 083	11,1	1,03
Høle	550	810	1 196	10,9	1,04
Fossan	922	1 539	2 087	1,8	1,10
Strand	960	1 446	2 279	11,7	1,16
Finnø	929	1 353	1 727	40,7	0,83
Rennesø	1 174	996	1 092	27,0	0,96
Mosterø		864	1 309	47,6	
Skudenes	1 768	2 948	4 685	46,5	1,31
Avaldsnes	1 910	3 083	5 382	35,7	1,40
Torvestad	1 468	1 309	1 918	61,7	1,20
Skaare		1 040	1 665	22,8	
Tysvær	844	1 591	2 127	14,4	1,24
Bokn	452	723	997	21,2	1,06
Skjold	1 690	2 809	3 530	11,8	0,99
Vikedal	1 385	2 066	2 934	10,1	1,01
Nerstrand	948	1 350	1 568	12,8	0,67
Sjernerø	479	702	835	22,3	0,74
Fister	576	796	832	19,5	0,49
Aardal	709	1 074	1 103	2,2	0,59
Hjelmeland	1 200	1 913	2 249	4,2	0,89
Jelse	1 207	2 004	2 584	10,0	1,02
Sand	701	993	1 762	8,2	1,24
Saude	856	1 314	1 921	3,7	1,98
Suledal	1 234	1 860	2 122	1,7	0,72
Ryfylke	21 962	34 583	47 904	7,8	1,05
Amtets bygder	37 326	58 169	80 987	8,9	1,04
Sogndal L	104	331	526	—	2,19
Egersund L	684	1 103	2 419	—	1,70
Sandnes L	200	300	1 507	—	2,73
Stavanger K	2 600	5 800	21 645	—	2,87
Skudeneshavn L	90	200	1 317	—	3,50
Kopervik L	100	200	853	—	3,04
Haugesund K	30	100	4 421	—	6,88
Amtets byer	3 808	8 034	32 688	—	2,91
Det hele amt	41 134	66 203	113 675	—	1,37

lanterhavet. Dette skede i 1821, og rimeligvis maa denne mand have kunnet sende gode efterretninger hjem; thi allerede 4 aar senere fulgte et selskab paa 53 personer, væsentlig stavangerfolk, efter; de drog afsted paa en hardangerjagt, »Restaurationen«, og naaede efter adskillige eventyr og farer sit nye hjem. Den regelmæssige emigration begyndte dog først et decennium senere, og siden har antallet af udvandrede udgjort: 1836—45 950, 1846—55 2600, 1856—65 3998, 1866—75 6091 og 1876—85 10,019. I sekstiaarene holdt tallet sig endnu nogenlunde jevnt omkring 350, men fra 1870 begyndte en sterk stigning, som naaede sit høidepunkt i aarene 1871 og 1872 med omtrent 1200 aarlig. Fra nu af var udflytningen i nogle aar i tilbagegang, dog kun for i tidsrummet efter 1881 at skyde en sterkere fart end nogensinde før. I de fem aar 1881—85 er der fra amtet udvandret ikke mindre end 8106 personer, hvoraf 2051 alene i 1882. Af de 16,110 personer, der danner amtets kontingent til udvandringen i de tyve sidste aar, falder 3273 paa Jæderen og Dalenes fogderi, 7953 paa Ryfylke og 4884 paa byerne. Blandt de bygder, hvor bevægelsen er optraadt sterkest, udmerker sig fornemmelig Aardal, som i aarene 1866—85 har tabt ialt 458 indvaanere, hvilket repræsenterer 42 pct. af herredets middelfolkemængde i dette tidsrum; dernæst kommer Hjelmeland og Fister (36 pct.), Finnø (27 pct.), Strand (25 pct.), Helleland (24 pct.), Rennesø og Skudenes (22 pct.) og Sogndal (21 pct.). Noget mindre, men dog fremdeles temmelig betydelig har udvandringen været i Heskestad, Sand og Nerstrand. Derimod har de fleste jæderske herreder idethele været forholdsvis lidet berørte.

Om betydningen af ind- og udflytningerne mellem Stavanger amt og det øvrige land kan man danne sig en forestilling ved at betragte opgaverne over befolkningens fordeling efter fødesteder. Ifølge disse fandtes der ved folketællingen i 1875 i amtet ialt 6935 personer, fødte andetsteds i riget, altsaa indflyttede. Omvendt boede der i andre landsdele tilsammen 5258 personer, der var fødte i Stavanger amt og udflyttede derfra. Forskjellen mellem disse to tal viser et overskud af 1667 indflyttede. Ved tællingen i 1865 var dette overskud betydelig større, nemlig ca. 3700, hvoraf man kan drage den slutning, at der under den vanskeligere adgang til arbeidsfortjeneste, som vaarsildfiskets ophør omkring 1870 medførte, maa være foregaaet en ikke saa ubetydelig tilbageflytning af personer, der tidligere var indflyttede.

Familier, huse. Amtets befolkning var i 1875 fordelt paa 21,724 familiehusholdninger, hvoraf 15,457 i landdistrikterne og 6267 i byerne. Dertil kom 8 offentlige husholdninger (d. e. sygehuse, arbeidsanstalter o. lign.) med ialt 77 personer samt 2562 enslig boende individer. Af beboede huse fandtes i bygderne 13,999, i byerne 3014, tilsammen 17,013, hvoraf henholdsvis 13,701 og 2946 almindelige vaaningshuse, resten hovedsagelig beboede udhusbygninger.

Kjøn, alder og civilstand. Af amtets tilstedeværende befolkning var i 1875 52,732 mænd og 58,233 kvinder, af den hjemmehørende 55,495 mænd og 58,180 kvinder. I procenter kan dette udtrykkes saaledes, at der for hvert 100 mænd, der paa tællingsdagen opholdt sig i distriktet, fandtes 110,4 kvinder, medens der paa et lige antal mænd, der havde sit hjem i amtet, alene faldt 104,8 kvinder. At forskjellen hidrører fra det betydelige antal søfolk, som under tællingen var fraværende paa reise, vil lettelig indsees. Hvad fordelingen efter alder og civilstand angaar, indeholder den officielle statistik alene oplysning for den tilstedeværende befolkning. Aldersgrupperingen viser, at der fandtes 40,060 personer (37 pct.) under 15 aar, 34,512 (31 pct.) mellem 15 og 35 aar, 29,286 (26 pct.) mellem 35 og 65 aar samt 6989 (6 pct.) over sidstnævnte alder; hertil kommer endelig 118 personer, for hvilke det alene var oplyst, at de havde fyldt 15 aar. I henseende til civilstand deler befolkningen sig i 68,872 (62 pct.) ugifte, 36,017 (33 pct.) gifte og 6076 (5 pct.) enkemænd, enker eller fraskilte. Ingen af disse forholdstal afviger synderlig fra dem, der gjælder for rigets samlede befolkning, under et betragtet.

Livsstillinger. De 70,905 personer, som ifølge foranstaaende udgjorde amtets voksne befolkning (over 15 aar), falder igjen i henseende til næringsveie og livsstilling i følgende grupper: 1801 (2,5 pct.) personer, ansatte i statens eller kommunens tjeneste, 184 (0,3 pct.) sagførere, privat virkende læger, lærere o. desl., 25,645 (36,1 pct.) private næringsdrivende, 17,653 (25,0 pct.) gifte husmødre, 10,381 (14,6 pct.) hjemmeværende børn, 8224 (11,6 pct) tjenere, husbestyrerinder o. lign., 3210 (4,5 pct.) føderaadsfolk, 2381 (3,4 pct.) andre, der ikke drev nogen produktiv virksomhed, samt endelig 1426 (2,0 pct.) personer, for hvilke nøiagtige opgaver ikke forelaa. Ogsaa de her anførte forholdstal stemmer i alt væsentligt med den tilsvarende gruppering af det hele lands befolkning. Dog fandtes der forholdsvis noget flere husmødre og føderaadsfolk, men paa den anden side endel færre tjenere end ellers sedvanligt.

Dissentere. Af personer, der ikke tilhørte statskirken, taltes der ved udgangen af 1875 i landdistrikterne ialt 305 og i byerne 320, tilsammen i amtet 625, hvilket i forhold til folkemængden er lidt flere end gjennemsnitlig i riget. Henimod halvparten heraf henhørte til kvækernes samfund, som inden dette amt overhovedet tæller sine fleste medlemmer i Norge. Som bekjendt var det i aarhundredets andet decennium, at hjemvendende stavangerske søfolk, der i krigens tid havde siddet i engelsk fangenskab, bragte denne lære med sig til sin hjembygd, hvor der snart dannede sig en liden menighed, der ved resl. 11 mai 1826 erholdt tilladelse til indtil videre at opholde sig i Stavanger by og dens nærmeste omegn. Siden 1865 er deres antal inden amtet gaaet ned fra 397 til 296. Af det sidstnævnte tal boede 76 i Stavanger by, 79 i Hetland, 48 i Saude samt endel i Strand, Jelse, Skjold og Bokn. Af andre dissentere fandtes 94 methodister (i 1865 kun 1), 45 frikirkelige, 19 romersk-kathol-

ske og 13 baptister. Antallet af mormoner, som i 1865 beløb sig til 70, var i 1875 kun 27.

Blinde, døvstumme, sindssvage. Fordeler man det samlede i 1875 opgivne antal af deslige individer amtsvis efter deres fødesteder, vil man finde, at der for hvert 10,000 personer, der levede i det nævnte aar og var fødte i Stavanger amt, var der af blinde 12,4 (det tilsvarende proportionstal for riget 13,7), af døvstumme 8,5 (riget 8,9), af idioter 22,8 (riget 21,6) og af andre sindssvage 25,2 (riget 25,4). Man ser heraf, at distriktet med hensyn til antallet af blinde og døvstumme hører til de gunstigere stillede; antallet af sindssvage stemmer paa det nærmeste med det for riget gjennemsnitlige forhold, hvorimod antallet af idioter er ikke ubetydelig høiere.

Spedalskhed. I aaret 1856 fandtes der i amtet idethele 225 personer, der var beheftede med denne sygdom, i 1880 derimod kun 91. Sammenlignet med folkemængden var de spedalskes antal i det førstnævnte aar omtrent 25, i det sidstnævnte derimod kun 8 pr. 10,000 indb. I intet andet amt har nedgangen i den sidste menneskealder været saa stor. Af sygdommen findes nu idethele kun spredte tilfælde, hyppigst i Hetland samt paa Karmøen og den nordvestlige del af Ryfylkes fastland, hvor den altid har havt det stadigste tilhold.

Næringsveie.

De 25,645 personer, som ved udgangen af 1875, uberegnet hustruer, børn og tjenere, udgjorde amtets næringsdrivende befolkning (jfr. s. 36), fordeler sig igjen paa de forskjellige næringsgrupper, saaledes som følger:

	Antal.	pct.	Tilsvarende pct. for riget.
Jordbrug	11,058	43,1	42,9
Fiskeri	1,222	4,8	7,4
Industri	8,091	31,5	30,7
Handel og skibsfart . . .	4,840	18,9	15,7
Andre næringsveie . . .	434	1,7	3,3
	25,645	100,0	100,0

Man ser heraf, at amtets næringsforhold i det store og hele stemmer temmelig nær overens med den gruppering, som gjælder for det hele land, under et betragtet. Den eneste afvigelse, der i saa henseende ved første øiekast kunde synes noget paafaldende, er, at

fiskeribedriften ifølge ovenstaaende forholdstal skulde spille en mindre rolle i Stavanger amt end i riget overhovedet. For det første maa det imidlertid erindres, at hine opgaver refererer sig til et tidspunkt, da amtets vigtigste fiske, vaarsildfisket, var at regne for ganske ophørt, og dertil kommer, at omend fiskeri i dette amt drives af mange mennesker, er det dog faa, som har det til hovederhverv, og hvad specielt vaarsildfisket angaar, er det ikke tvilsomt, at det overveiende antal personer, som deri deltager, under folketællingerne lader sig opføre under andre næringsklasser, som gaardbrugere, husmænd, inderster, hjemmeværende sønner o. desl.

Jordbruget, d. e. agerbrug og fædrift, er af alle amtets næringsveie den, der sysselsætter de fleste hænder og skaffer det væsentligste bidrag til befolkningens ernæring. Dog yder det ikke paa langt nær, hvad det kunde yde. Vistnok er der store dele af amtet, hvor de naturlige forholde ikke kan siges at være gunstige for et rationelt drevet landbrug, men selv de egne, der i saa henseende maa kaldes vel udrustede, staar idethele betydelig tilbage for østlandets mere fremskredne jordbrugsdistrikter. Befolkningens seige vedhængen ved fortidens brugsmaader og stel har i dette amt, ligesom paa vestlandet overhovedet, været saa meget vanskeligere at bryde, som fiskeribedriften netop i flere af de bedste bygder har trukket al interesse og omtanke bort fra jordbruget, der nærmest alene er bleven betragtet som en binæring til fortjenesten paa søen. Imidlertid har amtets jordbrugsnæring i den sidste menneskealder og navnlig i de seneste 15—20 aar gjort særdeles betydelige fremskridt, der her som andetsteds viser sig i udvidelse af det dyrkede areal, i en fuldkomnere bearbeidning af jorden og en rigeligere anvendelse af hjælpegjødningsstoffe, i en forøget dyrkning af kunstig eng og udvidet græsfrøsaaning, i almindeligere og hyppigere sædveksling, i anskaffelsen af hensigtsmæssigere redskaber og endelig ikke mindst i et mere tidsmæssigt kreaturstel. Størst har fremgangen været paa Jæderen, der med sine store vidder af god dyrkningsjord, sin rige adgang til tanggjødning og sine betydelige leier af mergel og skjælsand ogsaa har de bedste naturlige betingelser for et videre drevet jordbrug. Ogsaa paa enkelte af de ytre øer, som Karmøen, Rennesøen og Finnøen, der ligeledes har en frugtbar og for det forøgede arbeide taknemmelig jordbund, har landbruget taget et kraftigt opsving, navnlig efter vaarsildfiskets ophør. Mindre gunstige er de vilkaar, hvorunder landmanden arbeider baade i Dalene og paa Ryfylkes fastland; men ogsaa i disse egne har man, særlig ved nybrudsarbeide og en fuldkomnere afgrøftning af den vandsyge mark, søgt at forøge jordens produktivitet. Overalt staar dog særdeles meget tilbage at udrette, og specielt maa et ordnet sædskifte endnu siges at være en undtagelse, selv paa Jæderen. — Det hele areal,

der i amtet er taget i jordbrugets besiddelse som indmark, udgjorde ifølge de i anledning af matrikulens revision anstillede undersøgelser, altsaa omkring midten af sekstiaarene, omtrent 48,000 ha. eller 5,2 pct. af amtets hele flade. Dette efter vort lands forhold høie procenttal, der som amtsgjennemsnit alene overtræffes i Smaalenene, Akershus samt Jarlsberg og Larvik (men der rigtignok med det 3—5 dobbelte), skyldes imidlertid udelukkende den naturlige eng, som har en større udstrækning end i noget andet amt (ialt ca. 33,000 ha. eller 3,6 pct. af arealet). Derimod havde den dyrkede jord alene et areal af henimod 15,000 ha. eller 1,6 pct. af det samlede fladeindhold, hvilket staar tilbage for det for rigets samtlige bygder underet beregnede forholdstal (2,0 pct.). Navnlig gjælder dette de af vidtstrakte fjeldmarker og heie opfyldte distrikter i Dalene og det indre Ryfylke, hvor henholdsvis kun 1,0 og 0,4 pct. af arealet er bragt under plog; men heller ikke det ytre Ryfylke (indbefattet øerne) hæver sig i saa henseende synderlig over det gjennemsnitlige forhold, og selv Jæderen med sine 8,8 pct. af arealet i dyrket stand taaler ingen sammenligning med østlandets mere fremskredne agerbrugsdistrikter. Det er den gamle jordbrugsmaade, som kommer tilsyne i disse tal; thi dens hovedtræk var stadig at holde den dyrkede jord i ager uden kunstig eng. Men netop i denne henseende har de sidste 20 aar medført store forandringer, og der er ingen tvil om, at forholdet mellem den dyrkede jord og den naturlige eng nu er temmelig forskjelligt fra, hvad det var paa matrikuleringsarbeidernes tid. — Antallet af jordbrug er omkring 1865 opgivet til ca. 8000, saaledes at der altsaa paa hvert brug gjennemsnitlig falder 6 ha. indmark. Dette er vistnok noget mindre end middeltallet for det hele land (6,8 ha.), men dog betydelig høiere end gjennemsnittet for naboamterne, af hvilke Søndre Bergenhus alene havde 4,4 og Lister og Mandal endog kun 2,1 ha. indmark pr. brug. De jevnt største brug forekommer paa Jæderen, navnlig i Time, Haa og Klep; ogsaa i nordre Ryfylke er gaardene gjennemsnitlig forholdsvis store (7 ha.), medens Dalene med 3 ha. indmark pr. brug nærmer sig sterkt til forholdet i Lister og Mandals amt. Af egentlig større eiendomme har amtet meget faa. — Den samlede grundværdi i landdistriktet er af hovedskylddelingskommissionen i 1884 bleven ansat til kr. 40,532,000 eller 4,66 pct. af rigets, hvorefter den nye matrikulskyld for amtet er udregnet til 23,280 mark, hvoraf 11,105 mark falder paa Jæderen og Dalenes og 12,175 mark paa Ryfylke fogderi. Da amtets nye matrikul ialt omfatter 10,292 brug (løbenummere), falder der paa hvert brug en gjennemsnitlig skyld af mk. 2,26; i det sydlige fogderi er den noget mindre, nemlig mk. 2,18, i det nordlige lidt større, nemlig mk. 2,35. Efter den ureviderede matrikul havde amtet ved udgangen af 1880 en skyld af 13,635 daler eller 5,69 pct. af det hele riges skyld. Skylddalerens gjennemsnitsværdi er efter de uden paahefte af føderaad stedfundne salg beregnet saaledes:

		1852—60	1861—70	1871—80	1852—80
Jæderen og Dalene	kr.	1820	2397	2767	2415
Ryfylke	»	1539	1713	2175	1784
Amtet	»	1663	2016	2437	2063

Beregnet efter middeltallet for den hele periode 1852—80 skulde amtets landeiendomme repræsentere en samlet værdi af $28^1/_{10}$ mill. kr. Forskjellen mellem dette beløb og hovedskylddelingskommissionens ansættelse synes væsentligst at maatte tilskrives den betydning, som kommissionen har tillagt amtets store vidder af dyrkbart, men endnu ikke opdyrket land. — Med hensyn til jordleieforholdene oplyser opgaver fra 1825, at ikke mindre end 1857 eller 35 pct. af amtets samtlige 5408 gaardbrugere dengang var leilændinge, og dog var bygselgodset mindre udbredt her end i de øvrige vestlandske amter. I 1875 var der blandt 7781 jordbrugere kun 375 leilændinge og forpagtere, altsaa knap 5 pct. Nu siges bygselkontrakter at være meget sjeldne. Ogsaa af husmænd findes færre end sedvanligt, navnlig i Jæderen og Dalene; i Ryfylke er de hyppigere, især i de østlige bygder, f. eks. Jelse og Suledal. — Jordfællesskab var tidligere her som andetsteds meget almindeligt, og endnu i 1842 nævnes det af *Kraft* som aarsag i, at Jæderen var saa lidet opdyrket. Heri er dog i løbet af den sidste menneskealder indtraadt store forandringer. Fra 1858—85 er der alene af offentlige udskiftningsforretninger bleven afholdt 546, ved hvilke ialt 2672 brug med en skyld af 3993 daler har faaet sin indmark og 2490 brug med 3701 skylddaler sin udmark udskiftet. Blandt større arbeider af denne art kan specielt merkes den ved en særlig beskikket kommission af 11 febr. 1860 tilendebragte udskiftning af det betydelige, ca. 350 km² og 578 skylddaler omfattende udmarksfællesskab mellem Vikebygd, Valestrand, Moster og Sveen sogne i Søndre Bergenhus amt samt Skaare og Skjold sogne i Stavanger amt. Dog eksisterer der endnu, navnlig i enkelte bygder, adskilligt af dette jordbrugets fremskridt saa absolut hindrende eiendomsforhold. Ved udgangen af 1885 opgives saaledes ikke mindre end 2566 brug med en skyld af 3481 daler at have fællesskab (teigeblanding) i indmark, og 3433 brug, skyldsatte til 4907 daler, fællesskab i udmark. Indmarksfællesskabet omfatter saaledes omtrent 25 pct. af matrikulskylden, lidt mere (29 pct.) i det sydlige, lidt mindre (23 pct.) i det nordlige fogderi. Man faar dog det indtryk, at der ved afgivelsen af disse opgaver idethele er stillet meget strenge fordringer til reelle grænser og en fuldkommen samlen af eiendommene. De bedst udskiftede herreder er Ogne, Time, Gjesdal, Høle, Aardal, Fister, Jelse, Sand, Sjernerø, Nerstrand og Tysvær, medens det forholdsvis meste jordfællesskab endnu findes i Sogndal, Heskestad, Egersund, Høiland, Mosterø, Skudenes, Avaldsnes og Torvestad, fremfor alt i Sogndal, Egersund og Torvestad. — Det til korn og poteter i 1875 anvendte agerareal samt udsædens og avlingens mængde i aarene 1835—75 udgjorde:

	Hvede.	Rug.	Byg.	Blandk.	Havre.	Ialt kornsæd.	Poteter.
Agerareal (ha.)							
Jæderen og Dalene	2,5	236,0	616,3	64,8	3 903,2	4 822,8	897,8
Ryfylke	0,6	12,1	488,9	140,6	3 324,6	3 966,8	1 189,6
Byerne	0,4	4,6	26,4	0,3	43,2	74,9	24,3
Amtet	3,5	252,7	1 131,6	205,7	7 271,0	8 864,5	2 111,7
Udsæd (hl.)							
Jæderen og Dalene	9	649	2 171	116	22 366	25 547	22 203
Ryfylke	3	40	1 805	882	20 347	23 171	26 147
Byerne	1	12	95	1	259	397	561
Amtet 1875 . . .	13	701	4 071	999	42 972	49 115	48 911
— 1865 . . .	13	489	3 157	1 085	42 938	47 682	36 524
— 1855 . . .	72	556	3 022	1 626	38 431	43 707	25 796
- 1845 . . .	—	340	2 330	1 202	34 863	38 735	23 791
— 1835 . . .	8	384	1 897	1 061	28 430	31 780	17 080
Avling (hl.)							
Jæderen og Dalene	46	6 286	23 923	2 060	177 933	210 248	202 362
Ryfylke	31	408	18 076	6 329	141 003	165 847	199 209
Byerne	5	125	1 097	8	2 140	3 375	5 463
Amtet 1875 . . .	82	6 819	43 096	8 397	321 076	379 470	407 034
— 1865 . . .	103	4 232	27 217	7 653	292 474	331 679	215 183
— 1855 . . .	819	5 805	28 272	13 429	277 045	325 370	204 816
— 1845 . . .	—	3 413	18 637	9 619	244 028	275 697	190 765
— 1835 . . .	72	3 288	15 413	7 424	178 802	204 999	140 764

Det vil af foranstaaende opgaver, sammenholdte med den paa næstfølgende side 42 meddelte tabel, sees, at hvede er en i Stavanger amt saagodtsom ukjendt kornsort. Ogsaa rugen møder i denne egn mange vanskeligheder og findes næsten ikke udenfor Jæderen; selv her udgjør den, endog i de bedste distrikter, neppe over 5 pct. af den hele kornsæd. Der, hvor den bruges, dyrkes den nu i regelen som høstsæd og saaes efter poteter, men i de sneløse vintre med vekslende temperatur fryser den paa ler- og myrjord let op. Bygget er mere udbredt, men heller ikke denne kornart udgjør i gjennemsnit for det hele amt mere end ca. 8 pct. af den samlede kornsæd, hvilket er et mindre procentforhold end i noget andet amt med undtagelse af Søndre Bergenhus. I enkelte bygder, som f. eks. Sand og Saude, er det omtrent ganske ukjendt. Det dyrkes næsten udelukkende som fireradet (i almindelighed urigtig kaldet 6radet) og saaes nutildags gjerne efter poteter, selv om intet ordnet sædskifte iagttages. Paa let jord og i varme aaringer giver bygget et godt og tungt korn, men i kolde og fugtige sommere bliver det ofte let

Tabel over udsæden af korn og poteter i Stavanger amts herreder og byer i aaret 1875.

	Hvede og rug. hl.	Byg. hl.	Blandkorn. hl.	Havre. hl.	Poteter. hl.	Ialt bygværdi*) hl.	Bygværdi pr. 1000 indb. hl.
Sogndal	3	146	10	1 739	1 802	1 627	579
Lund	3	45	6	896	1 352	952	645
Heskestad	1	43	4	924	736	754	715
Bjerkreim	14	71	4	1 287	1 414	1 207	595
Helleland	4	56	—	1 103	910	916	712
Egersund	14	179	3	1 401	1 448	1 382	508
Ogne	21	60	—	686	588	627	564
Haa	92	245	17	2 607	1 809	2 286	733
Klep	133	235	14	2 093	2 274	2 225	923
Time	88	171	3	1 999	1 848	1 905	794
Gjesdal	14	34	10	624	648	588	508
Høiland	107	253	19	2 415	2 463	2 438	677
Haaland	102	261	23	2 316	2 189	2 300	747
Hetland	62	372	3	2 276	2 722	2 502	537
Jæd. og Dalene	658	2171	116	22 366	22 203	21 709	656
Høle	3	48	8	423	665	490	410
Fossan	1	97	14	637	1 247	842	403
Strand	6	109	35	748	1 395	979	430
Finnø	6	112	15	988	1 411	1 094	633
Rennesø	4	81	1	855	732	758	694
Mosterø	3	85	10	582	547	569	435
Skudenes	4	467	3	1 429	2 437	2 001	427
Avaldsnes	—	183	1	2 261	2 201	2 048	362
Torvestad	—	151	35	1 205	820	1 050	547
Skaare	—	98	2	818	822	782	470
Tysvær	—	28	7	1 197	1 448	1 114	524
Bokn	1	52	—	455	522	455	456
Skjold	—	28	14	1 918	2 345	1 778	514
Vikedal	4	15	31	1 246	1 687	1 226	418
Nerstrand	6	28	6	836	850	741	473
Sjernerø	3	39	28	480	584	496	594
Fister	—	35	70	297	545	412	495
Aardal	—	26	31	463	756	530	481
Hjelmeland	1	29	122	850	1 303	973	433
Jelse	—	32	58	893	1 362	971	376
Sand	1	6	83	398	589	458	260
Saude	—	8	4	658	790	603	314
Suledal	—	48	304	710	1 089	969	457
Ryfylke	43	1 805	882	20 347	26 147	21 339	445
Amtets bygder	701	3 976	998	42 713	48 350	43 048	531
Sogndal L	—	13	—	21	49	40	—
Egersund L	—	6	—	4	40	21	—
Sandnes L	4	20	—	88	110	106	—
Stavanger K	9	22	—	52	129	103	—
Skudeneshavn L	—	11	1	24	109	60	—
Kopervik L	—	6	—	18	36	27	—
Haugesund K	—	17	—	52	88	72	—
Amtets byer	13	95	1	259	561	429	—
Det hele amt	714	4 071	999	42 972	48 911	43 477	—

*) 1 hl. byg regnes = 3/4 hl. hvede eller rug = 1 1/2 hl. blandk. = 2 hl. havre = 3 hl. poteter.

og faar et mørkt skal. Blandkorn var for en menneskealder siden adskillig mere udbredt end nu. I 1875 var det lidet brugt udenfor enkelte bygder i det indre Ryfylke, navnlig Hjelmeland, Fister, Sand og Suledal. Derimod er overalt i amtet havren den mest almindelige og med hensyn til jordbund og klima ogsaa den mest passende kornart. I flere bygder, f. eks. Heskestad, Bjerkreim, Gjesdal, Aardal, Saude, Nerstrand, Tysvær og Skjold, er den saagodtsom det eneste saakorn, og selv for det hele amt underet udgjør havren næsten 9/10 (nøiagtig 88 pct.) af den samlede udsæd. Den almindelige stavangerske havre har langt og tykt straa, men mager og tykskallet kjerne; det er en grov art, som klima og lange tiders behandling vistnok efterhaanden har udviklet til, hvad den nu er. Ved siden heraf vinder dog den saakaldte skotske havre (potethavre) mere og mere udbredelse, navnlig over det nordlige Jæderen. Da der næsten altid gjødsles hvert aar til havren, bliver udbyttet forholdsvis temmelig stort, i regelen 7 à 8, undertiden op til 10 fold, men at denne dyrkningsmaade paa den anden side hyppig fører til leiesæd og meget letkorn, er naturligt. Tøndevegten af den almindelige havre er omkring 65 kg.; den skotske veier gjerne 70—72 kg. Næstefter havre er poteten den vigtigste kulturplante, og dyrkningen af denne rodvekst er i de sidste 30 aar tiltaget sterkere i dette amt end i de fleste andre landsdele. Regnet efter tøndetal var i 1875 amtets hele udsæd af poteter næsten nøiagtig ligestor som udsæden af korn, medens gjennemsnitsforholdet for riget var 54 pct. poteter og 46 pct. kornsæd. I Jæderen og Dalenes fogderi er dog, naar Hetland herred undtages, potetavlen idethele noget mindre end i Ryfylke, hvor der næsten overalt saaes mere poteter end korn. Jordbunden passer i de fleste egne ganske godt for denne vekst, og udbyttet er derfor ogsaa gjennemsnitlig temmelig rigt. I regelen høstes 8 à 9 fold, paa Jæderen dog ofte adskillig mere, medens man som middeltal for det hele land efter de seneste opgaver (1876—85) kan regne vel 7 fold. Den dyrkes fordetmeste ved at sættes efter plogen, i regelen i hver fure, sjeldnere i driller. I Ryfylke og Dalene dyrkes den ogsaa hyppig med spaden og tildels i bed. — Blandt foderveksterne har turnips i den senere tid begyndt at faa temmelig stor udbredelse, navnlig paa Jæderen, og de slaar i regelen ganske godt til. Som engplante bruges, forsaavidt man ikke lader jorden græsbinde sig selv, ialmindelighed timothei, tildels blandet med kløver. Af saadant frø opgives for 1875 i amtet at være udsaaet ialt 5300 kg., hvoraf ca. 3700 kg. falder paa de jæderske herreder. Rimeligvis er dog denne opgave selv efter hin tid for lav. Af kløverarterne trives alsikkekløveren og totenkløveren ganske godt, medens rødkløver ikke giver saadan afgrøde som paa østlandet. Dette sidste gjælder ogsaa vikker, som forresten lidet bruges. Lin og hamp dyrkes ikke. Humle bruges derimod paa enkelte steder i Dalene, men var tidligere mere almindelig, især i Ryfylke, hvor den nu ikke sjelden findes vildtvoksende. — Den samlede bruttoværdi af amtets korn- og potetesavling

er for 1875 beregnet til kr. 4,206,000, hvoraf kr. 2,253,000 falder paa Jæderen og Dalene, kr. 1,904,000 paa Ryfylke og resten paa byerne. Fordeles disse beløb paa folketallet, udkommer i det sydlige fogderi kr. 65, i det nordlige kr. 41 og i amtets landdistrikter overhovedet kr. 51 pr. indb., hvilket er den høieste værdi, som noget af de vestlandske amter kan opvise, og netop svarer til gjennemsnitsforholdet for rigets bygder i det hele. De jæderske bygder alene avler til en værdi af omtrent $1^1/_2$ mill. kr. eller kr. 77 pr. indb. og staar i saa henseende kun tilbage for de bedste agerbrugsdistrikter paa østlandet, saasom Mjøsegnene, Ringerike og Smaalenene. — Angaaende agerbrugets tilstrækkelighed for behovet siger *de Fine* i sin beskrivelse over amtet af 1745, at bønderne paa Jæderen og i Ryfylke sælger saameget korn, at ikke alene Stavanger by og amtets fjelddistrikter dermed forsynes, men en stor del opkjøbes om foraaret til sædekorn for Lister amt og Hardanger, ligesom af hjemmeavlet korn udskibes fra Stavanger ikke ubetydeligt til Bergen, Trondhjem og Østlandet. I samme retning gaar følgende, af *Pontoppidan* *) gjengivne udtalelse af provst *P. Schrøder*, der i midten af forrige aarhundrede var sogneprest paa Skudenes: »Ved den store Fliid, som dette Fogderies (Ryefylke) Indvaanere i disse sidste 40 à 50 Aar have brugt til Ageren at forbedre og formeere, er denne Egn utroeligt meget forbedret. Thi tilforn blev den agtet for een duelig og velholden Jord-Mand, som af sin aarlig Vext kunde forsørge sit Huus Julen over. Men nu omstunder, hvis Gud ikke vil straffe Landet med en særdeeles Misvæxt, da kunde ikke allene det gandske Fogderies Indvaanere aaret igjennem forsynes af deres egne Agre med Malt, Byg og Havre, men endog selge i Bergen, Hardanger og Stavanger nogle Hundrede Tønder«. Dette forhold er imidlertid her, som paa de fleste andre steder i vort land, under befolkningens hurtige tilvekst og andre næringsveies raske opblomstren, særdeles meget forandret. Vistnok kan endnu bygderne paa Jæderen og tildels ogsaa Ryfylkes øer i almindelige aar sælge adskillig mere af havre, end de maa kjøbe af rug, ligesom ogsaa de fleste herreder avler saavidt til salg af poteter, at overskuddet af denne rodvekst overstiger byernes behov, men i det store og hele er det endog meget langt fra, at amtets landdistrikter alene formaar at brødføde sig af egen avl, selv om intet hensyn tages til den talrige bybefolkning. Ifølge den side 41 meddelte tabel kan nemlig amtets samlede avling af korn og poteter (med fradrag af udsæden) anslaaes til omkring 310,000 hl. bygværdi, medens landdistrikternes befolkning i 1875 talte omtrent 81,000 personer, og det gjennemsnitlige forbrug pr. individ for det hele land underet pleier at beregnes til ca. 5 hl. bygværdi. Selv om man nu gaar ud fra, at hin beregning af avlen er for lav, og at det gjennemsnitlige forbrug i Stavanger amt er mindre end i riget overhovedet, vil man alligevel, naar byernes

*) Det første Forsøg paa Norges naturlige Historie, Kbhvn. 1752, s. 165.

32,000 indvaanere ogsaa tages i betragtning, komme til det resultat, at amtets avl i sin helhed neppe dækker synderlig mere end $^3/_5$ af dets behov. Den jæderske havre afsættes hovedsagelig som mel og gryn. Tilvirkningen af havregryn, som i Høiland længe har været drevet i mindre maalestok, er i de sidste 10—15 aar bleven af megen betydning, især paa Jæderen. Grynene tilberedes af potetes-havren paa skotsk maade og finder rask afsætning ikke blot i Stavanger og Haugesund men ogsaa i Bergen og byerne østover ligeindtil Kristiania. Havremelet gaar væsentlig til Hardanger. Uformalet havre forsøgte man for endel aar siden at eksportere til England, men det viste sig, at kvaliteten var for tarvelig. Af poteter sælges der fra Sandnes og tildels ogsaa fra øerne, som f. eks Rennesøen og Finnøen, ikke ubetydeligt til andre landsdele, saavel nordover som østover. Af og til har man i de senere aar ogsaa forsøgt lidt eksport til England, men den er ikke lykkedes. — Den aarlige bruttoafkastning af amtets jordbrug sees i en af finantsdepartementet i sin tid opgjort beregning (Oth. prp. for 1878, no. 15, p. 85) at være anslaaet til noget over $11^1/_2$ mill. kr., hvoraf omtrent 4 mill. kr. eller 35 pct. falder paa agerbruget og noget over $7^1/_2$ mill. kr. eller 65 pct. paa fædriften. De tilsvarende procenttal for det hele rige var 37 og 63. Skjønt beregningen er høist usikker, kan man dog vistnok deraf drage den slutning, at husdyrstellet i Stavanger amt indtager en lidt mere fremtrædende plads i landbruget end i de fleste andre distrikter. Iethvertfald gjælder dette utvilsomt bygderne i indre Ryfylke og, omend i mindre grad, Dalene, medens Jæderen fremtræder som et forholdsvis noget mere udpræget agerbrugsdistrikt.

Amtets kreaturhold ved udgangen af aarene 1835—75 sees af følgende tabel:

	Heste.	Storfæ.	Faar.	Gjeder.	Svin.
Jæderen og Dalene .	5 180	25 541	85 392	4 951	1 150
Ryfylke	3 549	29 250	121 483	11 626	2 351
Byerne	221	828	814	3	287
Amtet 1875 . . .	8 950	55 619	207 689	16 580	3 788
— 1865 . . .	8 817	56 907	203 063	19 633	4 479
— 1855 . . .	8 784	52 710	168 840	19 375	3 658
— 1845 . . .	7 386	46 430	132 816	15 911	2 840
— 1835 . . .	6 782	36 945	91 521	11 256	3 334

Med hensyn til kreaturholdet i de enkelte herreder henvises til tabellen side 46. Den samlede værdi af kreaturbesætningen er for 1875 beregnet til kr. 8,105,000, hvoraf kr. 4,041,000 falder paa Jæderen og Dalene, kr. 3,849,000 paa Ryfylke, resten paa byerne. Paa hvert individ af landdistriktets befolkning kom der i det sydlige fogderi en kreaturværdi af kr. 117, i det nordlige kr.

Tabel over kreaturholdet i Stavanger amts herreder og byer i 1875.

	Heste.	Storfæ.	Faar.	Gjeder.	Svin.	Beregnede kjør*).	Ber. kjør pr. 100 indb.
Sogndal	156	2 299	5 318	374	106	3 613	1 210
Lund	115	1 495	3 101	1 122	23	2 440	1 651
Heskestad	110	1 074	2 699	778	13	1 880	1 783
Bjerkreim	321	2 340	10 514	1 519	13	4 994	2 461
Helleland	175	1 302	5 320	382	44	2 624	2 038
Egersund	171	1 668	5 811	202	28	3 026	1 112
Ogne	130	750	2 793	242	13	1 522	1 369
Haa	698	2 543	6 825	—	89	5 121	1 641
Klep	622	1 725	5 984	2	134	4 034	1 673
Time	562	2 104	9 886	45	50	4 908	2 045
Gjesdal	209	1 146	6 094	193	20	2 622	2 266
Høiland	597	2 434	8 798	28	98	5 148	1 430
Haaland	639	1 720	6 171	1	152	4 103	1 333
Hetland	675	2 941	6 078	63	367	5 498	1 180
Jæd. og Dalene	5 180	25 541	85 392	4 951	1 150	61 533	1 558
Høle	87	736	3 132	91	22	1 458	1 219
Fossan	148	1 532	6 209	1 945	50	3 212	1 539
Strand	155	1 460	7 556	455	177	3 193	1 401
Finnø	163	1 251	4 703	43	164	2 450	1 418
Rennesø	152	844	4 212	—	106	1 903	1 742
Mosterø	114	706	2 590	—	97	1 414	1 080
Skudenes	419	1 682	6 151	28	104	3 602	768
Avaldsnes	322	2 102	8 365	49	252	4 274	794
Torvestad	165	856	2 460	21	147	1 673	872
Skaare	165	831	3 163	24	84	1 734	1 041
Tysvær	138	1 284	7 171	137	67	2 811	1 321
Bokn	85	490	2 909	—	49	1 169	1 172
Skjold	313	2 760	10 879	1 596	208	5 569	1 577
Vikedal	186	1 941	6 838	1 253	178	3 750	1 274
Nerstrand	116	1 233	4 706	293	94	2 345	1 495
Sjernerø	68	654	3 401	14	59	1 389	1 663
Fister	68	612	3 575	25	61	1 379	1 657
Aardal	93	954	5 417	711	51	2 187	1 982
Hjelmeland	125	1 478	9 683	1 566	130	3 668	1 630
Jelse	119	1 440	6 475	961	107	2 971	1 149
Sand	65	857	2 748	267	52	1 516	859
Saude	152	1 629	2 781	544	19	2 497	1 299
Suledal	131	1 918	6 359	1 603	73	3 544	1 670
Ryfylke	3 549	29 250	121 483	11 626	2 351	59 708	1 274
Amtets bygder	8 729	54 791	206 875	16 577	3 501	111 241	1 373
Sogndal L	1	59	102	—	5	81	—
Egersund L	10	117	197	1	27	183	—
Sandnes L	44	99	91	1	14	209	—
Stavanger K	135	330	18	1	154	680	—
Skudeneshavn L	8	71	211	—	11	128	—
Kopervik L	5	48	87	—	11	78	—
Haugesund K	18	104	108	—	65	191	—
Amtets byer	221	828	814	3	287	1 550	—
Det hele amt	8 950	55 619	207 689	16 580	3 788	112 791	—

*) 1 ko regnet = ½ hest = 6 faar ell. gjeder = 2 svin.

82, gjennemsnitlig i amtet kr. 97, hvilket temmelig nær svarer til det for rigets bygder overhovedet gjældende forhold (kr. 99) — Antallet af heste var i Ryfylke 76 og i Jæderen og Dalene 150 pr. 1000 indb. mod 100 heste pr. 1000 indb. i rigets landdistrikter overhovedet. Dette store hestehold i det sydlige fogderi har for en del sin grund i hesteavlen, som navnlig stedse har været drevet i temmelig betydelig udstrækning i de jæderske bygder, hvorfra hvert aar et ikke lidet antal ungheste i alderen $^1/_2$—$1^1/_2$ aar sælges til østligere egne. For Jæderens vedkommende kommer hertil det forholdsvis betydelige, paa jevnt smaa eiendomme fordelte agerbrug. Dyrene, som tilhører fjordracen, blev i gamle dage yderst slet behandlede; paa Jæderen og øerne maatte de endog om vinteren selv søge sin føde ude paa lyngmarkerne eller de allerede af faarene afgnavede enge. Nu ydes der hesten mere pleie, og den er derfor ogsaa efterhaanden tiltaget i størrelse og arbeidskraft. Af storfæ holdtes i amtets landdistrikt 54,791 eller 673 for hvert tusinde indb., hvilket omtrent svarer til det for rigets bygder gjennemsnitlige forhold (682). Det forholdsvis største kohold fandtes i de indre bygder i Dalene, navnlig i Lund, Heskestad, Bjerkreim og Gjesdal, som havde mellem 1002 og 1134 storfæ pr. 1000 indb.; dernæst kom enkelte af de indre bygder i Ryfylke, fornemmelig Suledal (908), Aardal (878) og Saude (863), hvorimod Karmøens tre herreder, Skudenes (374), Avaldsnes (403) og Torvestad (497), havde det forholdsvis mindste antal storfæ. I Ryfylke og Dalene tilhører kvæget sandsynligvis paa faa undtagelser nær den for disse distrikter oprindelige race, medens man paa Jæderen finder en blanding af mange forskjellige kvægslag ikke blot af norsk, men ogsaa af fremmed oprindelse; specielt har krydsning med mere eller mindre ublandet afkom af ayrshirekjør i den senere tid ikke været ualmindelig. Kvægets røgt og pleie, der i gamle dage var yderst slet, har i de sidste 20 aar gjort særdeles betydelige fremskridt overalt i amtet, og skjønt distriktets samlede antal storfæ i tidsrummet efter 1865 er blevet ikke ubetydelig indskrænket, kan der ikke være nogen tvivl om, at afkastningen er adskillig forøget. Navnlig gjælder dette Jæderen, medens fremgangen er mindst i de bygder, hvor opdrætning af kvæg tilsalgs indtager en mere fremtrædende plads, f. eks. de sydøstlige herreder i Dalene og de nordvestlige bygder paa Ryfylkes fastland. I denne forbindelse kan nævnes, at meierivæsenet i de sidste aar har havt stor fremgang i distriktet. For tiden (1887) findes ialt 8 meierier, nemlig i Stavanger, Sandnes, Skudeneshavn og Haugesund samt Nærbø, Time, Klep og Visnes, hvilke tilsammen omsætter ca. $2^9/_{10}$ mill. liter melk aarlig. I intet andet amt har faareavlen den betydning som i Stavanger. Antallet af faar er for landdistriktet i 1875 opgivet til 206,875, hvilket giver 2540 faar pr. 1000 indb. og 3,7 pr. storfæ, medens gjennemsnitsforholdet for rigets samtlige bygder kun var 1137 faar pr. 1000 indb. og 1,7 pr. storfæ. Af amtets forskjellige dele har Dalene det forholdsvis største faarehold, nemlig 3014 pr. 1000 indb., derefter Ryfylke med 2591 og tilsidst Jæderen med

2260. De mest fremtrædende herreder er Gjesdal, Bjerkreim og Aardal, dernæst Helleland, Time, Hjelmeland, Fister og Sjernarø. Grunden til denne store faarebestand er vistnok for en væsentlig del at søge i det milde vinterklima, som idetmindste over store dele af amtet tillader dyrene at søge sin næring ude en længere tid af aaret end paa andre steder. Men denne fordel har været hensynsløst udnyttet til at anlægge overdrevne besætninger, som man omtrent ganske har overladt til sig selv den hele vinter. Følgen har man seet i den store ødelæggelse, som skabsyge, vattersot og andre sygdomme har anrettet i de af hunger afkræftede faareflokke, og som for skabsygens vedkommende i sin tid gik saa vidt, at det ved lov af 15 sept. 1851 blev meddelt autoriteterne bemyndigelse til at træffe ekstraordinære forholdsregler til sygdommens stansning. Enkelte bygder, navnlig Gjesdal og Kvitingsøerne, har dog altid udmerket sig ved sit gode faarestel, ligesom ogsaa idethele forholdet har været bedre i de indre bygder end ude ved kysten. I den senere tid, navnlig i de sidste 15—20 aar, er det bleven mere almindeligt at vise ogsaa smaafæet noget større omhu, men stellet lader dog flere steds endnu adskilligt tilbage at ønske. Dels paa grund af sommerhavnenes utilstrækkelighed, dels ogsaa fordi beitningen paa de lavtliggende græsgange har været anseet skadelig, har det i de sidste 50 aar været sedvanligt om sommeren at sende faarene i »heiebeite«. Det sydlige fogderi benytter hertil de dels i Stavanger, dels i Lister og Mandals og Nedenes amter liggende fjeldstrækninger mellem Bjerkreims og Fossans bygder paa den ene side og Siredalen og Sætersdalen paa den anden; fra Ryfylkes øer drives faarene i regelen til Aardal eller Saude, tildels ogsaa til Sand, Vikedal eller Etne. Paa grund af den tiltagende faaremængde er imidlertid disse beiter stadig gaaede tilbage. Amtets faarerace er neppe den i landet oprindelige, men har vistnok allerede fra ældre tider været gjennemkrydset af fremmed blod, skotsk, engelsk og portugisisk; det korthalede faar er idetmindste nu aldrig at se. Efterat der i 1862 blev oprettet en stamhjord af cheviotfaar paa Utstein kloster, har afkom af denne race fundet megen udbredelse. Antallet af gjeder var ved sidste tælling i det sydlige fogderi 143, i det nordlige 248 og i amtet overhovedet 204 pr. 1000 indb., hvilket som gjennemsnit er noget flere end i Søndre Bergenhus, men færre end i de øvrige distrikter vesten- og nordenfjelds. De holdes navnlig i de bygder, som støder til amtets østgrænse, altsaa Lund, Heskestad, Bjerkreim, Fossan, Aardal, Hjelmeland og Suledal, tildels ogsaa i Vikedal og Skjold; derimod mangler de saavel paa Jæderen som paa øerne. Som andetsteds i landet blev gjedeholdet sterkt reduceret i tiaaret 1865—75. Denne indskrænkning er vistnok ogsaa bleven fortsat efter 1875, maaske med undtagelse af de allersidste aar, da den mening synes at have fundet adskillig udbredelse, at dette husdyr dog gjør større nytte end skade. Svineholdet er meget mindre end almindeligt i landets bygder (43 pr. 1000 indb. mod 66). Forbruget af flesk er ubetydeligt, og paa avl til salg lægges der ingen vind. Derimod er

hønseavlen af ikke liden betydning i enkelte distrikter, navnlig Jæderen og enkelte af øerne, hvorfra der sælges et stort antal eg saavel til amtets byer som til Bergen og østlandet. — I samtlige amtets bygder giver fædriften et større eller mindre overskud til salg. Hesteavlen er allerede ovenfor berørt. Flere bygder har hovedsagelig lagt an paa at opdrætte levende storfæ. Særlig gjælder dette enkelte herreder i Dalene og paa Ryfylkes fastland, som Sogndal, Lund, Tysvær og Skjold, hvorfra der aarlig sælges et stort antal kreaturer, dels til østlandet, dels til Stavanger og Jæderen. I andre distrikter spiller melkeproduktionen en fremtrædende rolle, særlig i nærheden af byerne og tildels i de bygder, hvor der findes meierier. Af smør sælges adskilligt, mest fra de indre herreder, men ikke nok til forsyning af byerne, som kjøber meget baade fra Hardanger og udlandet. Fra de fleste herreder sælges et stort antal levende faar; de opkjøbes om vaaren af kvæghandlere, drives derpaa i heiebeite og føres om høsten videre østover. Tildels har der ogsaa været eksporteret levende faar til England (i aarene 1882—86 gjennemsn. ca. 2500 stkr. aarlig), ligesom der i de senere aar sendes ikke ubetydelige mængder faarekjød i fersk tilstand til østlandsbyerne. En vigtig salgsartikel er ogsaa uld, som, forsaavidt den ikke gaar til amtets væverier, i regelen afhændes i form af forskjellige slags husflidsprodukter.

Om kvægholdet i ældre tider er oplysning for aaret 1657 meddelt af dr. *Y. Nielsen* i Norsk Historisk Tidsskrift, 3die bind, s. 385 o. flg. Det fremgaar heraf, at amtet paa den tid, skjønt det stod meget tilbage for de østenfjeldske bygder, dog havde et i forhold til folkemængden betydelig større kohold end i vore dage. Det samlede antal kjør var nemlig noget over 24,000, hvilket paa en befolkning af 25,000 mennesker giver næsten 1 ko pr. indb., medens forholdet i 1875, som ovenfor oplyst, alene var 673 pr. 1000 indb. Derimod synes man i Stavanger amt for 200 aar siden ikke at have havt megen brug for heste; thi af saadanne fandtes der ialt kun 913 eller en for hvert 27de menneske, mod en for hvert 9de individ i 1875. Dette er saameget merkeligere, som landets hestehold i det hele dengang var adskillig større end nu, og finder rimeligvis sin forklaring deri, at søen for de fleste egne i dette distrikt frembød det bekvemmeste kommunikationsmiddel. Ogsaa faareholdet spillede dengang en beskeden rolle, idet amtet ikke havde mere end omtrent 17,200 faar, hvilket i sammenligning med indvaanertallet ikke er mere end $^1/_4$ af antallet nutildags. Af gjeder fandtes derimod 5638, hvilket svarer til 226 pr. 1000 indb., altsaa lidt flere end i 1875, men af svin kun 172.

Blandt offentlige foranstaltninger til landbrugets fremme maa nævnes, at der gjennem en lang række af aar, fra 1862 af, for statens regning har været stationeret stamhjorde af thelemarkskjør og cheviotfaar paa Utstein kloster, hvilke imidlertid i den sidste tid er solgte til klosterets nuværende eier. Fra 1881 af har en af »Selskabet for Norges vel's« meierimestere

havt sin bopæl i amtet, og fra 14 okt. 1884 har samme selskab underholdt en meieriskole ved Sandnes meieri. Et landhusholdningsselskab har bestaaet i over 100 aar og arbeidet med vekslende held. Til dette selskab, som ved udgangen af 1885 talte 100 betalende medlemmer, har der sluttet sig mindre landboforeninger i flere bygder, af hvilke dog, saavidt vides, nu alene foreningen i Time er i virksomhed. Efter initiativ fra landhusholdningsselskabets bestyrelse blev der i 1844 besluttet oprettet en landbrugsskole for amtet, hvilken kom igang i februar 1846 paa gaarden Austraat Høiland. Denne læreanstalt, som ifølge alle beretninger har stiftet meget gavn og navnlig bidraget væsentligt til Jæderens fremgang, vedblev paa samme sted og under samme bestyrer indtil 1876, da den efter amtsformandskabets beslutning blev nedlagt. Aaret efter erhvervede amtet gaarden Tveit i Nerstrand, hvor skolen paany blev sat igang. Den underholdes med lige bidrag af staten og amtskommunen. Der har ialt været afholdt 27 kurser med tilsammen 255 elever, hvoraf 249 fra Stavanger amt.

Skovdriften er idetheletaget, naar amtet sammenlignes med andre landsdele, af overmaade liden betydning. Skjønt antagelig omtrent $^4/_5$ af arealet ligger under trægrænsen, selv om denne ikke sættes høiere end 627 m. (2000 '), er neppe noget andet amt i landet saa fattigt paa skov, Finmarken maaske undtaget. Af de store skovmasser, som i en svunden tid dækkede størstedelen af distriktet, staar nu kun ringe rester igjen, tilbagetrængte flere mile fra den vestlige havkyst og ikke paa langt nær tilstrækkelige til at tilfredsstille amtets behov af trævirke; store vidder, som før var bevoksede, ligger som myr, lyngheder eller nøgen fjeldgrund. Amtets samlede skovareal andrager, naar man medregner myrstrækninger og træbare fjeldknauser i skoven og forøvrigt tæller alt, som findes af trævekst, paa indmark og udmark, selvsaaet og plantet, til 926 km², hvoraf 146 km² falder paa Jæderen og Dalenes og 780 km² paa Ryfylke fogderi. Tænker man sig derimod træbestanden sammentrængt til, hvad man almindeligvis kalder velskjøttet skov baade i henseende til tæthed og aldersklassernes fordeling, vilde den antagelig rummes paa 3 norske kvadratmile eller 383 km². Med hensyn til amtets forskjellige dele gjælder det som regel, at skovbestanden tiltager, efterhaanden som man fjerner sig fra havet. Ganske eller ialfald saagodtsom afskovet er Jæderen og de vestlige strøg af Dalene, de ytre øer, navnlig Boknøerne og Karmøen, tildels ogsaa Rennesø og Finnø, samt endelig Ryfylkes fastland vestenfor Førdesfjorden. Østenfor dette strøg kommer et belte af distrikter, som har en mere eller mindre væsentlig del af, hvad de tiltrænger, især af løvskov, eller som tildels endog kan regnes at være til nødtørft selvhjulpne ogsaa med naaleskov. Aldeles selvhjulpet er intet herred i Jæderen og Dalenes fogderi; bedst stillet er Lund, som vel ikke har tilstrækkelig furuskov, men af løvskov endog noget tilsalgs. Til den samme klasse af overgangsdistrikter hører Bjerkreim i

Dalene samt i Ryfylke fogderi Høle, Strand, Sjernerø, Nerstrand, Vikedal, Skjold og Tysvær. Endnu noget bedre stillede er Fossan, Aardal, Fister, Hjelmeland og Saude, hvor vel naaleskoven er knap, men løvskoven overflødig. De tre endnu tilbagestaaende, indbyrdes sammenhængende herreder i indre Ryfylke, nemlig Jelse, Suledal og Sand, maa regnes til amtets egentlige skovbygder, en benævnelse, der dog maa forstaaes relativt og med beskedne fordringer. I forhold til arealet er det lille Jelse herred, som for mere end en tredjedel er skovbevokset, uden sammenligning det skovrigeste. — Af amtets samlede skovflade indtager naaleskoven omtrent $^1/_3$, løvskoven $^2/_3$; i Jæderen og Dalenes fogderi er dog løvskoven endnu mere overveiende. Den uplantede naaleskov bestaar omtrent udelukkende af furu; grantræer findes kun enkeltvis, de fleste (nogle hundrede) i Suledal. Af løvtræer er birk og dernæst or almindeligst, men forresten findes omtrent alle i landet vildtvoksende løvtræsorter, undtagen bøg. Egen har været sterkt efterstræbt saavel for tømmerets som for barkens skyld og er nu langtfra saa udbredt som forhen; da den imidlertid har en sterk rodskydningsevne, finder man endnu en mængde krybende egekrat endog i forøvrigt afskovede trakter. — Hvad forbruget af trævirke angaar, udvises der en større sparsomhed end i nogen anden egn af landet. I de fleste herreder bruges torv som eneste eller hovedsageligt brændsel, og selv i distrikter, hvor skov findes, og ved almindelig benyttes som brænde, er forbruget meget moderat; tynde topender, grene og affald udnyttes hertil. Som gjerdemateriale benyttes i de afskovede egne saagodtsom udelukkende sten, og selv ved opførelsen og vedligeholdelsen af huse hersker stor økonomi. Trods dette er amtets skove, som ovenfor bemerket, ikke paa langt nær istand til at producere, hvad der forbruges af trævirke *), og et ikke ubetydeligt kvantum, navnlig af skaaren last, maa derfor indkjøbes fra andre kanter af landet. Lidt faaes fra Bergens stift, noget ogsaa fra det Trondhjemske; den ulige væsentligste indførsel finder dog sted østenfra, tidligere ikke saa lidet allerede fra Fedefjorden ved Flekkefjord, nu neppe synderligt fra noget distrikt vestenfor Mandal. Ogsaa fra udlandet har der, navnlig tidligere, været indført endel trævirke, især skibsmaterialier, pilebaand og bøgestav til tønder. Udførselen indskrænker sig til en del tønder som emballage om fiskevarer samt lidt ege- og birkebark; den ubetydelighed af skaarne bord, som danske fartøier undertiden medtager paa hjemreisen til udfyldning af ladningen, bestaar i regelen af tidligere indkjøbt østlandsk last. — Skjønt amtet altsaa nu er fattigt paa skov, gives der dog umiskjendelige beviser for, at det i fortiden har været dækket af store skove, endog lige ud til den ytterste havkyst. Næsten i hver torvmyr finder man nemlig, dels nær overfladen, dels dybere i myrmassen, en stor mængde trælevninger begravet,

*) Ved forskjellige beregninger er de sagkyndige kommet til det resultat, at den aarlige tilvekst i amtets skove dækker omtrent 90 pCt. af landdistriktets behov, men intet af byernes.

mest af furu, tildels ogsaa eg og andre træsorter, forholdsvis sjelden stammer eller rodvælter, men desto hyppigere rødder med fuldt rodnet i naturlig stilling og med en kort stubbe af almindelig hugst høide pegende ret i veiret. De isolerede skovflekker og løvtrækrat, som forekommer hist og her midt i ellers afskovede strøg, kan heller ikke tilfredsstillende forklares uden som de sidste forsvindende rester af tidligere mere udbredte sammenhængende skovstrækninger. Naar og hvorledes disse er blevne tilintetgjorte, er det nu umuligt at faa rede paa. At skovbrand har været medvirkende, er neppe tvilsomt, da man paa flere steder, navnlig paa Karmøen, finder en mængde vel konserverede trækul i torvmyrerne. Den, som det synes, inden distriktet for tiden almindelige og tillige af anseede forstmænd antagne mening er, at ødelæggelsen direkte eller indirekte maa regnes for menneskeverk, udført lidt efter lidt gjennem aarhundreder paa sedvanlig maade ved økse, ild og beitning med havnefæ, og lettet ved et for skovens reproduktion mindre gunstigt, vindhaardt klima. Selv i de nu mest afskovede distrikter, saasom paa Karmøen og Jæderen, paastaar man, at det ikke kan være saa overvættes længe, siden der fandtes endog tømmertræer af furu. Paa flere gaarde i disse egne vil man ligeindtil den sidste tid have kunnet paavise bygninger, opførte af tømmer, der er hugget i nærheden, og paa den saakaldte Skogsende i Klep skal man endnu for 50 aar siden have seet stubberne paa marken efter de sidste tømmerfuruer. Deslige sagn er dog i regelen lidet at stole paa, og naar alt kommer til alt, turde det være et spørgsmaal, om ikke ialfald Jæderen og Karmøen har været skovbare allerede i begyndelsen af den historiske tid. Hvorom alting er, saameget er vist, at den rest af naaleskov, som endnu findes i amtet, bliver stadig mindre, da gjenvæksten ikke formaar at opveie, hvad der afvirkes. Løvskoven har paa grund af sin sterke rodskydningsevne en større modstandskraft, og i flere bygder, f. eks. Hjelmeland, Fister, Sjernerø og Nerstrand, paastaaes det endog, at birkeskovens væksterlighed i den sidste menneskealder er bleven betydelig forøget derved, at den stadig holdes under øksen og hugges, saasnart som den er brugelig til brændeved. I andre egne af amtet er derimod ogsaa denne del af trævegetationen i merkbar tilbagegang, og i det store og hele er det vistnok neppe tvilsomt, at ogsaa amtets løvskovmasse for hvert aar bliver mindre. — De sedvanlige sortimenter, der hugges i furuskoven, er sagtømmer af 2,5 m. længde, bygningstømmer af 5 m. længde og den saakaldte jæderlast. 4,7—9,4 m., 13—18 cm. top, bestemt dels for amtets skovløse-bygder, hvor man i almindelighed bruger meget smekre materialier, dels til opskjæring som tøndestav, hvis anvendelse til tøndearbeide i flere herreder, navnlig Lund, Jelse og Sand, er en vigtig husflid. Skibstømmer, som tidligere var meget efterspurgt og betaltes høit, har derimod i de senere aar været lidet afsætteligt. Løvskoven afgiver hovedsagelig brændeved, fornemmelig til byernes forsyning; bark og næver er dog ogsaa værdifulde produkter. I enkelte bygder, f. eks. Lund, Høle, Fossan og Strand, foregaar nogen tilvirkning, tildels fabrik-

mæssig, af møbler, hjul, rokke, sneller, træsko m. m., hvortil der medgaar ikke ubetydeligt af løvtrævirke. Træmaterialernes fremførsel fra skovene er i regelen ikke lang, men ofte besværlig, og de værdifuldere sortimenter maa, for ikke at beskadiges, tildels fires ned over de bratte fjeldsider fra den ene afsats til den anden. Af amtets vasdrag er Suledalslaagen det eneste, som kan benyttes til flødning; enkelte andre, som f. eks. Storelven i Saude og Tengselven i Bjerkreim, har været forsøgte, men vist sig ubrugbare. — Amtets skove eies næsten uden undtagelse af de gaarde, som de oprindelig har tilligget. Almindinger findes ikke, ligesaalidt som der eksisterer anden statsskov end den, der er indvundet ved beplantning af nøgen mark paa indkjøbt grund. Derimod eier oplysningsvæsenets fond enkelte embedsgaardsskove, af hvilke dog alene den, der tilhører Jelse prestegaard, er af nogen betydeligere værdi.

En gren af skovpleien, som i Stavanger amt er naaet længere frem end i nogen anden landsdel, er skovplantningen. Begyndelsen med rationelle skovanlæg fandt sted i tiaaret 1860—70 paa det skovløse Jæderen, hvor det offentlige forstvæsen begyndte sin virksomhed vaaren 1864, og hvor det i 1868 anlagde landets første større planteskole for skovtræer ved Sandnes i Høiland. Dette anlæg, hvorom nærmere under vedkommende herredsbeskrivelse, har havt en betydelig indflydelse paa plantningsvæsenets udvikling ikke alene i Stavanger amt, men over det hele land. I begge amtets fogderier, men især i det sydlige, og inden dette igjen fornemmelig paa Jæderen, er der efterhaanden opstaaet mange, om end fordetmeste smaa, skovplantninger, næsten alle med offentlig understøttelse, ligesom tre skov- og træplantningsselskaber, Jæderens, Egersunds og Haugesunds, hvoraf det første er det ulige betydeligste, ogsaa virker med offentligt bidrag. De største udplantninger drives dog af forstvæsenet selv, hovedsagelig paa dets felter i Høiland herred og tildels paa prestegaarde i Ryfylke. Af trær opelskede i forstvæsenets planteskoler i Høiland (Sandnes og Myglebostad) udplantedes vaaren 1886 i Stavanger amt omtrent 400,000, hvoraf noget over $^3/_4$ i forstvæsenets egne anlæg. Hertil kommer ca. 20,000 planter, der var opelskede udenfor de nævnte planteskoler. Den aarlige udplantning i amtet er saaledes forholdsvis anselig og flerdobbelt større end i noget andet amt. Hvad der endnu lægger væsentlige hindringer i veien for en kraftigere udvikling af den private skovplantning, er ikke saameget omkostningerne ved selve arbeidet, hvilke efterhaanden er bragte betydelig ned, som det store faarehold og den ringe beskyttelse, som den for tiden gjældende lov om jords fredning yder de unge skovanlæg mod ødelæggelse af dette husdyr. De til plantning hyppigst anvendte træsorter har været almindelig furu, buskfuru, forskjellige slags gran samt lærketræ; løvtræer er lidet anvendelige paa de magre lyngheier.

Mangelen paa skov erstattes tildels, som foran antydet, af torvmyrerne, som vistnok allerede i flere hundrede aar over store dele af amtet har afgivet det eneste eller ialfald hovedsagelige brændsel,

og som, under hensigtsmæssig behandling, udentvil endnu i en lang fremtid vil kunne være tilstrækkelige for behovet, saameget mere som torvens gjenvekst i det fugtige kystklima neppe ganske kan sættes ud af betragtning. Navnlig har Jæderen særdeles betydelige torvmyrstrækninger, blandt hvilke især kan nævnes den over 50 km² store slette paa vestsiden af Synesvarden i Haa samt grænsetrakterne mellem Haaland og Høiland (Gimremyren). Ogsaa i den nordvestlige del af Ryfylkes fastland findes en mængde torvmyr. Paa adskillige steder er dog myrerne formedelst den hensynsløse drift allerede sterkt medtagne, og paa Karmøen er de allerede tildels ganske udskaarne for stiktorv, saa at man har maattet begynde at tilgodegjøre det fra gammel tid tilbageliggende affald.

Fiskerierne har altid spillet en vigtig rolle blandt amtets indtægtskilder og er endnu efter vaarsildfiskets tilbagegang en næringsvei af stor betydning. Alene bruttoudbyttet af de i distriktet faldende større fiskerier er efter de paa fiskepladsene betalte priser gjennemsnitlig for de sidste 5 aar beregnet til følgende værdier: vaarsild kr. 458,000, makrel kr. 190,000, hummer kr. 122,000, brisling kr. 30,000, sommersild kr. 5000, vaartorsk kr. 4000, sei, lange etc. kr. 19,000, laks og søørret kr. 56,000 *), tilsammen en aarlig bruttoværdi af omtrent kr. 884,000, hvilket giver amtet plads som det 5te i rækken blandt de 16 af landets amter, inden hvis grænser saltvandsfiskerier overhovedet finder sted. Dertil kommer imidlertid, for det første, at fiskerierne foruden det direkte udbytte ogsaa indirekte giver anledning til megen virksomhed og arbeidsfortjeneste, dernæst, at amtets befolkning i de tvende sidste decennier i stor udstrækning ogsaa har deltaget i fiskerier udenfor amtet.

Vaarsildfisket, der endnu fremdeles indtager den første rang, har, saavidt det kan skjønnes, altid været periodisk, uden at det nu længer er muligt at faa rede paa dets drift i de ældste tider. Sikkert er, at man fra slutningen af det 17de aarhundrede har havt to perioder, nemlig fra 1698 til 1784 eller 1787 og fra 1808 til 1870. Ogsaa efter det sidstnævnte aar, navnlig fra 1876 af, har vaarsilden jevnlig indfundet sig ved amtets kyster, omend i ringe mængde sammenlignet med tidligere, og tildels under noget andre forhold. Hovedfisket, der falder i januar, februar og tildels i marts maaned, er i Stavanger amt i regelen foregaaet nordenfor Jæderen. Til sine tider har dog silden havt en mere sydlig gang, og navnlig blev den i 1774—1786 og 1826—1840 fanget i betydelig mængde paa kysten af Egersund og Sogndal herreder. Strøget rundt Karmøen med tilliggende øgrupper, Fæøen og navnlig Røvær, samt kysten fra Haugesund nordover langs Sletten, tildels ogsaa Kvitingsøerne samt fastlandets kyst sydover til Tananger og Rott har derimod fra umindelige

*) Heri er dog ikke medregnet udbyttet af endel lakseelve, hvori der i de par sidste, forøvrigt gunstige aar er fisket for tilsammen ca. kr. 11,000 (jfr. noten side 61).

tider afgivet de stadigste og bedste pladse. Sjeldnere har silden trukket sig længere ind i Boknfjorden. Om fiskets udbytte findes for tidligere aar kun høist usikre angivelser. Først fra 1852 af, da opsyn ved vaarsildfisket i henhold til lov af 24 septbr. 1851 traadte i kraft, har man angaaende fangsten noget paalideligere meddelelser, ifølge hvilke det gjennemsnitlige aarsudbytte i søndre distrikt. der omfattede Stavanger og Søndre Bergenhus amter, kan anslaaes til 582,000 tdr. i aarene 1851—55, 300,000 tdr. i 1856—60 og 414,000 tdr. i 1861—65. Hvormeget heraf falder paa Stavanger amt alene, kan derimod ikke opgives, og til bedømmelse deraf har man heller ingen veiledning i udførselsopgaverne for amtets byer. Thi dels omfatter disse indtil og med 1859 ikke blot vaarsild men ogsaa sommersild og brisling, dels maa det antages, at en ikke ringe del af den vaarsild, der er fanget i Stavanger amt, er kommen til eksport andetstedsfra, ligesom det omvendt er utvilsomt, at en meget betydelig del af vaarsildfiskets udbytte udenfor amtet er bleven udskibet over Stavanger, hvis handelsmænd havde mange og store salterier ikke blot i Søndre Bergenhus, men ogsaa i Sønd- og Nordfjord. Kun for de allersidste aar af den gamle vaarsildperiode, nemlig fra 1866 indtil 1874, da opsynet blev hævet, indeholder den officielle statistik følgende opgave over udbyttets fordeling paa de tvende amter:

	Stavanger amt.	S. Bergenh. amt.	Ialt søndre distrikt
1866	363,000 tdr.	27,000 tdr.	390,000 tdr.
1867	96,000 »	74,000 »	170,000 »
1868	350,000 »	185,000 »	535,000 »
1869	290,000 »	169.000 »	459,000 »
1870	55,000 »	— »	55,000 »
1871	10,000 »	4,000 »	14,000 »
1872	— »	14,000 »	14,000 »
1873	11,000 »	3,000 »	14,000 »
1874	4,000 »	— »	4,000 «

I disse tal er fangsten af den saakaldte blandsild eller nysild, der optraadte i store mængder som forløber for vaarsilden navnlig i 1869 og 1870, ikke medregnet; dette fiske, som i sidstnævnte aar gik op lige indtil 150,000 tdr., faldt dog hovedsagelig paa høiden af Bergen og vedkommer saaledes ikke Stavanger amt. Som det af tabellen sees, kan det gamle vaarsildfiske ialfald for søndre distrikts vedkommende ansees afsluttet med 1870, saameget mere som de ringe mængder, der fiskedes i de nærmest følgende aar, neppe var ublandet vaarsild af den gamle sort. I aarene efter 1875 tog imidlertid fisket atter noget opsving, og fangsten steg efterhaanden, indtil den i 1879 naaede 84,000 hl.; i 1880 blev den derimod kun 62,000 hl., i 1881 84,000 hl., 1882 45,000 hl., 1883 24,000 hl., 1884 120,000 hl., 1885 100,000 hl. og 1886 63,000 hl. Haabet om et større og regelmæssigere fiskes tilbagevenden er saaledes stadig bleven skuffet, indtil udbyttet i indeværende aar (1887) er gaaet op til omtrent 260,000 hl., samtidig med at sildens forekomst idet-

hele mere end i noget af de nærmest foregaaende 17 har har mindet om fiskets bedre dage. Det nye vaarsildfiske er saagodtsom udelukkende foregaaet i søndre distrikt, hvor opsyn siden 1880 igjen har været i virksomhed, og hovedsagelig alene i Stavanger amt. — Fangstredskaberne er garn og not. Til en garnbaad (garnlag) hører i regelen 4 à 5 mand og 18 à 20 garn, til et notlag 3 nøter og 20—22 mand. Notbruget er imidlertid høist usikkert, og antallet af de i de forskjellige aar fremmødende notlag er derfor meget varierende. Angaaende størrelsen af den i fisket deltagende almue haves opgave for enkelte aar. Saaledes mødte der ved det søndre fiske i

1854	3,749	garnlag m.	15,311	mand,	316	notlag m.	6,628 mand
1868	2,600	— »	13,000	» ,	150	— »	3,300 »
1871	2,000	— »	9,000	» ,	117	— »	3,200 »

En stor del af disse fiskere var dog hjemmehørende i andre amter end Stavanger, navnlig i Søndre Bergenhus samt Lister og Mandal. Til gjengjæld var det, navnlig henimod slutningen af den sidste vaarsildperiode, bleven meget sedvanligt, at udrustninger fra Stavanger amt, tildels ogsaa fra naboamterne, fremmødte ved det saakaldte »norske fiske« i Sønd- og Nordfjord. Det samlede antal fiskere, der fra amtet tog del i vaarsildfiskerierne, blev i 1868 optalt til 11,374 garnfiskere med 2560 garnbaade og 1650 notfiskere fordelte paa 98 notlag, tilsammen altsaa 13,024, hvilket ikke var langt fra halvdelen af amtets mandlige befolkning mellem 15 og 60 aar. Fra mange bygder var imidlertid fremmødet endnu meget større, navnlig fra Karmøen og Haugesundstrakten. Og dog er her kun taget hensyn til dem, der deltog i selve fisket. Dertil kommer besætningerne paa de saakaldte »sildeførende fartøier«, hvoraf der f. eks. i 1868 i søndre distrikt var tilstede ialt 639 med en samlet besætning af 1917 mand, hvoraf 535 fartøier og 1461 mand hjemmehørende i Stavanger amt. Endelig blev et meget betydeligt antal personer, dog hovedsagelig kvinder, beskjæftigede som ganere, saltere m. v. paa de rundt om i fiskeridistrikterne anlagte salterier, af hvilke der i amtet i 1840 fandtes 420 og i 1855 ikke mindre end 661 til en værdi af $^3/_4$ mill. kr. og med plads for tilvirkning af ca. 400,000 tdr. sild. I 1868 optaltes af deslige arbeidere ialt 4324, der var hjemmehørende i Stavanger amt. Ved de sidste ti aars vaarsildfiske har den samlede fiskealmue i regelen været anslaaet til 8 à 10,000 mand aarlig. — En eiendommelighed ved den nuværende vaarsild, navnlig fremtrædende i de første aar, er, at den holder sig i længere afstand fra kysten end i gamle dage, og at den ledsages af en stor mængde smaa staurhval, som ofte jager silden sammen i de saakaldte »aater« d. e. dotter af sild i vandets overflade, som ved tilstedeværelsen af hval og fugl bliver synlig i lang afstand. Dette har efter 1877 givet anledning til et nyt slags fiske, »aatefisket«, der foregaar ved garn, som trækkes i selve aaten. Det største aatefiske fandt sted i 1881, da saagodtsom det hele sildekvantum blev taget paa denne maade; senere har dets udbytte været betydelig ringere, idet silden efterhaanden har nærmet sig mere under land og ind-

fundet sig paa stedse flere af de gamle gydepladse. Egentligt drivgarnfiske efter vaarsild har i de sidste aar jevnlig været forsøgt, dog kun med mindre baade. En ekspedition af 3 større fiskefartøier, som en hollænder i 1883 opsendte til saadant fiske udenfor territorialgrænsen, mislykkedes fuldstændig. Sluttelig fortjener det at nævnes, at den i de sidste par aar fangede vaarsild kun for en del er gaaet til salterierne, idet et meget betydeligt kvantum er bleven nedlagt i borsyre og eksporteret i fersk tilstand til England, hvor den saaledes behandlede sild for det meste anvendes til røgning. — Ifølge lov af 10 Juni 1887 (jfr. lov 6 juni 1863) erlægges der af vaarsild, der udføres til udlandet, en afgift af 6 øre pr. hl. til et fond, som skal anvendes til fremme af en forbedret sygepleie under fisket samt, saavidt midler haves, til andre foranstaltninger til nytte og bekvemmelighed for den fiskesøgende almue.

Den inden amtet faldende fangst af fedsild eller sommersild har fordum til forskjellige tider ikke været uden betydning, men er nu næsten ganske ophørt, og hvad der i vore dage fiskes i de indre fjorde, Vass-, Sandeid- og Saudefjorden, Høgsfjorden og Lysefjorden, gaar i regelen ikke op til mere end nogle hundrede hektoliter.

Derimod yder brislingfisket ikke blot et vigtigt bidrag til befolkningens husforsyning, men ogsaa et ikke ubetydeligt kvantum til udførsel. Dette fiske foregaar hovedsagelig udover eftersommeren og høsten, fra begyndelsen af august til oktober, og falder i regelen i de samme fjorde som fedsildfisket. Til fangsten bruges nøter med meget smaa masker. Fiskets udbytte, der i aarene 1876—80 gjennemsnitlig anslaaes til omtrent 18,000 tdr., skal i de følgende 5 aar have udgjort: 1881 22,807 hl., 1882 4311 hl, 1883 17,893 hl., 1884 15,420 hl. og 1885 20,778 hl., i gjennemsnit altsaa noget over 16,000 hl. I 1886 opgives derimod kvantumet alene til lidt over 500 hl. En ikke ubetydelig del af fangsten tilvirkes som ansjos, delikatessesild (skind- og benfri) eller »norske sardiner« (røgede og nedlagte i olje) ved de forskjellige hermetiske fabriker i Stavanger.

De ovenfor nævnte sildefiskerier er dog ikke de eneste, som har været af betydning for amtets indvaanere. Allerede i begyndelsen af sekstiaarene var man fra Stavanger og endmere fra Haugesund begyndt med at sende mindre ekspeditioner til de i det nordenfjeldske forefaldende storsild- og fedsildfiskerier, i begyndelsen udelukkende for indkjøb og saltning af sild, senere ogsaa for deltagelse i selve fisket, og da nu vaarsildfisket ophørte, søgte de derved ledigblevne kapitaler og arbeidskræfter i stor udstrækning sysselsættelse i hin bedrift. Mange notebrug blev vistnok solgte til Nordland og adskillige notebaser overtog driften af nordlandske brug, men et ikke lidet antal deltog dog ogsaa i fisket for amtets regning. Efter storsildfiskets slutning gik disse over til fedsildfisket, hvormed de har fortsat, ogsaa efterat udrustningerne til Island tog sin begyndelse, dog nu i mindre maalestok. Endnu fremdeles ligger imidlertid et stort antal fartøier fra Stavanger amt hvert aar paa sildekjøb i

det nordenfjeldske, og af den nedenfor meddelte tabel vil det sees, at fedsilden i de sidste 10—15 aar stadig har udgjort den overveiende anpart af amtets sildeudførsel. Ogsaa i sildefisket ved Hvaler og, i de allersidste aar, paa vestsiden af Kristianiafjorden, har amtets forretningsmænd jevnlig taget del, i regelen dog kun med kjøbefartøier.

Sildefisket ved Island er en ny bedrift, som i nogle aar vakte store forhaabninger, men som nu atter er paa vei til at dø bort, efter idethele at have medført større tab end fordel. Initiativet til dette fiske, der næsten ikke drives af islænderne, gik, naar der bortsees fra et enkelt forsøg fra Bergen i 1858, ud fra Mandal i 1867. Den første norske by, som fulgte det herfra givne eksempel, var Haugesund, som i 1879 udrustede 2 ekspeditioner med tilsammen 7 fartøier. Allerede i det følgende aar sendte Haugesund 41 fartøier, og da udbyttet i de første aar var særdeles godt, fik bedriften, hvori ogsaa amtets øvrige byer nu tog del, snart et meget betydeligt omfang. Fra 1882 af har derimod fisket stadig været mer eller mindre uheldigt, og i de sidste aar er udrustningerne bleven betydelig indskrænkede. Antallet af de fra amtets byer til dette fiske ekspederede fartøier med notlag og mandskab samt størrelsen af det hjembragte udbytte af fiskepakkede tønder sild var i aarene 1880—86:

	Fartøier.	Notlag.	Mandskab.	Udbytte i tdr.
1880 . . .	52	17	405	67,300
1881 . . .	143	54	1331	111,800
1882 . . .	138	54	1382	53,600
1883 . . .	140	80	1581	87,400
1884 . . .	124	69	1351	13,600
1885 . . .	73	48	653	18,000
1886 . . .	30	13	237	2,937

Afreisen fra Norge har almindeligvis fundet sted i mai—juli, og i oktober er i regelen de sidste komne tilbage; enkeltvis har man dog ogsaa forsøgt at overvintre paa øen. Da nordmændenes adgang til at deltage i fisket bl. a. er afhængig af, at udrusteren har »rygende skorsten« iland, er der bleven opført salterier og vaaninger ved de fjorde, hvor fisket fornemmelig har slaaet til. Af deslige etablissementer havde ved udgangen af 1883 Haugesund ialt 26, Stavanger 19 og Skudeneshavn 2, tilsammen 47. De fleste af disse huse staar nu forfaldne eller er solgte til beboerne for spotpris.

Den samlede eksport af saltet sild fra amtets byer har i de sidste 26 aar udgjort:

	Vaarsild.	Fedsild.	Brisling.	Anden sild.	Tilsammen.
1861—65 gjenn.snitl.	420,952	?	?	45,028	465,980
1866—70 —	346,391	?	?	76,537	422,928
1871—75 —	44,752	90,276	21,807	62,964	219,799
1876—80 —	29,610	144,274	34,882	2,432	211,198
1881—85 —	35,732	147,374	27,685	78,242	289,033
1886 —	10,890	104,783	6,097	20,489	142,259

Makrelfisket har altid været af betydning, men det er dog først i de sidste 20 aar, at det har indtaget rangen nærmest efter sildefiskerierne. Før den tid dreves det hovedsagelig som fjordfiske omtrent paa de samme pladse som fedsildfisket og foregik i regelen dels med rykkenot, dels og fornemmelig med kastenot (flydende eller bundsat). Til havfiske brugtes udelukkende dorg, der dog var saagodtsom ukjendt vestenfor Egersund. Alene den saltede makrel og rogn kom til udførsel; den sidste gik over Bergen til Frankrige, den første hovedsagelig til østlandet, delvis ogsaa til Sverige og Holland. Benyttelsen af drivgarn til fangsten og navnlig indførelsen af is som bevaringsmiddel, hvilket sidste kom i brug i begyndelsen af sekstiaarene, gav makrelfisket et stort opsving, og i denne nye bedrift tog amtet tidlig del. Allerede i 1865 var antallet af de i fisket sysselsatte baade steget meget betydelig, og et halvt snes ishuse for fiskenedlægning var anlagt dels paa strækningen mellem Sogndal og Sirevaag, dels paa vestsiden af Karmøen og paa Røvær, de fleste for engelsk regning. I de sidste ti aar har der i fisket deltaget 200 à 300 baade, hvoraf i regelen mere end halvparten fra Jæderen og Dalene, medens den gjennemsnitlige fangst er bleven opgivet til omtrent $1^1/_2$ mill. stkr., hvoraf omtrent $^4/_5$ falder paa det sydlige og $^1/_5$ paa det nordlige fogderi. Fisket drives hovedsagelig fra Sogndal og Egersund herreder samt, omend i mindre udstrækning, fra Utsire og Røvær, begynder omkring den 20de mai og varer til midten af juli. Tidligere brugtes udelukkende aabne baade paa 30—50 tdr. drægtighed, nu derimod dækkede skjøiter paa antagelig 5 à 6 ton med en besætning af i regelen 4 mand. Den for udskibning bestemte makrel pakkes mellem is i kasser paa 3 snes og sendes med dampskib til England. Tidligere foregik eksporten for engelsk regning, men dette ophørte omkring 1870, da de fleste af engelskmændenes etablissementer gik over paa norske hænder. Den samlede eksport af fersk makrel fra amtets byer har i de sidste aar udgjort: 1881 772,920, 1882 793,900, 1883 853,080, 1884 857,360, 1885 712,760 og 1886 616,600 kg., hvoraf størsteparten er gaaet fra Sogndal, mindre fra Egersund og en ubetydelighed fra de øvrige byer. Da en kasse med 60 stkr. makrel i is antagelig har en vegt af 75 à 80 kg., udgjør altsaa eksporten gjennemsnitlig omtrent 10,000 kasser aarlig. Sommerfisket efter makrel i fjordene falder omtrent samtidig med havfisket, men er nu ligesom høstfisket, der drives med sættegarn og not indtil ud i oktober maaned, af meget mindre betydning end i tidligere dage.

Hummerfangst for eksport er en bedrift, der allerede blomstrede i den sidste halvdel af det 17de aarhundrede, da hollandske hummerbuiser gik i regelmæssig fart paa Ryfylke, hvor Skudeneshavn og Bokn var de første hummerhavne. Fra det 18de aarhundredes begyndelse, da man havde lært at bruge teiner til fangsten (istedetfor tidligere tænger), blev udbyttet større; noget senere begyndte englænderne at tage del i handelen, og i de sidste 100 aar har hummerudskibningen i Stavanger amt stadig været i hænderne paa et og

samme engelske hus. Dette har i den senere tid havt kommissionærer i Vatnemoholmene, Tananger, Kvitingsø, Bokn, Aakrehavn og Fæøen foruden paa flere steder i de bergenhusiske amter. Under hver af disse kommissionærer staar flere underagenter (»udliggere«), der afslutter kontrakt med fiskerne, modtager fangsten og bringer den til udskibningsstederne, hvor tidligere engelske seilkuttere har pleiet at indfinde sig til bestemte tider for at afhente den; nu besørges transporten forstørstedelen af de i rute gaaende dampskibe. I de senere aar har det engelske firma faaet adskillige konkurrenter blandt norske opkjøbere, som i regelen sender hummeren til Hamburg. Fisket foregaar langs amtets hele kyst, dog navnlig i Egersund, Haaland, Mosterø, Skudenes og Torvestad herreder, og drives fra januar til den 8de juli, fra hvilken dag indtil aarets udgang hummeren i dette amt ifølge resl. 12 sept. 1879 er fredet. Udbyttet er som gjennemsnit for de ti aar 1876—85 opgivet til 356,000 stkr., hvoraf 184,000 stkr. i Jæderen og Dalenes og 172,000 stkr. i Ryfylke fogderi. Udførselslisterne viser imidlertid, at fangsten tidligere gjennem længere tidsrum har været meget større. Allerede i 1821—25 dreiede den aarlige eksport fra amtets toldsteder sig om 400,000 stkr., men aftog derpaa stadig og jevnt, indtil den i femaaret 1846—50 var kommet ned til et gjennemsnitskvantum af 114,000 stkr. Rimeligvis som følge af fredningsloven af 29 juni 1848 gik fangsten nu atter op, og udførselen steg i 1851—55 til 213,000, i 1856—60 til 436,000 og i 1861—65 endog til 643,000, med et maksimum i 1865 af 855,767 stkr. I det næste femaar var eksporten omtrent uforandret, nemlig 618,000 stkr., men i 1871—75 sank den pludselig ned til 305,000 stkr., i 1876—80 videre ned til 296,000 og i 1881—85 endelig til 241,000 stkr. I aarene 1880—82 synes vistnok de i 1879 skjærpede fredningsregler at have fremkaldt nogen forøgelse, men den blev af kort varighed, og i de tre sidste aar har udskibningen endog været mindre end i noget andet aar efter 1851. nemlig 1884 178,000, 1885 130,000 og 1886 170,000 stkr.

Vaartorskefisket har i fortiden slaaet rigt til i Stavanger amt baade paa kysterne af Sogndal og Egersund herreder, hvor ladestederne af samme navn skylder det sin opkomst, og paa vestsiden af Karmøen. Endnu i den sidste fjerdedel af forrige aarhundrede havde dette fiske, der som regel fulgte umiddelbart efter vaarsildfisket, en meget heldig periode, nemlig fra 1786 til 1793, da det endog ansaaes for at give fuld erstatning for det i 1784 ophørte vaarsildfiske. Fra 1794 af har derimod torsken ikke indfundet sig, og den fangst, som ogsaa i løbet af indeværende aarhundrede har fundet sted navnlig fra Aakre og Ferkinstad sogne paa Karmøen, er for lidet at regne mod det ældre fiskeri. I de efter den sidste vaarsildperiodes ophør nærmest følgende aar, altsaa i begyndelsen af syttiaarene, saa det imidlertid ud til, at det atter skulde tage sig op, idet der for Karmøens vestkyst i februar og marts faldt et stadig tiltagende fiske, som, navnlig paa grund af ligheden med forholdene i forrige aarhundrede, vakte adskillig opmerksomhed. Det har dog

siden vist sig meget ustadigt og er ikke blevet af nogen betydning førend i det allersidste aar (1887), da det i søndre vaarsilddistrikt antages at have givet et udbytte af henved 2 mill. stkr. skrei. Fangsten faldt i februar og marts maaneder, altsaa samtidig med vaarsildfisket, og det hedder i opsynschefens beretning, at den ene efter den anden ombyttede sildegarnene med torskelinerne, og at sildefisket i den sidste halvdel af marts endog dreves alene som bisyssel og væsentlig for at skaffe agn til skreien.

Siden vaarsildfisket ophørte, har amtet fremdeles aarlig havt ekspeditioner for fiskeopkjøb saavel til Lofoten som til loddefisket i Finmarken. Deltagelsen i disse fiskerier har dog i de senere aar været i tilbagegang. I 1881 gik der til førstnævnte sted 32 fartøier dr. 20,400 tdr. og til det sidstnævnte 8 fartøier dr. 453 tdr. I 1885 var antallet gaaet ned til henholdsvis 11 fartøier dr. 9050 tdr. (Lofoten) og 1 fartøi dr. 87 tdr. (Finmarken).

Fangsten af kveite, lange, brosme og sei er for enkelte distrikter, f. eks. Rennesø og herrederne paa Karmøen, ikke uden betydning, men dog i det væsentlige indskrænket til vedkommende bygders eget behov og forsyning af de nærmeste byer. Et eiendommeligt fiske er det, som foregaar efter mort, hvorved forstaaes seiens et- à toaarige yngel. Det falder hovedsagelig for Haaland, Kvitingsø, Rennesø, Sjernerø samt i Gandefjorden og drives i september og oktober med en slags stor hov (glip), senere, fra november til henimod jul, med smaanøter. Udbyttet, der i gode aaringer kan gaa op til 20 à 25 hl. pr. baad, nedsaltes og finder navnlig afsætning udover Jæderen.

Laks fiskes rundt omkring i amtet, og navnlig er de smaa lakselve paa Jæderen. Ogne- og Haaelven samt Figgja, i forhold til sin størrelse meget fiskerige. I Ryfylke er Suledalselven den vigtigste. Overalt er dog fangsten nu af liden betydning mod, hvad den har været i fortiden, hvilket maa antages at være en følge af hensynsløst fiskeri, der nu i en aarrække især har været drevet med kilenot. I den sidste tid er dog forskjellige vigtige fredningsbestemmelser vedtagne; navnlig er ved resl. 21 okt. 1881 brugen saavel af kilenot i søen som af garn, not og lign. i elvene forbudt over det hele amt i 3 døgn hver uge, nemlig fra fredag aften kl. 6 til mandag aften samme klokkeslet. Saavidt det kan skjønnes, har disse forholdsregler allerede havt god virkning. Det samlede udbytte af fisket i søen samt i Haaelven, Figgja, Suledals- og Saudeelven*) er for de 6 aar fra 1880 til 1885 opgivet til henholdsvis 45,774, 52,495, 32,362, 56,453, 55,681 og 82,985 kg., gjennemsnitlig 54,292 kg., hvoraf 39,812 kg. falder paa det sydlige og

*) For 6 andre elve (Egersunds-, Tengs-, Ogne-, Dirdals-, Frafjord- og Aardalselven) er det samlede fiske i aarene 1884 og 85 opgivet til gjennemsnitlig 6836 kg., og i Sogndalselven opgives fisket i 1885 og 1886 til gjennemsnitlig 3688 kg. Amtets øvrige lakselve er af forsvindende betydning.

14,480 kg. paa det nordlige fogderi. Noget over $^2/_3$ heraf er taget i søen med kilenot og lakseverp. Blandt amtets lakselve er en af de betydeligere, nemlig Suledalselven, i 1884 i sin helhed bleven bortleiet for en længere aarrække til engelske sportsfiskere. Den samlede eksport fra amtets byer udgjorde: 1881 16,760 kg., 1882 31,880 kg., 1883 62,500 kg., 1884 36,490 kg., 1885 100,890 kg. og 1886 64,920 kg.

Af østers har der tidligere været rige banker, navnlig i Hafsfjord, Høgsfjord, Strand, Finnø, Sjernerø, Fister, Rennesø og Tysvær. Her toges hundreder af tønder, hvoraf en stor del gik med sildefartøierne til Østersøen, navnlig til de russiske havne. Nu er disse banker for adskillige aar siden udtømte, væsentlig ved rovfiske, og hvad der for tiden opfiskes, er en ren ubetydelighed. Imidlertid er der i de sidste aar vakt adskillig interesse for kunstig østersavl, og »Stavanger østerskompagni«, som først gjorde forsøg hermed, har i aarene 1879—87 fra sit bassin Ostravigtjernet ved Rægefjord udplantet $2^1/_5$ mill. ungøsters paa de fordum rige banker ved Idsal i Strand. Fuldvoksne østers fra dette selskab er allerede komne i handelen. Flere andre firmaer er dannede med samme formaal, og da desuden mange grundeiere har begyndt at frede sine banker, vil rimeligvis østersfisket snart faa større betydning.

Ferskvandsfisket er, med undtagelse af laksefisket, af forholdsvis ringe betydning, skjønt adskillige af de mange vande i amtets indre dele er ret fiskerige. Fiskearterne er ørret, rør og aal samt i enkelte vande paa Jæderen tillige sik. I flere af de smaa elve i sidstnævnte del af amtet, f. eks. Haaelven og Figgja, findes perlemuslinger, men fisket efter disse, hvilket engang var et regale, har været drevet paa en hensynsløs og ødelæggende maade.

Bergverksdrift og stenbrydning. Bergverksdrift har, naar man bortser fra et kortvarigt forsøg i forrige aarhundrede, i dette amt ikke fundet sted før begyndelsen af sekstiaarene, men har siden spillet en ikke saa liden rolle. For de 5 aar 1881—85 er saaledes den aarlige bruttoværdi af amtets grube- og hyttedrift anslaaet til gjennemsnitlig henholdsvis kr. 1,231,000 og kr. 368,000 eller tilsammen ca. kr. 1,600,000, hvilket er over $^1/_4$ af hele rigets samlede produktionsværdi og mere end noget andet enkelt amt, undtagen Buskerud, kan opvise. Dette skyldes dog næsten udelukkende Visnes (Vigsnes) kobberverk i Avaldsnes, som nu i en række af aar har været landets største bergverksanlæg. Verkets hovedgrube, der opdagedes i 1865 og kun ligger et par hundrede meter fra Visnes havn, hvor de største dampskibe uden vanskelighed kan lægge lige til kaien, fører kobberholdig svovlkis i en stokformet masse, hvis mægtighed undertiden har været op imod 20 m., og som har en længde i felt af indtil 80 m. Gjennemsnitlig antages kisen at holde 3—4 % kobber og 40 % svovl; der findes dog ogsaa partier med adskillig rigere kobbergehalt. Kobberertsen ledsages af sinkblende. Den aarlige malmproduktion, der i 1866—70

gjennemsnitlig androg til 15,700 ton, har siden været i tiltagende og udgjorde 1871—75 26,450 ton, 1876—80 28,950 ton og 1881—85 42,800 ton. Paa grund af den betydelige produktion rykker gruben meget hurtig mod dybet og er allerede naaet ned til over 500 m. Den største del af malmen forsendes til selskabets smeltehytte i Belgien; den fattigere erts er dog inden eksporten bleven undergivet en foreløbig smeltning, hvorved frembringes en skjærsten med ca. 25 % eller en koncentrationssten med omtrent 42 % kobber, og hvorved sinkhvidt og svovlblomst falder som biprodukt. I 1883 forsmeltedes saaledes ved verket omtrent 10,000 ton malm med et mandskab af ca. 50 arbeidere, men i 1885 kun 5400 ton med et arbeidsbelæg af omtrent 20 mand, og senere skal hyttedriften være ganske nedlagt. Foruden smeltehytten, der havde flere ovne, kammere til udvinding af svovl o. s. v., findes der ved verket storartede vaskehuse, hvor malmen adskilles fra det samme ledsagende graaberg, endvidere maskinverksted, arbeiderboliger m. v. Store og kraftige dampmaskiner er byggede ved grubernes dagaabninger til heisning af erts og til pumpning af vand. Det hele ved verket sysselsatte mandskab blev i 1884 opgivet til 17 betjente og 581 arbeidere. hvoraf 194 i gruben, 73 ved skeidningen, 85 ved vaskningen, 47 i reparationsverkstederne, 122 ved transport, losning og lastning samt 60 ved hytten. Iberegnet hustruer, børn og tyende havde dengang omtrent 1850 personer sit udkomme ved verket. I 1885 var arbeidsbelægget noget mindre, nemlig kun 490 mand. Gruberne blev kort efter opdagelsen kjøbte af et belgisk interessentskab, som imidlertid i 1881 overdrog dem til et nyt, ligeledes væsentlig belgisk, firma, der skal raade over en opgiven aktiekapital paa 16 mill. francs, fordelt paa 32,000 aktier. Kjøbesummen for de her i landet værende anlæg var henimod 4 mill. kr. — Det eneste bergverksanlæg, der foruden Visnes nu drives i amtet, er en sinkgrube i gaarden Birkelands udmark i Saude herred. I slutningen af 1881 blev her opskjærpet en gang af sinkblende, hvorpaa regelmæssig drift anlagdes i 1882. Gangen har en mægtighed fra ½ til 3 m. og er fulgt i en længde af over 50 m. og over 30 m. paa dybet. I 1882—85 er der aarlig produceret omtrent 300 ton malm med en gehalt af 40—42 % sink. Arbeidsbelægget var i 1885 19 mand. Da gruben ligger 11 km. fra søen, er der i aarene 1883 og 1884 anlagt en kostbar vei gjennem den trange dal, der fører op til stedet. — De eneste malmforekomster, hvorpaa der i det sydlige fogderi har været ført bergverksdrift, er de mægtige anvisninger af titanjernsten i Egersund og Sogndal. I Sogndal forekommer ertsen paa et felt, der med en bredde af 5 km. strækker sig fra Sogndalsstranden og Rægefjord ca. 10 km. ind i landet. Skjønt jernmalm var fundet paa flere steder i dette strøg allerede for mere end 50 aar siden, vides dog ingen bergverksdrift at have fundet sted, førend et engelsk selskab i 1863 begyndte at drive de rige gruber i og omkring Blaafjeld, 8 km. øst for Rægefjord. I løbet af nogle aar udfoldedes nu her en temmelig betydelig

virksomhed, og en liden jernbane blev endog anlagt for at transportere malmen fra gruberne ned til Rægefjord, hvorfra den udførtes til England. I 1870 arbeidedes med omtrent 150 mand, og det udbrudte malmkvantum gik s. a. op til ca. 16,000 ton. Fra 1876 blev imidlertid den hele drift indstillet, efterat der ialt var udvundet og eksporteret omtrent 72,000 ton; senere er jernbanen oprevet og kompagniets øvrige eiendele solgte til andet brug. I Egersund herred ligger malmfeltet i gaardene Koldals, Hegdals og Kydlands udmarker, nogle km. i Ø for ladestedet. Allerede i forrige aarhundrede havde Moss jernverk flere gruber i denne trakt, hvilke ligeindtil den senere tid er holdte under frist. Omkring 1860 begyndte et norsk selskab at drive en række gruber i det samme felt, og efterat disse i 1865 var solgte til et engelsk interessentskab, er driften senere bleven fortsat med vekslende arbeidsstyrke. En 6—7 km. lang hestejernbane byggedes fra Koldal til udhavnen Skivoldsvig lidt søndenfor Egersund ladested. Driften var paa sit høieste i 1872, da der blev eksporteret 2732 ton. Senere er den bleven indskrænket, og i de allersidste aar er intet udført. Ialt har disse gruber leveret omtrent 16,000 ton til eksport. Malmen saavel fra Egersund som fra Sogndal holder omtrent 40 % jern og blev i England, hvorhen den udførtes, i sin tid brugt i masovn som tilsats til anden slags malm. — Endelig maa nævnes det i løbet af en kort tid i forrige aarhundrede drevne Enigheds kobberverk, der havde sine gruber dels i Fossan, dels i Skjold (Vass sogn) og sin smeltehytte paa gaarden Sæbø ved Hjelmelandsvaagen. Verket fik privilegium under 9 juli 1764, og den første prøvesmeltning foretoges i 1767, men allerede efter 8 à 10 aars forløb blev driften for bestandig indstillet. Senere undersøgelser har godtgjort, at verkets kisanvisninger neppe var drivværdige.

Af nyttige stenarter findes tagskifer, som tidligere har været brudt paa forskjellige steder, navnlig i Hjelmeland, Fister, Sjernerø og Rennesø; for tiden er dog neppe noget skiferbrud i drift. Vegsten forekommer paa gaarden Ertenstein paa Rennesøen samt under gaarden Grønhaug i nærheden af Haugesund. Disse 2de brud skal have leveret bygningssten til Stavanger domkirke, Utstein kloster og Avaldsnes kirke. Paa Talgø i Sjernerø herred har man i de sidste 2—3 aar brudt en slags marmor, der siges at være ganske brugbar, omend ikke af fineste sort. Endelig maa det nævnes, at der paa øen Hille i Strand, omtrent 8 km. i NØ for Stavanger, for et par aar siden blev fundet apatit.

Fabrikindustri. Den fabrikdrift, som nu finder sted i amtet, er af forholdsvis ny oprindelse. For 50 aar siden var ifølge *Kraft* byernes industrianlæg indskrænket til en liden klædefabrik, et brændevinsbrænderi samt 3 skibsverfter, alle i Stavanger, medens der i landdistrikterne, bortseet fra et teglverk ved Sandnes og et lignende i Time samt et møllebrug med brændevinsbrænderi ved Hillevaag, alene fandtes endel ubetydelige vandsage i Ryfylkes skovegne samt nogle

smaa skibsbyggerier, ved hvilke der dog i de 5 aar 1835—40 kun blev bygget 5 fartøier tilsammen af 62 læsters drægtighed. Ved udgangen af 1885 kunde derimod amtet opvise ialt 95 anlæg med ca. 1570 arbeidere, nemlig 35 anlæg med 970 arbeidere i byerne og 60 anlæg med 600 arbeidere i landdistrikterne. Gjør man i dette arbeiderantal et passende fradrag af hensyn til de flere virksomheder, som paa grund af sin natur i en del af aaret enten ganske stanses eller alene drives efter en indskrænket maalestok, f. eks. teglverker, sagbrug, hermetiske fabriker o. s. v., vil man antagelig kunne anslaa tallet af dem, der af fabrikdriften har sin hele eller væsentligste indtægt, til 1350 à 1400 personer foruden hustruer og børn. Blandt de industrigrene, som, naar hensyn tages til arbeiderantallet, spiller den største rolle, maa først og fremst nævnes tvende anlæg, som hver for sig sysselsætter en større arbeidsstok end nogen anden samlet industribranche, nemlig Stavanger støberi og dok med 225 arbeidere og fajancefabriken i Egersund med 185 arbeidere. I betydning næstefter disse kommer Aalgaard uldspinderi i Gjesdal med 120 arb. (i 1885, nu endel flere), hvortil slutter sig 3 mindre anlæg af samme art i Egersund, Hjelmeland og Skjold herreder med ialt 40 à 50 arbeidere, foruden et par spinderier, der enten for tiden er under anlæg eller ganske nylig komne i drift, nemlig et i nærheden af Sogndal ladested og et paa Oltedal i Gjesdal. Af teglverker findes ialt 10 med 178 arbeidere, hvoraf 6 (med 83 arb.) i og omkring Sandnes. Nærbeslegtet med denne industrigren er potterierne, hvoraf Sandnes med omegn har 4 (med 50 arb.) og Egersund med omegn 2 (med 36 arb.). Antallet af sagbrug er ikke saa lidet i de indre fjorddistrikter, navnlig i Saude, Jelse, Vikedal og Skjold, men der findes neppe ialt mere end 10 à 12 brug, hvis aarlige skjørsel overstiger 50 tylvter tømmer, og intet af dem sysselsætter flere end et par arbeidere i en kortere tid af aaret. Skibsbyggeriet florerede sterkt i den første halvdel af syttiaarene, og i løbet af de 5 aar fra 1872—76 blev der paa amtets verfter, dels i byerne, dels inde i fjordene, nybygget ialt 136 seilfartøier med en samlet drægtighed af 36 à 37,000 tons, hvoraf 39 skibe dr. ca. 11,000 tons alene i 1876. I de følgende aar gik derimod denne industri med sterke skridt tilbage. Endnu i 1880 arbeidedes der dog paa ialt 14 verfter med 200 mand, men i de følgende 5 aar, 1881—85, gik alene 27 fartøier, dr. tilsammen 2640 ton, af stabelen, og ved femaarets udgang var antallet af de med nybygning sysselsatte skibsverfter reduceret til to, begge i Vikedal. For tiden staar neppe noget seilskib paa stabelen i Stavanger amt, og kun et ringe antal skibstømmermænd finder nu sysselsættelse ved tilfældige reparationer og kjølhalinger. Derimod er mølledriften i de senere aar bleven betydelig udvidet, og medens man tidligere væsentlig formalede alene til det lokale forbrug, er man i de sidste 8 à 10 aar begyndt at sende adskilligt mel nordover langs kysten. De betydeligste brug findes ved Tau i Strand, hvor der tillige er et større ølbryggeri, Oltesvig i Høle, Hommersand og Hillevaag Hetland samt Vorme-

dal i Avaldsnes. Tilvirkningen af havregryn har taget betydeligt opsving udover Jæderen, og navnlig i Høiland findes der mange mindre anlæg, der er indrettede til saadant brug. Ogsaa den hermetiske tilberedning af madvarer, særlig for skibsbrug, samt nedlægning af ansjos, sild og andre fiskevarer har i den nyere tid gjort store fremskridt og sysselsætter et betydeligt antal personer. Ved udgangen af 1885 opgives i Stavanger by 6 saadanne forretninger med en samlet arbeidsstok af omtrent 170 arbeidere; men under høstsaisonen, naar brislingfangsten gaar paa, sysselsættes vistnok det flerdobbelte antal. Naar til slutning nævnes den saakaldte »kemiske fabrik« i Stavanger, der hovedsagelig tilvirker svovlsyret benmel og lignende gjødningsstoffe, samt et par større reberbaner i samme by, har man kortelig berørt samtlige de industrigrene, der er af nogen betydning for amtet. Nærmere oplysninger betræffende de enkelte anlæg vil blive meddelte i den specielle del af nærværende verk.

Handel og skibsfart har her som andetsteds sin væsentligste betydning for byerne, men forsaavidt skal alene henvises til, hvad der vil blive meddelt under beskrivelsen af disse. I landdistriktet sysselsætter handelen idethele kun et ringe antal personer, dog forholdsvis flere i det nordlige fogderi end i det sydlige. Af landhandlere med bevilling eller handelsbrev findes saaledes for tiden i Jæderen og Dalene 49 og i Ryfylke 121, tilsammen 170, medens antallet i 1880 var 162 og i 1875 kun 131. Skaare er det eneste herred, som endnu ikke har noget landhandleri. Af forbrugsforeninger fandtes der ved udgangen af 1885 ingen i amtet. I slutningen af syttiaarene var der en i Skjold, og fra 1880 virkede ligeledes en ved Visnes verk i Avaldsnes; den sidste havde i et par aar en meget betydelig omsætning, men gik i 1885 fallit. Blandt de ved handel beskjæftigede personer forefandtes ifølge sidste folketællings opgaver (1875) et forholdsvis stort antal fæhandlere, nemlig ikke mindre end 68, hvoraf de fleste i Ryfylke. Markeder findes ikke i landdistriktet; i Stavanger by holdes derimod 3 markeder, og omsætningen paa disse siges at være i stigende.

Skibsfarten indtager en mere fremtrædende plads. Betydelige kapitaler er nedlagte i fartøier, som eies inden amtet, og flere tusinde personer er aarligaars sysselsatte som sømænd, dels paa distriktets egne, dels paa fremmede skibe. Amtets handelsflaade udgjorde ved udgangen af efternævnte aar:

	Landdistrikterne.		Byerne.		Amtet.	
	Antal.	Tons.	Antal.	Tons.	Antal.	Tons.
1871	349	6445	1050	99,554	1399	105,999
1875	293	7814	1135	142,813	1428	150,627
1880	326	7028	1119	158,129	1445	165,157
1885	302	8753	1065	154,588	1367	163,341

Heraf var i 1885 ialt 48 dampskibe med en drægtighed af

14,451 tons, samtlige hjemmehørende i byerne. Som man ser, er det navnlig i disse, at skibsrederiet har betydning, og især tog det her et overmaade sterkt opsving i begyndelsen af syttiaarene. Men ogsaa for landdistrikterne er denne næringsvei af adskillig vigtighed, og navnlig har Ryfylke fogderi et ikke lidet antal smaafartøier, der finder stadig sysselsættelse dels i den fragtfart af forskjellig art, hvortil sildefiskerierne giver anledning, dels med at transportere brændeved og andre trævarer fra de indre bygder til byerne og Jæderen. I det sydlige fogderi er det fornemmelig Sogndal og Høiland herreder, i det nordlige Jelse, Rennesø og Torvestad, i mindre grad Strand, Hjelmeland, Sand, Vikedal, Skjold og Avaldsnes, som skaffer sig indtægt af saadan fart. Af større skibe eies derimod i landdistriktet kun faa, i 1885 saaledes ialt ikke mere end 14 fartøier over 50 tons. Heller ikke har partrederi nu her længere nogen betydning. Under de gode skibsfartskonjunkturer i den første halvdel af syttiaarene var det rigtignok i flere bygder ikke ualmindeligt, at bønder traadte ind i byernes rederiselskaber, og endnu er det vel en og anden, der sidder igjen med de dengang erhvervede skibsparter, men de fleste har vistnok i de senere aar med tab trukket sig ud af disse forhold. Byernes skibsrederi vil blive nærmere omhandlet i de specielle bybeskrivelser. — Med hensyn til antallet af de ved søfart sysselsatte personer oplyser folketællingsopgaverne for 1875, at der dengang ialt fandtes i amtet 434 skibsførere, 242 jægteskippere og fragtemænd, 243 styrmænd og 2180 matroser. Men disse tal omfatter kun dem, der paa tællingsdagen opholdt sig inden distriktet, derimod ikke de mange søfolk, som var fraværende paa reise. At det virkelige antal, naar disse medregnes, maa være flerdobbelt større, fremgaar ogsaa deraf, at bemandingen af amtets fartøier er opgivet at udkræve i 1875 ca. 8300 og i 1885 ca. 8000 mand. Endel af disse kan vel komme fra andre distrikter, men til gjengjæld farer et stort antal søfolk fra amtet med skibe, som hører hjemme enten i andre landsdele eller i udlandet. Tidligere var det ganske almindeligt, at unge mænd, navnlig fra den sydlige del af amtet, drog til Arendalskanten for at tage hyre; i de senere aar har det været sedvanligere at søge over til England eller Amerika. — En gren af sønæringen, som i den sidste menneskealder har tabt meget af sin betydning, er lodseriet, som tidligere gav megen anledning til fortjeneste, bl. a. fordi fartøier, der kom sydfra og var bestemte for Bergen, i regelen søgte land under Karmøen for der at tage lods. Nutildags hænder dette forholdsvis sjelden, hvortil kommer, at ogsaa udvidelsen af den regelmæssige dampskibsfart har gjort behovet for lodse mindre. I 1842 var der under de til amtet hørende lodsoldermandskaber ialt ikke mindre end 382 lodsnummere; ved udgangen af 1868 var antallet gaaet ned til 130, og for 1885 opgives kun 98 lodse, hvoraf 92 faste og 6 reservelodse.

Binæringer. Blandt disse maa først og fremst nævnes haandverk og husflid. Haandverksdriften er i regelen tilstræk-

kelig til at tilfredsstille behovet inden de enkelte bygder. Derimod er det kun fra faa herreder, at noget nævneværdigt salg af haandverksprodukter til andre distrikter finder sted. Blandt disse kan nævnes Høiland, hvorfra der afhændes endel smedearbeide, samt Gjesdal, der ligeledes har dygtige smede, som navnlig arbeider en stor mængde ljaaer og tildels ogsaa hjul. Bødkerhaandverket drives i temmelig stor udstrækning paa strandstedet Sand, tildels ogsaa i Jelse, her dog væsentlig som husflid. Baadbygning finder sted i adskillige herreder, men er overalt uden synderlig betydning; Fossan er den eneste bygd, hvorfra det opgives, at der aarlig sælges endel baade. En egen slags aabne baade, de saakaldte »vængebaade«, som forhen blev meget benyttede bl. a. som logisfartøier under vaarsildfisket, og som for den største del byggedes i fjordene i Ryfylke, er i den senere tid gaaede af brug. Det hele antal personer, som i 1875 var sysselsatte ved haandverk, er for landdistriktet opgivet til 915 mestere og 622 arbeidere, eller tilsammen 1537. Af mestrene var 120 smede, 15 blikkenslagere, 14 garvere, 201 snedkere, 85 bødkere, 33 bagere, 32 skræddere, 311 skomagere og 21 malere.

Husfliden er temmelig udbredt. I de fleste bygder tilvirkes tilstrækkeligt af grovere klædningsstoffe, husgeraad og de forskjellige slags arbeidsredskaber, og for adskillige herreder danner salget af deslige gjenstande en ikke uvæsentlig biindtægt. Den kvindelige husflid staar navnlig høit i de indre bygder i Dalene samt paa Jæderen, hvor der frembringes ret smukke produkter i vadmel, stof (halvuldent tøi), bomuldstøi og strikkede sager (strømper og trøier), som i stor mængde sælges dels paa markederne i Stavanger, dels til landhandlere og omreisende handelsmænd. Det samme gjælder ogsaa enkelte herreder i det indre Ryfylke, som f. eks. Høle, Fossan, Skjold, og fornemmelig Hjelmeland, hvilken sidstnævnte bygd specielt er bekjendt for sin betydelige tilvirkning af vadmel. I gamle dage foregik ikke blot vævningen og strikningen, men ogsaa uldens spinding i hjemmene; efterat der i den senere tid i flere bygder er oprettet spinderier, finder man det i regelen mest regningssvarende at lade uldgarnet tilvirke ved disse. Paa flere steder, navnlig i Dalene, skal det være sedvanligt, at ogsaa den mandlige befolkning tilbringer vinterkveldene med at strikke. Ellers er mandsindustrien, forsaavidt den ikke drives som haandverk, i regelen af mindre betydning. Det bør dog nævnes, at der fra Lund afsættes ikke ubetydeligt af stav, tønder, rokke, dreier- og hjulmagerarbeide, og at der i Høle, Fossan og Strand, tidligere ogsaa Saude, tilvirkes adskilligt af træsko, stiger, limer og forskjellige andre trævarer. Mest tilbage staar husfliden i Ryfylkes ytre kystbygder samt i de til byerne stødende herreder; hist har fiskeribedriften, her den lette adgang til indkjøb af fabrikvarer virket hemmende paa fremgangen.

Havedyrkningen har her, som andetsteds, tidligere været forsømt, men udvikler sig nu mere og mere til en almindelig bibedrift ved mange gaardsbrug. Dyrkning af gulerødder drives saaledes i ikke ringe udstrækning paa gode sandmuldgaarde paa den jæderske

kyst, navnlig i Haaland. Skalotløg avles paa mange steder, navnlig paa Karmøen og Sjernerøerne saavelsom paa strandstedet Nerstrand, af hvis strandsidderbefolkning den største del ligefra gammel tid har hentet sin væsentligste indtægt ved salg af haveurter og grønsager. Kaalrabidyrkningen har taget sig adskilligt op, især enkelte steder paa Jæderen, og kaal avles paa mange steder til salg, navnlig i stor udstrækning paa Kvitingsøerne. Ogsaa for frugttræavlingen frembyder flere egne i dette amt gunstige betingelser. Dyrkningen af bærbuske drives ogsaa i ikke ringe udstrækning i Hjelmeland, Jelse, paa Sjernerøerne og i Nerstrand, og betydelige mængder af bær frembydes herfra hver høst i Stavanger. Haver med større frugttrær, æbler, pærer, blommer og kirsebær, findes i de fleste af Dalenes og Ryfylkes indre herreder, og frugtavlen omfattes her i regelen med interesse, idet man dels fra planteskolerne kjøber unge trær til udplantning, dels forædler ved podning de mere naturlige sorter. Men skjønt amtets landhusholdningsselskab har været virksomt for at ophjælpe denne bedrift, staar dog meget endnu tilbage at udrette, da flere af disse bygder frembyder fuldt saa heldige vilkaar med hensyn til varme og ly som andre distrikter, hvor frugtavlen er bleven af stor vigtighed. Endog valnødtræet giver paa Nerstrand hyppig moden frugt, og selv i en saa aaben bygd som Hjelmelandsvaagen skal det ikke være nogen sjeldenhed at faa modne aprikoser.

Jagt har ingen væsentlig betydning som erhvervskilde, men drives derimod over saagodtsom det hele amt som en idræt, hvori ogsaa byernes befolkning deltager. Af madnyttigt vildt skydes hjort af og til i trakterne nordenfor Boknfjorden. Ren fældes sjelden, og saagodtsom alt rensdyrkjød, der sælges i Stavanger, kommer fra fjeldene inde paa Hardangervidden. Haren findes i mængde endog i Stavangers omegn; paa enkelte øer, hvor den før ikke fandtes, f. eks. Karmøen, er den i de senere aar udsat og har formeret sig sterkt. Den skydes i regelen uden hund, dels paa sporsne, dels ogsaa paa bar mark. Tiur sees sjelden, hvorimod der af aarfugl om vinteren kommer temmelig store mængder tiltorvs dels fra det indre Ryfylke, dels ogsaa fra Gjesdal og Bjerkreim. Rypen er i de senere aar sterkt aftaget og fangsten ubetydelig mod før. Blandt de for amtet specielle fredningsbestemmelser kan merkes, at tiur og aarhane er fredet fra 1 april til 15 august og hare fra 1 april til 1 september (resl. 5 april 1879), rype fra 1 april til 15 august (resl. 24 april 1883), raphøns er fuldstændig fredet indtil 1 januar 1892 (resl. 4 okt. 1881) og ligesaa edderfugl indtil udgangen af 1896 (resl. 29 okt. 1886). I Nerstrand maa indtil 1 januar 1892 hjort aldeles ikke fældes, og tiur, røi og aarfugl kun i november maaned (resl. 21 okt. 1881). Af rovdyr er der i femaaret 1881—85 fældet og betalt præmie for ialt 3 bjørne, 1 ulv, 2 gauper, 4 jerve, 820 ræve, 266 ørne, 1142 hønsehøge og 157 hubroer.

Isskur af betydning foregaar ikke. Nogle ishuse er dog anlagte paa forskjellige steder, dels for ølbrygning (Tau brug), dels

ogsaa af hensyn til fiske- og hummereksporten (Sogndal og Egersund). Nogen udførsel af is finder derimod ikke sted.

Torvdriften er, som foran forklaret, over store dele af amtet, navnlig paa Jæderen og de ytre øer, af overmaade stor vigtighed, men kan ikke egentlig siges at drives som binæring, da den indgaar som et led af gaardsbruget. Hver bygd faar i regelen sin forsyning inden sine egne grænser, større anlæg for torvskur findes nu intetsteds (tidligere var der et paa Some i Høiland), og kun paa faa steder bliver der tale om noget salg udenfor herredet. Dette sidste finder neppe i nogen udstrækning sted udenfor Høiland og Hetland, hvorfra der sælges adskilligt af torv dels til husholdningerne i Stavanger og Sandnes, dels til teglverkerne i sidstnævnte by.

Kommunikationsvæsen.

I henseende til samfærdselsmidler maa Stavanger amt nu siges at være overmaade vel udrustet. Ikke mindre end 30 af distriktets 37 herreder staar ved jernbane eller regelmæssig dampskibsfart i forbindelse med dets hovedby og vigtigste handelssted, og de bygder, som endnu savner disse befordringsmidler inden sine grænser, har gjennem gode landeveie næsten overalt en kort og bekvem adkomst til by, jernbanestation eller dampskibsstoppested. Selv fra amtets mest afsidesliggende bygder vil en reise til Stavanger i vore dage kunne foretages paa 10 à 12 timer.

Blandt amtets nyeste og tillige vigtigste forbindelseslinjer er **jernbanen** Stavanger—Egersund, den saakaldte Jæderbane. Efterat spørgsmaalet om dette anlæg, tildels i forbindelse med tanken paa en hel indlandsbane mellem østlandet og vestlandet, inden de paagjældende distrikter allerede i længere tid havde været paa bane, henvendte herredsstyrelserne i endel af de nærmest interesserede kommuner sig i 1866 til amtmanden med anmodning om at bevirke iverksat de i den anledning nødvendige forberedelser. En generel terrainundersøgelse fandt derpaa sted i 1868, og i 1871 foranstaltedes trafikoptælling langs den paatænkte linje over Jæderen. I løbet af høsten 1873 foretoges den nødvendige detailundersøgelse og opstikning af linjen, og i mai 1874 blev kgl. proposition om anlægget forelagt stortinget, som derpaa, efter enstemmig indstilling fra vedkommende komité, under 4 juni 1874 gav den begjærte bevilgning. I den paafølgende november maaned sattes arbeidet igang, og under 27 februar 1878 blev den færdige bane aabnet for almindelig trafik. Det oprindelige overslag over anlæggets kostende lød paa kr. 4,428,000, deri indbefattet kr. 44,000 i anledning af en senere besluttet forandring i linjeretningen mellem Egersund og Hel-

vig. Den endelige udgift gik imidlertid op til kr. 5,180,400, hvoraf kr. 3,782,800 tilskudt af statskassen og kr. 1,381,600 tilveiebragt ved kommunale og private aktiebidrag. Af det sidstnævnte beløb var kr. 600,000 tegnet af Stavanger by, kr. 60,000 af amtskommunen, kr. 206,800 af andre kommuner og kr. 514,800 af private.

Banen, der er bygget med smalt spor (1,067 m.) og lette skinner (17,36 kg. pr. løbende m.), følger fra Stavanger i sydlig retning Gandefjordens vestre bred gjennem Hetland og Høiland til Sandnes, stiger derpaa op langs Gandedalen, gjennemskjærer den østlige del af Klep og den vestligste snip af Time, og gaar derefter i en stor bue, først mod S og senere mod SV, gjennem Haa, Ogne og Egersund herreder til ladestedet Egersund. Dens længde er ialt 76,3 km. Paa de sidstnævnte by nærmest liggende 15 km. er linjen lagt gjennem et overmaade sterkt kuperet landskab, som har nødvendiggjort store skjæringer og betydelige sprængninger, og her findes 2 tunneller af henholdsvis 51 og 25 m. længde. Nordenfor Ogne er terrainet som regel fladt, dog tildels noget kuperet, og banen har derfor ikke blot adskillige skarpe kurver, men ogsaa enkelte sterke stigninger. Den største stigning er med en enkelt undtagelse (havnepartiet i Stavanger) i begge retninger 1 : 100, men denne forekommer paa flere steder, hyppigst i retningen til Stavanger. Af større arbeider kan merkes fyldningen i Launessundet straks nordenfor Egersund samt skjæringen gjennem Stavanger kirkegaard, paa hvilket sidste sted det har været nødvendigt at opføre store forstøtningsmure. Foruden endestationerne har banen 10 stationer, hvis rækkefølge og afstand fra Stavanger er følgende: Hinna 7, Sandnes 15, Høiland 19, Klep 25, Time 30, Nærbø 38, Varhaug 44, Vigrestad 50, Ogne 59 og Helvig 67 km. Den høiest liggende af disse er Varhaug (44 m. o. h.), og imellem denne station og Nærbø har linjen sit høieste punkt. Foruden de nævnte stationer findes i det hele 7 holdepladse dels alene for reisende, dels ogsaa for vognladningsgods.

Til oplysning om banens trafikforhold hidsættes følgende tabel, der viser antallet af passagerer, godsbefordring, indtægter, udgifter og driftsoverskud i de 8 budgetaar, for hvilke opgaver foreligger i den officielle statistik:

	Passagerer.	Gods (tons)	Indtægter.	Udgifter.	Drifts-overskud.
			Kr.	Kr.	Kr.
1878—79	89 247	5 282	96 367	112 222	÷ 15 855
1879—80	119 157	7 391	103 971	114 114	÷ 10 143
1880—81	128 793	8 213	105 967	115 855	÷ 9 888
1881—82	130 052	9 497	122 127	121 285	842
1882—83	135 142	9 949	123 354	115 597	7 757
1883—84	115 780	10 730	121 421	112 894	8 527
1884—85	109 104	10 839	120 308	114 869	5 439
1885—86	107 023	9 423	111 641	108 884	2 757

Blandt de forskjellige stationer falder selvfølgelig den største trafik paa Stavanger, hvis indtægter af afgaaet og ankommen transport i 1885—86 udgjorde henholdsvis kr. 38,632 og kr. 42,828 eller tilsammen kr. 81,460; dernæst kommer Egersund med en samlet indtægt af kr. 40,801 og Sandnes med kr. 27,295. Af landstationerne er Time med kr. 17,259 og Nærbø med kr. 14,632 de vigtigste. Det maa forøvrigt erindres, at indtægtssummerne ved denne beregning bliver fordoblede, idet det samme fragtbeløb opføres baade paa afgangs- og ankomststedet. Hvad særskilt persontrafikken angaar, finder man, at omtrent 70 pct. af samtlige reisende berører Stavanger, idet der her ialt afgik 36,924 og ankom 38,650 passagerer. I henseende til godstransporten er derimod Stavangers overvegt ikke saa fremtrædende. Af de 9423 tons, som banen i samme aar fragtede, gik nemlig kun 2720 tons fra og 2103 til nævnte by, medens 4600 tons eller ca. 50 pct. af den hele godsmængde sendtes mellem banens øvrige stationer uden at komme i berøring med Stavanger. Den største mængde gods, 5964 tons, transporteredes i retning sydover d. e. fra Stavanger og Sandnes udover Jæderen; i modsat retning gik alene 3459 tons. Med hensyn til transportens art viser det sig, at de produkter, som vedkommer landbruget, specielt kornvarer, poteter, melk og gjødningsstoffe, spiller en forholdsvis større rolle end paa nogen anden norsk bane, idet de optager 3485 tons eller 37 pct. af den hele transportmængde, medens skovprodukterne, der ellers pleier at være de overveiende, paa Jæderbanen alene andrager til 12 pct. af fragttransporten.

Landeveie. Af *de Fine*'s amtsbeskrivelse af 1745, sammenholdt med de officielle indberetninger, der foreligger om veivæsenets tilstand i Kristiansands stift i aarene omkring 1740 (jfr. Norske Samlinger I, 564), vil det erfares, at der i Ryfylke fogderi dengang overhovedet ikke fandtes nogen landevei, medens man i det sydlige fogderi kunde fra Stavanger bruge kariol 6 mile sydover til Sirevaag paa en »Sandvei ved Strandsiden, der holdes altid af sig selv istand uden at behøve nogen Tilsyn eller Reparation«. Fra Sirevaag til den østlige amtsgrænse kunde veien nogenlunde rides, men var »til Kjørsel aldeles ubekvem«. Dette var den saakaldte »Kongsvei«. Posten førtes derimod ad en indre fjeldvei gjennem Bjerkreim og Gjesdal over »Postgaardene« Strømstad, Bjerkreim, Skjæveland, Fuglestad, Nedrebø, Kyllingstad, Aalgaard og Braastein, hvilken vei i sommertiden kunde rides, medens det om vinteren ofte ikke var muligt at komme frem uden paa ski. Endnu i 1830 var ifølge *Kraft* denne veienes tilstand i det væsentlige uforandret. Dog var nu den hele kongevei fra Stavanger til Lundevandet sat i den stand, at den kunde befares med kariol, ligesom der ogsaa til lettelse for den bergenske post var oparbeidet en kjørevei over Sandeidet i Ryfylke. Desuden havde Karmøen i de sidste par aar faaet en god bygdevei over hele øen, hvorimod bygdeveiene paa de fleste øvrige steder var yderst elendige og i Dalenes distrikt skildres som næsten

ufremkommelige. — Siden den tid, navnlig fra midten af femtiaarene af, er der imidlertid arbeidet med kraft paa veinettets udvidelse og forbedring, og i indeværende aar (1887) har amtet tilsammen omtrent 385 km. hovedveie, hvoraf 240 km. i Jæderen og Dalenes og 145 km. i Ryfylke fogderi.

De vigtigste af amtets hovedveie er følgende: 1) Den vestlandske hovedvei (den nedre vei), som kommer ind fra Lister og Mandals amt over Tronaasen og fører gjennem Lund, Heskestad, Helleland, Egersund, Ogne, Haa, Time, Klep, Høiland og Hetland til Stavanger (133 km.). Den østlige del af denne veilinje, nemlig fra amtsgrænsen til gaarden Gjermestad i Egersund herred, er oparbeidet i henhold til de kongelige resolutioner af 23 april 1839 og 20 december 1841; forøvrigt er veien, bortseet fra nogle mindre, partielle omlægninger, tildels foranledigede af jernbanen, af ældre datum. 2) Den saakaldte »øvre vei«, der nogenlunde følger den gamle postvei, tager af fra forannævnte i nærheden af Helleland kirke og gaar gjennem Bjerkreim, Gjesdal og Høiland til Sandnes, hvor den atter forenes med Jæderveien (52 km., hvilket er 19 km. kortere end den nedre vei). Den sydlige del af veien, nemlig fra Helleland omtrent til Bjerkreim kirke, er omlagt i aarene 1865—66, og den nordlige, fra Kyllingstad i Gjesdal til Sandnes, i aarene 1868—71; det midterste stykke er den gamle, omkring 1856 oparbeidede bygdevei. 3) Veien fra Sogndal ladested til Eide i Heskestad ved den vestlandske hovedvei, færdigbygget i 1861 (23 km.). 4) Vei fra Haugesund gjennem Skaare, Avaldsnes, Skjold og Vass til Ølen i Søndre Bergenhus, oparbeidet i 1858—61. Længde inden amtet 32 km. I forbindelse hermed staar den gamle vei fra Ølen til Sandeid, der i aarene 1879—81 blev ombygget og samtidig forlænget sydover langs Sandeidfjordens østside til Vikedals hovedbygd. 5) Haugesund—Tittelsnesveien gaar fra Haugesund mod N til Sveen i Søndre Bergenhus og derfra videre gjennem Vikebygd og Valestrand til Tittelsnes. Af denne veilængde, der er oparbeidet i 1864—69, falder 9 km. inden Stavanger amt. 6) Veien fra ladestedet Skudeneshavn over Kopervik til Haugesund med færgested over Karmsundet ved Salhus (ialt 40 km.), bygget i aarene 1870—77. 7) Hovedveien fra strandstedet Sand opover gjennem Suledal til Helgenessund ved den sydlige ende af Suledalsvandet er bygget i 1869—75 og har en længde af 24 km. En fortsættelse af denne rute danner det i 1884 afsluttede storartede veiarbeide fra Nesflaten ved Suledalsvandets nordende gjennem Bratlandsdalen til Røldal, hvorved forbindelse er opnaaet med Haukeliveien mellem Telemarken og Hardanger. Længde inden amtet 8 km. 8) Endelig maa nævnes den under bygning værende 25 à 26 km. lange hovedvei, som i amtets sydlige del skal sætte ladestederne Egersund og Sogndal i direkte forbindelse.

Til amtets hovedlinjer slutter sig et forholdsvis fuldstændigt net af bygdeveie, der sætter dels de enkelte herreder, dels bygdelag og grænder i indbyrdes forbindelse. Den samlede længde af disse

opgives ved udgangen af 1885 til 493 km. i Jæderen og Dalene og 300 km. i Ryfylke, tilsammen i det hele amt altsaa 793 km. Hertil kommer endvidere omtrent 135 km. offentlige rideveie (97 km. i Jæderen og Dalene, 38 km. i Ryfylke), hvorhos der for tiden angives at være ca. 112 km. bygdeveie under bygning.

Den samlede længde af hovedveie, der i tidsrummet 1824—86 er udførte (nybyggede eller omlagte) eller bevilget til udførelse med bidrag af det offentlige, andrager til 284 km., hvoraf 65 km. før og 219 km. efter veiloven af 1851. Udgifterne beløb sig før 1851 til kr. 221,716 (udelukkende af veifondet), senere til kr. 1,178,662, hvoraf kr. 872,270 bidraget af veifondet, kr. 50,952 af statskassen og kr. 255,440 af distriktet, ialt for den hele periode altsaa kr. 1,400,378. (Jfr. »Angaaende en plan for kommunikationsvæsenet«, Kristiania 1886, side 166).

Amtsveikassens udgifter har i de sidste 5 aar, for hvilke regnskab foreligger, udgjort:

	Budgetaar, endende d. 28 februar				
	1882	1883	1884	1885	1886
Hovedveienes vedligeholdelse	10,738	13,583	10,909	12,292	11,255
Snebrydning	2,809	2,287	2,307	2,321	2,287
Strandsand, huldiger, broer	2,692	6,093	2,953	3,154	3,213
Statskassen for hovedveie samt afdrag og renter . . .	19,964	28,088	—	13,602	13,879
Bidrag til bygdeveie . . .	3,707	3,958	4,614	2,378	4,830
Administration	1,904	1,976	2,040	2,064	2,224
Forskjellige udgifter . . .	4,712	3,412	3,602	3,894	3,942
Tilsammen . .	46,526	59,397	26,425	39,705	41,630

gjennemsnitlig altsaa for den omhandlede femaarsperiode ca. kr. 42,700 aarlig. Hovedveienes vedligeholdelse har siden 1854 foregaaet for amtskommunens regning dels ved fast lønnede veivogtere, dels ved entreprenører efter licitation.

Om herredernes veiudgifter indeholder den officielle statistik opgaver indtil og med 1883. I det femaar, som afslutter med dette aar, har de kommunale udredsler til veiene udgjort i gjennemsnit kr. 17,278 aarlig, hvoraf kr. 10,296 til anlæg og ombygning af veie og broer og kr. 5472 til vedligeholdelse. Dertil kom gjennemsnitlig kr. 684 om aaret til det almindelige skyds- og færgevæsen.

Fyrvæsen. Amtets kyst er udstyret med ikke mindre end 18 staten tilhørende samt 2 kommunale fyre. Deraf er 4 kystfyre, nemlig Egerø af 1ste orden, Obrestad af 3die orden samt Kvitingsø og Utsire, begge af 2den orden. Af de øvrige 16 fyre er 1 af 4de, 6 af 5te og 4 af 6te orden samt endelig 5 alene forsynede med sideralapparater. Fyrenes navne og beliggenhed vil sees af følgende fortegnelse:

Fyrets navn.	Beliggenhed.	Orden.	N. bredde.			L. ø. f. Greenwich.		
Vibberodden .	Egersund h.	5	58°	25′	20″	5°	59′	35″
Egerøen. . .	—	1	58	25	55	5	52	15
Grundsundholmen	—	5	58	27	45	5	54	10
Obrestad . .	Haa	3	58	39	25	5	33	30
Feistenen . .	Klep	4	58	49	30	5	30	40
Fladholmen .	Haaland	6	58	55	15	5	33	40
Tungenes . .	Hetland	6	59	2	5	5	35	15
Dusevigen . .	—	Sideral	58	59	50	5	41	20
Stavanger . .	Stavanger	do.	58	58	15	5	44	20
Fjøløen . . .	Moster	5	59	5	20	5	34	25
Kvitingsø . .	—	2	59	3	40	5	24	25
Skudenes . .	Skudenes	5	59	8	25	5	17	55
Vigholmen . .	Skudeneshavn	6	59	8	30	5	16	55
Boknesund . .	Bokn	Sideral	59	13	25	5	27	40
Kopervik . .	Kopervik	do.	59	17	10	5	19	5
Utsire . . .	Torvestad	2	59	18	20	4	52	45
Fæøen . . .	—	5	59	22	20	5	10	40
Høievarde . .	Avaldsnes	6	59	19	20	5	19	20
Sørhaugø . .	Skaare	5	59	25	25	5	14	45
Røvær . . .	—	Sideral	59	26	0	5	7	35

Nærmere oplysninger vil findes i de specielle beskrivelser.

Redningsstationer. Siden 1855 har der paa den jæderske kyst været i virksomhed 4 redningsstationer for skibbrudne, nemlig paa Kvalbein i Ogne, Husvegg og Obrestad i Haa samt Reve i Klep. De er alene forsynede med raketapparater; om anvendelse af redningsbaade kunde der neppe blive tale, da grunden paa Jæderens rev langt udover er bedækket med store stene, mod hvilke i storm enhver baad vilde blive slaaet istykker. Ved hver station er ansat en opsynsmand og 2 mand, hvorhos der for samtlige stationer er en overopsynsmand (jfr. res. 20 febr. og instruks af 12 april 1858). I de 32 aar, 1855—86, siden oprettelsen af disse stationer, er deres apparater komne til anvendelse ved 11 forlis, hvorunder ialt 70 à 80 mennesker er blevne reddede.

I henseende til **lodsvæsenet** hører Stavanger amt til vestenfjeldske overlodsdistrikt og er delt i 6 lodsoldermandskaber, nemlig Sogndal, Egersund, Tananger, Stavanger, Skudenes og Haugesund, under hvilke der igjen for tiden sorterer 19 lodsstationer med tilsammen 92 faste og 6 reservelodse (jfr. side 6).

Postvæsen. Endnu for 30 aar siden (1855) fandtes der i amtet, foruden postanstalter i Stavanger og Egersund, kun 16 postaabnerier. I 1886 var der 1 postkontor (Stavanger), 2 postekspeditioner (Egersund og Haugesund) samt 46 postaabnerier, hvoraf 15 i Jæderen og Dalenes samt 31 i Ryfylke fogderi. Ialt blev der i samme aar fra disse postanstalter afsendt 641,200 breve, hvoraf

501,600 til indenlandske og 139,600 til udenlandske steder, medens der samtidig fra udlandet ankom ialt 193,000 breve. I det nærmest foregaaende femaar (1881—85) var det gjennemsnitlige antal (til ind- og udland) afsendte breve 556,400 aarlig, hvilket tal fordeler sig paa amtets 49 postanstalter saaledes, som nedenstaaende tabel viser:

Postanstalter.	Afs. breve gjennemsn. 1881—85.	Postanstalter.	Afs. breve gjennemsn. 1881—85
Stavanger	290,800	Rennesø	2,000
Egersund	40,500	Askø (Mosterø)	400
Haugesund	71,100	Kvitingsø (do.)	1,600
		Skudeneshavn L.	12,100
Sogndal L.	10,400	Aakrehavn (Skudenes)	3,100
Moi (Lund)	4,200	Kopervik L.	13,000
Heskestad	1,700	Visnes (Avaldsnes)	9,600
Bjerkreim	1,500	Tysvær	1,500
Helleland	1,500	Førresvig (Bokn)	1,800
Helvig (Egersund)	400	Skjold	1,500
Ogne	1,100	Skjoldstrømmen (Skjold)	1,300
Vigrestad (Haa)	1,200	Vass (do.)	1,300
Varhaug (do.)	2,000	Vikedal	5,000
Nærbø (do.)	4,600	Sandeid (Vikedal)	2,000
Klep	2,800	Imsland (do.)	1,400
Time	3,800	Nerstrand	4,200
Gjesdal	700	Sjernerø	2,200
Sandnes L.	22,400	Fister	1,300
Tananger (Haaland)	1,700	Aardal	1,300
Høgsfjord (Høle)	1,500	Hjelmeland	3,900
Fossan	900	Jelse	2,500
Strand	2,100	Erfjord (Jelse)	1,800
Fiskaa (Strand)	300	Sand	7,000
Finnø	2,700	Saude	2,900
Talgø (Finnø)	600	Suledal	1,900

Telegrafvæsen. Amtets hovedtelegraflinje skriver sig fra 1857, i hvilket aar den østenfra kommende linje blev forlænget fra Mandal til Bergen og stationer aabnede i Egersund, Stavanger og Haugesund. Samtidig indrettedes fiskestationer i Skudeneshavn og Kopervik, hvilke dog gik over til at blive permanente henholdsvis fra 1858 og 1861. Linjen følger hovedveien fra Tronaasen til Stavanger og gaar videre til Tungeneset, hvorfra den med en ca. 23 km. lang kabel er lagt over Kvitingsø til Skudeneshavn; herfra følger den Karmøens østre side over Kopervik, passerer Karmsundet ved Salhus og fører saa videre langs sundets østre bred. I 1866 lagdes

en bilinje fra Haugesund til Røvær og en lignende fra Egersund til Sogndal, hvorpaa der i 1869 blev ført en kabel paa 18 km. over fra Aakrehavn til Utsire. I sidstnævnte aar blev der endvidere istandbragt en direkte forbindelse med Storbritannien ved nedlæggelse af en kabel fra Egersund til Peterhead i Skotland, hvilken aabnedes for korrespondance den 19 aug. 1869 og hidindtil har været den mest benyttede af alle linjer til udlandet. Tre aar senere (1872) aabnedes station i Sandnes, hvilken dog blev nedlagt som statstelegrafstation, da jernbanen i 1878 overtog korrespondancen, og i 1877 lagdes en ny, 70 km. lang, linje fra Haugesund til Skonevik. Endelig blev der i 1887 givet den fornødne bevilgning til anlæg af en telegraflinje til Visnes verk, hvor station aabnedes i august samme aar. Til oplysning om korrespondancen ved amtets stationer hidsættes for de 3 sidste aar følgende tabel:

Amtets stationer.	Afsendte telegrammer.			Ankomne telegrammer.		
	1884.	1885.	1886.	1884.	1885.	1886.
Sogndal	573	513	553	653	631	744
Egersund	3,916	3,890	3,741	4,242	4,142	4,120
Stavanger	24,714	25,108	25,092	31,313	32.128	32,376
Kvitingsø [1])	190	99	78	167	116	121
Aakrehavn [2])	—	10	31	—	40	84
Skudeneshavn . . .	688	705	756	1,033	980	1,126
Kopervik	819	688	620	992	939	901
Utsire [3])	209	252	443	201	229	218
Røvær [4])	449	365	304	251	287	213
Haugesund	8,661	8,583	7,119	8,239	8,097	7,367

Af de 371,740 (takserede) telegrammer, som i 1886 vekseledes mellem Norge og udlandet, passerede de 145,023 linjen Egersund—Peterhead. I 1885 var de tilsvarende tal 372,522 og 129,786.

[1]) Aaben i 1884 3 md. 10 d., i 1885 84 d., i 1886 86 d. [2]) Aaben i 1885 34 d., i 1886 41 d. [3]) Aaben i 1884 3 md. 6 d., i 1885 87 d., i 1886 91 d. [4]) Aaben i 1884 2 md. 16 d., i 1885 61 d., i 1886 69 d.

Kommunal husholdning, skole- og fattigvæsen.

Kommunal husholdning. Amtskommunens indtægter og udgifter for de tre sidstforløbne budgetaar (amtsskolekassen undtaget) vil sees af følgende sammendrag af de i de trykte amtsformandskabsforhandlinger meddelte fogedregnskaber:

	Budgetaar, endende d. 28 febr.		
Indtægter:	1885 Kr.	1886 Kr.	1887 Kr.
Beholdning ved aarets begyndelse	74,781	77,882	110,851
Udlignet skat	122,709	137,095	136,248
Bidrag af det offentlige	11,375	15,850	15,975
Udlignet paa byerne til fængselsv.	1,006	765	765
Renter, bøder, antegnelser	1,091	657	698
Refusioner	6,334	9,501	18,405
Optagne laan	—	15,000	39,768
Tilsammen	217,296	256,750	322,710
Udgifter:			
Den egentlige amtskommune:			
Amtsformandskabet	3,921	4,770	5,649
Sindssyge	35,326	36,602	38,750
Medicinalvæsenet iøvrigt	10,621	12,665	10,735
Abnorme børn	1,284	1,322	1,964
Bidrag til amtsskolekassen	6,176	6,176	6,176
Amts- og aftenskoler	12,646	12,051	13,624
Landbrugsskolen	6,517	5,757	5,913
Fældede rovdyr	1,700	1,305	1,216
Lønninger	7,845	8,138	8,050
Afdrag og renter	4,500	4,588	30,269
Andre udgifter	4,893	4,413	23,493
Veivæsenet	39,705	45,180	37,140
Fængselsvæsenet	3,284	2,748	3,411
Iøvrigt	996	184	778
Beholdning ved aarets udgang	77,882	110,851	135,542
Tilsammen	217,296	256,750	322,710

Til oversigt over budgettets stigning hidsættes omstaaende tabel, der for hvert 5te aar siden 1840 indeholder opgave over de af amtsformandskabet paa de vigtigste konti bevilgede beløb, forsaavidt disse er beregnede til udgift for amtskassen, altsaa med fradrag af tilskud fra det offentlige *):

*) Opgaverne er for aarene indtil og med 1885 hentede fra *J. Grude's* bog: Amtsformandskabet i Stavanger amt 1838—1887. Stavanger 1887.

Aar.	Sygehus-væsen.	Veivæsen.	Landbrugs-væsen.	Sindssyge-væsen.	Skole-væsen.	Andre udgifter.	Samlet budget.
	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
1840	9,400	13,400	—	—	—	8,400	31,200
1845	8,800	18,600	—	—	—	4,700	32,100
1850	4,600	15,800	1,800	—	—	15,100	37,300
1855	5,600	12,600	2,800	3,600	—	15,700	40,300
1860	6,200	18,300	2,400	6,800	—	6.600	40,300
1865	5,800	21,000	4,300	8,600	2,900	11,100	53,700
1870	3,600	31,100	3,400	12,800	2,900	17,500	71,300
1875	4,400	42,000	3,000	18,400	6,000	17,900	91,700
1880	7,500	39,800	11,600	26,400	8,800	23,300	117,400
1885	6,500	37,200	6,500	30,000	10,000	23,300	113,500
1886	6,500	45,000	6.800	30,500	10,200	24,200	123,200
1887	6,000	44,900	6,500	33,000	10,000	26,900	127,300

Den til dækkelse af disse udgifter paa matrikulen udlignede skat udgjorde i 1840 kr. 2,07, 1855 og 1860 kr. 2,93, 1870 kr. 4,40, 1875 kr. 6,60, 1880 kr. 8,70 og 1885 kr. 6,00 pr. skylddaler og i 1886 og 1887 kr. 3,51 pr. skyldmark. I alle de 3 sidstnævnte aar er derhos foruden matrikulskatten i henhold til skattelovens § 7 hvert aar udlignet kr. 54,537 paa herrederne.

Amtskommunens laanegjæld udgjorde ved udgangen af 1885 kr. 61,000, hvoraf kr. 46,000 til oplysningsvæsenets fond. De laaneoperationer, der i de to sidste regnskabsaar kan sees at være foretagne, staar i forbindelse med den i 1885 fattede bestemmelse om amtsskattens delvise udligning paa herrederne, da amtskommunen forsaavidt maa staa i forskud for herredskasserne. Foruden den egentlige laanegjæld havde amtskommunen endnu til rest at betale kr. 25,000 af det i sin tid til Jæderbanen tegnede bidrag. Amtskommunens formue opføres samtidig med ialt kr. 165,822, hvoraf kr. 11,322 i udestaaende fordringer, kr. 120,000 i faste eiendomme (fordelt med ligestore beløb paa fængselsbygningen, sygehuset og landbrugsskolen) samt endelig kr. 34,500 i indbetalte jernbanebidrag.

Amtsskolekassens indtægter var i 1884—85 kr. 24,703, 1885—86 kr. 24,772, 1886—87 kr. 15,469, hvoraf oplysningsvæsenets fonds bidrag henholdsvis kr. 18,527, kr. 18,527 og kr. 9.264 og amtskommunens tilskud i alle tre aar kr. 6,176. Dens udgifter var i 1884—85 kr. 27,338, 1885—86 kr. 24,583 og 1886—87 kr. 22,393.

Af herredskassernes kontante indtægter og udgifter meddeles efter den under arbeide værende officielle kommunalstatistik følgende sammendrag:

Indtægter:	1884 Kr.	1885 Kr.	1886 Kr.
Beholdning ved aarets begyndelse	45,844	41,537	36,870
Herredsskat, indbetalt	236,626	243,011	288,443
Afgifter	6,649	5,917	6,083
Renter	4,637	3,429	3,517
Indt. vedk. kirker og kirkegaarde	6,060	6,196	6,279
Offentlige eller private bidrag	26,817	22,468	20,209
Refusioner	8,393	12,328	10,091
Afdrag	2,382	1,051	2,141
Laan	15,875	14,495	10,465
Andre indtægter	6,464	5,541	6,623
Tilsammen	359,747	355,973	390,721
Udgifter:			
Amtsskat, udbetalt	—	—	49,752
Herredsstyrelsen	6,680	6,254	7,167
Rets- og politivæsen	4,133	4,559	3,957
Veivæsen	14,838	17,293	11,446
Medicinalvæsen	3,675	3,803	3,221
Geistlighed og kirker	16,661	16,036	10,878
Skolevæsen	94,896	103,769	99,554
Fattigvæsen	135,910	128,521	127,119
Afbetalt paa jernbanebidrag	8,640	8,410	8,640
Renter af laan	9,906	9,524	8,175
Afdrag	18,081	15,215	16,324
Udlaan	2,987	1,699	2,553
Andre udgifter	5,502	3,606	4,313
Beholdning ved aarets udgang	37,838	37,284	37,622
Tilsammen	359,747	355,973	390,721

Til oplysning om herredernes formues- og skatteforhold hidsættes følgende tabel, der indeholder et sammendrag for amtets landdistrikter:

	Antagen formue. 1000 kr.	Antagen indtægt. 1000 kr.	Herredsskat, udlignet paa: matrikul. Kr.	form. og indt. Kr.	tilsammen. Kr.
1884	44,472	7,657	45,293	255,840	301,133
1885	42,898	7,514	45,204	258,379	303,583
1886	42,812	6,908	50,416	297,703	348,119
1887	40,976	6,982	43,313	302,348	345,661

Som det vil sees, er der gjennemgaaende en meget betydelig forskjel mellem de skattebeløb, der ifølge denne opgave er besluttet udlignede, og de summer, som efter den næstsidste tabel virkelig er komne til indtægt i herredskasserne. Denne forskjel skriver sig naturligvis for en ikke ringe del fra restancer, men hidrører dog

væsentligst fra, at en betydelig kvotadel af de udlignede skatter afgjøres paa anden maade end ved kontant indbetaling, nemlig ved overtagelse af lægdshold og naturalpræstationer til fattigvæsenet. Værdien af disse ydelser er for 1884 opgivet til kr. 51,591 og for 1885 til kr. 51,358. Den store forøgelse af herredsskatterne i 1886 har sin naturlige forklaringsgrund i den fra dette aar af paa herrederne udlignede amtsskat.

Aarene før 1884 er paa grund af de nye skattelove lidet skikkede til sammenligning med den senere periode. Man indskrænker sig derfor til at meddele følgende tabel, der for tidsrummet 1851—83 indeholder en opgave over den ved ligningerne antagne formue (for hvis vedkommende der dog mangler oplysning for 1865 og tidligere aar) samt over de vigtigste kommunale skatter:

	Antagen formue 1000 kr.	Udlignet herredsskat Kr.	Udlignet fattigskat. Kr.	Udlignet skoleskat. Kr.	Samlet skatteudligning Kr.
1851	?	6,684	61,820	12,292	80,796
1855	?	7,980	88,960	13,620	110,560
1860	?	7,368	106,272	17,308	130,948
1865	?	15,324	120,452	36,688	172,464
1870	34,220	26,364	135,444	39,840	201,648
1875	39,056	34,888	148,360	62,724	245,972
1880	42,381	41,440	159,168	86,347	286,955
1883	42,424	38,996	169,375	84,822	293,193

Under opgaven over udlignet herredsskat er her fra og med 1875 tillige medtaget skatten til de særskilte kirkekasser, hvilken i 1883 androg til kr. 8748.

Med hensyn til herredsskatternes fordeling paa de forskjellige skattefundamenter har Stavanger amt været blandt dem, som, navnlig for fattigskattens vedkommende, er gaaede i spidsen for en sterk udnyttelse af de personlige skatter. Allerede i 1865, da som gjennemsnit for det hele rige omtrent 58 pct. af samtlige kommunale skatter (herreds-, fattig- og skoleskat) blev udlignet paa matrikulskylden og kun 42 pct. paa formue og næring, var forholdet i Stavanger amt temmelig nær det omvendte, og man har i det følgende tidsrum i dette distrikt fortsat med efterhaanden at lette matrikulen, saaledes at den i 1875 alene bar 24 pct. og i 1885 endog kun 15 pct. af de udlignede kommuneskatter, medens det tilsvarende forhold for rigets bygder overhovedet i de samme aar var henholdsvis 38 pct. og 26 pct. Som personlig skat (paa formue og næring) udlignedes saaledes i Stavanger amt i 1875 76 pct. og i 1885 85 pct., gjennemsnitlig i rigets bygder derimod i 1875 62 pct. og i 1885 74 pct. af ovennævnte skatter.

Af den for 1887 udlignede personlige skat, ifølge ovenstaaende tabel ialt kr. 302,348, blev kr. 60,731 lignet paa formuen og kr. 241,617 paa indtægten. Da herredernes samlede skatbare indtægt i samme aar androg til kr. 3,570,700, bliver den for amtets bygder

gjennemsnitlige skattebyrde omtrent kr. 6,50 pr. 100 kr. skatbar indtægt. De sterkest beskattede bygder er Sogndal, Helleland, Ogne, Klep, Hetland, Fossan, Aardal, Hjelmeland, Fister, Tysvær og Skjold, samtlige med 9 à 12 kr. skat pr. 100 kr. indtægt, hvorimod Lund, Heskestad, Egersund, Time, Gjesdal, Haaland, Strand, Saude, Avaldsnes, Torvestad og Skaare havde en ringere skattebyrde end den gjennemsnitlige.

Landkommunernes samlede gjældsbyrde beløb sig ved udgangen af 1885 til kr. 248,160, hvoraf kr. 174,200 egentlig laanegjæld og kr. 73,960 vedtagne, men endnu resterende jernbanebidrag. Samtidig opgives deres samlede formue til kr. 1,234,641, hvoraf kr. 72,501 i udestaaende kapitaler, kr. 1,077,470 i faste eiendomme og kr. 84,670 i andre aktiver. Beløbet for de faste eiendomme fordeler sig igjen saaledes: Kommunelokaler kr. 8,200, kirker og kirkegaarde kr. 641,560, kirkegods kr. 18,800, andel i prestegaardsbygninger kr. 11,750, klokkergaarde kr. 38,000, skolehuse kr. 289,370, lærerjord kr. 17,640, fattiggaarde kr. 33,800 og andre faste eiendomme kr. 18,350.

Skolevæsen. I henseende til skolevæsen var amtets landdistrikt i 1885 delt i 428 skolekredse med ialt 11,348 skolepligtige børn, hvoraf 9662 (88 pct.) undervistes i faste skoler. Som regel er fastskolen nu at betragte som eneraadende over hele Jæderen, Karmøen og andre mere gunstig stillede distrikter. Derimod er i de fleste bygder i det indre Ryfylke samt i et par herreder i Dalene endnu omgangsskoler meget hyppige. Ialt fandtes der af saadanne 125, hvoraf 23 i det sydlige og 102 i det nordlige fogderi. Af de faste skoler holdtes 214 i skolehuse, tilhørende skolevæsenet, og 89 i leiede lokaler. Den lovbefalede skoletid udgjorde i middeltal 60 dage for hvert barn, af hvilke gjennemsnitlig 5,7 dag eller 9,5 pct. blev forsømte. Merkelig nok er skolesøgningen idetheletaget ikke saa god i Jæderen og Dalenes fogderi som i Ryfylke, hvor i flere bygder, som f. eks. Fossan, Suledal, Vass m. fl., forsømmelserne ikke dreier sig om mere end 5 pct. I kredsskolens frivillige undervisning deltog ialt 2814 eller omtrent 1/4 af samtlige børn. I almueskolens tjeneste virkede ialt 217 lærere og 9 lærerinder. Den aarlige lærerløn var i Jæderen og Dalene gjennemsnitlig kr. 475 og i Ryfylke kr. 500, deri indbefattet værdien af naturalydelser, men ikke kirkesangerindtægter eller statsbidrag i henhold til lov 19 juni 1878 § 3. Lavmaalet af løn blev af amtsformandskabet i 1879 fastsat til kr. 8 ugentlig for lærere og kr. 5 ugentlig for lærerinder; kostholdsgodtgjørelsen bestemtes samtidig til henholdsvis kr. 3,00 og kr. 2,40 pr. uge. Den sidstnævnte norm er lavere end ellers i stiftet, men paa den anden side antages det, at priserne paa de forskjellige livsfornødenheder ogsaa er billigere.

Herredskassernes kontante udgifter til det lavere almueskolevæsen var i aarene 1884—86 følgende:

	Jæd. o. Dalene.	Ryfylke.	amtet.
1884	kr. 41,172	52,959	94,131
1885	» 46,689	56,169	102,858
1886	» 39,880	59,329	99,209

Hertil kommer de udgifter, som ikke udredes af den fælles herredskasse, men af kredsene selv, nemlig til opførelse eller vedligeholdelse af skolehuse, leie af skolelokaler, godtgjørelse for kosthold og herberge til lærerne m. v. samt antagen pengeværdi af diverse naturalydelser, hvilke udgifter i 1885 androg til kr. 3302 i Jæderen og Dalene og kr. 3735 i Ryfylke, altsaa i amtet tilsammen kr. 7037 mod kr. 11,775 i 1880 og kr. 20,608 i 1875. Endelig maa nævnes bidraget til skolevæsenet for de i amtet værende verker og brug, hvilket i 1885 beløb sig til kr. 4670.

Af smaabørnskoler fandtes i 1885 ialt 47, af almindelige arbeidsskoler 5 og af haandgjerningsskoler 41, hvoraf 14 alene i Høiland.

Af saakaldte aftenskoler virkede i skoleaaret 1885—86 ialt 98 med tilsammen 1271 elever ved undervisningens begyndelse og 1161 ved dens slutning. Antallet af undervisningstimer var i gjennemsnit omtrent 95 pr. skole og de samlede udgifter kr. 4407, hvoraf kr. 4124 offentligt bidrag. I skoleaaret 1876—77 fandtes der tilsammen i amtet ikke mindre end 230 aftenskoler. Antallet er saaledes bleven betydelig indskrænket, men samtidig har man ved at forlænge skoletiden søgt at gjøre kurserne mere effektive. Paa adskillige steder er man i den senere tid begyndt at henlægge undervisningen i disse skoler til dagtimerne; dette var i 1885—86 tilfældet i 18 skoler.

Siden 1875 har der været igang 2de amtsskoler, en i hvert fogderi og hver med 2 lærere. De holdes afvekslende i de forskjellige bygder og nyder god søgning. Undervisningstiden for gutter varer 6 maaneder, hvorefter der (siden 1880) holdes et 12 ugers kursus for piger. Hver skole har i de sidste 5 aar været søgt af 30 à 40 gutter og 25 à 30 piger.

Endelig har der i de sidste 5 aar, med bidrag af amtskommune og stat, virket en saakaldet »praktisk jenteskole« til uddannelse af unge kvinder. Denne skole, hvis 1ste kursus aabnedes i marts 1883, holdes paa gaarden Aasland i Time. Den har i de forløbne skoleaar været besøgt af tilsammen 58 elever, hvoraf nogle med dels hel, dels halv friplads.

Fattigvæsenet. Til oplysning om amtets fattigforholde hidsættes følgende tabel, der for hvert af aarene 1876—84 viser det samlede antal personer, der har nydt direkte understøttelse af fattigkasserne (hovedpersoner):

	Land.	By.	Amtet.
1876	2434	1175	3609
1877	2420	1172	3592

	Land.	By.	Amtet.
1878	2518	1230	3748
1879	2403	1544	3947
1880	2523	1661	4184
1881	2564	1583	4147
1882	2529	1680	4209
1883	2485	1709	4194
1884	2441	1659	4100

Med hensyn til den i 1879 stedfundne nedgang i landdistrikterne og sterke tilvekst i byerne maa det haves i erindring, at Stavanger bys territorium fra 1ste januar s. a. blev adskillig forøget ved indlemmelse af endel af Hetland herred. Det aarlige gjennemsnitsantal for ovennævnte periode bliver i amtets landdistrikter 2480, i dets byer 1490, tilsammen 3970. Sammenholdes disse tal med folkemængden i 1875 (idet hensyn tages til den nysomtalte udvidelse af Stavanger), vil man finde, at der af hvert tusinde indbyggere var i bygderne 31 og i byerne 48 fattigunderstøttede hovedpersoner, medens de tilsvarende forholdstal for landets samtlige bygder og byer var henholdsvis 32 og 52. Amtet er saaledes i denne henseende, ligesom overhovedet de fleste kystdistrikter, hvor jordbruget ikke spiller en alt dominerende rolle, forholdsvis ganske gunstig stillet. Blandt amtets tvende fogderier har Jæderen og Dalene idethele noget flere fattige end Ryfylke, nemlig 33 mod 30 pr. 1000 indb. Gaar man ned til herrederne, vil man finde det mindste antal fattigunderstøttede i Gjesdal (16 pr. 1000), Fossan (20), Strand (22), Fister (22), Skudenes (22), Lund (23), Aardal (24) og Finnø (25), medens antallet er forholdsvis størst i Helleland (35), Saude (35), Haa (36), Sjernerø (36), Bokn (37), Ogne (38), Jelse (38), Hetland (41), Sand (41) og Høiland (42).

Den samlede udgift til fattigvæsenet i amtets landkommuner er i den officielle statistik for 1884 opgjort saaledes: Herredskassernes kontante udlæg udgjorde ifølge den side 80 meddelte tabel kr. 135,910. Dertil kommer værdien af lægdshold og naturalydelser, opført med kr. 51,591, samt kr. 7639 som bidrag fra amtets verker og brug, medens man paa den anden side maa fratrække kr. 21,202, som er refunderet herredskasserne af staten, andre kommuner eller private. Som virkelig udgift fremkommer derved et beløb af kr. 173,938, hvilket i gjennemsnit giver noget over kr. 70 for hver af fattigvæsenet understøttet hovedperson.

For byernes vedkommende henvises angaaende de her behandlede forhold til de specielle beskrivelser.

Ældre inddelinger. — Fornlevninger.

Ældre inddelinger. Stavanger amt var i middelalderen et af Norges fylker. Dets ældste bekjendte navn er *Rogaland*. Dette gik af brug allerede i det 13de aarhundrede, som det synes i dettes første halvdel, og afløstes af *Rygjafylki*. Begge navne er dannede, af indbyggernes navn *Rygir*. *Rygjafylki* betegnede altsaa oprindelig hele Stavanger amt, ikke, som nu, i formen Ryfylke, alene dets nordlige del. I denne mere omfattende betydning vedblev navnet at bruges indtil noget ind i det 16de aarhundrede. Af navne paa landskabets enkelte dele forekommer *Jaðarr* (Jæderen) allerede meget tidlig; det nuværende Ryfylke betegnedes i middelalderen og endnu tildels i 16de aarhundrede med navnet Fjordene (*i Firðum*). Fra 16de aarhundrede af forekommer de nu brugelige delnavne Daiene, Jæderen og Ryfylke med sin senere begrænsning; dog maa merkes, at grænsen mellem Ryfylke paa den ene side og Jæderen og Dalene paa den anden i ældre tid tildels gik noget sydligere end nu. Den til Ryfylke hørende Høle skibrede omfattede nemlig oprindelig ogsaa Riskekverven af Hetland herred, den sydøstlige del af Høiland herred og den største del af Gjesdal sogn. Heraf fragik Gjesdal allerede i 17de aarhundrede (mellem 1610 og 1668), da det blev en egen skibrede, ligesom Riskekverven ved samme tid lagdes til Gand skibrede (Høiland); den omtalte del af Høiland overgik derimod først ved res. af 19 oktbr. 1840 fra Ryfylke til Jæderen og Dalenes fogderi.

Det gamle Rygjafylkes grænser var de samme som Stavanger amts indtil res. af 19 decbr. 1837, der henlagde en del af Lund tinglag til Lister og Mandal amt, og res. af 6 juni 1840, hvorved den sydvestlige del af Sveen sogn i Søndhordland, der før havde hørt til Skaare tinglag i Stavanger amt, overførtes til Søndre Bergenhus amt, medens omvendt nogle gaarde i Skjold sogn, der før havde ligget under Fjære tinglag i Søndre Bergenhus amt, lagdes til Stavanger amt. Derimod har Røldal sogn, der ligeindtil 1862 laa under Ryfylke provsti og Kristiansands stift, i verdslig henseende vistnok altid hørt til Hardanger.

Den gamle grænse i S var altsaa Sireaaens vasdrag i hele dets længde, og grænsepunktet ved søen i N var Ryvarden sydlig i Sveen sogn, der vel er identisk med *Flókavarði*, som tidlig i middelalderen nævnes som liggende der, »hvor Hordaland og Rogaland mødes« (benævnt efter en af Islands opdagere, Floke Vilgerdsøn, som begyndte sin islandsfart herfra [1]).

---

[1]) Landnaamabok I, kap. 2. Peder Claussøn Friis (Samlede Skr., udg. af Storm, s. 333) beretter, at hele Sveen sogn oprindelig skulde have hørt til Stavanger stift, men i sin tid være henlagt til Bergens stift som erstatning for, at Eidfjord i Hardanger af dette var bleven afgivet til Stavanger stift for at gjøre reisen til Hallingdal og Valdres, som i middelalderen laa under Stavanger biskop, lettere for denne. Det synes tvilsomt, om den tradition er rigtig, hvorpaa denne mening er bygget, at Sveen oprindelig i geistlig henseende har hørt til Stavanger stift; sognet blev heller ikke givet tilbage til Stavanger stift, efterat Hallingdal og Valdres i 1631 var fraskilt stiftet og Eidfjord gik tilbage til Bergens stift, uagtet det var foreslaaet af begge bisper og af en kongelig kommission i 1636 (Aarsberetning fra foreningen til norske fortidsmindesmerkers bevaring 1860 s. 7). Men i ethvert tilfælde maa det være urig

I geistlig henseende har amtet lige fra Stavanger stifts oprettelse, antagelig i begyndelsen af det 12te aarhundrede, ligget under dette stift, eller fra 1682, da bispesædet befaledes flyttet, til Kristiansands stift. Amtet var allerede i 1626 delt i de samme 5 provstier, som det nu har, og disse havde ogsaa omtrent de samme grænser som nu; dog hørte dengang Skjold og det dertil annekterede Tysvær sogn, der nu ligger under Karmsund provsti, til Ryfylke provsti, og Malle sogn var da anneks til Stavanger og hørte følgelig til Stavanger provsti. Af forandringer, der i løbet af indeværende aarhundrede har fundet sted med hensyn til den geistlige inddeling, merkes: Res. 31 jan. 1820 angaaende Nes eller Flekkefjord og Hiterø sognes adskillelse henholdsvis fra Lund og Sogndal samt Heskestad sogns henlæggelse til Lund, res. 22 juni 1832 ang. sogneinddelingen i Haa prgd., res. 23 nov. 1839 ang. do. i Høiland, res. 19 okt. 1840 ang. do. i Haaland, res. 31 mai 1848 ang. oprettelse af Tysvær prgd., res. 19 aug. 1848 ang. oprettelse af Hetland prgd., res. 5 nov. 1852 ang. deling af Høle anneks under Strand i Høle og Fossan, res. 21 nov. 1855 ang. oprettelse af Kopervik annekssogn, res. 24 april 1858 ang. oprettelse af Sand prgd., res. 3 aug. 1859 ang. Skjold prgd.s henlæggelse fra Ryfylke til Karmsund provsti, res. 27 juni 1860 ang. deling af Stavanger sognekald, res. 10 mai 1862 betræffende Bakke og Siredalen prestegjældes adskillelse fra Dalenes provsti samt Røldal sogns henlæggelse fra Ryfylke provsti til Hardanger og Voss provsti i Bergens stift, res. 14 marts 1864 angaaende oprettelsen af Høgsfjord prgd., res. 29 august 1877 angaaende do. af Riskekverven sogn, res. 19 okt. 1877 ang. do. af Erfjord sogn, res. 21 juli 1879 ang. do. af Haugesund prgd., res. 23 sept. 1880 ang. do. af Sandnes annekssogn, res. 1 okt. 1884 ang. do. af et nyt sognekald (St. Johannes) i Stavanger samt endelig res. 26 novbr. 1887 ang. do. af Kopervik prgd.

I verdslig henseende udgjorde Rygjafylke i den senere middelalder kun ét syssel. I den tidligere del af det 16de aarhundrede var det forenet med Bergenhus len, men skiltes derfra og blev et særskilt len, Stavanger len, omkring 1569. Efter 1660 kom dette len til at udgjøre et af de da oprettede amter. Utstein klosters gods var derhos fra reformationen af en egen forlening, men solgtes fra kronen i 1665. Amtet var i begyndelsen af det 16de aarhundrede delt i 3 fogderier, Dalene, Jæderen og Ryfylke (eller, som det da oftest kaldtes, Karmsund og Fjordene); senere sloges de to første sammen til et.

I retslig henseende hørte landskabet i middelalderen til Gulatingslagen. Rygjafylke sendte efter den ældre Gulatingslov til Gulating oprindelig 102 nævndermænd, senere 60, efter Magnus Lagabøters landslov 30. Efter lagmandsembedernes oprettelse kom Rygjafylke og Egdafylke (de nuværende amter Lister og Mandal og Nedenes) til at udgjøre et lagmandsdistrikt; dette var tilfældet allerede i 1223. Det særskilte lagting for dette distrikt var først paa Avaldsnes, hvor lagtinget ialfald holdtes i 1322;

tigt, naar P. Claussøn (s. 261) i henhold til denne mening udstrækker ogsaa Rogalands verdslige grænse til Tjernagel, eller til Sveen sogns nordgrænse. Sveen hørte ialfald 1570 til Fjære skibrede i Søndhordland og har visselig altid i verdslig henseende hørt dertil (med den ovenfor omtalte undtagelse af dets sydvestligste gaarde).

senere holdtes det (idetmindste fra 1388) i Stavanger by. I begyndelsen af det 16de aarhundrede fik Rygjafylke og Egdafylke hver sin lagmand (den sidste benævnt Agdesidens lagmand). hvorved det forblev indtil lagmandsembedernes ophævelse i 1797. Om inddelingen i sorenskriverier vides, at Jæderen og Dalene dannede ét sorenskriveri fra 17de aarhundrede af, indtil de adskiltes ved res. 24 sept. 1868. Ryfylke sorenskriveri befaledes i 1647 sammenslaaet, efterat det en kort tid havde været delt mellem 3 sorenskrivere. I 1689 sees det dog igjen at have været delt i Ryfylke sorenskriveri og Karmsund og Hesby sorenskriveri; de forenedes atter i 1761, men adskiltes endelig varig i 1797. Med grænsen mellem disse to sorenskriverier gjordes 1810 den forandring, at Hetland skibrede overførtes fra Ryfylke til Karmsund og Hesby.

Skibredernes antal i Rygjafylke var i 1277 efter Magnus Lagabøters testament 32 (Dipl. Norv. IV s. 4). Det samme antal findes i 16de aarhundrede. I 17de aarhundrede blev det 33 ved den ovenfor omtalte oprettelse af Gjesdal skibrede. Denne fra prestegjældsinddelingen sterkt afvigende skibredeinddeling bestod, ligeindtil der ved res. 11 aug. 1841 for Ryfylke og res. 12 novbr. 1850 for Jæderen og Dalene foregik en fuldstændig omordning af tinglagene, som tilveiebragte overensstemmelse mellem den geistlige og verdslige inddeling. De senere forandringer er ikke mange; de vigtigste af dem bestaar i, at Bokn sogn ved res. 2 mai 1850 blev overført fra Skudenes til Tysvær tinglag, der samtidig henlagdes fra Ryfylke til Karmsund og Hesby sorenskriveri, at Sand sogn ved res. 28 okt. 1861 blev fraskilt Jelse tinglag og slaaet sammen med Saude, samt endelig at Lye tinglag ved res. 18 mai 1876 blev delt i Time og Gjesdal.

Da saaledes skibredeinddelingen maa antages at have holdt sig i hovedsagen uforandret fra middelalderen lige til ind i vort aarhundrede, vil den middelalderske inddeling med nogenlunde sikkerhed kunne udfindes ved at sammenholde den i de sidste par aarhundreder bestaaende med de oplysninger, som findes i jordebøger fra 16de og 17de aarhundrede og i enkelte diplomer fra middelalderen. Derefter maa skibrederne i middelalderen antages at have været følgende (deres nyere navne er her benyttede, men det gamle navn og det aar, da det tidligst forekommer, tilføiet, forsaavidt det kjendes):

1) Sogndal skibrede: Sogndal herred undtagen 7 gaarde (mno. 102—108) i herredets nordvestlige del. 2) Lund skr. (*Lundar skipreiða* 1461): Lund herred og de gaarde af Siredalens prestegjæld og Bakke sogn, der ligger V for Sireaaens vasdrag (i 1837 henlagte til Lister og Mandal amt). 3) Hetland skr.: Heskestad herred, Helleland herred (med undtagelse af nogle gaarde i dets vestligste del) samt de nævnte 7 gaarde af Sogndal herred. 4) Bjerkreim skr. (*Bjarkreims skr.* 1407): Bjerkreim herred og gaarden Øvre Maudal (i 1840 lagt til Ryfylke og nu hørende til Fossan herred). 5) Egersund skr.: Egersund herred (med undtagelse af dets vestligste del, gaardene mno. 50—59) samt nogle gaarde vestligst i Helleland herred. 6) Valle skr. (*Vallar skr.* 1389): den vestligste del af Egersund herred, Ogne herred og Varhaug sogn med undtagelse af dets allernordligste del. 7) Kvie skr.: det nordligste af

Varhaug sogn, den større sydlige del af Nærbø sogn indtil Haaelven (undtagen gaarden Rise) og Helland-gaardene af Time herred. 8) Haugland skr.: den N for Haaelven liggende del af Nærbø sogn samt gaarden Rise, den sydlige og sydvestlige del af Time herred, gaarden Lille Sikveland af Gjesdal herred og Orre sogn med undtagelse af de nordøstligste gaarde (mno. 28, 29 og 32). 9) Haug skr. (*Haugs skr.* 1445): den mellemste del af Time herred, gaardene mno. 28, 29 og 32 af Orre sogn, den sydlige del af Klep sogn (mno. 17—19 og 24—27), gaardene Reve, Hodne og Borsaag af Bore sogn. 10) Klep skr. (*Klepps skr.* 1386): resten af Klep sogn, Bore sogn undtagen de til Haug skr. hørende gaarde og gaarden Svensvold, en del af gaarden Byberg i Sole sogn, gaardene Skjæveland, Figve, Gilje og Møgedal af Høiland herred, den nordøstligste strimmel af Time herred og endel af de nordvestligste gaarde i Gjesdal herred (antagelig mno. 66—71). 11) Gand skr. (*Gandar skr.* 1360, ogsaa kaldet *Austrátt skr.*): Høiland herred med undtagelse af de vestenfor Gandefjorden liggende gaarde og de fleste af de SV for fjordens bund liggende (mno. 57 og 59—74) samt af herredets sydøstlige del (mno. 16—22) og af de 4 til Klep skr. liggende gaarde. 12) Sole skr.: Sole sogn med undtagelse af en del af gaarden Byberg og af de Ø og SØ for Hafsfjorden liggende gaarde (mno. 30—37), gaardene Svensvold af Bore sogn og Heigre af Høiland herred. 13) Jaatun skr. (*Játúns skr.* 1483): den søndre del af Hetland sogn (mno. 27—29 og 39—42), mno. 30—37 af Sole sogn, Malle sogn og mno. 57, 59—74 af Høiland herred. 14) Goe skr. (*Guða skr.* 1414, 1379 kaldet *Tungunes skr.*): resten af Hetland sogn med undtagelse af de 3 paa Aamøen liggende gaarde (mno. 1—3), Randeberg sogn. 15) Høle skr. (*Hyliu skr.* 1405): Høle herred, den sydlige del af Fossan herred fra og med Mæle (undtagen den senere tillagte gaard Øvre Maudal), Riskekverven sogn, mno. 16—22 af Høiland herred og Gjesdal herred med undtagelse af de nordvestligste gaarde samt af Lille Sikveland. 16) Idse skr. (*Eidzu skr.* 1383): den nordlige del af Fossan herred (fra og med Espedalen) og den søndenfor Bjøreimsvasdraget liggende del af Strand herred, med undtagelse af Hille. 17) Hesby skr.: den paa Finnøen liggende del af Finnø sogn samt Helgøen og Talgø af Sjernerø herred. 18) Hausken skr. (*Hauskeiðs skr.* 1440): Rennesø herred, undtagen Bremsø, og Hanesand-gaardene af Talgø sogn. 19) Ask skr. (*Ask skr.* 1537, 1436 kaldet *Bro skr.*): Mosterø herred, mno. 1—3 af Hetland herred, Hille af Strand herred og Bremsø af Rennesø herred. 20) Stangeland skr. (*Suðrkormt skr.* 1405): Skudenes herred og den sydligste del af, hvad der af Avaldsnes herred ligger paa Karmøen (fra en linje draget søndenfor Ytreland og Bjugnes). 21) Avaldsnes skr.: den større nordlige del af Avaldsnes herreds paa Karmøen liggende gaarde, Torvestad herred. 22) Skaare skr.: Skaare herred, de nordenfor Førde liggende gaarde af Avaldsnes herreds fastlandsdel, 4 gaarde (mno. 10—13) nordlig i Tysvær herred, den vestlige del af Skjold sogn fra og med Li (undtagen den langs amtsgrænsen liggende strimmel, mno. 32—41, der før hørte til Søndhordland) samt den sydvestlige del af Sveen sogn (mno. 21—36). 23) Hetland skr. (*Hetlands skr.* 1445): Tysvær herred med undtagelse af mno. 10—13 og af de østligste gaarde (mno. 32—48), Bokn

herred og af Avaldsnes herred øerne Fosen og Høvring samt de paa fastlandet liggende gaarde til og med Førde. 24) Leiranger skr.: Nerstrand herred med undtagelse af gaarden Elfarvik, mno. 32—48 østlig i Tysvær herred, af Skjold sogn de østligste af de S for Grindefjorden og V for Skjoldefjorden liggende gaarde (mno. 1—15) samt gaardene Lindanger og Kreppene (mno. 92—95) Ø for Skjoldefjorden, gaardene Hapnes og Dokskar af Vikedal sogn. 25) Vass skr.: Vass sogn, den østlige del af Skjold sogn fra og med Vestre (undtagen de før til Søndhordland hørende Bjordal-gaarde), det vestlige dalføre i Sandeid sogn (mno. 1—12 og 15), de V for Sandeidfjorden og N for Yrkefjorden liggende gaarde af Vikedal sogn (mno. 29—35) og Elfarvik af Nerstrand herred. 26) Vikedal skr. (*Vikadals skr.* 1418): den del af Vikedal sogn, som ligger Ø for Sandeidfjorden og N for Vindefjorden, det østlige dalføre i Sandeid sogn, samt de paa nordsiden af Vindefjorden liggende gaarde af Imsland sogn. 27) Sjernerø skr. (*Siærne skr.* 1409, men ellers altid i ældre tid kaldet *Sæbjár skr.*, efter Sæbø paa Fogn): Sjernerø herred med undtagelse af Helgøen og Talgø og af de paa Ombo liggende gaarde, Halsnø, Bokn og Byre af Fister herred, Fogn samt Talgø i Talgø sogn. 28) Aardal skr. (*Árdals skr.* 1389, undertiden kaldet *Syðri Árdals skr.*, til adskillelse fra Aardal i Sogn): den nordlige del af Strand herred, Aardal herred undtagen gaarden Børke og 4 gaarde (mno. 81—84) i den sydøstlige del af Fister herred. 29) Hjelmeland skr.: Hjelmeland herred, Børke af Aardal herred, de i Ulledalen liggende gaarde (mno. 6—9) af Suledal herred, Fister herred undtagen de til Sjernerø og Aardal herreder hørende dele, gaarden Atletveit paa Ombo af Sjernerø herred og de paa samme ø liggende gaarde Naarstad, Vatland og Buer af Jelse herred. 30) Jelse skr. (*Jalsa skr.* 1361): Jelse herred undtagen de 3 til Hjelmeland skr. hørende gaarde paa Ombo, den del af Sand herred, som ligger S for Hylsfjorden og paa begge sider af Sandsfjorden, den paa Ombo liggende del af Sjernerø herred undtagen Atletveit, de paa østsiden af Vindefjorden liggende gaarde af Vikedal sogn og den paa sydsiden af denne fjord liggende del af Imsland sogn. 31) Saude skr. (1423 kaldet *Yxfjarðar skr.*, hvilket navn neppe er rigtig skrevet og udentvil skal betyde Hylsfjordens skr.): Saude herred og de gaarde af Sand herred, der ligger N for Hylsfjorden og ved Saudefjorden. 32) Suledal skr. (*Súladals skr.* 1455): Suledal herred undtagen de i Ulledalen liggende gaarde.

Med hensyn til medicinalvæsenet blev amtet ved res. 21 januar 1836 delt i tre lægedistrikter, nemlig Ryfylke, Stavanger, samt Jæderen og Dalene, hvorefter Ryfylke distrikt ved res. 21 okt. 1847 atter deltes i tre distrikter, vestre, søndre og nordre Ryfylke. Den nugjældende inddeling i 8 lægedistrikter er fastsat ved res. 11 okt. 1865, hvori alene er gjort de forandringer, at Sveen sogn ved res. 10 juli 1867 er henlagt under Haugesund distrikt, at Kvitingsø sogn ved res. 8 sept. 1869 er overført fra Finnø til Stavanger lægedistrikt, samt endelig at Siredalen ved res. 9 marts 1872 er fraskilt Sogndal lægedistrikt og henlagt under Flekkefjord distrikt i Lister og Mandal amt.

Af minder fra den forhistoriske tid har Stavanger amt et større antal at opvise end noget andet af Norges amter, navnlig for de tidligste forhistoriske tidsrums vedkommende. Tallet af de bekjendte forhistoriske jordfund var efter optælling til udgangen af 1884 for amtets forskjellige dele:

	Dalene.	Jæderen.	Ryfylke.	Sum.
Stenalderen	22	477	35	534
Broncealderen	»	47	10	57
Ældre jernalder . . .	39	199	63	301
Yngre jernalder . . .	26	137	89	252
Sum . .	87	860	197	1144

Udtrykt i procent af det antal fund, som ved samme tid kjendtes fra det hele land, kommer paa dette amt af den samlede fundmængde for stenalderen 23,9 %, for broncealderen 35,4 %, for den ældre jernalder 15,5 % og for den yngre jernalder 6,7 %.

Denne fundstatistik viser, at amtets overlegenhed over andre amter i denne henseende udelukkende beror paa Jæderens ualmindelige rigdom paa efterladenskaber efter den forhistoriske tids befolkning. De øvrige dele af amtet staar heri ikke synderlig over de fleste andre vestlandske egne. Paa Jæderen staar igjen Klep herred langt foran de andre herreder [1]). Det viser sig videre, at amtets relative rigdom paa jordfund efterhaanden aftager mod den forhistoriske tids slutning, i jernalderen. Allerede i den ældre jernalder er den betydelig formindsket, og i den yngre jernalder naar fundantallet ikke synderlig op over gjennemsnitstallet for landets amter. Samtidig aftager ogsaa Jæderens overvegt over de to andre hoveddele af amtet. Af disse forhold er naturlig at slutte, at amtet idethele har havt en forholdsvis meget talrig befolkning i de ældste dele af den forhistoriske tid, og at særlig Jæderen da har været meget tættere befolket end nogen anden norsk landsdel af lignende udstrækning. Først efterhaanden kommer de øvrige dele af landet efter ved tiltagende oprydning og bebyggelse.

Hvad særlig stenalderen angaar, staar Stavanger amt med hensyn til antallet af fund neppe over Smaalenenes amt, men fundene er i Smaalenene meget jevnere spredte over det hele amt, og Jæderen udmerker sig desuden ved at have et meget betydeligt antal af verkstedfund d. e. findesteder, hvor en mængde omstrøet affald efter tilvirkning af stenredskaber i forening med ufærdige og færdige redskaber vidner om, at saadan tilvirkning har været drevet paa stedet i større udstrækning i stenalderen. Dette slags fund veier selvfølgelig adskillig mere som vidnesbyrd om menneskers tilstedeværelse paa stedet i stenalderen end andre stenaldersfund, fordi de ikke, som almindelig er tilfældet med disse, indeholder blot et enkelt stykke eller nogle faa, men større, ofte betydelige mængder af gjenstande, og fordi de sikkert beviser et gjennem længere tid fortsat

[1]) Dets fundantal er for stenalderen 277, for broncealderen 21, for den ældre jernalder 93, for den yngre jernalder 37.

ophold paa stedet. Fra broncealderen har amtet et meget større antal fund end noget af de andre amter. Foruden Jæderen udmerker sig her ogsaa den nordlige del af Karmøen, der idethele er den paa fortidsminder rigeste del af Ryfylke. Særlig maa merkes, at grave fra broncealderen er trufne i forholdsvis stort antal paa Jæderen og paa Karmøen. Fundene fra jernalderen adskiller sig ikke væsentlig, uden for den ældre jernalders vedkommende ved sin hyppigere forekomst, fra de vestlandske jernaldersfund i almindelighed. Her som ellers paa vestlandet findes i den ældre jernalder i større mængde end norden- og østenfjelds store, aflang-firkantede, af sten byggede gravkammere i haugerne.

Faste fortidsminder er her selvfølgelig ogsaa tilstede i et til fundenes mængde svarende antal. Navnlig paa Jæderen vrimler det af gravhauger og grave af andre, sjeldnere former. Ogsaa af bautastene er der endnu mange tilbage, uagtet disse i endnu høiere grad end gravene har været udsatte for ødelæggelse i senere tid. Af de til broncealderen hørende helleristninger findes ikke saa ganske faa — flere end paa noget andet sted i Norge, bortseet fra den sydøstlige del af Smaalenene, hvor de forekommer i mængdevis. Levninger af saakaldte bygdeborge, der vel hovedsagelig tilhører den yngre jernalder (vikingetiden), men sandsynlig gaar noget tilbage i den foregaaende periode, er fundne paa ualmindelig mange steder indenfor amtets grænser. De har interesse som vidner om, at egnen i den tid, da de blev til og var i brug, har været sterkt hjemsøgt ikke blot af angreb fra søen, hvorfor den jo efter sin beliggenhed var udsat i ikke ringe grad, men ogsaa af heftige indre kampe.

Forøvrigt henvises til de under beskrivelsen af de enkelte herreder meddelte specielle oplysninger; der vil ogsaa de vigtigste af de fortidsminder, som tilhører den historiske tid, blive omtalte.

Anden afdeling

Beskrivelse af byer og herreder.

A. Byerne.

Sogndal

ladested indbefatter de to ubetydelige strandsteder Sogndalsstranden og Rægefjord, begge beliggende i Sogndal herred omtrent midt paa dettes 18 km. lange kystlinje, det første og tillige folkerigeste ved Sogndalselvens udløb i havet, det sidste 1 à 2 km. længere mod V, adskilt fra Sogndalsstranden ved en bjergaas. Stedets afstand, beregnet i sømile, er fra Kristiansand 19, fra Flekkefjord 6, fra Egersund 4 og fra Stavanger 17 mile. Beliggenheden var tidligere temmelig isoleret, da det omliggende herred savnede kjørbare veie. Først i 1861 kom ladestedet ved den til Eide i Heskestad anlagte hovedvei i forbindelse med den vestlandske postvei. Regnet efter denne er afstanden fra Egersund 57 km.. fra Stavanger over Jæderen 133 km., gjennem Bjerkreim og Gjesdal 113 km. Under arbeide er nu et nyt hovedveianlæg til Egersund, hvorved afstanden fra denne by vil blive 25 à 30 km.

Byens grænser er bestemte ved res. 3 januar 1846. Dens areal er 19 ha., hvoraf 7 ha. falder paa den østre, 12 ha. paa den vestre del. Sogndalsstranden deles igjen af elven i to omtrent ligestore stykker, forenede ved en bro. De oparbeidede gader har en længde af omtrent 2250 meter, men bebyggelsen er lidet bymæssig. Antallet af beboede huse, hvilke samtlige er af træ, var i 1875 88. Bygningernes samlede assurancesum beløb sig ved udgangen af 1885 til kr. 160,680, medens den i 1880 var kr. 171,980, i 1870 kr. 119,720, i 1860 kr. 60,560 og i 1850 kr. 67,680.

Stedets egentlige havn er i Rægefjord, hvor der findes et lidet kaianlæg, og som har flere gode og sikre ankerpladse, der hyppig benyttes af fartøier, der kommer ind for storm eller modvind. Ind-

løbet er dog temmelig trangt, og havnen kan derfor kun søges med sydlige vinde og forlades med nordlige. Ogsaa i bugten ved Sogndalsstranden er en havn, som jevnlig benyttes af smaajægter og skjøiter, undertiden ogsaa af en og anden vinddriver, skjønt den ikke er sikker under paalands veir.

Ladestedet udgjør en del af Sogndal prestegjæld, som forøvrigt omfatter Sogndal herred, og hvis kirke ligger ved elven omtrent 3 km. ovenfor byen. I civil henseende tilhører det Sogndal tinglag under Dalenes sorenskriveri. Derimod udgjør det egen kommune med 3 formænd og 9 repræsentanter. Magistratsforretningerne udføres af fogden i Jæderen og Dalene. Her er et eget, under Flekkefjord tolddistrikt sorterende toldsted, hvis distrikt omfatter herredets kyst fra Sireaaen i øst til Sillervigen (Sildevigen) i vest (jfr. res. 10 okt. 1826 og skr. 1 okt. 1846). Ved samme er ansat en undertoldbetjent og 2 rorskarle, hvilke sidste har station i Rægefjord. Paa stedet er derhos stationeret en lodsoldermand, som tillige er offentlig havnefoged. Lodsoldermandskabet har kun én station med 6 faste lodse (1885). Brandvæsenet er ordnet ved regl. af 7 novbr. 1857.

Af andre offentlige indretninger har byen en kombineret høiere og lavere almueskole, som i sidste skoleaar havde 2 lærere og 1 lærerinde samt 102 elever, fordelte paa 4 klasser, der var fælles for gutter og piger. Fjerde klasse med 30 elever omfattede dem, der nød høiere undervisning, nemlig foruden i historie, geografi og norsk, ogsaa i engelsk, naturfag og tegning. Undervisningstiden er 42 uger aarlig. — Fremdeles er ladestedet sæde for Sogndal sparebank, hvis plan er approberet i 1863. Den havde ved udgangen af 1886 en formue af kr. 6300 og en indskudskapital af kr. 33,170, fordelt paa 144 indskydere. — Postaabneri oprettedes i 1843. Antallet af de fra samme afsendte breve var i 1866 5334, i 1872 6757, i 1877 9500, i 1880 9300, i 1885 9500 og i 1886 9700. Telegrafstation aabnedes 26 oktober 1866, da stedet ved en bilinje sattes i forbindelse med Egersund. Af telegrammer afsendtes i 1884 573, 1885 513 og 1886 553, medens der ankom henholdsvis 653, 631 og 744.

Folkemængden (den hjemmehørende) befandtes ved den kommunale tælling ved udgangen af 1885 at være 473, men udgjorde i 1875: 526; 1865: 507; 1855: 388; 1845: 348; 1835: 331; 1825: 208; 1801: 104. Det tilstedeværende indbyggerantal var i 1885 449 og i 1875 490. Byen har saaledes ligeindtil 1875 været i jevn, tildels forholdsvis sterk fremgang. I det sidste tiaar er derimod folketallet, her ligesom i flere andre af landets mindre stæder, bleven noget formindsket.

Efter listerne over den tilstedeværende folkemængde fandtes der i 1885 (i parenthes tilføies tallet for 1875) i ladestedet: 1 (1) embedsmand, 5 (2) bestillingsmænd, 13 (15) handlende, 24 (21) haandverkere med 7 (2) arbeidere, 4 (7) skibsførere, 8 (14) styrmænd og

matroser, 12 (13) fiskere og 20 (23) tjenere. Af næringsdrivende borgere opgiver magistraten ved udgangen af 1885 12 handelsborgere, 12 skipperborgere og 3 kvinder med handelsbevilling. I 1875 blev der opgivet 13 handelsborgere og 8 skippere.

Byens hovednæringsveie er fiskeri og søfart. Handelen med landdistriktet er ikke af synderlig betydning, da oplandet er indskrænket til Sogndal samt mindre dele af Lund, Heskestad og Helleland herreder. De fleste varer tages fra Stavanger og Kristiania, og den direkte indførsel er høist ringe. Derimod har de i nærheden faldende fiskerier i regelen givet anledning til nogen eksport. Navnlig havde stedet en heldig periode i den sidste fjerdedel af forrige aarhundrede, da et indbringende torskefiske i omegnen bidrog væsentlig til byens opkomst. Dog blev eksporten først af større betydenhed, efterat man i dette aarhundrede havde begyndt at tage del i vaarsildfisket, og navnlig da dette i tidsrummet 1826—40 særlig slog til paa den nærliggende kyst. I 1820—25 udførtes saaledes til udenrigske steder i gjennemsnit aarlig 6755 tdr. sild; men i aarene 1826—29 steg eksporten til gjennemsnitlig 11,650 tdr., og i 1830—35 yderligere til 25,048 tdr. I 1837 naaede denne udførsel sin største høide, 29,137 tdr. Senere svandt den mere og mere ind og er nu forlængst at betragte som ophørt. Til gjengjæld slog man i begyndelsen af sekstiaarene med iver ind paa makrelfisket, og stedet blev snart amtets største udførselsplads for makrel, nedlagt i is. I aarene 1881—85 er heraf gjennemsnitlig udført 535,400 kg., svarende til omtrent 7000 kasser og i 1886 311,000 kg. eller noget over 4000 kasser à 60 stykker. Ved siden heraf udføres for tiden 2—3000 kg. (i 1886 5730 kg.) laks og 3—4000 (i 1886 2850) stkr. hummer om aaret. — Den virksomhed, som det engelske titanjernkompagni i 1863 paabegyndte i de nærliggende gruber, foranledigede i nogle aar en betydelig udførsel af jernmalm, som paa en dertil særlig bygget jernbane transporteredes ned til ladestedet. Fra 654 ton i 1864 gik denne eksport efterhaanden op til 17,088 ton i 1870, og ialt blev der i løbet af de 12 aar 1864—75 afsendt fra byen omtrent 72,500 ton jernmalm, altsammen til England. Siden 1876 er denne virksomhed, hvortil der i sin tid knyttedes store forhaabninger, igjen ophørt, og nylig er de sidste rester af kompagniets anlæg paa stedet solgte til andet brug.

Værdien af den hele ind- og udførsel samt beløbet af de opkrævede toldintrader udgjorde i aarligt gjennemsnit:

	Indførsel. Kr.	Udførsel. Kr.	Tilsammen. Kr.	Toldintrader. Kr.
1866—70 . .	25,000	138,700	163,700	2,750
1871—75 . .	10,300	127,500	137,800	846
1876—80 . .	3,400	67,500	70,900	1,019
1881—85 . .	3,900	117,100	121,000	1,345
1886	17,200	71,300	88,500	553

Importværdien havde sit maksimum i 1869 med kr. 56,000 og eksportværdien i 1870 med kr. 193,000.

Handelen med samt udskjænkningen af brændevin, øl, vin m. m. er overdraget et ved res. 14 nov. 1884 stadfæstet brændevinssamlag, der traadte i virksomhed i 1885 og har 2 udsalgs- og udskjænkningssteder. Dets omsætning var i 1885 5015 l. og i 1886 3762 liter brændevin med et nettooverskud af henholdsvis kr. 2806 og kr. 878.

Ladestedets handelsflaade bestod ved udgangen af 1885 af 1 dampskib paa 389 ton og 12 seilskibe paa tilsammen 1028 ton. hvoraf 3 paa over 50 ton. De fleste var altsaa smaaskuder, beskjæftigede dels i fiskeribedrift, dels i kystfart. De større skibe eiedes ikke i sin helhed paa stedet. Af ladte fartøier ankom der s. a. fra udlandet 2 seilskibe, drægtige 126 ton, medens der til udlandet afgik 1 seilfartøi paa 76 ton. Ogsaa den indenrigske skibsfart er ringe; i 1885 blev der saaledes fra andre steder i riget alene indekspederet 22 smaafartøier med en samlet drægtighed af 381 ton. Derimod anløbes Rægefjord i sommertiden flere gange ugentlig af de rutegaaende kystdampskibe.

Af industriel virksomhed foregaar inden byens grænser ingen anden end leilighedsvis forefaldende skibsreparationer paa en saakaldet bradbænk, hvor der er adgang til at kjølhale.

De kommunale udgifter androg i de 3 sidste aar til følgende beløb:

		1884.	1885.	1886.
De offentlige arbeider . .	kr.	239	187	296
Skolevæsen	»	1875	1803	3003
Fattigvæsen	»	1594	1336	1481
Renter af laan	»	231	271	200
Andre udgifter	»	839	545	669
Tils. . .	kr.	4778	4142	5649

Havnekassen havde i de samme aar ingen udgifter. Byens gjæld androg ved udgangen af 1886 til kr. 3930. Derimod besad den faste eiendomme til en værdi af kr. 6800, hvoraf kr. 5600 falder paa skolebygningen.

Til oplysning om stedets skatte- og formuesforholde hidsættes følgende tabel:

		Antagen formue.	Antagen indtægt.	Skatbar indtægt.	Udlignet skat paa: Formue.	Indtægt.	Tils.
1884	kr.	288,450	88,760	29,690	433	2,518	2,951
1885	»	277,806	77,070	21,535	417	2,634	3,051
1886	»	237,050	80,330	22,102	356	2,416	2,772
1887	»	231,800	79,000	20,600	348	2,352	2,700

Skat paa fast eiendom benyttes ikke. Formuesskatten udlignedes

i 1887 med kr. 1,50 pro mille og indtægtsskatten med kr. 11,12 pr. 100.

For tidsrummet 1870—83 belyses de samme forhold ved følgende opgaver:

		Antagen formue.	Udlignet byskat.	Udlignet fattigskat.	Bykassens gjæld.
1870 . .	kr.	180,000	1,312	748	7,420
1875 . .	»	236,000	2,320	972	7,576
1880 . .	»	321,000	1,897	993	5,757
1883 . .	»	280,000	1,897	934	4,953

Antallet af de af fattigvæsenet understøttede hovedpersoner varierede i aarene 1876—84 mellem 24 i 1881 og 17 i 1884. Middeltallet for den nævnte niaarige periode var 21, hvilket svarer til 4 pct. af folketallet i 1875.

Rægefjord nævnes allerede i Sverres saga, idet birkebeinerhøvdingen Thorgils Fudend i 1206 under et anfald af baglerne flygtede ind i »Rekuvaag«, hvor han lod dem tage de skuder, han havde lastet med ledingsafgiften fra Kvinesdal. I middelalderen dreves i Sogndalselven et rigt laksefiskeri, som i det 14de aarhundrede tilhørte den mægtige, østlandske Sudrheimsæt, men i 1368 solgtes til stamfaderen for ætten Rømer; senere gik det over til de saakaldte »yngre Rømere« og blev fra disse ved en dom af 1508 tildømt Værne kloster, som imidlertid nogen tid efter (1532) med sine tilliggender blev gjenstand for statens sækularisation. I det 17de aarhundrede behandledes Sogndal og Rægefjord som ladested under Stavanger og sees 1645 at have været toldstation. I 1699 ophævedes denne, og stedet henlaa under Flekkefjords told- og Kristiansands kjøbstadsdistrikt indtil 1738, da det ved Kristiansands privilegier af dette aar paany lagdes ind under Stavanger. Omkring 1745 var stedet ifølge *de Fine* beboet af 20 familier, som eiede 17 smaa fartøier. Først ved res 18 juli 1798 fik det atter eget toldsted med frihed til at losse tilladte fremmede varer og udskibe indenlandske varer, uden at skibene behøvede at anløbe Stavanger. Til havnens og ladestedets forsvar blev under sidste krig af stedets beboere opkastet et lidet batteri med nogle faa kanoner ved Sogndalsstranden.

Egersund.

Dette ladested, fordum benævnt *Eikundarsund* (dannet af *Eikund*, der vistnok var det oprindelige navn paa Egerøen), ligger paa gaardene Aarstads og Hafsøens grund i Egersund herred paa sydsiden af en liden vaag, som i en længde af ca. 1000 m. og med en gjennemsnitlig bredde af omtrent 150 m. skjærer sig ind mod Ø fra det smale sund, der adskiller Egerøen fra fastlandet (Egersundet). Byens afstand fra Stavanger er efter jernbanelinjen 76 km. og ad landeveien, saavel over Jæderen som gjennem Bjerkreim og Gjesdal,

79 km. Til Kristiansand er veilængden 191 km. Søværts regnes afstanden fra Kristiansand 22, fra Kleven ved Mandal 15, fra Flekkefjord 8 og fra Stavanger 15 mile. Polhøiden (kirkens) er 58° 27′ 0″ og længden 4° 43′ 10″ v. f. Kristiania.

Byen gjennemstrømmes af Hellelandselvens østlige udløb, ialmindelighed kaldet Egersundselven, og deles derved i to dele, af hvilke den nordøstlige, Damsgaard, ligger paa den af elvens tvende arme omsluttede Hafsø. Byterritoriet, hvis grænser er bestemte ved res. 3 januar 1846, og som maaler 32 ha., er for den bebyggede dels vedkommende nogenlunde fladt, men hæver sig i udkanterne op mod de kuperede omgivelser. Den vestlige halvdel af byen, omtrent indtil kirken, er efter branden i 1843 temmelig vel reguleret, ligesaa hovedbyens østlige parti til henimod broen, hvilket brændte i 1859 og 1862; forøvrigt er derimod bebyggelsen tæt, uregelmæssig og med smale gader. Bygningerne er lave og saagodtsom udelukkende af træ. De beboede huses antal var i 1865 237 og i 1875 247. Assurancesummen af de brandtakserede eiendomme udgjorde ved udgangen af 1840: kr. 341,000, 1850: kr. 539,000, 1860: kr. 727,000, 1870: kr. 982,000, 1880: kr. 1,185,000 og 1885: kr. 1,383,000. Længden af stedets 25 veie og gader opgives for tiden (1887) til omtrent 5000 m. og fortaugene til ca. 4000 m. Brolægning haves, i betragtning af den gode veifyld, kun for endel fortauges vedkommende. Der fandtes i 1876 8 offentlige og 30 private brygger, en kai, 74 m. lang, samt en ballastkai. Der er 2de torve, henholdsvis 940 og 520 km². Siden 1875 holdes gaderne oplyste med jordoljelygter.

Som havn for stedet tjener dels sundet ret ud for byen, hvor der overalt er god, beskyttet ankerplads med 10 til 15 m. vand, dels selve den i byen indskjærende vaag, som yderst har en dybde af omtrent 6 m. og længere ind for endel aar tilbage blev opmudret til henimod 4 m. Vaagen tilgrundes imidlertid nu mere og mere, da den her udløbende elv medfører en mængde dynd, og de fornødne mudringsarbeider har byen i de senere aar savnet tilstrækkelige midler til at lade udføre.

I geistlig henseende danner ladestedet sammen med herredet af samme navn hovedsognet i Egersund prestegjæld, hvis sogneprest har embedsbolig lidt udenfor byen. Denne har derhos særskilt kateket. Hvad de judicielle forretninger angaar, hører byen under Egersund tinglag og Dalenes sorenskriveri. Sorenskriveren, der bor i byen, er tillige politimester og magistrat (res. 24 sept. og 3 decbr. 1868). Distriktslægen i Egersund lægedistrikt har ligeledes bopæl i ladestedet, hvor der endvidere siden 1830 er et apothek, hvis indehaver har personligt privilegium. Sundhedsvæsenet er ordnet ved forskrifter, approberede under 20 januar 1886. Ved toldstedet, om hvis distrikt se side 5, er ansat 1 over- og 1 undertoldbetjent samt 2 rorskarle, hvorhos der paa Egerøen er stationeret 1 rorskarl ved Skadberg og 2 ved Kompasfjeld. Fremdeles er der ansat en lodsoldermand, hvis distrikt omfatter 5 stationer (Egersund, Midbrød,

Vatnemoholmene, Sirevaag og Horr) med ialt 23 lodse (1885), og som tillige er offentlig havnefoged. Kommunebestyrelsen bestaar af 5 formænd og 15 repræsentanter.

Af offentlige bygninger og indretninger kan merkes:

Kirken, en anselig trækirke, oprindelig bygget som langkirke, men omkring 1750 forandret til korskirke, idet den vestre ende blev udflyttet og et tverskib tilbygget. Dens alder kjendes ikke, hvorimod aarstallet 1607 forekommer i følgende paa altertavlen anbragte inskription:

»Udi Magister Lars Schavenii tid,
Bisp i Stavanger, denne Taule var flid
Anno 160 der til 7 man skrev
Den 7de Novembr. denne Taule ferdiget blev«.

Kirken, hvis indre er udstyret med træskjærerarbeide, og som i 1887 er undergaaet en større restauration, tilhører landsognet og havde tidligere adskillig indtægt af stoleleie af ladestedets indvaanere. Nu er derimod alle stolestader frigivne, mod at byen aarlig betaler kr. 400 til landsognet. Den eier en part af gaarden Veshovde i Egersund herred, af skyld mk. 2,19, samt en kapital paa lidt over kr. 9000.

Kirkegaarde. Af saadanne haves en i byen ved kirken, en paa Damsgaard, en paa prestegaarden samt to paa Aarstad, af hvilke den ene anskaffedes i 1885 (jfr. res. 19 aug. s. a.). Denne sidste eies af byen, de øvrige af landsognet.

Et bedehus blev indviet 24 august 1879.

Middelskolen er en fortsættelse af den tidligere høiere almueskole og traadte i virksomhed i 1878 (plan approberet 26 aug. s. a.); ved res. af 5 april 1879 fik den ret til at afholde middelskoleexamen. Undervisningen besørges for tiden af 4 faste lærere, hvoraf som andenlærer stedets kateket (jfr. res. 9 nov. 1878), samt 3 lærerinder. Skolen har 6 middelklasser samt en 2aarig forberedelsesklasse. Elevernes antal er nu 93 og i regelen omtrent 100, hvoraf ca. 40 piger. Undervisningen er fælles i alle klasser. Til skolelokale indkjøbtes i 1870 en større bygning for kr. 12,000, hvoraf sparebanken som gave tilskjød det halve.

Almueskolen har 5 lærere og 3 lærerinder, af hvilke den ene kun underviser i kvindeligt haandarbeide. Elevernes antal var i 1885 410 og i 1887 473 (232 gutter og 241 piger), fordelt paa 5 gutteklasser, 5 pigeklasser og 3 fællesklasser. Skolebygningen, der indeholder 7 skoleværelser, er opført i 1845 og i 1881 paabygget anden etage. I forbindelse med almueskolen virker siden 1882 en haandgjerningsskole for piger og siden 1885 en arbeidsskole for gutter.

Almuebiblioteket, stiftet 1860, har lokale i middelskolens bygning og tæller ca. 1000 bind.

Et kommunalt sygehus blev opført i 1879 og taget i brug i det paafølgende aar. Brændevinssamlaget havde af sit overskud bidraget dertil med noget over kr. 14,000.

Vandverket, til hvis istandbringelse brændevinssamlaget bidrog kr. 50,700, blev anlagt i 1877. Indtagsbassinet ligger i SØ for byen med en trykhøide af omtrent 56 m. over høieste brandkum. Hovedledningen indtil bygrænsen er 565 m. lang og de samlede rørledningers længde 3047 m. En ledning er under elven ført over til Damsgaard. Brandkummernes antal er 18; der haves 6 offentlige tappeposter og 181 private indtag (1887). Brandvæsenet, ordnet ved regl. 15 decbr. 1877, er underlagt en ulønnet branddirektør; derimod er 1 brandmester og 4 konstabler fast lønnede. Ved res. 19 novbr. 1877 (jfr. res. 3 juli 1882) er byen tilstaaet en nedsættelse af 20 % i den almindelige brandkontingent.

Posteksped itionen blev ved cirk. af 4 sept. 1848 oprettet fra 1 januar 1849; tidligere var der kun postaabneri. Antallet af de herfra afsendte breve var i 1872 22,500, 1880 36,800, 1885 42,500 og 1886 60,100 stkr., hvoraf henholdsvis 2434, 6800, 9000 og 13,200 stkr. til udlandet. I de samme aar ankom fra udlandet resp. 3336, 7700, 11,000 og 9600 breve.

Telegrafstationen aabnedes i 1857. Paa grund af den undersøiske telegrafforbindelse med Skotland, hvis kabel, aabnet for korrespondance den 19 aug. 1869, her føres i land, har den været en af de betydeligste i riget og havde ved udgangen af 1886 ialt 18 faste betjente foruden bud. Om korrespondancen se side 77. Fra næste sommer vil imidlertid grænsestationen rimeligvis blive henlagt til Arendal.

Af foreninger og selskaber, der virker inden byen, bør nævnes:

Ynglingeforeningen, hvis formaal er at beskjæftige unge mennesker udenfor arbeidstiden med nyttig læsning og deslige, stiftedes i 1880 og tæller ca. 100 medlemmer. Den har leiet lokale.

Understøttelsesforeningen, en syge- og begravelseskasse, der oprettedes i januar 1871, tæller for tiden (1887) 307 medlemmer og havde ved udgangen af forrige aar en formue af kr. 5026.

Egersunds og omegns træplantningsselskab, stiftet 17 april 1878 og allerede i 1879 tællende 70 medlemmer, har indkjøbt øen Bilstadholmen og paa 25 aar leiet det paa Vaagens nordside liggende fjeld »Kontrari«, hvor det 1881 havde udplantet 29,000 trær.

Stedets sparebank, approberet 29 nov. 1839, forvaltede ved udgangen af 1886 en indskudskapital paa kr. 588,400 og besad en opsparet formue af kr. 81,100. Indskydernes antal var 1545.

En skibsassuranceforening, hvis plan approberedes under 17 sept. 1862, var allerede i 1870 igjen gaaet ind.

720477 A

Byens hjemmehørende folkemængde var efter tællingen i 1885: 2799 mod i 1875: 2419, i 1865: 2146, i 1855: 1646, i 1845: 1231, i 1835: 1103, i 1825: 778 og i 1801: 684. Antallet af tilstedeværende indbyggere var derimod i 1885 2676 og i 1875 2408. Befolkningstilveksten var saaledes navnlig i tiaaret 1825—35 meget betydelig. Af indbyggerne var i 1875 55 dissentere.

Efter folketællingsopgaverne fandtes der i 1875 6 embedsmænd, 33 bestillingsmænd, 41 handlende med 20 betjente, 105 haandverkere med 58 svende og drenge, 26 skibsførere, 93 styrmænd og matroser og 119 tjenere. I 1885 taltes der 5 embedsmænd, 32 bestillingsmænd, 50 handlende med 26 betjente, 69 haandverkere med 93 arbeidere, 16 skibsførere, 9 styrmænd, 54 matroser og 126 tjenere. Ifølge magistratens fortegnelse var der i 1875 51 handelsborgere, 24 skipperborgere samt 7 kvinder med handelsbevilling, medens ved udgangen af 1885 antallet af disse klasser af næringsdrivende borgere var henholdsvis 53, 38 og 9.

Antallet af stemmeberettigede borgere var i det hele prestegjæld (altsaa indbefattet Egersund og Ogne herreder) i 1882 244 og i 1885 419, som udkaarede henholdsvis 3 og 5 valgmænd. Ved sidste formandskabsvalg (1886) havde ladestedet 208 stemmeberettigede.

Egersunds **handel** var oprindelig en mellemhandel mellem Bergen og Østlandet, og gjennem hele forrige aarhundrede havde stedet neppe anden direkte forbindelse med udlandet, end at der af og til gik lidt fiskevarer til Danmark, medens hollandske og senere engelske hummerbuiser hentede 10—20 ladninger hummer i udhavnen Vatnemoholmene. Først efterat ladestedets beboere i dette aarhundrede havde begyndt at tage del i det ved Skudenes faldende vaarsildfiske, blev handelen af noget større betydning, og navnlig blev sild en vigtig udførselsgjenstand, da man fra midten af tyveaarene havde faaet et rigt sildefiske i ladestedets omegn. Eksporten af sild, der i 1820 udgjorde ca. 5000 tdr. og i 1825 ca. 10,000 tdr., steg nu efterhaanden, indtil den 1839 naaede 31,430 tdr. og 1840, da den var paa sit høieste, endog 39,093 tdr. Da vaarsilden nu forlod den sydlige del af amtets kyst, aftog ogsaa Egersunds udførsel meget, saa at den i aarene 1843—45 gjennemsnitlig alene udgjorde 13,800 tdr. Imidlertid anlagde stedets handelsmænd adskillige salterier dels i omegnen af Haugesund, dels i det saakaldte nordre distrikt, og eksporten fra ladestedet vedblev i det følgende tidsrum at holde sig paa gjennemsnitlig 15—20,000 tdr. om aaret, indtil den ved vaarsildfiskets ophør i begyndelsen af syttiaarene svandt ind til en ubetydelighed, nemlig 1710 hl. gjennemsnitlig i 1876—80 og 3626 hl. gjennemsnitlig i 1881—85, nu hovedsagelig fedsild og produkt af stedets deltagelse i sildespekulationerne paa Nordland. — Derimod har Egersund ligeindtil den sidste tid været en af de vigtigste udførselspladse for levende hummer. Sit høidepunkt naaede denne eksport i aarene 1865—67, da der udskibedes omkring 200,000 stykker aarlig. Senere har udførselen kun i et enkelt aar naaet op til

100,000 stykker, nemlig i 1882; men de 4 sidste aar viser atter en sterkere tilbagegang end nogensinde tidligere, idet der i 1883 udskibedes 70,700, i 1884 48,000, i 1885 11,800 og i 1886 endog kun 8400 stykker. Den meste hummer sendes til Kristiansand og Stavanger, hvorfra den ekspederes videre til udlandet. — Siden begyndelsen af sekstiaarene har handelen med fersk makrel og laks, nedlagt i is, været temmelig betydelig. Eksporten af disse artikler, der ligesom hummeren næsten udelukkende gaar til England, har i 1881—85 udgjort et gjennemsnit af 229,250 kg. makrel og 22,680 kg. laks om aaret. I 1886 var de tilsvarende tal henholdsvis 260,860 og 16,330 kg. — Af andre produkter, der er gjenstand for salg til udlandet, maa nævnes fajance og pottemagerarbeide fra stedets fabriker. De gaar væsentlig til Sverige, dels direkte, idet ogsaa svenske smaafartøier oftere indfinder sig for at gjøre indkjøb, dels over Kristiania og Trondhjem. Den samlede eksport, iberegnet udførselen over de to nævnte steder, udgjorde 1881—85 i aarligt gjennemsnit 110,000 kg. fajance og 92,500 kg. pottemagerarbeide, særskilt i 1886 188,000 kg. fajance og 93,300 kg. potterivarer. — Endelig maa anføres, at der i aarene 1864—68 samt 1871—78 gjennem Egersund tolddistrikt foregik en ikke uanseelig eksport af titanjernmalm fra det engelske kompagnis gruber ved Koldal, hvorfra malmen paa en hestejernbane transporteredes ned til Skivoldsvig, 4 km. søndenfor ladestedet. Den største udførsel fandt sted 1872 og 1873, henholdsvis 2181 og 2732 ton, og det samlede kvantum, der i ovennævnte aarrække udgik fra ladestedet, naaede op til ca. 16,000 ton.

Den direkte indførsel fra udlandet indskrænker sig væsentlig til stenkul, forskjellige jord- og lerarter til brug ved de keramiske fabriker samt endel manufakturvarer og af og til lidt korn. I gjennemsnit for de to sidste aar fortoldedes saaledes omtrent 60,000 hl. stenkul, 1 mill. kg. jord og ler samt manufakturvarer til en værdi af ca. kr. 20,000.

Den samlede aarlige værdi af stedets import og eksport samt beløbet af de opkrævede toldintrader siden 1866 sees af følgende tabel:

		Indførsel. Kr.	Udførsel. Kr.	Tilsammen. Kr.	Toldintrader. Kr.
1866—70	gj.snitl.	172,900	328,700	501,600	14,297
1871—75	—	286,200	181,100	467,300	11,378
1876—80	—	200,200	157,700	357,900	11,625
1881—85	—	260,700	227,400	488,100	13,626
1886	—	152,700	170,600	323,300	12,559

Saavel for ud- som for indførsel er de britiske øer Egersunds vigtigste marked. Af de til stedet i 1885 med ladning ankomne 38 skibe, tilsammen drægtige 3908 ton, indtraf de 31, med en samlet drægtighed af 3137, fra Storbritannien og Irland. Af de samtidig udgaaende 40 fartøier med ladning, drægtige ialt 4423 ton, gik de 25 med en drægtighed af 3448 ton sammesteds hen.

Byens opland er Egersund, Ogne og Helleland, den største del af Bjerkreim samt en del af Heskestad herreder med en befolkning af blot 7—8000 mennesker. Da derhos stedets handelsstand er forholdsvis talrig, er det neppe uden grund, at der klages over en stor konkurrence. Medens sildeeksporten dreves i større udstrækning, forbandt byens forretningsmænd hermed nogen kornimport, især til omegnens forsyning med rug; men denne fortjeneste er i de senere aar væsentlig bortfaldt. En kortvarig belivelse af smaahandelen indtraadte under jernbaneanlægget; men efter dettes fuldendelse har den forbedrede adkomst for landbefolkningen til at sælge og kjøbe sine varer i Stavanger, ifølge de handlendes opfatning i Egersund, for den mindre by medført et tilsvarende afbræk.

Retten til brændevinssalg samt til udskjænkning af brændevin, vin og øl er overdraget et samlag, hvis statuter første gang approberedes ved res. 30 aug. 1873, og som i de senere aar har havt et udsalgs- og et udskjænkningssted. Dets omsætning i de sidste 5 aar belyses ved følgende tabel:

	Solgt Brændevin. Liter.	Bruttoindtægt. Kr.	Overskud. Kr.
1882	19,368	17,081	5,845
1883	22,474	19,304	6,741
1884	22,275	17,002	5,715
1885	22,765	18,957	7,315
1886	21,978	18,980	6,418

Skibsfarten knyttede sig tidligere nær til sildebedriften. Dels bragte stedets skuder den saltede vare til Sverige og Østersøen, dels fandt de sysselsættelse under selve fisket som transport- og logisfartøier. Nogen beskjæftigelse har i en aarrække ogsaa fragten af det fra byen udførte stentøi forskaffet. Fra begyndelsen af sekstiaarene begyndte man at erhverve større skibe til almindelig fragtfart, samtidig med at smaaskudernes fortjeneste ved dampskibenes voksende overtagelse af kysttrafikken og sildefiskets ophør mere og mere tabte sig. I ottiaarene har fragtfaldet ogsaa for de større fartøiers vedkommende rammet stedet føleligt.

Byens handelsflaade var ved udgangen af:

1850	36	fartøier, dr.	495	k.læster
1860	57	— , »	718	»
1870	54	— , »	1217	»
1875	28	— , »	2310	»
1880	33	— , »	7633	reg.ton
1885	32	— , »	7840	»

hvoraf i sidstnævnte aar 2 dampskibe paa tilsammen 616 ton og 23 større seilfartøier paa ialt 7000 ton, altsaa kun 7 mindre skuder.

Fra indenrigske steder blev der i 1885 indklareret ialt 104 seilfartøier, dr. 3090 ton, alle med ladning, medens der til saadanne steder afgik 88 fartøier, dr. 2642 ton, hvoraf 19 fart., dr. 400 ton, med ladning. Samme aar blev byens havn anløbet af 800

dampskibe, hvoraf 704 gik udelukkende i kystfart, medens 96 passerede stedet i rute mellem udlandet og nordenfor liggende byer.

I denne forbindelse kan det ogsaa nævnes, at Egersund siden sekstiaarene har været et af de fornemste udgangspunkter for de svenske bankskjøiter, der hvert aar fra april til september driver fiske paa det saakaldte jydske rev. Især i fiskets begyndelse kan det hænde, at der i stedets havn paa en gang ligger 40 à 50 deslige fartøier, som løber ind her, dels for at oppebie gunstigt veir, dels for at forsyne sig med agn (skjæl eller makrel).

Industri. Af fabrikanlæg findes følgende: 1) Egersunds fajancefabrik, der er et af amtets ældste og betydeligste anlæg. Den begyndte egentlig allerede i 1845 som potteri for tilvirkning af brunt stentøi, undergik omkring 1858 en betydelig udvidelse og forbedring og indrettedes fra 1867 for produktion af fajance. Efter en stansning i 1876 blev anlægget, som hidtil var drevet for enkeltmands regning, solgt til et aktieselskab for kr. 156,000. Produktionen opgives i 1885 til ca. 900,000 kg. fajance og arbeidsstyrken til 180 à 190 arbeidere, hvoraf omtrent 40 kvinder. Nu er arbeiderne paa faa undtagelser nær alle norske; tidligere var de hovedsagelig engelske. 2) Damsgaards potteri, anlagt i 1865, tilvirker brunt og gult stentøi og sysselsætter 12 mand (tidligere flere). Ogsaa Eie potteri, der forøvrigt ligger udenfor byen, har sine fleste arbeidsfolk i denne. Idethele forstaar de fleste i Egersund sig paa pottemageriet, da det er almindeligt, at gutterne efter konfirmationen arbeider 1 à 2 aar paa fabrikerne. 3) Aaberg mølle, bygget 1872, har 6 par møllestene samt byggryns- og havregrynskvern og beskjæftiger 5 mand. Byens gamle skibsverft drives derimod nu kun som reparationsverksted uden faste arbeidere.

Byen har 2 bogtrykkerier, hvorfra udgaar tvende aviser »Egersunds-Posten« (siden 1865) og »Dalernes Tidende« (siden 1885), begge 2 gange ugentlig.

For ladestedets arbeiderbefolkning er jordbruget en ikke uvæsentlig binæring. I byens umiddelbare naboskab, omend for det meste udenfor dens grænser, er med paaagtelsesværdig flid og stræbsomhed en stor del smaa jordstykker, beliggende opover bakke- og fjeldskraaningerne, blevne opryddede og tilsaaede. Hovedsagelig er det poteter, som paa denne maade avles, men ladestedet sættes ogsaa istand til derved at underholde en forholdsvis stor kreaturbesætning. I 1875 fandtes saaledes i byen 10 heste, 117 storfæ, 197 faar og 27 svin.

Bykassens indtægter og udgifter i de 3 sidste aar androg til følgende beløb:

Indtægter:		1884	1885	1886
Byskat indbetalt . . .	Kr.	23,664	25,385	25,150
Brændevins- og ølafgift .	»	3,867	3,867	4,133
Af vandverket	»	1,062	1,035	1,207
- skoler	»	5,184	4,839	3,775
Bidrag	»	6,701	7,613	12,870
Iøvrigt	»	1,254	1,742	2,290
Tilsammen . .	Kr.	41,732	44,481	49,425
Udgifter:				
Politivæsen	Kr.	3,998	3,947	3,883
Offentlige arbeider . . .	»	3,707	5,599	10,652
Skolevæsen	»	17,501	17,676	18,366
Fattigvæsen	»	12,046	11,947	11,251
Iøvrigt	»	4,990	5,184	10,986
Tilsammen . .	Kr.	42,242	44,353	55,138

Byens gjæld beløb sig ved udgangen af 1886 til kr. 28,950, hvortil kommer kr. 8400 som rest paa det til Jæderbanen tegnede bidrag. Samtidig opføres kommunens formue til kr. 136,000, hvoraf vandverket kr. 59,000, skolebygninger kr. 36,000, sygehuset kr. 16,300 og andre faste eiendomme kr. 24,700.

Angaaende skatte- og formuesforholde hidsættes følgende tabel:

	Antagen formue, Kr.	Antagen indtægt. Kr.	Skatbar indtægt. Kr.	f. eiend. Kr.	Skat, udlignet paa: formue. Kr.	indtægt. Kr.	tils. Kr.
1884	1,829,700	649,700	235,316	1,897	2,744	19,667	24,308
1885	1,792,300	641,520	208,020	1,907	2,688	20,984	25,579
1886	1,846,700	653,560	219,364	1,941	2,770	22,974	27,685
1887	1,825,000	616,000	200,200	1,955	2,737	22,794	27,486

Formuesskatten blev i det sidst anførte aar udlignet med kr. 1,50 pro mille og indtægtsskatten med omtrent kr. 11,40 pr. 100 kr. skatbar næring.

For tidsrummet 1860—83 belyses ovenomhandlede forhold ved følgende opgaver:

		Antagen formue.	Udlignet byskat.	Udlignet fattigskat.	Bykassens gjæld.
1860 . .	Kr.	?	3,700	2,428	713
1865 . .	»	?	5,728	2,920	—
1870 . .	»	884,000	5,296	6,156	8,244
1875 . .	»	1,044,000	10,312	5,608	12,540
1880 . .	»	1,362,000	13,266	8,973	18,080
1883 . .	»	1,719,000	14,854	8,200	18,383

Stedets havnekasse havde i 1886 en indtægt af kr. 236 i toldprocenter og kr. 136 i renter samt en udgift til lønninger af kr. 34. Dens beholdning ved aarets udgang androg til kr. 3684, men den havde samtidig en gjæld paa kr. 4393.

Legater: 1) Enke Malene Bechs for enker og forældreløse børn, stadfæstet ved res. 8 jan. 1876, oprindelig ca. kr. 3000, der ved udg. af 1886 var steget til kr. 4000. 2) Sorenskriver Feyer og frues legat for flittige og trængende elever af Egersunds almueskole, kr. 400, stadf. ved res. 27 novbr. 1885.

Antallet af de af fattigvæsenet understøttede hovedpersoner varierede i aarene 1876—84 mellem 111 i 1884 og 139 i 1882. Middeltallet for den nævnte niaarige periode var 123, hvilket svarer til 51 pro mille af byens folketal i 1875.

Stedets fortrinlige havn var allerede i middelalderen en af de sterkest benyttede anker- og anløbspladse under farten langs kysten og nævnes i denne egenskab oftere i sagaerne. Saaledes lagde i 1028 Knut den mægtiges store krigsflaade ind her paa det tog, hvorunder han satte sig i besiddelse af Norge og fordrev dets indfødte konge, Olaf den hellige. Derfor heder det i en islandsk skalds hæderskvad over Knut: »Havdyrets kulsorte sider gled haardt frem over havet forbi Lister. Hele Egersundet der syd laa fyldt med havets ski (d. e skibene)«. Derimod varede det længe, inden der reiste sig et handelssted af betydning, og endnu i begyndelsen af det 17de aarhundrede skal her kun have staaet 5—6 huse. I 1653 anføres havnen som hørende ind under Sogndals toldsted samt med nogen ind- og udførsel, og i aarhundredets slutning eiede stedet selv nogle smaafartøier. Fra 1686 til 1738 laa det under Kristiansands kjøbstadsdistrikt, men ovrigik i sidstnævnte aar til Stavangers. Sit oprindelige opsving tog byen i det 18de aarhundredes første halvdel. Den kaldes i Kristiansands privilegier af 1738 et »vel bebygget sted« og tællede ifølge *de Fine* i 1745 142 huse med 5 til 600 beboere. I 1769 var indbyggerantallet steget til omkring 620. Dog fik byen først ved reskr. af 18 juli 1798 eget toldsted. Under indflydelse af indeværende aarhundredes rige sildefiskerier nød den en fortsat, sterk opblomstring, der ikke i væsentlig grad hemmedes ved de betydelige ildsvaader, der i den samme periode er overgaaede stedet. Af saadanne er nemlig fire at anføre. Nat til 13 april 1817 ødelagde en heftig ildebrand 19 vaaningshuse, hvorved 40 familier blev husvilde og mistede sine eiendele; nogle blev ogsaa »forbrændte og forslagne«. Endnu større var skaden den 14 septbr. 1843, da to trediedele af byen, ialt 92 huse foruden de fleste pakboder, lagdes i aske. I 1859 (den 7 juli) tilintetgjordes paany 40 huse, assurerede for 16,285 spd., og da den saaledes rammede bydel atter var opbygget, gik den om morgenen den 20 oktbr. 1862 paa 4 huse nær igjen op i luer, idet 28 husnummere med en assuranceværdi af 18,000 spd. under en orkanagtig storm afbrændte. 70 familier blev ved denne leilighed husvilde.

Paa en ved indløbet til vaagen liggende »vel situeret klippig ø«, Lindøen, havde ladestedets beboere i begyndelsen af forrige aarhundrede ladet opkaste et lidet batteri og paa samme bekostet oplagt 9 smaa kanoner. Disse befæstninger fornyedes for kronens regning under krigsaarene i begyndelsen af indeværende aarhundrede, da der opførtes 2de batterier, hvoraf enkelte levninger endnu er at se.

I eller ved Egersund fandtes i middelalderen to kirker, St. Laurentii

kirke, der var et af de i 1308 priviligerede kongelige kapeller, og St. Mariæ kirke, som synes at have været den egentlige sognekirke. Begge er forsvundne for meget lang tid siden.

Stavanger,

i størrelse den fjerde blandt landets kjøbstæder, ligger, omgivet af Hetland herred, paa østsiden af Jæderens nordligste parti, Tungeneset, ved en vaag af Boknfjordens sydlige arm Byfjorden og umiddelbart i vest for Gandefjordens munding. Polhøiden er for byens domkirke beregnet til 58° 58′ 8″ n. br. og længden til 4° 59′ 9″ vest for Kristiania. Afstanden er med jernbanen fra Egersund 76 og fra Sandnes 15 km., medens den efter landeveien er fra Sogndal (gjennem Gjesdal) 113 km., fra Egersund (over Jæderen) 79 km. og fra Sandnes 14 km. Tilvands udgjør de almindelige dampskibsruter fra Kristiania 71, fra Kristiansand 34, fra Sogndal 17, fra Egersund 15, fra Kopervik 6, fra Haugesund 8 og fra Bergen 25 sømile. Indseilingen fra Tungenes fyr er lidt over $1^1/_2$ sømil.

Det oprindelige udgangspunkt for byens bebyggelse har været bunden af den ovennævnte lille vaag, som i sydøstlig retning skjærer sig ind fra Byfjorden og ved et ca. 150 meter bredt eid adskilles fra det indenfor liggende ferskvand, Bredevandet. Fra dette centrum, der fremdeles danner stadens smukkeste og anseligste del, har husrækkerne først strakt sig mod NV og N langs bjergskraaningerne paa vaagens begge sider. Dog er østsiden forlængst bleven den folkerigeste. Den udgjør en halvø, som paa den vaagen modsatte, østlige hældning begrænses af den saakaldte Østervaag, og hvis nuværende yderste (nordligste) del, Holmen, som navnet viser, tidligere har været omflydt. Midt inde paa denne halvø hæver sig Valberget, hvis vestlige skraaning langs vaagen fra gammel tid af benævnes Skagen, medens bydelen paa dets østlige side har faaet navn efter Østervaag. Endnu længere mod øst, langs søstranden, har der i indeværende aarhundrede reist sig en forstad, der efter et i sin tid drevet salpeterverk kaldes Verket, og som ved lov 12 juli 1848 lagdes ind under byen. Herfra fører temmelig bratte gader op til de søndenfor liggende stadsdele Blaasenborg, St. Peders gjærde m. fl., hvilke ved samme leilighed indlemmedes. Forhen dannede den saakaldte Skolebæk paa denne kant grænsen. Vaagens vestside, Stranden, der i forrige aarhundrede var sædet for den finere butikhandel og de større kjøbmænds boliger, kaldtes i ældre tid Grimsager og tilhørte domkirken. Indover høiderne i vest for Stranden strækker sig stadens gamle ca. 320 ha. store bymark, Egenes, som ved kong Kristian IV's gavebrev af 8 aug. 1607, stadfæstet ved privilegierne af 2 sept. 1735, var skjænket byen og indtil 1771 tjente som havnegang for dens kjør. Efterat det imidlertid paa forslag af

byfoged Søren Schiøtz ved reskr. 20 juli 1771 var bleven bestemt, at Egenes skulde udstykkes og bortfæstes, skred oprydningen hurtig fremad, og den forhen træbare og stenige udmark er nu forlængst forvandlet til vel dyrkede og beplantede, tildels ogsaa smukt bebyggede løkker, som i henhold til resl. 27 nov. 1833 og 23 marts 1852 er solgte til arvefæsteeiendom. Ved lov 25 januar 1866 blev samtlige Egenes-løkker udtrykkelig indlemmede i byen, en forholdsregel, der var bleven nødvendig, efterat det ved overretsdom i en skattesag var konstateret, at de, skjønt ikke optagne i landets matrikul, dog hidtil heller ikke havde erlagt skatter til byen. Sin sidste udvidelse har byen endelig erholdt ved lov 4 mai 1878, som indlemmede store dele af gaardene Hetlands prestegaard og Bispeladegaard med Paradis paa sydsiden og af gaarden Øvre Tastad paa nordvestsiden af staden. Den i henhold til nævnte lov ved resl. 9 decbr. s. a. stadfæstede bygrænse tager sin begyndelse i SØ ved Gandefjorden paa søndre side af Lervigen, skjærer i S Hillevaagsbugten og Mosevandet og ender i NV ved Byfjorden udenfor Kalhammervigen. Til byens territorium hører desuden en række nærliggende øer og holmer; særlig kan nævnes Græsholmen, Sølyst, Engøen og Buøen, hvilken sidste egentlig er det sydligste, ved Nyhavn og Galeivaag næsten afskaarne parti af Hundvaag. Engøen og Buøen kom først ved loven af 1878 ind under byen.

Stavanger er en træby med forholdsvis smaa og lave huse. Det fugtige klima ansees at gjøre murbygninger mindre hensigtsmæssige, og antallet af saadanne er derfor meget ringe. Paa grund af terrænets beskaffenhed er gaderne mangesteds bratte og i de fra ældre tid gjenstaaende bydele i almindelighed meget trange og krogede. I de efter branden i 1860 nyopførte strøg er bebyggelsen nogenlunde reguleret, men selv her er gaderne, med undtagelse af Bredgaden, som er 12,6 m., kun 9,4 m. brede. I den senest bebyggede bydel Bergeland, i S og Ø for Petri kirke, haves dog regelmæssige kvartaler med gader paa 12,6 til 15,7 m. bredde. Den fra andre vestlandske byer vel kjendte bygningsmaade med husenes gavlside ud mod gaden er ogsaa i Stavanger overmaade sedvanlig, selv i de nyere strøg. Det smukkeste parti inden stadens omraade er domkirkens og Bredevandets omgivelser. Her aabner sig nedimod vaagen i nord byens gamle torv, der siden 1850 ved nedrivning af omliggende huse har erholdt en passende størrelse. I modsat retning fører en allé af ærværdige bøgetræer hen til den ved Bredevandet liggende saakaldte Kongsgaard, medens der paa østsiden af domkirken og Kongsgaards have strækker sig et nylig anlagt, men smukt parkanlæg, hvis fortsættelse mod syd langs Bredevandet dannes af byens sedvanlige promenade, Kongsgaden og Ladegaardsveien, der fører ud til kommunens smukke eiendom Hillevaag. Blandt andre punkter, der frembyder et smukt rundskue saavel over fjorden med dens mange øer som over de indenfor liggende fjeldpartier, kan nævnes Valberget med et som vægterstation benyttet stentaarn, der i 1850 opførtes istedetfor et ældre af bindingsverk og bræder. Endnu høiere, men

lidt udenfor bygrænsen, ligger paa en enslig høide i sydvest Vaalandspiben, et under sidste krig bygget udkigstaarn, der fremdeles gjør god tjeneste som sømerke. Ogsaa byen selv tager sig fra søen godt ud med de lange rækker af søboder, de sig over hinanden hævende bydele og i baggrunden mod syd, hinsides Gandefjorden, de blaa Lifjelde, hvis takkede og kuplede former især paa en vakker sommerdag frembyder et smukt farvespil.

Byens hele areal udgjør efter den sidste udvidelse 626 ha., hvoraf 523 ha. ligger paa fastlandet, medens 103 ha. falder paa de ovenfor nævnte under stadens territorium hørende øer. Den har 3 torve: det nysnævnte gamle torv mellem Kongsgaard og vaagen (3148 m.^{2}), Nytorvet ved St. Petri kirke (3300 m.^{2}) og Fisketorvet ved Østervaag (2190 m.^{2}). Paa det sidstnævnte er der indrettet fiskeboder og kreaturskur. Af aabne pladse kan endvidere nævnes Valberget (2874 m.^{2}), parken ved domkirken (8928 m.^{2}), Bjergsteds park (ca. 23,000 m.^{2}) og Mosevandsparken (ca. 21,500 m.^{2}). Antallet af gader, veie og stræder er for tiden (september 1887) omtrent 130 og deres samlede længde 23,770 m., hvoraf 2644 m. brolagt og 12,284 m. forsynet med brolagte fortauge. Kloakernes samlede længde opgives til 14,771 m. Antallet af beboede huse var ved udgangen af 1865 1490 og ti aar senere 1817, hvoraf 1760 almindelige vaaningshuse. Samtlige bygningers assurancesum var den 31 decbr. 1840 kr. 2,265,480; 1850 kr. 3,562,080; 1860 kr. 4,567,320; 1870 kr. 7,833,000; 1875 kr. 9,154,480; 1880 kr. 12,932,150 og 1885 kr. 13,549,200.

Byens oprindelige havn er den ovennævnte vaag, som fra NV mod SØ skjærer ind i byen, og hvor der overalt findes usvigelig ankerbund, selv under den sterke sø, som nordlige vinde stundom kan fremkalde. Den er imidlertid temmelig snæver, omtrent en kabellængde bred og tre kabellængder lang, og trafikken har derfor i stor udstrækning trukket sig over til den rummeligere, østre havn paa den anden side af Holmen. Offentlige kaier findes ved Kranen paa vaagens vestside, ved torvet inderst i vaagen (Torvebryggen), ved Skandsen ytterst paa Holmen (den saakaldte Skandsekai, anlagt i 1873, ca. 250 m. lang) samt endelig ved det nye fisketorv ved Rosenkildealmindingen. Ellers strækker der sig langs havnen en næsten sammenhængende række af søhuse, hvis indre mod gaden vendende side i regelen er indrettet til beboelsesrum og kontorer. Som oplagshavne for vinteren bruges desuden de fortrinlige ankerpladse i Nyhavn og Galeivaag paa Hundvaag, dog mest af mindre fartøier. Til veiledning ved indseilingen tjener siden 1862 et kommunalt havnefyr med sideralapparat, der er anbragt i Valbergtaarnet og lyser 4 kvartmile udover fjorden. En god udhavn for stedets fartøier findes længere ude i Byfjorden ved Dusevig, hvor der ligeledes er anbragt et indseilingsfyr.

Stavanger er sædet for amtmanden i Stavanger amt, som har embedsbolig i byen.

Dens civile øvrighed er i henhold til reskr. 19 juni 1711 byfogden, der tillige er byskriver, notarius publicus, skifteforvalter og eneste magistratsperson, og under hvem ogsaa de politivæsenet vedkommende forretninger var henlagte, indtil et særskilt politimesterembede ved res. 7 mai 1857 blev oprettet.

Kommunebestyrelsen bestaar af 12 formænd og 36 repræsentanter, og var antallet af stemmeberettigede borgere i 1882 1376; i 1885 1446 og ved sidste formandsvalg (1886) 1380.

Stadens vaaben er ifølge et i rigsarkivet opbevaret seglaftryk fra 1649 en liden stub eller afhugget træ, hvorfra der opspirer tre smaa grene med blade paa.

Ved stortingsvalg danner Stavanger sammen med Haugesund et valgdistrikt, der sender 2 repræsentanter til stortinget. I 1882 udkaarede byen 27 og i 1885 28 valgmænd.

I geistlig henseende dannede byen indtil 1 januar 1849 sammen med det nuværende Hetland herred Stavanger prestegjæld, som bestod af 2 sogne, nemlig Frue sogn, der indbefattede saavel byen som en del af landdistriktet, og Randeberg anneks (resten af landdistriktet). Ved res. 19 aug. 1848 blev det Stavanger sognekald tilliggende distrikt indskrænket til kjøbstadens territorium med de ved lov 12 juli s. a. fastsatte nye grænser, medens den øvrige del gik over til et eget, Hetland, prestegjæld. Ved res. 27 juni 1860 deltes Stavanger sognekald i tvende menigheder, Domkirkens og St. Petri, af hvilken sidste igjen St. Johannes menighed blev udskilt ved res. 1 oktober 1884, samtidig som det nu blev bestemt, at den udvidelse af byens grænser, der i henhold til lov 4 mai 1878 i civil henseende allerede var indtraadt fra 1 januar 1879, fra 1 januar 1885 ogsaa skulde gjælde den geistlige inddeling. Byen er saaledes nu delt i 3 selvstændige sognekald, der alle er forsynede med residerende kapellanier. Ved resolutionen af 1860 blev gaarden Bergeland, som oprindelig var en plads under Hetland prestegaard, men fra 1848 avlsgaard for sognepresten i Stavanger, henlagt til sognepresten for St. Petri menighed, medens Kanniket, der fra gammel tid havde været avlsgaard for byens residerende kapellan, blev tillagt Domkirkens prestekald.

Med hensyn til medicinalvæsenet er Stavanger sædet for distriktslægen i Stavanger distrikt, hvilken tillige er overlæge ved amtets sygehus. Det kommunale sygehus har sin egen overlæge. Her findes desuden 7 privat praktiserende læger, hvoraf 4 er ansatte som bylæger, samt 3 apotheker, Hygæa, Svaneapoteket og Hjorten; det første har reelt privilegium, de tvende andre, oprettede ved res. 16 decbr. 1865 og 24 sept. 1883, kun personligt. I denne forbindelse kan det ogsaa nævnes, at kommunen i 1883 har indkjøbt den forhen det gamle firma Ploug & Sundt tilhørende smukke løkke Bjergsted ved Sandvigen, som derefter er indrettet til lazaret og isolationslokale. Da man imidlertid endnu ikke har havt brug for stedet

i saadant øiemed, har hidtil endel af bygningerne samt parken om sommeren været bortleiet som forlystelsesanstalt. Sundhedsforskrifter for byen er approberede ved res. 17 oktober 1865, jfr. res. 26 sept. 1877, 9 decbr. 1878 og 3 mai 1884.

Byens tolddistrikt, hvis inspektør bor i staden, bestaar af Egersund og Stavanger toldsteder og strækker sig fra Sillervigen eller Sildevigen (jfr. skr. 1 okt. 1846) paa grænsen mellem Sogndal og Egersund herreder, hvor Flekkefjord tolddistrikt ophører, mod nord til strandstedet Nerstrand, hvor Bergens tolddistrikt begynder. Ved Stavanger toldsted, hvis distrikt i syd begynder ved grænsen mellem Ogne og Haa, er ansat en toldkasserer, 3 (for tiden 2) overtoldbetjente, 8 undertoldbetjente og 10 rorskarle. Under toldstedet hører derhos toldstationer i Sandnes, Tananger, Tungenes og Kvitingsø. Om toldintraderne se side 136.

Stavanger lodsoldermandskab, som er det fjerde under det vestenfjeldske overlodsdistrikt, har 2 lodsstationer, Stavanger og Kvitingsø, med tilsammen 13 faste og 2 reservelodse (1885). Den ansatte lodsoldermand er tillige offentlig havnefoged og indrulleringsbetjent.

Ved byens postkontor er ansat en postmester med en autoriseret fuldmægtig. Antallet af de ved kontoret ekspederede breve var:

	Afsendte breve.	Ankomne fra udlandet	Tilsammen.
1850	31,200	6,676	37,876
1860	58,964	17,895	76,859
1866	87,041	29,454	116,495
1872	136,300	54,823	191,123
1880	238,400	85,500	323,900
1885	305,900	106,100	412,000
1886	315,100	107,400	422,500

Telegrafstation aabnedes den 4 septbr. 1857. Her er ansat en inspektør og 7 betjente. Af telegrammer ekspederedes følgende antal:

	Afsendte.	Ankomne.	Tilsammen.
1861	5,386	5,898	11,284
1870	16,112	18,489	34,601
1880	25,627	32,013	57,640
1885	25,108	32,128	57,236
1886	25,092	32,376	57,468

I forbindelse hermed kan det nævnes, at byen siden 1881 har telefon, der tilhører en privatmand, som derhos ved res. 19 sept. 1885 har erholdt tilladelse for 5 aar til at udstrække telefonnettet indtil 7 km. udenfor byens grænser. Telefonen har for tiden (1887) 148 betalende medlemmer.

Af **offentlige bygninger og institutioner** merkes:

Domkirken, som, ved siden af kathedralen i Trondhjem og Kongehallen i Bergen, hører til landets merkeligste fra middelalderen bevarede bygværker. Den har i sin nuværende skikkelse en længde af omtrent 60 meter, hvoraf 20 meter falder paa koret, medens bredden er forholdsvis liden. Hovedtaarnet har staaet i den vestre ende, men naar nu kun til gavlspidsen; saafremt det overhovedet nogensinde har været fuldført, er iethvertfald dets øverste del forlængst nedtaget. Den vestlige portal er spidsbuet. Derimod er skibet en af graasten opført, rundbuet basilika, hvis midtskib ved 5 svære, runde piller er adskilt fra de lavere sideskibe. Pillerne forbindes ved rundbuer, som paa flere steder har siksakornamenter, ligesom kapitælet paa en af de søndre piller viser gammelnordiske drageslyngninger. Prædikestolen, der er anbragt paa søndre side ved indgangen til koret, er et pragtstykke af træskjærerkunst i barokstil, arbeidet ca. 1680 i Stavanger af en skotsk billedhugger, Laurits Smith. Koret, som er bygget i de nærmeste aar efter kirkens brand i 1272, er opført af huggen klæbersten i det slags gothisk stil, som i England særlig kaldes »tidlig engelsk stil«. Det er af samme høide og bredde som midtskibet og har zirlige, spidsbuede krydshvælv med rigt udhuggede gurter og slutstene. Buerne udgaar fra smaa paa konsoler hvilende vægsøiler med smukke kapitæler. Korvinduerne udmerker sig ved finhed og slankhed; særlig fremtrædende er det prægtigt udstyrede, store gavlvindu i den østlige ret afskaarne væg, som nu er prydet med nye glasmalerier, forestillende de fire evangelister. Saavel indvendig som navnlig udvendig er der paa koret anbragt en række menneskehoveder af sten, hvoraf et bispehoved og flere kronede. Der er bleven fremsat den formodning, at de kronede hoveder skulde forestille kong Magnus Lagabøter († 1280) og hans sønner Erik († 1299) og Haakon († 1319), medens bispehovedet skulde henvise til den paa Stavanger bispestol i aarene 1277—1303 siddende myndige og stridbare biskop Arne. Blandt andre enkeltheder bør udhæves den lille, særdeles smukke portal paa korets sydside, hvorfra der i sin tid skal have ført en muret gang til den saakaldte Munkekirke; denne gang existerede, skjønt i forfalden tilstand, endnu i 1712, da Arne Magnussøn besøgte kirken, men er nu ganske forsvundet. Inde i koret paa dets søndre væg sees en rigt ornamenteret nische, i hvis bund der har været et vievandsbækken med nu tilmuret hul for vandets afløb. Paa nordsiden falder i øinene den af huggen sten udførte trappe, som fører op til et af de smaa, ottekantede taarne, der findes i hjørnerne mellem skibet og koret. Her staar ogsaa den smukt udhuggede klæberstens døbefont, en af kirkens faa løsøregjenstande, der er levnede fra middelalderen. Korets begge østlige hjørner støtter sig til større, firkantede taarne, hvis kobberspir rager adskillig op over korets gavlspids. I disse taarne, der er opførte af graasten med hjørner og vinduesindfatninger af huggen klæbersten, findes tvende kapeller, det tidligere saakaldte »nordre og søndre skrudhus«, hvilke nu ligesom oprindelig tjener

kirken til sakristier, men som i en længere mellemtid har afgivet lokale for stiftets konsistorium og kapitelsmøder. Her forefindes flere store epitafier med maleri og rigt udskaarne rammer, af hvilke den ene i nordre sakristi hidrører fra den ovennævnte Smith. Kirken, der siden midten af 16de aarhundrede har været brugt som sognekirke, nu i domkirkens menighed, rummer noget over 1500 personer. Dens formue, som hovedsagelig bestaar i kapitaler, indkomne ved salg af jordegods, væsentlig skjænket kirken i løbet af det 17de aarhundrede, andrager til henimod kr. 9000, hvortil kommer aarlig jordafgift af 4 gaarde i amtet.

Kirken skriver sig fra det 12te aarhundredes første halvdel og forudsættes iethvertfald som paabegyndt ca. 1128, da kong Sigurd Jorsalafarer blev viet til sin anden dronning Cæcilia af Stavangers første biskop Reinald og ved den leilighed skjænkede en større gave til bispestolen. Den benævnedes St. Svithuns eller den hellige Trefoldigheds kirke, en enkelt gang ogsaa kristkirken, og var saaledes, foruden til Treenigheden, særlig indviet til den engelske helgen, St. Svithun, der var død som biskop i Winchester 862, og af hvem kirken besad visse relikvier, der opbevaredes i det saakaldte »St. Svithuns skrin«. Da Reinald var af engelsk herkomst, har man, vistnok med fuld ret, antaget, at han har staaet i forbindelse med kirken i Winchester og har benyttet sig af sin ophøielse til biskop til at udbrede sin lokalhelgens dyrkelse og istandbringe et religiøst fællesskab mellem sin moderkirke og den nye kathedral. Herpaa tyder ogsaa flere ligheder i de tvende kirkers arkitektur. I aaret 1205 omtales kirkens taarn og St. Svithuns skrin, som stod paa høialteret. I 1272 rammedes den af en betydelig ildsvaade, som dog navnlig gik ud over koret Den storartede ombygning, som denne brand fremkaldte, oversteg kirkens økonomiske kræfter, og i aarene mellem 1275 og 1290 sees derfor flere norske biskoper. ja endog biskopen af Skara og paven selv at have udstedt en række afladsbreve for dem, der paa visse festdage besøgte kirken eller ved gaver bidrog til dens gjenopførelse. Henimod 1297 maa den omtrent have været færdig; thi et lignende indulgentsbrev af dette aar gjælder ikke længer kirken selv, men alene et af dens mange altere*). Kirkens glansperiode falder rimeligvis omkring midten af det 15de aarhundrede. Noget før dette tidspunkt, nemlig i 1429, havde den daværende biskop Audun Eyvindssøn sammenkaldt en stor stiftssynode, hvorunder han rigelig skal have betænkt domkirken med gods og guld. Det omtalte St. Svithuns skrin var endnu tilstede i 1517, da dets indhold efter foranstaltning af biskop Hoskuld Hoskuldssøn blev undersøgt, og da der samtidig blev optaget en fortegnelse over kirkens øvrige relikvier**). Alle disse kostbarheder forsvandt under den kort

*) Af altere findes følgende omtalte: Høialteret, altare majus (1298), krosstuka (1288) med ialfald senere (1442) to altaria crucis, altare s. spiritus (1297), Páls stúka (1306), sálustúka (1317), hvis alter kaldes s. Andreæ et Halvardi et omnium animorum christifidelium (1429) eller s. Anders altare (1478), altare s. Michaelis (1320, 1429), Mariu stúka (1322) med altare b. virginis (1296) eller Vor Frue altare, Jonsstúka (1322) med altare s. Johannis baptistæ (1478), Olafs stúka (1345), s. Birgitte altare (1429), Vincentii altare (1442), Gilles altare (1478), Trinitatis altare (1478) og Katharinæ altare (1478) samt maaske et altare s. Laurentii (1322). De tilføiede aarstal angiver de tidligste spor, man finder. Da altere og kapeller aldrig nævnes i fuldstændig række, er det muligt, at flere af de ovenfor opregnede falder sammen.

**) Af saadanne opregner biskop Hoskuld følgende, som han bragte med sig fra Rom som gave til kirken: »Først et stykke af vor herres, Jesu Christi kors og lod vi det sætte under en krystalsten i det forgyldte kors; ligesaa af jomfru Marias hoveddug; ligesaa af apostelen St. Andreas's armlæg; ligesaa af St. Barbaras kjortel; ligesaa af St. Cosmas's legeme; ligesaa af ridder St. Jørgens banner; ligesaa et stort stykke af abbeden St. Sabas ryggetavle; ligesaa noget af de 10,000 ridderes hovedpander«. At kirken imidlertid allerede forhen var vel forsynet med samme slags hellige gjenstande, sees af den samme biskops ovenomtalte inventarieforret-

efter indtrædende reformationstid, og kirken selv truedes nu snart med ødelæggelse. Allerede i 1550 klager et kongeligt brev til den daværende lensherre paa Bergenhus, Christopher Huitfeldt, over, at »domkirken udi Stavanger by saare forfalden er«, hvorfor Huitfeldt fik befaling til at inspicere den, og »hvis den ikke kunde hjælpes med nogen føie bekostning, skulde han lade følge kirken det gods og den rente, som tilforn laa til samme kirkens bygning, paa det den ikke plat forfalder«. I nogle paa Stavanger stifts vegne omkring 1557 til kongen indsendte »nødagtige artikler« klages der ikkedestomindre atter over kirkens bedrøvelige tilstand. Ved kongebrev af 5 mai 1564 blev nu visse afgifter bestemte til kirkens istandsættelse, og denne blev endelig fuldført omkring 1578. Den fornødne sten toges fra den nærliggende St. Olafs kirke, der samtidig blev nedrevet. Femti aar senere var kirken atter brøstfældig, hvorfor Kristian IV i 1630 paabød ei alene borgerskabet i Stavanger, men ogsaa de formuende kirker i stiftet at komme den til hjælp. »Men nu«, siger de Fine i 1745, »holdes den i god stand og er forsynet med smukke ornamenter«. I slutningen af det 17de aarhundrede lod man efter tidens smag »kirken udspække og hvidgjøre med kalkning«. Selvfølgelig belemredes den i samme periode med gallerier og en mængde hængende, lukkede kirkestole, medens dens 6 kjeldere fyldtes med ligkister. Endnu i 1745 havde dog kirken tilbage fra middelalderen en stor klokke med latinske og plattyske inskriptioner, ligesom ogsaa et middelaldersk glasmaleri i det østlige korvindu, forestillende »en katholsk biskop i sin fulde habit«, dengang endnu var bevaret Senere er begge disse ting forsvundne. I indeværende aarhundrede gjorde ønsket om en kunstforstandig restauration af domkirken sig efterhaanden gjældende og kom første gang til orde i 1854. I anledning af Petri kirkes opførelse blev sagen dengang udsat, men den optoges et halvt snes aar senere, og i 1867 og 1868 blev kirkens indre saavelsom det ydre af skibet underkastet en gjennemgribende restauration, som fortsattes i 1871 og 1872 med de tvende østlige taarne og korets ydre Det hele arbeide, som i alt væsentligt udførtes i overensstemmelse med den af arkitekterne von Hanno og Schirmer udarbeidede plan, og hvorved man saavidt muligt søgte at gjengive kirken dens oprindelige udseende, medførte for kommunen en udgift af henimod kr. 130,000. Under restaurationen viste det sig, at saavel pillerne som skibets og hovedtaarnets mure er opførte uden fundament paa en løs stenur, der ikke engang er ført ned til fast grund, og det er derfor næsten ufatteligt. at bygningen har kunnet staa gjennem en række af aarhundreder. Tidligere var kirkens omgivelser ikke gunstige for at skaffe et totalindtryk af dens ydre. En i 1841 foran koret opført almueskole paa den gamle latinskoles tomt samt adskillige andre skur og huse, hvoriblandt ogsaa byens gamle raadhus (senere brandstation), var i saa henseende meget i veien. Herpaa er der imidlertid i de sidste aar rettet ved disse bygningers nedrivelse og anlægget af en park omkring kirken.

Af mere bekjendte mænd vides drotseten Øgmund Finnssøn († 1388) samt biskoperne Audun Eyvindssøn († 1445), Alf Thorgardssøn († rime-

ning, hvorved forefandtes: »Først af St. Svithuns armlæg; ligesaa en linklud, bestænket med vor Herres Jesu Christi blod; ligesaa to store helgenben; ligesaa af de 11,000 jomfruer; ligesaa af den sten, som vor Herre svedede blod og vand paa, da han i urtegaarden bad til Gud Fader; ligesaa af St. Edmunds blodige klæder; ligesaa af den hellige kong Olafs blod i et sølvkar; ligesaa af apostelen St. Paals albue; ligesaa af St. Laurentius; ligesaa af St. Valentinus; ligesaa af St. Villehad Confessor; ligesaa af St. Stefanus; ligesaa af evangelisten St. Marcus; ligesaa ben af en af den hellige Sunnivas følge; ligesaa af St. Thomas af Canterburys klæder, bestænkede med hans blod; ligesaa af St. Clemens's ben; ligesaa ben af den hellige jomfru Juliana; ligesaa af den hellige jomfru Cordula; ligesaa af en hellig jomfru, som heder Genovefa; ligesaa af de hellige jomfruer Agatha og Sigfrida; ligesaa af St. Moses; ligesaa af en hellig mand, som heder St. Vitus; ligesaa et ribben af St. Knuts side; ligesaa ben af sancta Sunniva og hendes medfølgere og af deres skib; og ben af mange andre helgener, hvis navne er glemte af ælde, men som alligevel staar i livsens bog i himmerige«.

ligvis 1480) og Jørgen Erikssøn († 1604) at være begravede i kirken, den førstnævnte i koret, den sidstnævnte straks nedenfor samme d. v. s. i skibet.

St. Petri kirke er en smuk og anselig bygning, opført i aarene 1864—66 paa det saakaldte Hospitalsberg paa St. Peders Gjærde. Grundstenen lagdes den 2 juni 1864, og indvielsen fandt sted den 3 aug. 1866. Allerede kirkens beliggenhed ved det høitliggende Nytorv er meget gunstig og lader dens høie taarn falde i øinene langt ude i fjorden. Den er bygget i romansk stil af upudsede mursten paa en sokkel af huggen sten. Taarnet staar over hovedindgangen, der vender mod sydvest og gjennem et vaabenhus leder ind i skibet. Dette danner en treskibet basilika, hvis hovedskib er høiere end sideskibene og skilles fra disse ved 20 søiler af træ med kapitæler af sinkbronce. Ved skibets øvre ende befinder sig to mindre taarne med opgange til sideskibenes gallerier. Foruden sakristiindgangen har kirken 6 indgange, af hvilke hovedportalen under taarnet indfattes af dobbelte søiler med kapitæler og archivolter, hugne i vegsten. I det ydre træder kirkens karakter af basilika ikke frem, idet alle tre skib er overdækkede af et fælles skifertag. Bygverkets hele længde er 56 m., hvoraf korets 15 m.; skibet har en bredde af 21 m. og koret $12^1/_2$ m.; hovedtaarnets høide er 40 m., de mindre taarnes omtrent 20 m. og skibets noget over 11 m. Kirken, der er bygget efter tegning af arkitekt von der Lippe, har siddepladse for 1500 personer, men antages bekvemt at rumme det dobbelte antal. Dens kostende var, iberegnet planeringsarbeiderne, noget over kr. 200,000.

Frue (Hetlands) kirke, der er sognekirke i Hetland prestegjælds hovedsogn, men tilligemed den nærliggende prestegaard ved Stavangers seneste udvidelse kom indenfor byens grænser, vil blive nærmere omtalt under Hetland herred. Den maa ikke forveksles med den St. Mariæ eller Vor Frue kirke, som i middelalderen fandtes i Stavanger (jfr. nedenfor).

Bedehuse. Af saadanne kan foruden »Bethania«, der nedenfor vil blive nærmere omtalt, nævnes »Nygadens forsamlingshus«, bygget i 1846, missionshuset, der indviedes bededag 1876, samt methodistkirken »Bethel«, som toges i brug i 1875.

Kirkegaarde. Af saadanne haves to i brug, en større paa den forrige Bispeladegaards grund søndenfor Bredevandet, en mindre paa Egenes. Bispeladegaards kirkegaard er ialt ca. 46,500 m.^{2}: dens ældste del, omtrent 11,000 m.^{2}, indviedes i 1834 og laa før lov 12 juli 1848 udenfor byen. Efterat hele Bispeladegaard i 1868 var kjøbt af kommunen, er kirkegaarden bleven udvidet, først i 1869, derpaa igjen i 1882. Den indeholder ialt ca. 10,000 gravsteder. Et gravkapel toges i brug i novbr. 1885. Egenes kirkegaard, henimod 17,000 m.^{2}, er indkjøbt i 1844 og 1854, men benyttes nu sjelden. Den gamle omkring domkirken liggende kirkegaard er nedlagt som saadan, og den saakaldte Fattigkirkegaard paa

den forrige St. Olafs kirkes grund i Kleven er forlængst udlagt til aaben plads. Paa denne sidste har familien Kielland en særskilt indhegnet familiebegravelse.

Kongsgaard, beliggende straks i sydvest for domkirken, mellem denne og Bredevandet, var tidligere residents for Stavangers katholske biskoper. Den omtales allerede i aaret 1297 (D. N. II no. 39) og har været en anselig grundmuret og med fangetaarn forsynet bygning, der holdtes for den skjønneste bispegaard »i disse Nordlande den tid, den var ved magt«. Ved reformationen blev den inddraget under kronen og kaldes allerede 1557 »kongens gaard i Stavanger«; den var da »meget bygfalden, især paa bolværket paa muren« (N. rigsregist. I s. 214) og forfaldt efterhaanden ganske i løbet af det 16de aarhundrede. Endelig blev der efter Kristian IV's befaling i 1607 opført en ny enetages træbygning paa de »skjønne, gamle, murede kjældere«, og denne bygning tjente nu i over 150 aar som bolig for lensherrerne og amtmændene i Stavanger amt, ligesom ogsaa kongerne, naar de kom til byen, tog ophold her *). Ved kong Kristian VII's skjøde af 15 okt. 1770 blev derpaa Kongsgaard, som imidlertid i aaret 1759 havde faaet en ny bygning, der endnu staar, solgt til den daværende amtmand G. Hammer. Senere eiedes den af flere amtmænd, kom derpaa til agent og ridder Gabriel Schanche Kielland og endelig til sorenskriver Eilert Hagerup Schiøtz, som i 1825 atter solgte den til det offentlige til lokale for den lærde skole, som aaret i forveien var besluttet oprettet. Af den gamle bispegaard er der nu ingen anden merkelig levning tilbage end den paa sammes nordøstlige side, nærmest domkirken, staaende aflang-firkantede bygning, den saakaldte Munkekirke, et af huggen sten med hvælving

*) Til minde herom fandtes tidligere over en dør paa kongsgaarden følgende karakteristiske vers (s. Erindringer fra H. Krøyers Liv, Kjbhvn 1870):

»Den gamle Fama veed at sige det for sanden,
At Konger Christian, den Første og den Anden,
Var i Stavanger By, hver i sit Konge Aar,
Samt og de Konger af det Navn og Tal her staaer.
Men Fjerde, Femte, og den Fjerde Friedrich eene;
Samt Sjette Christian og Dronning Magdalene,
Har selv paa Kongsgaard vær't, spist, hvilt og seet sig om,
Hvordan det Konge-Huus dem naadigst forekom,
Som Fjerde Christian til Herredag lod bygge
Aar Sexten hundret syv, hvor Bisper lev'de trygge
Før i Catholskes Tid, da Bispe-Sæde her
Var paa den Sted og Muur, hvor Kongsgaard opført er.
Siden har Kongsgaards Huus fem Majestæter baaret,
De andre, som af Gud til Rigerne var kaaret,
Har i Stavanger Bye ei villet sætte Fod,
Hvis Navne prises dog, thi hver var mild og god,
Men i hvor mange fleer skal kaste Sjun og Øye
Naadigst paa Kongsgaard meer, veed Gud, som talt har nøye
Hver Konges Tal og Tid, indtil han bliver sæt
I Engle-Glæde-Slot og Himlens Cabinet«.

I et andet vers takker den bekjendte amtmand *B. Chr. de Fine* (1745) paa egne og 17 andre amtmænds vegne »med al Glæde og Underdanighed for fri Herberg og Sæde« paa Kongsgaard. Endelig har en følgende amtmand, Henrich Vilhelm Tillisch, som i 1759 efter den »store Konge« Frederik den femtes ordre »af nyt fuldstændig havde opbygget« kongsgaarden, i dennes største sal ladet ophænge en tavle, som paa lazurfarvet grund med gyldne bogstaver angiver navnene paa de konger, der har besøgt Stavanger. Den sidste indskrift findes endnu, de tvende førstnævnte er derimod forsvundne.

og i spidsbuet stil opført kapel, der vistnok skriver sig fra omtrent samme tid som domkirkens kor og allerede omtales i 1317 (D. N. IV, no. 119). Endnu i 1712 saaes her, ifølge Arne Magnussøns beretning, »3 altere, et i østenden og et ved hver side«. I 1745 omtales bygningen under navn af »Fadeburet«, og i samme aarhundredes slutning brugtes den tildels som theater, medens kjelderen, der staar i forbindelse med den gamle bispegaards, tjente som vinkjelder. Da Kongsgaard i 1825 atter blev offentlig eiendom, toges Munkekirken til arkivrum for amtet, men er i den senere tid indredet til opbevaringssted for skolens bibliothek.

Den høiere almenskole. Allerede i slutningen af det 13de aarh. sees byen at have havt en latinskole, der her som andetsteds maa have staaet under domkapitlet og biskopen. Ved reformationen blev skolen fornyet og havde ved 1576 en skolemester og en hører og ved midten af det 17de aarhundrede en lektor, en rektor og to hørere. Ved forskjellige paabud i dette aarhundredes sidste halvdel (s. reskr. 6 mai 1682, 20 nov. 1686) blev imidlertid efterhaanden dens midler og lærerkræfter indskrænkede til fordel for den nyoprettede skole i Kristiansand, indtil et reskr. af 27 nov. 1739 endelig forbød al latinundervisning i skolen, som derved sank ned til en »dansk kristendomsskole« og blev begyndelsen til den senere almueskole *). Noget slags høiere undervisningsanstalt fandtes nu ikke før omkring 1800, da formuende borgere af staden ved sammenskud fik istand en saakaldt realskole. Da ogsaa denne gik ind (1818), oprettedes endelig ved resl. 2 okt. 1824 en lærd skole, der skulde forbindes med en borgerskole, og hvortil der i amt og by subskriberedes ialt 6826 spd., hvoraf 4000 spd. anvendtes til som skolelokale at indkjøbe den ovenfor nævnte gamle amtmandsbolig Kongsgaard. Den lærde skole begyndte sin virksomhed høsten 1826, borgerskolen derimod først 1832. Ved resl. 12 april 1850 blev den omdannet til en »lærd og realskole« og er nu i henhold til skoleloven af 1869 ifølge resl. 14 april 1870 gaaet over til en »offentlig skole for den høiere almendannelse«, bestaaende af middelskole med latingymnasium. Imidlertid var der i 1852 nede ved Bredevandet opført en ny toetages skolebygning af træ, som senere er udvidet, og hvor for tiden 12 klasser har sit lokale, medens den gamle Kongsgaard indeholder rektorbolig og 5 klasseværelser. Skolen har nu, foruden rektor, 4 overlærere, 8 adjunkter og 5 klasselærere. Elevantallet var i 4de kvartal 1886 i gymnasiet 52 og i middelskolen 173, tils. 225, hvortil kommer 60 i den med skolen kombinerede, kommunale forberedelsesskole. Skolens legatformue var den 1 juli 1886 kr. 16,662, dens budgetterede indtægter kr. 27,360 og bevilgede udgifter kr. 66,400. Af legatkapitalen er kr. 7200 skjænket af kong

*) Latinskolens gamle bygning, et tildels af huggen sten opført hus paa den sydøstre side af domkirken, benyttedes af almueskolen ligeindtil 1839, da den nedreves og en ny, bedre indrettet træbygning opførtes paa den gamle tomt. Dette hus blev i 1879 flyttet for at give plads for parkanlægget omkring kirken.

Karl Johan ifølge fundats af 23 okt. 1826 og kr. 4000 af toldkasserer Løvdahl ved testamente af 25 aug. 1851. Skolen har et bibliothek paa omtrent 2200 bind.

Private skoler. Af større private skoler findes: 1) Stavangers private middelskole, der ifølge resl. 5 mai 1885 har ret til at afholde middelskoleeksamen; oprettet 1881, for tiden 14 lærere og ca. 200 elever (gutter), fordelte paa 3 forberedelses- og 6 middelskoleklasser. 2) Frk. Rings pigeskole, egentlig fortsættelse af en ældre, fra omkring 1830 bestaaende skole, har 8 lærere, 11 lærerinder og 160 elever. 3) Frk. Wieses pigeskole, oprettet 1856, med 4 lærere, 11 lærerinder og 170 elever. Begge disse skoler har 10 etaarige klasser.

Almueskolerne, der ved udgangen af 1885 søgtes af 2704 af byens 3829 skolepligtige børn, har 7 etaarige, opadstigende klasser, som med undtagelse af de lavere er særskilte for hvert kjøn. Skoletiden er i 1ste, 6te og 7de klasse 18, i de øvrige 22 timer ugentlig hele aaret igjennem med almindelige ferier. Lærerpersonalet bestaar af 20 lærere og 45 lærerinder. De førstes gjennemsnitlige aarsløn er kr. 1268 (høieste kr. 1760, laveste kr. 960), de sidstes kr. 468 (høieste kr. 640, laveste kr. 352), hvortil kommer lønstillæg af statskassen. Byens 6 friskoler havde ialt 83 klasser med gjennemsnitlig noget over 32 elever i hver. Skolens budget androg i 1880 til kr. 47,800 og i 1885 til kr. 52,380, heri dog ikke medregnet renter af den i skolebygninger og inventar liggende kapital. Byen har for tiden ialt 6 skolebygninger: 1) Østre skole, oprindelig bygget i 1843 ved domkirken, men nedrevet i 1879 (jfr. noten side 116) og flyttet til den østre bydel i nærheden af Nymannsveien; takstværdi kr. 33,000. 2) Blaasenborg skole, en liden uanselig bygning, der tidligere var landsskolebygning og efter byens udvidelse i 1848 afkjøbtes Hetlands kommune. 3) St. Petri skole A ved Nytorvet, ny opført i 1877, 12 skoleværelser, kostende kr. 28,000. 4) St. Petri skole B ligger ved siden af skolen A og har legeplads fælles med denne; var tidligere en privat bygning (møbelmagasin) og indkjøbtes i 1859 for kr. 8000. 5) Sandvigens skole, i byens vestre del, er opført i $18^{58}/_{59}$ med kostende kr. 12,000. 6) Buøens skole tilhørte tidligere Hetlands skolevæsen og erhvervedes af byen efter dennes sidste udvidelse. Almueskolen har nogle legater, bl. a. fra toldkasserer Løvdahl kr. 4000, hvis renter anvendes til fattige skolebørns beklædning samt til bøger og skrivematerialier.

Søndagsskoler har været i virksomhed gjennem et langt tidsrum. For tiden holder den i 1868 stiftede »søndagsskole-forening« saadanne igang for ukonfirmerede børn med frit lokale i almueskolebygningerne. Antallet af børn er nu ca. 1800, fordelte paa 40 klasser med 60 lærere og lærerinder, undervisningstiden søndag form. kl. 9—10. Søndagsskolen har et legat fra toldkasserer Løvdahl paa kr. 2000.

Den tekniske aftenskole traadte i virksomhed høsten 1878 samtidig med, at den ældre offentlige tegneskole ophørte. Ifølge den ved res. 22 decbr. 1877 approberede plan er dens øiemed at meddele de for haandverk og lignende industri nødvendigste theoretiske kundskaber og færdigheder. Skolen, som ved udgangen af 1886 havde 6 lærere og 127 elever, har en forberedelsesklasse, 3 tekniske klasser og en tegneklasse, til hvilken sidste ogsaa kvinder har adgang. Dens budget udgjør kr. 5400, hvoraf statskassen bidrager kr. 2500. Skolepengene er 2 kr. halvaaret, undervisningstiden 2 aftentimer i ugens 5 første hverdage og undervisningsgjenstandene: tegning, modellering, norsk, regning, geometri, fysik, kemi og bogholderi. Bestyrelsen bestaar af 4 af kommunebestyrelsen valgte medlemmer samt af skolens førstelærer. Lærerne ansættes af formandskabet med departementets approbation. Siden høsten 1880 har skolen sin egen murbygning paa Bergeland, hvilken med inventarium har kostet kommunen omtrent kr. 32,000. Dens bibliothek tæller 400 bind.

Sømandsskolen begyndte sin undervisning i vinteren 1854—55. Dens elevantal, som i aarene 1874—78 naaede op til 180 à 190, er senere gaaet sterkt ned og udgjorde i det sidstforløbne skoleaar kun 62. Lærerpersonalet, der retter sig efter søgningen, bestaar nu af en førstelærer og 4 à 5 hjælpelærere. Skolen har tilskud af stat og kommune.

Arbeidsskolen for gutter, oprettet 1879 af et privat selskab, aabnedes den 8de januar 1880. I 1883 toges dens egen, rummelige og velindrettede, nye bygning paa Nymannsmark i brug. Den har 3 store, lyse arbeidsværelser, hvor paa en gang tilsammen 100 gutter kan sysselsættes. Da eleverne er delte i 2 partier, hvoraf hvert arbeider 2 timer hver eftermiddag i ugens 5 første virkedage, har skolen i de to sidste aar været søgt af omtrent 200 gutter, alle (med undtagelse af et snes betalende) fra almueskolens øverste klasser. Undervisningen, der er indskrænket til de 6 vintermaaneder og ledes af en specielt uddannet bestyrer, sker ved 6 haandverkere og omfatter snedker-, dreier- og skomagerarbeide. Udgifterne, ca. kr. 4500 aarlig, dækkes dels ved private bidrag, dels ved tilskud fra brændevinssamlaget samt en liden statsbevilling. Paa bygningen, der er assureret for kr. 12,000, hviler en gjæld af kr. 4476.

Haandgjerningsskolen for piger, der har bestaaet siden 1849, besøgtes i 1885 af 40—50 elever, der nød undervisning i forskjelligt kvindeligt haandarbeide. Den har et legat fra toldkasserer Løvdahl paa kr. 2000 og faar aarlig et lidet bidrag af kommunen.

Kommunebiblioteket, der aabnedes den 1 sept. 1885 i sømandsskolens gaard ved torvet, er væsentlig tilveiebragt ved bidrag af brændevinssamlaget og tæller 8650 bind. Dets løbende udgifter bestrides af kommunen. Et tidligere bestaaende athenæum er for nogle aar siden opløst.

Børneasyler. Det ældste af disse, nu St. Petri menigheds, oprindelig stiftet 1844, har for tiden ca. 70 børn og eier sin egen bygning paa St. Peders Gjærde samt 7 legater til beløb af kr. 9960, bl. a. et fra toldkasserer Løvdahl paa kr. 4000. Det tilsvarende for Domkirkens menighed er stiftet 1871 og har 140 børn og et hus, værd kr. 7200. Endelig virker siden 1864 en pleiestiftelse for smaabørn i sin egen, i 1868 indkjøbte, bygning i Kleven; ca. 20 børn optil 8 à 10 aar, legatkapital kr. 6466, hvoriblandt kr. 4500 ifølge snedkermester Christian Jakobsens gave af 1879, stor oprindelig kr. 4000. Pleiestiftelsens indtægter var i 1886 kr. 2638.

Josefines stiftelse for pigebørn af almueklassen begyndte sin virksomhed den 10 juni 1834 efter mønster af Eugenias stiftelse i Kristiania og opkaldt efter daværende kronprinsesse Josefine. Dens bygning, der ligger i Kongsgaden og indeholder 10 værelser foruden kjøkken og kjelderrum, toges i brug i november 1840. Som stiftelsens egentlige grundlægger bør ansees farver John Haugvaldstad, der skjænkede den saavel en jordeiendom »Haugvaldstads minde«, nu værdsat til ca. kr. 20,000, som en legatkapital paa omtrent kr. 50,000. Børnene, hvis antal mindst skal være 25, opdrages til duelige tjenestepiger og undervises derfor saavel i haandarbeider som i kjøkkenstel. De forbliver i anstalten indtil 16 à 17 aars alderen. Undervisningen besørges af 1 lærer og 3 lærerinder. Foruden ovennævnte legat eier stiftelsen et stort antal mindre legater, tilsammen henimod kr. 30,000. De vigtigste af disse er madame Børresens legat paa kr. 4000 (nu kr. 6070), toldkasserer Løvdahls paa kr. 4000, hattemager S. Vagles paa kr. 1200, madame Johanne Olsens paa kr. 1600 (nu kr. 1952), madame Thorsens paa kr. 1200, G. Grødem og hustrus paa kr. 1600, M. B. Schreuder og hustrus paa kr. 3663 samt S. Gundersen og hustrus paa kr. 4000. Dens samlede indtægter udgjorde i 1885 kr. 5698 og dens udgifter kr. 4458.

Bethania-stiftelserne. Den første begyndelse til det storartede kompleks af veldædige indretninger, som gaar under dette navn, og som skylder sogneprest Lars Oftedahls utrættelige virksomhed sin tilblivelse, var forsamlingshuset »Bethania« for 2000 tilhørere, som opførtes vinteren 1874 paa Bergeland og toges i brug 5 januar 1875, men endnu samme høst udvidedes til næsten det dobbelte. Husets samlede kostende var kr. 32,000. der i forveien var indkommet som frivillige gaver. Her holdes foruden bibellæsninger og kvindeforeningsmøder, tvende gange ugentlig kristendomsskole for voksne i et antal af 400 à 500. — Den første stiftelse, der sluttede sig hertil, var Bethania waisenhus no. 1 for 50—55 forældreløse gutter i alderen 12—15 aar, hvilket begyndte sin virksomhed den 15 januar 1877 i en dertil opført bygning, som med inventar kostede omtrent kr. 32,000. Dets aarlige udgift er ca. kr. 12,000, heri ikke medregnet gaver in natura af fødemidler og klæder. Foruden nogle mindre legater eier stiftelsen et større legat paa ca. kr. 80,000, skjænket i 1879 af snedkermester Christian Jakobsen, og af hvis renter $^2/_3$

anvendes til husets underholdning, medens 1/3 lægges til kapitalen. — I 1878 byggedes og aabnedes waisenhuset no. 2 for 20 forældreløse gutter i alderen 8—12 aar. I samme aar aabnedes i et for kr. 10,800 indkjøbt hus i samme kvartal et børnehjem for 25 smaa, baade gutter og piger, mellem 1 og 8 aar; denne anstalt, som i 1886 er betydelig udvidet, forsørger nu 30 à 35 børn. — I april 1880 indviedes guttehjemmet no. 3 for 10 gutter over 14 aar; senere er det paabygget og udvidet, saaledes at det nu afgiver plads for 20—25 gutter, som dels gaar i haandverkerlære, dels søger middelskolen eller gymnasiet. Hvert aar udgaar flere herfra som studenter. — Endelig aabnedes i 1881 et saakaldet »Herberge« for trængende embedsmænds børn, rummende 12 gutter, som besøger gymnasiet; de faar kost og bolig, men holder sig selv klæder. Ogsaa dette herberge fik ifjor en større udvidelse. — Stiftelserne har egen skole med 2 klasser i waisenhuset no. 1, 1 klasse i no 2 og 1 klasse i børnehjemmet. Fremdeles er der med samme forbundet et bogtrykkeri og bogbinderi, der drives i en egen bygning med omtrent 20 arbeidere og hvor endel af waisenhusbørnene daglig sysselsættes i nogle timer. Fra trykkeriet udgaar 4 blade: »Vestlandsposten«, »Vestlandspostens tillæg«, »Bibelbudet« og »Waisenhustidende«, foruden adskillige bøger og traktater, hvilket alt ekspederes fra det tilhørende ekspeditions- og boghandlerlokale. Endelig er der anlagt en posefabrik i Bethaniakjælderen, hvor 60—70 gutter daglig har et par timers beskjæftigelse. — I 1878 blev der til waisenhusene indkjøbt et jordbrug, hvorpaa fødes 1 hest og 10 kjør; gaarden, som ligger ved Gandefjorden og har hørt under Hetlands prestegaard, har faaet navnet »Emaus«. Endelig har Bethania-stiftelserne iaar atter modtaget en betydelig udvidelse, idet en i Hetland herred, 1/2 mils vei østenfor Stavanger liggende ø, Lindøen, for kr. 6700 er bleven indkjøbt til anlæg af et redningshjem for moralsk forvildede gutter. Bygningen er nu allerede under tag; den vil fuldt færdig koste kr. 16 à 18,000 og afgive plads for 20 à 30 gutter. — De ovenfor nævnte stiftelser og eiendomme, som alle, med undtagelse af den sidst anførte, ligger i det saakaldte Bethaniakvartal i den nye bydel paa Bergeland, repræsenterer en kapital af omkring kr. 250,000, hvorpaa kun skyldes ca. kr. 15,000. Det aarlige budget for stiftelsernes drift andrager til ca. kr. 40,000. Beløbene er indkomne ved frivillige gaver fra alle landets egne, tildels ogsaa fra udlandet. Det hele er, som nævnt, sat i gang af sogneprest L. Oftedahl og staar under hans bestyrelse.

Jomfrustiftelsen, oprettet 1867, yder ifølge de ved res. 25 juni s. a. konfirmerede statuter, indtil 10 ældre, ugifte, trængende damer af byens embeds- eller borgerstand fri bolig og om muligt anden understøttelse. Efterat dens tidligere ved Bredevandet liggende bygning er taget i besiddelse af jernbanen, har den siden 1876 sit hus i Løkkeveien, værdsat til kr. 24.000. Dens legatkapital var ved udgangen af 1886 ialt kr. 19,700, hvoraf jomfru Lindahls legat

kr. 5000 (oprindelig kr. 4000), jomfru Hanne Kiellands kr. 6700 (oprindelig kr. 4000) og Hans Lindahls kr. 8000.

Tjenestepigehjemmet, oprettet i 1881, afgiver i to af privatmænd skjænkede bygninger et hjem for 22 ældre, veltjente tjenestepiger, der foruden fri bolig erholder frit lys og brænde. Det bestaar ved frivillige gaver.

Sygehuset med arbeidsanstalten, opført omkring 1845, er paa en gang sygehus, sindssygeasyl og tvangsarbeidsanstalt, hvis bygninger er sammenhængende og danner et eget kvartal paa den gamle Hospitalsmark i nærheden af Petri kirke. I sygehuset er 9 værelser med et gjennemsnitligt belæg af 35 à 40 patienter, sindssygeasylet huser i regelen 6 à 7 og arbeidsanstalten henimod 40 personer. I forbindelse hermed staar et fattighus for 12 gamle fruentimmer. Anlægget, der i kommunens officielle sprog gaar under navn af »den kombinerede indretning«, er opstaaet ved forening af tvende ældre stiftelser, nemlig byens gamle hospital, en forsørgelsesanstalt, hvormed var forenet et bevaringssted for vanvittige, samt den i 1792 oprettede arbeidsanstalt. Det førstnævnte af disse var udentvil en levning af det St. Peders fattighus (*almósuhús*) eller sygehus, senere urigtig kaldet St. Peders kloster, der omkring 1270 stiftedes af kong Magnus og biskop Thorgils for at indtage »fattige mænd, som sygnede i byen, at de der kunde vente bod eller bane, og ikke bæres syge, saarede eller halvdøde gaard imellem, som hidtil er skeet« *), og til hvilket kongen skjænkede sin odelskirke, St. Peters kirke. Den nuværende anstalt har en meget uheldig beliggenhed umiddelbart i nærheden af byens største kloak (Skolebækken), og efterat kommunen i 1885 er kommen i besiddelse af den smukke eiendom Hillevaag i Hetland, har det været under overveielse at flytte saavel arbeidsanstalten som sygehuset og dollhuset didhen.

Amtssygehuset var oprindelig et sygehus for radesyge, oprettet i henhold til reskr. 3 juni 1773, og havde, saavidt vides, sit lokale i et enetages hus i nærheden af Kongsgaard med have til Bredevandet. Den nuværende bygning, der ligger paa St. Peders Gjærde og blev taget i brug den 7 juni 1843, indeholder i tvende etager 4 sygesale, bolig for assistent og økonom med øvrige fornødne rum; her er ogsaa en tarvelig badeindretning. Det daglige middelbelæg var i 1884 omtrent 12 og i 1885 omtrent 18 syge.

Kommunebygningen, en anselig, næsten et helt kvartal optagende trækbygning i Kongsgaden, ligger paa samme tomt som den gamle »communsbygning«, der oprindelig tilhørte domkapitlet og efter reformationen i en lang række af aar var bolig først for biskopen, senere for sognepresten. Den nuværende bygning, der senest var benyttet som hotel (»H. du Nord«), blev i 1882 for kr. 30,000 indkjøbt af kommunen og afgiver siden 1883 lokaler for brandvagten

*) Langes klosterhistorie, 2den udg. p. 375.

med dens apparater, for stadsingeniørkontoret, politikammeret, formandskabet, forligelses-, sundheds- og skolekommissionen, fattigforstanderkontoret og kæmnerkontoret, ligesom den indeholder privat bolig for politimesteren og 1ste brandmester. Bygningens indredning til dette brug kostede ca. kr. 10,000.

Fængselsbygningen, en murstensbygning i rundbuestil, beliggende ved Kongsgaden, er opført i 1863—64 med en udgift af kr. 51,000, hvoraf kr. 24,500 tilskudt af statskassen. Den indeholder en større retssal med dommer- og sagførerværelse, 10 celler, arrestrum for berusede samt bolig for vagtmester og slutter.

Sparebankbygningen, ligeledes en murstensbygning, beliggende ved siden af forannævnte og bygget samtidig, har lokaler for sparebanken, bankkontoret og haandverkerforeningen samt et festivitetslokale, der er sat i forbindelse med fængselsbygningens retssal og benyttes ved koncerter, fester, valgforsamlinger o. l. Begge disse bygninger er opførte paa grunden af den gamle kirkegaard, der har ligget omkring domkirken.

Bade- og vaskeanstalter. Af saadanne bør nævnes varmtvandsbadeanstalten paa Jorenholmen i Østervaag med romerbad, russisk dampbad og karbad for sø- og ferskvand, samt en strømbadindretning udenfor Strømstenen i byens østre udkant. Begge anstalter er opførte for omtrent ti aar siden af et aktieselskab med bidrag af brændevinssamlaget. En vaskeanstalt med tørrehus ved Løkkeveien er opført af kommunen i 1868—69 og har kostet henimod kr. 9000.

Gasverket toges i brug i marts maaned 1866 og tilhører et privat interessentskab, men kan efter 50 aars forløb, altsaa i 1916, indløses af kommunen efter takst. Byen havde i 1885 204 gaslygter, der kontraktmæssig skal brænde mindst 1500 timer om aaret mod en godtgjørelse af kr. 40 for hver lygte. Desuden lader havneveæsenet brænde 12 gaslygter. Det samlede gasforbrug var i driftsaaret $18^{84}/_{85}$ lidt over $5^1/_2$ mill. kubikfod, hvoraf private konsumenter tog omtrent de to tredjedele. Gasverket har i de 4 driftsaar $18^{81}/_{82}$ — $18^{84}/_{85}$ givet et gjennemsnitligt overskud af kr. 18,700, hvoraf der aarlig er udbetalt interessenterne 10 % udbytte.

Vandverket, der anlagdes i 1865—66, forsynedes med en ny hovedledning i 1875—76 og i 1879 var gjenstand for en betydelig udvidelse til de dengang nyindlemmede bydele, har sit indtagshus i det i den sydvestlige bygrænse liggende Mosevand, som ved dæmninger og 2de tilledningsgrøfter har faaet sin vandstand tilstrækkelig forhøiet. Da eieren af Hillevaags møller gjennem Hillevaagsbækken ogsaa havde ret til vandforsyning fra Mosevandet, erhvervede kommunen i 1885 ved kjøb Hillevaags gaard og brug. Ledningerne, som helt igjennem bestaar af jernrør, havde ved udgangen af 1885 en samlet længde af 20,366 meter. Samtidig fandtes 167 brandkummer, 17 offentlige tappeposter, 2 fontæner og 1481 private vand-

indtag. Omkostningerne ved det oprindelige anlæg var kr. 159,000, udvidelserne i 1875—79 medførte en forøgelse af omtrent kr. 80,000 udover de regelmæssige aarsudlæg. Indtægterne var i femaaret 1881—85 omtrent kr. 26,600 aarlig. Vandverket er kraftigt, men byens vanskelige terrænforholde bevirker, at effektiviteten i de høiest liggende bydele ikke er tilstrækkelig. Over laveste brandkum er trykhøiden vistnok 33 m., over høieste derimod kun 9 m. — Samtidig med vandverket fik byen i 1866 ogsaa et tidsmæssigt brandvæsen, der staar under ledelse af stadsingenieren som brandinspektør og nu er ordnet ved regl. 25 okt. 1881. Det faste brandkorps, 23 mand, er stationeret i brandvagten, der siden 1882 har faaet et rummeligt og hensigtsmæssigt lokale i den nye kommunebygning og ved telegraf er sat i forbindelse med udkigstaarnet paa Valberget samt med flere allarmstationer. Desuden haves et reservekorps paa 36 og et udskrevet korps paa 340 mand. Foruden flere sugesprøiter og haandsprøiter haves en landdampsprøite og en fortrinlig sødampsprøite, der anskaffedes i 1880 og kostede ca. kr. 32,000. Ifølge res. 16 febr. 1881 (jfr. res. 3 juli 1882) har byen en nedsættelse af 27½ % i den almindelige brandkontingent.

Endelig maa blandt offentlige bygninger eller eiendomme nævnes toldboden, en grundmuret bygning, beliggende paa Stranden, bygget i 1840; jernbanestationen; bazaren eller slagterboderne i Brattegaden, en kommunen tilhørende bygning fra 1868 med 7 boder; Vaalands distriktsfængsel, beliggende i byens sydlige del ved Ladegaardsveien, taget i brug 1865, samt den nye amtmandsbolig, ligeoverfor fængslet, opført i 1868.

Af **foreninger eller selskaber**, der har sit sæde i byen eller sammesteds udfolder sin virksomhed, kan nævnes:

Det norske missionsselskab, stiftet 1842 ved en i Stavanger sammentrædende konstituerende forsamling af deputerede fra de missionsforeninger, som allerede tidligere havde dannet sig rundt omkring i landet, og hvoraf den ældste, Stavanger missionsforening, havde virket siden 5 december 1826. Blandt de mænd, der gav stødet til selskabets oprettelse, maa særlig fremhæves farver Jon Haugvaldstad, foged Søren Daniel Schiøtz, postfuldmægtig C. K. Kielland og kjøbmand S. E. Svendsen, samtlige af Stavanger, hvorfor ogsaa denne by blev sædet for selskabets hovedbestyrelse. Denne bestaar af 10 medlemmer og svarer for sin forretningsførelse for en hvert 3die aar paa vekslende steder i landet sammentrædende generalforsamling. Selskabet talte i 1885 omtrent 880 enkelte foreninger, der var samlede i 8 større kredse, hvis indre anliggender ledes af bestyrelser med sæde i Kristiania, Hamar, Drammen, Kristiansand, Stavanger, Bergen, Trondhjem og Tromsø. Desuden understøttedes det af over 2000 kvindeforeninger. Selskabets indtægter, der navnlig bestaar af frivillige bidrag, var i femaaret 1861—65 tilsammen

kr. 275,643 og i 1866—70 tils. kr. 357,091, men er efterhaanden stegne og udgjorde i 1881 kr. 200,585 og i 1885 endog kr. 314,000, medens udgifterne i disse tvende aar androg til henholdsvis kr. 261,000 og kr. 258,000. Selskabets organ »Norsk missionstidende« udgik i 1885 i 10,000 eksplr. Til dets disposition har, naar det fornødiges, staaet et ved særskilt bidrag af missionsvenner tilveiebragt skib, ved hjælp af hvilket forbindelsen med missionsmarkerne har været vedligeholdt. Dets rederi dannes af en komité i Bergen. Det oprindelig anskaffede fartøi »Eliezer« solgtes i 1884, hvorpaa et nyt »Paulus« byggedes færdigt 1885. Missionsmarkerne har været dels Zululandet og Natalkolonien, hvor der for tiden i selskabets tjeneste virker 14 missionærer samt 1 lægemissionær, fordelte paa 9 stationer, foruden en opdragelsesanstalt for missionærernes børn, — dels Madagaskar, hvor der paa 17 hovedstationer tjener 25 missionærer og 1 lægemissionær, og hvor desuden holdes i gang et theologisk seminar, to lærerskoler, et hospital, to børnehjem og en opdragelsesanstalt for missionærernes børn. — Til uddannelse af missionærer virker en missionsskole, der oprindelig sattes i gang i 1843, men indstilledes i 1848, hvorefter den atter besluttedes gjenoprettet i 1858. Siden april 1864 har den havt sit eget lokale, som selskabet med en samlet udgift af ca. kr. 65,000 lod opføre paa en til dette øiemed indkjøbt løkke paa Egenes. Skolen har i regelen talt omtrent 12, høist 18 elever, der gjennemgaar et 6-aarigt kursus. Den er navnlig bleven søgt fra landets vestlige og nordlige egne, og af eleverne har de fleste været af bondestand, tildels med tidligere seminaristisk uddannelse. Undervisningen besørges af skolens forstander, selskabets sekretær og nogle timelærere.

Stavanger bibelforening, stiftet 9 februar 1828, har for tiden 80 medlemmer og en aarlig indtægt af ca. kr. 100. Den har siden sin stiftelse udbredt omtrent 92,000 bibler og nytestamenter.

Israels venners forening, stiftet i 1844, holder sin aarsfest hver 21de januar til minde om den første evangeliske biskop Alexanders ankomst til Jerusalem. De gjennem foreningen indkomne bidrag til jødemissionens fremme udgjør siden dens stiftelse omtrent kr. 60,000.

Totalafholdsforeningen er stiftet i decbr. 1859. Den bestod fra først af jevnsides med en ældre afholdsforening fra 1830, der i almindelighed kaldtes »Maadeholdsforeningen«. Den yngre forenings strengere statuter fandt imidlertid efterhaanden større tilslutning. Den har gaaet jevnt fremad og talte ved udgangen af 1885 ca. 1200 kontrollerede medlemmer, hvortil kom henimod 200 andre indskrevne. Foreningen har eget lokale paa hjørnet af Brødregaden og Waisenhusgaden, takseret for kr. 25,000, men med en pantegjæld af kr. 13,000. Indtægterne har i femaaret 1881—85 dreiet sig om kr. 1600 aarlig, men gik i 1885 op til kr. 3000. Brændevinssamlaget bidrager aarlig med kr. 500 à 800. En underafdeling, »Børneforeningen«, tæller ca. 300 medlemmer.

Goodtemplarlogerne, hvoraf der gives fire, den ældste fra 1878, talte i 1885 omtrent 400 medlemmer, hvoraf 150 kvinder. Desuden virker et børnetempel paa ca. 100 medlemmer, hvori foruden sterke drikke ogsaa nydelsen af tobak modarbeides. Ordenen kjøbte i 1882 eget hus i Brødregaden, der er takseret for kr. 14,000, hvorpaa kr. 5000 er afbetalt.

Ynglingeforeningen, stiftet 8 nov. 1868, tæller for tiden omtrent 220 medlemmer, hvoraf $^2/_3$ læregutter. I 1882 indkjøbte den eget hus, der med endel reparationsudgifter har kostet kr. 14,000, hvorpaa endnu skyldes kr. 6000. Foreningen har et bibliothek paa ca. 1000 bind.

Redningsselskabet, stiftet 4 marts 1850 til ophjælpelse af moralsk forvildede børn og løsladte forbrydere, har et legat af toldkasserer Løvdahl paa kr. 2000. Selskabet er egentlig opløst, men ved hjælp af legatets renter og et tilskud af bykassen underholdes en aftenskole for forsømte konfirmander.

Hjælpe- og understøttelseskassen for uheldige sømænd, stiftet 1820, virker med renterne af en kapital, som i 1885 beløb sig til noget over kr. 16,000. De tidligere frivillige bidrag, der især ydedes af de søfarende, er siden sømandsassuranceindretningens oprettelse saagodtsom ophørte. Kassen staar under kontrol af forsvarsdepartementets marineafdeling. Dens midler anvendes fortrinsvis til understøttelse af skibbrudne søfolk, men kommer ogsaa syge og gamle sømænd samt sømandsenker tilgode. Uddelingen sker navnlig til hver jul.

Kvindeforeningen for trængende søgutter, stiftet 1864, udruster fattige gutter, der ikke har understøttelse af fattigvæsenet, med de nødvendigste klæder til deres første reise. Den talte i 1885 77 medlemmer.

Foreningen for trængende barselkvinder har i de sidste 5 aar (1882—86) havt en samlet indtægt af kr. 337 og en udgift af kr. 329.

Den frivillige fattigpleie er oprettet i 1871 som fortsættelse af den tidligere bestaaende saakaldte »industriforening«. Den har omtrent 120 aktive medlemmer, mest kvinder, som ved besøg i de fattiges boliger søger at veilede og støtte de trængende. Flere lappeskoler har været i virksomhed, ligesom foreningen har underholdt 2 diakonisser for i sygdomstilfælde at gaa de fattige tilhaande. Direkte uddelinger, dels af penge, dels af fødevarer, brænde og klæder, har i 1881—85 fundet sted til en gjennemsnitsværdi af omtrent kr. 6000 aarlig. Endelig virker ogsaa foreningen paa den maade, at den skaffer fattige arbeide og holder udsalg af de tilvirkede produkter. Denne forretning har ikke baaret sig, men agtes dog fortsat. Fattigpleiens indtægter har fornemmelig været bidrag fra brændevinssamlaget (i 1881 kr. 6000, i 1882—85 kr. 5000 aarlig), hvortil

kommer endel private bidrag, som dog i de senere aar er sterkt aftagne. — Efterat der i høsten 1885 er oprettet »en kirkelig fattigpleie« særskilt for Petri menighed, har den ældre forening indskrænket sin virksomhed til byens to øvrige menigheder.

Stavanger amts forening til dyrenes beskyttelse begyndte sin virksomhed i 1876 og talte i 1885 400 medlemmer.

Stavanger arbeideres understøttelsesforening, en syge-, trangs- og begravelseskasse, stiftet 1851, havde i 1880 omkring 700 og i det følgende femaar gjennemsnitlig ca. 750 medlemmer. Den regelmæssige kontingent, før 7 øre pr. uge, er nu 30 øre maanedlig, foruden 13 øre i indtrædelsespenge og 10 øre for hvert inden foreningen indtræffende dødsfald. Af renterne af Løvdahls legat er der siden 1882 bleven tildelt den kr. 300 à 400 aarlig. Indtægterne har i de 5 aar 1882—86 udgjort tilsammen kr. 25,720, udgifterne kr. 25,197. Med foreningen er forbundet en særskilt sygekasse, hvis medlemmer, der maa tilhøre understøttelsesforeningen, faar fri medicin og lægehjelp mod en ugentlig tillægskontingent af 10 øre. Medlemsantallet var her i sidste femaar gjennemsnitlig 250, de samlede indtægter 1882—86 kr. 7800 (deriblandt et særskilt bidrag af brændevinssamlaget paa kr. 200 à 300 aarlig), udgifterne kr. 7505. Ved bidrag fra byens tvende sparebanker og samlaget har foreningen kunnet opføre sit eget hus paa Bergelandsmarken, hvilket indviedes 11 januar 1882. Her findes, foruden forsamlings-, læse- og bibliothekværelser, 18 familiebekvemmeligheder, der tjener som gratis bolig for værdige og trængende medlemmer, for tiden ialt 43 personer. Huset med grund kostede ca kr. 41,000, hvorpaa kun skyldes et mindre beløb.

Skipperforeningen er oprettet i 1868 med det formaal at understøtte trængende medlemmer og deres efterladte. Kontingenten er kr. 4,00 aarlig, hvorhos der i »læstepenge« erlægges $1^1/_2$ øre pr. ton af medlemmernes førende skibe. I 1885 var medlemsantallet 187, foreningens opsparede fond kr. 23,626 dens samlede indtægt kr. 2617. For 1884 uddeltes kr. 705, for 1886 kr. 739 som understøttelse til afdøde medlemmers enker og børn. Enkerne erholder aarlig 50 pct. af mandens hele indskudte beløb.

Stavanger femdalers pensionsindretning er stiftet i 1844 og yder pension til enker og ældre, ugifte kvinder. Dens love er approberede ved res. 3 marts 1855, 19 febr. 1859, 14 januar 1868 og 7 sept. 1869. Efter sidste aarsregnskab havde den en indtægt af kr. 4300, en udgift af kr. 3528 samt et uangribeligt og stigende fond paa kr. 63,930.

Sømandsforeningen er stiftet 12 sept. 1850 for at virke for søfartens og sømandsstandens interesser. Den talte i 1885 244 medlemmer, for hvilke der i et leiet lokale staar aabent læseværelse med bøger, karter og aviser. I forbindelse med foreningen virker en assuranceindretning for søfolks tøi, i hvilken der s. a. var forsikret

for kr. 460,000. Af dennes overskud bliver aarlig, saavidt ske kan, en del henlagt til reservefond og resten uddelt som understøttelse til trængende sømænd og deres efterladte. Paa denne maade blev i femaaret 1871—75 uddelt tilsammen kr. 20,200, i 1876—80 kr. 16,035 og i 1881—85 kr. 18,250. Ved udgangen af sidste femaar var foreningens opsparede fond kr. 74,689, uagtet der i 1877 blev anvendt kr. 12,000 som gave til et sømandshjem.

Sømandshjemmet er bygget ved hjælp af bidrag fra sømandsforeningen, sparebanken, brændevinssamlaget og private. Det aabnedes den 26 april 1879 og afgiver fri bolig for 21 gamle sømænds familier, ialt 75 personer, foruden et stort forsamlingsværelse og bekvemmelighed for opsynsmanden. De fleste af beboerne faar desuden frit brænde og belysning. Bygningen kostede opført kr. 42,000. Udgifterne bestrides ved frivillige bidrag.

Haandverkerforeningen, stiftet 7 okt. 1873, talte ved udgangen af 1885 165 medlemmer og har et bibliothek paa omtrent 500 bind. Den afholder aarlig et industrilotteri, der jevnlig har givet et lidet overskud til indtægt for foreningen.

Haandverkernes stiftelse, indviet den 17 okt. 1881, har til formaal at yde fri bolig og om muligt anden understøttelse til værdige og trængende haandverksmestere af Stavanger by med deres hustruer og enker. Den har afløst den tidligere, fra 1859 bestaaende, pensionsforening. Stiftelsens bygning, som er beliggende i Sandvigen og indeholder forsamlingssal, 18 beboelsesrum, verkstedrum m. v., har kostet kr. 24,500, hvoraf Stavanger sparebank har skjænket kr. 12,000.

Arbeidersamfundet er en fortsættelse af den oprindelig i 1847 stiftede »tekniske forening«, hvis formaal var at fremme haandverkeres og andre arbeideres vel og aandelige udvikling. Efterat haandverkerne havde oprettet en egen forening, traadte deres virksomhed i den tekniske forening sterkt tilbage, og denne antog derfor under 12 juni 1882 tilligemed nye statuter ogsaa et nyt, for dens ændrede forhold mere betegnende, navn. Formaale tudtales i lovenes § 1 at være »at bidrage til medlemmernes oplysning, dannelse og velvære samt at skaffe dem nyttig og forædlende underholdning og et hyggeligt tilflugtssted i deres fritimer«. Medlemsantallet var ved udgangen af 1885 omtrent 250. Lokale leies af kommunen i den saakaldte politikammerbygning.

Børsen. Den 13 juli 1836 stiftedes »Stavanger handelsstands forening«. Formaalet var navnlig at istandbringe daglige sammenkomster og derigjennem befordre handelens og skibsfartens interesser. Foreningen, som i 1875 talte 130 medlemmer, holdt læseværelse med bøger, tidsskrifter, karter samt inden- og udenlandske aviser. Uagtet den længe viste sig ude af stand til at fremkalde noget egentligt børsliv, havde foreningen stor betydning som handelsstandens organ ikke alene ved udarbeidelse af betænkninger og erklæringer i han-

delsspørgsmaal, men ogsaa ved at tage initiativet til flere nyttige foranstaltninger og reformer. Endelig lykkedes det den, efterat dertil ved lov 11 april 1878 var banet adgang, i januar 1879 at istandbringe Stavanger børs, hvis lokale er i skibsassuranceforeningens bygning, og som allerede i 1880 talte omtrent 480, men i 1887 kun ca. 200 medlemmer. Paa dette nye selskab gik den ældre forenings opgaver naturligen over, og denne blev derfor efter børsens oprettelse opløst. I 1887 gjenoprettedes »Stavanger handelsstands forening« med ca. 100 medlemmer, hvorhos samme aar stiftedes »Stavanger handelsforening« med omkring 200 deltagere.

Musæet besluttedes oprettet den 8 marts 1877, og dets love vedtoges paa generalforsamling den 18 febr. 1878. Allerede ved udgangen af 1877 talte det 290 kontribuerende medlemmer, hvorhos den almindelige interesse for foretagendet viste sig saavel i større bevilgninger fra brændevinssamlaget og sparebanken som ved talrige gaver af naturalier, ethnografiske gjenstande og oldsager. Dets samlinger kunde derfor allerede høsten 1877 aabnes for publikum i det gratis erhvervede lokale i jernbanens gaard, en større, toetages bygning ved torvet. Musæet er delt i 3 hovedafdelinger, nemlig den naturhistoriske, den ethnografiske og den antikvariske. Dets anliggender ledes af en direktion paa 6 medlemmer, og samlingerne bestyres af en konservator. Indtægterne, der i 1880 udgjorde omtrent kr. 10,000, er under tidernes tryk senere gaaede ned til omtrent det halve, idet sparebanken har været nødt til at ophøre med sit bidrag. Brændevinssamlaget bevilger derimod fremdeles kr. 2000 à 3000 og staten kr. 2000 aarlig, hvorhos som kontingent af medlemmerne kan paaregnes ca. kr. 600. Da det nuværende lokale ved samlingernes stadige forøgelse allerede er overfyldt, er der nedsat en byggekomité for at skaffe midler til opførelse af en egen musæumsbygning.

Kunstforeningen, stiftet 11 febr. 1865, har sit lokale i Jomfrustiftelsens gaard ved Løkkeveien. Medlemmernes antal er for tiden 105, hvoraf 22 udenbys, samt 11 andre kunstforeninger. Dens faste galleri bestaar af 15 malerier og 16 skitser til en værdi af kr. 4100.

Theatret, beliggende paa Kanniket, færdigbygget i 1882, er opført af et privat aktieselskab, men eies nu af sparebanken. Det har kostet ca. kr. 60,000 og har omtrent 600 tilskuerpladse, men forestillinger gives kun leilighedsvis af omreisende selskaber.

Stavanger klubselskab, byens fornemste selskabelige forening og over 100 aar gammelt, havde i en lang række af aar sit tilhold i det forrige »Hotel du Nord« (nu kommunebygningen), indtil det i begyndelsen af firtiaarene fik sit nuværende klublokale ved Kongsgaden. Selskabet har i den senere tid været i tilbagegang; det talte i 1868 omkring 120, nu kun ca. 80 medlemmer.

Sluttelig kan nævnes, at der i 1887 oprettedes en lokal Turistforening med det formaal at befordre turistlivets udvikling inden distriktet og specielt oparbeide den nye storslagne rute over Suledal gjennem Bratlandsdalen til Telemarken og Hardanger.

Assuranceindretninger. Af saadanne findes følgende:

1) Stavanger gjensidige skibsassuranceforening, stiftet 1839 og landets næst ældste indretning af denne art. Den forsikrer kun skibe, henhørende til Stavanger toldsted. Indtil 1844 assureredes kun mod totalt forlis; fra dette aar af udvidedes derimod efterhaanden erstatningen til stedse mindre, partielle skader, indtil der fra 1872 af alene kræves havari af kr. 4 pr. bruttolæst. Antallet af forsikrede fartøier, der i regnskabsaaret 1877—78 var naaet op til 380 med en samlet takstsum af kr. 19,358,000, er siden stadig gaaet tilbage og var i 1885—86 kun 291 med et takstbeløb af kr. 13,886,000. Den samlede præmieindtægt androg i sidstnævnte aar til kr. 406,075, hvoraf i fast kontribution kr. 123,107, tillægspræmie kr. 244,702 og aarspræmie for 27 dampskibe kr. 38,266. Det samlede overskud, der siden foreningens stiftelse er kommen til fordeling mellem interessenterne, udgjør kr. 3,400,096.

2) Hundvaags gjensidige skibsassuranceforening, oprettet 1868, er beregnet paa mindre fartøier. Ved udgangen af 1880 havde den et opsparet fond paa kr. 26,632. I de følgende 5 aar var indtægterne tilsammen kr. 32,717 og udgifterne kr. 40,358 (deri indbefattet kr. 2895, der i 1883 uddeltes som udbytte), hvorfor fondet den 31 decbr. 1885 var gaaet ned til kr. 18,991. I sidstnævnte aar var der ialt forsikret 61 fartøier for kr. 163,000.

3) Stavanger søforsikringsselskab er stiftet i 1863 paa 1000 aktier med et grundfond af kr. 400,000, hvoraf kr. 80,000 er indbetalt, medens der af reservefondet efterhaanden er tilskrevet kr. 120,000. Forsikringssummen, der i 1881 beløb sig til kr. 4,161,200, var i 1885 gaaet ned til kr. 2,633,550, hvoraf kr. 526,200 reassureret. I aarene 1881—85 var den samlede præmieindtægt kr. 218,636 og de udbetalte erstatninger kr. 127,172, medens der som udbytte til aktionærerne blev udbetalt kr. 95,000 og afsat til reservefond kr. 27,500, hvorved dette den 31 decbr. 1885 var gaaet op til kr. 93,000. Plan approberet ved res. 27 juni 1863.

4) Søforsikringsselskabet Alliance, stiftet i 1871, har ligeledes en aktiekapital paa kr. 400,000, fordelt paa 1000 aktier, hvoraf dog kun kr. 80,000 er indbetalt. Reservefond 31 decbr. 1885 kr. 110,000. Forsikringssummen var i 1881 kr. 5,722,649 og i 1885 kr. 3,867,944, hvoraf reassureret kr. 384,700. Den samlede nettopræmie var i femaaret 1881—85 ialt kr. 275,927 og de udbetalte skadeserstatninger kr. 195,104, medens der samtidig blev udbetalt som aktieudbytte kr. 76,000 og henlagt kr. 21,000 til reservefondet. Plan stadfæstet under 18 april 1871. Baade dette og det foregaaende selskab tegner ifølge sine love kun forsikring paa Stavanger eiendom, hvorved vistnok forretningen bliver mere begræn-

set, men ogsaa sikrere. Begge selskabers virksomhed har været heldig.

5) Stavanger brandforsikringsselskab begyndte sin virksomhed den 1 septbr. 1876 med et grundfond af kr. 1,600,000, fordelt paa 4000 aktier. Ved udgangen af 1885 var heraf indbetalt kr. 320,000, medens der var opsparet et reservefond paa kr. 126,600, og den løbende risiko var $16^1/_2$ mill. kr., hvoraf kr. 5,866,000 reassureret.

Pengeinstituter:

1) Norges banks kontor, oprettet i 1852, havde ved udgangen af 1885, iberegnet kr. 400,170 i foliomidler, til disposition kr. 2,600,170, hvoraf var anvendt til udlaan mod pant kr. 548,100, til diskontering kr. 1,398,068, udestaaende i boer kr. 279,965, tilsammen kr. 2,226,133.

2) Kreditbanken traadte i virksomhed i januar 1865. Aktiebeløbet var oprindelig 1 mill. kr., hvoraf halvparten indbetalt; i 1885 blev imidlertid afskrevet kr. 200,000, saa at grundfondet nu bogføres med kr. 800,000, hvoraf aktionærerne skylder kr. 500,000. Reservefondet, der i 1882 beløb sig til kr. 135,000, er senere i sin helhed medgaaet. Indlaan kr. 2,372,613 (1885).

3) Privatbanken, der begyndte i mai 1879, har et grundfond af kr. 1,250,000, hvoraf ved udgangen af 1885 var indbetalt kr. 517,225. Samtidig var reservefond kr. 42,900, delkrederefond kr. 16,000 og indlaan kr. 2,106,243.

4) Sparebanken, approberet i 1834, virkede ved udgangen af 1885 med en formue af kr. 185,631 og en indskudskapital paa kr. 2,951,810 fordelt paa ca. 5500 indskydere.

5) Sparekassen, stiftet i 1850, approberet 1878, eiede i 1885 en formue af kr. 105,400, medens 5482 indskydere havde indskudt kr. 1,300,397.

Folkemængden befandtes ved de siden 1769 afholdte tællinger at udgjøre:

1769 . . .	2,154 indb.	1845 . . .	6,619 indb.
1801 . . .	2,460 »	1855 . . .	11,717 »
1815 . . .	2,513 »	1865 . . .	16,647 »
1825 . . .	3,777 »	1875 . . .	20,288 »
1835 . . .	4,857 »	1885 . . .	23,911 »

Ved disse tal maa dog haves i erindring, at byen tvende gange i løbet af indeværende aarhundrede har faaet sit territorium udvidet, første gang i 1848, da forskjellige forstæder med et samlet folketal af omtrent 2000 lagdes ind under staden, anden gang i 1878, da arealudvidelsen forøgede indbyggerantallet med 1300 à 1400 personer. Men selv om dette tages i betragtning, vil man dog finde,

at Stavanger med hensyn til befolkningstilvekst i de sidste 70 aar har staaet tildels betydelig over middelprogressen for byerne overhovedet, og fra endnu i 1835 at indtage den 6te plads blandt landets stæder, idet dengang baade Drammen og Kristiansand var adskillig folkerigere, er den nu rykket op til at være den 4de i rang.

I 1875 var folketallet i Domkirkens menighed 7256 og i St. Petri 13,032. I 1885 boede der i Domkirkens menighed 8577, i St. Petri 8396 og i St. Johannes 6938 mennesker.

Foranstaaende opgaver gjælder samtlige den i Stavanger hjemmehørende befolkning. Det tilstedeværende indbyggertal var ved begge de to sidste tællinger henimod 1300 mindre, nemlig i 1875 19,004 og i 1885 22,634. Antallet af fraværende sømænd var i sidstnævnte aar 1148.

Af byens faktiske indbyggerantal var i 1875 7039 og i 1885 8492 børn under 15 aar. Den voksne befolkning falder i henseende til næringsvei og livsstilling i følgende grupper:

		1875	1885
Personer i statens eller kommunens tjeneste		259	327
Privat virkende læger, lærere, sagførere og desl.		119	122
Private næringsdrivende sysselsatte ved	haandverk	1835	1816
	smaaindustri	710	390
	fabrikdrift	278	316
	handel	737	792
	skibsfart	1317	1113
	andet erhverv	442	790
Gifte husmødre		3229	3877
Hjemmeværende voksne børn		1064	1675
Tjenere, husbestyrerinder og lign.		1358	1325
Uden produktiv virksomhed		590	426
Næringsvei ikke oplyst		27	1173
	Tilsammen	11,965	14,142

Idetheletaget stemmer disse tal godt overens. Det sees dog, som rimeligt kan være, at den kommunale tælling i 1885 ikke er foretaget med den omhyggelighed som den af staten i 1875 besørgede. Deraf kommer det, at opgaverne for 1885 viser en saa stor nedgang i antallet af personer, beskjæftigede ved smaaindustri og skibsfart, medens antallet af hjemmeværende børn og af personer med uopgivet næringsvei til gjengjæld er saameget større. Nærmere oplysninger angaaende antallet af de ved handel, skibsfart, haandverk og fabrikdrift beskjæftigede personer findes side 143 og 145.

Dissenternes antal var i 1875 234, hvoraf 76 kvækere, 71 methodister og 9 mormoner. I 1865 fandtes ingen methodist, men 121 kvækere og 15 mormoner.

Om antallet af stemmeberettigede borgere se side 109.

Handel og skibsfart. Skjønt Stavanger er en gammel by, er det dog først efter vaarsildfiskets tilbagevenden i begyndelsen af indeværende aarhundrede og gjennem den fra nu af efterhaanden opblomstrende sildetrafik, at byen har hævet sig til en handelsstad af betydenhed. Fra middelalderen erfares intet om nogen forretningsrørelse paa stedet; den maa have indskrænket sig til omsætningen med landalmuen og salg af Jæderens overskud af korn til kysterne nordenfor. Først fra midten af det 16de aarhundrede finder man spor til, at byen har været besøgt af fremmede skibe, men endnu i 1612—13 indskrænkede stedets udførsel sig til nogle hundrede tønder sild og ligesaameget saltet fisk, 1078 deger skindvarer, 83 tylvter bord og nogle andre smaating, medens der indførtes 70 tdr. korn, 78 tdr. brød, 300 tdr. mel, 282 tdr. øl etc*). I løbet af det 17de aarhundrede tiltog vel udførselen noget, men endnu i aarhundredets slutning var dog den indenlandske handel den vigtigste. Heller ikke det 18de seculum bragte nogen væsentlig fremgang. Naar undtages endel trælast, hvoraf der f. eks. i 1733 afskibedes omtrent 400 læster, og hummer, hvoraf der s. a. eksporteredes 228,500 stkr., havde stedet saare liden udførsel til fremmede, og da byens egne fartøier mest var beskjæftigede i indlandsfarten eller i farten paa Danmark, var handelen med udlandet derhos endnu passiv. Englænderne og hollænderne afhentede selv den trælast, hummer, saltet torsk, laks m. m., som de tiltrængte. Selv det betydelige vaarsildfiske, som i dette tidsrum faldt ind paa amtets kyster, forstod Stavangers handlende lidet at udnytte, og da man ikke kjendte andre markeder for sildens afsætning end Østlandet og Danmark, var tilvirkningen af denne varesort meget begrænset. Først under de gunstigere konjunkturer, som indlededes af den nordamerikanske frihedskamp, kom der mere liv i handelen. I tiaaret 1775—84 udførtes saaledes i aarligt gjennemsnit af trælast 117,768 bord, udgjørende omtrent 24 ladninger, og af hummer 50 til 60 ladninger. I denne periode lagde man sig ogsaa flere skibe til, hvoraf de største blev byggede paa stedets egne verfter, og i 1784 havde byen ialt 46 fartøier paa tilsammen 1025 kommercelæster, jægter under 5 læster uberegnede. Derimod gik sildeudførselen selv i 1780, da den naaede sit høidepunkt, ikke op til mere end 11,532 tdr., der næsten udelukkende førtes til Danmark. En af de vigtigste indførselsartikler var salt, hvoraf der i 1782—84 aarligen indbragtes fra udlandet 7072 tdr. og fra Norge 1143 tdr. De for landets østligere egne saa fordelagtige handelsaar 1803—1806 havde for Stavangers handel mindre indflydelse. Trælastudskibningen holdt sig jevnt omkring 22 à 25 ladninger med 1200—1300 læster, der nu saagodtsom udelukkende gik til St. Martin i Frankrige, og hummerudførselen var som forhen af vigtighed, udgjørende aarlig omtrent 116,000 stkr. i 25 ladninger. Men vaarsildfisket var nu ophørt, og sildeksporten gik ned til et par

*) Jfr. *I. E. Sars* i Norsk Univ.tidsskr. IX. 3 h., s. 97.

tusinde tønder, udelukkende sommersild (jfr. *Kraft's* beskrivelse, 2den udg., IV, s. 9—11).

Efter vaarsildens fornyede tilsynekomst paa Norges sydvestkyst i begyndelsen af indeværende aarhundrede tog Stavangers handel efterhaanden en udvikling, der hævede byen til en af landets vigtigste og mest energiske forretningssteder. Den følgerigeste afvigelse fra de ældre tiders handelssedvaner var i saa henseende sildeeksportens udvidelse dels til Sverige, hvorhen i nutiden afgaar omkring en trediedel af samtlige byen med ladning forladende fartøier, dels til de tyske og russiske østersøhavne. Den herved opnaaede forøgelse af markedet gav snart denne byens vigtigste handelsgren et hidtil ikke anet opsving. Allerede i 1815 var udførselen af sild gaaet op til 12,086 tdr., og den steg nu jevnt og hurtig, saa at den i 1819 naaede 57,298 tdr., i 1821—27 efter middeltal 76,641 tdr. og i 1831—35 gjennemsnitlig 116,991 tdr. om aaret. I de følgende 30 aar var udførselsmængden af sild følgende:

1836—40	gjennemsnitlig	149,187	tdr.
1841—45	—»—	225,821	»
1846—50	—»—	273,572	»
1851—55	—»—	220,989	»
1856—60	—»—	169,995	»
1861—65	—»—	247,762	»

Endnu i 1866—69 androg eksporten til gjennemsnitlig 225,964 tdr., men i 1870 sank den ned til 148,209 tdr. = 171,922 hl., og var i 1871—75 127,187 hl., i 1876—80 85,758 hl., i 1881—85 118,055 hl. og endelig i det sidstforløbne aar, 1886, kun 47,336 hl., hvilket er et mindre kvantum end i noget aar efter 1817. At omsætningen ikke efter 1870 er gaaet endnu længere ned, skyldes den omstændighed, at Stavangers handelsmænd, da vaarsildfisket slog feil, rettede sin spekulation først paa de nordlandske fiskerier efter storsild og fedsild, senere, fra 1880 af, ogsaa paa islandsfisket, og derfor ser man ogsaa, at det er produktet af disse fiskerier, som i de senere aar har dannet hovedmassen af byens sildeeksport, medens vaarsilden har spillet en meget underordnet rolle. Ifølge officielle opgaver var saaledes udførselsmængden af de forskjellige sildesorter følgende (angivet i hl.):

		Vaarsild.	Fedsild.	Anden sild.	Ialt.
1871—75	gjennemsnitlig	35,537	48,278	43,372	127,187
1876—80	—	6,239	47,112	32,407	85,758
1881—85	—	9,273	63,797	44,985	118,055
1886	—	1,155	29,065	17,116	47,336

Alle disse tal gjælder, som det vil forstaaes, alene saltet vare, og det fortjener derfor i denne forbindelse at bemerkes, at det overordentlig ringe kvantum vaarsild i 1886 for en del hidrører derfra, at man i den allersidste tid er begyndt af udskibe vaarsilden til England som fersk og behandlet med borsyre eller nedlagt i is. Af

saadan sild opgives Stavanger i 1885 at have afskibet 240,616 kg. og i 1886 317,420 kg.

Foruden sild udfører Stavanger ogsaa endel andre fiskevarer, navnlig ansjos, hummer, makrel og laks. Af ansjos har tilvirkningen og udførselen i de senere aar tiltaget betydelig. Endnu i aarene 1871—73 var gjennemsnitseksporten kun 5822 dunke eller noget over 200 hl., men i de 4 følgende aar var den steget til 1162 hl., i 1878—80 2823 hl., i 1881—85 4908 hl. og i 1886 7220 hl. I forbindelse med ansjostilvirkningen har nedlægning og eksport af delikatessesild og hermetiske madvarer af fisk og kjød taget et lovende opsving. Denne artikel, som først i 1873 optraadte med et eksportkvantum af 350 kg.. naaede allerede i 1875 18,950 kg. og er efterhaanden vokset, saa at den i 1886 var kommen op til 79,563 kg. En lignende, omend ikke saa sterk fremgang, har forretningen med makrel og laks, nedlagt i is, at opvise. Medens den samlede eksport af fersk, paa saadan maade behandlet, fisk i den første halvdel af syttiaarene alene dreiede sig om 20,000 kg., hovedsagelig bestaaende af makrel, er der i de sidste to aar, 1885 og 1886, af makrel og laks bleven afskibet omtrent 90,000 kg., i hvilket kvantum de nævnte fiskesorter indgaar med næsten nøiagtig ligestore mængder. Derimod har hummerudførselen forhen været større end nu. I aarene 1821—25 udførtes saaledes gjennemsnitlig 296,000 stkr. og i 1861—65 omtrent det samme, nemlig 287,000 stkr., i aarene 1876—80 derimod kun 146,000 og 1881—85 113,000, men i 1886 atter 150,000 stkr.

Af byens øvrige eksportartikler har i de sidste 3 aar følgende været de vigtigste:

		1884	1885	1886
Levende faar	stkr.	3,396	2,880	1,160
Fugle og andet vildt	kg.	11,324	9,812	5,608
Poteter	hl.	582	1,773	1,332
Øl	l.	4,762	5,995	7,282
Kalve- og faareskind	kg.	14,550	29,910	40,380
Bark	»	4,060	1,160	2,870
Ben	»	—	41,700	82,250
Kobber og gammelt metal . .	»	93,210	103,850	82,770

I byens importforretning indtager kornhandelen den første plads, og navnlig har indførselen af rug gjennem et langt tidsrum været meget betydelig og ligeindtil den senere tid i stadigt stigende Tidligere var denne handel paa det nøieste knyttet til sildetrafikken, idet de samme fartøier, som bragte silden til de østersøiske markeder, regelmæssig i returladning tog korn, der endog ofte erhvervedes ved umiddelbar byttehandel. I femtiaarene og begyndelsen af sekstiaarene fandt de allerfleste af disse kornladninger afsætning i de østlandske byer, af hvilke mange paa denne maade fik sin væsentligste rugforsyning, medens kun den mindre del gik til selve Stavanger, i hvis importlister denne omsætning saaledes ikke

efterlader noget spor. Siden midten af sekstiaarene, da benyttelsen af lastedampskibe saavel i korn- som i sildehandelen mere og mere begyndte at gjøre sig gjældende, og Østlandets byer fandt sin regning ved selv at ordinere sit korn hjemført med dette hurtigere befordringsmiddel, er denne mellemhandel efterhaanden ganske ophørt. Imidlertid har Stavanger ikke blot fortsat med at forsyne en stor del af Bergens stift, navnlig Søndhordland og Hardanger, med denne vare, men er derhos i de senere aar begyndt at sende betydelige kvantiteter i formalet stand den hele kyst nordover, og da omsætningen nu i regelen gaar gjennem byen, er det saa langt fra, at dennes kornimport efter østlandshandelens ophør har lidt nogen formindskelse, at den tvertimod viser en ganske betragtelig tilvekst. Medens der saaledes i aarene 1851—55 ved Stavanger toldsted gjennemsnitlig alene fortoldedes 47,000 hl. rug aarlig, var importen i 1871—75 steget til 149,000 hl., og den gik i 1876—80 yderligere op til 219,000 hl. og i 1882 endog til 280,000 hl. Først ved krisen i 1883 led denne forretning en væsentlig indskrænkning, idet importen gik ned til mindre end det halve, nemlig 100,000 hl., for i de følgende aar at blive staaende omtrent paa samme standpunkt, nemlig 1884 92,000, 1885 113,000 og 1886 97,000 hl.

Af kolonialvarer har indførselen i det hele taget været i stigende, dog med undtagelse af tobaksblade; der indførtes saaledes af:

		Kaffe.	Sukker.	Sirup.	Tobaksblade
1851—55	gjenn.snitlig kg.	144,348	87,911	45,218	31,122
1871—75	— »	194,990	161,410	85,900	6,220
1881—85	— »	310,954	167,874	114,386	22,516
1886	— »	274,170	94,150	134,020	13,050

Af stedets øvrige importartikler har i de sidste aar følgende været de vigtigste:

		1884	1885	1886
Kjød	kg.	44,570	32,750	27,560
Flesk	»	25,648	55,559	6,460
Smør	»	35,670	15,340	4,470
Brændevin paa fustager	»	15,011	11,416	12,484
Vin paa do.	»	27,270	20,050	22,470
Uld	»	24,050	25,530	22,520
Lin og hamp	»	476,970	280,870	129,760
Uldvarer, tætte	»	42,570	33,580	29,510
Bomuldsvarer	»	68,030	50,300	39,728
Seildug og andre tunge linvarer	»	57,950	27,770	2,910
Parafinolje og Petroleum	»	342,670	214,100	340,300
Kork	»	3,830	36,090	22,410
Stenkul, cinders, cokes	hl.	316,094	371,679	347,350
Salt	»	129,906	93,678	62,436
Rujern	kg.	366,200	200,000	95,000

		1884	1885	1886
Stangjern	kg.	279,000	102,390	40,670
Jernplader	»	325,050	321,410	157,320
Kobberplader	»	121,790	195,630	147,050
Ankere og kjettinger	»	80,970	97,380	41,040

Den samlede værdi af stedets udenrigske omsætning samt beløbet af de opkrævede toldafgifter vil for aarene 1866—86 sees af følgende tabel:

	Indførsel. Kr.	Udførsel. Kr.	Tilsammen. Kr.	Toldintrader. Kr.
1866—70 gj.snitl.	5,882,000	3,718,000	9,600,000	599,648
1871—75 —	6,922,000	2,333,000	9,255,000	476,813
1876—80 —	7,649,000	1,774,000	9,423,000	575,089
1881 —	9,048,000	2,857,000	11,905,000	692,132
1882 —	8,453,000	3,305,000	11,758,000	731,291
1883 —	4,537,000	2,109,000	6,646,000	571,507
1884 —	4,748,000	2,098,000	6,846,000	571,178
1885 —	4,255,000	2,036,000	6,291,000	565,536
1886 —	3,393,000	1,310,000	4,703,000	474,327

Sine manufaktur-, korte- og kolonialvarer tog Stavanger tidligere for den allervæsentligste del fra Hamburg, idet der dog tillige indkjøbtes betydelige mængder af manufakturvarer paa messerne i det indre af Tyskland. I de par sidste decennier har disse forhold ændret sig. Dels gjør Kristianias og Bergens overvegt i indførselshandelen sig mere og mere gjældende, dels har England formaaet at tilvende sig en stedse større plads i byens forsyning med fabrikata af de forskjelligste slags. Ikke engang paa kolonialmarkedet er Hamburgs overlegenhed saa fremtrædende som forhen, idet indkjøbet nu delvis sker mere direkte fra Holland, Belgien, Frankrig og England. I nær forbindelse hermed staar ogsaa Hamburgs og Altonas tilbagetræden som byens hovedsagelige pengemarked, en forretning, som disse steder var i ubestridt besiddelse af indtil omkring aaret 1860, og hvori Hamburg særskilt for vekselomsætningernes vedkommende ogsaa senere en tidlang formaaede at hævde sin gamle forrang. For tiden er det dels de paa stedet selv opstaaede laaneindretninger, dels bankerne i Kristiania og Bergen, der tilveiebringer de fornødne penge.

Stavangers opland bestaar af størstedelen af Ryfylke fogderi, nemlig med undtagelse af sammes nordvestlige del, der søger til Haugesund og ladestederne paa Karmøen, fremdeles Jæderen og for en del Dalene. Fra disse egne, hvis forsyning med uden- og indenlandske varer er en af byens væsentligste indtægtskilder, afsættes til gjengjæld vævede og strikkede uldne sager, kreaturer, fedevarer og fuglevildt, fra Jæderen desuden kornvarer, især havre og havremel, samt fra Ryfylke træmaterialier og ved. Ogsaa fra Hardanger tilføres der stedet adskillige landboprodukter, navnlig smør, ost, frugt, hellestene, hasselbaand, baade og noget brændeved. Omvendt kjøber

haringerne i Stavanger kornvarer, salt og jernvarer, men derimod kun lidet af sine kolonial- og manufakturfornødenheder. Ogsaa med andre bygder i Søndre Bergenhus amt drives en del forretninger, især gjennem landhandlerne i Finnaas, Sveen, Valestrand samt i Fitje og paa Stordøen. Ligeledes erholder de inden amtet selv liggende mindre kjøb- og ladesteder sin væsentlige forsyning med kolonial-, manufaktur- og andre fabrikvarer samt korn fra Stavanger. Det samme gjælder i adskillig grad ogsaa Farsund og Flekkefjord. For sidstnævnte steds vedkommende befordres dette forhold ved, at Stavanger igjen derfra tager endel træmaterialier, især stav.

Til den øvrige del af indlandet er afsætningen, bortseet fra den ovenomhandlede kornimport, ikke betydelig og omfatter, foruden en del sommersild, brisling og makrel, væsentlig uldne varer og talg. Til østlandet gaar derhos i de senere aar en mængde faarekjød i fersk tilstand. Fra østlandet hentes derimod i anseelige mængder især brændevin, jern og støbegods samt bord og andre træmaterialier, hvorhos navnlig Kristiania, som ovenfor nævnt, i de sidste 30 aar i stedse voksende maalestok har tilegnet sig en sterk andel i byens forsyning, ikke alene med egne fabrikata, men ogsaa med alle arter fra udlandet indførte varer. Nordover langs kysten er Stavangers handelsforbindelser ikke af betydenhed. De indskrænker sig til leilighedsvis effektuerede salg af korn, mel, salt og stenkul til Bergen, Aalesund og nordenfor liggende byer samt afskibning af en del uldne varer til Nordland og Finmarken. Af og til kjøber Stavangers handlende fra de førstnævnte byer sommersild og tildels vaarsild, fra Bergen derhos kolonialvarer og fra det trondhjemske lidt trælast.

Handelskrisen i 1857 lod Stavanger forholdsvis uberørt, ligesom heller ikke det mislige fiske i 1868, der ledsagedes af uheldige konjunkturer for sildehandel, kornimport og skibsfart, drog andet end forbigaaende ulemper efter sig. Endnu merkeligere var det, at endog vaarsildfiskets saagodtsom fuldstændige ophør fra 1870 af kunde forvindes uden umiddelbar tilbagegang i stadens forretningsforhold. Den omstændighed, at dens sildehandlere allerede forhen havde vænnet sig til i stor udstrækning at deltage i sildeekspeditioners udrustelse til det fjernere Kinnfiske, gjorde dem det sammenligningsvis let at opsøge andre omraader, og, som allerede ovenfor antydet, blev det nordlandske storsildfiske saavelsom en sterkere udnyttelse af det aarvisse fedsildfiske de nærmest liggende udveie. Hertil føiede sig fra 1880 af en livlig deltagelse i det nye sildefiske ved Island. Det fulgte imidlertid af sig selv, at jo fjernere silden maatte søges, desto kostbarere blev udrustningerne og desto mere uberegnelig og risikabel den hele bedrift. Desto mere blev i og med dette ogsaa den enkelte afhængig af pengetilgang og pengeinstituter. Diskontoen, som i første halvdel af 1873 var nede i $4^1/_2$ pct., steg mod slutningen af 1875 lige op til 7 pct. og var privat tildels endnu høiere. Denne bratte overgang faldt trykkende for mange, og naar ikke desto mindre fremdeles ingen iøinefaldende katastrofe indtraadte, var det et

saa meget tydeligere vidnesbyrd om den grad af velstand, hvortil byen havde arbeidet sig op. De trange aar 1875—78 blev gjennemgaaede med forholdsvis rimelige opofrelser. Men da saa 1879—80 atter bragte med sig et kraftigere forretningsliv, ledsaget af en let og billig adgang til penge, idet vekseldiskontoen paany gik ned til $4^1/_2$ pct., viste under stedets mere og mere urolig anspændte virksomhed fristelsen til overspekulation sig at ligge nær, og skjønt 1881 endnu i det hele taget blev et gunstigt aar, bevirkede det følgende aars mislykkede sildeekspeditioner paa Nordland og Island allerede i slutningen af 1882 indtrædelsen af en langvarig krise, om hvilken det dog gjælder, at den tillige havde forberedt sit komme gjennem voksende vanskeligheder inden en anden, meget betydelig og med handelsspekulationerne nær forbunden forretningsgren, over hvis udvikling derfor ligeledes i denne sammenhæng bliver at meddele en oversigt.

Endnu henimod aarhundredets midte dreves i Stavanger skibsfarten paa gammel vis væsentlig med mindre fartøier, slupper og jægter fra 15 til 30 kom. læsters drægtighed, hvilke bragte sild til Østersø-landene og Sverige og i retur førte kornvarer, hamp, seildug, taugverk, tøndestav og skibsmaterialier. Ved siden af disse havdes kun faa større skibe, der anvendtes i fragtfart og hjembragte saltladninger. Fra 1850 af har Stavanger derimod været en af de stæder, der er gaaede i spidsen for landets overordentlig sterke forøgelse af handelsflaaden, og det har i denne henseende alene staaet tilbage for Kristiania og Arendal. Det var foruden ophævelsen af den engelske navigationsakt særlig Krimkrigen, der gav foranledning til en betydelig anskaffelse af skibsrum. Herpaa fulgte udbruddet af den nordamerikanske borgerkrig, der tvang fristaternes rederier til at sælge en stor del af sine skibe, en chance, hvoraf ogsaa Stavanger benyttede sig til for billige priser at indkjøbe et større antal fortrinlige fartøier, hvis udbytte blev saa meget bedre ved opretholdelsen af de forenede rigers neutralitet under den dansk-tyske krig. Samtidig med en udstrakt skibsbyggervirksomhed i byen og dens omegn vedblev man derfor i stor maalestok at erhverve skibe fra udlandet. I begyndelsen af syttiaarene skal indkjøbet i et enkelt aar have dreiet sig om en samlet sum af 4 mill. kroner. Medens de mindre skuder fremdeles underholdt silde- og kornfarten paa Østersøen, sysselsattes stedets middels store fartøier, brigger og skonnerter, med en drægtighed fra 80 til 200 ton, i fragtfart paa Nord- og Østersøen, Middelhavet og Brasilien. Den vigtigste del af handelsflaaden udgjordes dog nu af større skibe, brigger, barker og fuldriggere paa mellem 200 og 1000 tons drægtighed. Deres hovedsagelige beskjæftigelse var en tidlang fragtfarten med kornvarer paa det sorte og azovske hav. Da denne vei imidlertid efter midten af sekstiaarene var bleven overfyldt af skibsrum, sattes efterhaanden adskillige store og veludrustede skibe i fart paa Ostindien, Callao, Australien og Kalifornien, medens de fartøier, der paa grund af alder var gaaede ud af klasse, anvendtes i trælastfarten paa Quebec, Pen-

sacola, Belize og de mexikanske mahognihavne samt Østersøen og Archangel, ligesom de ogsaa væsentlig besørgede byens salttilførsel.

Denne skildring gjælder fortrinsvis forretningen, som den dreves indtil midten af syttiaarene. Fra dette tidspunkt af begyndte vanskeligere forhold at indtræde. Allerede noget tidligere havde dampskibene kastet sig ind i den lønnende fart paa Sortehavet og derved i betydelig grad indskrænket seilskibenes anvendelse. De ledigblevne fartøier fandt vistnok, saalænge de gode tider vedvarede, sysselsættelse i fragtfarten paa Vestindien, Nord- og Sydamerika samt for enkelte større skibes vedkommende paa Kalifornien og Oregon, hvorhos nogle mindre 2—300 tons skibe gjorde reiser paa Afrikas øst- og vestkyst. Men den forværrelse af fragtforholdene, der efterhaanden aabenbarede sig, har dog siden stadig tiltaget i styrke. Nogenlunde fordelagtig vedblev alene den transatlantiske fart at vise sig, hvorimod de i trafiken paa Nord- og Østersøen anbragte smaafartøier havde en stedse sværere konkurrence at bestaa med dampskibene, om de end til nogen erstatning opnaaede en udvidet sysselsættelse i sildebedriften paa Nordland og Island. Desværre opfattedes de lavere fragter, der henimod 1875 var indtraadte, ikke i tilstrækkelig grad som et varsko mod en fortsat forøgelse af den fragtsøgende flaade. Den kolossale anvendelse af kapital til skibsbygning og skibskjøb, der havde sin særdeles fremtrædende andel i den ovenfor omtalte, i 1875 og nærmeste aar herskende, pengetrang. vedblev at fylde bankernes porteføljer med papirer, der anbragtes for ad denne ikke ubetænkelige vei at skaffe pengemidler til nye skibsparters erhvervelse. Konkursboernes antal, der i femaaret 1866—70 havde været 72, men 1871—75 alene 30, steg derfor i 1876—80 igjen op til 94.

Under disse forhold maatte stillingen for byens bankinstituter ligeledes blive meget ansvarsfuld, og den vanskeliggjordes yderligere ved nogle for stedet eiendommelige arter af vare- og pengeomsætninger, der, støttende sig til karakteren af stadens forretningsliv, men uden virkeligt gavn for dette, efterhaanden havde udviklet sig. Det var blandt andet bleven skik, at redere istedetfor at lade sine fra udlandet remitterede og paa de store udenlandske søstæder lydende veksler paa almindelig maade diskontere i bankerne, overlod dem til forretningsfirmaer, der paa dem ønskede at reise kontanter, og i betaling modtog disses tre maaneders accepter. Rederne opnaaede derved en høiere vekselkurs samt i regelen ogsaa nogen rentefortjeneste, men udsatte sig samtidig for at tabe hele beløbet ved de betræffende firmaers konkurs. Endnu mere fordærveligt var et udbredt jobberi i korn og tildels ogsaa i sild. Partier af disse varer gik inden selve byen ustanselig fra haand til haand og betaltes ved hver omsætning paa altfor letvint maade med en veksel, — en slags spilleforretning, hvori deltog folk i de forskjelligste livsstillinger, redere, manufakturister, høkere lige ned til kontorbetjente, og hvis udbytte selvfølgelig langtfra stod i rimeligt forhold til risikoen, men tvertimod ofte bragte følelige tab.

Den samlede virkning af de her paapegede og hinanden gjen-

sidig forværrende omstændigheder blev den dybtgaaende omvæltning i byens forretningsforhold, der har fuldbyrdet sig i løbet af aarene 1882—86. Konkursboernes antal var vistnok i femaaret 1881—85 ikke stort over det halve mod i det foregaaende, nemlig ialt 50. Men det var denne gang ikke alene middelklassen, der maatte undgjælde. Slagene rammede adskillige af stedets ældste og mest anseede handelshuse. Det var henimod enden af 1882, at de første større fallissementer indtraf, og de efterfulgtes 1883 af en række stansninger og tvungne realisationer, der i boerne medførte uventet smaa dividender og derved for bankerne og andre kreditorer meget anseelige tab. Følgen heraf var igjen en stadig nedgang i varepriserne, en betydelig reduktion af alle værdier og kreditens stedse mere trykkende indskrænkning, medens det i skibsfarten viste sig mindre og mindre gjørligt at seile med fordel og redde skibene fra yderligere prisforringelser. For disse fortsatte vanskeligheder bukkede derfor et større antal firmaer, som med anstrængelse havde holdt det gaaende gjennem aarene 1884—85, endelig i 1886 ogsaa under. Ikke desto mindre bør det udtrykkelig erkjendes, at katastrofens virkninger kunde have været endnu langt mere baade omfattende og ødelæggende, og at der, naar dette ikke blev tilfældet, i byens udviste modstandsevne, dens i det hele taget solide middelstand, dens gode opland og befolkningens tarvelighed, driftighed og arbeidsomhed turde findes fuldt betryggende forudsætninger for en fornyet og navnlig en mere jevn fremgang.

For handelsomsætningens vedkommende er det først og fremst i omfanget af den kombinerede sild- og korntrafik, at den byen overgaaede krise viser sin kuende indflydelse. Værdien af den eksporterede sild er fra 1881 til 1885 gaaet ned med henimod en halvdel og udgjorde i 1886 endog blot omtrent en fjerdedel af det førstnævnte aars. Af rug blev der indtil 1882 losset over dobbelt saa store kvantiteter som senere, og værdien af denne stedets vigtigste importartikel er 1881—86 endog sunken til henimod en femtedel. Herved er ligeledes tallene for byens samlede ud- og indførsel, saaledes som det af den side 136 meddelte tabel vil sees, i betragtelig grad blevne reducerede, udførselsværdien i aarene fra 1881 til 1886 med over en halvdel, indførselsværdien endog med henimod to tredjedele. Dette har atter fremkaldt en forrykkelse af den rang blandt rigets kjøbstæder, Stavanger som handelsstad hidtil havde indtaget. I saa henseende er det nemlig især indførselen, der betinger dens plads. Medens den endnu i aarene 1881 og 1882 stod som den 4de i raden af importerende stæder og altsaa alene tilbage for Kristiania, Bergen og Trondhjem, er den senere bleven overfløiet af sin stadige medbeiler Kristiansand, ja i 1886 endog med nogle tusinde kroners overvegt af Moss, saaledes at den for øieblikket indtager pladsen som no. 6. Med hensyn til udførselsværdien har Stavanger derimod aldrig befundet sig i første række, og de sidste aars kalamiteter har selvfølgelig bidraget til at stille det endnu dybere. Endog for sildeeksportens vedkommende har byen ikke blot

siden begyndelsen af femtiaarene staaet tilbage for Bergen, men har i det sidste decennium ogsaa maattet vige for Haugesund, hvis udskibning af denne artikel i 1885 og 1886 har nærmet sig henimod det dobbelte af Stavangers, og med hensyn til værdien af den samlede udførsel indtager Stavanger ifølge statistiken for sidstnævnte aar blandt landets stæder blot pladsen som no. 15 og er nærmest at jevnføre med Arendal og Kragerø. Sammenfattes værdierne for stedets ind- og udførsel, naar man, som det af tabellen side 136 vil sees, for aaret 1886 alene en sum af omtrent 4¾ mill. kr., hvilket beløb dog er uregelmæssig lavt, da omsætningen selv i de nærmest foregaaende 3 aar dreiede sig om 6 à 7 mill. kr. og tidligere gjennem et langt tidsrum, fra 1866 til 1880, holdt sig mellem 9 og 10 mill. kr.

Stedets brændevinshandel er siden 1 januar 1875 overdraget et samlag, hvis statuter er approberede ved res. 20 decbr. 1873, og som fra 1879 ogsaa har overtaget udskjænkningen af øl. Dets omsætning og indtægter har i de sidste 5 aar udgjort:

	Solgt brændevin. Liter.	Solgt øl. Flasker.	Nettoindtægt. Kr.
1882	90,549	148,837	38,575
1883	87,452	133,277	32,841
1884	87,194	130,109	33,327
1885	75,249	99,655	23,775
1886	72,056	95,696	26,018

Baade salget af brændevin og øl har saaledes været i stadig nedgang. Af overskuddet har samlaget ialt siden dets stiftelse uddelt kr. 280,000 til almennyttige øiemed, hvorhos det ved udgangen af 1886 har oplagt et reservefond paa kr. 60,216.

I byen holdes 3 markeder, det saakaldte »Tausemarked« i slutningen af mars (oprindelig for fæstning af tjenestepiger), St. Hansmarkedet samt det gamle høstmarked i oktober, hvilket sidste er lovbestemt. Tilstrømningen til disse markeder skal, rimeligvis paa grund af de lettere kommunikationer, være i stigende, og her foregaar en temmelig betydelig omsætning, bl. a. af uld og husflidsgjenstande.

Stavangers direkte skibsfart paa udlandet kan ikke betegnes som betydelig. Antallet og drægtigheden af ind- og udklarerede skibe var:

	Ialt:			Deraf med ladning:		
Indklarerede:						
1882	440 fart.	dr.	86,336 t.	335 fart.	dr.	66,114 t.
1883	341 »	»	67,709 -	251 »	»	46,042 -
1884	314 »	»	70,006 -	229 »	»	46,796 -
1885	305 »	»	57,038 -	227 »	»	35,334 -
Udklarerede:						
1882	341 »	»	72,572 -	202 »	»	28,561 -
1883	292 »	»	52,489 -	166 »	»	19,511 -
1884	267 »	»	57,479 -	143 »	»	19,218 -
1885	237 »	»	48,328 -	122 »	»	16,151 -

Disse tal sætter byen langt ned i rækken af norske stæder. Af de med ladning indklarerede skibe ankom i 1885 adskillig over halvdelen, nemlig 145 dr. 19,392 t. fra England; fra russiske og tyske østersøhavne kom 25 skibe dr. 4798 t., fra Island 19 dr. 2784 t., fra Sverige 7 dr. 363 t., fra Danmark 7 dr. 319 t., fra Portugal og Spanien 11 dr. 3351 t. og fra Italien 7 dr. 2584 t. For den udgaaende skibsfart spiller Sverige og Østersøen den vigtigste rolle. Saaledes blev der i 1885 til det førstnævnte land udklareret med ladning 42 fartøier dr. 4151 t. og til østersøiske havne i Finland, Rusland og Tyskland ialt 27 skibe med en drægtighed af 5422 t. Til Island gik s. a. 22 ladede fartøier dr. 3155 t., til Danmark 4 dr. 800 t. og til Hamburg 5 dr. 675 t. Af fremmede flag sees i Stavanger havn meget faa, hyppigst det engelske, som i 1885 repræsenteredes af 14 ankomne og atter afgaaede skibe; naar videre undtages 4 svenske, 2 danske og 1 tysk, var alle de øvrige til byen inklarerede fartøier indenlandske og for den overveiende del ogsaa hjemmehørende paa stedet.

Angaaende den indenrigske skibsfartsbevægelse foreligger oplysninger for et enkelt aar nemlig 1885, da der fra indenrigske steder ialt blev indekspederet til Stavanger 2511 fartøier dr. 492,820 tons, hvoraf 2152 dampskibe dr. 486,886 tons og 359 seilfartøier dr. 5934 tons, heri iberegnet 286 dampskibe, der passerede byen i regelmæssig rute mellem andre norske stæder og udlandet. Den livligste samfærdsel foregaar mellem byen og forskjellige steder i samme amt, hvorfra der i nævnte aar ankom tilsammen 988 fartøier, hvoraf 726 dampskibe, altsaa gjennemsnitlig 2 dampskibe om dagen. Fra Bergen indløb ialt 641 fartøier, hvoraf 622 dampskibe og fra Kristiania 351 fartøier, samtlige dampskibe. Den fra byen udgaaende skibsfart viser overalt nogenlunde de samme tal. En betragtelig del af denne samfærdsel besørges af det i 1856 stiftede »Stavanger dampskibsselskab«, hvis 8 dampskibe for tiden ikke blot underholder regelmæssige ruter paa de vigtigste af Ryfylkes fjorde og øer, men ogsaa mellem Kristiania, Stavanger og Bergen.

Om byens handelsflaade og dens hurtige vekst henvises til side 138, idet man til fuldstændiggjørelse af, hvad der er anført, hidsætter følgende tabel over de i Stavanger hjemmehørende fartøiers antal, drægtighed og bemanding fra 1821—1885:

	Antal fartøier.	Drægtighed.	Bemanding.
1821	94	1,668 k.læster	ca. 360
1835	173	3,164 —	672
1844	242	5,402 —	756
1850	326	6,808 —	1,177
1855	382	11,221 —	1,648
1860	424	15,437 —	2,381
1865	450	24,417 —	2,900
1870	563	35,352 —	4,098
1875	640	51,400 —	5,053

	Antal fartøier.	Drægtighed.	Bemanding.
1880	671	117,951 reg.ton	5,213
1885	608	111,737 —	4,706
1886	560	109,022 —	4,450

Heri er medregnet dampskibe, hvoraf i 1870 6 dr. tilsammen 732 k.læster, i 1880 24 dr. 4663, i 1885 43 dr. 12,880 og i 1886 44 dr. 13,425 reg.-ton var hjemmehørende i byen. Denne del af handelsflaaden er saaledes, hvad drægtighed angaar, alene i de sidste 5 aar bleven næsten tredoblet, og dens størrelse anviser fortiden Stavanger den tredje plads blandt landets byer, vistnok langt tilbage for Bergen, men umiddelbart efter Kristiania. Ogsaa i henseende til seilskibsrederiet indtager byen rang som no. 3, idet den maa vige for Kristiania og endnu mere for Arendal, men til gjengjæld staar meget betydelig over Bergen.

Med hensyn til antallet af de ved handel og skibsfart sysselsatte personer oplyser folketællingslisterne, at der i 1875 fandtes 377 og i 1885 439 handlende med henholdsvis 252 og 274 betjente, medens i det førstnævnte aar 242 skibsførere, 27 jægteskippere, 174 styrmænd og 790 matroser, i det sidstnævnte 221 skibsførere, 34 jægteskippere, 142 styrmænd og 617 matroser var tilstede i byen. Ifølge magistratens opgave var der ved udgangen af 1885 i byen ialt 534 personer, hvoraf 46 kvinder, som havde handelsret, samt 708 skipperborgere, medens der i 1875 blev opgivet 330 handelsborgere, 22 handelsberettigede kvinder og 412 skippere. I disse tal er dog formentlig medtaget adskillige, der ikke længere benyttede sit borgerskab.

Haandverks- og fabrikdrift. Haandverket er i Stavanger forholdsvis talrig repræsenteret og har i de sidste aar i flere retninger gjort meget betydelige fremskridt, saa at standen nu idetheletaget maa siges at indtage en ganske respektabel stilling. Ved folketællingen i 1875 opgaves ialt 560 haandverksmestere samt 1275 svende, drenge og arbeidere over 15 aar, tilsammen altsaa 1835 personer, hvoraf 273 skomagere, 233 tømmermænd, 162 bagere, 137 snedkere, 132 bødkere, 130 smede, 65 malere, 62 skræddere, 48 blikkenslagere og 46 garvere. I 1885 var antallet af haandverksdrivende temmelig nær det samme, nemlig 573 mestere og 1243 svende og arbeidere, tilsammen 1816, men deraf var 369 tømmermænd, 308 skomagere, 165 bagere, 129 bødkere, 102 snedkere, 63 malere, 59 smede, 58 blikkenslagere, 54 skræddere og 44 garvere. Ifølge opgave fra magistraten fandtes der i juni maaned 1886 ialt 485 personer, som havde haandverksborgerskab, deraf 151 skomagere, 60 bagere, 39 skræddere, 35 snedkere, 32 smede, 21 garvere, 20 malere, 20 seilmagere, 14 bødkere, 11 murere, 9 bogbindere, 9 urmagere, 7 bundtmagere, 7 slagtere, 7 farvere, 6 guldsmede, 6 blokmagere, 6 sadelmagere o. s. v. Skibsfartens tilbagegang har havt tilfølge, at seilmagere, blokmagere og lign. i de senere aar har seet sin for-

tjeneste svinde betydelig ind, hvilket paa grund af det herskende økonomiske tryk ogsaa gjælder de forskjellige slags bygningsarbeidere.

Af de mange atter forsvundne industrielle anlæg, som forrige aarhundredes beskyttelsespolitik fremkaldte, vides Stavanger blot at have været sædet for et enkelt af nogen betydning, nemlig det af regjeringen i 1709 i gang satte salpeterverk, hvis bedrift dog laa paa landets daværende grund, og som desuden omtr. 1722 allerede var stanset. I nyere tid gjorde et par væverier eller saakaldte tøifabriker i firti—femtiaarene sig fortjente ved at udbrede kjendskab til vævning af lærreder, dreiel og simple uldne varer. Foruden disse var det navnlig de grene af industriel virksomhed, der knyttede sig til den florerende skibsfart, hvilke i Stavanger fandt udøvere. Af skibsverfter var saaledes i 1865 8 i drift, hvilket antal dog i 1875 var gaaet ned til 5, sysselsættende omtrent 280 arbeidere. De senere aars nedgang i fragterne har imidlertid i den grad indskrænket denne bedrift, at den for tiden kan ansees som helt stanset. Til gjengjæld har Stavanger støberi og dok ved Spilderhaugvigen stadigen udvidet sin virksomhed. Dette anlæg, der begyndte allerede omkring 1850 paa den lidt udenfor byen liggende Roaldsø og i 1853 flyttedes til sin nuværende plads, tilhører nu et interessentskab (600 aktier à kr. 400) og omfatter siden 1871 dampskibsbyggeri, jernstøberi og kjedelverksted, hvorhos der til anlægget hører tvende i 1873 og 1879 byggede tørdokker, der paa en gang kan optage flere store, indtil 14 fod dybtgaaende, skibe. Sin første bestilling paa et jerndampskib modtog verkstedet høsten 1880. Det beskjæftigede i 1880 omtrent 100, i 1882 henimod 300 og i 1885 gjennemsnitlig 225 arbeidere. Til de af skibsfarten afhængige bedrifter hører ligeledes 2 større, tilsammen omtrent 90 arbeidere beskjæftigende, reberbaner, der hovedsagelig leverer grovt taugverk til skibsbrug, hvoraf forbruget ikke er aftaget i den grad, som man kunde vente, da skibene i de senere aar kjøber mindre i udlandet. Af fremragende betydning for byen er dens hermetiske fabriker til nedlægning dels af madvarer til skibsbrug og lign., dels af ansjos, delikatessesild, »norske sardiner« og andre fiskevarer. Ialt opgives i 1885 6 deslige etablissementer at sysselsætte en fast arbeidsstok af omtrent 170 personer af begge kjøn, men i sæsonen o: om høsten, naar brislingfangsten foregaar, er arbeiderantallet flerdobbelt større. Den ene af disse forretninger, det i 1873 grundlagte Stavanger Preserving Co., skal i sit slags være den betydeligste i landet. De driver, som det synes, en sund og indbringende virksomhed og udvider stadig sit marked; i den sidste tid har de saaledes faaet en ny kunde i de forenede stater i Nordamerika, hvortil der alene i 1887 skal være eksporteret preserveret fisk for over kr. 150,000. Antallet af anlæg forøges derfor ogsaa jevnlig og opgives for tiden til 10. Et andet anseeligt industrielt foretagende er Stavanger kemiske fabrik, der i 1873 blev sat igang i Kalhammervigen, som da laa udenfor byen. Den var oprindelig anlagt paa tilvirkning af svovlsyre, benmel, soda og klorkalk og sysselsatte i midten af syttiaarene

over 100 mand; men virksomheden dreves med tab og blev efterhaanden næsten nedlagt, indtil anlægget i 1881 overtoges af et nyt aktieselskab, der begrænsede produktionen til svovlsyre og gjødningsstoffe, som benmel, superfosfater og lign. Forretningen har herunder efterhaanden atter hævet sig, og i 1885 sysselsatte den omtrent 80 arbeidere, medens produktionsværdien gik op til over $^1/_2$ mill. kr. Endelig findes der i byen 2 tobaksfabriker med tils. omtrent 45 arbeidere, 1 chokolade- og mineralvandfabrik (4 arb.), 1 mineralvands- og edikefabrik (8 arb.), 1 større i 1882 anlagt aktiegarveri (38 arb.), 1 sæbefabrik (2 arb.), 1 kalkbrænderi (2 arb.) og 1 dampvedskjæreri. Den samlede arbeidsstyrke ved ovennævnte anlæg beløb sig i 1885 til omtrent 670 personer. I 1875 blev der opgivet 20 anlæg med tilsammen 473 arbeidere.

Byen har en lithografisk anstalt samt 5 bogtrykkerier. Fra disse udgik i 1885 4 politiske og avertissementsblade, nemlig »Stavanger amtstidende og adresseavis« (siden 1833), »Stavangeren« (siden 1852), »Vestlandsposten« (siden 1878) og »Norge« (siden 1880).

Af særlig betydning for det omliggende distrikts landbonæring er det i 1876 paa aktier grundede fællesmeieri, der væsentlig virker ved udsalg af melk. Det modtog i 1885 fra interessenterne 1,428,955 liter melk, kjernede 18,150 kg. smør og ystede 7414 kg. mager ost, medens der fra meieriet solgtes 673,021 liter sød eller nysiet melk.

Ogsaa jordbruget danner for Stavanger borgere en syssel, der ikke er uden økonomisk betydning. Ikke blot har det, navnlig for endel aar tilbage, været næsten en modesag, at byens kjøbmænd skulde have løkker (»stykker«) i omegnen, hvilke i regelen dyrkedes med megen iver og store bekostninger, men ogsaa inden stadens eget omraade, specielt paa Egenes, drives tildels et fuldt udviklet landbrug. Navnlig udmerker sig i saa henseende det kapteinløitnant J. Kielland tilhørende smukke Ledaal. Begyndelsen til denne eiendom, som ved en liberal anvendelse af pengemidler er drevet op til et mønsterbrug for vestlandet, var tvende løkker paa Egenes, der i 1771 fæstedes af den nuværende eiers oldefader, kjøbmand Jacob Kielland, men det var dog først den sidstnævntes søn, agent Gabriel Schancke Kielland, som ved tilkjøb af de tilgrænsende løkker dannede den nuværende eiendom, som fremdeles er et af amtets betydeligere gaardsbrug. Førend det i 1863 blev delt mellem den nuværende eier og hans to brødre, havde det en udstrækning af ca. 1000 maal og fødte 8 heste og 40 kjør. Nu er den samlede besætning betydelig større og bestaar for den største del af ædlere kvægracer (ayrshirekjør), hvoraf et stort antal avlsdyr i de senere aar er spredt ud over de omliggende distrikter. Gaarden er derhos smukt bebygget og beplantet; navnlig tjener den anselige park i høi grad til at forskjønne landskabet paa denne kant af byen.

Den samlede udsæd inden byens grænser var i 1875 omtrent 10 hl. rug og hvede, 22 hl. byg, 52 hl. havre og 130 hl. poteter. Samtidig anvendtes 282 kg. græsfrø, hvorhos 12 ha. jord var tilsaaet med andre rodfrugter end poteter. Kreaturholdet bestod af 135 heste, 330 storfæ, 18 faar, 1 gjed og 154 svin.

Bykassens indtægter og udgifter har i de sidste tre aar udgjort:

Indtægter:	1884. Kr.	1885. Kr.	1886. Kr.
Byskat, indbetalt	301,591	315,679	286,891
Brændevinsafgift	12,000	12,000	10,666
Øl- og vinafgift	10,000	10,000	10,000
Andre afgifter	3,107	2,746	2,985
Renter	5,087	5,532	5,314
Indtægt af vandverket	23,444	24,121	26,767
— af faste eiendomme	7,844	25,840	40,977
Andre indtægter	14,934	34,033	30,602
Tilsammen	378,007	429,951	414,202
Udgifter:			
Fattigvæsenet	130,513	133,502	132,028
Skolevæsenet	63,778	67,806	67,322
Geistlighed og kirker	11,579	11,868	13,503
Medicinalvæsenet	5,397	4,487	5,106
Rets- og politivæsen	21,222	20,714	20,782
Offentlige arbeider	56,968	63,673	52,995
Gadebelysning	8,916	8,567	8,560
Udgifter ved faste eiendomme	4,782	195,253	34,421
Renter af laan	34,462	88,589	58,737
Andre udgifter	16,957	30,210	27,561
Tilsammen	354,574	624,669	421,015

Bykassens gjæld ved udgangen af 1886 beløb sig til kr. 1,415,000, hvoraf kr. 1,190,000 laanegjæld (deraf kr. 1,049,200 ifølge obligationer lydende paa ihændehaveren) og kr. 225,000 rest paa det til Jæder-banen tegnede bidrag.

Samtidig opføres kommunens formue med følgende værdier: a) Udestaaende kapitaler kr. 401,934, hvoraf legatkapitaler kr. 300,022; b) faste eiendomme: kirker kr. 448,000, kirkegaarde kr. 27,436, skolebygninger kr. 122,940, vandverket kr. 228,000, kommune- og politikammerbygninger kr. 110,100, sygehus m. v. kr. 61,700, tomter og grunde kr. 171,575, andre eiendomme (hvoriblandt Hillevaag og Bjergsted) kr. 519,841, tilsammen kr. 1,689,592; c) andre aktiva kr. 20,000, — samlet formue kr. 2,111,526. Denne

fra den officielle kommunalstatistik hentede opgave er dog lidet skikket til at give et sandt billede af kommunens formuesforhold, da den paa den ene side omfatter gjenstande, som kun i uegentlig forstand kan henregnes til formuen, paa den anden side tildels er bygget paa altfor lave værdsættelser. Man hidsætter derfor følgende opgjør over kommunens aktiva, istandbragt i oktober 1885 i anledning af et i Bergens kreditbank optaget laan: Pantobligationer kr. 97,712, kapitaliserede løkkeafgifter kr. 23,125, Hillevaag kr. 225,000, Bjergsted kr. 45,000, kommunebygningen kr. 55,600, den tekniske aftenskoles bygning kr. 37,900, andre salgbare faste eiendomme samt gasverkaktier kr. 130,760, rest af kjøbesummen for Kalhammer og Ladegaard kr. 8272, indtægter af leie og af vandverket kapitaliseret kr. 500,000, fattig- og arbeidshusets fond kr. 92,063, brandkassens fond kr. 4300, beholdning kr. 70,319, tilsammen kr. 1,290,051. Brandtaksten af kommunens offentlige bygninger udgjorde samtidig kr. 731,940.

Angaaende byens formues- og skatteforhold i de sidste fire aar hidsættes følgende opgave:

	Antagen formue. 1000 kr.	Antagen indtægt. 1000 kr.	Skatbar indtægt. 1000 kr.	Skat, udlignet paa: Fast eiend. Kr.	Formue. Kr.	Indtægt. Kr.	Tils. Kr.
1884	22,721	5,190	2,891	59,413	34,081	221,374	314,868
1885	22,044	4,720	2,496	59,679	33,066	201,930	294,675
1886	20,774	4,892	2,450	59,776	31,161	196,719	287,656
1887	18,389	4,810	2,231	60,093	27,583	222,794	310,470

Eiendomsskatten blev i det sidst anførte aar udlignet med kr. 0,50 pr. kr. 100 af husenes assurancesum, formuesskatten med kr. 1,50 pro mille og indtægtsskatten med kr. 9,82 pr. kr. 100 skatbar næring.

For tidsrummet 1850—83 vil stigningen af byens budget og tilveksten af dens skatteevne belyses ved følgende tabel:

	Antagen formue. 1000 kr.	Udlignet byskat. Kr.	Udlignet fattigskat. Kr.	Bykassens gjæld. Kr.
1850	7,324	20,069	29,502	2,000
1855	9,748	38,545	32,137	—
1860	12,000	67,041	58,162	16,000
1865	16,440	105,448	43,912	372,000
1870	19,428	141,368	61,060	783,000
1875	23,696	201,196	68,888	687,000
1880	27,810	229,969	91,000	741,000
1883	24,512	222,480	108,900	678,000

Havnekassen har som gjennemsnit for aarene 1884—86 oppebaaret i toldprocenter kr. 14,942 og i skibsafgifter m. v. kr. 9558 aarlig. Udgifterne har i samme tidsrum været: til lønninger kr. 2838, til anlæg og vedligeholdelse kr. 12,210 og renter af laan kr. 2717. Dens løse og faste eiendele ansættes ved udgangen af

1886 til en værdi af kr. 154,873, medens dens gjæld andrager til kr. 56,630, hvoraf kr. 28,130 skyldes til bykassen.

Fattigvæsen. Til belysning af stedets fattigforholde indeholder den officielle statistik ensartede opgaver for aarene 1866 til 1884. I det førstnævnte af disse aar blev der af fattigkassen ydet understøttelse til ialt ca. 650 saakaldte hovedpersoner d. e. fattige, som modtog direkte understøttelse, deres hustruer og børn altsaa ikke medregnet. Fra 1866 steg nu antallet jevnt, indtil det naaede sit maximum i 1871 med 919, hvorefter der kom en fleraarig periode af nedgang, som varede indtil 1877, da de fattigunderstøttede hovedpersoners antal var sunket til 791. I 1878 gik tallet atter op til 829 og steg i 1879 med én gang til 1110, en tilvekst, der selvfølgelig for den væsentligste del hidrører fra den ved begyndelsen af dette aar iverksatte byudvidelse og viser, at denne arealforøgelse har været til alt andet end økonomisk fordel for byen. I de følgende aar har antallet af fattige svinget lidt op og ned, med et maximum i 1883 af 1269 og med et middeltal for de 6 aar 1879—84 af 1194 hovedpersoner. Sammenholder man ovenanførte tal med byens folkemængde, vil man finde, at der af hvert tusinde indbyggere var i 1866—75 gjennemsnitlig 43 à 44, i 1876—78 39 og i 1879—84 52 personer, der aarlig fik direkte understøttelse af fattigkassen. — Fattigvæsenets budget er for 1887 bevilget med følgende beløb: Understøttelse til stadige fattige og til opfostring af udsatte børn kr. 70,000, temporær hjælp, beklædning m. m. kr. 18,000, medikamenter udenfor sygehuset kr. 5500, begravelsesomkostninger kr. 800, lønninger kr. 7720, tilskud til den kombinerede indretning kr. 14,000, refusioner til fremmede kommuner kr. 4000, forpleining af sindssyge i fremmede asyler kr. 10,000, tilsammen kr. 130,020. Paa den anden side er beregnet til indtægt ialt kr. 8520, hvoraf refusioner og opfostringsbidrag kr. 6200, saaledes at altsaa fattigkassens nettoudgift er anslaaet til kr. 121,500. Beløbene for de nærmest foregaaende tre aar, 1884—86, afviger kun uvæsentlig fra ovenanførte tal. I fattigvæsenets tjeneste er, foruden personalet ved den kombinerede indretning, ansat 3 bylæger samt en fattigforstander med assistent og bud.

Af legater, der henhører under kommunen, kan foruden de, der er nævnte ovenfor ved forskjellige veldædige indretninger, endvidere merkes følgende:

1) Peder Klows legat af 1822 for fattige enker af og i Stavanger, oprindelig kr. 10,504, med oplagte renter indtil 31 decbr. 1886 kr. 38,360.

2) John Haugvaldstads af 1838, ligeledes til fattige enker, oprindelig kr. 1200, med renter kr. 2482.

3) Toldkasserer O. Løvdahls af 1851 til husarme, især trængende enker, kr. 8000, nu kr. 8630, og til almennyttige indretninger i byen kr. 67,825, som nu er steget til kr. 85,220.

4) Konsul Jonas Kiellands legat af 1847 til fattige, kr. 8000, beholdning 31 decbr. 1886 kr. 19,198.

5) Christine Jansens af 14 april 1853 for trængende fruentimmer, oprindelig kr. 8000, nu kr. 16,989 (benævnes til erindring om giverindens søn »Jonas Jansens legat«).

6) I samme testament bestemte Christine Jansen, at hele hendes beholdne formue med enkelte fradrag skulde danne et legat, der under visse omstændigheder bliver at anvende til en skole for fattige børn. Ved skiftets slutning i 1856 blev til dette legat udlagt kr. 20,959, som ved udgangen af 1886 var steget til kr. 32,862.

7) Byfoged Christensens legat for fattige, stadfæstet 1879, kr. 4800.

8) Sivert Gundersen og hustrus legat til fattige husarme inden Stavanger menigheder, stadfæstet 1882, oprindelig kr. 20,000, nu kr. 22,419.

Da kong Sigurd Jorsalafarer i begyndelsen af det 12te aarhundrede oprettede et eget bispedømme for landets sydvestlige del, blev Stavanger udseet til bispesæde. De hensyn, der bestemte dette valg af et sted, som hidtil ingen rolle havde spillet, har dels været, at der paa indsiden af den lille vaag, som udgjør byens oprindelige havn, maaske allerede havde dannet sig et strandsted, dels og fornemmelig, at stedet laa temmelig centralt i det nye stifts omraade. Som det maa antages, væsentlig i det øiemed at skaffe bispestolen passende indtægter, lagde man nemlig foruden de sydlige fylker, Rogaland og Agder, ogsaa fjelddistrikterne Hallingdal og Valdres ind derunder, en tungvindt ordning, der dog blev bestaaende ligeindtil et kgl. reskript af 10 april 1631 indlemmede de tvende sidstnævnte landskaber i Kristiania stift og til gjengjæld overførte Øvre Telemarken til Stavanger diøcese. Endelig kan det ogsaa merkes, at grundene paa stedet tilhørte kronen og saaledes uden vanskelighed af en kirken venligsindet konge kunde disponeres til fordel for et anlæg. Bispestolens pekuniære stilling forbedredes ved, at kong Magnus Erlingsson eller rettere hans fader og formynder, Erling Skakke, formodentlig i aaret 1164, skjænkede hele byen d. e. dens grunde »med leding og sagøre og andre indtægter« til bispesædet, en gave, som siden kong Haakon Haakonssøn stadfæstede ved et endnu bevaret brev (D. N. I, No. 51).

Kort efter bispestolens oprettelse skjønnes Stavanger at have faaet kathedralkirke og bispegaard; men som by betragtet gik stedet kun langsomt fremad, og endnu i det 14de aarhundrede synes det nærmest blot at have været en omkring bispegaarden og domkirken leiret flække, der i landets historie indtog en meget tilbagetrukken plads. En af de tidligste begivenheder, der knytter sig til byen, er kong Sigurd Jorsalafarers besøg her omkring aaret 1128, da han i byens første biskop, den engelsk fødte Reinald, haabede at finde og virkelig ogsaa fandt en medgjørlig mand, der vilde give sit minde til hans bryllup med Cecilia, en anseet mands datter, til fordel for hvilken han forskjød sin tidligere dronning. Dog lod biskopen sin tilladelse kjøbe ved rige gaver til Stavanger bispestol. Af de følgende biskoper var flere personlig meget anseede og indflydelsesrige mænd. Landets første og tredje erkebiskop, Jon Byrgessøn og Erik Ivarssøn, var saaledes begge først biskoper af Stavanger. Under borgerkrigene nævnes stedet blot enkelte gange som skueplads for vigtigere begivenheder. I 1181 flygtede kong Magnus Erlingssøn hid efter nederlaget ved Nordnes og erholdt af biskopen, den nys nævnte Erik Ivarssøn, forsterkninger mod Sverre. Tidlig paa vaaren 1194 havde øyskjeggernes oprørsflok fra Bergen af for en kort tid besat byen, og i 1205 plyndredes den af baglerne, ved hvilken leilighed en af birkebeinernes

høvdinger, Einar Kongsmaag, blev dræbt. To aar efter, nemlig i 1207, da birkebeinerne paany havde byen inde, indfandt atter baglerne sig uventet under et sterkt snefog og fordrev besætningen, hvis høvding, kong Sverres søstersøn Peter Steyper, kun med nød undkom. Høsten 1248 opholdt kong Haakon Haakonssøn sig i Stavanger og bekræftede maaske ved denne leilighed kong Magnus Erlingssøns ovenomtalte gave. I de senere aar af hans regjering (fra 1259 af) havde hans søn, den unge kong Magnus Lagabøter, taget fast bolig i byen, idet faderen havde overladt ham styrelsen af det omliggende fylke.

Blandt biskoperne i det 13de aarhundrede gjorde særlig Thorgils (ca. 1256—76) sig fortjent ved paa det senere saakaldte St. Peders Gjærde at oprette et hospital for fattige syge, hvilket gjennem forskjellige skjæbnens omskiftelser endnu kan siges at bestaa (jfr. side 121). Han oplevede imidlertid ogsaa 1272 at se staden og domkirken gaa op i luer. Foruden kathedralen nævnes paa denne tid (ca. 1290) i byen 4 kirker, nemlig St. Mariæ eller Vor Frue kirke, som laa paa domkirkens kirkegaard og dengang var sognekirke, St. Martins, som kun nævnes mellem 1288 og 1330 og ifølge en usikker tradition skal have staaet paa en skrent ved Bredevandet og være gledet ud i dette, St. Olafs kirke*), tilhørende Utstein augustinerkloster, samt endelig St. Petri, der af kong Magnus Lagabøter, hvis odel den var, skjænkedes til hospitalskirke, og som vel derfor paa en eller anden maade tør have fortsat sig i den lille trækirke, der under navn af Hospitalskirken tidligere stod ved Asylgaden, men ved res 3 aug. 1815 besluttedes bortsolgt til fordel for stedets fattigkasse.

I 1288 blev Stavanger vidne til et blodigt optrin, der vakte stor opsigt, idet sagen angik en af landets fornemste slegter. I et gjestebud kom ridderen Halvard af Harde fra Sandeid i Ryfylke mod sin egentlige hensigt, der var at ramme en anden mand, til med sin kniv at dræbe den gamle, høit anseede og med kongehuset gjennem svogerskab forbundne baron Gaute i Tolga. Drabsmanden søgte tilflugt i domkirken; men den dræbtes søn Isak lod ham med magt slæbe ud og halshugge. For denne hevndaad blev Isak Gautessøn dømt fredløs; men nogle aar senere sees han atter gjenindsat i sine eiendomme og værdigheder. Omtrent samtidig, som det synes fra 1292 af, udbrød der mellem biskop Arne og hans domkapitel en hidsig og langvarig tvist angaaende retten til tienden af Finnø, hvilken først stansede ved biskopens død 1303 og blev endelig afgjort til kapitlets fordel. Af lignende skandalvækkende art var de stridigheder, som et par gange fandt sted mellem biskoperne af Stavanger og abbederne i Utstein kloster.

Om byens fremgang i de sidste par aarhundreder før reformationen haves faa eller ingen efterretninger. Dens ældste bekjendte privilegier indeholdes i et brev fra 1425 (D. N. VII, no. 379), hvor der ogsaa omtales »raadmænd«. Kort efter nævnes en byfoged i Stavanger, ligesom der ogsaa tales om »borgere« eller »bymænd«, enkeltvis ogsaa om haandverkere, hvorimod nogen handelsrørelse ikke kan eftervises. Af byens gaarde nævnes, foruden bispegaarden (den senere »Kongsgaard«, jfr. side 115), i det 14de aarhundrede bl. a. »Bratten« (*Brattrinn*), der tilhørte kannikerne, og hvorom vel endnu Brattegaden minder; senere »Mortensgaard«, der laa »paa inderste Skagen«, samt særlig »Kriken« (*Krikrinn*), et kompleks af grunde og bygninger, hvis enkelte dele endnu ved midten af det 15de aarhundrede var i privat besiddelse, men senere tjente kannikerne som præbende. I 1450 gjestede kong Kristian I paa sin kroningsreise staden, i 1507 Kristian II som udvalgt konge.

Reformationens nominelle indførelse skede, formodentlig 1538, ved høvedsmanden paa Bergenhus, danskeu Thord Roed, der ogsaa havde Mandals og Stavanger len sig betroede. Han fængslede den gamle bi-

*) Denne kirke laa ifølge *de Fine* »under Kleven, hvor under St. Olafs kilde ligger«, eller omtrent 75 meter i vestsydvest for Bredevandets nordende.

skop Hoskuld, satte sig i besiddelse af bispesædets formue og indtægter i videste forstand og skal paa kirkegaarden have ladet domkapitlets papirer og dokumenter brænde. Byen, hvis næringsveie ved dette tidspunkt neppe har været andre end fiskeri og haandverksdrift, led herved et betydeligt knæk, og dens offentlige bygninger begyndte at forfalde. Olafskirken blev ifølge kongebrev af 4 juli 1577 nedrevet og den brøstfældige Mariekirke blev ved et lignende paabud af 4 okt. 1565 overladt stadens borgere og almue til raadhus og lagtingshus, en forføining, som dog først efter en kapitelsbeslutning af 1588 synes virkelig at være bleven sat i verk *).

Som en af rigets mindre betydelige stæder havde Stavanger aldrig eget lagting, men hørte under lagmanden for Rygjafylke og Agder, som dog med tiden tog bolig i byen selv og vel derved ogsaa bevirkede, at lagtingets afholdelse forlagdes hid. Ifølge Peder Klaussøns angivelse skal byen i sin bedste periode eller, som han siger, »i fordum Dage«, have havt 700 borgere, »somme mene 1800«. Disse tal turde dog, som allerede deres indbyrdes uforligelighed antyder, være aldeles upaalidelige og saaledes ogsaa det deraf uddragne resultat, at byen skulde have talt op imod 6000 indbyggere. Det samme gjælder hans meddelelse om, at dens bebyggede del forhen skulde have strakt sig en halv fjerding udenfor grænserne paa hans tid. Af de forholdstal, som fra midten af det 16de aarhundrede af benyttedes ved krigsstyr og andre rigets stæder paalagte udredsler, sees Stavanger fremdeles at være regnet blandt de mindre byer, og i 1639 og 1645 blev den endog sat i ringere krigsstyr end baade Tønsberg og Skien. Imidlertid kan hertil den store ildebrand, som 1633 havde lagt over halvdelen af staden i aske, særlig have bidraget, og at byen dog ikke var saa ganske ubetydelig, sees deraf, at den ved midten af aarhundredet (1651) foruden byfoged havde 6 raadmænd og 17 lagrettesmænd. I 1666 nævnes borgermester og 4 raadmænd, og i 1681 opgives de skatteydende borgeres antal til 373, hvoraf 274 ansaaes bemidlede.

Heller ikke savnede byen en vis grad af offentligt liv. To gange om aaret samledes saaledes medlemmerne af kapitlet i Stavanger, ligesom der regelmæssig afholdtes lagting og undertiden stiftssynoder, af hvilke den i aaret 1573 var den vigtigste. En »Orning oc Skick angiffuen oc samtøckt j Stawanger paa Jule Laugting aff meninge Borgerskab Anno 1594« findes endnu opbevaret i et haandskrift fra ca 1600. I aarene 1599 og 1607 holdtes her endog herredage. Ved den sidste af disse var kong Kristian IV selv tilstede og ledede forhandlingerne om sin bekjendte kirkeordinants, der ved denne leilighed vedtoges og i kongens nærværelse oplæstes i Domkirken. Ligeledes tilstod han under dette ophold staden det sedvanlige handelsmonopol »inden 3 Miles Circumferents« samt skjænkede den gaarden Egenes til bymark. Selvfølgelig fattedes heller ikke Stavanger i denne periode de tegn paa offentlig virksomhed, der fremtraadte i form af hyppige henrettelser og heksebaal. Saaledes henrettedes 1608 og 1609 »for Trolddoms Kunster og Gjerninger« tvende misdædersker, der var kjendte under navnene »Singkli-Karen« og »Søde Moder«. Om den første oplyses det særskilt, at mestermanden »tidt og ofte hende pinte og strækkede«, hvorimod »Søde Moder« for at skaffe bevis »blev kastet paa Vandet«. I 1662 havde »Tro Astrid« samme skjæbne. Hun beskyldtes navnlig for at have øvet sine kunster paa latinskolen og derved forført mange disciple »i deres Umyndighed«. Et par aar efter blev atter en troldkvinde lagt paa pinebænken og henrettet.

*) I 1633 maa denne bygning være afbrændt; thi 1637 besluttede man paa dens grund at opføre et nyt raadhus for byen. Den murstensbygning, som da reiste sig, og hvori enkelte levninger af Mariekirkens arkitektur saaes bevarede, forblev staaende indtil 1883, efterat den siden 1865, da raadhuset flyttedes til fængselsbygningen, havde gjort tjeneste som brandstation. Ved dens nedrivelse viste det sig, at Mariekirken havde udgjort en aflang firkant, udvendig 20 m. lang og 6½ m. bred, med en tværvæg mellem skib og kor. Den dannede en spids vinkel med Domkirken og var 15 à 16 m. fjernet fra dennes nordside.

Under 30 juli 1662 og 21 nov. 1671 erholdt Stavanger nye og udvidede kjøbstadsprivilegier. Ikkedestomindre befalede et kgl. reskript af 6 mai 1682 biskop, stiftamtmand og latinskole at flytte til Kristiansand, hvilken nye by, efterat Valdres og Hallingdal var henlagte under Kristiania biskop, laa bekvemmere som stiftsstad. Da saa hertil kom, at en voldsom ildebrand natten til allehelgensdag 1684 tilintetgjorde 149 huse i byens bedste strøg paa begge sider af vaagen, fandt regjeringen at burde gaa endnu et skridt videre til ophjælpelse af dens rival og erklærede, efterat kong Kristian V ved sit besøg 1685 vistnok personlig havde faaet et sterkt indtryk af Stavangers forfald, i Kristiansands nye privilegier af 15 juni 1686 § 12 og reskr. 4 decbr. s. a. Stavangers kjøbstadsrettigheder for »allernaadigst ganske« ophævede og byen selv for et ladested, hvis indbyggere skulde »staa under Fogden og Sorenskriveren som andre Udhavnes Indbyggere«. Allerede faa aar efter var man imidlertid bleven overbevist om uhensigtsmæssigheden af denne haarde beslutning, og ved reskr. 1 marts 1690 blev byens privilegier som kjøbstad atter i det væsentlige satte i kraft. Dog indskrænkedes dens retsfunktionærer til en byfoged og en byskriver, og hermed havde det indtil videre sit forblivende, selv efterat der 1711 i anledning af en overraadmands død var indsendt klage til kongen over retspleiens utilstrækkelige betjening. Ved reskr. 2 sept. 1735 erholdt staden yderligere »Konfirmation og Forbedring« af sine privilegier. Fra kjøbstadens gjenoprettelse af i.1690 har man en række opgaver over antallet af dens skatteydende borgere. De er imidlertid saa sterkt vekslende, at neppe nogen anden paalidelig slutning deraf kan drages, end at stedet idetheletaget fremdeles var i tilbagegang. Dog sattes det ved offentlige udredsler i 1691 atter lige med Tønsberg. I 1711 holdtes mandtal, ifølge hvilket byen dengang talte 486 familier, hvilket antyder en folkemængde af omtrent 2400 indb. I 1722 var familiernes antal gaaet ned til 421 og folkemængden altsaa til omtrent 2200 indb. Af befolkningen udgjorde de skatteydende borgeres antal i 1690 205 (hvoraf 71 bemidlede), i 1702 200 (hvoraf 52 bemidlede), i 1706 138 (hvoraf 39 bemidlede), i 1711 184 og i 1722 156 (hvoraf 24 bemidlede). I løbet af denne tid havde byen atter oplevet en ildsvaade, denne gang dog i dens uanseligste del, Østervaag, som 14 dage før pintse 1716 i sin helhed blev lagt i aske. I 1745 opgives husenes antal til 425, hvilket fremdeles svarer til en folkemængde af omkring 2200 indbyggere. I aarhundredets anden halvdel led staden ved gjentagne ildebrande. Natten til 1ste september 1766 rammedes saaledes byens daværende bedste strøg, Strandgaden, af en ildsvaade, der ødelagde over 40 huse, og netop som disse tildels var gjenopbyggede, gik i den samme gade den 18 decbr. 1768 atter 50 huse op i luer. Samme skjæbne havde i 1793 16 huse i Østervaag fra Jorenholmen til Bagerbryggen langs søen og tildels ogsaa paa opsiden af gaden. Overhovedet endte aarhundredet uden nogen nævneværdig tilvekst i Stavangers folkemængde, omend velstanden maa antages henimod dets slutning ikke uvæsentlig at have hævet sig.

Af andre begivenheder i løbet af det 18de aarhundrede kan nævnes kong Frederik IV's besøg 1704 og kong Kristian VI's 1733. Den sidste ledsagedes af sin dronning Sofia Magdalena. I 1772 var byen skuepladsen for nogle uroligheder i anledning af stedfundne udpantninger for skatter. Omtrent paa samme tid*) blev Stavanger fødested for tvende bekjendte mænd, digteren Jens Zetlitz, født 1761 og senere bosat i Vikedal**), samt filosofen og forfatteren Henrik Steffens, født 1773, hvis fader var læge ved hospitalet. Idetheletaget herskede der i det 18de aarhundredes sidste del et vist aandeligt liv i byen, grupperende sig om alment interesserede og borgerlig virksomme mænd som Jens Zetlitz og hans broder, apotheker Christian Magnus Zetlitz, Jakob og hans søn Gabriel Schancke Kielland,

*) Lidt over 100 aar tidligere var den berømte russiske admiral Cornelius Cruys født i Stavanger den 14 juni 1657.
**) † 1824 som præst i Hvitesand.

sorenskriver Eilert Hagerup Schiøtz, amtmand Frederik Otto Scheel m. fl. I denne tid falder ogsaa opkomsten af et selskabeligt klubliv ved stiftelsen af Stavanger klubselskab omkring 1770. Senere, i begyndelsen af indeværende aarhundrede, virkede et dramatisk selskab.

I landets krigshistorie er Stavanger paa grund af sin beliggenhed ogsaa i nyere tid bleven forskaanet for at være skueplads for vigtigere hændelser. Det hele har indskrænket sig til enkelte besøg af fiendtlige eller venskabelige krydsere. Saaledes løb ved juletider 1711 et svensk fregatskib paa 24 kanoner ind under engelsk flag for at proviantere. Man merkede imidlertid, at folkene var svenske, og da de saa sig røbede, brændte de skibet og tog flugten indover landet, hvor de dog snart blev indhentede og tagne tilfange. I høstmaanederne 1798 laa her for havari en fransk tremastet loggerkaper med 70 mands besætning, der snart ragede i klammeri med byens pøbel og begik saadanne excesser, at der maatte indkaldes militærmagt for at faa den afvæbnet. Under krigstilstanden i indeværende aarhundredes begyndelse drev byens borgervæbning med iver sine øvelser og mønstrede 1812 under agent Kiellands kommando for general Arenfeldt.

Det 19de aarhundrede bragte i modsætning til sine forgjængere Stavanger en uanet hurtig og frodig blomstring. De specielle oplysninger og talstørrelser, der tjener til at skildre denne betydelige materielle udvikling, er ovenfor i sine forbindelser bleven anførte. I aandelig henseende har byen fra 20-aarene af navnlig udmerket sig ved et sterkt og virksomt religiøst liv, der specielt har faaet udtryk i arbeidet for hedningemissionen. Blandt de mænd, der fra først af gik i spidsen for denne rørelse, og som i flere retninger dannede karakteristiske modsætninger til mændene af den foregaaende slegt, er især at nævne residerende kapellan A. Lange, foged Søren Daniel Schiøtz, postmester C. K. Kielland samt farver John Haugvaldstad. I den sidste menneskealder er det navnlig presten Lars Oftedahl, som med stor energi har fortsat en ligeartet virksomhed, dog med mere almindelig veldædige formaal for øie. Som et interessant, kulturhistorisk modbillede til ham staar forfatteren Alexander Kielland, født i Stavanger 1849. Iøvrigt har den religiøse bevægelse været ledsaget af adskillige udtrædelser af statskirken, og navnlig vandt kvækernes samfund i aarhundredets anden fjerdedel adskillig udbredelse saavel i byen selv som i dens nærmeste omegn. Paa den anden side var efter den zetlitzske periode al literær interesse saagodtsom forsvundet. Den bekjendte danske ichthyolog Henrik Krøyer, der 1827—30 var ansat som adjunkt ved latinskolen, klager i sine erindringer sterkt over indvaanernes ligegyldighed i saa henseende. At den ældre borgeraand dog heller ikke var uddøet, viste det i 1830 stiftede »Stavanger Byselskab«, som i en aarrække virkede for stadens vel. Nyere foreninger af lignende art er ovenfor omtalte.

Af kongehusets medlemmer har i de sidste 50 aar flere besøgt Stavanger. Kong Oscar I var der saaledes i 1833 som kronprins, Karl XV i 1856 som vicekonge og Oscar II som arveprins saavel i 1851 som i 1872. I august maaned 1868 foranstaltede byen en stor regatta, der omfattedes med virksom interesse fra statens og det hele lands side. Kapseiladsen foregik under heldige omstændigheder i den aabne sø rundt Kvitingsøerne. Den 27 februar 1878 gav Jæder-banens aabning anledning til en større festlighed, og fra 19de til 23de september 1882 afholdtes i byen det 7de almindelige, norske landbrugsmøde samtidig med en almindelig landbrugs- og hesteudstilling. Blandt de stedet i det senere tidsrum rammede ulykker maa nævnes en orkan, der rasede den 11 marts 1822 og foraarsagede stor skade paa de paa vaagen liggende fartøier. Natten til 7 februar 1833 ødelagdes ved ildsvaade 29 gaarde og en række søboder paa ytre Holmen, og endelig afbrændte under »storbranden« den 13 marts 1860 hele denne bydel tilligemed de tilgrænsende partier af Østervaag, Skandseberget og Valberget, omtrent indtil den linje, som nu Bredgaden indtager, ialt 216 husnumere eller 250 bygninger, søboderne iberegnede. Branden, der va-

rede fra kl. 4 morgen til kl. 12½ middag, tog sin begyndelse i strøget ved indgangen til Kjærringholmen og gav anledning til en høist ønskelig regulering af den nedbrændte bydel.

Til byens forsvar var der, ifølge *de Fine*, allerede i 1644 yterst paa Holmen opført et blokhus med 17 kanoner. Senere anlagdes her et batteri, Skandsen kaldet, som under krigstilstanden i indeværende aarhundredes begyndelse blev udvidet og forsterket; det havde da to bastioner, »Prøvestenen« og »Hjælperen«, med tilsammen 14 kanoner. Samtidig blev der ogsaa opkastet et batteri paa toppen af Kalhammeren, lidt længere ude ved fjorden. Begge anlæg var bekostede af byens indvaanere, men er nu forlængst sløifede. Af batteriet paa Kalhammeren sees endnu nogle levninger.

Paa Kanniket staar et stenkors fra kristelig tid, der for endel aar siden er flyttet did efter tidligere at have staaet i Steglebakken. Det bærer spor af at have havt en længere runeskrift, som dog nu er for utydelig til at kunne læses.

I grundmuren under det gamle raadhus (den tidligere Mariekirke) fandtes ved bygningens nedtagelse i 1883 en større runesten, som formodentlig i sin tid er taget fra et sted i nærheden, hvor den har været reist (nu i Stav. mus.). Indskriften er: KÆTIL RÆISTI STÆIN þINA HAFTIR IURUNI KUNU SINA TUTUR UþUR . . ., d. e. Ketil reiste denne sten efter sin kone Jorun, datter af (Utyrme?).

Paa forsiden af et af trinene i trappen, der fører op i det nordre af de smaa runde taarne mellem skibet og koret i domkirken, findes en skjødesløst ristet runeskrift, der synes at maatte læses og oversættes saaledes: ØYIULFR R R (Øiulv ristede runerne).

Sandnes.

Dette ved lov af 14 april 1860 oprettede ladested er beliggende i Høiland herred ved Gandeelvens udløb i Gandefjordens inderste del, efter landeveien 14 km. fra Stavanger og 64 km. fra Egersund, med jernbanen 15 km. fra førstnævnte, 61 km. fra sidstnævnte sted.

Arealet, hvis grænser er bestemte under en ved res. 6 april 1861 approberet aastedsforretning, udgjør ialt 81 ha., hvoraf ca. 30 ar er udlagt til torv. Bebyggelsen, der strækker sig i en lang linje paa vestsiden af fjordbunden mellem denne og et i vest opstigende bakkedrag, slutter sig næsten helt til den gjennem byen førende hovedvei, idet der kun findes antydninger til begyndende sidegader. Den samlede længde af gader og veie blev i 1882 opgivet til omtrent 3½ km., hvoraf ca. 3 km. faldt paa selve hovedveien. Af brolægning havdes i samme aar endnu kun 100 meter fortaug; i 1886 og 1887 er dog yderligere omtrent 750 m. fortaug bleven belagt med heller. Anlægget af jernbanen, der, ligesom landeveien, passerer gjennem byen efter hele dens længde, har nødvendiggjort en fuldstændig omregulering af stedets grunde for den fremtidige bebyggelse; den nye plan er approberet ved res. 2 aug. 1877. De beboede

huses antal var i 1875 166, medens det ved udgangen af 1886 opgives til 201. Der findes næsten udelukkende smaa trækbygninger, men bebyggelsen gjør et godt indtryk, og de fleste huse ser velstelte ud. Den hele takstsum for brandforsikrede bygninger udgjorde ved udgangen af 1885 kr. 766,840, medens den i 1880 var kr. 769,620, 1875 kr. 407,840 og 1870 kr. 265,640. Gadebelysningen besørges ved nogle faa, for tiden 8, petroleumslygter. Kloakanlæg findes ikke, ligesaalidt som offentligt vandverk; derimod eksisterer flere større private vandledninger med godt vand og ikke saa ubetydeligt tryk.

Stedets havn dannes af selve Gandefjordens inderste bugt og er rummelig og god, ligesom farvandet idethele er rent. Af brygger og kaianlæg findes tilsammen 700 meter, hvoraf dog en del er bebygget med pakboder.

I geistlig henseende hører ladestedet til Høiland prestegjæld, under hvilket det nu i henhold til res. 23 september 1880 udgjør et eget annekssogn. Den i prestegjældet ansatte residerende kapellan har bopæl i byen (jfr. res. 13 okt. 1884). Jurisdiktionelt henligger denne under Høiland tinglag og Jæderen sorenskriveri, men danner egen kommune (jfr. res. 21 februar 1863), hvis magistratsforretninger for tiden er overdragne fogden i Jæderen og Dalene (res. 26 mai 1866), og hvis kommunale bestyrelse bestaar af 4 formænd og 12 repræsentanter. Den er sædet for distriktslægen i Sandnes distrikt og har ifølge res. 7 novbr. 1874 sit eget apothek. Sundhedsforskrifter er approberede ved res. 27 septbr. 1866, og brandvæsenet er ordnet ved regl. 29 januar 1867 og 7 juni 1880. Henliggende under Stavanger tolddistrikt er ladestedet station for en undertoldbetjent og en rorskarl; ligeledes har havnevæsenet ansat en havnefoged. Postaabneri blev oprettet fra 1 juli 1849 og statstelegrafstation fra 1 juli 1872; den sidste blev dog atter nedlagt, da jernbanen i 1878 overtog at besørge korrespondancen.

Blandt offentlige bygninger eller indretninger merkes:

Kirken, en ganske smuk 28 m. lang og 12 til 13 m. bred murstensbygning med taarn, opført i 1881—82 (indviet 6 juli 1882) og beliggende i den søndre del af ladestedet. Den har noget over 600 siddepladse, eies af menigheden og har kostet ca. kr. 26,000, tilveiebragt ved laan af oplysningsvæsenets fond. Kirkekassen eier en pantobligation i gaarden Vestly i Ly tinglag paa kr. 1950, hvoraf oppebæres 5 % rente. De uvisse indtægter andrager til omkring kr. 100 aarlig.

Foruden kirken har byen 2de bedehuse, af hvilke det nyeste »Elim«, der indviedes den 30 novbr. 1879, afgiver et rummeligt og smukt forsamlingslokale. Fremdeles har methodisterne bygget sig et eget kapel. Anlæg af egen begravelsesplads tillodes ved res. 15 septbr. 1882.

Sandnes skole er en kombineret høiere og lavere almueskole. Den lavere skole har 6 etaarige, den høiere 2 toaarige klasser, af

hvilke den nederste er parallel med 5te og 6te almueskoleklasse. I den høiere afdeling undervises efter middelskolens plan saa langt som til og med 5te middelklasse. Der er for tiden omtrent 300 elever (hvoraf 27 i den høiere skole) samt, foruden bestyreren, 3 lærere og 1 lærerinde. Skolen holdes i 2 bygninger, den ene opført i 1866 og indeholdende 3 klasseværelser samt bestyrerbolig, den anden bygget i 1878 og afgivende 2 skoleværelser tilligemed lokale for kommunebestyrelsen. Begge bygningers samlede kostende opgives til ca. kr. 13,000.

En arbeidsskole for gutter, oprettet i 1886 ved privat subskription og tilskud af ølsamlaget, staar under skolekommissionens tilsyn, men har egen bestyrelse. Den har 50 elever i 4 særskilt mødende partier med tilsammen 400 undervisningstimer.

Af foreninger eller selskaber kan merkes en i 1865 stiftet totalafholdsforening, der har vundet stor tilslutning og for en ikke ringe del tilskrives æren for den herskende gode ædruelighedstilstand; den tæller for tiden 380 voksne medlemmer foruden 246 børn og har sit eget forsamlingslokale, indkjøbt i 1873. Desuden findes en goodtemplarloge, oprettet i marts 1885, med omtrent 70 medlemmer og en børneloge med 50 børn. Et den 19 januar 1881 stiftet arbeidersamfund, der har benyttet lokale sammen med afholdsforeningen, talte i 1882 ca. 60, men i 1887 alene 40 medlemmer. I 1878 oprettedes en ynglingeforening, som dog ikke vilde trives, og dens medlemsantal svandt efterhaanden ind; i 1887 gik den over til en ungdomsforening, der tæller 100 deltagere af begge kjøn og synes at omfattes med voksende interesse. En i syttiaarene dannet handelsforening sygnede ogsaa hen, da dens bestemmelser om lige udsalgspriser ikke blev overholdte. Den saakaldte understøttelsesforening, der stiftedes den 1 mai 1858, er en syge- og begravelseskasse, bygget paa maanedlige bidrag af 20 øre. Den talte ved udgangen af 1885 62 medlemmer og eiede en liden beholdning paa henimod kr. 1000.

En assuranceforening for søfolks tøi blev grundlagt i 1874 med en aktiekapital af kr. 750, forsikrede i sidste regnskabsaar (1 marts 1886—28 febr. 1887) et beløb af kr. 10,750 og havde en indtægt af kr. 566, hvoraf kr. 323 i præmier, resten renter. Dens opsparede beholdning androg ved aarets udgang til kr. 5710.

I august 1887 stiftedes en ny gjensidig brandforsikringsforening for indbo, løsøre og varer, i hvilken der til aarets udgang var indmeldt for omkring kr. 50,000.

Sandnes sparebank oprettedes i 1876 med et grundfond af kr. 8000, dannet ved indskud paa kr. 100, der indtil videre skulde henstaa uopsigelige. Indskudskapitalen udgjorde i 1880 kr. 112,656, men var ved udgangen af 1886 steget til kr. 344,215, fordelt paa 918 kontrabøger, hvorhos banken havde en formue paa kr. 16,435.

Den hjemmehørende befolkning talte ved udgangen af 1885 1648 individer, mod 1507 i 1875 og 1000 i 1865. Det til-

stedeværende folketal var i 1885 1578 og i 1875 1468. Den stærke fremgang, der viste sig i 1875, skyldtes vistnok for en stor del arbeidet paa Jæder-banen, som aaret i forveien var sat i gang. I de senere aar har tilveksten været betydelig mindre.

Dissenternes antal opgaves i 1875 at være 22, hvoraf 17 methodister. Efter folketællingslisterne fandtes der s. a. 4 embedsmænd, 9 bestillingsmænd, 21 handlende med 16 betjente, 68 haandverkere med 81 svende og drenge, 8 skibsførere, 34 styrmænd og matroser samt 91 tjenere. I 1885 var der 2 embedsmænd, 11 bestillingsmænd, 26 handlende med 16 betjente, 70 haandverkere med 74 arbeidere, 9 skibsførere, 35 sømænd og 75 tjenere. Paa magistratens fortegnelse over næringsdrivende borgere var i 1875 opført 30 handlende og 7 skippere, i 1885 henholdsvis 39 og 12.

Antallet af ladestedets stemmeberettigede borgere var ved sidste formandskabsvalg 116.

Byens vigtigste næringsveie er handel og industri. Det paa stedet handlende opland bestaar væsentlig af Høiland, Haaland, Gjesdal og Høle herreder samt de nærmest liggende dele af Klep, Time og Bjerkreim. For disse distrikters overskud af landmandsprodukter, navnlig havre og havregryn, poteter og smør, danner Sandnes det naturlige marked, medens de til gjengjæld her forsyner sig med de fleste fornødenhedsgjenstande af fremmed tilvirkning. Specielt er det fra Sandnes, at størstedelen af det skovbare Jæderen tilfredsstiller sit betydelige behov af træmaterialier. Hovedsagelig hentes disse fra Mandal og Østlandet; noget kommer dog ogsaa fra Ryfylkes skovbygder, nemlig endel smaat rundtømmer samt korte, brede bord (»fjordbord«). Byens omsætning har hidtil befundet sig i stadig fremgang, saameget mere som stedets varepriser ansees billigere end Stavangers. De almindelige gjenstande for butikhandelen henter Sandnes væsentlig fra sidstnævnte by, medens det igjen selv har temmelig udstrakte forbindelser med de udover Jæderen etablerede landhandlere. Stedets direkte handel med udlandet er derfor ikke meget betydelig, og værdien af den samlede omsætning er for de senere aar beregnet til henimod kr. 140,000, hvoraf noget over kr. 70,000 falder paa importen og ca. kr. 65,000 paa eksporten. De vigtigste indførselsartikler er stenkul (1884: 28,000 hl., 1885: 30,000 hl., 1886: 35,000 hl.) samt jord og ler til stentøifabrikationen (aarlig 20 à 25,000 kg.); i mindre mængder indføres rug, kaffe, uldvarer, linolje, sæbe og farvevarer. Udførelsen omfatter saagodtsom udelukkende saltet sild (1884: 4487 hl., 1885: 5876 hl., 1886: 3923 hl.) og pottemagerarbeide (1884: 65,000 kg., 1885: 60,000 kg., 1886: 94,000 kg.), den førstnævnte artikel i henseende til værdi flerdobbelt overstigende den sidste. I sekstiaarene, medens endnu vaarsildfisket florerede, var sildeeksporten adskillig større; hvad der nu udføres af denne vare, er hovedsagelig et produkt af stedets deltagelse i sommersildfisket i det nordenfjeldske, tildels ogsaa paa Island.

Den samlede værdi af indførsel og udførsel har siden 1866 udgjort:

	Indførsel. Kr.	Udførsel. Kr.	Tilsammen. Kr.
1866—70 gjennemsnitlig	27,247	87,761	115,008
1871—75 —	79,360	18,320	97,680
1876—80 —	51,440	26,380	79,820
1881—85 —	72,400	65,000	137,400
1886	72,900	65,800	138,700

Brændevinshandel kan ifølge en for byen given speciel lov af 13 decbr. 1862 ikke finde sted uden kongelig bevilling. Udskjænkningen af øl, vin m. m. er overdraget et i 1879 oprettet samlag, som har 2 bevillinger. Smaasalg af øl m. v. er gjenstand for bevilling (res. 24 okt. 1882).

I overensstemmelse med importens og eksportens natur ankommer de fra udlandet med ladning indtræffende skibe især fra engelsk kulhavn, medens de afgaaende ladninger søger kjøbere i Sverige og tildels østersøhavnene. Imidlertid indskrænker farten til og fra udlandet sig til omkring et snes fartøier om aaret, hvilke saagodtsom alle indehar ladning ved ankomsten, medens i regelen mindst halvparten forlader stedet uden saadan. Derimod er byens indenrigske skibsfart forholdsvis temmelig betydelig. Alene af seilfartøier indtraf der paa havnen i 1885 fra indenrigske steder et antal af 574 dr. 12,777 tons (hvoraf 399 dr. 8359 tons med ladning), medens der afgik 555 fartøier dr. 12,282 tons (hvoraf 358 dr. 7365 tons med ladning). Det er, som det vil sees, for størstedelen smaaskuder paa omkring 20 tons, som hovedsagelig farer paa Stavanger, Bergen og Ryfylkes fjorddistrikter. Mellem Sandnes og Bergen har en 4—5 jagter i de senere aar vedligeholdt en uafbrudt fart, sommer og vinter, for at hente flydende gjødning til Jæderbygderne fra Bergens pudretfabrik. En i ladestedet hjemmehørende liden dampbaad paa 55 tons underholder daglig forbindelse med Stavanger og udstrækker et par gange om ugen sin fart til Høgsfjorden.

De øvrige i Sandnes hjemmehørende fartøier er alle seilskuder, mestendels smaa og sysselsatte i kystfart. Deres antal var ved udgangen af 1885 50 med en samlet drægtighed af 2381 tons og en besætning af 205 mand, deraf 8 skibe over 50 tons paa tilsammen 1479 tons, resten altsaa paa gjennemsnitlig lidt over 20 tons. I de allersidste par aar er imidlertid flere store skibe indkjøbte, og ved udgangen af 1887 opgives stedets handelsflaade til 53 fartøier, drægtige tilsammen 5282 tons.

Af industrielle anlæg fandtes der ved udgangen af 1885 4 teglverker, nemlig Sandnes gamle teglverk (12 arbeidere), anlagt i slutningen af forrige aarhundrede, Altona (20 arb.) fra ca. 1850, Nynes (20 arb.) og Gand (30 arb.), begge anlagte i begyndelsen af syttiaarene. Gand verk har hoffmansk ringovn, og saavel dette som Nynes verk bruger dampmaskine til at arbeide leret med; de øvrige drives paa ældre vis. De forarbeider tilsammen antagelig

omkring 3 mill. stykker mur- og tagsten, som afsættes dels til de omliggende landdistrikter, dels til Stavanger, Haugesund og Bergen; navnlig gaar der til sidstnævnte by en stor mængde mursten. Med Gand teglverk er der forbundet et større potteri (16 arb.), der ligesom et mindre, men meget ældre anlæg af samme art (med 5 arb.) forarbeider brunt stentøi, som forsendes rundt det hele land og tildels ogsaa til Sverige. Transporten af disse forskjellige artikler optager en flerhed af stedets smaafartøier. Siden 1875 eksisterer der et lidet maskinverksted, hvis tilvirkning af landbrugsredskaber finder afsætning over det hele land, og i 1887 anlagdes en fabrik for nedlægning af hermetiske madvarer, hvilken skal sysselsætte 4 arbeidere.

Ogsaa haandverksvirksomheden har været af forholdsvis betydeligt omfang, og stedet talte i 1875, som allerede oplyst, 68 mestere med 81 arbeidere, hvilket er ikke ubetydeligt over byernes forholdsmæssige middeltal. Tidligere har især snedkerne fundet en indbringende beskjæftigelse ved en udstrakt forfærdigelse af simplere møbler, hovedsagelig til afsætning udover Jæderen. Smedehaandverket siges i den senere tid at være i fremgang; ligeledes findes flere garverier i god virksomhed.

Et fællesmeieri oprettedes i 1883 dels til melkeforsælgning, dels for at tilvirke smør og ost. Det modtog i 1886 335,070 kg. (1885: 298,000 kg., 1884: 235,000 kg.) melk, kjernede 8449 kg. (1885: 7703 kg., 1884: 5972 kg.) smør og ystede 4822 kg. (1885: 3790 kg., 1884: 2386 kg.) mager ost. Smørret er omtrent udelukkende bleven afsat til England. Med meieriet har siden 14 okt. 1884 været forenet en af »Selskabet for Norges vel« underholdt meieriskole, som aarlig optager 4 elever til et etaarigt kursus.

Bykassens indtægter og udgifter har i aarene 1884—86 andraget til følgende beløb:

	1884	1885	1886
Indtægter:	Kr.	Kr.	Kr.
Byskat, indbetalt	10,774	10,970	11,214
Øl- og vinafgift	400	800	800
Indt. af skoler	618	535	408
Bidrag af oplysningsv. fond .	1,500	1,500	1,500
Iøvrigt	4,762	891	947
Tilsammen . .	18,054	14,696	14,869
Udgifter:			
Politi- og fængselsvæsen . .	769	903	595
Offentlige arbeider	408	498	763
Skolevæsenet	4,860	4,258	4,452
Fattigvæsenet	5,251	4,944	4,450
Renter af laan	993	889	924
Iøvrigt	2,161	2,014	3,072
Tilsammen . .	14,442	13,506	14,256

Byens gjæld androg ved udgangen af 1886 til kr. 17,780 (hvoraf kr. 16,380 til oplysningsvæsenets fond), hvortil endnu kommer kr. 3750 som rest paa det til Jæder-banen tegnede bidrag, oprindelig stort kr. 10,000. Samtidig opføres kommunens formue til kr. 55,300, hvoraf kirken kr. 26,000 og skolebygningerne kr. 14,000.

Ladestedets formues- og skatteforhold belyses ved følgende tal:

	Antagen formue. Kr.	Antagen indtægt. Kr.	Skatbar indtægt. Kr.	Skat, udlignet paa: f. eiend. Kr.	form. Kr.	indtægt. Kr.	Tilsam. Kr.
1884	1,257,000	260,900	97,485	1,493	1,744	7,505	10,742
1885	1,321,000	275,600	107,220	1,517	1,850	7,641	11,008
1886	1,322,000	280,000	105,580	1,536	1,984	8,162	11,682
1887	1,323,000	275,700	103,682	1,388	2,116	8,509	12,013

Formuesskatten udlignedes i sidstnævnte aar med kr. 1,60 pro mille og indtægtsskatten med kr. 8,20 pr. 100 kr. skatbar næring.

For tidsrummet 1865—83 belyses de ovenfor omhandlede forhold ved efterstaaende opgaver:

	Antagen formue. Kr.	Udlignet byskat. Kr.	Udlignet fattigskat. Kr.	Bykassens gjæld. Kr.
1865 . . .	?	2,472	1,428	3,846
1870 . . .	696,000	3,740	1,600	3,040
1875 . . .	992,000	6,072	3,040	3,564
1880 . . .	1,218,000	7,792	2,633	5,800
1883 . . .	1,392,000	7,328	3,535	19,865

Havnekassen havde i 1886 en indtægt af kr. 283 i toldprocenter og kr. 30 i skibsafgifter m. v., medens udgifterne alene beløb sig til kr. 51. Dens beholdning ved aarets udgang var kr. 353.

Legater findes ikke.

Ifølge matrikulen af 1668 var der under gaarden Nedre Trones 8 strandsiddere og under Øvre Trones 4 husmænd »ved Stranden boende, som sig mest af Søen nærer«. Strandstedet maa altsaa den gang have været meget ubetydeligt, ligesom Sandnes heller ikke nævnes, hverken i nævnte matrikul eller i *de Fine*'s beskrivelse af 1745. Krigsraad *Flor* omtaler derimod under sin reise i 1810 stedet som en ladeplads, hvor et tegl- og murstensverk var i god drift, og i 1825 talte strandstedet sammen med Trones-gaardene 252 beboere i 55 familier, der nærede sig ved søfart, haandverks- og dagarbeide, ligesom der var nogle smaafartøier hjemmehørende. I 1835 var indbyggerantallet steget til 300 og i 1855 til 440. Allerede ved res. 27 aug. 1847 var bygningsloven af 1845 bleven gjort gjældende for strandstedet, hvis omraade dog først nærmere fastsattes ved en beslutning af kommunebestyrelsen, approberet ved res. 19 juli 1858.

Skudeneshavn

ladested ligger paa Karmøens sydspids paa gaardene Selvaags, Kuviks og Nesets oprindelig under gaarden Vik liggende grunde i Skudenes prestegjæld, ved en liden, i nordvestlig retning indgaaende bugt, der dækkes af nogle smaa, til dets territorium henlagte holmer. af hvilke Steiningsholmen, Sjaaholmen, Bagerholmen og Vigholmen er de vigtigste. Afstanden tilvands er fra Stavanger $4^1/_2$ og fra Kopervik 3 mile; tillands regnes efter den nye hovedvei gjennem Ferkinstad og Aakre 23 km. til Kopervik og 40 km. til Haugesund. Polhøiden er for det nedenfor nævnte Vigholmen fyr beregnet til 59° 8′ 30″ og længden til 5° 26′ 37″ v. f. Kristiania.

Byen, som ved lov af 11 juni 1857 erholdt rettigheder som ladested, har et samlet areal af 48 ha., hvoraf 35 ha. paa selve Karmøen og 13 ha. paa de ovenfor nævnte holmer. Dens grænser er nærmere bestemte under en ved res. 6 februar 1858 stadfæstet aastedsforretning. Bebyggelsen, som er af træ og lidet bymæssig, findes hovedsagelig paa fastlandet, hvor der strækker sig en smal strandstrimmel rundt vaagen under bratte, golde bergknauser. Øernes bebyggelse bestaar væsentlig af søboder, hvoraf dog ogsaa findes rækker langs den landfaste strand. Af gader er der egentlig kun en, som i den nordlige del af byen deler sig i to, og fra hvilken korte tversmug fører ned til havnen. Den samlede gadelængde er ca. 2500 meter, hvoraf omtrent 1500 meter har en slags brolægning. Kloakerne har en længde af 70 meter. Derimod findes intet torv, ligesaalidtsom nogen vandledning eller offentlig gadebelysning. Antallet af beboede huse var i 1875 192, og den samlede brandtakstsum beløb sig ved udgangen af 1886 til kr. 334,590, medens den i 1880 var kr. 328,000, i 1875 kr. 272,040, i 1870 kr. 264,680 og i 1860 kr. 132,240.

Ladestedet har en god og rummelig havn, dannet af de ovenfor nævnte holmer. Indenfor Steiningsholmen er den egentlige vinterhavn, hvor der kan ankres paa ca. 14 fod vand. I aarene 1866—67 blev her af det offentlige havnevæsen foretaget opmudringsarbeider samt bygget kaier af mur tilligemed en kanal. En del af disse kaier er dog senere atter gledet ud, ligesom det inderste af bugten igjen er opgrundet, hvorfor nye havnearbeider har været paa tale. I den ytre havn er der god holdebund med en dybde af 4 favne, men den er sterkt udsat for sødrag ved storm fra S til V. Til veiledning ved indseilingen findes paa den sydøstlige side af Vigholmen et fast rødt fyr af 6te orden, tændt 1849, ombygget 1875 og nu anbragt i en konkretbygning, der tillige afgiver lokale for fyrbetjenten.

I geistlig henseende udgjør ladestedet en del af Falnes hovedsogn under Skudenes prestegjæld, og dets beboere sogner til den lidt østenfor byen liggende kirke. Hvad de judicielle forretninger angaar, hører det under Skudenes tinglag samt Karmsund og Hesby sorenskriveri. Derimod danner det egen kommune med 4 formænd og 12

repræsentanter. Som magistrat fungerer lensmanden i Skudenes lensmandsdistrikt, jfr. ovennævnte res. 6 febr. 1858. Som toldsted under Bergens toldinspektorat strækker dets distrikt sig fra strandstedet Nerstrand, hvor Stavanger toldstedsdistrikt ender, til nordgrænsen af Tysvær og Skudenes prestegjælde, hvor Haugesund toldstedsdistrikt begynder. Ved toldstedet er ansat en overtoldbetjent og forrettende toldkasserer, 1 undertoldbetjent (ubesat) og 3 rorskarle; desuden er der stationeret et krydsfartøi med en fast krydsbetjent og 3 leiede rorskarle. Fremdeles er her ansat en offentlig havnefoged, som tillige er lodsoldermand i Skudenes oldermandskab med 3 stationer (Skudenes, Ferkinstad og Snortelandsstranden) og ialt 18 lodse. Sundhedsforskrifter er approberede ved res. 10 jan. 1863 og 8 sept. 1879 og brandreglement ved res. 23 juni 1860.

Af offentlige indretninger har ladestedet en høiere og lavere almueskole. Den lavere afdeling (friskolen) omfatter 6 klasser med for tiden ialt 130 børn (tidligere ligeoptil 180), som nyder ialt 18 timers ugentlig undervisning, idet der hveranden dag veksles med 4 formiddags- og 2 eftermiddagstimer. Den høiere skole (betalingsskolen), som er organiseret i 1874, har i de par sidste aar havt omkring 45 elever (tidligere i regelen ca. 60), fordelte paa 3 toaarige klasser; mange gaar dog 3—4—5 aar i den øverste klasse, og af disse har skolen hvert aar nogle oppe til middelskolens afgangseksamen i Stavanger eller Haugesund. Undervisningstiden er 3 timer daglig i den nederste og 6 timer i de to øverste klasser. Lærerpersonalet bestaar af en inspektør, 3 lærere og 2 lærerinder, hvoraf inspektøren samt 1 lærer og 1 lærerinde i den høiere skole. Denne har ligeindtil de sidste to aar kunnet bære sine udgifter, dels ved skolepengene (1875—85 gjennemsnitlig kr. 1727 aarlig), dels ved et aarligt statsbidrag paa kr. 1100. Ogsaa friskolen har i nogle aar havt et bidrag af kr. 100 af det til fattige kommuner bestemte fond. Den er kostbar for byen, og da denne i det sidste ogsaa har maattet tilskyde til den høiere skole, har der været spørgsmaal om nogen indskrænkning af lærerkræfterne. Begge afdelinger har lokale i den store og smukke skolebygning, som ligger frit og landligt lidt udenfor ladestedets bebyggede strøg (men inden dets grænser). Huset, der blev bygget i 1859 og udvidet i 1882, indeholder ogsaa beboelsesleilighed for inspektøren.

En haandgjerningsskole for smaapiger opretholdes dels ved private gaver og renterne af en liden kapital, dels ved salg af børnenes arbeider. Den havde i 1886 26 elever.

Siden 1864 bestaar en mindre, gjensidig skibsassuranceforening, der i 1886 forsikrede ialt 35 fartøier med en drægtighed af ca. 4000 tons for et forsikringsbeløb af kr. 240,520.

Stedets sparebank, der approberedes i 1863, havde ved udgangen af 1886 under forvaltning en sum af kr. 87,773, hvoraf kr. 12,924 var dens egen formue og kr. 74,849 indskudt af ialt 393 indskydere. Desuden findes der i ladestedet en liden privatbank.

Postaabneri oprettedes i aaret 1847. Antallet af de herfra afsendte breve var i 1860 4630, i 1866 6146, i 1872 7364, i 1877 10,200, i 1880 10,100, i 1885 10,900 og i 1886 11,700 stkr.

Telegrafstation aabnedes som fiskestation den 28 decbr. 1857, men gik allerede fra 1 april 1858 over til at blive permanent. Her er ansat en betjent. Af telegrammer afsendtes i 1885 705 og i 1886 756, medens der ankom henholdsvis 980 og 1126.

Den i ladestedet hjemmehørende folkemængde var ved udgangen af 1885 1202, mod 1317 i 1875 og 1209 i 1865. Det tilstedeværende folketal var i 1885 1139 og i 1875 1224. Byen er saaledes i det sidste tiaar gaaet netop ligesaameget tilbage, som den i det nærmest foregaaende decennium var gaaet frem. Dissenternes antal udgjorde i 1875 blot 5.

Efter folketællingslisterne fandtes der i 1875 paa stedet 1 embedsmand, 20 bestillingsmænd, 4 skibsredere, 21 handlende med 4 betjente, 44 haandverkere med 20 svende og arbeidere, 15 skibsførere, 45 styrmænd og matroser, 28 fiskere og 72 tjenere. I 1885 taltes 1 embedsmand, 15 bestillingsmænd, 4 skibsredere, 17 handlende med 6 betjente, 34 haandverkere med 28 arbeidere, 28 skibsførere, 99 styrmænd og matroser, 22 fiskere og 45 tjenere. Paa magistratens fortegnelse over næringsdrivende borgere var i 1875 opført 21 handlende og 32 skippere (hvoraf 5 bosatte udenfor byen), i 1885 henholdsvis 19 og 54 (hvoraf 2 udenfor byen).

Ved sidste formandskabsvalg (nytaar 1887) havde ladestedet 67 stemmeberettigede borgere.

Næringsveie. Stedet har saagodtsom udelukkende sin betydning gjennem vaarsildfisket, og dettes ophør omkring 1870 tilføiede derfor ogsaa byen et knæk, som den ikke hidtil har kunnet forvinde. Her som andetsteds søgte man erstatning i en mere udstrakt deltagelse i fedsildfiskerierne nordenfjelds, men denne bedrift medførte betydelige skuffelser, og den jevne daglønnerfortjeneste, som under vaarsildfisket saagodtsom aaret rundt tilflød byens arbeiderstok, var iethvertfald borte. Heller ikke Islands-fisket, hvori stedet fra 1880 af tog del, bragte i længden de forventede fordele. I 1881 udrustedes til denne bedrift 8 fartøier med 55 mand, som hjembragte 8800 tdr. sild, men i de følgende aar har udbyttet stedse været ringe, og udrustningerne er blevne stedse færre. I 1885 afgik saaledes kun 4 fartøier, der havde en fangst af 900 tdr. Anskaffelsen i begyndelsen af ottiaarene af en engelsk fiskekvase til bankfiske i Nordsøen strandede i begyndelsen, ligesom det samtidig fra Stavanger udgaaende forsøg med tvende lignende fartøier, paa manglende erfaring og arbeidsdygtighed. Først efterat alle tre fartøier er gaaede over til et fælles interessentskab, hvis ledelse sker fra Skudeneshavn, og som har forbundet bankfiskeriet med torskefiske i sommermaanederne under Island, siges udbyttet at være blevet mere tilfredsstillende. I 1885 gjordes der fra stedet forsøg med drivgarnsfiske efter sild i

Nordsøen med en kutter af hollandsk mønster. Udfaldet har hidtil været gunstigt, og det ansees saa meget mere lovende for den fremtidige udvikling paa stedet, som dette gjennem sin beliggenhed eier særlige betingelser for en saadan bedrifts trivsel.

Byens opland er indskrænket til de tre sogne Falnes, Ferkinstad og Aakre, der tilsammen danner Skudenes herred, og selv for dette lille distrikts vedkommende maa stedet tildels taale en skarp konkurrance med Kopervik, især efter anlægget af den nye vei over Karmøen, hvorhos landhandlerne ogsaa her i de senere aar mere og mere tilegner sig omsætningen. Handelsrørelsen er derfor i de sidste 20 aar gaaet sterkt tilbage. Medens værdien af byens import i midten af sekstiaarene blev beregnet til kr. 150 à 200,000, har den i tiaaret 1876—85 neppe andraget til kr. 40,000, fordelt paa ringe mængder af korn, brændevin, salt, stenkul, tøndebaand, trævarer og kork. Og udførselsværdien, som tidligere i gode aar kunde gaa op til kr. 700 à 800,000, viser for femaaret 1881—85 alene et gjennemsnitsbeløb af kr. 165,000. Nedgangen skriver sig her fra den formindskede sildeeksport, som i 1861—65 gjennemsnitlig androg til 38,600 tdr. og endnu i 1869 udgjorde 34,800 tdr., men i gjennemsnit for aarene 1871—75 gik ned til 11,800 tdr., i 1876—80 til 10,700 tdr. og i 1881—85 til 8200 tdr. Denne udskibning, som før 1870 saagodtsom udelukkende bestod af vaarsild, har i de sidste 15 aar væsentlig bestaaet af fedsild. Foruden sild har der fra ladestedet været udført ikke ringe mængder af hummer; men ogsaa denne eksport er aftaget betydelig, nemlig fra gjennemsnitlig 205,000 stkr. i aarene 1861—65 til 137,000 stkr. i 1866—70, 63,000 stkr. i 1871—75 og 50,000 stkr. i 1876—80. I det følgende femaar skibedes igjen lidt mere, nemlig i middeltal 55,000 stkr.; men dette skyldes alene aaret 1882, da tallet gik op til over 100,000 stkr.; thi i de allersidste aar har der været en saameget sterkere tilbagegang. Endelig maa nævnes, at der fra ladestedet ogsaa udføres lidt fersk fisk, navnlig makrel og laks, i de sidste aar ogsaa endel fersk sild.

Værdien af Skudeneshavns samlede indførsel og udførsel samt beløbet af de ved toldstedet faldende toldintrader udgjorde i aarene 1866—86:

	Indførsel. Kr.	Udførsel. Kr.	Tilsammen. Kr.	Toldintrader. Kr.
1866—70 gjennemsn.	134,700	504,300	639,000	13,354
1871—75 —	66,400	240,500	306,900	6,364
1876—80 —	38,900	241,400	280,300	6,414
1881—85 —	39,500	165,500	205,000	4,547
1886	95,100	70,200	165,300	1,614

Salg og udskjænkning af brændevin er ifølge loven om ladestedets oprettelse ikke tilladt uden kongelig bevilling, og nogen saadan er hidtil ikke meddelt. Tidligere fandtes et par udskjænkningssteder for øl og vin, men siden 1886 er afgiften sat saa høit (300 kr.), at ingen har taget bevilling. Heller ikke foregaar der noget smaasalg af disse drikkevarer (jfr. res. 30 sept. 1882).

Stedets udenrigske skibsfart er ikke stor og indskrænkede sig i gjennemsnit for aarene 1881—85 til 9 med ladning ankomne og 28 afgaaede fartøier, drægtige henholdsvis ca. 900 og 1800 tons. Heri er imidlertid indbefattet den ved deltagelsen i Islandfisket foranledigede fart. Udenfor denne er det kun undtagelsesvis, at der kommer et og andet fartøi med salt fra Portugal, stenkul fra England eller pilebaand fra Holland. De udekspederede skuder gaar i regelen enten til Sverige med sild eller til England med hummer eller fersk fisk. Fra indenrigske steder ankom der i 1885 ialt 192 seilfartøier dr. tils. 3355 tons (hvoraf 180 dr. 3013 tons med ladning), medens der til saadanne steder afgik 175 seilfartøier dr. 2550 tons (hvoraf 66 dr. 1395 tons med ladning). Dertil kommer dampskibsforbindelsen med Stavanger by, som underholdes af et af det stavangerske dampskibsselskabs skibe med 2—3 ture ugentlig i rute over Rennesø og Kvitingsøerne.

Den i ladestedet hjemmehørende handelsflaade talte i 1860 77 fartøier paa tilsammen 1047 komm.-læster, i 1870 66 fart. dr. 1827 k.-læster, i 1875 72 fart. dr. 2638 k.-læster, i 1880 71 paa 5920 tons og i 1885 68 paa 5012 tons, hvoraf 26 over 50 tons med en samlet drægtighed af 4027 tons. Tidligere var stedets fartøier næsten udelukkende beskjæftigede i sildetrafiken. Efter dennes aftagen slog man sig mere paa almindelig fragtfart, hvilken ogsaa i en del af syttiaarene skaffede god fortjeneste, men det tildels forcerede indkjøb af skibe, som da fandt sted, har under de senere aars faldende fragter bidraget til end yderligere at formindske byens ressurcer.

Haandverket talte tidligere navnlig et stort antal bødkere og tømmermænd, men befinder sig ligesom de øvrige næringsveie for tiden i tilbagegang. Af industrielle virksomheder er blot at nævne en i 1880 oprettet fabrik for taagelure til skibsbrug og fyrvæsen, hvilken sysselsætter 8 à 10 mand, og hvis arbeider (500 à 600 stkr. aarlig) har vundet adskillig indgang ogsaa udenfor landet. Et skibsverft, som i syttiaarene dreves med ca. 20 faste arbeidere, har siden 1880 været nedlagt. I 1883 oprettedes et lidet fællesmeieri, som i 1885 modtog 64,800 kg. melk, kjernede omtrent 880 kg. smør og ystede 879 kg. mager ost.

Bykassens indtægter og udgifter stillede sig i aarene 1884—86 saaledes:

Indtægter:	1884 Kr.	1885 Kr.	1886 Kr.
Skat indbetalt	7,986	7,815	8,994
Øl- og vinafgift	180	120	—
Af skolen	1,681	1,411	1,108
Offentlige bidrag . . .	1,200	1,100	1,100
Iøvrigt	432	669	207
Tilsammen . .	11,479	11,115	11,409

Udgifter:	1884 Kr.	1885 Kr.	1886 Kr.
Rets- og politivæsen . .	400	527	594
Offentlige arbeider . . .	354	106	97
Skolevæsenet	5,051	5,254	4,590
Fattigvæsenet	2,140	2,649	2,848
Iøvrigt	2,000	2,170	2,368
Tilsammen . .	9,945	10,706	10,497

Den kommunale gjæld beløb sig ved udgangen af 1886 til kr. 8512, medens bykassens formue samtidig opføres med kr. 21,400, hvoraf kr. 10,400 falder paa skolebygningen, kr. 5300 paa ladestedets andel i Falnes kirke og resten paa andre faste eiendomme.

Angaaende formues- og skatteforholdene hidsættes for de fire sidste aar følgende tabel:

	Antagen formue. Kr.	Antagen indtægt. Kr.	Skatbar indtægt. Kr.	Skat, udlignet paa: fast eiend. Kr.	formue. Kr.	indtægt. Kr.	Tils. Kr.
1884	780,900	227,400	71,996	1,036	1,172	6,738	8,946
1885	818,200	189,320	38,536	1,023	1,142	4,918	7,083
1886	741,600	158,040	32,622	1,005	1,082	5,074	7,161
1887	743,500	170,500	34,292	1,018	1,115	5,285	7,418

Formuesskatten beregnedes i sidstnævnte aar med kr. 1,50 pro mille og indtægtsskatten med kr. 15,00 pr. 100 kr. skatbar indtægt.

For tidsrummet 1859—83 belyses ovenomhandlede forholde ved følgende fra kommunalstatistiken hentede opgaver:

	Antagen formue. Kr.	Udlignet byskat. Kr.	Udlignet fattigskat. Kr.	Bykassens gjæld. Kr.
1859 . .	?	1,800	1,000	4,000
1865 . .	?	4,600	800	400
1870 . .	1,048,000	5,212	2,400	3,584
1875 . .	1,012,000	6,356	4,020	11,264
1880 . .	1,196,000	3,947	1,993	11,176
1883 . .	920,000	5,588	2,532	9,738

Havnekassens indtægter har i 1884—86 gjennemsnitlig udgjort kr. 50 og dens udgifter kr. 30 om aaret. Dens løse og faste eiendele blev i 1886 opgivet til en værdi af kr. 1246.

Af legater findes to, begge stiftede i kristeligt øiemed og med en samlet kapital af omtrent kr. 5400.

Antallet af de af fattigvæsenet understøttede hovedpersoner har i aarene 1876—84 varieret mellem 27 i 1876 som minimum og 50 i 1881 som maximum. Det aarlige gjennemsnit for den hele niaarige periode var 36, hvilket svarer til 29 pro mille af ladestedets folkemængde i 1875.

Som allerede ovenfor antydet, skylder Skudeneshavn udelukkende indeværende aarhundredes store vaarsildperiode sin opkomst og udvikling. Af amtmand *de Fine* omtales stedet i 1745 alene som en god havn, ved hvilken »endel borgere fra Stavanger have huse og salteboder staaende, hvorudi de opholde sig, medens silde- og torskefiskeriet varer, og der nedsalte den sild og torsk, de fange og kjøbe«, og endnu ved samme aarhundredes slutning har det neppe havt synderlig over 50 fastboende indvaanere. I 1825 var her 141 beboere, men der var nu bygget mange huse og nøster, saa at stedet havde udseende af en liden by, som dog endnu kun gik langsomt fremad, eftersom indbyggerantallet ti aar senere (1835) kun var steget til 174, fordelt paa 41 familier. Fra nu af skjød derimod strandstedet en overmaade sterk vekst, saa at der i 1845 taltes 95, og i 1855 147 husholdninger med henholdsvis 491 og 777 beboere, ligesom her i det sidstnævnte aar fandtes 125 vaaningshuse, 100 søhuse, paa hvilke kunde saltes 52,000 tdr. sild, samt 24 fartøier over og 8 under 5 kom.-læster, af hvilke de fleste gik i udenrigsk fart. Der opstod nu snart spørgsmaal om et byanlæg, om der end var adskillig meningsforskjel angaaende tilraadeligheden af et saadant skridt, da stedet manglede opland og udelukkende var henvist til sildefisket som den eneste erhvervskilde. Efter gjentagne ansøgninger fra beboerne blev der forelagt stortinget i 1857 en kongelig proposition om losse- og ladestedsrettighed for strandstedet, hvilket ledede til den ovenfor nævnte lov af 11 juni s. a.

Kopervik,

der ved lov af 3 marts 1866 erholdt rettighed som ladested, ligger i Avaldsnes herred paa Karmøen ved en omtrent midt paa dennes østside indskjærende vaag, efter hvilken stedet har erholdt sit navn, søværts 6 mile fra Stavanger og 2 mile fra Haugesund, tillands, efter den i 1871—74 anlagte nye hovedvei, 23 km. fra Skudeneshavn og 17 km. fra Haugesund. Polhøiden er for stedets fyr beregnet til 59° 17′ 10″ og længden til 5° 24′ 27″ v. f. Kristiania.

Byens grænser, der i henhold til nævnte lov er fastsatte ved en under 16 august 1866 approberet aastedsforretning, omslutter et areal af 36 ha. Den største og mest bebyggede del deraf ligger paa sydsiden af den ovennævnte vaag og forbindes med nordsiden ved en vippebro, over hvilken veien fra Skudenes fører videre nordover. Bebyggelsen, der udelukkende er af træ og saagodtsom i sin helhed ældre end den vedtagne reguleringsplan, omend lige siden res. 27 aug. 1847 underkastet bygningslovgivningen, er spredt og lidet bymæssig, men gjør et venligt indtryk. Hovedgaden er i en strækning af 1780 m. bygget som chaussée, hvortil kommer 1030 m. mere eller mindre vel anlagt og vedligeholdt vei. Af brygger findes en offentlig og flere private. Vandforsyningen sker fra 3 gode, offentlige brønde. Antallet af huse, bestemte for beboelse, var i 1875 125 og er senere noget forøget. De faste eiendommes samlede brandtakstsum udgjorde ved udgangen af 1886 kr. 268,900 mod kr. 255,510 i 1880, kr. 211,000 i 1875 og kr. 162,120 i 1870.

Vaagen er ved det opgrundede, for større skibe ufremkommelige Strømsund delt i den ytre egentlige havn og en indenfor liggende stor pol, Eidsbunden kaldet, der nu kun benyttes som vinteroplag for smaaskuder. Da havnen under paagaaende vaarsildfiske er stærkt optaget saavel af baade som fartøier, der i hundredevis søger did, har det været paa tale at opmudre Strømsundet for at gjøre ogsaa nævnte pol tilgjængelig for dybere stikkende skibe. Hertil er der saameget større opfordring, som de høstlige vindforhold ikke sjelden tvinger skarer af fartøier, hjemmehørende paa østlandet, til her at søge oplagshavn for vinteren. Den i byens sydlige del indgaaende Stangelandsvaag er ligeledes en rummelig havn, men udsat for nordøstlige vinde. I 1887 har kommunen anlagt en dampskibskai, der nu benyttes af de fleste kystgaaende dampskibe. Paa havnens nordside har der siden 1863 været et fast rødt fyr med sideralspeil, anbragt i et træhus med lokale for fyrbetjenten. Dette fyr skal imidlertid i en nær fremtid nedlægges og erstattes med en gasoljelampe, som allerede er indrettet, men endnu ikke taget i brug.

Ifølge en allerede forinden ladestedets oprettelse given resolution af 21 novbr. 1855 dannede byen tidligere sammen med det nærmest tilstødende landdistrikt Kopervik annekssogn under Avaldsnes prestegjæld. Ifølge res. 26 novbr. 1887 er imidlertid fra 1ste januar 1888 Kopervik sogn (ladestedet og landdistriktet) sammen med Aakre sogn af Skudenes prestegjæld overgaaet til et eget »Kopervik« prestegjæld, i hvilket Kopervik sogn er hovedsogn. I civil henseende hører byen til Avaldsnes tinglag under Karmsund og Hesby sorenskriveri. Derimod udgjør ladestedet egen kommune, hvis bestyrelse bestaar af 4 formænd og 12 repræsentanter, og hvis magistratsforretninger ved den ovennævnte res. 16 august 1866 indtil videre er overdraget den for tiden fungerende lensmand i Avaldsnes. Distriktslægen i Karmøens distrikt har bolig i byen, hvilken desuden ifølge res. 6 juni 1874 har selvstændigt apothek, medens dette tidligere dannede en filial af Haugesunds. Her er en offentlig ansat havnefoged samt toldstation under Haugesund toldstedsdistrikt med en undertoldbetjent og en rorskarl. Sundhedsforskrifter og brandreglement er approberet henholdsvis under 20 febr. 1869 og 16 juni 1858.

Af offentlige indretninger kan merkes:

Kirken, der nu er hovedkirke i Kopervik sogn og tilhører dettes menighed. Den er sognets første kirke, opført i 1861 og bygget af træ som langkirke med et forholdsvis høit taarn og med en ganske liden udvidelse paa midten af skibet for senere mulig omdannelse til korskirke. Kirken har ingen formue; dens tiende af sognets landdistrikt udgjør omkring kr. 60.

Den offentlige skole, stiftet af enken Anna Eeg, som til minde om sin mand Hans Holst, der var født i Kopervik, men døde som »kjøbmand, lodsoldermand og fredsmægler« i Brevik, ved gave-

brev af 20 novbr. 1797, konfirmeret 19 januar 1798, dertil skjænkede 4000 rd. Med skolen, hvis officielle navn derfor er »Hans Holst's og Anna Eegs skole«, blev i henhold til giverindens derom udtalte ønske ved res. 22 januar 1838 forenet en saakaldt lærerskole til uddannelse af almueskolelærere, hvilken væsentlig underholdtes af det offentlige (aarligt tilskud i den sidste tid kr. 2690) og bestod ligeindtil 31 marts 1883, da den blev nedlagt som den sidste skole af sit slags i landet. Fra 1841 til 1883 var der dimitteret omtrent 350 lærere. — Nu er skolen en kombineret høiere og lavere almueskole, hvis distrikt foruden ladestedet ogsaa omfatter de nærliggende gaarde Stangeland, Austreim og Asaldal, og som har 4 lavere og 1 høiere klasse, alle uden skolepenge. Børnenes antal er omkring 180, hvoraf gjennemsnitlig 35 i den høiere klasse. Lærerpersonalet bestaar af en bestyrer, en andenlærer og 2 lærerinder. Skolebygningen indeholder, foruden klasseværelserne, bolig for bestyreren og er omgivet af en liden jordvei, hvorpaa kan fødes et par kjør. Foruden ovennævnte legat, hvis kapital nu er kr. 9000, hvoraf den aarlige renteindtægt er kr. 384, har skolen et legat af Ingeborg Bjelland, stort kr. 2360, hvis rente anvendes til en med almueskolen forenet haandgjerningsskole for smaapiger.

Af andre for almenheden bestemte indretninger virker i Kopervik en sparebank, hvis plan approberedes i 1860 og hvis formue i 1880 beløb sig til kr. 23,592 med en indskudskapital af kr. 166,828. Ved udgangen af 1886 var dens formue steget til kr. 30,950 og indskudskapitalen til kr. 208,040 paa et antal af 695 indskydere.

Postaabneri oprettedes ved res. 6 oktober 1842. Antallet af de herfra afsendte breve var i 1860 4224, i 1866 6372, i 1872 8133, i 1877 11,200, i 1880 10,900, i 1885 14,800 og i 1886 19,000 stkr.

Telegrafstation aabnedes som fiskestation den 28 decbr. 1857, men gik fra 1 januar 1861 over til at være permanent. Den staar i forbindelse med Utsire ved en bilinje over Aakrehavn, hvilken i fisketiden er aaben for telegrafkorrespondance, men ellers benyttes til telefonering. Om korrespondancen se side 77.

Ladestedets hjemmehørende folkemængde var den 31 decbr. 1885 852, samme datum i 1875 853 og 1865 (altsaa umiddelbart forinden strandstedets overgang til ladested) 737. Det tilstedeværende folketal var ved aarets udgang i 1885 838 og i 1875 817. I det sidstforløbne decennium har saaledes stedet i henseende til antallet af indvaanere staaet omtrent stille.

Efter folketællingsopgaverne fandtes der i 1875 2 embedsmænd, 7 bestillingsmænd, 12 skibsredere, 26 handlende med 7 betjente, 27 haandverkere med 15 svende og arbeidere, 11 skibsførere, 49 sømænd og matroser, 9 fiskere og 52 tjenere. Ved udgangen af 1885 var der i ladestedet 2 embedsmænd, 6 bestillingsmænd, 1 skibsreder, 24 handlende med 7 betjente, 37 haandverkere med 18 arbeidere, 7

skibsførere, 38 styrmænd og matroser og 60 tjenere. Ifølge magistratens fortegnelse over næringsdrivende var der i 1885 20 handelsborgere og 4 kvinder med handelsbevilling, i 1875 henholdsvis 23 og 6.

Ved sidste formandskabsvalg (20 decbr. 1886) havde ladestedet 48 stemmeberettigede borgere.

Stedets næringsveie, fiskeri, handel og søfart, befandt sig, saalænge vaarsildfisket slog til, i stadig opkomst. Fortjenesten paa føring af og handel med fersk sild ansloges i sekstiaarene til efter omstændighederne kr. 24 à 72,000 aarlig; arbeidspengene ved tilvirkningen samt for arbeide af tønder, føring af tøndestav og salt og endelig for garn- og notbinding beregnedes tilsammen til kr. 8 à 16,000 aarlig, hvortil desuden kom handelsavancen ved sildens saltning og salg. Af stor betydning var ogsaa det livlige besøg af fiskealmuen, som her jevnlig tog station for at oppebie fiskets begyndelse. Ophøret af denne mangesidige bedrift medførte derfor et alvorligt knæk, som byen trods anerkjendelsesværdige bestræbelser for at aabne andre næringskilder neppe kan siges at have forvundet. Som maalestok for den pludselige nedgang i stedets velstand tjener, at den af ligningskommissionen antagne formue, der 1871 endnu beløb sig til kr. 393,700, aaret efter var sunken til kr. 285,000, samtidig med at den skatbare næring faldt fra kr. 82,700 til kr. 58,400. Ved deltagelse i andre fiskerier, navnlig som fiskere, tilvirkere og udskibere af den nordlandske sild, samt ved lidt fragtfart i forbindelse med anlæg og drift af et skibsverft, søgte indvaanerne at bringe forholdene til atter at rette sig. Hertil bidrog ligeledes den nye fortrinlige vei over Karmøen, hvorved ikke alene butik- og bondehandelen er øget til en omsætning, der 1881 ansloges til kr. 400 à 500,000, men som ogsaa har bevirket, at udbyttet af de ikke ganske uanseelige fiskerier paa øens vestside efter torsk, kveite, lange og sei over Kopervik udskibes til Bergen, Stavanger og østlandet. Det samme gjælder distriktets overskud af levende kreaturer (især faar), noget poteter og korn, samt høns og en betragtelig mængde eg. Stedet ansaaes derfor i syttiaarene i det hele taget atter at være gaaet fremad. I 1880 antoges formuen at udgjøre kr. 417,800 og den skatbare næring kr. 77,900. Men fiskeriernes og skibsfartens forenede tilbagegang har senere, som de nedenfor meddelte opgaver viser, paany formindsket disse tal, hvilket vidner om, at næringsforholdene siden ophøret af det gamle vaarsildfiske er blevne mere usikre. Imidlertid erkjendes byens forretninger at drives med megen forsigtighed og omtanke, og der raader et tarveligt, efter forholdene afpasset levesæt. Byens eneste udførselsartikel er sild, men ogsaa heraf afhændes den større mængde til de betydeligere, indenlandske eksportsteder. Direkte til udlandet skibedes i 1871—75 gjennemsnitlig 2014 hl., 1876—80 2931 hl., 1881—85 6783 hl. og 1886 5063 hl. Ligeledes er den direkte indførsel fra udlandet, navnlig ogsaa af salt, meget ringe.

Værdien af stedets samlede udenrigske omsætning er for aarene 1868—86 beregnet saaledes:

	Indførsel. Kr.	Udførsel. Kr.	Tilsammen. Kr.
1868—70 gjennemsnitlig	37,500	107,500	145,000
1871—75 —	20,100	35,400	55,500
1876—80 —	17,800	48,800	66,600
1881—85 —	14,100	95,900	110,000
1886	12,200	63,900	76,100

De ved toldstationen faldende toldintrader er indbefattede under opgaverne for Haugesund.

Brændevinshandel er her ligesom i Skudeneshavn og Haugesund alene tilladt efter kongelig bevilling, som imidlertid endnu ikke har været meddelt. Retten til udskjænkning af øl og vin er overdraget et oprindelig ved res. 8 decbr. 1882 approberet samlag, der holder et enkelt udskjænkningssted. Smaasalg af øl og vin er gjenstand for bevilling (res. 31 jan. 1884).

Skibsfarten mellem Kopervik og udlandet er ikke betydelig og indskrænkede sig gjennemsnitlig for femaaret 1881—85 til 7 med ladning ankomne og 14 med ladning afgaaede fartøier om aaret, med en samlet drægtighed af henholdsvis 643 og 1024 tons. I 1885 kom der 5 ladede fartøier til stedet, hvoraf 2 fra Sverige, 2 fra Island og 1 fra Portugal, medens der afgik 15, deraf 14 til Sverige og 1 til Island.

Ogsaa den indenrigske skibsfart er, forsaavidt den besørges ved seilfartøier, meget ringe. Det samlede antal fra andre dele af riget ankomne seilskuder opgives for 1885 til 36 dr. 939 tons, medens der til indenrigske steder afgik 20 dr. 400 tons. Derimod er dampskibsfarten overmaade livlig, da stedet ligger midt i ruten for alle de fartøier, som passerer gjennem Karmsundet. I 1885 stoppede saaledes ikke mindre end 1531 dampskibe i byens havn, hvoraf 1434 i udelukkende kystfart og 97 paa reise mellem udlandet og nordenfor liggende byer.

Den i byen hjemmehørende handelsflaade talte ved udgangen af 1871 43 fartøier dr. tilsammen ca. 1330 t., i 1875 39 dr. 1310 t., i 1880 33 dr. 1538 t. og i 1885 31 fartøier dr. 1082 t. og med en besætning af 108 mand. Deraf var i det sidstnævnte aar 6 skibe over 50 t. med en samlet drægtighed af 515 t. Disse opgaver betegner saaledes en ikke ubetydelig tilbagegang i det sidste femaar. I almindelig fragtfart har blot et par af byens største skibe været anbragte: de øvrige, galeaser, jægter og skøiter, har fundet sysselsættelse i fiskerierne og kystfarten. Dampskibe har byen ikke.

Haandverksdriften beskjæftigede i 1885, iberegnet svende og arbeidere, ialt 55 personer, hvoraf 12 skomagere, 9 skræddere, 5 bødkere, 4 snedkere, 4 bagere, 3 smede og 3 malere. Industrielle anlæg findes ikke. Det ovennævnte skibsverft, der sattes

i gang i 1874 og i nogle aar beskjæftigede 30 à 40 arbeidere, maatte allerede i 1879 af mangel paa bestillinger stanse sin virksomhed.

Bykassens indtægter og udgifter stillede sig i 1884—86 som følger:

Indtægter:	1884 Kr.	1885 Kr.	1886 Kr.
Skat, indbetalt	5,519	4,122	4,633
Øl- og vinafgift	400	400	400
Offentlige bidrag . . .	2,500	1,000	1,200
Iøvrigt	449	672	932
Tilsammen . .	8,868	6,194	7,165
Udgifter:			
Rets- og politivæsen . .	295	369	411
Offentlige arbeider . . .	3,114	151	305
Skolevæsenet	2,576	2,773	2,653
Fattigvæsenet	2,013	2,066	2,030
Iøvrigt	703	644	551
Tilsammen . .	8,701	6,003	5,950

Den kommunale gjæld beløb sig ved udgangen af 1886 til kr. 8820. Kommunens formue (udenfor legater) opføres samtidig med kr. 21,664, hvoraf kr. 9184 beregnes for kirken og kr. 7960 for skolebygningen.

Angaaende formues- og skatteforholdene hidsættes følgende tabel:

	Antagen formue. Kr.	Antagen indtægt. Kr.	Skatbar indtægt. Kr.	Skat, udlignet paa: f. eiend. Kr.	formue. Kr.	indtægt. Kr.	Tils. Kr.
1884	396,000	78,600	52,000	733	630	4,305	5,668
1885	377,000	90,600	63,100	734	603	3,235	4,572
1886	373,000	93,600	59,100	733	596	4,149	5,478
1887	359,000	89,100	56,900	742	574	3,667	4,983

Formuesskatten beregnedes i 1887 med kr. 1,80 pro mille og indtægtsskatten med kr. 6,24 pr. 100 kr. skatbar næring.

For tidsrummet 1870—83 belyses de her omhandlede forholde ved følgende tal:

	Antagen formue. Kr.	Udlignet byskat. Kr.	Udlignet fattigskat. Kr.	Bykassens gjæld. Kr.
1870	376,000	1,672	1,908	7,808
1875	280,000	1,980	1,608	11,260
1880	398,000	2,596	1,990	10,320
1883	388,000	2,749	1,505	10,400

Særskilt havnekasse findes ikke.

Antallet af fattige er ikke stort. I de 9 aar fra og med 1876 til og med 1884 varierede antallet af understøttede hovedpersoner mellem 24 og 36 med et gjennemsnitsantal af 27, hvilket svarer til 33 pro mille af folkemængden ved udgangen af 1875.

Kopervik omtales allerede af amtmand *de Fine* i 1745 som et strandsted, hvor der boede 12 familier, og hvor 2 fartøier var hjemmehørende. Imidlertid var det først efter vaarsildfiskets tilbagevenden i begyndelsen af indeværende aarhundrede, at stedet efterhaanden fik lidt større betydning; men det gik nu raskt fremad og talte i 1825 132, i 1835 mellem 200 og 300 og i 1845 henimod 600 indbyggere. Beboerne bestod hovedsagelig af søfarende, haandverkere og daglønnere, men her fandtes (ifølge *Kraft*) dog allerede i 1842 9 landhandlere og 2 høkere, ligesom her var et stort antal sildesalterier og af fartøier 5 slupper, 9 jægter og 3 skøiter hjemmehørende. Stedet havde dengang adskillig større rørelse end baade Skudeneshavn og Haugesund og var derfor ogsaa sterkt paa tale til et byanlæg. Allerede for stortinget i 1839 blev der saaledes fremsat kongelig proposition om at meddele Kopervik rettigheder som ladested. Stortingets beslutning gik imidlertid ud paa at gjøre stedet til kjøbstad, et skridt, som regjeringen ikke fandt tilstrækkelig forberedt og derfor negtede kongelig sanktion, og da en kort efter nedsat kommission enstemmig udtalte sig for at foretrække Haugesund til byanlæg fremfor Kopervik *), var spørgsmaalet for sidstnævnte steds vedkommende afgjort for en lang række af aar. I de følgende decennier blev stedet overfløiet af sine tvende ovennævnte rivaler, idet det i 1855 alene var naaet til 628 og i 1865, som oven nævnt, til 737 indbyggere. Af disse tre strandsteder blev Kopervik derfor det, som sidst optoges i byernes række (lov 3 marts 1866).

Haugesund.

Kjøbstaden Haugesund **) er beliggende i Skaare herred ligeoverfor Karmøens nordligste pynt, ved et indenfor det egentlige Karmsund løbende sunddrag, som under navn af Smedsundet (eller Haugesundet) dannes af nogle mindre øer og holmer, hvoraf Risøen i syd, Hasseløen og Svinholmen i nord samt Garpeskjærene i vest udgjør bestanddele af kjøbstadsterritoriet. Paa fastlandet er bygrundene udlagte paa gaardene Hauges, Sørhaugs, Grønhaugs og Lillesunds eie. I dampskibsruterne er afstanden fra Kristiansand 39 mile, fra Stavanger 8 mile, fra Kopervik 2 mile og fra Bergen 17 mile. Efter den nye vei over Karmøen er afstanden til Kopervik 17 km. og til Skudeneshavn 40 km. Indløbet fra havet er ganske kort; selve Karmsundet er ved Haugesund omtrent 1 km. bredt.

---

*) Jfr. Betænkning og Indstilling fra den ved høieste Resolution af 13 December 1839 naadigst nedsatte Commission angaaende Oprettelse af et Handelssted i Kobbervig eller Omegn. Christiania 1841.

**) Stedets sedvanlige navn blandt omegnens bebòdere var tidligere *Karsund*, ligesom den nordligste del af Karmøen endnu jevnlig benævnes »Karten«.

Byen, hvis grænser er bestemte ved en under 1 februar 1855 stadfæstet aastedsforretning, har et samlet areal af henimod 90 ha., hvoraf 48 ha. paa fastlandet, 20 ha. paa Risøen, 20 ha. paa Hasseløen og resten paa de mindre holmer og skjær. Gadereguleringen er paa fastlandet temmelig regelmæssig, idet der langs sundet ligger flere langgader bag hinanden, som i retvinklede hjørner krydses af et større antal opadgaaende korte tvergader. Byen faar derved en langstrakt form. Husene er udelukkende af træ og for en stor del kun paa 1 etage. Naar undtages søboderne langs havnen, der fordetmeste er gruppevis sammenhængende, findes der hyppig mellem husene større eller mindre mellemrum med haver, hvilket bidrager til at give stedet et venligt udseende. Antallet af byens offentlige gader og veie er 21 med en samlet længde af 6985 m., hvoraf 1386 m. er forsynet med brolagte fortauge. Deres belysning sker ved 30 oljelygter. Der findes en aaben plads, som benævnes torv, samt 4 saakaldte almindinger, ialt med et samlet fladeindhold af 50 à 60 ar. Desuden er der i byens nordligste del et nyt, men temmelig betydeligt parkanlæg (noget over 90 ar), der eies og vedligeholdes af sparebanken, men staar til offentlig afbenyttelse. Længden af de offentlige kaier er 108 m. og af kloakerne 945 m. Med den nordligste del af fastlandet er Hasseløen forbundet med en vippebro af træ, der byggedes i 1870—72 og kostede ca. kr. 48,000; dens høide tillader fiskebaade med masten oppe at passere under. Det hele antal af beboede huse var i 1875 379 (hvoraf 373 almindelige vaaningshuse), ved udgangen af 1887 antagelig omkring 430. Det samlede assurancebeløb i den almindelige brandkasse gik ved udgangen af 1886 op til kr. 2,300,130 mod kr. 2,254,070 i 1885, kr. 1,801,940 i 1880, kr. 1,484,520 i 1875, kr. 1,280,200 i 1870 og kr. 497,280 i 1860.

Stedets havn dannes dels af det ca. 1600 m. lange og 60—120 m. brede Smedsund mellem fastlandet i Ø og Risøen og Hasseløen i V, dels af det 60 à 160 m. brede tverløb mellem de nævnte øer. Ogsaa sundet mellem Hasseløen og den nordenfor liggende Svinholme er ved en kort, i 1875 opført, molo, der beskytter mod sudrag og strømsætning under nordvestlige storme, indrettet til et trygt skibsleie, der navnlig benyttes som oplagshavn. En lignende haves i Risøvaagen paa udsiden af Risøen. Selve Smedsundet, hvis sydlige del danner byens indre skibsløb, var tidligere ved lavvande kun 9 à 10 fod dybt, men blev i begyndelsen af ottiaarene for det offentlige havnevæsens og kommunens forenede regning opmudret, saa at det nu kan passeres af skibe, der stikker 16 fod dybt. Paa grund af farvandets kraphed i det ovennævnte tverløb benytter dog de større dampskibe fremdeles helst seilløbet mellem Hasseløen og den udenfor liggende Vibrandsø; enkelte gaar ogsaa i det endnu bredere løb paa vestsiden af denne. Smedsundet kan stundom i kolde vintere krave sig, men isen bliver aldrig hindrende for trafiken.

I geistlig henseende tilhørte Haugesund fra først af Skaare anneks under Torvestad prestegjæld, men havde ifølge res. 8 august 1857 egen kateket, der tillige var bestyrer og førstelærer ved byens almue- og borgerskole. Ved res. 21 juli 1879 (jfr. res. 20 jan. 1877) oprettedes imidlertid fra 14 oktober 1879 af kjøbstaden og Skaare landsogn et selvstændigt sognekald under navn af Haugesund prestegjæld, hvorhos det samtidig blev bestemt, at kateketembedet indtil videre skulde lades ubesat. Prestegjældets nuværende kirke ligger i Skaare herred, men bykommunen har indkjøbt tomt til egen kirkebygning. Med hensyn til verdslig administration har staden ifølge res. 16 august 1866 egen byfoged, der tillige fungerer som magistrat og politimester. Ved toldstedet, som ligger under Bergens toldinspektorat, og hvis distrikt strækker sig fra nordgrænsen af Skudenes og Tysvær herreder i S til grænsen mod Søndre Bergenhus amt i N, er ansat en overtoldbetjent (og forrettende toldkasserer), en undertoldbetjent og 4 rorskarle. Desuden er byen station for lodsoldermanden i Haugesund oldermandskab, der har 6 understationer (jfr. side 6) og ialt 20 lodse (1885). Lodsoldermanden er tillige offentlig havnefoged. Distriktslægen i Haugesunds distrikt har bolig lige ved byen, som derhos har 2de privat praktiserende læger, af hvilke den ene er ansat som fattiglæge. Apothek med personligt privilegium oprettedes ved res. 27 december 1856. Sundhedsforskrifter er approberede ved res. 2 januar 1864 og 3 juni 1882. Kommunebestyrelsen tæller 7 formænd og 21 repræsentanter. Til stortinget vælger kjøbstaden i forening med Stavanger 2 repræsentanter.

Blandt byens **offentlige bygninger og indretninger** kan nævnes:

Den kommunale middelskole, hvis oprindelse er en ved almueskolen oprettet høiere klasse, der efterhaanden udvidedes og i 1868 gik over til »Haugesunds borgerskole«. I 1880 blev denne omdannet til en middelskole, som ved res. 1 mai s. a. fik ret til at afholde afgangseksamen. Skolen havde oprindelig kun 4 middelklasser og 2 forberedelsesklasser, men har efterhaanden udvidet sin plan og er siden 1 januar 1887 fællesskole for gutter og piger med 6 etaarige middelklasser (for pigeafdelingen 7) med saavel engelsk- som latinlinje, samt 3 etaarige forberedelsesklasser. Lærerpersonalet bestaar af en bestyrer og 5 lærere, desuden en inspektrice for pigeafdelingen og 3 lærerinder i forberedelsesskolen. I gymnastik underviser en lærer og en lærerinde. Elevantallet er for tiden ca. 140, hvoraf 100 i middelskolen. Siden 1881 har skolen sit eget lokale, som uden tomt og indredning kostede kr. 36,000, hvoraf kr. 12,000 tilskjødes af sparebanken; det er en anselig bygning med en stor legeplads for børnene. Dens udgifter har i 1884—86 gjennemsnitlig andraget til kr. 15,600, hvoraf omtrent kr. 6200 er dækket ved skolepenge og kr. 3200 ved statsbidrag, medens resten, i gjennemsnit ca. kr. 6200

aarlig, er tilskudt af kommunen, i nogle aar med et større bidrag af byens sparebank.

Almueskolen, der i 1856 begyndte med 2 lærere og 4 klasser, har for tiden 6 lærere og 6 lærerinder samt omkring 800 elever, fordelte paa 23 klasser i 8 opadstigende trin. Samtlige klasser har 3 timers undervisning daglig. Der haves 2 skolebygninger, hvoraf den ene er bygget ca. 1860, kostede omtrent kr. 27,000 og har 8 læseværelser, kontor samt familiebolig i kjelderetagen for pedellen; den anden indkjøbtes i femaaret 1865—70 til lokale for borgerskolen og bolig for bestyreren; her benytter almueskolen nu 4 værelser til de to nederste trin. Udgifterne ved almueskolen har i 1884 udgjort kr. 9097, i 1885 kr. 9729 og i 1886 kr. 10,429. Med almueskolen er der forenet en haandgjerningsskole, som holdes for 3 pigeklasser udenfor den almindelige skoletid 2 dage om ugen med 2 timer hver gang. En lignende for gutter søgtes holdt i gang i aarene 1871—72, men uagtet den støttedes ved frivillige bidrag, maatte den af mangel paa tilstrækkelige midler nedlægges.

En søndagsskole oprettedes i 1871 og bestaar nu af 8 klasser (4 for hvert kjøn) med omkring 400 elever.

Sømandsskolen blev oprettet i 1874 (plan approberet ved res. 2 okt. s. a.) og havde i de 5 første skoleaar noget over 60 elever (høieste antal 69) samt 4 à 5 lærere. Siden er søgningen stadig gaaet tilbage; i de par sidste aar har undervisningen været besørget af 2 lærere, og i 1886—87 var elevernes antal gaaet ned til 17. Stat og kommune har i de senere aar bidraget kr. 600 hver aarlig; for det nu løbende skoleaar er tilskuddet forhøiet til kr. 700.

Børnehjemmet. Efterat en kvindeforening i aarene 1878—81 efterhaanden havde indsamlet kr. 2900 til oprettelse af et børnehjem, og en subskription havde indbragt noget over kr. 6000, kjøbtes for kr. 10,000 en beleilig eiendom i Skaare herred, lige udenfor bygrænsen, hvor hjemmet aabnedes den 16 marts 1882 med en forstanderinde og 12 børn. I 1883 ansattes en særskilt lærerinde, og senere er hjemmet vokset, saa at det nu har 38 børn, væsentlig piger, med god skole og lykkelige forholde, hvorfor det nyder en ubetinget tillid. Hjemmet underholdes hovedsagelig ved frivillige gaver, som hidindtil har været tilstrækkelige, skjønt de trange tider samt et tab ved en sparebanks fallit har gjort økonomien vanskelig. Hjemmets budget androg i 1886 til kr. 4548. Paa dets eiendom hviler endnu en gjæld af kr. 3700.

Vandverket er anlagt 1877. Indtaget befinder sig i øst for byen ved Eivindsvandet, der er opdæmmet ved en paa fjeld opført cementmur, og som har stadigt tilløb. Vandtilgangen ansees derfor rigelig selv i den tørreste aarstid; men byen besidder for tiden kun eneraadighed over en del af vandmassen. Vandet renses ved at gaa først gjennem en paa indtagskummens fremside anbragt fyldning af sten og grus og derpaa gjennem en sil af sinkplader. Hovedledningens længde er 2480 meter, længden af samtlige rørledninger 4065

m. Brandventilernes antal er 19, trykhøiden over laveste punkt i byen omtrent 51 m. og over høieste punkt 38 m. Antallet af offentlige tappeposter er 4 og af private vandindtag 191 (1887). Hele ledningens kostende gik op til omtrent kr. 100,000, hvoraf omtrent $^2/_3$ er skjænket af Haugesunds sparebank. Det maa imidlertid merkes, at vandverket kun omfatter den paa fastlandet liggende bydel.

Brandvæsenet, ordnet ved regl. 16 marts 1878, staar under en fast lønnet brandmester, som har under sig 3 ligeledes fast lønnede konstabler. Derhos er af det almindelige, udskrevne brandkorps paa 308 mand særlig udtaget 16, der lønnes for hvert fremmøde. Foruden at konstablerne udfører regelmæssig nattepatrouille, holdes der af to fast lønnede vægtere om natten udkig fra et paa almueskolebygningen indrettet taarn, hvormed igjen brandstationen, hvor brandmesteren har bolig, er sat i forbindelse ved et talerør. Allarmeringen sker ved klemtning paa en midt i byen anbragt klokke samt ved brandskud. Ved res. 16 febr. 1878 (jfr. res. 3 juli 1882) er der tilstaaet byen en nedsættelse i brandkontingenten af 20 %.

Postekspeditionen oprettedes ved res. 23 januar 1858; tidligere var der alene et postaabneri. Antallet af ekspederede breve var:

	Ialt afsendte.	Ank. fra udlandet.	Tilsammen.
1860	14,140	1,484	15,624
1866	28,810	3,173	31,983
1872	39,565	6,118	45,683
1880	71,800	11,200	83,000
1885	77,800	21,400	99,200
1886	76,100	20,800	96,900

Telegrafstationen aabnedes 4 septbr. 1857. Her er for tiden ansat 3 betjente foruden bud. Af telegrammer ekspederedes følgende antal:

	Afsendte.	Ankomne.	Tilsammen.
1861	2,420	2,174	4,594
1870	7,587	6,842	14,429
1880	7,644	7,684	15,328
1885	8,583	8,097	16,680
1886	7,119	7,367	14,486

Af **foreninger og selskaber**, der virker inden byen, kan nævnes følgende:

Haandverkerforeningen, der stiftedes den 4 november 1874 med ca. 30 medlemmer, men nu tæller omtrent 100 medlemmer, hvoraf dog mange udenfor standen. Den 9 okt. 1884 indviede den sit nye lokale, der kostede omtrent kr. 8000, hvorpaa endnu skyldes kr. 3000. Kontingenten er 5 kr. aarlig.

Sømandsforeningen, stiftet paany den 18 juni 1884,

efterat en ældre forening, der oprettedes i midten af sekstiaarene, saavelsom en af denne fremkaldt forsikringsindretning for søfolks tøi, forlængst atter var gaaede ind. Den nye forening tæller for tiden omkring 100 medlemmer, hvoraf nogle udenfor standen.

Børsforeningen, en af byens ældste foreninger, oprindelig stiftet med merkantile interesser for øie, nu væsentlig en læseforening. Medlemsantal ca. 40. Aarlig kontingent kr. 10,00.

Understøttelses-foreningen af 17 mai 1864 har til formaal at hjælpe syge og trængende medlemmer og opkræver af disse en maanedlig kontingent af 30 øre samt desuden 25 øre for hvert dødsfald inden foreningen. Sygeunderstøttelsen udbetales ugentlig med 5 kr. for hvert medlem og $2^1/_2$ kr. for hans hustru for indtil 6 uger, 2 gange aarlig; ved dødsfald erholdes et begravelsesbidrag af kr. 32. Ved udgangen af 1885 havde foreningen 146, nu ca. 160 medlemmer. Dens indtægter var i 1885 kr. 745, dens udgifter kr. 782 og dens formue ved aarets udgang kr. 2774. I de sidste to aar har kommunebestyrelsen bevilget foreningen et aarligt tilskud paa kr. 250 af bykassen.

Totalafholdsforeningen, der stiftedes den 14 november 1877, har vundet sterk tilslutning og tæller for tiden 1200 medlemmer. Den virker ved foredrags-, samtale- og diskussionsmøder og har siden november 1882 sin egen bygning, hvori der findes en større sal med galleri samt 4 mindre værelser. Huset har med grund og inventarium kostet kr. 15,000, hvoraf endnu skyldes kr. 6400. Udgifterne bestrides ved medlemmernes kontingent samt en aarlig basar. Foreningen, der har en sangforening og et bibliothek, ansees at have en væsentlig andel i, at drikfældigheden i merkbar grad er aftaget. Den 5 decbr. 1877 stiftedes en børneforening, der tæller 500 medlemmer. Derimod findes der for tiden ingen goodtemplarloge i byen.

Fremdeles kan nævnes en ynglingeforening, der stiftedes i marts 1880 og for tiden befinder sig i opkomst (110 medlemmer, bibliothek paa 370 bind), Haugesunds træplantningsselskab, oprettet 1882, en fiskeriforening, filial af hovedselskabet i Bergen, samt en diskussionsforening med ca. 50 medlemmer af alle samfundsklasser. En kunstforening, der i nogen tid havde været i virksomhed, indstilledes fra marts 1885.

Skibsassuranceforeninger: 1) Haugesunds gjensidige skibsassuranceforening, oprettet 1871, havde i 1881 en løbende risiko paa kr. 1,515,788 og en præmieindtægt af kr. 62,439. Ved udgangen af 1885 var imidlertid disse tal gaaede ned til henholdsvis kr. 1,300,795 og kr. 38,184. — 2) Karmsunds skibsassuranceforening, ligeledes gjensidig og uden grundfond, stiftet 1877, havde ved udgangen af 1881 en forsikringssum paa kr. 240,000 og en præmieindtægt paa kr. 3600, ved udgangen af 1884 henholdsvis kr. 218,800 og kr. 3259. Denne forening er dog nu opløst, væsentlig som følge af de store tab, der overgik den ved ulykken i Øifjord paa Island i 1884.

Af sparebanker findes for tiden 2 i virksomhed: 1) Haugesunds sparebank, approberet 1855, forvaltede ved udgangen af 1881 en indskudt kapital af kr. 1,754,000 og besad en egen formue af kr. 219,000. Ved udgangen af 1886 var indskudskapitalen gaaet ned til kr. 908,700, fordelt paa 1867 indskydere, og formuen til kr. 182,100. — 2) Torvestad og Skaare sparebank, som erholdt approbation i 1871 og ligeledes har sit sæde i byen, har derimod i de sidste aar udvidet sin virksomhed og besad ved udgangen af 1886 en formue paa kr. 48,600 og en indskudt kapital paa kr. 698,500, tilhørende ialt 2186 indskydere. — Den i 1869 stiftede »Haugesunds arbeideres sparekasse«, som i 1880 havde en indskudskapital af kr. 106,500 og en egen formue paa kr. 5482, maatte i 1885 paa grund af tab ved laantagere eg endossenter som insolvent sættes under administration til likvidation.

Byens hjemmehørende folkemængde, som ved udgangen af 1855, altsaa kort efter strandstedets overgang til ladested, udgjorde 1066, var allerede i 1865 stegen til 3221 indb., en progres, der, omend ikke enestaaende, dog blot finder sit sidestykke hos enkelte andre, navnlig nye byanlæg. I 1875 viste indbyggerantallet sig øget til 4421 og i 1885 til 5609. Ogsaa i det sidste tiaar var tilveksten (idethele omtrent 27 pct.) adskillig større end gjennemsnitsprogressen for rigets samtlige byer overhovedet (ca. 20 pct.). Det i byen tilstedeværende folketal var i 1875 4102 og i 1885 5326 personer.

Dissentere fandtes ikke i 1875, men i 1882 stiftedes en liden methodistmenighed, som ved udgangen af 1887 talte 33 voksne medlemmer, hvoraf omtrent halvdelen hjemmehørende i de omliggende landdistrikter. Siden 1884 har den sit eget kapel.

Efter folketællingslisterne fandtes der i 1885 (og 1875) ialt tilstedeværende 5 (5) embedsmænd, 28 (19) bestillingsmænd, 115 (88) handlende med 51 (32) betjente, 182 (153) haandverkere med 261 (270) arbeidere, 97 (63) skibsførere, 21 (9) styrmænd og 270 (198) matroser samt 15 (14) fiskere. Ifølge magistratens opgave over næringsdrivende borgere havde byen ved udgangen af 1885 204 personer med handelsborgerskab, 108 med haandverksborgerskab og 10 med baade handels- og haandverksborgerskab, 223 skipperborgere samt endelig 14 kvinder, der havde næringsbrev paa handel. I 1875 var der 130 handlende, 84 haandverkere og 92 skippere med borgerskab samt 4 handelsberettigede kvinder.

Antallet af stemmeberettigede borgere var i 1882 463 og i 1885 453. Begge gange valgtes 9 valgmænd. Ved sidste formandskabsvalg (december 1886) havde byen 451 stemmeberettigede.

Næringsveie. I Haugesunds næringsforhold indtager sildefisket den centrale stilling; om dette grupperer sig i mere eller mindre umiddelbar afhængighed stedets handel, skibsfart, haandverk og øvrige arbeide. Beliggende i hjertet af vaarsildfiskets søndre distrikt havde pladsen i saa henseende allerede som strandsted efterhaanden erhvervet adskillig betydning, og de forhaabninger, man knyttede til dets fremtidige udvikling som by, blev snart over forventning stadfæstede. Da silden er en vare, som i fersk tilstand ikke taaler lang transport, oprettedes paa stedet en stor mængde større og mindre salterier, dels for indbyggernes egen, dels for fremmed regning. Næsten alle byer og distrikter fra Mandal til Bergen deltog i bedriften, og ved siden heraf ogsaa adskillige udlændinge (engelskmænd, svensker og hollændere). Dog tilhørte de fleste fremmede salterier Stavanger og Bergen. Omvendt lod Haugesund efter midten af femtiaarene selv salte i det nordre fiskedistrikt ved Kinn. Omfanget af denne virksomhed belyses ved følgende opgaver: I 1856 fandtes der i byen 35 indenbys og 75 udenbys saltere, hvilke tal i 1865 var stegne til henholdsvis 108 og 107. Det i byen saltede kvantum vaarsild udgjorde efter en gjennemsnitsberegning for de ti aar 1856—65 omtrent 56,000 tdr. aarlig, hvoraf ca. 21,000 tdr. for indenbys regning. Derhos saltedes i nordre distrikt af byens forretningsmænd i samme tidsrum omtrent 8,300 tdr. aarlig. Det paafølgende femaar, 1866—70, blev imidlertid det sidste i denne vaarsildperiode. Der saltedes i disse aar dels paa stedet selv, dels andetsteds for dets regning følgende mængder vaarsild: 1866 88,266 tdr., 1867 45,151 tdr., 1868 106,348 tdr., 1869 101,271 tdr. og 1870 26,295 tdr. Her udtrykker tallet for 1868 det største kvantum, som byen i den hele periode naaede op til. Dog stod aaret 1863 kun med nogle faa hundrede tønder tilbage derfor. Fra 1871 har udbyttet derimod været ligesaa misligt som vekslende, og den saltede mængde vaarsild har blot i et par aar nærmet sig tredjedelen af de større tal i sekstiaarene, medens den som oftest har været endog betydelig lavere. Dertil kommer, at kvaliteten hyppig har været daarlig og navnlig den egentlige, egte vaarsild en sjelden forekomst.

Under disse omstændigheder stod det til at vente, at der vilde indtræde en hurtig og voldsom forstyrrelse i den unge kjøbstads næringsforhold og hele tilværelse, og det er af mere end lokal interesse at bemerke, hvorledes ikke alene faren for en saadan kalamitet blev undgaaet, men endog byens fortsatte udvikling fremmet og sikret. Trods den forknyttelse, der naturligen fra først af greb sindene, og som forretningsmæssig især gav sig udtryk gjennem prisfald paa de faste eiendomme, navnlig paa søboderne, saa man sig straks om efter udveie, der med saa liden opofrelse som muligt af anskaffede hjælpemidler og oparbeidet indsigt var skikkede til at erstatte den pludselige stansning af byens overveiende hovednæringskilde. En saadan udvei tilbød sig da navnlig i en sterkt forøget deltagelse i rigets øvrige sildefiskerier. Af væsentlig betydning for stedet blev i saa henseende det fra den senere del af sekstiaarene indtræffende saa-

kaldte storsildfiske i Nordland, under hvilket der allerede i 1868 for Haugesunds regning var bleven saltet 18,000 tdr. og i hvert af de to følgende aar 30,000 tdr. Ogsaa det ældre, paa eftersommeren langs hele vestkysten drevne fedsildfiske, hvori Haugesund navnlig fra begyndelsen af sekstiaarene havde deltaget i voksende udstrækning, især dog ved sildens opkjøb og tilvirkning, udvikledes nu hurtig til en betydelig og, som det har vist sig, i det hele sikkert paaregnelig indtægtskilde for byen. Da det nordlandske storsildfiske først pleiede at slaa til senhøstes indtil ind i januar, ordnede man i regelen ekspeditionerne saaledes, at man begyndte med fra juli og august af at deltage i fedsildfangsten for derpaa ved dennes ophør at begive sig til pladsene for storsildfiskeriet. En fisketur kom følgelig til at vare 5—6 maaneder, hvorved man opnaaede den mest økonomiske udnyttelse af den kostbare udrustning. Uagtet Haugesund i de første par aar efter vaarsildens udebliven havde solgt en større del af sine sildenøter til Nordland, begyndte derfor byens notebrug gjennem nye anskaffelser atter at tiltage, og der var ikke gaaet mange aar hen, inden dens magistrat saa sig istand til at indberette (1876), at »savnet af vaarsilden næsten kunde siges at være glemt«.

I 1879 gjordes fra Haugesund det første forsøg paa at udvide sildebedriften til Island, idet 7 mindre fartøier med den fornødne udrustning begav sig over ved midsommertid. Ekspeditionen lykkedes forsaavidt, at to af fartøierne tilsammen hjemførte omtr. 1700 tdr. sild. Den herved vakte opmerksomhed fremkaldte i det følgende aar betydelige udrustninger. Fra Haugesund alene afgik 43 skuder, hvoraf 6 gjorde 2 ture. Udbyttet var for denne bys vedkommende 44,000 tdr. og ansaaes at svare god regning. Allerede i 1881 viste det sig imidlertid, at udrustningen af disse kostbare og fjerne ekspeditioner var forbunden med megen risiko. Der afgik i dette aar fra Haugesund til Island 100 skuder med 34 notlag og 870 mands besætning. Udbyttet var ialt 71,600 tdr., men faldt ujevnt. De korteste ture lønnede sig; men for flere ekspeditioner gik fortjenesten hen i folkehyrer og andre udgifter, ligesom enkelte fartøier vendte tilbage uden last. Ikke desto mindre steg fartøiernes antal i 1882 og 1883 til henholdsvis 109 og 116, af hvilke i det første aar 2, i det andet 5 dampskibe, hvorhos i begge aar 10 fartøier gjorde to ture. Overhovedet naaede denne spekulation i 1883 sit største omfang. Fartøiernes samlede drægtighed udgjorde i dette aar 10,923 ton, besætningen 1150 mand, de afsendte tomtønders antal 117,000, notebrugenes 58 med 232 nøter og 290 baade. Trods forliset af 4 jagter var det hjembragte udbytte 59,136 tdr. upakket sild. Derimod blev det følgende aar (1884) bedriftens skjæbnesvangre vendepunkt. Der udekspederedes fra Haugesund omtrent 100 fartøier, hvis samlede udbytte imidlertid alene blev 3776 tdr. Dertil kom, at en orkan i Øifjord den 11 september ødelagde 12 skuder, medens et lignende antal afmastedes og led betydeligt havari. Dette uforudseede tab, hvis nærmeste følger for udrusterne, men ikke for byen i

dens helhed, i nogen grad afbødedes ved, at de fleste fartøier var assurerede i stedets egne, gjensidige foreninger, fremkaldte i forbindelse med selve spekulationernes næsten helt igjennem feilslagne udfald store økonomiske vanskeligheder, der yderligere skjærpedes ved den værdiforringelse, som de mange til Islands-trafiken særlig anskaffede, kostbare, men nu hensigten ikke længere tjenende fartøier nødvendigvis maatte undergaa. I de par sidste aar har interessen for denne bedrift været ringe. I 1885 afsendtes 63 fartøier med 37 notlag og i 1886 23 fartøier med 8 notlag, hvilke hjembragte henholdsvis 8120 og 1500 tdr.

I byens handelsvirksomhed indtager selvfølgelig eksporten af sild den første plads, og naar denne trafik ikke blot ikke led noget varigt knæk ved vaarsildfiskets ophør omkring 1870, men tvertimod netop i det sidste tiaar har udviklet sig til et større omfang end nogensinde tidligere, ligger forklaringsgrunden dertil i, hvad der nys er anført. I sit første handelsaar (1855) udførte Haugesund allerede 31,020 tdr. sild, hvilket nu hurtig steg til 71,370 tdr. i gjennemsnit for aarene 1856—60, 92,886 tdr. i 1861—65 og 97,055 tdr. i 1866—70. I det følgende femaar gik udførselen ned til gjennemsnitlig 60,946 tdr. eller 70,054 hl., men forøgedes i 1876—80 atter til 108,223 hl. og har i de sidste aar udgjort:

1881	. . . .	187,123 hl.
1882	. . . .	138,156 »
1883	. . . .	104,858 »
1884	. . . .	159,434 »
1885	. . . .	153,730 »
1886	. . . .	79,737 »

Medens stedets omsætning af denne vare endnu i 1866—70 var adskillig mindre end halvparten af Stavangers, har Haugesund siden 1876 stadig overfløiet sidstnævnte by og efter Bergen indtaget pladsen som no. 2 blandt landets sildeudførende stæder. Ligesom Stavanger har byen saagodtsom udelukkende sit marked i Sverige og Østersølandene.

Af andre fiskevarer udfører Haugesund endel levende hummer (1884—86 ifølge den officielle statistik gjennemsnitlig 7 à 8000 stkr., men det virkelige kvantum har vistnok været adskillig større) samt af og til lidt fersk makrel, tørfisk, klipfisk og tran. Makreleksporten er i den seneste tid gaaet meget tilbage. Derimod har udskibningen af fersk sild i borsyre til England i de allersidste par aar antaget temmelig betydelige dimensioner; i 1885 afsendtes saaledes 157,000 kg. og i 1886 ikke mindre end 2,180,000 kg. Ogsaa røgesild synes nu at skulle blive en artikel af vigtighed.

Endnu maa nævnes den anselige eksport, der gjennem dette toldsted foregaar af svovlkis og kobberskjærsten fra det nærliggende Visnes verk. Denne udførsel, der foregaar med dampskibe direkte fra verket og i de senere aar har sysselsat vel saameget skibsrum som sildeeksporten, udgjorde (angivet i tusinder af kg.):

	Svovlkis.	Kobberskjærsten.
1881	30,110	571
1882	28,491	558
1883	41,021	1,095
1884	35,380	1,618
1885	26,905	2,151
1886	21,443	1,574

Ogsaa byens importhandel staar i nærmeste forbindelse med sildebedriften. Beliggenheden i fiskedistriktet og lige i leden for de sydligere eller østligere boende, der søgte til de nordre fiskesteder, fremkaldte under vaarsildperioden ganske naturlig en betydelig omsætning med alle til fiskebedriften henhørende redskaber og fornødenheder, saasom fiskegarn og fiskegarnstraad, taugverk, oljeklæder, kork, stav, tøndebaand, salt, aarer, seildug og andre skibsartikler samt navnlig proviant. Medens fiskerne tidligere pleiede saa fuldstændig som muligt at udruste sig hjemmefra, blev det fra sekstiaarenes begyndelse, særlig blandt »østlændingerne«, men ogsaa tildels i de nærmere fjorddistrikter, skik at forsyne sig med sine fornødenheder i Haugesund, hvor alt fiskeudrustningen vedkommende, paa grund af konkurrencen og den betydelige omsætning, stillede sig billigere end paa de forskjellige hjemsteder. Af den fiskesøgende almue, der aarligaars ansloges til omkring 30,000 mand, besøgtes byen derfor i vinterens løb af de fleste, og en stor del opholdt sig der i længere tid. I disse forhold kunde vistnok vaarsildfiskets ophør ikke undlade at frembringe væsentlig forandring, og i de par første aar var ikke alene omsætningen kjendelig mindre, men det viste sig ogsaa, at den almindelige tillid, som før havde gjort det saa let for den begyndende kjøbmand at faa varer, i betydelig grad var bleven svækket. Blandt smaahandlerne, hvis antal, skjønt tidligere i sig selv ikke stort, ikke desto mindre siges regelmæssig at have været sterkere, end forholdene egentlig tilstedede, nødtes ogsaa flere til at slutte, og der indtraadte en gjennemgaaende forsigtighed i alle kreditforhold, medens de nødvendige afviklinger dog skede med lempe. Imidlertid blev denne stagnation blot af kort varighed. Forsyningen af byens og omegnens voksende handelsflaade og navnlig de betydelige udrustninger til Nordlands- og senere tillige til Islands-fisket fremkaldte en skibshandel, der for en stor del erstattede omsætningerne under vaarsildfisket. Især blev brød- og provianthandelen betydelig, idet fiskerne i regelen provianterer paa stedet for 5—6 maaneder. Dertil kom ogsaa, at denne handel viste sig sikrere og foraarsagede en mindre boggjæld. Først da Islandsfisket og de derunder skede forlis fra 1884 af havde paaført kjøbstadens indvaanere betydelige tab, indtraadte der ogsaa en sterk formindskelse i byhandelen, og navnlig forringede indskrænkningen af fiskeekspeditionerne i høi grad afsætningen af proviant og andre skibsfornødenheder. Aaret 1885 bragte derfor en flerhed af konkurser, og realisationen af boernes varebeholdninger faldt meget trykkende for de øvrige handelsmænd. Den tarvelighed og regelmæssighed, som altid har været raadende i det daglige liv paa stedet,

bidrog imidlertid nu som ved tidligere leiligheder til under de vanskelige forhold at holde byens næringsdrivende oppe.

Ved siden heraf har Haugesund en ikke ubetydelig handel med det tilstødende landdistrikt. Stedets nærmeste opland bestaar af Skaare, Torvestad, Avaldsnes, Tysvær og Skjold herreder, samt Sveen, Valestrand og Ølen sogne i Søndre Bergenhus, et distrikt, hvis folkemængde i henseende til samhandelen med byen kan anslaaes til omkring 20,000 mennesker, og som tidligere havde en lang og ubekvem handelsvei til Stavanger eller Bergen, men ved anlægget af Haugesund erholdt sin særskilte, fortrinlig beliggende omsætningsplads. Byen staar ogsaa i adskillig forbindelse med de fleste distrikter i Søndhordland og Hardanger, saa at det hele opland formentlig omfatter 30 à 40,000 indbyggere, et tal, som derhos de forbedrede kommunikationsmidler og navnlig den tiltagende dampskibstrafik bidrager til stadig at forøge.

Byens import fra udlandet er ikkedestomindre af forholdsvis mindre betydning, da dens kjøbmænd for en væsentlig del henter sin forsyning med de sedvanlige butikvarer fra de større indenlandske importstæder Kristiania, Bergen og Stavanger. De vigtigste varer, der i de sidste 3 aar har været gjenstand for direkte indførsel, er følgende:

		1884.	1885.	1886.
Manufakturvarer . .	kr.	117,900	71,100	57,900
Salt	hl.	60,296	52,595	37,001
Stenkul	hl.	138,190	103,444	123,094
Tøndebaand	stkr.	325,000	196,000	252,000
Skind og Huder . .	kg.	11,490	6,400	10,530

Indførselen af stenkul er i den senere tid sterkt tiltaget; i 1868—72 var den i gjennemsnit kun 15,291 tdr., i 1873—77 32,939 tdr. og 1878—79 48,452 hl. Haugesunds egen kornindførsel har aldrig været betydelig. Derimod har, navnlig tidligere, ogsaa her eksporten af sild i stor udstrækning været kombineret med indkjøb af rug til afsætning paa Østlandet og i Bergen; i midten af sekstiaarene blev denne rugimport for stedets regning endog anslaaet til ca. 40,000 tdr. aarlig.

Den samlede værdi af byens indførsel og udførsel og beløbet af de ved toldstedet opkrævede toldintrader har siden 1866 udgjort:

	Indførsel. Kr.	Udførsel. Kr.	Tilsammen. Kr.	Toldintrader Kr.
1866—70 gjennemsn.	522,800	1,594,700	2,117,500	48,018
1871—75 —	422,600	1,594,600	2,017,200	28,153
1876—80 —	489,000	2,412,000	2,901,000	45,534
1881—85 —	549,100	3,055,600	3,604,700	75,236
1886	365,200	1,653,600	2,018,800	47,144

Medens Haugesund i henseende til importværdi staar temmelig langt nede i rækken blandt landets byer (i 1885 no. 21, i 1886 no.

23), har stedet siden 1875 indtaget Stavangers tidligere plads som amtets vigtigste eksportby, og i de sidste aar har værdien af dets udførsel endog betydelig oversteget Stavangers.

Brændevinshandel foregaar ikke. Den er ifølge lov 3 marts 1866 saavel i smaat som i stort forbudt uden kongelig bevilling, og nogen saadan er ikke meddelt. Der er i byen en sterk opinion mod denne trafik. Til udskjænkning af øl og vin har ialt 5 personer erholdt bevilling.

Antallet og drægtigheden af ind- og udklarerede skibe (fra eller til udlandet) var:

Indklarerede:		Ialt:				Deraf med ladning:			
1881	311	fart.	dr.	38,944	t.	156	fart.	dr.	22,738 t.
1882	301	»	»	39,020	-	210	»	»	27,712 -
1883	236	»	»	30,874	-	159	»	»	21,281 -
1884	239	»	»	31,577	-	153	»	»	22,782 -
1885	206	»	»	22,802	-	117	»	»	14,448 -
Udklarerede:									
1881	399	»	»	50,409	-	391	»	»	46,742 -
1882	353	»	»	51,335	-	326	»	»	45,747 -
1883	295	»	»	49,597	-	266	»	»	44,683 -
1884	348	»	»	58,008	-	329	»	»	53,624 -
1885	295	»	»	43,943	-	264	»	»	37,866 -

Gjennemsnitlig indløb der altsaa i disse 5 aar til stedet aarlig 159 ladte fartøier, hvoraf 94 fra Island, 34 fra England, 10 fra Sverige, 7 fra Holland samt 9 fra Portugal og Italien, medens der med ladning afgik 315 fartøier om aaret, nemlig 95 til Island, 80 til Sverige, 73 til finske, russiske eller tyske Østersø-havne, 10 til England, 23 til Belgien, 27 til Frankrige og 7 til andre steder. For indgaaende besørges den udenrigske skibsfart for den overveiende del af seilskibe, hvorimod det af eksporten optagne skibsrum for mere end halvparten tilveiebringes af dampfartøier. Grunden hertil er den, at kisudførselen fra Visnes verk, der i de sidste aar har krævet 20 à 25,000 ton, udelukkende foregaar ved dampskibe.

Haugesunds indenrigske skibsfart er overmaade livlig. I alt blev der i 1885 fra indlandet indekspederet ikke mindre end 2826 fartøier dr. 437,162 ton, hvoraf 402 seilskibe dr. 12,518 ton og 2424 dampskibe dr. ialt 424,644 ton. Blandt de sidste er indbefattet 150 dampfartøier, der passerede byen i rute mellem nordligere steder og udlandet. Disse tal anviser Haugesund den 6te plads blandt landets byer, idet den i henseende til tonnagen af de ankomne fartøier alene staar tilbage for Kristiania, Bergen, Kristiansand, Arendal og Stavanger. Grunden hertil er, som det lettelig vil indsees, alene at søge i byens beliggenhed, som gjør, at den saavel paa tur som paa retur anløbes af saagodtsom alle dampskibe, der passerer enten nordover eller sydover gjennem Karmsundet. Naar de smaa lokalbaade, der besørger forbindelsen med Kopervik, Visnes

verk og Bømmeløen, medregnes, kommer der og gaar gjennemsnitlig 6 à 7 dampbaade daglig aaret rundt.

Byens handelsflaade udgjorde ved udgangen af efternævnte aar:

	Antal fartøier.	Drægtighed.	Bemanding.
1860	109	1,184 k.-læster	374
1865	188	2,547 —	672
1870	233	4,330 —	912
1875	292	9,132 —	1,322
1880	246	21,704 reg.-ton	1,276
1885	261	25,054 —	1,423
1886	252	24,897 —	1,374

Af det for 1886 opførte antal var 128 fartøier over 50 ton med en samlet drægtighed af 21,631 ton. Samme aar havde stedet 3 dampskibe paa tilsammen 384 ton. Ogsaa byens handelsflaade har antaget karakter efter fiskerierne og sildetilvirkningen, og de fleste fartøier er smaa og ligesaa vel skikkede for vintertrafiken med den ferske sild og fedsildfisket om sommeren som for udskibningen af den saltede vare. Dog er forholdet i saa henseende nu helt forskjelligt fra, hvad det var for 20—30 aar tilbage. Saalænge vaarsildfisket dreves i byens nærmeste omgivelser, nøiede man sig med en talrig mængde smaajægter, skøiter og slupper, men eftersom hovedvegten maatte lægges paa sommersildfiskerierne og de langvarige ekspeditioner til Nordland, Finmarken og Island, byggedes jægterne større, og man begyndte tillige at anvende galeaser, hvilke i forhold til drægtigheden kræver mindre mandskab. I den egentlige fragtfart er derimod Haugesunds deltagelse først bleven af nogen udstrækning, efterat den bedste fragtperiode allerede var tilbagelagt.

Haandverket er temmelig sterkt repræsenteret. hvilket forhold ligeledes paa det nøieste hænger sammen med byens udviklingshistorie. Som ovenfor anført, fandtes der ved udgangen af 1885 ialt 182 mestere og 261 svende, drenge og arbeidere, tilsammen 443 personer, hvoraf 115 bødkere, 55 tømmermænd, 54 skomagere, 40 bagere, 40 snedkere, 17 murere, 16 malere, 16 smede, 16 skræddere og 14 seilmagere. Navnlig fremkaldte sildebedriften en talrig skare af bødkere, hvis aarlige tilvirkning i aarene før vaarsildfiskets slutning beregnedes til omkring 400,000 tomtønder og endnu i midten af syttiaarene ansloges til ca. 220,000 tønder. Tøndefabrikationen tilfredsstillede nemlig ikke blot byens og omegnens behov, men der gik betydelige leverancer nordover kysten ligeindtil Nordland og Senjen. I de senere aar har fiskeriernes tilbagegang meget følelig rammet denne hidtil saa blomstrende bedrift. Blandt de øvrige haandverk var bagervirksomheden som følge af det store brødforbrug under vaarsildfisketiden allerede i byens første periode betydelig, og flere af dens handelsmænd konkurrerede heri med de egentlige bagere. Ogsaa i den følgende tid har fiskeekspeditionerne og skibsfarten

underholdt en omfangsrig brødhandel, hvorfor i de sidste aar tillige dampbagerierne i Stavanger og Kristiansand har aabnet udsalgssteder i byen. Stedets hurtig tiltagende bebyggelse har hidkaldt et forholdsvis stort antal tømmermænd, murere og snedkere, der indtil de allersidste aar har havt jevn og lønnende beskjæftigelse, medens for tiden ogsaa i disse fag virksomhedens indskrænkning gjør sig gjældende.

Industrianlæg i egentlig forstand findes ikke i Haugesund, naar man bortser fra en liden mineralvandfabrik med et par arbeidere. Byens tvende skibsverfter, der omkring 1875 aaret rundt sysselsatte en arbeidsstyrke af 160—170 mand, holder nu kun faa faste folk, da de siden 1879 ikke har befattet sig med nybygning, men alene benyttes til kjølhalinger og andre tilfældige reparationer. Derimod drives nogen virksomhed med forfærdigelse af oljeklæder for søfolk og fiskere. Der fandtes i 1885 3 deslige forretninger med tilsammen 14 arbeidere (hovedsagelig kvinder), og produktionen opgives s. a. til 7000 par oljeklæder og 1250 dusin sydvester til en samlet værdi af omtrent kr. 45,000. Baade arbeidsstyrke og produktion var dog for endel aar tilbage adskillig større. Endelig maa nævnes, at der siden begyndelsen af 1887 er oprettet 3 silderøgerier, alle beliggende paa Risøen. Under sidste vaarsildfiske (1888) har de samtlige været i virksomhed med en temmelig betydelig arbeidsstyrke (tildels engelskmænd), og en ikke ringe del af fangsten er gaaet til disse etablissementer. Efter røgningen nedlægges silden i smaa kasser paa 50 stkr. og sendes til England.

Byen har 2 bogtrykkerier, fra hvilke der bl. a. udgives tvende aviser, »Karmsundsposten« og »Haugesunderen«, den første siden 1861, den anden siden 1880.

Siden august 1877 bestaar paa stedet et saakaldet fællesmeieri, der ved siden af nogen smør- og osteproduktion hovedsagelig driver melkesalg. Det modtog i 1885 fra interessenterne ialt 635,368 liter melk, kjernede 9684 kg. smør og ystede 11,544 kg. magerost. Det sysselsatte ialt 7 personer, hvoraf 2 ved udsalgsstederne, og har i de senere aar ogsaa havt udsalg fra eget lokale i Bergen.

Bykassens indtægter og udgifter har i de sidste tre aar udgjort:

Indtægter:	1884 Kr.	1885 Kr.	1886 Kr.
Byskat, indbetalt	41,108	43,348	49,440
Øl- og vinafgift	2,800	2,800	2,800
Indtægt af vandverket . .	4,307	4,623	4,713
— af middelskolen . .	6,485	6,540	5,481
Statsbidrag	3,200	3,200	3,200
Andre indtægter	10,162	2,326	4,096
Tilsammen . .	68,062	62,837	69,730

Udgifter:	1884 Kr.	1885 Kr.	1886 Kr.
Rets- og politivæsen . . .	2,766	1,653	1,502
Offentlige arbeider	9,801	9,262	9,379
Medicinalvæsen	2,219	1,195	1,133
Geistlighed, kirker m. v. . .	933	2,235	898
Skolevæsen	24,587	26,170	25,950
Fattigvæsen	19,876	22,033	23,172
Faste eiendomme	3,779	779	11,033
Renter af laan	4,717	3,679	5,282
Andre udgifter	4,504	2.291	5,649
Tilsammen . .	73,182	69,297	83,998

Bykassens gjæld beløb sig ved udgangen af 1886 til kr. 120,000, alt ifølge obligationer, lydende paa ihændehaveren og udstedte i henhold til res. 14 novbr. 1885 for at dække tidligere forpligtelser. Samtidig opføres kommunens formue med kr. 225,813, hvoraf byens halvpart i Skaare kirke kr. 20,000, kirkegaarde kr. 14,000, skolebygninger kr. 70,000, vandverket kr. 80,000 og andre faste eiendomme kr. 41,813.

Til oplysning om skatte- og formuesforhold hidsættes for de 4 sidste aar følgende opgaver:

	Antagen formue. 1000 kr.	Antagen indtægt. 1000 kr.	Skatbar indtægt. 1000 kr.	Skat, udlignet paa: f. eiend. Kr.	formue. Kr.	indtægt. Kr	Tils. Kr.
1884	4,488	1,295	600	5,000	6,732	35,968	47,700
1885	4,522	1,227	470	5,000	6,596	35,773	47,369
1886	3,554	1,020	317	5,000	5,095	42,637	52,732
1887	3,314	1,051	365	5,009	4,972	42,940	52,921

Eiendomsskatten blev for 1887 udlignet paa husenes takstsum med noget over 22 øre pr. 100 kr. takst, formuesskatten med kr. 1,50 pro mille og indtægtsskatten med kr. 11,68 pr. 100 kr. skatbar næring.

For tidsrummet 1856—83 vil stigningen i byens budget og tilveksten af dens skatteevne belyses ved følgende tal:

	Antagen formue. Kr.	Udlignet byskat. Kr.	Udlignet fattigskat. Kr.	Bykassens gjæld. Kr.
1856 . . .	1,116,800	3,200	800	728
1860 . . .	1,109,360	5,400	800	32,661
1865 . . .	2,038,000	15,600	2,800	47,700
1870 . . .	2,580,000	19,400	5,200	48,000
1875 . . .	3,670,400	27,840	11,440	69,160
1880 . . .	3,880,000	26,940	13,500	104,352
1883 . . .	4,469,000	34,700	15,000	93,840

Havnekassens indtægter har i gjennemsnit for aarene 1884—86 udgjort aarlig kr. 2529, hvoraf toldprocenter kr. 1636 og

skibsafgifter m. v. kr. 546. Udgifterne har i samme tidsrum været: lønninger kr. 792, udførte arbeider kr. 991, renter af laan kr. 151, andre udgifter kr. 114, tilsammen kr. 2048. Dens gjæld opgives ved udgangen af 1886 til kr. 550, medens dens formue blev ansat til kr. 8000.

Legater findes ikke.

Antallet af de af fattigvæsenet understøttede hovedpersoner har i aarene 1876—84 varieret mellem 141 i 1876 som minimum og 208 i 1884 som maximum. Efter en gjennemsnitsberegning var det aarlige antal i nævnte periode 173, hvilket svarer til 42 pro mille af byens folketal ved udgangen af 1875.

Endnu i 1830, da *Kraft* skrev sin Norges beskrivelse, var Haugesund ikke andet end en ubetydelig udhavn med nogle faa familier og endel til sildesaltning indrettede pakhuse. Da der mod slutningen af trediveaarene blev tale om et byanlæg i denne del af amtet, var det heller ikke Haugesund men Kopervik, hvorpaa opmerksomheden først var henvendt. Efterat imidlertid den for stortinget i 1839 fremsatte kgl. proposition om oprettelse af et ladested paa sidstnævnte sted ikke havde ledet til noget resultat (jfr. side 173), nedsatte regjeringen under 10 december s. a. en kommission for at anstille undersøgelse samt derefter afgive betænkning om, hvorvidt enten Kopervik eller et andet sted i nærheden burde bevirkes meddelt handelsrettighed. Denne kommission afgav i 1841 sin indstilling, hvilken gik ud paa, at Haugesund som det bekvemmeste og fordelagtigste sted, hvor der desuden allerede dengang fandtes 13 familier, 12 vaaningshuse og 47 pakhuse og brygger med rum til saltning af omtrent 40,000 tdr. sild, burde tilstaaes rettighed som ladested. En hermed overensstemmende kgl. proposition blev imidlertid af stortinget i 1842 ikke bifaldt, tildels fordi man endnu var i nogen tvil om, hvorvidt kommissionen i sin indstilling, som i sin tid ogsaa var gjenstand for en skarp kritik i de offentlige blade, havde truffet det rette valg. Dette fandt dog hurtigere, end man skulde have ventet, sin stadfæstelse ved stedets usedvanlig hurtige opblomstren, idet det i omegnen paagaaende sildefiske i løbet af faa aar fremkaldte en mangfoldighed af salterier, logishuse og anden til bedriften knyttet rørelse. Allerede i femaaret 1846—50 udgjorde mængden af den paa stedet nedsaltede sild efter en gjennemsnitsberegning 83,326 tdr. aarlig, og et par aar senere (ca. 1852) talte strandstedet 100 familier med ca. 800 indbyggere, medens der fandtes ikke mindre end 61 vaaningshuse med søhuse, 73 særskilte vaaningshuse og 99 særskilte søhuse samt 107 brygger. Endvidere var 17 for udenrigsk fart og et endnu større antal til fiskeriernes drift og fart inden riget bestemte fartøier her hjemmehørende. Spørgsmaalet om byanlæg blev derfor snart igjen optaget og ledede til lov af 26 august 1854, ifølge hvilken strandstedet fra juni 1855 overgik til ladested, hvorimod byen først ved lov 3 marts 1866 erholdt fulde kjøbstadsrettigheder, efterat det allerede ved res. 19 decbr. 1863 var bestemt, at den i henseende til fattigvæsenets bestyrelse skulde betragtes som kjøbstad. I mellemtiden havde man ved et i femaaret 1856—60 udført fortræffeligt veianlæg gjennem Skaare, Avaldsnes og Skjold herreder til Ølen i Søndhordland, hvorved tillige knyttedes forbindelse med landeveien fra Sandeid til Etne, sørget for at aabne det nye handelssted adgang til det fornødne opland, hvis samfærdsel med byen desuden i det paafølgende femaar yderligere blev fremhjulpet ved et andet offentligt veiarbeide nordover langs den veirhaarde kyststrækning Sletten gjennem Skaare, Sveen og Valestrand sogne forbi Vikse fjord og Mølstrevaag til Tjernagel og Tittelsnes.

B. Herrederne.

I. Jæderen og Dalenes fogderi.

Sogndal herred [291,63 km², 2935 indb. *)] indtager amtets sydlige hjørne og grænser mod V til Egersund herred, mod N til Heskestad, der med en smal kile trænger sig ind mellem Sogndal og Helleland, mod Ø til Lund og mod SØ til Nes og Hiterø herred i Lister og Mandals amt, fra hvilket det adskilles ved Sireaaens nedre løb; i SV har det en 18 km. lang kyst mod havet. Dets største udstrækning saavel fra N—S som fra Ø—V er omtrent 22 km. Arealet bestaar saagodtsom udelukkende af fastland, da der kun udenfor den østlige del af kysten findes nogle smaa holmer. Med ladestedet af samme navn danner herredet Sogndal prestegjæld, der udgjør et kirkesogn og er eget lensmandsdistrikt og tinglag under Dalenes sorenskriveri.

Herredet danner et bjergrigt, men ikke synderlig høitliggende plateau, der saagodtsom fra alle kanter sænker sig mod trakten om Sogndals kirke, hvor de fleste større dalfører og vasdrag mødes. Bjergarten er (naar undtages en liden strimmel i det nordøstlige hjørne, hvor grundfjeldet fra Lund skjærer ind) gabbro, og landskabet har, navnlig i herredets vestlige del, hele denne formations eiendommelige karakter med nøgne, kuppelformede fjelde, adskilte ved uregelmæssige, trange, af smaavande og myrer opfyldte dale. Ingen af fjeldene har nogen større høide. Derimod tjener flere af dem som sømerker, navnlig det bekjendte Haadyr (*Hádyri*), et kegleformet fjeld, der styrter sig lodret i havet og er synligt paa lang afstand; ligesaa det lidt indenfor liggende Ragnhildsfjeld samt Mongsfjeld eller Kvikfjeld i grænsen mod Egersund. — Det vigtigste vasdrag er Sogndalselven, som dannes ved sammenløbet af flere mindre elve, der mødes i den aabne bygd ovenfor kirken. Den betydeligste af disse kommer ind fra Eide- eller Stenevandet (4,29 km², 154 m. o. h.) i grænsen mellem Sogndal og Heskestad, kaldes her Vasendelven og løber i sydlig retning tvers gjennem herredet i en længde af 14 km.; en anden, Rosselandselven, strømmer ud af det store Eiavand (5,67 km²) i her-

*) Paa dette sted i herredsbeskrivelserne nævnes overalt det folketal, som ved udgangen af 1875 virkelig var tilstede i herredet. Længere nede i beskrivelsen, hvor folkemængden i 1875 sammenstilles med tidligere tællinger, opgives det folketal, som havde sit hjem i herredet, altsaa med fradrag af de kun midlertidig tilstedeværende og med tillæg af de kun midlertidig fraværende.

redets nordvestlige hjørne, gaar mod SØ gjennem Barstadvandet (1,53 km²) og driver ved gaarden Liuland flere kvernbrug, hvor en stor del af herredets befolkning formaler sit korn; en tredje elv danner afløb for Orrestadvandet (0,91 km²) og en fjerde for Mydlandsvandet (0,89 km²), begge i den nordøstlige del af herredet. Efter foreningen af disse vasdrag har Sogndalselven en ikke ubetydelig vandmasse, der efter et kort løb falder i havet forbi Sogndalstranden. Den allerstørste del af herredets areal, ca. 170 km², hører til denne elvs nedbørsdistrikt. I herredets sydligste del løber nogle smaabække til Sireaaen, der skjærer sig et trangt udløb fra Lundevandet til havet, dannende paa en strækning af 6 km. grænsen mod Lister og Mandals amt. Foruden de ovenfor nævnte vande findes et stort antal mindre; det hele af ferskvand dækkede areal er 17,54 km². — De dyrkbare arealer er i regelen af ringe udstrækning og jordbunden dels sandig, dels dyb muld eller myrjord. Omkring Sogndalselvens nedre løb, hvor terrainet er aabent og fladt, er jorden temmelig skarp og fuld af kampesten. — Kysten er nøgen og steil, saagodtsom uden skjærgaard og kun med faa indskjæringer af havet. I Sireaaens munding er der god havn, men indseilingen er vanskelig paa grund af den sterke udgaaende strøm. Her har dog dannet sig et lidet strandsted, Aaen Sire, hovedsagelig beboet af fiskere. Lidt længere mod V stikker Jøsingfjorden (oprindeligt navn vistnok *Mjósundafjörðr* d. e. Smalsundfjorden) og endnu længere vest Rægefjord (*Rekuvík*, af *Reka*, som maa være det gamle navn paa den her udløbende, forbi Rægedal gaaende elv) 2 à 3 km. ind, begge med flere ankerpladse. Ogsaa i Nordfjord og Vaagene findes gode havne; derimod er bugten ved Sogndalstranden mindre sikker (jfr. s. 92—93). Udenfor disse steder er det kun paa faa punkter og under gunstige veirforholde muligt at lande. Mellem Aaen Sire og Jøsingfjorden ligger nogle smaaholmer og skjær, blandt hvilke Fogstenene (*Foksteinar*) er de mest bekjendte. Søndenfor disse har Sireaaen dannet en stor banke i havet, den for sin fiskerigdom bekjendte Siregrund, der har 8—17 favne vand og strækker sig paa begge sider af elvens munding, dog især mod V ligeindtil udfor Sogndalstranden.

Den hjemmehørende folkemængde var i 1801: 1852; 1825: 2276; 1845: 2773; 1865: 2895 og 1875: 2984, hvilket sidste tal giver omtrent 10 mennesker paa hver kvadratkilometer. Befolkningstætheden er saaledes noget over den for amtet gjennemsnitlige, men tilveksten har i den senere tid været svag. Bedst bebygget er strøget omkring ladestedet og kirken samt de nærmeste dele af de her sammenstødende dalfører; forøvrigt ligger bostederne spredt dels i smaadalene, dels paa heiene. Kysten er derimod paa grund af sin steilhed lidet skikket til bebyggelse. — Herredets matrikul omfatter 108 gaarde (matr.-no.), skyldsatte til mk. 797,39 (urevideret dlr. 583. ». 14). Eiendommene er sterkt udstykkede og brugenes gjennemsnitlige matrikulskyld mindre end i de fleste andre af amtets herreder. Middelprisen pr. skylddaler er efter de i aarene 1852—80

stedfundne salg beregnet til kr. 1524. Jordfællesskab (teigeblanding) er endnu overordentlig udbredt, og det er ikke sjeldent, at et brug paa 2 à 3 mk. kan have sin indmark udstykket i 20—30, ja lige op til 50—60 forskjellige smaalapper. Udskiftningsarbeidet har dog i den senere tid havt en raskere fremgang i dette herred end noget andet sted i fogderiet. Alene i femaaret 1881—85 er der udskiftet 65 brug med en skyld af omtrent 74 daler.

Af herredets gaarde kan merkes Sogndal prestegaard, hvis oprindelige navn var Eik, med en ret smuk beliggenhed i den flade, veldyrkede dalbund tæt ved Sogndalselven. Gaarden har en skyld af mk. 20,97, men er delt i flere brug, hvoraf prestens har mk. 11,33, ca. 135 maal indmark, temmelig skarp jord, hvorpaa avles omtrent 90 hl. korn og 110 hl. poteter samt fødes 2 heste, 10 storfæ og 12 faar. Til bruget hører 2 pladse, lidt løvskov, ganske veksterlig, men ikke tilstrækkelig, samt laksefiske i elven, hvilket i de sidste aar har givet et udbytte af 200 à 300 kg. — I nærheden af prestegaarden ligger Aamot, 15,31. Haneberg, 20,04, Aarstad (*Ormsstaðir*), 20,02, Hauge, 15,40, Kirkebø (alm. blot kaldet Bø), 34,14, Frøiland, 17,51, Linland, 17,35 og Rosseland store, 12,81; lidt længere syd Lauvaas nedre, 10,32, og Todhammer, 10,82, og nordenfor, længer oppe ved elven, Ørsland (alm. skr. Ørritsland),, 11,91. Fremdeles kan nævnes Mydland (oprindelig *Mýrland*) ytre, 15,67, og indre, 22,85, samt Mysse nedre, 12,37, i den nordøstlige, og Ymmerstein, 12,04, Nesvaag, 12,21, Gyland, 10,40, Rægeland øvre, 15,96, Urdal, 14,13, Barstad østre, 28,62, og vestre, 15,94, Evje indre, 10,91, og Eia (opr. *Eiðar*), 16,50, i den vestlige og nordvestlige del af herredet.

Befolkningens hovednæring er agerbrug og fædrift. Agerbruget staar dog idethele endnu adskillig tilbage, vistnok for en stor del paa grund af det udbredte jordfællesskab. Kunstig gjødning bruges næsten ikke, veksling mellem ager og eng er lidet kjendt og anvendelsen af haandkraft ved jordens bearbeidning almindelig; selv gjødselen bæres tildels ud paa menneskeryggen. I hovedbygden nede ved kirken, hvor de største plogbare vidder findes, er dog forholdet betydelig bedre end ellers i herredet. Af havre og poteter kan der sælges endel til ladestedet, men til gjengjæld kjøbes mere (der opgives 3 à 400 hl.) af rug. Poteterne dyrkes tildels i senge. Heller ikke fædriften, som er jordbrugets hovedgren, staar paa noget synderlig høit trin, men da Sogndalskvæget er meget søgt som en god melkerace, drives der sterkt paa opaling af ungkvæg, som til gode priser sælges til fæhandlere fra Jæderen (antagelig 100 à 150 stkr. aarlig). Ogsaa af faar sælges et stort antal, endvidere adskilligt smør og tildels skind. Havnegangene er ganske gode, især for ungkreaturerne, og idethele nogenlunde tilstrækkelige for storfæet, men en stor del af faarene sendes til sommerbeite paa fjeldvidderne i Siredalen. Om herredets samlede udsæd og kreaturhold i 1875 se tabellerne side 42 og 46. Et meieri er i den sidste tid kommen igang paa gaarden Hauge, og et nyt agtes i den nærmeste fremtid anlagt noget

længere oppe i dalen. — Paa de fleste gaarde findes lidt løvskov, ialt 1868 ha., men idethele ikke tilstrækkeligt til at afgive den fornødne brændeved, og ladestedets nærhed og den deraf følgende lette adgang til salg gjør, at der hugges mere, end den kan taale. Hovedbrændslet er ellers torv, hvoraf herredet endnu har, hvad det behøver; navnlig paa indre Mydland findes en mængde torvmyr. Naaleskov mangler ganske, og bygningstømmer og bord kjøbes fra Østlandet. Derimod sælges lidt egebark. — Fiskeri er en vigtig næring for kystbefolkningen og anføres i 1881—85 at have givet et aarligt bruttoudbytte af henimod kr. 100,000. Hovedfisket foregaar efter makrel og drives, fornemmelig fra Sogndalstranden og Aaen Sire af ca. 80 skjøiter med en aarlig fangst af 7 à 800,000 stkr. Etablissementer for makrellens nedlægning i is findes paa flere steder. Af hummer fanges aar om andet ca. 25,000 stkr. Laksefiske foregaar dels udenfor kysten med kilenot, dels og fornemmelig i den nedre del af Sogndalselven, hvor flere gaarde, saasom Kjelland, prestegaarden, Fidje og Haneberg, har en ikke ubetydelig indtægt deraf, og hvor det saakaldte Laugens laksefiske er særskilt skyldsat til ma. 2,23. Det samlede udbytte af laksefangsten, som i de sidste aar er gaaet merkbart frem, opgives i den officielle statistik for 1884 og 1885 til kr. 4200, men heri er elvefisket vistnok ialfald kun delvis medregnet. Tidligere deltog befolkningen i vaarsildfisket, baade i søndre og nordre distrikt. Ferskvandsfisket har, bortseet fra laksefisket, ingen betydning, skjønt de fleste vande skal være rige paa ørret og aal. I det saakaldte Ostravigtjern, en merkelig, af bratte fjeldsider indesluttet og fra havet næsten afstængt pol, beliggende lidt vestenfor Rægefjord, har Stavanger østerskompagni siden 1878 anlæg for udklækning af østersyngel. — Anden sønæring end fiskeri drives ikke i synderlig udstrækning, og antallet af personer, som søger fortjeneste ved hyre, er aftaget, efterat makrelfangsten kom op. Ved udgangen af 1885 var 13 mindre fartøier, tilsammen af 132 tons drægtighed, hjemmehørende i herredet. — Distriktet er rigt paa metalanvisninger, og navnlig forekommer der i og omkring det saakaldte Blaafjeld, 8 à 10 km. i NØ for ladestedet, mægtige anvisninger af titanjernsten. Om den bergverksdrift, som her fandt sted i løbet af seksti- og syttiaarene, er oplysninger meddelte side 63—64. — Blandt andre næringer maa det nævnes, at der i det sidste aar ved gaarden Kjelland straks ovenfor Sogndalstranden er oprettet et uldspinderi med anlæg for spinding, vævning, stampning og farvning. Andre fabriker findes ikke. Husfliden er ikke stor og afgiver neppe noget nævneværdigt til salg. Paa flere gaarde drives nogen frugtavl, ligesom sansen for havedyrkning er i stigende. Bygden har for tiden (1887) 3 landhandlere.

En i 1861 aabnet hovedvei fra Eide i Heskestad til Sogndalstranden og Rægefjord forbinder ladestedet med den vestlandske hovedvei. Længde ialt 22,7 km., hvoraf 17,5 km. inden herredet. Af bygdeveie haves 13 km. og af offentlige rideveie omtrent 60 km. Blandt de sidste kan merkes rideveien fra gaarden Volden over

Ovendal til Egersund, hvilken for tiden er under oparbeidelse til hovedvei. Skydsstationer findes paa Indre Evje og Hauge. Derimod er postaabneriet i Sogndalstranden, ligesom herredets lodsstation og eneste dampskibsanløbssted er i Rægefjord.

Sogndal kirke, der ligger under 58° 20′ 39″ n. br. og 4° 25′ 32″ v. f. Kristiania, er en korsbygning af tømmer, opført i 1803 paa gaarden Bøs grund, omtrent 1 km. fra prestegaarden. Altertavle og prædikestol, begge med rige udskjæringer, den sidste bærende aarstallet 1669, er ligesom døbefonten og et maleri i sakristiet levninger fra den gamle kirke. Kirken, der tidligere var privat eiendom, men i 1842 blev indkjøbt af menigheden, eier jordegods i Sogndal og Helleland tinglage til en samlet skyld af mk. 6,04 samt en urørlig kapital af kr. 3620; dens faste aarlige indtægter er: tiende kr. 345,84, landskyld kr. 110,99, husmandspenge kr. 45,63, stoleleie kr. 121,27, leie af gravsteder kr. 10,81, tilsammen kr. 634,54. For det afsides liggende, dels til Sogndal, dels til Hiterø sogn af Flekkefjord prestegjæld hørende distrikt Aaen Sire, hvis beboere har en haard søvei til hovedkirken, er i 1887 opført et eget kapel paa gaarden Laug. — I henseende til skolevæsen er herredet delt i 22 kredse med 10 lærere. Skolehuse findes paa Frøiland, Ymmerstein, Bakke og Barstad. 1 kreds har omgangsskole.

Blandt offentlige indretninger kan fremdeles nævnes en kreaturforsikringsforening, der traadte i virksomhed i 1873 og ved udgangen af 1885 havde forsikret for kr. 40,500. Her findes endvidere en sparebank, der erholdt approbation i 1862.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 14,888, hvoraf kr. 6012 til fattigvæsenet og kr. 5214 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 12,405. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 13,158, hvoraf kr. 9386 paa indtægt efter forholdet kr. 13,32 pr. 100 kr. skatbar næring. Kommunens gjæld var s. a. kr. 8848, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 833,000. Antallet af fattige har i den senere tid været i sterk stigning; der understøttedes i 1876 og 1877 kun 60 à 70 hovedpersoner, i 1883 og 1884 derimod 110 à 120; middeltallet for de ni aar 1876—84 er 91, hvilket svarer til 31 pro mille af folketallet i 1875. Der findes et legat, stiftet 1879 af kjøbmand i Stavanger Sivert Gundersen, stort oprindelig kr. 4000, ved udgangen af 1886 kr. 4988; de halve renter uddeles hver jul til trængende husarme.

Herredsstyrelsen bestaar af 5 formænd og 15 repræsentanter. En ny kommunebygning, som tillige skal afgive tinglokale m. v., er nylig kommen istand paa Hauge. Antallet af stemmeberettigede var i det hele prestegjæld (ladestedet altsaa derunder indbefattet) i 1882 181 og i 1885 254.

Ældre inddeling. Til Sogndal prestegjæld hørte tidligere Hiterø sogn under Lister og Mandals amt som anneks, indtil det blev skilt derfra ved res. 31 jan. 1820 for sammen med Nes sogn, der samtidig fraskiltes Lund, at danne det nyoprettede Flekkefjord prestegjæld. I judiciel hen-

seende hørte herredet indtil res. 12 novbr. 1850 til Sogndal skibrede, med undtagelse af 7 gaarde i dets nordvestlige hjørne, der laa under Hetland skibrede. Skibreden har udentvil havt samme omfang allerede i middelalderen, sandsynligvis ogsaa samme navn (*Sóknardals skipreiða*), skjønt dette ikke forekommer i de bevarede dokumenter fra den tid *). Endelig mærkes, at ved res. 12 decbr. 1868 blev dele af de i herredets vestlige udkant liggende gaarde Birkeland og Gyland saavel i geistlig som verdslig henseende henlagte fra Sogndal til Egersund.

Fornlevninger og historiske notitser. Gravhauger i større antal kjendes fra prestegaarden, Dragland og Eigeland. Paa Haneberg staar en større bautasten; en anden paa Eigeland er for længere tid siden indlagt i en bygning. To merkelige runestene fra den ældre jernalder, altsaa blandt de ældste i landet, er fundne i sognet (begge nu i univ. saml.). Den ene, der en tid var anbragt som bænk i prestegaardens have, men oprindelig skal være kommen fra Bø, er en over 2 m. høi bautasten, paa hvis ene bredside i en linje ovenfra nedad er ristet en indskrift, som af professor Bugge er læst HRAWDASHLAIWA d. e. Hravdas gravsted (navnet er noget utydeligt). Den anden sten er fra Aarstad, hvor den omtrent 1856 skal være funden i en af gravkammerets vægge i en haug, som det synes med indskriften vendende ind mod kammeret. I haugen fandtes forresten en lerurne med brændte ben og endel »sabler« og økser af jern samt glasperler. Indskriften staar paa den ene bredside i 3 horisontale linjer, de to under hinanden høiere oppe og den tredje for sig langs nedre kant. Den er endnu ikke med sikkerhed tydet, men tilhører utvilsomt den ældre jernalder. Disse to stene er begge afbildede hos *Stephens, Old northern runic monuments*, II. s. 847 (den fra Bø) og I. s. 258 (den fra Aarstad). Endelig findes ogsaa paa gaarden Aalgaard en omtrent 2 m. høi bautasten, som langs den ene smalside har en runeskrift fra kristelig tid, hvoraf slutningen er »reiste denne sten«; det forudgaaende navns læsning er usikker. Endel oldsagfund haves, hvoraf de fleste dog er af mindre betydning. Det merkeligste tilhører stenalderen, en smuk og sjelden, firearmet kølle af klebersten, funden tæt ved elven paa Skaraas under prestegaarden (afb. i Aarsberetn. fra foreningen til norske fortidsmindesmerkers bevaring 1875 fig. 2 og i Norske oldsager fig. 42).

Gaarden Berrjod er bekjendt fra roman-sagaen om Orvar-Odd, som i sagaen siges at være født og opvokset her. Paa gaarden skal efter en ældre beretning have været en eller to runestene, men disse har i senere tid forgjæves været eftersøgte og har maaske heller ikke nogensinde været her.

Nogle punkter paa dette herreds kyst nævnes under feiden mellem Birkebeiner og Bagler i 1206 og 1207. Begivenheden i det førstnævnte aar er omtalt side 96. I 1207 kom det her til et sammenstød mellem en baglerflaade under Arnbjørn Jonssøn og Birkebeinernes forpostskuder, ved hvilken leilighed elven Sokn samt Haadyr omtales.

Lund herred [292,59 km², 1464 indb.] er det sydøstligste i amtet og har en udstrækning fra N til S af 35 km. med en bredde, som i dets nordlige del er 14 km., men som efterhaanden aftager mod S. Herredet, der intetsteds naar frem til havet, omgives af Sogndal og Heskestad i V, af Siredalen i N og af Bakke samt Nes

*) Navnet er forøvrigt dannet af hovedelvens gamle navn *Sókn*, et elvenavn, som forekommer ogsaa paa adskillige andre steder i landet.

og Hiterø i Ø og S; de sidstnævnte tre herreder tilhører Lister og Mandals amt. Det udgjør hovedsognet i Lund prestegjæld, som tillige omfatter Heskestad anneks og herred, med hvilket det danner et tinglag under Dalenes sorenskriveri, medens det er eget lensmandsdistrikt *).

Herredet danner i det store taget et fjeldplateau, som fra N til S er gjennemskaaret af Rusdalen og dens sydlige fortsættelse, og som sænker sig langsomt mod S, samtidig med at det her bliver mere spaltet af smaadale og revner, der i retningen Ø—V skjærer sig ind fra hoveddalføret. Paa østsiden af Rusdalen forløber disse smaadale snart i fjeldmassen, hvorimod paa vestsiden den trange, af høie og bratte fjeldsider indesluttede Drangsdal fra Hovsvandet fører helt over til Heskestads hoveddalføre. Af fjeldtoppe, der hæver sig over plateauet, merkes Rolleknuden (684 m.) i grænsen mod Bakke herred, Findalsrinden (712 m.), Søndre Steinsvashei (690 m.), Guldborgknuden ovenfor gaarden Gursli paa vestsiden af Lundevandet, Høgeknud i grænsen mellem Lund og Heskestad samt endelig Grønhaug paa grænsen mellem de samme herreder og Sogndal. — Det betydeligste vasdrag er Rusdalselven, som kommer fra grænsen af Siredalen og løber i sydlig retning gjennem det dalføre, hvorefter elven har navn. Dette er i sin øverste del temmelig trangt, men udvider sig længere nede, og elven danner her tvende ikke ubetydelige vande, Rusdalsvandet (1,20 km²) og Hovsvandet (4,66 km², 58 m. o. h.), hvorefter den under navn af Moi- eller Lundselven ved Lund kirke falder i det til Sireaaens vasdrag hørende, 35 m. over havet liggende Lundevand (længde 21 km., fladeindhold 23,82 km²). Til dette betydelige, af bratte fjelde omgivne vand, som efter næsten hele sin længde danner grænsen mod det østlige naboamt, og af hvis areal 13,87 km² falder inden Lund, har ogsaa herredets øvrige smaaelve afløb, og det hele herred bliver saaledes at regne til Sireaaens nedslagsdistrikt. Blandt andre vande kan nævnes Vigelandsvandet, som ligger i heien østenfor Rusdalsvandet og skal være temmelig stort, bugtet og fuldt af øer. Det hele af ferskvand dækkede areal udgjør 24,83 km². — Den raadende bergart er grundfjeld, som langs herredets sydvestlige grænse støder op til Sogndals gabbro. Dets nordøstlige hjørne streifes af Kristiansands stifts store granitfelt. Selve fjeldplateauet er skovbart, men i dalsiderne og ved vandene findes adskillig løvskov og tildels ogsaa lidt furuskov. Den dyrkbare mark er hovedsagelig samlet i den nedre del af Rusdalselvens dalføre, navnlig i det saakaldte Hovsherred eller den aabne og flade dalbund mellem Rusdalsvandet og Hovsvandet, samt i Kirkebygden (mellem sidstnævnte vand og

*) Navnet har i senere tid, fra forrige aarhundrede, urigtig været skrevet Lunde. I middelalderen skreves *Lundar sókn*, og i bygdens udtale lyder det endnu Lund.

Lundevandet). Ogsaa paa Lundestranden, d. e. Lundevandets vestre side, ligger adskillige gaarde. Jordsmonnet er i regelen sandjord, som oftest temmelig skarp; gaardene nedover den nysnævnte Lundestrand har dog dybere muldjord og tildels myr.

Folkemængden var i 1801: 946; 1825: 1203; 1845: 1402; 1865: 1472 og 1875: 1477. Det sidste tal giver i gjennemsnit kun 5 indb. pr. km^2, saaledes at altsaa herredet hører til amtets svagest befolkede distrikter. Den bedste bebyggelse forekommer i Kirkebygden og i Hovsherred. — Herredets matrikul omfatter 52 numere (gaarde), der tilsammen er skyldsatte til mk. 395,86 (urevid. dlr. 311. 1. 11), men er meget udstykkede, saa at de enkelte brug overhovedet er mindre end i de fleste andre af amtets herreder. For det hele tinglag (altsaa inkl. Heskestad) er middelprisen pr. skylddaler efter de i aarene 1852—80 stedfundne salg beregnet til kr. 1353. De fleste gaarde har havt udskiftning, saa i regelen findes der kun fællesskab i udmark.

Herredets største gaard i et brug er prestegaarden Lund, mk. 15,41, hvorpaa avles omtrent 60 hl. havre og 140 hl. poteter samt fødes 2 heste, 10 kjør og 18—20 sauer. Til gaarden, der er beliggende paa en slette ved Moielvens udløb i Lundevandet og har temmelig skarp jord, men vidtløftige udslaatter og løvskov, tilstrækkelig til husbrug, naar torv benyttes ved siden, hører 2 husmandspladse foruden kirkesangerens jord, hvorpaa fødes tilsammen 12 kjør og 25 sauer samt avles 25 à 30 hl. korn og 70 hl. poteter. — Af de øvrige gaarde kan nævnes Gjersdal, 11,62, Eige, 10,52, Tjellesvig, 13,41, og Skaaland, 25,24, alle paa Lundestranden, Hamre, 15,08, og Linland, 10,99, paa Lundevandets nordside, samt Haukland, 29,93, Eigeland, 10,04, tidligere kompagnichefsgaard, og Moi, 16,90, i Kirkebygden. I Hofsherred ligger Handeland, 10,62, Hove, 14,97, Eig, 19,10, og Steinberg, 18,90; i et dalføre, der skjærer op mod NØ fra Hovsvandet, er Austreim (alm. skr. Østrem), 11,59, og i den trange dal nordenfor Rusdalsvandet Rusdal, 13,32.

Hovednæringsveien er jordbruget, som dog endnu ikke er synderlig fremskredet. De dyrkede arealer er smaa og driftsmaaden ofte tungvindt og gammeldags, tildels som følge af det bakkede terrain. Veksling mellem ager og eng foregaar kun ganske enkeltvis, og de fleste agerbrugsarbeider udføres i en stor del af herredet væsentlig ved haandkraft. Potetesavlen giver dog i regelen lidt overskud, men af korn, hovedsagelig rug, maa der kjøbes temmelig meget. Ogsaa fædriften, som er jordbrugets hovedgren, staar adskillig tilbage. Kreaturholdet er i regelen for stort, fodringen derfor ofte knap og kvægracen mindre god. Salg af kreaturer til østligere bygder skaffer imidlertid megen indtægt, hvorimod der kun haves lidet tilovers af smør eller andre meieriprodukter. Beiterne er i regelen ganske udstrakte, men tildels ubekvemme og af en tarvelig beskaffenhed. Særlig er kreaturerne meget udsatte for den saakaldte »grassot« eller romasyge, en slags benskjørhed, der tilskrives nydelsen

af »romagræsset« (*narthecium ossifragum*). Sæterdrift bruges neppe mere end paa en enkelt gaard. Angaaende udsæd og kreaturhold henvises til side 42 og 46. — Med skov er dette herred bedre forsynet end nogen anden bygd i fogderiet, idet dens samlede areal er 3954 ha. Furuskoven er vistnok temmelig knap i forhold til behovet, men løvskoven idetheletaget mer end tilstrækkelig og afgiver adskilligt trævirke tilsalgs, hovedsagelig i form af forskjellige industrigjenstande, hvorom mere nedenfor. Af gran findes kun nogle faa trær. Paa Eigeland er en liden skovplantning. Torvmyrer findes, især i herredets nordlige del, men de bruges i regelen ikke. — Fiskeriet er ikke uden betydning, forsaavidt som adskillige af herredets indvaanere, især fra Lundestranden, deltager saavel i den makrelfangst, der paa forsommeren drives fra Aaen Sire, som i vintersildfisket ved Haugesund og i de senere aar paa Østlandet. Ferskvandsfisket indskrænker sig væsentlig til fangst af endel ørret og rør i Lundevandet og Rusdalsvasdragets vande og er af ringe betydning, uagtet ørreten undtagelsesvis kan naa en vegt af optil et halvt snes kg. (den saakaldte »lug«). Laksefiske foregaar for tiden ikke, men tør maaske have en fremtid for sig, da man i de sidste aar (1880—1886) ved anlæg af laksetrapper forbi Logsfos og Rukanfos i Sireaaens nederste del har gjort det muligt for laksen at gaa fra søen op i herredets vasdrag, ligesom der i forbindelse hermed er opført et forholdsvis storartet udklækningsapparat. — Af industrielle anlæg findes, foruden nogle mindre sagbrug, paa gaarden Moi en snelle- og dreiefabrik, der er anlagt i 1875 og sysselsætter 23 mand, samt en rokke- og kunstdreiefabrik, som begyndte i 1878 og har 5 arbeidere. Disse fabriker, der drives med vandkraft og tilhører interessentskaber, tilvirker pindestole, snelle, rokke og andet dreierarbeide. Forskjellig slags dreier- og bødtkerarbeide drives ogsaa i ganske betydelig udstrækning som binæring af bygdens gaardbrugere, hvem salget af tønder, stav og spinderokke giver en ikke uvæsentlig indtægt. Materialierne hertil kjøbes tildels fra Siredalen. Ogsaa inden smede- og hjulmagerhaandverket haves dygtige arbeidere, som tildels arbeider til salg i andre bygder. Kvindehusfliden leverer det fornødne til husbrug og siges at være i fremgang. Egentlig havedyrkning finder ikke sted, men paa flere gaarde, fornemmelig langs Lundevandet, drives nogen frugtavl, og af æbler og kirsebær sælges aarlig for nogle hundrede kroner til de nærmeste byer. Jagten er af liden betydning; endel ryper, aarfugl og harer bringes dog til byerne. Herredet har for tiden 3 handelsmænd.

Den vestlandske hovedvei kommer ind fra naboamtet over Tronaasen (281 m. o. h.), hvorfra den i steile bakker og med store slyngninger stiger ned til det henimod 250 m. lavere liggende Lundevand, passerer forbi Moi, hvor der er skydsstation, og videre op gjennem Drangsdalen til Heskestad. Den er en gammel grusvei, hvis længde inden herredet er 13,6 km. Af bygdeveie findes ialt omtrent 28 km. kjørevei og 52 km. rideveie. Langs Lundevandet

har der hidtil ikke været kjørevei, hvorfor kommunikationen her hovedsagelig har maattet foregaa tilvands. I det allersidste aar er der imidlertid oparbeidet en bygdevei sydover til Hellemork. Siden 1883 er der i fart en liden dampbaad, som har offentligt bidrag og gaar i rute mellem Moi og Aaen Sire, anløbende Sirnes og Flikkeid paa østsiden af Lundevandet. Herved er der over Flikkeid opnaaet en betydelig lettere forbindelse med Flekkefjord end ad hovedveien gjennem Bakke. Statens telegraflinje følger hovedveien, men har ingen station i herredet. Postaabneri findes fra gammel tid paa Moi.

Herredets kirke, der er hovedkirke i Lund prestegjæld, ligger paa et smukt nes ved Moielvens udløb i Lundevandet, i nærheden af prestegaarden og paa dennes grund, under 58 ° 26 ′ 48 ″ n. br. og 4 ° 10 ′ 5 ″ v. for Kristiania; den er en langkirke af tømmer, opført i 1810 og menighedens eiendom. Kirken har ingen formue men indtægt af tiende og landskyld inden sognet. — I henseende til skolevæsen er herredet delt i 10 kredse med 5 lærere. Tre kredse har faste skolestuer, nemlig paa Nygaard under prestegaarden, paa Eig i Hovsherred samt paa Rusdal øverst i bygden.

Lund sparebank er oprettet i 1878 og havde ved udgangen af 1886 en formue af kr. 4680 og en indskudskapital af kr. 59,080, tilhørende 254 indskydere.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 6955, hvoraf kr. 2314 til fattigvæsenet og kr. 2415 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 5629. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 6307, hvoraf kr. 2551 paa indtægt efter forholdet kr. 2,47 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s a. kr. 12,405, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 555,000. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 33, hvilket svarer til 23 pro mille af folketallet i 1875 og altsaa er adskillig færre end overhovedet i amtets bygder.

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter. Sammen med annekset Heskestad havde herredet i 1882 193 og i 1885 228 stemmeberettigede.

Ældre inddeling. Indtil 1741 omfattede Lund prgd. foruden det nuværende herred tillige Tonstad, Bakke, Gyland og Nes eller Flekkefjord sogne, medens Hiterø sogn var anneks under Sogndal. Ved resk. 3 febr. 1741 blev prestegjældet delt i to, nemlig Lund prgd. med Nes eller Flekkefjord og Bakke prgd. med Gyland og Tonstad. Ifølge resk. 9 sept. 1803 blev ved res. 31 jan. 1820 Nes fraskilt Lund for sammen med Hiterø at danne et eget prgd. (Flekkefjord); samtidig blev Heskestad fraskilt Helleland og henlagt til Lund. — I verdslig henseende indbefattede den allerede i middelalderen omtalte *Lundar* skibrede foruden Lund herred tillige de gaarde af Bakke prestegjæld i Lister og Mandals amt, som ligger vestenfor Sireaaens vasdrag. Denne ordning bestod ligeindtil res. 19 decbr. 1837, ved hvilken de nævnte dele af Bakke prgd. henlagdes fra Jæderen og Dalene til Lister fogderi. Fra 1837 til 1851 var Lund sogn (herred) eget tinglag. Ved res. 12 novbr. 1850 blev dertil knyttet Heske-

stad anneks, hvorimod begge sogne i henhold til res. 13 okt. 1851 fremdeles vedblev, ligesom tidligere, at udgjøre særskilte herreder.

Fornlevninger og historiske notitser. Paa prestegaarden findes nordenfor kirken i en række langs vandet endel gravhauger. Desuden omtales saadanne fra Skaaland, Eigeland, Haukland, Hamre og Hove. Oldsagfund kjendes dog hidtil kun i ringe antal, fra stenalderen kun et eneste. Af de jernalderen tilhørende fund kan merkes et fra den ældre jernalder, som i 1868 blev gjort paa Eigeland; i en gravrøs fandtes, foruden brændte ben, kul og forrustede jernstykker, en spiralarmring og en dertil svarende fingerring, begge af guld, af vegt tilsammen 63 gram (i univ. saml.; ringene afbildede i Aarsberetningen fra fortidsmindeforeningen 1868 fig. 16, 17 og i Rygh's »Norske Oldsager« fig. 300—303). — I den gamle kirke, der skal være nedrevet omkring 1726, var der efter en beretning fra 1639 paa en dør indskaaret runer i 3 korte linjer, maaske blot navne (kvindenavnet Rannveig synes med sikkerhed at kunne læses i den gamle afskrift).

Paa gaarden Skaaland blev Ole Gabriel Ueland født den 28 okt. 1799.

Heskestad herred [206,36 km², 1041 indb.] omfatter en strækning af Dalenes indre, der fornemmelig hører til Hellelandselvens og Sogndalselvens øvre nedbørsfelter, og har en længde fra N—S af 20 à 22 km., og en bredde i Ø—V af 9 à 10 km. Det grænser mod N til Bjerkreim, mod Ø til Siredalen og Lund, mod S til Sogndal og mod V til Helleland og paa en kort strækning til Egersund. Det er annekssogn under det foran beskrevne Lund hovedsogn, sammen med hvilket det udgjør Lund tinglag under Dalenes sorenskriveri, hvorimod det er eget lensmandsdistrikt.

Herredet er en forholdsvis høitliggende indlandsbygd, hvis befolkning hovedsagelig er samlet i den flade og brede, men myrlændte og lidet tiltalende Heskestaddal, som i en ret vinkel gjennemskjærer herredet, og hvorfra vandet dels løber vestover ind i Helleland, dels sydover til Sogndal. Selve dalens bund har paa det laveste punkt (Eidevandet) en høide af omtrent 150 m. o. h., men kirken ligger ca. 26 m. høiere. Den del af herredet, som ligger nordenfor og østenfor dette hoveddalføre, er opfyldt af en stor fjeldmasse, som har sine høieste punkter, Høgeski eller Store Skikula paa Gyafjeld samt Bessevasknuden, begge ca. 880 m. o. h., i nordgrænsen mod Bjerkreim. Lidt længere syd ligger Stokkefjeld med Gya-Akslen paa grænsen mod Helleland, samt Høgeknuden, Pinkeknuden, Ørneknuden m. fl. paa Skydalsheien østenfor Heskestaddalen. To indbyrdes parallele, skarpt udprægede dalfører gjennemskjærer denne fjeldmasse i retning fra SV—NØ, nordligst Gyadalen, der fra Gyavandet i grænsen mod Helleland fortsættes over til Siredalen, og sydligst Drangsdalen, som fører over til Hovsvandet i Lund (jfr. side 196). Paa den vestlige side af Heskestaddalen, hvor fjeldene mere har den for Sogndal og Egersund herreder eiendommelige heikarakter, er antagelig Guldbergknuden det høieste punkt. — Herredets hovedvasdrag har sit udspring af

det lille Gjuvvand paa Skydalsheien i grænsen mod Lund og har paa de første 4 km. et vestligt løb; ved gaarden Ueland bøier det ret mod S og udvider sig nu i den flade dalbund til tre paa rad liggende, kun ved korte elvestumper adskilte vande, Uelandsvandet (0,46 km²), Heskestadvandet (0,87 km², 176 m. o. h.) samt endelig det 7 km. lange Eidevand eller Øvre og Ytre Steinevand (4,29 km²), hvis sydende stikker ind i Sogndal, og hvorfra elven fortsætter gjennem dette herred. I heien vestenfor Eidevandet ligger flere temmelig betydelige vande, af hvilke Grøsfjeldvandet (1,24 km²) og Heigrevandet (2,55 km²) tildels falder inden Helleland herred, medens det største af dem, Eiavandet (5,66 km²), hovedsagelig tilhører Sogndal og kun for en mindre del Heskestad; samtlige disse vande har afløb mod S til Sogndalselven. Herredets nordlige del gjennemstrømmes af begge de to elve, Storaaen og Tekseaaen, hvis forening inden Helleland herred danner Hellelands- eller Egersundselven. Storaaen eller Gyaelven kommer fra Siredalen og følger med stridt løb Gyadalen tversigjennem herredets nordligste del i sydvestlig retning til det smale, dybtliggende Gyavand (0,70 km²) paa grænsen mod Helleland, medens Tekseaaen dannes i Heskestad ved sammenløbet af to mindre elve, den ene fra Botnevandet (0,60 km²), den anden fra Urdalsvandet (0,63 km²), hvilke begge løber ud i Bilstadvandet (1,19 km²), hvorfra vasdraget fortsætter gjennem den brede dal mod V til det betydelige, ligeledes i grænsen mod Helleland liggende Teksevand (2,39 km²). Det samlede areal af herredets mange vande, af hvilke de vigtigste ovenfor er nævnte, andrager til 17,25 km². Af herredets hele fladeindhold falder 96 km² paa Hellelandselvens og 86 km² paa Sogndalselvens nedbørsfelt. Myrer findes af stor udstrækning saavel paa heiene som i dalene; selv de høiestliggende indeholder store træstammer og rødder i mængde. — I geologisk henseende hører herredets sydlige del til gabbrofeltet, medens det nordlige parti bestaar af grundfjeldets bergarter. Heskestaddalen danner tildels grænsen mellem de to formationer. Den dyrkbare mark bestaar hovedsagelig af myr eller dyb muldjord paa underlag af berg eller aur.

Folkemængden var i 1801: 720; 1825: 841; 1845: 1058; 1855: 1103; 1865: 1037 og 1875: 1054. Det sidste tal giver i gjennemsnit lidt over 5 mennesker pr. km². Tilbagegangen i femti- og sekstiaarene saavelsom den ringe tilvekst i det sidste decennium hidrører fra den sterke udvandring. Den bedste bebyggelse findes, som ovenfor bemerket, i selve hoveddalføret (Heskestaddalen), navnlig fra kirken mod N og V indtil grænsen af Helleland. Ogsaa i herredets sydvestlige hjørne, omkring Grøsfjeldvandet, er en liden grænd med adskillige opsiddere; ellers ligger gaardene temmelig spredt. — Matrikulen omfatter 39 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 333 30 (urevid. dlr. 257. 1. 5). De særskilte brug er gjennemgaaende smaa, og der findes intet paa over 10 mk. skyld. Middelprisen pr. skylddaler var i 1852—80 kr. 1353 (jfr. s. 197). De fleste gaarde har havt lovlig udskiftning, men endel jordfællesskab i ind-

mark existerer ikkedestomindre fremdeles. Følgende gaarde har en matrikulskyld af over 10 mk.: Tekse, 11,38, Helleren, 16,90, Refsland, 12,74, Bilstad, 24,92, Vashus, 10,12, Ollestad, 16,89, Ueland (udt. Ualand), 12,78, Hetland, 11,07, Heskestad, 23,49, Sandsmork, 12,82, Eide, 11,74, Steine, 19,46, og Grøsfjeld, 21,04.

Som næringsvei er indbyggerne omtrent udelukkende henviste til jordens dyrkning, men baade agerbruget og fædriften staar endnu i almindelighed paa et temmelig forældet standpunkt. Specielt er afgrøftningen af den i regelen myrlændte jord somoftest meget ufuldkommen. Lokaliteten er imidlertid gunstig for korndyrkning, og naar bygden ikke nu, saaledes som i tidligere dage, kan brødføde sig af egen avl, hidrører det fra, at man her som andetsteds har lagt mere vegt paa kvægavlen. Levende kreaturer, smør og tildels skind er derfor nu de vigtigste salgsartikler. Havnegangene er udstrakte, men af høist ulige godhed; gabbrofeltet udmerker sig i saa henseende i en paafaldende grad fremfor grundfjeldet. Om herredets udsæd og kreaturhold se side 42 og 46. Paa enkelte gaarde kan det træffe, at avlingen, især poteterne, lider skade ved frost. — Lidt løvskov findes, hovedsagelig birk, og den siges at være i fremgang. Areal 396 ha. Hvad der kan hugges af brændeved, gaar fordetmeste til salg i ladestederne; i herredet selv brændes nemlig saagodtsom udelukkende torv og gamle trærødder, som i store mængder, tildels i flere over hinanden liggende lag, findes i myrerne. Naaleskov mangler saagodtsom fuldstændig, og skaaren last og bygningstømmer maa derfor kjøbes, dels fra ladestederne, dels fra Lund og Siredalen. — Ferkvandsfiskeriet (efter ørret og aal) yder et ikke saa lidet bidrag til bygdens næringsmidler, da flere vande er ganske fiskerige, jagten mindre, dog sælges lidt ryper og harer. — Industrielle anlæg findes ikke. Enkelte metalanvisninger har været skjærpede, men nogen drift er ikke kommen istand. Ved gaarden Drange er et apatitbrud, hvorpaa der for nogle aar siden blev arbeidet, men alene en kort tid. — Blandt haandverkere findes gode smede, hvis arbeider (ljaaer) tildels sælges udenfor herredet. Den kvindelige husflid stod tidligere særdeles høit, og salget, navnlig af strikkede uldvarer, var en meget væsentlig indtægtskilde for bygden; nu er den gaaet meget tilbage. Distriktet har 4 landhandlere (1887).

Den vestlandske hovedvei kommer fra Lund op gjennem Drangsdalen (høieste punkt ved Moentjern 195 m. o. h.) og gaar i en stor bue gjennem Heskestaddalen paa søndre side af Teksevandet til Helleland. Længde inden herredet 19,7 km. Skydsstation findes paa Eide, hvorfra der gaar en i 1861 anlagt chaussée til Sogndal ladested, 22,7 km., hvoraf 5,2 km. falder inden herredet. Af rodelagte bygdeveie findes ialt 29 km., hvoraf 16 km. rideveie. Den gamle postvei, som gik fra Kjørberg i Lund over den berygtede Skydalshei til Ollestad og derfra videre over Bjuland og Bjørnemo paa nordsiden af Teksevandet, kan nu ikke længere befares med

kjøreredskab. Vandene benyttes meget til vinterveie; før Sogndalsveiens anlæg var Eidevandet en almindelig færdselslinje ogsaa om sommeren. Statens telegraflinje følger hovedveien med afstikker til Sogndal, men uden station i herredet. Postaabneri, oprettet 1859, paa Eide.

Heskestad annekskirke ligger paa gaarden af samme navn, paa et ualmindelig vindhaardt sted, 18 km. fra Lund prestegaard. Den er en tømret langkirke med taarn, bygget 1827 og tilhørende menigheden. — I henseende til skolevæsen er herredet delt i 7 kredse med 4 lærere. Kirkesangerens skole har fast skolestue med lærerbolig paa gaarden Ueland; ellers bruges leiede lokaler.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 3277, hvoraf kr. 1290 til fattigvæsenet og kr. 1343 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 3100. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 3284, hvoraf kr. 1823 paa indtægt efter forholdet kr. 3,28 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. alene kr. 520, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 368,680. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 35, svarende til 3,3 pct. af folketallet i 1875; det har i de senere aar været i sterkt stigende.

Herredsstyrelsen tæller 3 formænd og 9 repræsentanter. Angaaende antallet af stemmeberettigede se under Lund, side 199.

Ældre inddeling. Heskestad, der allerede i 1442 findes skrevet væsentlig som nu (*Hesskestader*), var tidligere anneks til Helleland, men blev ved res. 31 jan. 1820 skilt derfra og henlagt til Lund (jfr side 199). — I judiciel henseende hørte herredet indtil res. 12 novbr. 1850 til Hetland skibrede eller tinglag, hvilket tillige omfattede Helleland samt nogle gaarde af Sogndal. Efterat der ved sidstnævnte resolution var tilveiebragt overensstemmelse mellem den geistlige og verdslige inddeling, fik sognet, der ligefra 1838 i henhold til formandskabslovens § 1, sidste punktum, havde havt særskilt formandskab, ved res. 13 oktbr. 1851 tilladelse til fremdeles at danne eget herred.

Fornlevninger og historiske notitser. Gravhauger findes paa Bilstad, Sandsmork og Eide. Kun to oldsagfund er bekjendte, et fra stenalderen og et fra den ældre jernalder. Det sidste er en massiv halsring af guld, af vegt 360 gr., der i 1876 fandtes paa Vashus under en stor jordfast sten, som blev bortmineret, altsaa ikke i nogen grav. (Ringen er nu i Bergens musæum; afb. i Norske oldsager fig. 297).

Paa gaarden Hetland døde Ole Gabriel Ueland i 1870. Samme aar bevilgede amtsformandskabet til et monument paa hans grav, hvilket den 11 april 1871 blev afsløret paa Heskestad kirkegaard.

Bjerkreim herred [693,29 km², 2063 indb.], hvis gamle navn var *Bjarkreimr*, og som nu vanligvis skrives Birkrem, men paa stedet benævnes Bjerkrei, indtager den midtre del af Jæderen og Dalenes fogderi og grænser mod N til Gjesdal og Fossan, mod Ø til Siredalen, mod S til Heskestad, Helleland og Egersund samt mod V til Ogne og Time, der kiler sig ind mellem Bjerkreim og Haa.

Herredets længde fra NØ til SV er omtrent 45 km., medens bredden varierer mellem 10 og 20 km. Det er annekssogn under Helleland hovedsogn, sammen med hvilket det udgjør Helleland og Bjerkreim tinglag under Dalenes sorenskriveri. Derimod er det eget lensmandsdistrikt.

Ligesom Bjerkreim er det største af fogderiets herreder, saaledes er det ogsaa det høiest liggende. Ved Bjerkreimsaaens betydelige dalføre, der gjennemstryger hele herredet efter dets midte omtrent fra N mod S, er dets fjeldmasse imidlertid delt i to partier, der har en temmelig forskjellig orografisk karakter. Det østlige parti bestaar af et stort fjeldplateau, der ved tre indbyrdes parallele, dybe, trange og tildels af langstrakte vande udfyldte dalfører, Maudalen, Austrumdalen (alm. skr. Østreimdalen) og Ørsdalen, er delt i flere smalere rygge, der med stor regelmæssighed stryger i retning fra NØ mod SV for i V at afsluttes mod Bjerkreimsaaens dal. Ovenpaa plateauet, som er forholdsvis fladt og sænker sig mod V, hæver sig igjen flere punkter til en ikke ubetydelig høide, saaledes Venjekula (922 m.) nordenfor Maudalen i grænsen mod Fossan; mellem Maudalen og Austrumdalen Svartevasknuden (960 m.), antagelig herredets høieste fjeld, Troldkirken og Kisteknatten, mellem Austrumdalen og Ørsdalen Rambjørknuden (824 m.) samt endelig søndenfor Ørsdalen Sigleknuden, Bessevasknuden og Høgeski eller Store Skikula (882 m.) paa Gyafjeld, de to sidste i grænsen mod Heskestad. Paa flere af disse fjelde kan det i kolde sommere hænde, at sneen bliver overliggende i klipperevnerne. Vestenfor Bjerkreimsaaens dalføre, der i den sydlige del har navn af Tengsdalen, antager landskabet den for hele det vestlige Dalene eiendommelige heikarakter. Ogsaa dette parti er sterkt gjennemskaaret af dale, men disse stryger uden regelmæssighed i de mest forskjellige retninger, og de dem adskillende fjelde bestaar af isolerede, med rullestene oversaaede heistrækninger, som uden nogensteds at naa nogen større høide sænker sig mod V for at danne overgangen til Jæderens sletteland. Blandt fjeldtoppene kan her merkes Ogndals- eller Solbjørnibba (458 m.), et steilt fjeld i N for Bjerkreim kirke, kjendt som sømerke under navn af »Sukkertoppen«; endvidere Bjørndalsnibba i grænsen mod Ogne, Sulken i grænsen mod Time og længst mod N Vaadlandsnuden (800 m.) paa skillet mellem Bjerkreim, Gjesdal og Fossan. — Herredets hovedvasdrag er Bjerkreimsaaen, der kommer fra Venjevandene i grænsen mod Fossan og løber i sydlig retning gjennem Birkelandsvandet eller Storevandet (5,06 km², 198 m. o. h.) og Hofreistvandet (3,74 km²) til Svelevandet (1,34 km², 73 m. o. h.); nedenfor dette forøges elvens vandmasse betydelig ved optagelse af Ørsdalselven, hvorefter den under navn af Tengselven fortsætter i sydlig retning med en bredde af optil 50 m., indtil den falder i Fotlandsvandet, hvor den gaar ind i Egersund herred. Denne elv, hvis længde inden herredet

er 33 km., samler gjennem sine talrige, tildels betydelige tilløb saagodtsom hele herredets vandmasse. De vigtigste af dens bielve er: a) Maudalsaaen, der kommer ind fra Fossan i sydvestlig retning og maaske burde betragtes som vasdragets kildeelv; efterat have dannet Maudalsvandet (1,40 km², 298 m. o. h.), gaar den i en række af høie fossefald ud i Birkelandsvandet; b) Barbuaaen, der løber parallelt med Maudalsaaen gjennem Austrumdalen og danner Austrumdalsvandet (2,08 km², 314 m. o. h.), ved udløbet af hvilket den bøier tvert af mod NV for at falde i Bjerkreimsaaen ved Malmeim; c) Oslands- eller Moiaaen har sine kilder i N for Synesvarden i Time og løber mod Ø ind i Bjerkreim, hvor den gjennemstrømmer Røislandsvandet (0,71 km²) og falder i Svelevandet; d) Ørsdalselven (Storelven), Bjerkreimsaaens vigtigste tilløb, har sit udspring paa fjeldet over mod Siredalen og løber med flade bredder, som den i flom oversvømmer, i sydvestlig retning gjennem Ørsdalen; den forøges betydelig ved den fra Fossan kommende Jenseaa, hvorefter den danner det 16 km. lange og indtil 2 km. brede, af steile fjeldsider indesluttede Ørsdalsvand (11,37 km², 66 m. o. h.), som gjennem den korte, men vandrige Holmaa har udløb i hovedvasdraget. Storelvens længde er 34 km. Herredets sydvestligste del har afløb til Ogneelven, som har sit udspring i Ognevandet nordenfor Ogndalsnibba og løber i sydlig retning parallel med Tengselven ind i Ogne med en længde inden Bjerkreim af 13 km. Herredet har et betydeligt antal vande, af hvilke de vigtigste ovenfor er nævnte; det hele af ferskvand dækkede areal er 54,34 km². — Bergarten hører i herredets midtre og større del til grundfjeldets formation; i det sydvestlige parti danner derimod gabbroen og i det nordøstlige graniten det faste fjeld. Den dyrkbare mark er ikke af synderlig stor udstrækning og findes navnlig omkring Svelevandet og i Tengsdalen. Jordbunden er fordetmeste skarp sand- og grusjord; tildels forekommer ogsaa myr. Langs dalsiderne findes noget skov, og fjeldplateauet frembyder gode græsgange.

Den hjemmehørende folkemængde var i 1801: 1282; 1825: 1651; 1845: 1860; 1865: 1991 og 1875: 2029, hvilket sidste tal overhovedet neppe giver 3 indbyggere paa hver km². Herredet er saaledes det svagest befolkede i fogderiet. Den tætteste grænd findes i hoveddalen, omtrent fra kirken af og et stykke sydover langs elven, hvor der er taalelig godt bebygget; ellers ligger gaardene i regelen meget spredt. — Efter matrikulen har distriktet ialt 80 gaarde (matr.-no.) med en samlet matrikulskyld af mk. 752,81 (urevid. dlr. 446. 4. 3). De enkelte brug er gjennemsnitlig større end i de øvrige til Dalene hørende herreder. Middelprisen pr. skylddaler, beregnet efter de i det samlede Helleland og Bjerkreim tinglag i 1852—80 stedfundne salg, er kr. 1818. Fællesskab i hjemmark findes endnu paa nogle fjeldgaarde; ellers er hjemmarken i regelen tilfredsstillende udskiftet.

Herredets største gaarde (med en skyld af over 10 mk.) er

følgende: Tengesdal (*þenxadalr*, oprindelig vistnok *þenxardalr*), søndre, 13,56, og nordre, 14,37, Vinningland, 12,73, Abeland, 10,74, Fjermedal, 10,44 og Bjerkreim, 26,26, samtlige i Tengsdalen søndenfor kirken, nordenfor hvilken ligger Gjeidreim (*Geitarheimr*), 21,73, og Holmen, 13,04; Vasbø, 12,52, Eig, 12,14, Hovland, 11,59, og Bjordal, 14,16, alle i Ørsdalen; Vigesaa, 20,11, Vigesdal, 16,99, Svele (*i Svilum*), lille, 12,32, og store, 22,33, i nærheden af Svelevandet, i sydvestlig retning af hvilket ligger Slettebø, 10,90, Laksesvele, 21,96, Ognedal (alm. skr. Augendal), 14,43, Kløgtveid (udtales Kløitfød), 13,26, Eigeland (paa Heien), 19,90, og Hetland, 17,10. I herredets nordlige del er Bue, 10,16, Nedrebø, 12,44, Birkeland, store, 19,77, Skjæveland, 22,20, Hegelstad, 17,22, Asseim, 14,72, Ivesdal, 27,61, Malmeim (alm. skr. Malmin), 12,14, Ven (gammel form vistnok *Vin*, alm. skr. Veen), 16,96, og Maudal, 11,45, hvilke sidstnævnte gaarde ligger i den saakaldte Øvrebygd.

Som indlandsbygd er herredet henvist til jordbruget, der, baade hvad agerbrug og fædrift angaar, i den senere tid synes at have gjort bedre fremskridt end i de sydligere nabobygder. Hvert aar foregaar en ikke saa ubetydelig nybrydning, de gamle smaa agerlapper afløses efterhaanden af større og regelmæssige agerfelter, sædskifte og græsfrøsaaning har fundet indpas, og indkjøb af kunstig gjødning, navnlig benmel til poteter, er bleven hyppigere. I det store og hele har dog sognet aldrig kunnet brødføde sig, og i den senere tid, da man er begyndt at fodre kreaturerne rigeligere, maa der kjøbes mere korn end før. Fædriften giver derimod et betydeligt overskud. Herredet har gode havnegange, baade hjemme og tilfjelds, og underholder en forholdsvis stor besætning af kreaturer, som ogsaa gjennemgaaende fodres og stelles ganske godt. Der sælges en hel del levende kvæg, navnlig faar, ligesom ogsaa smør udgjør en særdeles vigtig salgsartikel; mange gaardbrugere kan have 5—600 kg. om aaret tilsalgs. Angaaende udsæd og kreaturhold henvises forøvrigt til side 42 og 46. Ved de paa det sidste sted opgivne tal er dog at bemerke, at gjødeholdet i de senere aar er bleven betydelig indskrænket. — Næst efter Lund er Bjerkreim det herred, som i det sydlige fogderi har mest af skov. Dens areal er 3865 ha., hovedsagelig birk og eg, hvoraf adskillige gaarde, navnlig i herredets sydøstlige del, har saavidt, at de kan sælge endel ved, næver og bark. Ogsaa furuskov findes, dog kun paa faa gaarde, navnlig Malmeim, af nogen betydenhed og idethele ganske utilstrækkelig for behovet. Overdreven hugst har sat skoven tilbage, men i de sidste aar skal der dog paa flere steder, paa grund af gjødeholdets indskrænkning, spores merkbar fremgang med løvskoven. Som brændsel bruges mest torv, i skovdistrikterne dog ogsaa ved. Torvmyrerne er tildels gode og overflødige, tildels baade mindre gode og utilstrækkelige. — Jagt og fiskeri er af liden betydning; dog sælges endel harer, aarfugl og ryper. Industrielle anlæg findes ikke, men vel et stort antal kverne ligesom ogsaa et par benmøller, da

man paa mange gaarde maa bruge benmel som middel mod benskjørhed (»romasyge«) hos kreaturerne. Derimod er den kvindelige husflid af ikke liden betydning, og der sælges aarlig et stort antal strømper og strikkede uldtrøier. Enkeltvis er ogsaa mændene beskjæftigede med strikning i vintertiden. Bygden har for tiden 2 landhandlere.

Den øvre gren af den vestlandske hovedvei passerer gjennem herredet i en længde fra Hellelands til Gjesdals grænse af 21 km. Den nordre del af denne vei, fra Svelegaardene til Kyllingstad i Gjesdal, blev oparbeidet som bygdevei i midten af 50-aarene; tidligere var der her kun en maadelig ridevei. Den sydlige del af veien, nemlig fra kirken sydover til Hellelands grænse, er ældre, men blev i aarene 1865—66 omlagt som chaussée. Skydsstationer paa gaardene Bjerkreim og Bue, hvilken sidste hver anden uge veksler med den 3 km. nordenfor liggende gaard Søiland i Gjesdal. Herredet har derhos et ganske godt net af tidsmæssige bygdeveie, ialt 47 km., hvorhos yderligere ca. 10 km. opgives at være under bygning. Den østlige del af distriktet er imidlertid henvist dels til de mange vande, dels til besværlige ride- og fjeldveie. En af disse, der kommer ind fra Madland i Gjesdal og fortsætter opover Maudalen, passeres aarlig af 20—30,000 faar, der drives fra de jæderske bygder til sommerbeite i Siredalen. Ogsaa gjennem Ørsdalen er der en forholdsvis kort fjeldvei over til Siredalens sydlige del. Postaabneri findes paa Bjerkreim, oprettet 1859.

Herredet har 2 kirker, Bjerkreim annekskirke og Ivesdal kapel, begge tømrede langkirker med taarn og tilhørende kommunen. Bjerkreim kirke er opført og indviet 1835 og ligger paa gaarden Bjerkreim, omtrent 10 km. fra Helleland prestegaard; ingen formue, indtægt af landskyld kr. 76,00. Den forrige kirke var fra 1628. Kapelkirken ligger paa gaarden Ivesdal i Øvrebygden, omtrent 27 km. fra prestegaarden, og er bygget i 1876; ingen formue eller faste indtægter. — I henseende til skolevæsen er herredet delt i 13 kredse, af hvilke 6 har egne skolehuse, nemlig paa gaardene Bjerkreim, Vigesaa, Eigeland, Ognedal, Espeland og Maudal, det sidste sammen med gaarden af samme navn i Fossan; i 3 kredse holdes skolen i leiet lokale og i 4 paa omgang. 6 lærere samt 2 lærerinder i smaabørnskolen. Herredet eier halvparten af et legat paa kr. 1300, der af jomfru Abigael Reiner ved testament af 4 april 1826 er skjænket Helleland prestegjælds skolevæsen.

Af andre offentlige indretninger findes en gjensidig brandforsikringsforening, der er oprettet i 1858 og i 1885 forsikrede husebygninger til et beløb af kr. 265,000, samt en sparebank, stiftet i 1859, hvilken i 1886 virkede med en formue af kr. 2667 og en indskudskapital af kr. 23,208, tilhørende 74 indskydere.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 12,254, hvoraf kr. 7330 til fattigvæsenet og kr. 1787 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 11,026. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 11,473,

hvoraf kr. 7745 paa indtægt efter forholdet kr. 7,70 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 7388, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 1,006,600. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 67, svarende til 32 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen tæller 4 formænd og 12 repræsentanter. Antallet af stemmeberettigede er alene opgivet for det samlede prestegjæld, se under Helleland herred.

Ældre inddeling. Bjerkreim har altid været eget herred, hvilket indtil res. 13 okt. 1851 grundede sig paa formandskabslovens § 1, sidste punktum. I judiciel henseende dannede nemlig herredet tidligere en egen skibrede (ogsaa i middelalderen kaldet *Bjarkreims skr.*), hvortil desuden henlaa 5 gaarde af Helleland og 3 gaarde af Egersund herred (sogn) samt 1 gaard (Øvre Maudal) af Fossan herred (sogn) i Ryfylke. Det nuværende Helleland og Bjerkreim tinglag oprettedes ved res. 12 nov. 1850.

Fornlevninger. Gravhauger kjendes paa Tengesdal, Bjerkreim, Gjeidreim, Svelę, Vigesaa og Hovland i Ørsdal. Paa Bjerkreim skal der være 13 hauger, paa Gjeidreim 7, hvoraf 1 meget stor, og paa Hovland 12—13. — Fra Stenalderen har man kun et enkelt oldsagfund, men fra jernalderen temmelig mange. Paa Vinningland er fundet en guldbrakteat fra den ældre jernalder (Stav. mus.), og fra Bjerkreim og Abeland er kommet 2 større gravfund fra samme tid, begge gjorte i store, af sten byggede gravkamre, der indeholdt ubrændte lig (ogsaa i Stav. mus.). Af de sidstnævnte fund indeholdt det fra Bjerkreim et ualmindelig stort antal lerkar (mindst 10), hvoraf et af hidtil ikke andensteds truffet form, dannet som en fugl (afb. i Aarsberetn. 1882 fig. 20).

Helleland herred [143,26 km², 1305 indb.], der i middelalderen skreves *Helliland* og nu udtales Helland (Heddlann), omgives af Bjerkreim i V og N, Heskestad i Ø samt Egersund landdistrikt i S og er blandt de mindre i fogderiet, idet dets længde fra NO—SV kun udgjør ca. 17 km. og dets største bredde 13 km. Det danner hovedsognet i Helleland prestegjæld med Bjerkreim herred som annekssogn. Disse to herreder udgjør ligeledes et tinglag, Helleland og Bjerkreim, under Dalenes sorenskriveri, hvorimod hvert af dem er eget lensmandsdistrikt.

Herredets nordlige del tilhører det fjeldplateau, som i retning fra NØ mod SV og med aftagende høide stryger ned mellem Ørsdalen i N og Gyadalen med dens fortsættelse Hellelandsdalen i S. Søndenfor dette dalføre breder sig en lavere fjeldmasse, hvis forsænkninger har en mindre bestemt udpræget retning, og henimod grænsen af Egersund antager terrainet efterhaanden mere og mere den for Dalenes heistrækninger eiendommelige karakter: isolerede heipartier eller smaatoppe, adskilte ved et virvar af trange, oftest af vande eller myrer udfyldte dalstrøg. Af fjeldhøiderne er Fannafjeld (600 m.) paa nordgrænsen, mellem Gyavandet og Ørsdalsvandet, det

eneste maalte. Endvidere kan merkes det i grænsen mod Heskestad liggende Stokkefjeld, hvis lodrette stup mod Gyadalen under navn af Gyaakslen er et let kjendeligt sømerke, samt Varaasen og Urknuden; ingen af disse naar dog op over 600 m. høide. — Herredets vigtigste vasdrag kommer under navn af Gydalselven eller Storaaen ind fra det i grænsen mod Heskestad liggende, af steile fjeldvægge indesluttede Gyavand (0,70 km²) og gjennemstrømmer herredet i sydvestlig retning efter hele dets længde; 6 km. nedenfor nævnte vand modtages tilløb fra det ligeledes paa grænsen mod Heskestad liggende Teksevand (2,89 km²), hvorefter den samlede elv bugter sig stille og bred gjennem Hellelandsdalens flade bund, indtil den ved gaarden Nese deler sig i to arme, der begge kort efter træder ind i Egersund herred. Elvens længde inden herredet, regnet efter den vestligste af disse arme, er 25 km. Svaaelven, hvis største del tilhører Egersund herred, opstaar af flere bække, der har sine kilder i trakten om Urknuden i Helleland og forener sig i det paa grænsen mod Egersund liggende Nodlandsvand (2,76 km²). Endelig maa nævnes, at Tengselven (Bjerkreimsaaen) paa en strækning af et par km. i herredets sydvestlige snip danner grænsen mod Egersund. Alle større vande ligger paa grænsen mod naboherrederne og tilhører kun for en del Helleland; foruden de allerede nævnte kan merkes Heigrevandet (2,55 km²) og Grøsfjeldvandet (1,24 km²), begge i grænsen mod Heskestad. Herredets samlede areal af ferskvande er 9,17 km². — Naar undtages det nordøstlige hjørne, hvor grundfjeldet danner det faste underlag, er bergarten overalt gabbro. Drivværdige metalanvisninger findes ikke. Det dyrkbare jordsmon, der fornemmelig findes i selve hoveddalen, bestaar af en sandblandet muldjord, der hviler paa aur og tildels er temmelig skarp, tildels af god beskaffenhed. Paa heigaardene er jorden i regelen mere tung og ofte myrlændt.

Folkemængden var i 1801: 918; 1825: 1060; 1845: 1314; 1865: 1364 og 1875: 1287, hvilket sidste tal giver henimod 9 indb. pr. km². Nedgangen i det sidste tiaar skriver sig fra udvandringen, som i dette herred har været sterkere end i de fleste andre dele af amtet. Den tætteste bebyggelse findes langs elven, fra kirken en halv mils vei opover dalen; ogsaa paa den saakaldte Hetlandshei (over mod Grøsfjeldvandet) er der adskillige gaarde, ellers ligger de temmelig spredt. Herredets matrikul omfatter 55 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 487,10 (urevid. dlr. 353. ». 5), og de enkelte brug er omtrentlig af den for amtet gjennemsnitlige størrelse. Skyldalerens middelpris er for det hele tinglag (inkl. Bjerkreim) efter de i 1852—80 stedfundne salg beregnet til kr. 1818. Udskiftning har saagodtsom overalt fundet sted; kun paa nogle faa gaarde findes endnu fællesskab i udmark.

Herredets største gaard i et brug er prestegaarden Helleland, som har en skyld af mk. 17,28 og ganske god, skjønt temmelig skarp jord. Gaarden, paa hvilken for tiden (uberegnet 3 husmandspladse) avles omtr. 130 hl. korn og 180 hl. poteter og fødes

2 heste, 14 kjør og 80 faar, er af embedsgaardskommissionen foreslaaet reduceret ved salg af 2 pladse og endel af hovedbruget, som derefter vil faa et areal af 113 ha., hvoraf 16 ha. indmark, og føde 3 heste, 10 storfæ og nogle sauer. Af klokkergaarden Skjerpe, der er fraskilt prestegaarden, betales en aarlig afgift. Blandt herredets øvrige gaarde kan merkes Birkeland, 12,45, Strømstad, 12,24, Hovland, 11,45, Hogstad, store, 11,93, Berge, 12,31, Terland, 13,89, Øigrei (alm. skr. Øgreid), 16,46, tidligere udlagt til embedsgaard for sorenskriveren i Dalene, Øen, 17,68, Orrestad, 28,18, Hæstad, 32,37, Hetland, nedre, 16,63, og øvre, 19,40 (hvoraf den tidligere Hetland skibrede havde navn), Høiland, 14,45, og Røidland, 23,48, samtlige beliggende dels i det vel befolkede strøg efter hoveddalen ovenfor kirken, dels paa den ovennævnte Hetlandshei, hvortil endvidere kommer Drange, 12,17, Mygedal, 12,81, Lomeland, 14,25, og Sleveland, 15,27, de tvende sidste ved elven nedimod grænsen af Egersund herred.

Den eneste næringsvei af nogen betydning er jordbruget, der dog som regel neppe er kommen saa langt frem som i naboherredet Bjerkreim. Navnlig spiller den naturlige eng i Helleland en forholdsvis langt større rolle. Da der imidlertid lægges mere vegt paa kornproduktion, kan herredet, omend ude af stand til helt at brødføde sig af egen avl, dog nøie sig med et mindre tilskud end annekssognet. Sædarterne er de sedvanlige, rug er saagodtsom ukjendt. Fædriften er for en stor del anlagt paa opdræt, og salget af levende kvæg, navnlig faar, er formentlig af større vigtighed end salget af meieriprodukter. Derfor er ogsaa vinterfodringen ofte knap. I den allersidste tid er et meieri kommen i gang paa gaarden Røidland. Hjemmehavnene er ialmindelighed gode og antages ogsaa paa de fleste steder at være nogenlunde tilstrækkelige for besætningerne, af hvilke desuagtet en stor del, navnlig faar, sendes paa sommerbeite til Bjerkreim eller fjeldbygderne i Lister og Mandals amt. Om udsæd og kreaturhold i 1875 findes oplysning side 42 og 46. — Skoven, hvis areal er 720 ha., bestaar af birk, sparsomt opblandet med eg, rogn, ask og asp; den har i de sidste 6—8 aar, efterat gjedeholdet blev aflagt, paa sine steder (omend neppe idethele) været i fremgang, og navnlig i det midtre parti af dalen er lierne nu tæt løvdækkede. Lidt favneved sælges til Egersund, men i bygden selv bruges som brændsel næsten overalt torv, som paa de fleste gaarde findes til nødtørft, i enkelte strøg f. eks. paa Hetlandsheien endog i stor mængde. — Paa nogle gaarde drives lidt frugtavl, men forøvrigt er havevæsenet uden betydning. I de mange smaavande foregaar lidt fiskeri efter ørret, rør og aal. Laksen gaar i Hellelandselven op til gaarden Sleveland paa grænsen mod Egersund herred, og her drives om høsten lidt fiske, dog mindre end forhen. Industrielle anlæg findes ikke. Af haandverksprodukter sælges endel ljaaer til andre distrikter. Den kvindelige husflid stod, forsaavidt angaar tilvirkning af gjenstande til salg, i gamle dage høiere end nu; dog afhændes endnu ikke ubetydeligt af strikkede trøier og

strømper (spød) dels paa markederne i Stavanger, dels til opkjøbere fra Østlandet. I vintertiden deltager tildels ogsaa mændene i strikningsarbeidet. Bygden har for tiden (1888) ingen handelsmand.

Herredet gjennemskjæres af den vestlandske hovedvei, som kommer ind fra Heskestad ved Helleren og lidt nedenfor kirken deler sig i to grene, hvoraf den nedre fører om Egersund over Jæderen, den øvre til Bjerkreim. Den største del af denne vei er oparbeidet for ca. 50 aar siden (jfr. res. 23 april 1839); tidligere kom veien nordenom Teksevandet og førte fra kirken over Tengesdal til Gjermestad uden at berøre Egersund, hvortil der kun førte en maadelig ridevei. Veien til Bjerkreim, den saakaldte gamle postvei, er omlagt som chaussée i 1865—66. Længden fra Heskestad til Egersund herreds grænse er 15,6 km. og fra veidelet til grænsen af Bjerkreim 3,6 km., tilsammen 19,2 km. Blandt bygdeveiene, hvis samlede længde er 25 km., merkes den i 1847 oparbeidede vei over Hetlandsheien, der forbinder herredet med hovedveien fra Heskestad til Sogndal. Af rideveie haves kun 4 à 5 km. Skydsstation paa Svaalestad og postaabneri, oprettet i 1867, paa Hogstad.

Af offentlige indretninger merkes Helleland hovedkirke, en tømret langkirke med taarn, der er indviet 1832, eies af kommunen og ligger paa prestegaardens grund, ca. 100 m. fra husene. Den har ingen formue, men oppebærer kr. 41,87 aarlig i landskyld. — I henseende til skolevæsen er herredet delt i 10 kredse med 4 lærere og skolehuse paa Bruland eller Store Hogstad, Hæstad, Hetland samt klokkergaarden Skjerpe under prestegaarden. 6 kredse har omgangsskole. Skolevæsenet eier halvparten af jomfru Reiners legat paa kr. 1300 (jfr. side 207).

I herredet findes en privat brandforsikringsforening, hvis plan er approberet 27 febr. 1861, og hvis samlede forsikringssum for huse ved udgangen af 1885 var kr. 181,680.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 5672, hvoraf kr. 2336 til fattigvæsenet og kr. 2265 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 4502. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 5477, hvoraf kr. 4382 paa indtægt efter forholdet kr. 9,66 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 2820, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 475,210. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 46, svarende til 35 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter. Sammen med Bjerkreim anneks havde herredet i 1882 167 og i 1885 215 stemmeberettigede.

Ældre inddeling. Helleland sogn har altid udgjort et eget herred. Før 1851 grundede dette sig paa formandskabslovens § 1, sidste punktum. Efterat den nuværende tinglagsordning var fastsat ved res. 12 nov. 1850, fik herredet ved res. 13 okt. 1851 tilladelse til fremdeles at have sit eget formandskab. Forinden den nævnte resolution af 1850 hørte herredet (sognet), bortseet fra 5 gaarde i det sydvestlige hjørne, hvilke

laa under Bjerkreim skibrede, til Hetland skibrede, som tillige omfattede Heskestad samt 8 gaarde af Sogndal herred.

Fornlevninger. Gravhauger omtales paa prestegaarden, Øvre Hetland, Tveide og Øigrei (paa det sidste sted 4 store hauger i udmarken). Kun meget faa oldsagfund vides at være fremkomne, deraf intet fra stenalderen. Paa Svaalestad er i jorden (ikke i grav) fundet 3 svære sammenheftede betalingsringe af guld, fra den ældre jernalder, af vegt tilsammen 79 gr. (univ. saml.). Fra Orrestad indkom i 1867 til universitetets oldsagsamling en stor helle med runeskrift, som længe havde ligget i et fjøsgulv der paa gaarden, sandsynligvis en gravsten fra kristelig tid. Indskriften er saa medtagen af slid, at det ikke hidtil har været muligt at læse den med sikkerhed.

Egersund herred [207,57 km², 2850 indb.] strækker sig med en længde af omtrent 22 km. og en bredde af 10 à 11 km. langs kysten mellem Sogndal herred i SØ og Ogne herred i NV og begrænses mod NØ af Heskestad, Helleland og Bjerkreim. Af arealet bestaar 23,41 km² af øer i havet, blandt hvilke den betydelige Egerø (20,35 km²) og den mindre Midbrødø (1,28 km²), resten smaaholmer og skjær. Inden herredets omraade ligger Egersund ladested, der sammen med herredet udgjør Egersund prestegjælds hovedsogn, hvilket igjen med Ogne anneks danner Egersund lensmandsdistrikt og tinglag under Dalenes sorenskriveri. Om herredets navn se side 96.

Herredet danner et sterkt kuperet landskab, oversaaet med nøgne, klumpformede bjergknauser og gjennemskaaret af en mængde uregelmæssige, som oftest af vande eller myrer opfyldte smaadale. Fjeldtoppene er i regelen temmelig bratte, men af ringe høide; nævnes kan Mongsfjeld eller Kvikfjeld i grænsen mod Sogndal, Beringsfjeld i S og Nakkaasen i N for Egersund, Varberg ved Helvig, Moifjeld i grænsen mod Ogne samt endelig Kompasfjeld (108 m.) paa Egerøen, herredets eneste maalte høide. — Af herredets vasdrag merkes Hellelands- eller Egersundselven (i gammel tid, som det synes, kaldet *Eik*), som kommer ind med sydlig retning fra Helleland i to grene, af hvilke den østlige har den største vandmasse og danner et par mindre vande, hvoriblandt Øigreivand (0,57 km²), medens den vestlige udenfor flomtiderne næsten ganske forsvinder mellem elveleiets klippeblokke; begge grene forener sig lidt ovenfor Slettebøvandet (0,57 km²), som elven igjen forlader med to arme, der omslutter den saakaldte Hafsø og begge falder ud i den lille Egersundsvaag. Længde inden herredet ca. 8 km. Lidt vestenfor denne elv kommer Tengselven stille og bred ned fra Bjerkreim, gaar gjennem Fotlandsvandet (1,10 km²), faar derpaa et stridere løb, danner ved gaarden Tengs et større fossefald og løber ud i Egersundet. Herredets sydøstlige del gjennemstrømmes af Svaaelven (*Sváfa*), som løber ud af det paa grænsen mod Helleland liggende Nodlandsvand (2,76 km²) og gaar i

sydvestlig retning, dannende en række smaavande, Livandet (1,20 km²), Kydlandsvandet (0,75 km²) m. fl., ud i Naalevigen; længde inden herredet 10 km. De største af herredets mange smaavande er her nævnte; dets samlede af ferskvand dækkede areal udgjør 12,66 km². — Udenfor den bratte kyst ligger den store Egerø, adskilt fra fastlandet ved et 10 km. langt sund, det egentlige Egersund, fra hvis sydlige eller østlige del en ganske liden vaag skjærer ind mod Ø og danner ladestedets egentlige havn. Indseilingen til denne kan foregaa paa begge sider af øen. Det nordre eller vestre løb var paa det trangeste sted, ved Nysund, tidligere saa grundt, at det alene kunde passeres af baade og mindre fartøier, men blev i aarene 1852—53 samt 1866 oprenset til en dybde af 14 fod. Paa sydsiden af Egerøen gaar der ind en 1½ km. bred og 4 km. lang bugt, Lundevigen, som deler øen i to, kun ved et smalt og lavt eid forbundne dele. Saavel i denne bugt som paa begge sider af Egersundet og i sundet mellem Egerøen og den vestenfor liggende Midbrødø findes adskillige havne og ankerpladse, saasom Løiningsvaag, Sprangbugten, Rausvaag, Midbrødvaag og Geisbelgen. Østenfor Egersundet er der i fastlandet et par mindre indskjæringer, Naalevigen*) og Djupvaag eller Mong, hvor der ligeledes findes ankerpladse. — Bergarten er overalt gabbro (norit), hvori der paa flere steder forekommer store mængder af titanjernsten, snart ganske ren udskilt i større klumper, snart rigt indsprængt i berget. De betydeligste af disse forekomster findes i herredets østligste del langs den saakaldte »St. Olafs vei« **). Den dyrkbare mark er af ringe udstrækning, og jordsmonnet bestaar fordetmeste enten af temmelig skarp sand- eller grusjord eller af dyb og tung muldjord og myr. Paa nordsiden af Egerøen findes paa et par gaarde ler med en fin laglagt mergel, indeholdende ca. 11 % kulsur kalk.

Folkemængden var i 1801: 1071; 1825: 1648; 1845: 2062; 1865: 2541 og 1875: 2719. Indvaanertallet har saaledes været i temmelig sterk tilvekst, og herredet er, med gjennemsnitlig 13 indb. pr. km², det tættest befolkede i Dalene. Den bedste bebyggelse findes paa Egerøen, som i 1875 havde 769 beboere i 126 huse, hvilket giver 37 indb. pr. km², fremdeles langs kysten fra

*) Udtales »Naalauviga« d. e. Naaløievigen, et navn, som den formodentlig har faaet paa grund af den trange og vanskelige indseiling.

**) En eiendommelig rendeformet forbybning i fjeldet, dannet af en grønstensgang (diabas), der har forholdsvis let for at forvitre og derfor er dækket af et frugtbart jordsmon. Gangen tegner sig som en grønklædt stribe, der med en bredde af 20—30 m. og i en længde af mindst 15 km. stryger hen over de nøgne noritfjelde, bakke op og bakke ned, i ret linje fra omegnen af Egersund mod SØ langt ind i Sogndal. Sagnet vil imidlertid vide, at Hellig-Olaf engang i en snarvending for at undgaa sine fiender seilede med sin skude overland fra Egersund østover, og kjølen satte da under den vilde fart en vældig fure i fjeldet, som deraf fik navnet »St. Olafs vei«.

ladestedet sydover »Neset« til Mong, hvor der er et helt lidet fiskerleie af smaabrug, som tidligere tildels har henhørt under gaardene Birkeland og Gyland i Sogndal. Ogsaa i herredets nordvestlige del, i dalen ved Helvig, ligger en ganske tæt grænd (»Fjordungen«). Efter matrikulen findes der ialt 61 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 649,62 (urevid. dlr. 389. 4. 21). Eiendommene er overmaade sterkt udstykkede, og de enkelte brugs gjennemsnitlige matrikulskyld er betydelig lavere end i noget andet herred i amtet; navnlig i ladestedets nærmeste omegn findes en stor mængde smaalapper af brug. Den midlere salgspris pr. skylddaler i 1852—80 er for Egersund tinglag (inkl. Ogne) beregnet til kr. 2483. Jordfællesskabet er i dette herred mere udbredt end i noget andet distrikt af Stavanger amt, og endnu i 1885 antog man, at omtrent $^3/_4$ af samtlige eiendomme, regnet efter matrikulskylden, laa i fællesskab ikke blot i udmark, men ogsaa i indmark. I de sidste aar er imidlertid udskiftningsarbeidet kommet i god gang.

Herredets største gaard i et brug er prestegaarden Husebø, beliggende straks ovenfor ladestedet, med skyld mk. 16,21 og omtrent 16 ha. indmark, hvoraf presterne i de sidste 20 à 30 aar dog kun har brugt en ganske liden del til en besætning af 3 à 4 kjør, medens resten er bleven bortforpagtet paa aaremaal i mindre parceller til indvaanere af ladestedet. Gaarden, hvortil hører en husmandsplads og et lidet laksefiske i Bruvigen, lidt søndenfor ladestedet, er bleven befaret af embedsgaardskommissionen, som har foreslaaet den adskillig reduceret. — Foruden prestegaarden kan i ladestedets nærmeste omegn merkes Aarstad, 45,23, paa hvis grund den største del af ladestedet er anlagt, Veshovde, 12,68, Mjølhus (alm. skr. Melhus), 12,18, Slettebø, 27,53, Eide (alm. skr. Eie), 21,20, og Hafsøen, 13,01, samtlige sterkt udstykkede. Længere mod S ligger Skaare, 11,55, Puntevold (alm. skr. Puntervold), 13,51, Halleland (udtales Hadland), 16,24, Aase, 25,35, Nodland, 13,06, Svaanes, 16,72, og Stapnes, 11,97, de tre sidste paa »Neset«, hvorimod Tengs, 15,82, Fotland, 10,79, Eige, store, 12,75, Heigrestad, 11,49, og Helvig, 32,63, den sidste i mange brug, hører til herredets nordlige og vestlige del. Endelig kan paa Egerøen merkes Ystebrød (d. e. ytterste Brød, alm. skr. Østerbrød), 11,52, Midbrød, 15,13, Segleim, 20,94, Skadberg, 20,64, Myglebostad, 22,55, Leidland, 18,22, Hovland, 25,47, Sæstad, 11,93, og Løining, 12,02.

Af herredets næringsveie staar jordbruget paa et lavt trin, dels paa grund af de indskrænkede og ofte tungvindt beliggende arealer, dels formedelst det udbredte jordfællesskab, dels endelig fordi en stor del af befolkningen, navnlig paa Egerøen, henter sit væsentlige underhold fra søen. Agerbrugsarbeiderne udføres i ikke liden udstrækning alene med haandredskaber. Brugsmaaderne er i regelen temmelig forældede, og gaardsdriften overlades hyppig til kvinderne, medens mændene er paa søen. Kun enkelte eiendomme drives nogenlunde rationelt. Havre og poteter avles dog omtrent for behovet,

hvorimod byg dyrkes lidet og rug næsten ikke. Kvægstellet ligger nede og giver en tarvelig afkastning. Lidt melkesalg foregaar dog til ladestedet. Om udsæd og kreaturhold findes oplysning side 42 og 46. Da hjemmehavnene er smaa og mindre gode, drives faarene til sommerbeite i Bjerkreim og Siredalen. — Af fiskerierne er det paa forsommeren faldende makrelfiske, hvori der fra distriktet deltager omtrent 70 skjøiter, det vigtigste. Etablissementer for nedlægning i is findes, foruden i ladestedet, endvidere i Helvig og Naalevig, fra hvilke sidstnævnte steder makrellen bringes til byen for at eksporteres derfra. Hummerfangst drives langs den hele kyst, hvor der ogsaa foregaar et ikke ubetydeligt fiske efter torsk, flyndre, kolje, mort m. m., der for en større del afsættes i ladestedet. Laks fiskes hovedsagelig i Tengselven, tildels ogsaa i Egersundselvens nordre udløb (Eideelven) og i søen. Om udbyttet af de forskjellige fiskerier mangler dog paalidelige opgaver. — Skibsfarten giver megen indtægt, idet en stor del af den yngre mandlige befolkning i nogen tid er ude som sømænd. Der findes ogsaa mange faste lodse, og adskillige farer som kjendtmænd paa dampskibene langs kysten. Ved siden heraf drives ogsaa noget skibsrederi; i 1885 opgives saaledes 7 fartøier med en drægtighed af 3392 ton hjemmehørende i herredet, men et betragteligt antal parter i disse skibe er dog vistnok paa udenbygdsboendes hænder. — Skovbruget har ingen betydning. Lidt løvtrær findes paa enkelte gaarde, f. eks. i Tengsdalen, men tilsammen kun 193 ha. og ikke paa langt nær tilstrækkeligt for behovet; som brændsel bruges derfor næsten udelukkende torv, tildels ogsaa stenkul, der kjøbes fra ladestedet. De største og bedste torvmyrer er ved Slettebø, Kjelland og Gjermestad. — Derimod har bergverksdrift til sine tider været af vigtighed. Allerede i den sidste halvdel af forrige aarhundrede havde ifølge *Kraft* Moss jernverk flere gruber i det rige titanjernfelt i herredets østlige del, hvilke ligeindtil den senere tid har været holdte under frist. Angaaende den omkring 1860 paabegyndte grubedrift paa gaardene Koldal, Hegdal og Kydland henvises til side 64. Malmgangen kan i dette strøg forfølges i en længde af omtrent $^3/_4$ norsk mil, men dens mægtighed er meget varierende. Specielt skal anvisningerne paa gaarden Kydlands eiendom være af en overordentlig stor mægtighed og brydningen af malmen overmaade billig. — Af fabrikanlæg er det i 1862 i nærheden af ladestedet anlagte Eide potteri, som tilvirker brunt stentøi og i 1885 beskjæftigede 24 arbeidere, det vigtigste. Fotlands uldspinderi, anlagt 1875 paa gaarden Fotland ved Tengselven ca. 5 km. nordenfor ladestedet, sysselsætter 16 arbeidere, hvorimod den i 1855 oprettede Egersunds krudtfabrik ved Lygre, 4 km. søndenfor byen, kun arbeider med 4 mand. Dette verk er to gange sprunget i luften. — Binæringer af betydning findes ikke. Husfliden er ikke stor og neppe tilstrækkelig for herredets forsyning. Lidt isskur foregaar om vinteren, væsentlig dog alene til forsyning af makreletablissementerne. Ved udgangen af 1885 havde herredet 2 landhandlere, i 1887 kun 1.

Af kommunikationsmidler maa først og fremst nævnes Jæder-banen, der udgaar fra ladestedet og gjennemskjærer herredets nordlige del i en længde af ca. 12 km. til grænsen af Ogne. Efterat have passeret Launessundet (Tengselvens udløb) paa store fyldninger og en 22 m. lang jernbro, følger den paa en længere strækning sundet mellem Egerøen og fastlandet og snor sig med skarpe krumninger og i tildels betydelige sprængninger frem gjennem et sterkt kuperet terrain. Foruden i Egersund er der station paa Helvig, 9 km. fra ladestedet og 67 km. fra Stavanger. Den nedre gren af den vestlandske hovedvei kommer ind fra Helleland og passerer gjennem herredet i en stor bue, idet den først følger Hellelandselvens dalføre i sydlig retning indtil Hestevadbroen over Eideelven og derpaa bøier mod NV over Tengs og Gjermestad. Længde inden herredet 18 km. foruden en afstikker paa vel 1 km. fra Hestevadbroen ned til Egersund. Stykket mellem ladestedet og broen over Tengselven er i 1871—72 omlagt som chaussée; den øvrige del af veien skriver sig omtrent fra aaret 1840 og er vestenfor Tengs meget bakket. Før sidstnævnte aar tog postveien fra Gjermestad over Eige og Tengesdal direkte til Helleland kirke uden at berøre ladestedet, som alene ved en maadelig ridevei stod i forbindelse med hovedveien. Af bygdeveiene, hvis samlede længde er 23 km., kan merkes den, som fører langs Lygrefjorden sydover til Svaanes, hvilken for tiden er under omlægning til hovedvei og skal fortsættes til Sogndal. Offentlige rideveie findes ikke, men vel endel gaardsveie. Fast skydsstation i ladestedet, tilsigelsesstation paa Heigrestad. Posten besørgedes tidligere alene ved ekspeditionen i ladestedet; siden 1885 er der imidlertid postaabneri paa Helvig jernbanestation. Telegrafstation er derimod kun i byen. Den engelske telegrafkabel (jfr. side 77) kommer iland paa Hesnes, ca. 4 km. søndenfor ladestedet. Om herredets havne og ankerpladse se ovenfor. Det hører til Egersund lodsoldermandskab og har 2 lodsstationer, Egersund og Midbrød. Til veiledning for de søfarende findes 3 fyre (jfr. side 75), nemlig 1) Vibberodden, fast ledfyr af 5te orden paa vestsiden af det søndre indløb til Egersund, tændt 1855, 22 m. o. h., synsvidde 9 kvartmil, 2) Egerø paa sydsiden af Midbrødøen, fast kystfyr af 1ste orden, anbragt i et konisk taarn af støbte jernplader, 46½ m. o. h., synsvidde 20 kvartmil, tændt 1854, 3) Grundsundholmen, fast ledfyr af 5te orden paa sydsiden af det vestre indløb til Egersund, tændt 1855.

Herredets kirke, der er hovedkirke i Egersund prestegjæld, er beliggende i ladestedet og omtalt side 98. — I henseende til skolevæsen er distriktet fra nytaar 1888 delt i 16 kredse med 7 lærere og skolehuse paa Midbrød, Myglebostad, Sæstad, Helvig, Heigrestad, Eide, Skaare, Halleland, Stapnes og Mong. 2 kredse har omgangsskole.

Af andre offentlige indretninger bør nævnes Egersund landsogns sparebank paa Aarstad, der er oprettet i 1856 og i 1886 virkede med en kapital af kr. 356,173, hvoraf kr. 43,221 var bankens for-

mue, resten, kr. 312,952, indskud paa 973 sparebankbøger, samt en i 1863 approberet brandassuranceforening, hvis forsikringssum for huse ved udgangen af 1885 var kr. 192,500.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 14,086, hvoraf kr. 5767 til fattigvæsenet og kr. 3377 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 11,570. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 12,981, hvoraf kr. 7724 paa indtægt efter forholdet kr. 4,24 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kun kr. 324, i hvilket beløb dog ligesaalidt de resterende bidrag til Jæder-banen (kr. 4200) som kommunekassens laan af kirkekassen er medregnet. Skatteydernes samlede formue blev ved ligningen for 1886 ansat til kr. 1,441,000. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 87, svarende til 31 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 4 formænd og 12 repræsentanter. Om antallet af stemmeberettigede haves kun opgave for det hele prestegjæld, se side 100.

Ældre inddeling. I judiciel henseende dannede Egersund hovedsogn tidligere, indtil res. 12 nov. 1850, et eget, Egersund tinglag (formodentlig allerede i middelalderen kaldet *Eikundarsunds skipreiða*); tre gaarde i sognets nordlige del hørte dog til Bjerkreims og ti gaarde i Fjordungsbygden til Valle tinglag. I 1838 sees Egersund og Ogne at have været repræsenteret i amtsformandskabet af samme ordfører; fra og med 1839 har derimod begge disse sogne havt hvert sit formandskab. Ved res. 12 decbr. 1868 blev dele af gaardene Birkeland og Gyland saavel i geistlig som i verdslig henseende henlagte fra Sogndal til Egersund.

Fornlevninger og historiske notitser. Her er eller har været en mængde gravhauger og adskillige bautastene, særlig paa Egerøen, hvor saadanne nævnes paa Ystebrød, Midbrød, Segleim, Skadberg, Myglebostad og Løining, og paa fastlandet paa Aarstad, Slettebø, Store Eige, Heigrestad og Buerskog. Ikke faa oldsagfund haves herfra. Fra stenalderen er bl. a. truffet spor til et flintverksted paa Skadberg paa Egerøen. Blandt fundene fra jernalderen er uden sammenligning det merkeligste det store myntfund, som i 1836 blev gjort paa Aarstad, et af de betydeligste fund af dette slags, som kjendes i Norge*). Under en stor sten i en ur fandtes her, foruden en rund sølvspænde, nogle fragmenter af sølvsmykker og en guldbrakteat fra den ældre jernalder, over 1600 sølvmynter fra det 9de—11te aarhundrede, alle udenlandske, af de myntsorter, som maa have været i omløb her i landet omtrent i Olaf den helliges tid (fundet kan ikke være kommet i jorden ret længe efter 1030). Størstedelen af mynterne var engelske (de fleste tilhørende kongerne Aethelred II og Knut den mægtige); desuden var der en hel del tydske (fra Ottonernes, Henrik II's og Konrad II's tid) og enkelte irske, franske, danske, svenske, bøhmiske og arabiske, men ikke en eneste norsk. Fundets vægt var omtr. 2200 gr.; den største del af det er nu i universitetets myntkabinet.

Paa Veshovde i SØ for Egersund by findes paa en bergtop levninger af en gammel bygdeborg, hvorfra er en vid udsigt over havet.

I musæet i Bergen bevares et stykke af en runesten fra kristelig tid, der fandtes i Egersund efter byens brand i 1842. Den levnede del af

*) Udførlig beskrevet af prof. C. A. Holmboe i to latinske universitetsprogrammer af 1836 og 1837, hvoraf en noget forkortet norsk oversættelse findes i tidsskriftet Urda, 1ste bind, side 329—368.

indskriften er en stump af en almindelig gravskrift: . . . STAINA ÞISA HAFTIR . . . (. . . disse stene efter . . .).

Eikundarsund omtales, som allerede side 105 bemerket, oftere i kongesagaerne fra middelalderen som en jevnlig benyttet havn. Forøvrigt nævnes i anledning af de under Sogndal herred omtalte sammenstød mellem birkebeinerne og baglerne ved Dalenes kyst i 1207 *Sváfuvík* (den bugt, hvori Naalevig havn findes, og hvori Svaaelven har sit udløb; der blev birkebeinerne dengang jagede iland).

Ogne herred [107,57 km², 1205 indb.] er det nordligste af Dalenes kystherreder og grænser mod NV til Haa, mod N til Time, mod Ø til Bjerkreim, mod SØ til Egersund herred og mod SV til havet. Dets længde fra NV til SØ er omtrent 11 km., medens bredden varierer mellem 8 og 15 km. Fladeindholdet bestaar saagodtsom udelukkende af fastland, da der udenfor kysten kun ligger nogle smaa holmer med et samlet areal af 0,29 km². Det er anneksogn under Egersund hovedsogn, sammen med hvilket det danner Egersund tinglag under Dalenes sorenskriveri samt Egersund lensmandsdistrikt.

Den sydlige og største del af herredet falder inden det sydvestlige afhæng af Dalenes heie (s. 12), som her gaar lige ud mod havet og danner et af utallige smaadale og slugter sønderskaaret klippeland med lave og oftest afrundede, men golde og af en mængde rullestene dækkede bergknauser. Enkelte af disse, saasom Bjørndalsniba i grænsen mod Bjerkreim, Grønaasen i N for Ogne kirke samt Skansfjeld eller Beinskind (156 m.) henimod grænsen af Egersund, har betydning som merker for søfarende og fiskere. Mod N sænker heiene sig til et myrlændt bakkeplateau, der fortsættes gjennem det indre af Haa herred, hvorimod sognets vestligste udkant er ganske flad og tilhører Jæderens sletteland. — Det vigtigste vasdrag er Ogne-elven (*Ogna*), som kommer ind fra Bjerkreim og løber i sydvestlig retning forbi Ogne kirke ud i havet. Dens længde inden herredet er 7 à 8 km.; kort før sit udløb optager elven den fra N kommende Helgaa. Fuglestadelven har ligeledes sit udspring i Bjerkreim og danner umiddelbart før sit udløb i Ognebugten herredets største vand, Bjorvandet (Bruvandet) (0,97 km²). Kvasseimelven danner for den største del grænsen mod Haa. Det samlede areal af vande og tjern er 3,78 km². — Herredets 16 km. lange kyst er i den sydlige del bjergrig med mange smaaholmer og skjær. Her findes ankerpladse indenfor Vatnemoholmene med 4 til 8 favne vand samt i Sirevaag, en liden bugt med 4—5 favne vand lidt søndenfor Ogneelvens udløb, den sidste havn, inden man søndenfra naar Jæderens ubeskyttede kyst. Nordenfor Sirevaag bøier kysten ind og danner den aabne og grunde Ognebugt. — Bergarten er forstørstedelen gabbro (labrador), i det nordlige parti grundfjeld. Paa fastlandet mellem Ognebugten og grænsen mod Haa

træder fast berg ikke i dagen, og terrainet bestaar af løse afleiringer med store, dyrkbare vidder af sandjord og lersand. Kysten er her paa en vid strækning langs Ognebugtens nordlige strand dækket af flyvesand (Kvalbein- og Brusanden), som i de senere aar har truet de nærmeste gaarde med ødelæggelse, men nu fordetmeste er dæmpet ved beplantning. Ogsaa paa bugtens sydlige side, ved Ogneelvens udløb, kiler et lidet flyvesandsfelt sig ind mellem bergknauserne, og de indenforliggende gaarde Ogne og Lintjørn har udstrakte sandjordsletter med betydelige leier af en skjælsand, der skal holde 50—60 % kulsur kalk, og hvoraf store mængder forsendes med jernbanen nordover Jæderen for at benyttes som jordforbedringsmiddel. Forøvrigt er de dyrkbare arealer i denne del af herredet temmelig indskrænkede og jordbunden hovedsagelig grus- eller myrjord.

Den hjemmehørende folkemængde var i 1801: 485; 1825: 661; 1845: 825; 1865: 954 og 1875: 1111, hvilket overhovedet giver omtrent 10 indb. pr. km². Befolkningstætheden svarer saaledes nogenlunde til den for amtets sydlige fogderi gjennemsnitlige. Bebyggelsen holder sig mest langs kysten, særlig i den søndre og nordvestre del; i det indre findes kun spredte heigaarde. Herredets matrikul omfatter ialt 25 numere (gaarde) med en samlet skyld af mk. 252,40 (urevid. dlr. 154. 4. 19). Eiendommene er i den sidste menneskealder blevne sterkt udstykkede, og der findes et forholdsvis stort antal smaabrug. Den i 1852—80 gjennemsnitlige salgspris pr. skylddaler er for tinglaget beregnet til kr. 2483 (jfr. s. 214). Af jordfællesskab findes nu lidet eller intet tilbage.

Herredets største gaarde (med over 10 mk. skyld) er Vatnemo, 18,41, Ogne, 33,06, en af fogderiets betydeligere gaarde, om hvis eiere der er meddelt nærmere oplysning nedenfor, Lintjørn, 11,84, Bø, 11,40, Fuglestad, 19,55, Stokkeland, 12,22, Sandve, 10,19, Fristad, 19,59, Kvasseim, 19,58, og Kvalbein (udtales Kvellbei), 13,55. De fem sidstnævnte ligger i herredets vestligste del paa Jæderens flade land.

Paa gaarden Ognes grund ligger det lille strandsted Sirevaag ved den ovenfor nævnte bugt af samme navn. Her boede i 1875 118 mennesker i 16 huse.

Hovednæringsveien er jordbrug, som i den nordvestlige fladbygd drives med flid og dygtighed. Kornavlen er her temmelig betydelig, ligesom der ogsaa findes ganske store vidder af kunstig eng, som holdes i kraftig stand ved jevnlig gjødsling med den af havet i mængde opskyllede tang. I de øvrige dele af herredet ligger jordbruget mere tilbage, og idethele kan distriktet neppe mere end omtrent brødføde sig af egen avl. Fædriften er i fremgang, og enkelte gaardbrugere har endog særdeles velstelte besætninger, men ialmindelighed lader kreaturskjøtselen adskilligt tilbage at ønske, og fodringen er tildels meget knap. De vigtigste salgsgjenstande er levende kvæg, faar og storfæ, til slagt. Forsaavidt angaar udsæd og kreaturhold henvises til side 42 og 46. Havnegangene er, naar man undtager endel gaarde i herredets øvre del, meget indskrænkede,

og faarene maa sendes til sommergræsning i andre bygder. — Skov findes ikke. Derimod har herredet gode torvmyrer, som i regelen ogsaa vil være tilstrækkelige for behovet, navnlig naar de, saaledes som man nu tildels er begyndt med, undergives en mere rationel behandling. Paa de dæmpede partier af Ognesanden er der i de sidste 5 aar bleven udplantet aarlig nogle tusinde naaletrær, ligesom man ogsaa paa flere andre gaarde er begyndt med mindre skovplantninger. Fiskeri drives hovedsagelig efter makrel, hummer og laks. Navnlig er Ogneelven i forhold til sin størrelse en af landets rigeste lakselve, og i 1880 blev værdien af den aarlig fangede laks opgivet til ca. kr. 2200, hvoraf kr. 600 faldt paa fangsten i selve elven og kr. 1600 paa fisket udenfor dens udløb. I de sidste aar har imidlertid udbyttet, hvoraf den væsentligste andel falder paa Ogne gaard, været betydelig større. Til opsyn med laksefisket er i 1883 stiftet en fiskeriforening, approberet ved res. 29 januar 1884. Vatnemoholmene er en af amtets hummerhavne, og her findes derhos ishus til nedlægning af makrel og laks. Ogsaa det daglige fiske efter torsk, flyndre m. m. til forsyning af Egersund og tildels Stavanger afgiver en vigtig indtægtskilde for en stor del af kystbefolkningen. I Helgaavandet, hvor der i fortiden foregik et rigt ørretfiske, har man i 1884 udsat sikyngel. — De øvrige næringsveie er af mindre vigtighed. Skibsfartens betydning indskrænker sig væsentlig til, at den giver lidt bifortjeneste ved lodsning. Bergverks- eller fabrikdrift finder ikke sted. Et tidligere teglverk paa Hylland har nu i mange aar været nedlagt. Husfliden staar ikke saa høit som i de egentlige Jæder-bygder; i fjeldbygden, hvor faareholdet er størst, tilvirkes dog endel strikkede og vævede uldsager tilsalg. Brænding af tangaske giver paa enkelte gaarde nogen biindtægt. Distriktet havde i 1887 3 landhandlere.

Jæder-banen gjennemskjærer herredet fra grænsen af Egersund herred til grænsen af Haa i en længde af 11,5 km. Paa en længere strækning rundt Ognebugten gaar linjen i umiddelbar nærhed af havet, og flyvesandet var her i begyndelsen, inden det blev dæmpet ved plantning, meget generende for driften. Station ved Ogne (59 km. fra Stavanger, 17 km. fra Egersund), hvor der tillige er telegrafstation, og hvorhen ogsaa det i 1861 oprettede postaabneri nu er henlagt; et par dage om ugen stoppes ogsaa ved Vatnemo, Sirevaag og Vaule bro. Den jæderske hovedvei kommer ligeledes ind fra Egersund og gaar til Haa med en længde inden herredet af 12 km. Den er en gammel, i 1838 anlagt, grusvei og tildels meget bakket. Skydsstation paa pladsen Kvienes under gaarden Ogne. Af bygdeveie findes kun en liden stump paa 3 km. fra hovedveien ved Brusanden op til Fuglestad; forresten kun maadelige gaardsveie og fodstier. Samfærdselen paa søen vanskeliggjøres ved det forstørstedelen aabne og ganske ubeskyttede farvand. Herredets tvende havne, Vatnemoholmene og Sirevaag, er ovenfor nævnte. Paa begge steder findes lodsstationer, henhørende under Egersunds oldermandskab. Noget fyr findes ikke inden herredet. Derimod har der

indenfor det paa nordsiden af Ognebugten liggende farlige skjær Raunen, hvor der ikke sjelden indtræffer strandinger, siden 1855 været en redningsstation med raketapparat paa gaarden Kvalbein.

Ogne annekskirke er en gammel graastensbygning fra middelalderen med hjørner samt dør- og vindusindfatninger af klæbersten, oprindelig med aflang-firkantet form. I 1596 blev den restaureret med nyt loft og sidevinduer, og i 1839 tilbyggedes taarn og kor af træ, efterat den østre væg, hvori fandtes to spidsbuede vinduer, var borttaget. Det gamle vestportal, ornamenteret med søiler og bladkapitæler i engelsk spidsbuet stil fra det 13de aarhundrede, er endnu bevaret. Kirken, der siden sidstnævnte aar eies af menigheden, ligger paa gaarden Ognes grund, 19 km. fra prestegaarden ved Egersund. Den er tvende gange i begyndelsen af indeværende aarhundrede, nemlig i 1814 (eller 1815) og 1819, rammet af lynild uden dog at lide synderlig skade. — I henseende til skolevæsen er herredet fra nytaar 1888 delt i 5 kredse med 3 lærere og skolehuse paa Vatnemoholmene, Ogne, Kvalbein og Fuglestad, medens 1 kreds, omfattende nogle heigaarde, har omgangsskole.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 4427, hvoraf kr. 2109 til fattigvæsenet og kr. 1475 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 4171. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 4315, hvoraf kr. 2090 paa indtægt efter forholdet kr. 10,00 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 1940, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 385,600. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 46, svarende til 38 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen tæller 3 formænd og 9 repræsentanter. Med hensyn til antallet af stemmeberettigede se under Egersund ladested, side 100.

Ældre inddeling. I judiciel henseende hørte Ogne sogn (herred) tidligere til Valle tinglag (i middelalderen *Vallar skipreiða*, benævnt efter gaarden Vold i Varhaug sogn), som derhos omfattede 10 gaarde i Egersund sogn og den største del af Varhaug sogn af Haa prestegjæld. Ved res. 12 nov. 1850 besluttedes sognet henlagt til Egersund tinglag, hvilket dog først blev gjennemført ved res. 23 jan. 1869, efterat Dalenes sorenskriveri var oprettet fra begyndelsen af samme aar. Imidlertid vedblev sognet at høre under Haa lensmandsdistrikt, indtil den gamle lensmand John Johnsen Haar afgik ved døden i 1880 efterat have indehavt sin bestilling i 63 aar (han var nemlig ansat 1817). I formandskabsinstitutionens allerførste aar havde Ogne fælles herredsstyrelse med Egersunds landdistrikt; siden 1839 har det været eget herred.

Fornlevninger m. v. Nogle gravhauger findes paa Ogne og Hylland, en stor haug paa Kvalbein og en mængde hauger paa begge sider af elven paa Kvasseim, dels nede i stranden, dels paa bakken ovenfor. Efter et kart af I. Anda var der paa denne gaard for faa aar siden 68 hauger søndenfor elven og ligesaa mange nordenfor. Blandt de her gjorte oldsagfund er for stenalderens vedkommende at merke verkstedfund fra Ognesanden og fra Sirevaag samt et myrfund af flintsager fra Ogne (en dolk, en spydspids og to halvmaaneformede skrabere, bevarede dels i Bergens, dels i Stavanger musæum). Fra den ældre jernalder kan

merkes en ualmindelig svær glat fingerring af sølvblandet guld, veiende 28 gr., funden i en lerurne paa Ogne, udentvil i en gravhaug (univ. saml.), og to større gravfund, begge fra kvindegrave, fra Bø, i Stav. musæum (det ene af disse fund indeholder bl. a. en usedvanlig mængde perler af glas og rav, over 300). I gaarden Lintjørns udmark ligger en fjeldknaus, Borgaasen, der, som navnet antyder, synes at have været befæstet. Den er saagodtsom ubestigelig paa 3 sider, og paa den 4de side skal man endnu se spor af en meget tyk murvold, der har sperret adgangen til denne hovedsagelig af naturen dannede borg.

Gaarden Ogne med Hetland og flere andre gaarde paa Jæderen blev ved kongeskjøde af 21 marts 1667 overdragne til Absalon Christophersen Beyer, inspectør over commercien i Nordlandene og forpagter af den kongelige tiende og leding i Ryfylke, men kan ikke længe have været hans eiendom, da de allerede i 1675 af rentemester Henrich Müller blev solgte og 1678 tilskjødede raadmand i Stavanger Morten Sehusen og byskriver sammesteds Jørgen Carlsen. Ved midten af det 18de aarhundrede tilhørte O. med laksefiske og Ogne kirke (kjøbt 1723) Jørgen Assersen Hiorth (f. 1672, † 1756), der var handelsmand og meget formuende. Senere kom dennes søn Hans H., kjøbmand i Stavanger, efter en proces med leilændingerne, i besiddelse af gaarden, men døde ikke længe efter i aaret 1776. Sønnen Laurits Smith H., handelsmand i Stavanger, tilflyttede gaarden 1773 og byggede 1781 det endnu staaende største vaaningshus; han var senere forligelseskommissær og lodsoldermand og døde 1813. I 1832 blev gaarden delt mellem hans to sønner, Hans Abel H. og Laurits Smith H., og eies nu af disses efterkommere.

Haa herred [146,01 km², 3125 indb.] er det sydligste af de egentlige Jæder-herreder og strækker sig omtrent 18 km. langs kysten fra Ogne i SØ til Klep herred i NV og gaar omtrent 10 km. ind i landet, hvor det støder til Time herred i Ø. Skjønt kystlandskab bestaar det udelukkende af fastland, da kysten er ganske blottet for skjærgaard. Det falder sammen med Haa prestegjæld, som bestaar af Nærbø hovedsogn i N og Varhaug annekssogn i S, og danner eget tinglag og lensmandsdistrikt under Jæderens sorenskriveri.

Herredet er helt igjennem et lavland med gjennemgaaende ringe høide over havet. Dets vestlige og navnlig dets nordvestlige parti hører til Jæderens fladeste strækninger, hvorimod terrainet i herredets østlige halvdel hæver sig til et myrlændt bakkeplateau, som danner overgangen til Dalenes indenfor liggende heie. Fast fjeld træder kun paa faa punkter op i dagen og er af saa ringe høide og udstrækning, at man maa være kjendt for at blive det var. De mægtige jordmasser, hvoraf landet er bygget, bestaar i Varhaug sogn saavelsom i den østlige (øvre) del af Nærbø af et eneste stort, af dyb og frugtbar muld dækket lerfelt, der i regelen fører en forholdsvis rig mergel (8—16 % kalk). I den vestlige og større del af hovedsognet dannes derimod undergrunden i regelen af sand og grus, og madjorddækket er baade tyndere og af mindre god beskaffenhed; ler optræder her kun paa et par punkter. I sognets nordvestlige udkant, langs kysten nordenfor Haaelven, gaar terrainet over i en

lavtliggende flyvesandsstrækning, som hovedsagelig ligger paa gaarden Nærlands grund, og som for en 15—20 aar tilbage truede denne gaard med ødelæggelse, idet sanden i stormveir førtes henover de dyrkede marker og afleirede sig i store fonner langs stengjærder og andre forhøininger. Efterat imidlertid sanden var bleven fredet og ved forstvæsenets bistand beplantet med sanddæmpende vekster, er store strækninger nu atter tilgroede og betydelige partier af det næsten ødelagte græs- og beiteland igjen opdyrkede. Søndenfor Haaelven falder landet af mod V i en brat strandbakke, under hvilken der strækker sig en smal strimmel jord, besat med store kampestene. Obrestadbrekken er denne kystvolds høieste punkt, ca. 40 m. o. h. — Drivværdige metalanvisninger er ikke fundne i herredet. Derimod har man ment, at der under sanddækket kunde være en mulighed for at finde stenkul, og i 1872 blev der endog i Stavanger stiftet et selskab med det formaal i den anledning at foretage boringer. Efter nogle faa aars forsøg blev imidlertid arbeidet opgivet. — Det største vasdrag er Haaelven, af hvis hele, 35 km. lange, løb dog kun de sidste 7 km. falder inden herredet, idet den, kommende fra Time, i sydvestlig retning gjennemstrømmer Nærbø sogn for at falde i havet ved Haa prestegaard. Blandt de øvrige smaaelve og bække, der alle har sit udspring paa den ovenfor nævnte myrlændte terrasse, hvorfra de løber ret ned mod kysten, kan nævnes Tvihaugelven, der tildels danner grænsen mellem sognene, Varhaugelven, som falder i havet ved Varhaug kirke, og Kvasseimelven i grænsen mod Ogne. Det betydeligste vand er Høilandsvandet (1,24 km²), hvoraf den nordligste snip falder inden Klep herred, dernæst Søilandsvandet (0,60 km²). De øvrige vande er ganske ubetydelige og det samlede af ferskvand dækkede areal kun 2,54 km². Af myrer findes en mængde, saavel i det østlige bakkeplateau som nærmere kysten, særlig mellem Neseim og Taarland langs og paa begge sider af Haaelvens nedre løb. — Kysten ligger aaben mod havet og er, som nævnt, ganske uden skjærgaard. I det sydlige sogn følger den en næsten snorret linje, hvorimod den i Nærbø danner nogle aabne og grunde bugter, bl. a. Obrestadbugten, Seilvaagen og Saltebugten, af hvilke dog kun Seilvaagen danner en maadelig beskyttet naturlig landingsplads.

Folkemængden var i 1801: 1707; 1825: 2179; 1845: 2615; 1865: 3006 og i 1875: 3120, hvoraf 1439 i Nærbø og 1681 i Varhaug. Overhovedet kom der i det sidstnævnte aar over 21 indb. pr. km², saaledes at altsaa herredet hører til amtets tættest befolkede dele. Bebyggelsen er nogenlunde jevnt fordelt over det hele areal undtagen i høidedraget langs østgrænsen, hvor den er tyndere. Efter matrikulen af 1886 har hovedsognet 33 gaarde (matr.-no.) med en skyld af mk. 624,74, annekssognet 37 gaarde med mk. 654,80, det hele herred saaledes tilsammen 70 gaarde, skyldlagte til ialt mk. 1279,54 (urevid. dlr. 637. ». 1). De enkelte brug er gjennemsnitlig adskillig større end i amtet overhovedet; vistnok er der mange smaabrug, men til gjengjæld ikke saa faa, navnlig i

annekset, der er betydelig over middelstørrelsen. Den gjennemsnitlige pris pr. skylddaler er efter de i løbet af aarene 1852—80 stedfundne salg beregnet til kr. 2139. Allerede i 1880 anføres jordfællesskabet i det væsentlige at være ophævet saavel i indmark som i udmark, men det tør være, at de foretagne udskiftninger tildels ikke er saa ganske fuldkomne.

Af herredets gaarde har Haa prestegaard (oprindelig flertalsord: *Hár, á Hám*) en skyld af mk. 19,21, hvoraf dog mk. 0,80 eies og benyttes af fyrvæsenet. Gaarden, som er beliggende i hovedsognets nordvestlige del ved Haaelvens udløb, et bøsseskud fra havet, har 24 ha. indmark, særdeles god jord, hvorpaa aar om andet avles omtrent 14 hl. rug, 28 hl. byg, 140 hl. havre og 110 hl. poteter samt fødes 5 heste, 15 storfæ og 70 faar. Den har hverken skov eller torvmyr (presterne har brugt at kjøbe ret til torvskur paa andre gaarde), men fortrinlig tangstrand og betydeligt laksefiske saavel i søen som i elven. Neseim, 37,16, beliggende 2 à 3 km. længere op ved Haaelven, omfattede efter matrikulen af 1836 10 brug, der af kjøbmand I. M. Köhler for noget over 30 aar siden samledes til et. Gaarden, som nu er amtets betydeligste jordeiendom og for tiden eies af brødrene Berner i Stavanger, har et areal af 203 ha., hvoraf 63 ha. er draineret og 35 ha. naturlig eng, 2 ha. have og 1½ ha. plantet skov. Avlingen er sedvanlig henimod 500 hl. korn, 350 hl. poteter, 1100 hl. turnips og nær 300 hl. kaalrabi, næper og gulrødder, hvorhos der for tiden haves en besætning af 10 heste, 70 storfæ og 15 grise. — Foruden ovennævnte gaarde findes der følgende med en skyld af over 15 mk.: a) I hovedsognet: Rimestad (ogsaa skr. Reimestad), 16,26, Høiland, 29,21, Søiland, 15,37, Nærland, 43,36, Njæreim (*Njarðheimr*, af gudenavnet Njørd; alm. skr. Næreim), 28,19, alle paa nordsiden af Haaelven; søndenfor samme er Obrestad, 36,14, Reime, nordre, 29,13, og søndre, 19,10, Vigre, 22,31, Kvie (*Kvíar*), 21,18, Taarland, 30,75, Bø, 47,21, Gudmestad, 17,98, Rise, 38,42, og Opstad, 37,49. b) I Varhaug anneks: Hobberstad, 23,91, Varhaug (*Varhaugr*), nordre, 17,69, og søndre, 36,75, Lerbrekke (*Leirbrekka*), 15,41, Aanestad, 40,23, Ueland (udt. Ualand), 17,03, Reistad, 15,32, Husvegg, 33,65, Odland, 27,62, Skretting, 33,38, Haaland, 22,26, Aarsland, 17,37, Stavneim, 32,83, Horr (Haar), 43,10, Vold, 36,20, Herikstad, 16,66, og Anisdal (alm. skr. Anniksdal), 20,12.

Jordbrug og fædrift, der er befolkningens vigtigste næringsveie, staar temmelig høit og er i jevn og god fremgang, særlig for kvægavlens vedkommende. Veksling mellem ager og eng samt græsfrøsaaning foregaar i stedse stigende udstrækning, den rige adgang til tanggjødning benyttes flittig, og i de sidste aar er mange mergelgruber bleven aabnede. Af havre og poteter avles betydeligt til salg, af byg omtrent for behovet. Havnegangene er maadelige, men kreaturstellet godt, og afkastningen bliver stedse større. Hesteavl drives i betydelig udstrækning, og en mængde ungheste sælges aarlig

til opkjøbere østenfra. Ogsaa slagtekvæg, melk og smør er vigtige salgsgjenstande. Faarene gaar her, som ellers ved kysten, ude om dagen næsten den hele vinter, men fodres morgen og aften. Om sommeren drives de til fjeldbeiterne paa grænsen af Lister og Mandals amt. Om udsæd og kreaturhold se tabellerne side 42 og 46. Meierier findes ved stationerne Nærbø og Vigrestad. — Selvsaaet skov mangler ganske, og alle slags træmaterialier maa kjøbes. Derimod er Nærbø sogn nogenlunde forsynet med torv, medens der i Varhaug tildels er mangel ogsaa paa dette brændsel. Paa flere gaarde findes mindre skovplantninger, bl. a. paa Neseim og Hobberstad, hvis ca. 20 aar gamle anlæg staar ganske frodige, især paa sidstnævnte sted, hvor terrainet giver nogen beskyttelse mod vinden. Paa den dæmpede Nærlands flyvesand er der i de senere aar udplantet naaletræer umiddelbart ved havstranden. Det hele i herredet beplantede areal udgjør omtrent 6 ha. — Det vigtigste fiskeri foregaar efter laks, dels langs kysten, dels og fornemmelig i Haaelven. Fangsten i denne lille, men usedvanlig rige lakselv, herunder indbefattet det umiddelbart udenfor mundingen beliggende, særskilt til mk. 6,56 skyldsatte Haavaags notkast, har i gjennemsnit for aarene 1876—79 og 1880—83 udgjort henholdsvis 4737 kg. og 6949 kg., medens kilenotfisket i det til elven hørende sødistrikt for den sidstnævnte periode er opgivet til et gjennemsnit af 3024 kg. aarlig. Det bedste laksefiske tilligger Haa prestegaard og Nærland. Langs kysten drives lidt hummerfiske, hvorhos nogle makrelskjøiter har sin station i Obrestad havn. Fiskeriernes samlede bruttoværdi opgives for 1881—85 til gjennemsnitlig ca. kr. 21,000 aarlig. I Haaelven har der været fisket perlemuslinger. — Af anden sønæring er det væsentlig lodsning, der giver lidt fortjeneste. Bergverksdrift foregaar ikke, og af industrielle anlæg findes kun et lidet teglverk paa Opstad med 5 arbeidere samt mindre møllebrug paa Neseim og Vigre, hvert med 2 arbeidere. Den kvindelige husflid staar høit, og en betydelig del strikkede uldsager, vadmel, stof og tildels lærreder sælges dels paa Stavanger markeder, dels til bygdens handelsmænd. Paa flere gaarde, navnlig paa de mange smaabrug under gaarden Høiland, drives meget paa med vævning af sivmatter. Langs kysten skaffer brænding af tangaske i de sidste aar nogen bifortjeneste; der sælges adskillige tusinde vaag aske til Bergen. Havedyrkning og frugtavl har ingen betydning; paa gaarden Kvie findes dog et smukt haveanlæg. Herredet havde i 1887 12 handelsmænd.

Det vigtigste kommunikationsmiddel er nu Jæder-banen, der gjennemskjærer herredet efter hele dets længde fra Ogne til Time herred, ca. 16 km. Den gaar i en stor bue, som paa den længste strækning ligger i en afstand af kun et par km. fra havet. Stationer paa 3 steder i herredet, nemlig paa Vigrestad, 26 km. fra Egersund, Varhaug, 6 km. nordenfor Vigrestad, og Nærbø, 6 km. nordenfor Varhaug og 38 km. fra Stavanger. Ved Nærbø station, der ligger paa gaarden Skjerpe i nærheden af hovedkirken og næst Sandnes

og Time er den vigtigste af banens mellemstationer, har der efter dennes anlæg reist sig et snes huse med nogle og tyve familier, hvoriblandt 4 handelsmænd og adskillige haandverkere. Her foregaar en ganske betydelig omsætning af landmandsprodukter. — Den jæderske hovedvei passerer ligeledes gjennem herredet mellem jernbanelinjen og kysten, tildels i umiddelbar nærhed af den sidste; længde inden herredet 18 km. Desuden har distriktet, navnlig i Nærbø sogn, et vel udviklet net af bygdeveie, ialt ca. 73 km. (1887). Den vigtigste af disse, den saakaldte »øvre vei«, fører fra hovedveien ved Vigre forbi Nærbø kirke og station og videre gjennem Time og Høiland, indtil den ved Aase i sidstnævnte herred atter forenes med hovedveien. — Faste skydsstationer findes paa Lerbrekke og Horr ved hovedveien; paa Skjerpe ved jernbanestationen kan skyds tilsiges. Postaabneri, oprettet 1847, var tidligere paa Hobberstad; nu findes postaabnerier paa alle tre jernbanestationer. Telegrafstationer er indrettede paa Nærbø og Vigrestad. — For ialfald delvis at afhjælpe herredets fuldkomne mangel paa naturlige ankerpladse er der i Obrestadbugten, paa sydsiden af den høie Obrestadbrekke, i aaret 1877 udgravet en liden baadhavn i den flade strand med en dybde af 5 à 6 fod og med plads for 20—30 makrel- eller lodsskjøiter. Ogsaa paa andre punkter af herredets kyst har havneanlæg været bragt i forslag, særlig i den lille Seilvaag, straks nordenfor Haaelvens udløb, hvor der i fortiden skal have været anløbssted for skibe, og hvor endel af de omliggende gaardes opsiddere ogsaa nu har sine nøster og sin landingsplads. Der skal her være anledning til for en forholdsvis moderat udgift at erholde en betydelig og vel beskyttet havneplads, men nogen forføining til iverksættelse af denne plan er endnu ikke truffet. Til veiledning for seiladsen er der paa ovennævnte Obrestadbrekke, dog ikke paa det høieste punkt, i 1873 anbragt et kystfyr af 3die orden med en lyshøide af 33 m. o. h. og en synsvidde af 17 kvartmil. Paa den nærliggende gaard Obrestad saavelsom 7 km. længere syd paa gaarden Husvegg har der siden 1855 været redningsstationer med raketapparater for skibbrudne. Lodsstationer findes paa Horr og Obrestad, den første under Egersund, den sidste under Tananger oldermandskab.

Herredet har 2 kirker, Nærbø hovedkirke og Varhaug annekskirke, begge tømrede langkirker med taarn. Den første ligger paa gaarden Skjerpes grund, i nærheden af jernbanestationen, 5 km. fra prestegaarden og under 58° 39′ 37″ n. br. samt 5° 5′ 48″ v. for Kristiania. Den er indviet i 1834, efterat de tvende tidligere ældgamle kirker, nemlig Njæreim hovedkirke og Bø sognekirke, var nedrevne og disse sogne forenede til et. Kirken, der siden 1829, da den paa grund af mangel paa vedligeholdelse fradømtes den private eier, tilhører menigheden, besidder en, væsentlig ved salg af jordegods dannet kapital paa omtrent kr. 7000, men har udenforrenterne af samme ingen faste indtægter, da kirketienden er ophævet. Varhaug sognekirke, paa gaarden Søndre Varhaug, 8 km. fra preste-

gaarden, indviet 1828, har en formue af kr. 7680 samt noget jordegods, hvoraf svares kr. 34 i aarlig landskyld. Kirken staar ganske nær ved søen og benyttes som seilmerke af de søfarende. — I henseende til skolevæsenet er herredet delt i 2 skolekommuner, svarende til de tvende sogne (res. 5 april 1877), med tilsammen 13 kredse samt en høiere almueskole i Varhaug, hvis bestyrer og lærer er kirkesangeren sammesteds. Kredsskolen har 8 lærere, hvorhos der i smaabørn- og haandgjerningsskoler virker 4 lærerinder. Faste skolehuse findes paa Motland, Gudmestad, Høiland og Vigre i Nærbø samt paa Lerbrekke, Nordre Tjemsland, Meland, Rugland og Vold i Varhaug; leiet lokale i 3 kredse og omgangsskole i 1 kreds.

Der findes i herredet tvende assuranceindretninger, nemlig Haa prestegjælds private brandforsikringsforening for huse, oprettet i 1857, og Jæderens brandassuranceforening for indbo, løsøre, avling m. m., stiftet 1885. Ved udgangen af 1885 var forsikringssummen i den første kr. 490,000 og i den sidste kr. 306,100.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 16,513, hvoraf kr. 7510 til fattigvæsenet og kr. 3273 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 13,273. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 15,615, hvoraf kr. 8259 paa indtægt efter forholdet 6,64 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 1756, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 1,945,920. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 112, svarende til 36 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen tæller 6 formænd og 18 repræsentanter, ligemange fra hvert sogn. Antallet af stemmeberettigede var i 1882 167 og i 1885 205.

Eldre inddeling. I geistlig henseende var herredet tidligere delt i 3 sogne, Njæreim, Bø og Varhaug, af hvilke de to førstnævnte ved kgl. res. 22 juni 1832 blev sammenslaaede til et under navn af Nærbø. I ældre tid, til langt ud i 17de aarhundrede, var Bø (eller rettere en del af denne gaard) prestegaard, hvorfor prestegjældet da benævntes Bø prestegjæld. I middelalderen har der antagelig staaet kirke paa Haa, da præster paa Haa nævnes i dokumenter fra 13de og 14de aarhundrede *). — Indtil res. 12 nov. 1850, der fastsatte den nu gjældende tinglagsordning, var herredet ligeledes delt mellem 3 tinglag, idet den sydlige del af Varhaug sogn indtil Varhaugelven hørte til Valle tinglag (*Vallar skipr.*), medens resten af dette sogn samt Nærbø sogn mod N til Haaelven dannede Kvie tinglag (*Kvía skipr.*), og de seks gaarde, som ligger paa nordsiden af nævnte elv, laa under Haugland tinglag. Skibredeinddelingen i middelalderen synes i hovedsagen at have været den samme; dog har grænsen mellem Valle og Kvie skibreder dengang ligget noget nordligere, da Lerbrekke og Aanestad findes henførte til Valle skibrede.

Fornlevninger og historiske notitser. Herredet har talrige minder fra forhistorisk tid. Gravhauger findes i mængde paa de fleste af de gaarde, som ligger nogenlunde nær havet. De største samlinger deraf i hovedsognet haves paa Nærland, Njæreim, prestegaarden, Skjerpe, Vigre, Kvie, Obrestad, Nordre Reime, Grødeland og Bø. Paa Njæreim,

*) D. N. III s. 48, IV s. 426.

prestegaarden og Obrestad findes deriblandt et større antal af et eiendommeligt slags oldtidsminder, der træffes hyppig paa Jæderen og af almuen der kaldes »alvedanser«: ganske lave forhøininger af rund eller firkantet form, omgivne med en grøft. De er sandsynligvis intet andet end en af de mange former af grave fra hedensk tid, som forekommer ved siden af den sedvanligste form, gravhaugen*). Paa prestegaarden er der ogsaa nogle eksemplarer af en anden, temmelig sjelden gravform, som dog ogsaa forefindes af og til andensteds paa Jæderen: stenlagte, ligesom brolagte trekanter med indad buede sider. Paa Øde-Motland er der foruden nogle andre grave en ganske eiendommelig ordnet samling af saadanne, i det væsentlige lig en anden paa Hauge i Klep, der vil blive beskreven nedenfor. — I Varhaug sogn er der en næsten sammenhængende række af gravhauger, dels runde, dels langhauger, langs hele sognets kyststrækning, nogle liggende ved selve stranden, andre oppe paa strandbakken. Der er mindst 30 paa Horr, 38 paa Stavneim, 13 paa Aarsland, 48 fra Madlands stø til nøstene paa Husvegg, 30 fra disse nøst til Søndre Varhaug og 55 paa Nordre Varhaug (efter karter over disse gravpladse i universitetets oldsagsamlings arkiv, optagne af amtsagronom I. Anda). Desuden omtales i sognet hauger paa Skretting, Aanestad og Tvihaug; den sidste gaard har sit navn af to runde hauger tæt ved husene.

Af de mange oldsagfund, som kjendes, tilhører en meget stor del stenalderen, og verksteder fra denne alder er fundne paa adskillige steder, navnlig Rimestad, Neseim, Skjerpe, Lode og Obrestad. Paa Grødeim er i en myr fundet et smukt stykke fra denne tid, en vaabenøkse af sten af det saakaldte »baadformede« slags (Bergens musæum). Fra Vigrestad er nylig til univ. saml. indkommet et par smykkegjenstande, hørende til et forresten tabt fund fra broncealderen, det sydligste, som kjendes fra Stavanger amt. Fra ældre jernalder haves adskillige gravfund af større interesse. Paa Nærland er saaledes i en haug bl. a. fundet et stort glasbæger, en baandformet fingerring af guld og en skjoldbule (mandsgrav; Stav. mus.). Paa Obrestad er fundet 6 broncespænder, en guldbelagt knap, hørende til en af de i den ældre jernalders senere del ofte forekommende hegtespænder, et guldbelagt brakteatformet broncesmykke, afb. i Aarsberetn. 1884 fig. 2, m. m. (kvindegrav; Berg. mus.). Paa Taarland er i en haug i et stort gravkammer, hvis stenlagte bund var belagt med næver, fundet et sverd, to spydspidser og en skjoldbule af jern samt en lerurne og levninger af et broncebeslaaet træspand, tilligemed rester af et ubrændt lig (mandsgrav; Stav. mus.). Paa Vold er i et sammenstyrtet stort kammer i en haug fundet en guldbrakteat, knapper til en hegtespænde af forgyldt sølv, flere jernvaaben, glasperler m. m. (mandsgrav; Stav. mus.). Paa Vigrestad fandtes 1863 i en haug en guldbrakteat, en glat fingerring af guld, en sølvhegte, to sneldehjul af sten m. m. (kvindegrav; univ. saml.). Paa Herikstad fandtes 1838 i en haug jernvaaben, en stor broncekjedel, beslag af to broncebeslaaede træspand, 20 runde spillebrikker af klæbersten m. m. (mandsgrav; Berg. mus.). Desuden er fundet 3 andre guldbrakteater, 2 sammen i 1835 i en torvmyr paa Opstad og 1 paa Kydland (univ. saml.) — Blandt fundene fra den yngre jernalder er det merkeligste 3 vegtlodder af bly, fundne ved gravning i sumpig jord paa Taarland (Berg. mus.). De to største af dem har bronceplader indfældte paa oversiden, og den ene af disse bronceplader er rigt emaljeret (emaljepladen er afbildet i A. Loranges »Samlingen af norske oldsager i Bergens musæum« side 135 og i Ryghs Norske oldsager fig. 483). Fra Reime haves et større gravfund, mest vaaben, i Stav. mus.

*) Nogle antager dog disse »alvedanser« for at være tomter, hvor fortidens mennesker har havt sine hytter eller telte, og som har været omgivne med grøfter for at holde det tilflydende vand borte.

Ved den senere (1834) nedlagte kirke paa Njæreim stod endnu i 17de aarhundrede en korslignende runesten, 9 fod høi, der forlængst er ødelagt og hvis indskrift kun kjendes af en mangelagtig kopi fra 1639. Saavidt indskriften derefter kan læses, har der staaet: KAUTR RAISTI STAIN þANA . . . . AFT STAINAR BRUþUR SIN IN ULFREKR . . . . (Gaut reiste denne sten . . . . efter Steinar sin broder, men Ulvrek [ristede runerne?]).

Man har tidligere ment, at gaarden Obrestad skulde være det Oprostad, hvor kong Olaf Trygvessøns morfader Erik Bjodaskalle boede, og hvor denne konge nogen tid i sin barndom opdroges. Dette beror dog paa en forveksling, eftersom Erik Bjodaskalles gaard maa have ligget paa Oplandene. Derimod synes førstnævnte gaard i middelalderen at have havt anseelige beboere. da der 1311 nævnes en fru Ragna Haakonsdatter paa Opprostad og 1522 en »hæderlig kvinde« Sigrid Sveinsdatter paa Opperstad.

I Seilvaagen indkom i marts 1264 for uveir det fartøi, som bragte kong Haakon Haakonssøns lig hjem fra Orknøerne.

Paa gaarden Obrestad var der i aarene 1809—14 oprettet et slags krigstelegraf med brændende bauner og allarmflag. Disse signaler gik lige op til Vigdel i Haaland og derfra til Randeberg og Tastad ved Stavanger. Den 30 marts 1811 jagede tre engelske kutterbrigger en bergensk slup paa land ved Stavneim. Sluppen blev besat af fienden, men atter skyndsomt forladt, da en fortrop af kystvernet nærmede sig. Briggerne underholdt udover dagen en sterk kanonade, men formaaede ikke at drive kystvernet tilbage, og sluppen forblev saaledes i norsk besiddelse. En kanonkugle. som skal have siddet i et af udhusene paa prestegaarden, skriver sig maaske fra denne begivenhed.

Klep herred [128,49 km², 2442 indb.] indtager den midtre og vestligste del af det egentlige Jæderen og grænser mod N til Haaland og Høiland, mod Ø til Time og mod S til Haa; mod V støder det til havet. Dets største udstrækning saavel fra N—S som fra Ø—V er omtrent 15 km. Arealet bestaar saagodtsom udelukkende af fastland, da kysten er næsten ganske blottet for skjærgaard. Herredet falder sammen med Klep prestegjæld, som har tre kirkesogne, nemlig Klep hovedsogn i NØ, Bore annekssogn i NV og Orre annekssogn i S. I judiciel henseende udgjør det eget tinglag under Jæderens sorenskriveri samt eget lensmandsdistrikt.

Herredet er i annekssognene et fuldstændigt sletteland, hvorimod hovedsognet tildels er gjennemstrøget af lave grusbakker, der gjør terrainet mere kuperet. Fast fjeld træder flere steds i dagen, men kun med smaa flader og i ringe høide. De største smaabjerge er Helleberget ved gaarden Stangeland, Snelleberget paa Vashus og Tinghaugen paa toppen af Tuvbakken, hvilken sidste danner herredets høieste maalte punkt (93 m. o. h.). Bergarten er skifer, hist og her med kalkstenlag, og jordsmonnet bestaaende af mere eller mindre findelt grus, hvori der tildels forekommer en frugtbar lersand, men som ogsaa tildels er mager og hovedsagelig bevokset med lyng. Egentlig lerjord optræder kun paa faa steder.

I grusmassernes forsænkninger er der afleiret torvmyrer, tildels af betydelig udstrækning og indeholdende adskilligt af god dyrkningsjord. Langs kysten findes et belte af sandjord, som ytterst ude mod havet gaar over i øde flyvesande. Et betydeligt sandfelt strækker sig saaledes fra Selevandet i herredets nordvestre hjørne mod S forbi Bore kirke til gaarden Hodne, og et andet fra gaarden Reve sydover forbi Orre til Vik. Alle disse gaarde er udsatte for sandflugt, dog mindre nu end tidligere, da der paa flere steder har dannet sig dels græsmark, dels store tuer af sandrør og marehalm, som binder den løse sand. Mellem Reve og Orre forekommer betydelige leier af en stærkt kalkholdig skjælsand, ligesom der paa gaardene Grude og Stangeland i nærheden af Figgja elv findes lag af kiselguhr (eller diatoméjord d. e. skaller af kiselpantsrede ferskvandsalger), som for endel aar siden benyttedes af nitroglycerinfabriken ved Kristiania til fremstilling af dynamit. — Af herredets vasdrag, der samtlige flyder mod V, er den fra Høiland kommende Figgja (Figgen elv), som gjennemstrømmer Grudevandet (0,92 km²) og løber videre gjennem Bore sogn, fra gammel tid bekjendt for sit rige laksefiskeri (længde inden herredet 14 km.). Elven falder nu i søen nordenfor Bore kirke, men det er et gammelt sagn, at den engang i fortiden skal have bøiet mod S og havt sit udløb i Orrevandet. Det paa grænsen mod Time liggende betydelige Frøilandsvand (5,43 km², hvoraf 1/3 hører til Klep) har gjennem den 8 km. lange Bryne- eller Roslandselv afløb til Horpestadvandet (2,18 km²), som igjen ved et lidet sund staar i forbindelse med Orrevandet (11,57 km²), fra hvilket Orreelven har udløb i havet. Sidstnævnte vand er herredets betydeligste indsjø, men har en ringe dybde, ligger kun nogle faa meter over havet og er alene adskilt fra dette ved en smal og lav strimmel rullestenblandet flyvesand, fra hvis midte Jæderens rev skyder som en flad sandpynt ud i havet, dannende herredets vestligste punkt og fortsættende som en grund i søen. I grænsen mellem Haaland, Høiland og Klep laa forhen et ikke ubetydeligt vand, Skaseim- eller Heigrevandet, som ved en i begyndelsen af sekstiaarene til Grudevandet gravet kanal blev udtappet, saaledes at den gamle vandbund nu bruges dels som beitemark, dels som slaatteland, medens store vidder af de omliggende myrstrækninger blev tørlagte og senere opdyrkede. En lignende udtapning er i 1885 udført med det i herredets sydligste del liggende Skeievand, hvorved ca. 60 ha., tildels dyb muldjord, er gjort skikket for opdyrkning. Af herredets areal tilhører 43 km² Figgjas og 51 km² Roslandselvens nedslagsdistrikt; resten falder paa forskjellige smaaelve. Den hele af ferskvand dækkede flade udgjorde forinden de omtalte udtapninger 20,82 km². — Den lave kyst er aaben og ubeskyttet, og navnlig er selve Jæderens rev berygtet som et for de sørarende farligt forland. Lille Feistenen (0,04 km²), beliggende ca. 2 km. ud fra kysten ved grænsen mod Haaland, er herredets eneste ø.

Den hjemmehørende folkemængde var i 1801: 977; 1825: 1404; 1845: 1755; 1865: 2205 og 1875: 2411, af hvilket sidste

antal 1375 boede i hovedsognet, 476 i Bore og 560 i Orre anneks. Indvaanertallet har saaledes været i jevnt stigende siden aarhundredets begyndelse, og herredet hører nu, med gjennemsnitlig 19 mennesker pr. km², til amtets bedre befolkede egne. Bebyggelsen er jevnt spredt over det hele areal, dog sterkest østen- og søndenfor hovedkirken, svagest langs kysten. — Efter matrikulen har hovedsognet 27 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 508,63, Bore sogn 12 gaarde med mk. 246,15 (det til mk. 13,04 særskilt skyldsatte Sele laksefiske deri indbefattet) og Orre sogn 13 gaarde med mk. 244,93, det hele herred altsaa tilsammen 52 gaarde, skyldlagte til ialt mk. 999,71 (urevid. dlr. 486. 3. 20). Skjønt der findes temmelig mange smaaeiendomme, er dog den gjennemsnitlige skyld pr. brug adskillig større end i noget andet herred i fogderiet. Den midlere pris pr. skylddaler er efter de i 1852—80 stedfundne salg beregnet til kr. 2280. De allerfleste brug er blevne udskiftede, men paa grund af de større fordringer, man efterhaanden under jordbrugets udvikling stiller til reelle grænser og en fuldkommen samlen af eiendommene, er det ikke usandsynligt, at adskillige af de ældre udskiftninger maa gjøres om igjen.

Blandt herredets større eiendomme merkes Klep prestegaard, hvis oprindelige navn er Nedre Sørbø (*Saurbær*), en omtrent midt i herredet liggende gaard, hvis samlede matrikulskyld tidligere var dlr. 13. 2. 17, hvoraf dog, efterat 2de pladse i 1851 og 1871 var blevne frasolgte, alene dlr. 11. ». 9 eller rev. mk. 22,20 har været tilbage som embedsgaard. Eiendommen, som har havt en udstrækning af omtrent 140 ha., er i 1885 befaret af embedsgaardskommissionen, efter hvis forslag det ved res. 27 mai 1887 er bestemt, at den yderligere skal reduceres ved bortsalg saavel af de tilbageværende 4 husmandspladse som af endel af hovedbruget, hvorefter gaarden faar et areal af 19 ha. indmark og 47 ha. udmark og antagelig vil kunne føde 3 heste, 14 à 15 storfæ og 15 à 20 sauer. I nærheden af prestegaarden er paa nordsiden Kleppe (*Kleppr, á Kleppi*), 37,61, og paa sydsiden Braud, søndre (Sørbrød), 26,36, og nordre (Nordbrød), 26,77, østenfor hvilke, henimod Frøilandsvandet, er Anda (Aande), 33,57, og Laland, 17,23, medens Tuv, 39,91, Hauge (ikke Haugen), 22,82, Tjøtte, 23,84, Horpestad, øvre, 16,13, Fristad (*Friðreksstaðir*, af mandsnavnet *Friðrekr*), 28,40, og Nese, 20,35, hører til herredets sydlige og vestlige, og Grude, 28,01, Stangeland, 30,65, Øksnevad, nedre, 18,74, og øvre, 20,17, samt Orstad (Orrestad, *Ormsstaðir*), 22,69, til dets nordlige del. I Bore sogn er Svensvold, 34,47, Skaseim, 34,26, Sele, 33,37, Vashus, 15,06, Bore (*Borða*), vestre, 36,59, og østre, 25,88, Hodne (*Horn*), 16,60, samt Reve (*Rif*), 12,97, og i Orre sogn Rosland (*Rofsland*), 16,73, Erga (Irga), 25,71, Orre, 30,68, Vig, 37,91, Skeie, 23,00, Aase, øvre og nedre, tils. 28,68, samt Salte (*á Saltne*), store, midtre og ytre, tils. 52,61, de betydeligste gaarde.

Blandt næringsveiene indtager agerbruget et fremskredent standpunkt, og allerede fra gammel tid er herredet bleven regnet

blandt Jæderens bedste kornbygder. I denne jordbrugsgren udvikles fremdeles megen flid, og alene i de sidste 25 aar er antagelig det dyrkede areal bleven forøget med omtrent det halve. Sædveksling og græsfrøsaaning er almindelig, og tang, skjælsand og kunstig gjødning anvendes i stor udstrækning som jordforbedringsmidler. Hovedvekster ne er som almindelig havre og poteter, hvoraf der avles betydeligt til salg; ogsaa af byg haves lidt overskud, hvorimod rug maa kjøbes. Ogsaa kvægavlen har i den senere tid gjort store fremskridt, navnlig derigjennem at man ved rigeligere fodring og anvendelse af kraftfoder har opnaaet et betydelig forøget melkeudbytte. Salg af slagtekvæg, smør og tildels ungheste skaffer en væsentlig indtægt. Havnegangene er imidlertid gjennemgaaende magre og i regelen utilstrækkelige. Alle faar og tildels ogsaa storfæ sendes om sommeren til beite i de indre fjeldbygder. Angaaende udsæd og kreaturhold se side 42 og 46. Et lidet meieri har siden 1879 været i virksomhed paa gaarden Kleppe. — Skov eksisterer nu ikke mere i herredet, men de store stammer og rødder af eg og furu, der findes i myrerne, vidner om gammel skovbestand, og endnu i forrige aarhundrede vil man vide, at der fandtes tømmertrær af furu *). Nu maa alle træmaterialier kjøbes, i regelen fra Sandnes. Til brændsel bruges overalt torv, hvoraf de fleste gaarde har, hvad de tiltrænger. Paa Grude findes en omtrent 20 aar gammel skovplantning, som, uagtet den lagdes paa en vindhaard lyngmark, staar ganske frodig; i 1884 maaltes lærketrær af $7^1/_2$ m. høide og 12 cm. tvermaal. — Blandt herredets fiskerier er laksefisket det vigtigste. Dets aarlige udbytte er gjennemsnitlig 10 à 11,000 kg., hvoraf den aldeles overveiende del falder paa Figgja. Den største andel i denne fangst, der væsentlig foregaar i elvens nederste del samt i selve havet ved mundingen, tilligger »Sele laksefiske« og er, som ovenfor bemerket, særskilt skyldsat til mk. 13,04.

*) Paa gaarden Bore, altsaa lige ved flyvesandsstriben langs havstranden, staar et gammelt hus, hvis tømmer siges at være hugget paa den eiendommen tilliggende Kjønnemyr, og i den saakaldte Skogsende under gaarden Grude paastaar man, at der ialfald endnu for 150 aar siden fandtes store tømmerfuruer, hvis gjenstaaende stubber kunde paavises ligeindtil for ca. 50 aar tilbage (jfr. side 52). Sikkert er imidlertid, at forholdet idetmindste allerede for 300 aar siden har været nogetnær det samme som nu. I 1599 skriver saaledes Peder Claussøn følgende: »Saa er oc nogen anden Pladzer ude ved Haffsiden, som er Lister, Jederen, Karmesund etc. som iche er Schouff paa, oc haffuer dog for et Hundret Aar eller thou Hundret veret Schouff noch, som mand indnu klarligen kand see paa dj mange Røder, som mand opgraffuer aff Jorden, saavelsom Stubber naar mand graffuer Tyørreff, oc findes mangestedz mange lange Thrær under Jorden, oc staar der endnu Røgstufuer paa Jederen som er hugen samme-steds, oc der findes nu aldelis iche Schouff paa Jederen, men huorledis den Schouff er bleffuen forød er uvist« (jfr. P. Claussøns Samlede skrifter, udg. af dr. G. Storm, pag. 126). Som det sees, havde man ogsaa dengang de samme sagn om en forholdsvis nær fortid, da disse distrikter skulde have været skovbevoksede.

For tiden er vasdraget for et tidsrum af 20 aar (fra 1873) forpagtet af to mænd i Stavanger mod en aarlig afgift af omtrent kr. 5850. For at ophjælpe fisket har i en række af aar 2de udklækningsapparater været i virksomhed paa gaarden Grude; resultatet har imidlertid ikke vist sig tilfredsstillende, og udklækningen er for et par aar siden indstillet. I Roslandselven er laksefisket saagodtsom fuldstændig ødelagt ved dambygninger, der hindrer fiskens gang. Iøvrigt indskrænker herredets ferskvandsfiske sig til en ubetydelighed af ørret, sik og aal. Derimod er hummerfangsten af nogen vigtighed og giver et aarligt udbytte af 30—40,000 stykker. — Søfarten spiller ingen synderlig rolle; i syttiaarene var der vistnok adskillige gaardbrugere, som lagde sig til smaa skibsparter, men senere er dette igjen gaaet tilbage. — Industrielle anlæg findes ikke, bortseet fra enkelte smaa kvernbrug. — Husfliden er for mændenes vedkommende af liden betydning. Derimod tilvirker kvinderne ikke ubetydeligt af vævede og strikkede sager, vadmel, stof og »spød«, der sælges paa markederne i Stavanger. Af den store mængde tang, som havet lægger iland langs kysten, brændes tildels aske, som sælges til jodfabrikation, antagelig for flere tusinde kroner aarlig. Bygden har for tiden (1887) 3 landhandlere. I 1871 stiftedes en forbrugsforening, som dog kun virkede nogle faa aar.

Herredets østlige del gjennemskjæres af Jæder-banen, som kommer ind fra Høiland ved overgangen over Figgja og følger Frøilandsvandets vestre bred, indtil den gaar ind i Time lidt nordenfor Bryne. Længde inden herredet 7 à 8 km. Klep station ligger paa gaarden Anda, 25 km. fra Stavanger og 51 km. fra Egersund. — Ogsaa den gamle for 60 à 70 aar siden oparbeidede hovedvei over Jæderen passerer gjennem herredet. først paa et lidet stykke (omtrent $1^1/_2$ km.) i herredets sydøstlige hjørne (i Orre sogn), dernæst gjennem hovedsognet paa den omtrent 9 km. lange strækning mellem Bryne og Skjævelands bro; den gik her tidligere i en næsten ret linje over Tuvbakken, hvis top frembød en vid og karakteristisk udsigt over den sydlige del af Jæderen; efter jernbanens anlæg er imidlertid veien paa dette stykke ombygget og lagt vestenom bakken. Herredet har desuden et meget fuldstændigt net af tidsmæssige bygdeveie, ialt omtrent 67 km. (1887), som berører de fleste gaarde, og hvoraf en stor del er bygget i de senere aar*). Skydsstation findes paa Kleppe, hvor ogsaa postaabneri, oprettet 1860, samt tingsted. Telegrafledning følger hovedveien med station paa jernbanestationen.

Den 19 km. lange kyst har ingensomhelst havn. Ved Marøen, lidt søndenfor Orre kirke, skjærer der dog ind to smaa aabne bugter, Vigsbugten og Skeiebugten, som, foruden at tjene som landingssted for de nærmestboende opsiddere, i tidligere dage besøgtes

*) Som en slags erstatning, fordi den oprindelig paatænkte jernbanelinje om Klep kirke blev fraveget, bevilgede stortinget i 1876 et beløb af kr. 20,000 som bidrag til forbedring og udvidelse af herredets veinet.

af adskillige fremmede smaafartøier, navnlig fra Hardanger og Ryfylke, hvilke her mod træmaterialier tiltuskede sig Jæderens produkter. En udbedring af havneforholdene paa dette sted har i de senere aar oftere været paa tale. Paa den ovenfor nævnte ø Lille Feistenen er der i 1859 tændt et rødt og hvidt ledfyr af 4de orden, anbragt $20^1/_2$ m. o. h. og med en synsvidde af 9 kvartmil (se side 75). Paa Jæderens rev er der endvidere opført et dagmerke til veiledning for de søfarende, og lige i nærheden paa gaarden Reve findes siden 1855 redningsstation med raketapparat.

Blandt offentlige indretninger skal nævnes herredets 3 kirker. Af disse er Klep hovedkirke en langkirke af tømmer, indviet 4 okt. 1846, paa gaarden Kleppes grund, 1 km. fra prestegaarden og under 58° 46′ 9″ n. br. og 5° 6′ 0″ v. for Kristiania. Orre annekskirke, der ligger paa gaarden af samme navn lige ude ved havet, 7 à 8 km. fra prestegaarden, er en taarnløs graastensbygning med samme form, stil og alder som Ogne kirke og har ved en restauration i 1864 faaet en forlængelse mod øst af tømmer. Af enkeltheder var indtil da kun levnet det vestre portal, der var forsiret med de i engelske bygninger ofte forekommende korsblomster eller hundetandsforsiringer. Bore sogns kirke, en tømret langkirke fra 1641, ligeledes uden taarn, ligger paa gaarden Bore, 5 à 6 km. fra hovedkirken. Kirken, der har en firkantet døbefont af klæbersten fra ca. 1250 med smukke forsiringer, er meget skrøbelig og indvendig forsynet med knær og krydsbaand for at holde den sammen. Om bygning af ny kirke i dette sogn har der været ført forhandlinger. Alle tre kirker har tidligere været i privates eie, men er nu indkjøbte af menighederne, hovedkirken i 1840, Bore kirke i 1852 og Orre kirke i 1857. Ved salg af jordegods, som tidligere har tilligget alle tre kirker i fællesskab, besidder hovedkirken nu en rentebærende kapital paa kr. 3000, ligesom Bore kirke eier kr. 2500 i opsparet kirketiende, der i dette sogn endnu udredes med ca. kr. 100 aarlig, medens den i de to andre sogne i en række af aar ikke har været opkrævet. Derimod har hovedkirken en aarlig indtægt af kr. 17 i landskyld.

I henseende til skolevæsen udgjør herredet en skolekommune med 8 kredse og skolehuse paa Haugebakke (alm. skr. Høibakke) ved Kleppe, Tuv, Øvre Horpestad, Øksnevad, Vashus, Sele, Borseim (kaldes Borsaag) og Pollestad. 5 lærere; i smaabørns- og haandgjerningsskolen arbeider derhos for tiden 2 lærerinder.

Paa en i 1872 for kr. 2200 indkjøbt, til mk. 1,49 skyldsat, anpart af gaarden Engelsvold (kaldes Engelsvaag) har kommunen oprettet en slags fattiggaard, hvor nogle fattigfamilier er indlogerede. En gjensidig brandforsikringsforening, hvis plan var approberet ved res. 11 okt. 1856, har nu forlængst indstillet sin virksomhed. Ligeledes er en privat landbrugsskole, som i flere aar var igang paa gaarden Stangeland, i den senere tid ophørt.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 12,870, hvoraf kr. 6832 til fattigvæsenet og kr.

2279 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 11,936. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 13,725, hvoraf kr. 8197 paa indtægt efter forholdet kr. 6,50 pr. 100 skattbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 2830, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 2,173,000. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 71, svarende til 29 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen tæller 4 formænd og 12 repræsentanter, hvoraf 1/2 fra hovedsognet og 1/4 fra hvert af annekssognene. — Antallet af stemmeberettigede var i 1882 201 og i 1885 227.

Ældre inddeling. Indtil den nuværende tinglagsinddeling blev fastsat ved res. 12 nov. 1850, var herredet i judiciel henseende delt mellem ikke mindre end 4 skibreder, idet den største del af Orre sogn hørte til Haugland skibrede og resten af dette sogn tilligemed 7 af de sydligste gaarde i hovedsognet samt Reve i Bore sogn til Haug skibrede, medens resten af hovedsognet og Bore sogn laa under Klep skibrede, alene med undtagelse af en gaard i nævnte annekssogn, nemlig Svensvold, der var indbefattet under Sole skibrede. Denne inddeling synes paa det nærmeste at svare til den i middelalderen brugte.

Fornlevninger. Herredet er overordentlig rigt paa minder fra forskjellige tider lige fra stenalderen til middelalderen; det indtager i denne henseende uagtet sin ringe udstrækning utvilsomt den første plads blandt Norges herreder. Fra middelalderen er navnlig bevaret et større antal runestene, end der haves fra noget andet distrikt i landet.

Grave fra hedensk tid findes omtrent paa hver gaard, tildels i mængde. Af sjeldnere gravformer findes adskillige af de under Haa omtalte stenlagte trekanter. »Alvedanser« forekommer hyppig. Af bautastene er der ogsaa adskillige, og har været endnu flere. Blandt de gaarde, hvor grave træffes i større antal, kan fremhæves prestegaarden, Kleppe, Hauge, Tuv, Tjøtte, Særeim, Laland og Anda i hovedsognet og i Bore sogn hele strækningen langs søen fra Bore udover til Orre sogn. Straks nord for Jæderens rev er der paa Reves grund nede i stranden 14 hauger, hvoraf flere langhauger (deriblandt 1 af 150 m. længde, vel den største i landet), og paa sletten ovenfor strandbakken findes spredt paa Reve og Hodne 48 hauger (efter kart af amtsagronom Anda).

Af de i herredet fundne samlinger af gravhauger har en ved sin eiendommelige ordning vakt særlig opmerksomhed, nemlig de saakaldte »døsjer« paa Hauge. De danner en oval, indesluttet af en lav, bred vold, som dog har en aabning eller indgang i hver ende. Tversover denne vold ligger paa hver side en række af lave, langstrakte forhøininger, mest af form som langhauger med spidse ender, alle pegende henimod ovalens midtpunkt, hvor der ligger en lav rund haug. Midthaugen og endel af de lange hauger paa volden er blevne undersøgte af antikvar Nicolaysen og skolebestyrer Bendixen og har givet enkelte ubetydelige fund, som dog synes tilstrækkelige til med sikkerhed at kunne henføre den merkelige fortidslevning til den ældre jernalder. Det eneste sidestykke til den, som hidtil kjendes, er den ovenfor nævnte samling af hauger paa Øde-Motland i Haa.

Ogsaa med hensyn til antallet af bekjendte oldsagfund er herredet vel at regne for det første i landet, og mange af disse fund har mere end almindelig interesse.

Særlig er mængden af fund fra stenalderen overmaade betydelig. Foruden talrige fund af enkelte stensager forekommer her endnu rigeligere end andensteds paa Jæderen verkstedfund fra denne alder. Disse vidnesbyrd om stenalderens industri synes her næsten ingensteds at mangle; rigere verkstedfund kjendes fra Grude, Haaland, Tjøtte og Tuv

i hovedsognet, Sele, Skaseim, Hole og egnen fra Bore nedover til Jæderens rev i Bore sogn, samt Orre, Rosland og Horpestad i Orre sogn. Blandt de enkeltvis fundne stensager udmerker sig en flintspydspids fra Grude, 41,7 cm lang. den største i Norge fundne, en smuk og stor bladformet spydspids af flint fra Salte (begge i univ. saml.) og en ligeledes ualmindelig smuk rund hulmeisel af grønsten fra Stangeland (Stav. mus.).

Fra broncealderen har herredet ligeledes flere fund at opvise end noget andet norsk herred, og de fleste af disse er gravfund. Paa Sele er under en helle i en liden haug fundet 2 spiralfingerringe af guld fra denne tid tilligemed stykker af en lerurne og brændte ben (Berg. mus.). Paa Særeim udgravedes i 1879 af skolebestyrer Bendixen en større haug, i hvis midte var et gravkammer af mandslængde. I dette fandtes foruden spor af et ubrændt lig en spænde, et par brede baandformede armringe og en »tutulus« (rund ornamentplade til at fæste paa klæderne), alt af bronce (kvindegrav). Længere ude i haugen var der et mindre gravkammer, der kun indeholdt brændte ben (Berg. mus.). Paa Braud gjordes i »Grimshaug« 1881 et lignende fund: et stort baandformet diadem, et par glatte runde armringe af bronce og en tutulus, der laa i et mandslangt kammer midt i haugen (ogsaa kvindegrav; Stav. mus.). Sverd fra broncealderen er fundne i grave paa flere gaarde.

Blandt de mange fund fra den ældre jernalder (omkring 100) er adskillige rige og interessante gravfund. Paa Hauge er en haug, kaldet »Krosshaug«, fordi der senere i kristelig tid paa den er reist et stenkors, som efter at være omstyrtet og beskadiget blev gjenreist i 1879. I denne haug opdagedes i 1869 et 15 fod langt gravkammer af sten, som indvendig var klædt med egeplanker, tre tommer tykke og sammenføiede med jernnagler. I kammeret fandtes en mængde kar af forskjellig slags (flere lerurner, rester af et broncebeslaaet træspand. et stort broncefad med hanker, formede som menneskeansigter, og et vel bevaret glasbæger, afb. i Norske oldsager fig. 338), levninger af flere spænder af sølv, hvoriblandt et stort og prægtig forgyldt eksemplar, en rund ornamentplade af guld (afb. i Norske oldsager fig. 310), flere sølvhegter (afb. sammesteds fig. 270) m. m. (kvindegrav; Berg. mus.). I en anden haug paa Hauge, »Revehushaugen«, er senere aabnet et gravkammer af lignende størrelse og deri ved rester af et ubrændt lig fundet 2 guldbrakteater, en meget stor forgyldt broncespænde af over 23 cm. længde, glasperler m. m. (ligeledes kvindegrav; samme musæum). Begge disse grave er fra den ældre jernalders senere tid. Det samme er tilfældet med et større fund fra en mandsgrav paa Vashus (i univ. saml.), gjort 1863 i et stort gravkammer, indeholdende bl. a. jernvaaben, en glat fingerring af guld, et stort glasbæger med spor af sølvbeslag, rester af en forgyldt hegtespænde, en benkam m. m. Fra Tuv er kommet flere merkelige fund. I 1868 fandtes her i et stort gravkammer i den ene ende af en langhaug 4 broncespænder, nogle sølvhegter, en broncering til at hænge i et belte. 3 sneldehjul af sten og 3 lerurner m. m. (kvindegrav; Berg. mus.). Sammesteds er senere udenfor et lidet kammer i en haug fundet bl. a et glasbæger af grønligt glas med ophøiede ornamenter af blaat glas (afb. i Aarsberetn. 1882 fig. 19) og i en anden haug i et stort gravkammer 2 betalingsringe af guld, en stor broncekjedel, et glasbæger, 3 lerurner. jernvaaben m. m. (mandsgrav; de to sidste fund i Stav. mus.). Paa Anda fandtes i en haug 1871 eller 1872 en stor, vel vedligeholdt vase af bronce (afb. i Norske oldsager fig. 344), og paa Fristad er, ligeledes i en haug, fundet en meget smuk, forgyldt sølvspænde med indfattede blaa og gule glasstykker fra den ældre jernalders slutning (afb. sammesteds fig. 258; begge fund er i en privatsamling). Paa Laland er for mange aar siden i et stort gravkammer fundet 2 lerurner, hvoraf 1 usedvanlig stor og vel bevaret af det »urtepotteformede« slags (afb. i Norske oldsager fig. 370; univ. saml.) og paa Særeim i en haug en smuk hængeprydelse (en saakaldet berlok) af guld (Stav. mus.). Af fund fra samme tid, der ikke skriver sig fra grave, kan merkes 4 betalingsringe af guld

og 2 stykker af saadanne, veiende tilsammen 170 gr., fra Anda, fundne 1873 (univ. saml.), og en tyk, sammenbøiet, i begge ender afhugget guldstang, vistnok fragment af en betalingsring, af vegt 55 gr., fra Grude (Berg. mus.).

Fra den yngre jernalder haves forholdsvis færre fund (noget over 30). Det betydeligste gravfund er et fra Orre (i Berg. mus.), udentvil hidrørende fra en kvindegrav: en mængde perler af glas, karneol og rav, to par af de i denne tids fund almindelig forekommende ovale broncespænder, en meget stor, forgyldt bøileformet broncespænde (afb. i Aarsberetn. 1870 fig. 13 og i Norske oldsager fig. 639), et forgyldt ornamentbeslag af bronce i irsk stil (se nedenfor ved fundet fra Some i Høiland) m. m. Paa Bore fandtes i 1848 i en gammel hustomt nogle stykker af sølvstænger og omtr. 100 sølvmynter, antagelig nedlagte i jorden omkring aar 1000 (paa en enkelt irsk mynt nær alle engelske fra kong Aethelred II), og antagelig paa Reve fandtes henved 1840 4 arabiske sølvmynter og nogle tyske (vel omtrent fra samme tid).

Af fortidsminder fra middelalderen kjendes foruden det allerede omtalte stenkors paa Krosshaug paa Hauge en hel del runeindskrifter. I den gamle Klep kirke, der som den nuværende var en træbygning og blev nedrevet i 1846, var der efter en beretning fra 1639 paa 2 planker i svalen paa nordre side indskaaret en runeskrift, der efter den bevarede afskrift maa have lydt saaledes: ARTIþ ER IKIBARHAR KARA TOTR þRIM NOTOM ÆPTER KROSMESSO UM UARET HUÆR SA MAþER RUNAR þESAR SER þA SEKI PATER NOSTTER FYRER SOL HENNAR HIALBE KUþ þÆIM ER SUA KERER (Ingebjørg Kaaredatters aartid [d. e. dødsdag] er tre nætter efter korsmesse om vaaren; hver den mand, som disse runer ser, sige pater noster for hendes sjæl; hjelpe Gud den, som saa gjør!) Ved samme kirke fandtes en runesten, der nu er i Berg. mus., og hvis indskrift er: þURIR HARþARSUNR RAISTI STAIN þINA AFT OSKARþI KUON SINA TUTUR KUNARS BRUþUR HALKA A KLABI (Tore Hørdsøn reiste denne sten efter Aasgerd, sin kone, datter af Gunnar, broder til Helge paa Kleppe). Ved Bore kirke laa før som dørtrin en runesten, hvoraf to stykker nu er i Berg. mus., indeholdende følgende stump af en indskrift: ARTIþA TAHR STÆINS . . . SUÆINS SIØUNOTOM ÆFTIR HØL . . . (Stein Sveinssons [?] aartidedag er syv nætter efter hellig . . .). Indenfor døren i samme kirke laa endnu i forrige aarhundrede en næsten rund flad sten, af omtrent 3 alens tvermaal, hvorpaa 5 rader runer var indhuggede. Efter en gammel afskrift synes indskriften at have indeholdt oplysning om forskjellige personers aartid (en af dem hed Gyda). Af denne sten er nu kun et lidet stykke tilbage, som ialfald endnu for nogle aar siden laa blandt andre stene i gaardsrummet paa en af de vestre Boregaarde, og hvorpaa skimtedes spor af et par runer. Fra Tuv er til Berg. mus. indkommet en istykkerslaaet runesten, der paa den ene bredside har indhugne billeder af en mand og en kvinde og paa den ene smalside indskriften: HAILKI RAISTI STAIN þONA AFT KAITIL BRUþUR SIN (Helge reiste denne sten efter Ketil, sin broder). Paa Kleppe er i et gjærde fundet topstykket af en runesten, der skal være kommet frem ved gravning paa et jordstykke (nu i Berg. mus.), og som har nogle faa runer af en længere indskrift, der har været omgivet med en indfatningsramme. Paa Tangerhaug ved Sele har før staaet et nu forsvundet stenkors med runer. Indskriften maa efter ældre kopier have været en gravskrift, der endte med: »hjælpe Gud deres sjæl!« I nærheden af Sele stod før 2 reiste stene, hvoraf den ene har runeskrift paa begge sider. Denne sten er nu nedtaget og ligger som klop over en bæk i nærheden. Indskriften, der er meget utydelig, synes at angaa eiendomsretten til et laksefiskeri (»varp«), maaske det bekjendte, særskilt skyldsatte Sele fiskeri; mod slutningen staar: AT AIKN AUK AT OþLI (til eie og til odel). Paa Erga fandtes for nogle aar siden i en myr et oksehorn, hvorpaa er indridset runealfabetet paa

de 4 sidste runer nær (Stav. mus.). Ved nedrivningen af Klep kirke i 1846 fandtes en norsk sølvmynt fra 14de aarhundrede, af kong Haakon V eller VI, og maaske flere mynter.

Time herred [184,71 km², 2467 indb.] ligger i Ø for Haa og Klep og grænser forøvrigt til Høiland i N, Gjesdal og Bjerkreim i Ø samt Ogne i S. Det er et indlandsherred, hvis største udstrækning fra N—S er omtrent 20 km. og fra Ø—V omtrent 15 km. Det omfatter Time (*þimin*) hovedsogn af Lye prestegjæld, hvortil Gjesdal hører som anneks, og danner eget tinglag under Jæderens sorenskriveri samt eget lensmandsdistrikt.

Herredets vestlige del er ligesom den øvre del af Klep et af grusbakker kuperet lavland, hvor den dyrkede mark afveksler dels med udstrakte torvmyrer, dels med golde, stenopfyldte lyngheier, og hvor det faste fjeld kun paa ganske faa punkter kommer frem i dagen. Det østlige parti danner derimod overgangen til det mere bjergrige indland og er opfyldt af isolerede, af myrlændte dalfører adskilte aasdrag, som i Sikvelandskula i grænsen mod Gjesdal hæver sig til 418 m. o. h. Søndenfor denne ligger det lavere fjeld Sulken og endnu længere i S, henimod grænsen af Ogne og Haa, Synesvarden (338 m.), en langsomt opadskraanende høide, der, ligesom den steile Aaslandsnut (309 m.) paa herredets nordgrænse mod Høiland, bruges som overlandsmerke af de søfarende. — Bergarten er hovedsagelig grundfjeld og jordbunden for en stor del tung lersand og lerjord. I det vestlige lavland, hvor der i de fremstikkende bergknauser ogsaa optræder skifer, gabbro og granit, har de fleste gaarde sand- eller grusjord, som tildels endog er temmelig skarp. Mergel forekommer dog paa flere steder; navnlig ligger omtrent 30 m. mægtige lag med 10—12 % kalk i dagen paa gaarden Aasland, en eiendom paa grænsen af de egentlige Jæder-gaarde og fjeldgaardene. — Haaelven, hvis nedbørsdistrikt omfatter omtrent $^2/_3$ af herredets hele areal, har sit udspring af Store Mosevand (1,36 km²) paa nordsiden af Synesvarden og gaar i nordlig retning til Taksdalsvandet (0,84 km²), som for nogle aar siden er sænket samtidig med, at selve elveleiet paa et kort stykke ved gravning blev flyttet. Herfra løber elven mod NV til gaarden Garpestad, hvor den bøier mod SV, danner ved Fotland et vandfald, som er det største paa Jæderen, og træder 5 km. nedenfor ind i Haa herred. Den modtager talrige tilløb fra herredets østlige del, bl. a. fra Kjaalandsvandet (0,28 km²), Haalandsvandet (0,24 km²), Mælsvandet (0,34 km²) og Aasenvandet (0,80 km²); dens bielv Tveraaen danner paa en længere strækning grænsen mellem Time og Haa. Roslands- eller Bryneelven opstaar ved sammenløbet af 2 bække, den ene fra Mosevandet (0,98 km²) paa østsiden af Njaafjeldet, den anden fra det i grænsen mod Gjesdal liggende

Fjermestadvand (0,84 km²), og løber mod V ud i nordenden af det 7 à 8 km. lange og indtil 1 km. brede, i grænsen mod Klep liggende Frøilands- eller Serikstadvand (5,43 km²), hvis sydlige ende elven forlader for, efter paa et stykke at have dannet grænsen mellem Time og Klep, helt at træde ind i sidstnævnte herred. Ogsaa Figgja berører herredet, idet den paa en kort strækning danner dets grænse mod Høiland. Foruden de allerede nævnte vande kan endvidere merkes Oslandsvandet (1,19 km²), som dog forstørstedelen tilhører Bjerkreim og gjennem Oslands- eller Moiaaen (jfr. side 205) har afløb til dette herreds hovedvasdrag. Det samlede areal af ferskvande udgjør 11,74 km². De største myrstrækninger findes under gaardene Aasland, Fjermestad og Lende; ogsaa Hellands-, Netlands- og Njaamyrene er betydelige.

Den hjemmehørende folkemængde var i 1801: 1290; 1825: 1758; 1845: 2103; 1865: 2376 og 1875: 2400, hvilket sidste tal giver en gjennemsnitlig befolkning af 13 mennesker pr. km². Tættest befolket er slettelandet sønden- og vestenfor kirken; i det østlige aasparti er bebyggelsen mere spredt. Udvandringen har i den senere tid været meget betydelig. Herredets matrikul omfatter 64 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 986,39 (urev. dlr. 494. 2. 16). De enkelte brug er gjennemsnitlig noget mindre end i Klep, men adskillig større end i amtet overhovedet. Middelprisen pr. skylddaler i Time og Gjesdal tinglage har man for 1852—80 beregnet til kr. 2230. Om jordfællesskabet gjælder, hvad der er bemerket under Klep.

Herredets største udelte gaard er Lye prestegaard (udtales Lyë; i middelalderen skrevet *á Lýgi*), en temmelig betydelig, til mk. 29,92 skyldsat eiendom, beliggende 6 km. østenfor jernbanestationen, med god, dog stenet og tildels vandsyg jordvei, hvorpaa (iberegnet 6 underliggende husmandspladse) avles omtrent 20 hl. rug, 55 hl. byg, 200 hl. havre og 225 hl. poteter samt fødes 10 heste, 44 fækreaturer og 260—280 faar. Af herredets øvrige større gaarde kan nævnes Vest-Lye, 19,95, Time (*þimin*), øvre, 16,78, Noreim, 15,37, Bryne, 15,08, Re, 26,28, Haugland, nedre, 14,26, og øvre, 28,67, Garborg, 30,05, Mossige, 32,83, Grødeim, 16,49, Hognestad, 26,92, Fosse, 22,38, Herikstad, 19,21, Fotland (opr. Fossland), 18,46, alle beliggende i den flade bygd vestenfor og søndenfor kirken og prestegaarden, østenfor hvilken merkes Høiland, 18,71, Eigeland, 20,36, Lende, 24,33, Taksdal, 19,24, Aarestad, 30,04, Tuneim, 38,12, Undeim, store, 42,64, og lille, 13,60, og endelig i herredets sydøstlige udkant Kartevold, 15,46. I dets nordlige del ligger Njaa, 42,43, Frøiland (*Frøyland*), 37,81, Kalberg, søndre, 15,65, og nordre, 11,17, samt Aasland, 26,79.

Jordbrug og fædrift, der omtrentlig er herredets eneste næringsveie, indtager noget nær det samme standpunkt som i Klep; dog er paa grund af det store faarehold, især i den øvre del af bygden, kvægavlen af forholdsvis meget større betydning. Af havre sælges i almindelige aar antagelig mindst 1500 à 2000 hl. og af poteter

noget mere. Byg avles for behovet, men rug dyrkes ogsaa her mindre. Saavel hjemmehavne som fjeldbeiter er idetheletaget ganske utilstrækkelige, men kreaturstellet er jevnt godt, og fædriften giver et betydeligt overskud af de sedvanlige produkter. Ogsaa hesteavlen er af vigtighed, og et ikke lidet antal ungheste sælges hvert aar til andre bygder. Udsæd og kreaturhold sees af tabellerne side 42 og 46. Et lidet meieri er i 1884 oprettet af en privatmand ved jernbanestationen. — Af selvsaaet skov findes alene lidt ubetydeligt løvtrækrat paa enkelte gaarde øverst i herredet. Derimod har det i begyndelsen af syttiaarene stiftede »Jæderens træplantningsselskab« paa de saakaldte Njaaheie, en mager, lyngbevokset grusjordslette paa østsiden af Frøilandsvandet, et plantningsfelt paa over 100 ha., det største private anlæg af denne art i amtet. Den aarlige udplantning er her 40—50,000 trær. Mindre skovplantninger findes paa flere steder. Det hele areal af selvsaaet og plantet skov er 478 ha. Torvbrændsel er sedvanlig og haves i overflod. Ogsaa Aalgaard fabrik i Gjesdal henter aarlig mange hundrede læs torv i Fjermestadmyren. — Fiskeriet er af underordnet betydning. Aal fiskes dog i forskjellige elve og bække, og navnlig er aalefisket i aaen fra Store Mosevand vistnok det vigtigste af alle aalefiskerier i de jæderske vasdrag. I Haaelven fanges lidt laks, og i 1886 er en laksetrappe anlagt i Fotlandsfossen for at aabne den øvre del af vasdraget for laksen; forøvrigt klages der over, at en aldeles uforholdsmæssig del af den til elven søgende laks opfiskes allerede i nærheden af søen. I samme elv findes perlemuslinger. — Bergverksdrift finder ikke sted. Af industrianlæg fandtes i 1885 et lidet teglverk med 9—10 arbeidere paa gaarden Aasland, hvilket forsyner en stor del af Jæderen med tagsten, et smedjeverksted (»Kvernelands fabrik«) paa Frøiland, hvilket leverer jern- og staalvarer, hovedsagelig landbrugsredskaber, men ogsaa finere gjenstande, som knive og sakse, samt endelig et tidsmæssigt møllebrug paa Bryne, som i 1885 med 2 arbeidere formalede henimod 4000 hl. korn. Desuden er der ved Fotlandsfossen en 12—14 mindre kverne, som formaler havre for en stor del af Time og Haa. — Den kvindelige husflid er betydelig, og paa Stavanger markeder bringes en stor del vadmel, stof og strikkede sager tilsalgs fra herredet. Mændene befatter sig adskillig med smedearbeide, navnlig af ljaaer. En husflidsskole, som for et halvt snes aar siden var i gang paa gaarden Mossige, er senere nedlagt. Bygden havde i 1885 6, nu 8 landhandlere.

Jæder-banen gjennemskjærer herredets vestlige udkant i en længde af 6—7 km. Time station, der ligger paa gaarden Bryne ved sydenden af Frøilandsvandet, er næst Sandnes den betydeligste af banens mellemstationer. I dens umiddelbare nærhed er der i de senere aar vokset frem en liden landsby, hvor der bor flere handelsmænd og mange haandverkere, og hvor der afsættes en stor del landmandsprodukter, navnlig korn og poteter, fra Time og den sydlige del af Klep. Ogsaa hovedveien over Jæderen berører paa en kort strækning (ca. 5 km.) herredets vestligste snip med fast skyds-

station paa Bryne. Desuden findes et godt net af bygdeveie med en samlet længde af ca. 70 km.; blandt disse kan nævnes den saakaldte »øvre Jæder-vei«, der efterat have forladt hovedveien ved Vigre i Haa kommer ind i herredet ved Garborg og fører videre over Mossige, Time kirke, Njaa og Kverneland til nordenden af Frøilandsvandet, hvor den træder ind i Klep for ved Aase i Høiland atter at støde til hovedveien. Herredets postaabneri, oprettet i 1858, er nu paa jernbanestationen, hvor der tillige er telegrafstation.

Time kirke, der er hovedkirke i Lye prestegjæld og beliggende paa gaarden Times grund, 2 km. vestenfor prestegaarden, under 58° 43′ 30″ n. br. og 5° 1′ 44″ v. f. Kristiania, er en langkirke med taarn, opført af tømmer i 1859, efterat den ældre, i 1829 byggede kirke var nedbrændt ved lynild den 7 oktober 1858. Den eies siden 1815 af menigheden og har ingen formue eller faste indtægter udenfor kr. 2,88 i tiende af gaarden Nedre Time, som i 1815 var presteenkesæde og ikke deltog i kirkens kjøb. Den gamle altertavle, der reddedes fra den forrige kirke, bærer aarstallet 1666. I nærheden af jernbanestationen blev der 1ste pintsedag 1878 indviet et smukt og rummeligt bedehus. — I henseende til det almindelige skolevæsen er herredet delt i 9 kredse med 6 lærere og 3 lærerinder samt 7 skolehuse, nemlig paa Bryne, Haugland, Time, Tuneim, Eigeland, Høiland og Frøiland. 2 kredse har omgangsskole. — Siden 1883 har der paa gaarden Aasland været i gang en saakaldet »praktisk jenteskole« (jfr. side 83).

Herredets private brandforsikringsforening, approberet i 1856, havde i 1885 forsikret husebygninger for kr. 435,000. I 1886 oprettedes en »privatbank«, der for tiden har en forvaltningskapital af ca. 50,000 kr.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 11,429, hvoraf kr. 5421 til fattigvæsenet og kr. 3105 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 9642. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 10,960, hvoraf kr. 6356 paa indtægt efter forholdet kr. 3,76 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 1716, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 1,605,000. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 69, svarende til 28 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen tæller 4 formænd og 12 repræsentanter. Antallet af stemmeberettigede i Lye prestegjæld (altsaa iberegnet Gjesdal) var i 1882 269 og i 1885 351.

Ældre inddeling. I judiciel henseende hørte tidligere, vistnok allerede i middelalderen, 2 af herredets sydligste gaarde til Kvie og 4 gaarde ved nordgrænsen til Klep skibrede, medens resten af herredet var delt mellem Haugland og Haug skibreder. Ved res. 12 nov. 1850 tilveiebragtes overensstemmelse mellem den judicielle og geistlige inddeling derigjennem, at det af Time og Gjesdal sogne bestaaende Lye prestegjæld blev gjort til et eget, Lye, tinglag. Sognene har altid udgjort egne herreder (jfr. res. 13 okt. 1851), og ved res. 18 mai 1876 blev de ogsaa egne tinglag.

Fornlevninger. Herredet synes at være temmelig rigt paa oldtidsminder. Gravhauger findes paa mange gaarde, navnlig i herredets vestlige og sydlige del, og oldsagfund kjendes i stort antal. — Af stenaldersfund haves foruden en mængde enkeltvis fundne gjenstande flere, der tyder paa tilstedeværelsen af flintverksteder (saaledes fra Steinsland, Auglende, Rosland og Njaaheiene). Fra broncealderen kjendes 2 mindre fund (ikke gravfund). — Fra den ældre jernalder er til samlingerne indkommet adskillige fund af større interesse. Paa Vest-Lye er 2 saadanne gjorte i gravhauger (begge i Berg. mus). Det ene, der er truffet i et stort gravkammer 1866, indeholdt bl. a. et smukt glasbæger og en guldbrakteat; i det andet, der er et usedvanlig rigt fund (fra en kvindegrav), er der mindst 12 broncespænder, flere forgyldte sølvknapper af en hegtespænde, en ringspænde af bronce, et par smykkenaale af samme metal, 3 sneldehjul af sten, nogle tænder af en ko m. m. — Paa Garpestad er i en haug 1863 fundet en smuk forgyldt sølvspænde (afb. i Norske oldsager fig. 256), en guldbrakteat, en sølvknap af en hegtespænde m. m. (kvindegrav), og paa Re en stor, vel bevaret broncekjedel, der formodentlig har indeholdt brændte ben, og nogle jernøkser (ligeledes i Berg. mus.). Fra Re er ogsaa (til samme musæum) kommet et diadem af bronce, tildels prydet med guldbelæg, fundet under en helle i en langhaug. Paa Mossige er fundet en ualmindelig stor og vel bevaret lerurne (afb. i Aarsberetn. 1874 fig. 11), og paa Line 3 guldperler samt et par stykker af en betalingsring af guld (begge disse fund i univ. saml.). Paa Tuneim er i et stort gravkammer i en haug fundet en baandformet fingerring af guld, endel jernvaaben m. m. (Stav. mus.), og paa Haaland en liden ualmindelig vel bevaret broncespænde af sjelden form (afb. i Aarsberetn. 1880 fig. 18). — Af fund fra yngre jernalder kan fremhæves et gravfund fra Re, hvori bl. a. et enegget jernsverd af sjelden form, ligt det i Norske oldsager fig. 497 afbildede, og en firkantet guldbarre (betalingsmetal) af 36 gr. vegt (Berg. mus.), og to større gravfund fra Noreim, hovedsagelig bestaaende af vaaben og redskaber af jern (Stav. mus), samt et kvindegravfund fra Herikstad, bestaaende af en bronce-armbøile, perler og 2 sneldehjul af sten (univ. saml.).

Paa Aaslandsfjeldet nordligst i herredet findes paa sydsiden af fjeldet, omtrent midt oppe i høiden, levninger af en bygdeborg, nogle et par alen høie mure af omtr. 100 alens længde fra Ø til V.

Gjesdal herred [218,05 km², 1144 indb.] er ligesom Time et indlandsherred, hvis grænser er mod N til Høiland og Høle, mod NØ paa en kort strækning til Fossan, mod SØ og S til Bjerkreim og mod V til Time. Største længde fra NØ—SV omtrent 20 km.; bredden fra NV—SØ varierer mellem 10 og 15 km. Det omfatter Gjesdal annekssogn under Lye prestegjæld, men danner, ligesom hovedsognet Time, eget tinglag og lensmandsdistrikt under Jæderens sorenskriveri.

Skjønt saaledes i en vis forstand hørende til Jæderen, har dog herredet i henseende til naturlig beskaffenhed lidet tilfælles med de egentlige Jæder-herreder. Det er nemlig gjennemgaaende bjergfuldt, og uagtet fjeldene intetsteds naar nogen betragtelig høide og i regelen er lette at passere, minder de ved sin nøgenhed sterkt om høifjeldet. Herredets høieste punkt er antagelig Vaadlandsnuden (800 m.) paa Madlandsfjeldet i grænsen mod Fossan og

Bjerkreim, foruden hvilken Fidjenuden (504 m.) omtrent i herredets midte samt Sikvelandskula (418 m.) paa vestgrænsen mod Time fortjener at nævnes. Større flader findes ikke, og den dyrkbare mark er indskrænket til de somoftest trange dalfører, af hvilke Søilandsdalen og den egentlige Gjesdal, der begge stiger op fra Ædlandsvandet i herredets nordvestre hjørne, den første mod SØ, den anden mod NØ, er de betydeligste. — Det vigtigste vasdrag er Figgja (Figgen elv), som kommer fra Kydlandsvandet (0,55 km², 212 m. o. h.) i grænsen mod Bjerkreim og under navn af Søilandsaaen løber gjennem nysnævnte dalføre i nordvestlig retning til Klugevandet (0,68 km²), videre til Ædlandsvandet (2,69 km², 94 m. o. h.), hvilket den forlader under benævnelse af Figgja for kort efter at træde ind i Høiland. Ædlandsvandet har derhos tilløb fra det nærliggende Limevand (1,51 km²), som igjen samler flere fra N og Ø kommende bække. Fra det i herredets nordøstlige del liggende Madlandsvand (1,15 km²), der modtager mange tilløb fra grænsetrakterne mod Høle og Bjerkreim i N, Ø og S, gaar Ravndalselven mod NV til det betydelige Oltedalsvand (3,28 km²), fra hvilket igjen Oltedalsaaen løber mod NØ ind i Høle, dannende mellem gaardene øvre og nedre Oltedal et 50 m. høit vandfald. Foruden de ovenfor nævnte vande findes en stor mængde mindre, og det hele af ferskvande dækkede areal er 14,77 km². Af herredets samlede fladeindhold falder omtrent 127 km² paa Figgjas og 75 km² paa Oltedalselvens nedslagsdistrikt. — Bergarten er i den vestlige del grundfjeld, i den østlige granit. Den dyrkbare mark bestaar hovedsagelig af skarp sand- og grusjord, medens dybere muldjord og myr optræder mindre hyppig. Paa gaarden Gjesdal findes et ikke ubetydeligt felt med mergelholdigt ler.

Herredets hjemmehørende folkemængde var i 1801: 517; 1825: 736; 1845: 906; 1865: 997 og 1875: 1157, hvilket sidste tal giver 5,3 mennesker pr. km². Bygden er saaledes den tyndest befolkede i det til Jæderen hørende distrikt, men tilveksten har været stadig og jevn. Den bedste bebyggelse findes omkring Ædlands- og Limevandene samt i Ravndalen og rundt Madlandsvandet. Efter den nye matrikul har herredet ialt 34 gaarde (matr.-no.) med en matrikulskyld af mk. 395,67 (urev. dlr. 242. 4. 13). Brugene er nogenlunde jevne i henseende til størrelse og deres gjennemsnitlige matrikulskyld omtrent som i Time. Salgsprisen pr. skylddaler var, som side 239 anført, i 1852—80 gjennemsnitlig kr. 2230. Indmarken er overalt udskiftet; naar undtages et par større fjeldbeitestrækninger, er det samme ogsaa tilfældet med saagodtsom al udmark; kun hvor eiendomme i den senere tid er blevne delte, er beitningen fælles for de forskjellige brugere. Herredets største gaarde er Eidland (Idland), 15,39, Ædland (Edland), 16,66, Aalgaard, 13,06, Lime, ytre, 21,44, og indre, 16,05, Gjesdal (*Gestalir*), 27,48, og Kluge, 12,46, alle liggende omkring de store vande i herredets nordvestlige del, fremdeles Kyllingstad, 33,21, og Søiland,

13,43, i det efter sidstnævnte gaard opkaldte dalføre, samt Helland, 11,73, Bjelland (*Bjalland*), 15,34, Ravndal, 12,14, Vøvelstad, (udt. Vøllstad, opr. vistnok *Vifilsstaðir* af mandsnavnet *Vifill*), 14,34, Madland, 13,04, og Oltedal (alm. skr. Oftedal), øvre, 16,12, og nedre, 17,41, i det østlige parti af herredet.

Befolkningens hovednæring er agerbrug og fornemmelig fædrift. Agerbruget har i en række af aar været i jevn fremgang. Nydyrkning foregaar aarlig, kunstig gjødning anvendes i nogen udstrækning, sædveksling og græsfrøsaaning er adskillig udbredt, og ikke lidet af det dyrkede areal er udlagt til eng. Byg, havre og poteter dyrkes for behovet, de sidste endog lidt til salg, men af rug kjøbes aarlig nogle hundrede tønder. Fædriften staar paa et udviklet trin, kvægholdet er betydeligt og afkastningen forholdsvis rigelig. Navnlig staar bygden i høi anseelse for sin faareavl, og salget af levende faar, saavel avlsdyr som slagtekvæg, foregaar til forholdsvis gode priser og er befolkningens vigtigste indtægtskilde. Ellers er Gjesdal ogsaa bekjendt for sit gode smør. Herredet har betydelige fjeldslaatter og gode havnegange; dog maa faarene ogsaa her sendes til sommerbeite i de østligere fjeldbygder. Om udsæd og kreaturhold se side 42 og 46. — Skovbruget er af liden betydning. Dog findes paa nogle gaarde i den østlige del af herredet (Ravndalen og Oltedalen) endel løvskov, ialt ca. 1540 ha., som vistnok vilde være ganske utilstrækkelig til helt at forsyne bygden med brænde, men som dog, da der overalt bruges en større eller mindre mængde torv, afgiver lidt ved, bark og næver til salg i byerne. Bestanden er hovedsagelig birk, samt lidt eg. Af uplantet naaleskov staar nu kun enkelte trær tilbage. Nogle mindre skovplantninger er anlagte. Torvmyrerne er i regelen gode og tilstrækkelige. Aalgaard uldvarefabrik faar tildels sin torv fra Fjermestad i Time, men bruger i den senere tid ogsaa adskilligt af stenkul, skjønt den maa kjøres fra Sandnes. — Heller ikke jagt og fiskeri er af nogen vigtighed. Der skydes dog endel harer og ræv og drives tildels noget fiske efter aal, som findes i de fleste vande og navnlig fanges med »mær« i Søilandsaaen og Figgja. — Blandt industrianlæg maa først og fremst nævnes Aalgaards uldvarefabriker, beliggende ved Figgjas udløb af Ædlandsvandet og anlagt i 1870. Fra en liden begyndelse, med nogle faa arbeidere og et par fra Sverige indkjøbte, halv udslidte maskiner, er dette anlæg vokset op til en betydelig og tidsmæssig indrettet fabrik, som for tiden arbeider med 7 spinde- og 34 vævestole og sysselsætter 140 à 160 arbeidere (hvoraf ca. 70 piger), og hvis tilvirkning af cheviottøier, uldtæpper, kaabetøier m. v. vinder stedse større udbredelse. Der findes 5 fabrikbygninger, en i 1887 opført større arbeiderbolig med dampkjøkken, syge- og badeværelser, desuden 4 andre vaaningshuse, tilsammen med en assuranceværdi af ca. kr. 260,000. Den aarlige produktionsværdi andrager til henimod kr. 330,000. Fabriken drives ved vandkraft og eies for den ene halvdel af den oprindelige anlægger, forhenværende farver O. Nilsen

fra Sandnes, for den anden af et aktieselskab. Oltedals uldspinderi og dreieri ved gaarden af samme navn begyndte i 1877 med tilvirkning af forskjelligt dreierarbeide, fornemmelig alle slags gaardsredskaber, økseskafter m. v., senere ogsaa læster; hertil knyttedes i 1886 et lidet uldspinderi, og den hele bedrift sysselsætter nu omtrent 20 arbeidere, hvoraf endel piger i spinderiet. Endelig maa det nævnes, at der paa gaarden Gjesdal findes et mindre teglverk. — Herredet er idethele en vindskibelig bygd, som ogsaa har megen indtægt af sin husflid. Blandt den mandlige befolkning findes især dygtige ljaasmede, der aarlig sælger flere tusinde ljaaer til andre bygder, og kvinderne tilvirker hvidt vadmel, hvoraf store mængder afsættes paa markedet i Stavanger. Ved udgangen af 1887 havde bygden en landhandler.

Den indre arm af den vestlandske hovedvei kommer ved Kydlandsvandet ind fra Bjerkreim og følger først Søilandsdalen og senere Figgjas dalføre til Høiland. Dens længde inden herredet er 17 km., hvoraf det søndre stykke indtil Kyllingstad oparbeidedes omkring 1855 og afløste den tidligere maadelige ridevei; den nordlige del af veien er ældre, men blev i aarene 1866—69 delvis omlagt som chaussée. Skydsstationer paa Søiland (afvekslende hver 8de dag med gaarden Bue i Bjerkreim) og Aalgaard. Paa sidstnævnte sted er ogsaa herredets postaabneri, oprettet 1858. Af de offentlige bygdeveie, hvis samlede længde i 1885 opgives til 40 km., er veien paa sydsiden af Limevandet til Gjesdal kirke og videre over Halleland og Vøvelstad til Madland samt veien paa nordsiden af samme vand gjennem Oltedalen til Oltesvik i Høle de vigtigste. Over fjeldene i herredets østlige del fører drifteveie til Maudal i Bjerkreim og Gilje i Fossan. En stor del af Jæderens faar, antagelig omkring 50,000, passerer aarlig disse veie til og fra sommerbeiterne.

Gjesdal annekskirke, paa gaarden af samme navn, 15 km. tildels tung vei fra Lye prestegaard, er en tømret langkirke med taarn, opført i 1848, da den gamle i 1802 byggede kirke var bleven for liden, og tilhører menigheden. Den eier en anpart af gaarden Auestad og oppebærer en aarlig afgift af samme, stor kr. 5,60. — Forsaavidt skolevæsenet, angaar er herredet delt i 10 kredse, hvorhos Aalgaard fabrik har sin egen brugsskole. Skolehuse er, foruden ved fabriken, opførte paa gaardene Lime, Gjesdal, Vøvelstad, Ravndal og Kyllingstad. Lærerpersonalet bestaar af 5 lærere og 2 lærerinder.

Den for Gjesdal og Høiland i 1857 stiftede »Jæderens brandassuranceforening« havde ved udgangen af 1885 i det førstnævnte herred en forsikringssum af kr. 276,000.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 5826, hvoraf kr. 2233 til fattigvæsenet og kr. 2214 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 5149. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 5518, hvoraf kr. 4176 paa indtægt efter forholdet kr. 3,24 pr. 100 skat-

bare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 1387, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr 769,560. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 18, svarende til 16 pro mille af folketallet i 1875, hvilket er adskillig mindre end i noget andet af amtets herreder.

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter. Om antallet af stemmeberettigede i Lye prestegjæld se under Time herred, side 241.

Ældre inddeling. I det civile udgjorde Gjesdal i middelalderen og endnu i det 16de aarhundrede udentvil en del af Høle skibrede i Ryfylke, med undtagelse af nogle af de nordvestligste gaarde, som hørte til Klep skr. Senere var det i nogen tid et eget skibrede, men blev ved res. 12 novbr. 1850 sammenslaaet med hovedsognet Time til et tinglag, Lye. Ved res. 18 mai 1876 er sognet atter udskilt som eget tinglag. Det har altid dannet et særskilt herred (jfr. res. 13 okt. 1851).

Paa fornlevninger synes herredet at være fattigt. Meget faa oldsagfund er kjendte herfra, og deriblandt intet af særlig interesse.

Høiland herred [170,63 km², 3618 indb.] ligger omkring Gandefjordens bund i N for de tre sidst omhandlede herreder, Gjesdal, Time og Klep, og omgives forøvrigt af Haaland i V, Hetland i N og Høle i Ø. Dets største udstrækning fra Ø—V er 21 km. og fra N—S 13 km. Arealet er udelukkende fastland, da Gandefjorden, som danner herredets eneste kyststrækning, i sin indre del er blottet for øer. Herredet, inden hvis grænser ligger ladestedet Sandnes, der danner egen kommune, udgjør hovedsognet i Høiland prestegjæld, hvorunder ladestedet hører som anneks. Det samlede prestegjæld danner eget tinglag under Jæderens sorenskriveri og eget lensmandsdistrikt.

Ved Gandefjorden og den fra sammes bund videre mod S indtrængende, af høie jordbakker omgivne Gandedal deles herredet i to i naturlig henseende væsentlig forskjellige dele. Det vestlige parti tilhører Jæderens fladland og bestaar ligesom dette af lave, tildels lidt bakkede grusmasser med et i regelen ganske frugtbart jordsmon af lersand. Mellem bakkerne breder sig vidtløftige myrstrækninger, saaledes navnlig Stokkemyren nordenfor gaarden Some, Gimre- eller Somemyren, strækkende sig fra sidstnævnte gaard i sydvestlig retning ned til Skaseimvandet, samt endelig Todneimmyren mellem gaardene Todneim, Raustad og Lea. Rundt omkring Sandnes og sydover paa begge sider af Gandedalen findes mægtige lag af mergelholdig ler, der holder 4—6 % kalk. Selve Gandedalens bund bestaar af fin sand og slamjord, som ved elvens udløb i fjorden har dannet en fyldning (øre), paa hvilken ladestedet tildels er beliggende. Herredets østlige og større del, den saakaldte »fjeldbygd«, gjennemstryges af forskjellige isolerede, ved aabne dalfører adskilte høidedrag,

som henimod grænsen af Høle og Gjesdal efterhaanden bliver mere sammenhængende og antager karakteren af et lavere fjeldlandskab, der fortsættes ind i de nævnte herreder. Som de høieste punkter kan nævnes Skarfjeldet, Braasteinnuden, Hestefjeldet og Svihusfjeldet. Af disse skal sidstnævnte være det høieste, men ingen af dem naar nogen større høide. Dalsnuden (323 m.) og Aaslandsnuden (309 m.) ligger umiddelbart udenfor herredets grænser, den første nordenfor i Hetland, den sidste søndenfor i Time. Bergarten er i denne del af herredet grundfjeld eller granit og jordbunden dels skarp sand, dels grusjord, der tildels er saa findelt, at den frembyder en dyb, ganske god dyrkningsjord. Ogsaa her forekommer adskilligt af myr; navnlig findes en betydelig strækning, Vatnemyren, paa den vestre side af Dybingen. — Af herredets vasdrag merkes først Figgja, der kommer ind fra Gjesdal og løber i nordvestlig retning gjennem et dalføre, som fortsættes tversigjennem herredet ligeindtil Gandefjorden. Ved Braastein bøier imidlertid Figgja af mod V gjennem en liden sidedal og gaar, efter paa en strækning at have dannet grænsen mod Time og Klep, ind i sidstnævnte herred. Gandeelven har sit hovedtilløb i bækken fra Braasteinvandet (2,04 km², 44 m. o. h.) til Stokkelandsvandet (0,48 km²) og gaar herfra mod N gjennem Gandedalen ud i bunden af Gandefjorden. Svielven kommer fra det i grænsen mod Høle liggende Svihusvand (0,80 km²) og gaar mod V ud i den sydlige ende af det 12,25 km² store, uregelmæssig formede og med mange øer opfyldte Svilandsvand (i almindelighed simpelthen benævnt Fjeldvandet), som med sin nordøstlige snip igjen stikker ind i Høle og gjennem Imselven har afløb til Hølefjorden. Ved en i henhold til res. 2 decbr. 1861 udført kanalisering af denne elvs øvre løb er saavel Svilandsvandet som de med samme forbundne, vestenfor liggende mindre vande, Grundingen og Dybingen (tilsammen 2,04 km²), i sin tid blevet sænkede omtrent $2^1/_2$ m., hvorved adskilligt land er tørlagt og store dele af de tilstødende myrstrækninger dyrkbargjorte. Omtrent samtidig blev det i grænsen mod Haaland og Klep liggende Skaseim- eller Heigrevand udtappet og en kanal gravet gjennem Gimremyren nordover til Some. Over 4000 maal myr, hvoraf det meste tilhørte gaarde i Høiland herred, blev derved indvundet dels til dyrkning, dels til slaatte- og beiteland (jfr. side 230). Under flom stiger dette vand fremdeles temmelig høit, hvilket dog kun synes at forbedre græsveksten. En lignende udtapning eller sænkning har været bragt paa bane med hensyn til det i grænsen mellem Høiland, Haaland og Hetland liggende Stokkevand (3,99 km²), men planen er endnu ikke kommen til udførelse, bl. a. fordi det vil være nødvendigt at indløse nogle vandfald i den bæk, der danner vandets afløb til Gandefjorden. Endelig kan nævnes Flassevandet (0,96 km²), der ligger paa grænsen mod Gjesdal og har afløb til Ædlandsvandet i dette herred. Før de ovenfor nævnte udtapninger og sænkninger var herredets samlede areal af ferskvande 16,95 km².

Herredets folkemængde var i 1801: 1269; 1825: 1877; 1845: 2439; 1865: 3215 og 1875: 3599. Det sidste tal giver gjennemsnitlig 21 mennesker pr. km², men saavel i Gandedalen som i den vestlige fladbygd er bebyggelsen meget tættere. Ogsaa i fjeldbygden er dalførerne ganske vel befolkede, hvorimod de brede aasrygge og heier længst mod øst er ubeboede. Folkemængdens tilvekst siden aarhundredets begyndelse udgjør 184 procent. Efter matrikulen af 1886 har herredet ialt 73 gaarde (matr.-no.) med en skyld af mk. 1356,68 (urevid. dlr. 572. 2. 21). Den gjennemsnitlige pris pr. skylddaler er efter de i 1852—80 stedfundne salg beregnet til kr. 2982. Jordfællesskabet anføres allerede i 1880 at være i det væsentlige ophævet, saavel i indmark som i udmark. Endel teigeblanding forekommer dog fremdeles.

Herredets største udelte gaard er Høiland prestegaard, der med en skyld af mk. 49,34 hidtil har været en af amtets betydeligste eiendomme. Den skal være omtrent en norsk mil i omkreds og har med underliggende 14 husmandspladse omtrent 740 maal indmark, hvorpaa i almindelighed avles omtrent 3 à 4 hl. rug, 60 hl. byg, 400 hl. havre og 380 hl. poteter samt fødes 10 heste, 70 fækreature og 240 faar. Naar undtages et lidet,smukt parti af naturlig løvskov, beliggende lige ved husene, har gaarden ingen skov, men derimod meget betydelige torvmyrstrækninger, som ogsaa indeholder god dyrkningsjord, navnlig den saakaldte Høilandsmyr, hvilken det derfor i den senere tid har været tale om at tørlægge ved hjælp af en kanal til Stokkelandsvandet. Af gaarden, der ifølge et testament fra slutningen af det 14de aarhundrede tilhører Høilands sogneprestembede (»kirke og prest«), er i 1887 7 husmandspladse med et betydeligt areal (over 400 ha.) af udmark, ialt skyldsat til mk. 17,38, bleven solgt til forstvæsenet til skovplantning, og yderligere reduktion af eiendommen er bragt paa bane. — Herredets øvrige gaarde med en skyld af over 10 mk. er følgende: Hane, 56,87, Austraatt, øvre, 38,41, og nedre, 51,62, Stangeland, 30,85, Trones, øvre, 12,49, Brueland, 13,27, Sandve, 22,62, Skei, 11,25, Hove, 13,50, Sørbø, 18,20, Aase, 34,15, Lunde (*á Lundi*), 31,82, Kvaal, 11,03, Vagle, 20,52, der alle hører til den omkring og indenfor Gandefjordens bund liggende Gandebygd, vestenfor hvilken Stokke, søndre, 24,69, Lure, 46,29, Some (*á Sóma*), 44,73, Austvold, 24,86, Aarsvold, 45,63, Kjellingland (udt. Kjedland, alm. skr. Killingland), 13,15, Jutland, 13,34, Heigre, 35,31, Malmeim (udt. Malmei, alm. skr. Malmin), 35,66, Raustad (alm. skr. Rougstad), 12,38, Lea (*á Læðom*), 35,28, Folkvaar, 35,78, Todneim, 29,50, Asseim, 17,68, og Skjæveland (*Skialfaland*), 51,45, m. fl. gaarde udgjør herredets fladbygd, medens Foss-Eigeland, 13,37, Braastein (opr. form udentvil *Brúarsteinn*, af *brú*, bro), 24,83, Haaland, nedre, 15,76, Tjesseim, 18,44, Myglebostad (*Myklabólstaðir*), 15,76, Ur-Eigeland (i daglig tale blot kaldet Eigeland), 10,15, Aareskjold, 12,97, Svihus, 10,50, Kjosevig (*Kjósarvík*, alm. skr. Tjosevig), 17,49, Hogstad (alm. skr. Haugstad), søndre,

14,80, Vatne (*á Vatni*), store, 48,54, Auestad (alm. skr. Øiestad), 13,99, Skaret (alm. skr. Skaar), 11,64, Skjørestad (alm. skr. Skjørvestad), 16,82, Haga, 15,95, Kylles (alm. skr. Kyllesø), 16,52, Sviland, 20,08, og Fossvatne, 17,47, ligger paa østsiden af Gandefjorden, de ni sidstnævnte ved eller i nærheden af Svilandsvandet.

Befolkningens hovedsagelige næringsvei er jordbrug og fædrift, som begge staar paa et forholdsvis udviklet trin. Navnlig gjælder dette saavel den egentlige Gandebygd som det vestlige fladland, hvor en forbedret gaardsdrift med sædveksling og engdyrkning nu er almindelig gjennemført, og hvor de mange i den senere tid aabnede mergelgruber yder et i stor udstrækning benyttet jordforbedringsmiddel. I fjeldbygden, med dens tildels mere begrænsede og mindre frugtbare arealer, har navnlig jordbrugets fremgang været noget mindre. Idethele avles der af havre og poteter betydeligt til salg. Turnips dyrkes i ganske stor udstrækning som kvægfoder, og da kreaturstellet ialmindelighed er godt, bliver melkeafkastningen forholdsvis rigelig. Faareavlen er af størst betydning i fjeldbygden, men ogsaa paa fladlandet omfattes den med megen interesse, og om der end nu holdes et mindre antal faar end i tidligere dage, saa vinterfodrer man dem saameget bedre. Angaaende udsæd og kreaturhold henvises til tabellerne side 42 og 46. Havnegangene er bedst i herredets østlige del, men selv herfra maa faarene sendes i sommerbeite til de indre fjeldbygder, navnlig Siredalen, hvor gaardbrugere i Høiland har kjøbt betydelige beitestrækninger. Melk afsættes hovedsagelig til Sandnes meieri, der drives af et aktieselskab blandt bygdens gaardbrugere (jfr. side 159). — Af selvsaaet skov findes alene lidt birk og eg paa enkelte gaarde i fjeldbygden, men paa de fleste brug maa alle træmaterialier kjøbes fra Sandnes. Som brændsel bruges omtrent udelukkende torv, der haves i overflod, navnlig i de store myrstrækninger paa Gandedalens vestside, hvorfra der aarlig sælges flere tusinde læs torv ogsaa til teglverkerne og husholdningerne i Sandnes. Et større anlæg for torvdrift var her i midten af syttiaarene i virksomhed paa gaarden Some, men er nu forlængst nedlagt. I dette herred findes landets største skovplantning, tilhørende staten. Det hertil indkjøbte, af veirhaarde og udyrkbare lyngheier bestaaende areal udgjør med den senest i 1887 besluttede udvidelse ialt 946 ha., fordelt paa to felter, et større paa nordsiden af Braasteinvandet under gaardene Myglebostad, Espeland og Høiland prestegaard, og et mindre under gaardene Vagle og Skjæveland nedimod grænsen af Klep. I de senere aar er her aarlig bleven udplantet omtrent 200,000 trær, i 1886 endog over 300,000, hovedsagelig almindelig furu og buskfuru, tildels almindelig gran, amerikansk hvidgran og lærketræ, men først om ca. 10 aar vil det hele felt være fuldt beplantet. Anlægget har sin egen planteskole paa Myglebostad, som i 1886 leverede over en tredjedel af samtlige planter (eller ca. 110,000). Foruden dette store anlæg findes mindre, private træplantninger paa flere steder, saasom paa Austraatt, Brueland, Sandve, Skei m. v. Det hele areal af plantet

og uplantet skov udgjør for tiden 645 ha. — Fiskeriet har ingen betydning som næringsvei. Lidt brisling og fedsild tages enkelte aar med not i Gandefjorden, men til vaarsildfisket er det nu ikke mange, som søger hen. I ferskvandene findes ørret og aal, tildels ogsaa rør og sik, men fangsten er uden vigtighed. I Figgja fiskes lidt laks paa gaarden Skjæveland; den gaar forøvrigt op i elven til Foss-Eigeland, sjelden længere. Saavel i Gandeelven som i den lille Stangelandsbæk, der ligeledes har udløb i Gandefjorden, skal der findes perlemuslinger. — Fabrikindustrien er for dette herred en ikke uvigtig næringsgren. Blandt de industrielle anlæg kan først nævnes 2de teglverker, af hvilke det ældste og største, Graverens teglverk, anlagt ca. 1845, men ombygget med ringovn i 1877, sysselsætter 20—30 arbeidere, medens det andet, Ullendal eller Austraattverket, er fra 1860 og har 10 arbeidere. Videre findes to anlæg for tilvirkning af grovt stentøi, nemlig Hane potteri (20 arb.), anlagt i 1865, og det noget nyere Holmens potteri (6 arb.). Samtlige disse anlæg er beliggende i det uudtømmelige lerfelt ved fjordens bund straks østenfor Gandeelvens munding. Ogsaa mølleindustrien har nogen betydning, og specielt har herredet gaaet i spidsen for de jæderske bygder med hensyn til tilvirkningen af havregryn. Dels i Gandedalen, dels ved Stangelandsbækken fandtes i 1885 ikke mindre end 8 deslige møller, vistnok samtlige mindre anlæg, men de fleste dog beskjæftigende et par mand den største del af aaret og tilsammen formalende antagelig 8 à 10,000 hl. havre. Endelig kan nævnes et par mindre barkemøller med lædervalser samt et lidet mekanisk dreieri. Et noget større anlæg af sidstnævnte art, der oprettedes i 1877 under navn af »Gandsdalens tekniske fabrik«, blev efter et par aars drift flyttet til Jørpeland i Strand herred. Tilsammen beskjæftiger ovennævnte anlæg ca. 80 arbeidere. — Bergverksdrift foregaar ikke. Fra gaarden Heigre berettes imidlertid, at et engelsk selskab nylig har sluttet kontrakt med eieren om ret til at udvinde guld, som der skal forekomme i fast fjeld. Af andre mineralier forekommer serpentin, saavel ædel grøn, som uædel. Ligeledes har man i den allersidste tid fundet betydelige leier af en tildels meget ren kiselguhr eller diatoméjord paa flere steder langs den forsænkning, som strækker sig fra Ims i Høle til henimod Gandefjordens bund og forstørstedelen udfyldes af de ovennævnte vande, Svilandsvandet, Dybingen og Grundingen. Leierne ligger fordetmeste under vandets overflade, men i regelen ganske grundt, saa at de ved lavvand tildels kommer frem i dagen, og det skal ved de anstillede undersøgelser være eftervist, at der findes omtrent 600,000 m^3 eller 200,000 ton. Et i Stavanger dannet interessentskab har erhvervet eneret til forekomsterne og allerede holdt en ikke ubetydelig prøvedrift i gang. — Ogsaa fragtfart paa forskjellige indenrigske steder giver nogen indtægt, og i 1885 var der hjemmehørende i herredet 25 smaafartøier tilsammen af 512 tons drægtighed, hvilke hovedsagelig var beskjæftigede med at eksportere havre, poteter, teglsten, mursten og pottemagerarbeide samt

hente træmaterialier tilbage. — Som **binæring** driver kvinderne nogen husflid, og navnlig fra herredets fjeldbygd afsættes ikke ubetydeligt af vadmel og strikkede uldsager til Stavanger. Distriktet havde i 1885 5, nu 4 landhandlere.

Herredet gjennemskjæres fra N—S af **Jæder-banen**, som kommer ind fra Hetland ved Foros (Furaas) og følger i sydlig retning Gandefjorden indtil Sandnes, hvorfra den stiger op gjennem Gandedalen for noget østenfor Skjæveland at gaa over Figgja ind i Klep. Inden herredets grænser er to stationer, nemlig Sandnes station i ladestedet, 15 km. fra Stavanger og 61 km. fra Egersund, samt Høiland station paa gaarden Lunde, 4 km. søndenfor Sandnes. Foruden jernbanen har herredet mange og gode veikommunikationer. Den vestlandske **hovedvei** følger saaledes jevnsides med jernbanen fra grænsen af Hetland gjennem Sandnes til Skjævelands bro, hvor den gaar over Figgja ind i Klep. Længde inden herredet 11 km., deri medregnet 2,7 km., der falder indenfor ladestedets grænser. Den er en gammel, temmelig flad grusvei, oparbeidet i den første fjerdedel af aarhundredet, men paa en længere strækning (Lure-Aasedalen) omlagt i slutningen af firtiaarene. Fra Sandnes tager den indre gren af hovedveien mod SØ forbi Høiland kirke og op gjennem Figgjas dalføre 10 km. til Gjesdal. Størstedelen af denne i trediveaarene oparbeidede kjørevei er i aarene 1866—72 omlagt som chaussée. Fremdeles haves et temmelig fuldstændigt net af tidsmæssige, tildels i de sidste ti aar anlagte eller omlagte offentlige **bygdeveie**, ialt 56 km. Fra Sandnes udgaar saaledes bygdevei over Hane og Lutsi mod NØ til Eltrevaag i Riskekverven; fra Hane mod Ø rundt den sydlige ende af Svilandsvandet over Fossvatne og Leigvang (Levang), hvor der er tilsigelsesstation for skyds, til Høle; fra Sandnes mod SV over Folkvaar ind i Klep og mod NV over Some til Sole i Haaland. Endelig kan nævnes den saakaldte »øvre Jæder-vei«, der tager af fra hovedveien ved Aase og gaar mod S gjennem Klep og Time for atter at forenes med hovedveien ved gaarden Vigre i Haa (jfr. side 226). Telegrafledning følger hovedveiens vestre linje med station i Sandnes, hvor der ogsaa er postaabneri og fast skydsstation. Den midt ind i herredets bedste del indtrængende, ligeindtil bunden seilbare Gandefjord frembyder en bekvem kommunikationslinje, ad hvilken herredet (over Sandnes) staar i daglig dampskibsforbindelse med Stavanger.

Høiland **hovedkirke**, der ligger paa prestegaardens grund, 3 km. søndenfor Sandnes under 58° 49′ 50″ n. br. og 4° 58′ 12″ v. for Kristiania, er en langkirke med lavt taarn, opført af tømmer og indviet i 1841, efterat den gamle kirke saavelsom Some annekskirke i henhold til res. 23 novbr. 1839 var nedrevne. Kirken, der tidligere var beneficeret Kristiansands bispestol, blev for noget over 50 aar siden erhvervet af menigheden og eier en kapital af kr. 12,450 samt en anpart af gaarden Vigre i Haa af skyld mk. 1,34. Den har en døbefont af klebersten fra middelalderen. — I henseende til **skolevæsen** er herredet delt i 14 kredse med 11 lærere. Af

skolehuse haves 15 (næsten alle med værelse og kjøkken for læreren), hvoraf to paa klokkergaarden Brueland samt et paa hver af efternævnte gaarde: Lure, Some, Malmeim, Skjæveland, Kvaal, Høiland, Braastein, Tveiden, Sviland, Sporeland, Hane, Haga og Gramstad. Tre lærerinder holder smaabørns- og haandgjerningsskoler paa omgang i bygden, hvorhos en af almueskolens lærere har en haandgjerningsskole for gutter.

Paa en i 1871 indkjøbt anpart af gaarden Some er der for kommunens regning oprettet en fattiggaard, hvor i løbet af de 14 aar 1873—86 ialt 223 fattiglemmer har nydt forpleining. Paa bruget, der er skyldsat til mk. 4,26, underholdtes i 1873 1 hest, 5 kjør og 10 faar, hvorhos der blev avlet 10 tdr. byg og 70 tdr. poteter. Nu er besætningen 3 heste, 18 storfæ og 10 faar, og den aarlige avling omtrent 100 tdr. havre, 15 tdr. byg, 10 tdr. rug, 110 tdr. poteter og 200 tdr. turnips. — Et børnehjem traadte i virksomhed paa gaarden Stangeland i juli maaned 1886 med en bestyrerinde og 6 pigebørn. Det er oprettet ved frivillige bidrag og agtes underholdt paa samme maade.

Høilands sparebank, oprettet i 1858, forvaltede i 1886 et beløb af kr. 497,272, hvoraf kr. 454,198 var indskud, fordelt paa 1144 indskydere. Resten, kr. 43,074, var sparebankens formue, hvoraf kr. 7400 anbragt i en banken tilhørende, lidt søndenfor Sandnes beliggende bygning, der tillige afgiver lokale for herredsstyrelsen, tinglokale m. v.

Jæderens brandforsikringsforening for bygninger, stiftet 1857, har sit sæde i Høiland, men virker saavel i dette herred som i Gjesdal. Dens forsikringssum var ved udgangen af 1885 kr. 1,442,000, hvoraf kr. 1,166,000 i førstnævnte og kr. 276,000 i sidstnævnte herred.

Endelig maa blandt offentlige indretninger nævnes den 1/2 km. søndenfor ladestedet liggende Sandnes planteskole, der begyndte sin virksomhed i 1868 og er landets ældste og største anlæg af denne art. Til dens oprettelse var der af stortinget bevilget kr. 3300, hvoraf noget under halvdelen anvendtes til indkjøb af et 8 maal stort jordstykke under gaarden Sandve, resten til det egentlige anlæg. Da arealet meget snart viste sig utilstrækkeligt, er det efterhaanden bleven udvidet ved tilkjøb af gaardene Brueland og Austraatt, saa at det nu omfatter 46 maal, alt under intensiv dyrkning. Der er i de senere aar fra planteskolen bleven solgt aarlig ca. 1/2 million planter af ca. 50 forskjellige sorter, omtrent 5/6 bartrær (forskjellige gran- og furusorter samt lærketræ), resten løvtrær samt hegn- og zirbuske. En væsentlig del heraf er benyttet ved statens ovenfor omtalte skovanlæg, resten solgt til de forskjelligste dele af landet, tildels ogsaa til udlandet. Anlægget, der staar under bestyrelse af statens forstvæsen, havde alene i de første 3 aar tilskud af offentlige midler. Senere har det baaret sine udgifter, og selv udvidelser og nybygninger er bekostede af dets driftsoverskud. I driftsaaret 1883—84 var indtægterne kr. 5467, udgifterne kr.

3734; i 1884—85 indtægterne kr. 4465, udgifterne kr. 3846; i 1885—86 indtægterne kr. 4061, udgifterne kr. 3780. Af frø blev der i 1886 udsaaet ialt 613 kg., hvoraf 216 kg. indenlandsk.

Om den forrige amtslandbrugsskole paa Austraatt se side 50.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 19,134, hvoraf kr. 8989 til fattigvæsenet og kr. 4276 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 17,398. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 19,822, hvoraf kr. 10,996 paa indtægt efter forholdet kr. 8,00 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 23,647, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 2,683,000. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 153, svarende til 42 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 6 formænd og 18 repræsentanter. Antallet af stemmeberettigede var, ladestedet medregnet, i 1882 378 og i 1885 422.

Ældre inddeling. Høiland prestegjæld, der i fortiden har været kaldet Gand prestegjæld, efter bygdens gamle navn *Gönd* (genitiv: *Gandar*), havde tidligere tvende sogne, Høiland hovedsogn og Some anneks, hvilket sidste omfattede den paa Gandebygdens vestside liggende, mod Haaland og Hetland stødende fladbygd. Ved res. 23 nov. 1839 blev det imidlertid bestemt, at de tvende sogne skulde have fælles sognekirke, hvilket vedblev indtil res. 23 sept. 1880, da Sandnes, som imidlertid ved lov 14 april 1860 havde faaet ladestedsrettighed og i 1862 fik særskilt kommunebestyrelse (res. 24 mai 1862), blev udskilt som et eget annekssogn. — I judiciel henseende udgjorde tidligere hovedsognet den største del af Gand skibrede (i middelalderen *Gandar skipr.*, ogsaa kaldet *Austráttar skipr.* efter gaarden Austraatt, som maa have været tingsted) og Some annekssogn den største del af Jaatten skibrede (*Játúns skipr.*); dog havde det første 4 gaarde (Skjæveland, Møgedal, Gilje og Figve) i Klep og en gaard (Lea) i Jaatten, og det sidste en gaard (Heigre) i Sole og en gaard (Todneim) i Gand skibrede. Endelig henlaa 7 gaarde i herredets østlige del under Høle skibrede i Ryfylke fogderi. Efterat disse sidste gaarde ved res. 19 okt. 1840 var overførte til Gand tinglag, blev det nuværende Høiland tinglag oprettet ved res. 12 nov. 1850. Skibredeinddelingen i middelalderen synes at have svaret til den indtil 1840 bestaaende.

Fornlevninger. Herredet har ikke faa fortidsminder. Gravhauger findes paa mange steder, især paa gaardene ved og indenfor Gandefjordens bund. Blandt oldsagfundene fra stenalderen kan nævnes en stenøkse uden skafthul af sjeldnere form, med en fure indhugget rundtom til fæste for skaftet, funden paa Vagle (i Berg. mus., afb. i Norske oldsager fig. 16). Verksteder fra stenalderen er ikke hidtil bemerkede. Fra broncealderen kjendes nogle faa fund (intet gravfund), alle fra herredets nordvestlige del. Blandt fundene fra den ældre jernalder har flere mere end almindelig interesse. Paa Hove er for mange aar siden i en haug fundet en stor fingerring af guld (afb. i Norske oldsager fig. 306), en svær armring af guld og en liden sammenbøiet guldstang (begge de sidste beskadigede af ilden paa ligbaalet), stykker af en stor broncevase m. m. (kvindegrav; univ. saml.). Guldsagernes samlede vegt er 174 gr. Paa Austraatt er i en myr fundet et stort diadem af sølv og stykker af 1 eller 2 lignende (Berg. mus.). Paa Lunde fandtes 1875 ved jernbanearbeide i en forstyrret haug i et lidet gravkammer en stor broncekjedel

med brændte ben (Berg. mus.). Paa Store Vatne er fundet en meget stor lerurne med brændte ben, en af de største, som kjendes fra norske gravfund, afbildet i Aarsberetn. 1873 fig. 17 og i Norske oldsager fig. 358, og paa Hove en stor lerurne af ualmindelig form, med gjennemboret hank, der tillige har gjort tjeneste som tud, ogsaa med brændte ben i, afbildet i Aarsberetn. 1874 fig. 12 og i Norske oldsager fig. 357 (begge fund i univ. saml.). Ogsaa fra flere andre gaarde er indkomne usedvanlig store og vel bevarede gravkar af ler, saaledes til univ. saml. fra Some og Lure (den første afbildet i Norske oldsager fig. 363) og til Bergens musæum fra Lunde og Espeland. — Af de til den yngre jernalder hørende fund maa nævnes et gravfund fra Some i univ. saml., der bl. a. indeholder et rigt sæt af forgyldte ornamentbeslag af bronce til et sæletøi (de fleste afb. i Norske oldsager fig. 618—627). Ornamenterne er i irsk stil, og fundet slutter sig saaledes til den lange række af fund af irske ornamentstykker, som nu kjendes, især fra Vestlandet, og som paa oldsagernes omraade giver vidnesbyrd om den sterke forbindelse, der i vikingetiden bestod mellem Norge paa den ene side og Irland og Skotland paa den anden.

Paa Søndre Hogstad (eller muligt paa det til Riskekverven og Hetland herred hørende Nordre Hogstad) findes levninger af en bygdeborg paa et høit fjeld, kaldet Storeberget, der ligger 1/4 mil fra gaarden i dens udmark. Ovenpaa fjeldet er en flade af temmelig betydelig udstrækning, og paa dennes nordøstre side, hvor det alene er muligt at komme op, er der bygget en 160 alen lang, 2—3 alen høi og 1—2 alen tyk mur, med en aabning, der har tjent som indgang. Der er en kilde oppe paa fladen.

Fra middelalderen kjendes en runesten paa Skeiene under Nedre Austraatt, der nu igjen er reist efter i lange tider at have ligget som klop over Stangelandsaaen. Dens indskrift er: þURBIORN SKALT RAISTI SIN þONA AFT STIN þURI SUN SIN ISO TONMARKU FIL (Torbjørn skald reiste denne sten efter Steintore, sin søn, som faldt i Danmark). En anden runesten fandtes i 17de aarhundrede paa Skjæveland, men denne er for lang tid siden forsvunden, og en gammel afskrift af runerne, som haves, er for ufuldkommen til, at der kan bringes noget ud af den.

Fra samme gaard er til en privatsamling kommet et drikkehorn fra den senere middelalder med beslag af forgyldt kobber og fod af samme metal i form af en vertikal, i halvrunding bøiet plade. Paa randbeslaget staar: *iaspar. melchior* (navnene paa to af de hellige tre konger, hvis navne ofte findes paa drikkehorn) og paa foden: *ave m[aria]*.

Paa Lure har tidligere staaet et stenkors, hvorefter det ved fjorden liggende sted, hvor det stod, endnu heder Krossane.

Haaland herred [85,24 km², 3045 indb.] er beliggende i den nordvestlige del af Jæderen og Dalenes fogderi og indtager det sydlige og vestlige parti af den store landtunge, som skyder ud mellem havet i V og Gandefjorden i Ø. Det grænser mod N til Hetland, mod Ø til Hetland og Høiland, mod S til Klep og mod V til havet. Til herredet hører derhos en stor mængde udenfor kysten liggende mindre øer og holmer med et samlet areal af 3,29 km². De største af dem er Rott (1,47 km²), Kjør (0,31 km²) og Haasteinen (0,18 km²). Fastlandets største udstrækning fra N til S er 17 og fra V til Ø 7 km. Herredet, som danner eget tinglag og lensmandsdistrikt under Jæderens sorenskriveri, falder sammen med prestegjældet af samme navn, hvilket har tvende kirkesogne, nemlig Haa-

land eller Sole hovedsogn paa sydsiden og Malle annekssogn med fire gaarde paa nordsiden af Hafsfjorden. Under hovedsognet ligger Tananger kapeldistrikt, omfattende den mellem Hafsfjorden og havet udgaaende landtunge Fjæreneset (Fjøreneset).

Haaland hører til Jæderens flade land, men dets terrain er dog idethele noget mere kuperet end i den sydlige del af Jæderen. Hovedsognets midtre del optages af en stor og jevn slette, der strækker sig fra bugten ved Sole kirke i sydøstlig retning til grænsen af Høiland. Søndenfor denne slette, hvor der i 1883 blev opmaalt en 3,5 km. lang grundlinje til benyttelse ved landets triangulering, hæver landet sig ud mod kysten til et lidet aasdrag, som naar sit høieste punkt i det som landkjending merkelige Hellestøfjeld eller Vigdelfjeld (122 m. o. h.) og falder temmelig brat af mod havet i V og den saakaldte Bybergsand i S. Ogsaa nordenfor hin slette træder fast fjeld paa flere steder i dagen, dannende mindre, i regelen isoleret liggende forhøininger, saasom Kjærberg ved Søndre Stokkevand, Tanangerhaugen (trigonometrisk punkt, 85 m. o. h.) paa Fjæreneset og Malletuen paa nordsiden af Hafsfjorden. Bergarten er i hovedsognet forstørstedelen gneis, medens det i annekssognet er skifer, som danner undergrunden. Jordsmonnet bestaar af sandjord, tildels, navnlig paa de fleste til Hafsfjorden stødende gaarde, ogsaa af ler. Paa flere steder findes kalklag i skiferen, og paa Kolnes forekommer skjælsandsleier. De lavere strøg er ofte myrlændte. Den største myrstrækning findes i herredets sydøstlige del, mod grænsen af Høiland (Gimremyren). Tildels er torvmyrerne overdækkede med et lag af sand paa 1—1½ meters dybde. Ved kysten gaar sandjorden tildels over til flyvesand, hvoraf findes tvende betydelige strækninger, nemlig ved Byberg i herredets sydvestlige hjørne og ved Solevigen. Paa sidstnævnte sted strækker sandfeltet, almindelig kaldet Solesanden, sig over gaardene Soles og Ud-Soles udmarker flere kilometer ind i landet og synes for hvert aar at erobre sig større terrain. Ved Byberg er derimod sandflugten for nogle aar siden dæmpet ved beplantning og fredning. — Af vande findes flere, men de betydeligste ligger i grænsen mod naboherrederne og tilhører kun delvis Haaland, saaledes Haalandsvandet (1,06 km²) og Nordre Stokkevandet (2,34 km²) paa nordgrænsen mod Hetland, Søndre Stokkevandet (3,99 km²) i grænsen mellem Hetland, Høiland og Haaland og det nu forøvrigt udtappede Skaseimvand i grænsen mellem Haaland, Høiland og Klep (jfr. side 230 og 247). Det samlede af ferskvande dækkede areal er 6,49 km². Herredets vigtigste vasdrag er Nordre Stokkevandets 3 km. lange afløb til Hafsfjorden. — Kysten er bugtet og i den nordlige del sterkt indskaaret. Den betydeligste indskjæring er den historisk bekjendte Hafsfjord, som henimod grænsen af Hetland trænger 9 km. ind i herredet i sydøstlig retning; dens indløb er temmelig trangt og tildels af ringe dybde, men længere inde udvider fjorden sig til et ganske anseligt og temmelig dybt bassin, der er seilbart ligeindtil

bunden, og i hvis midte der ligger nogle smaa øer, Hagaøen og Sømsøerne. Lidt søndenfor Hafsfjorden skjærer Risevigen sig ind i Fjæreneset. De mange klippefulde smaaøer danner udenfor kysten en bred, men temmelig aaben skjærgaard.

Den i herredet hjemmehørende folkemængde var i 1801: 1204; 1825: 1485; 1845: 2220; 1865: 2822 og 1875: 3077, hvoraf 2383 i hovedsognet og 694 i Malle sogn. Overhovedet boede der altsaa i sidstnævnte aar omtrent 36 mennesker paa hver km², og herredet hører følgelig blandt de bedst befolkede i amtet, ligesom ogsaa folkemængdens tilvekst har været nogenlunde jevn og stadig. Den tætteste bebyggelse findes paa strøget omkring Sole kirke og i det lille Malle sogn. Efter den nye matrikul har herredet 41 gaarde med en samlet matrikulskyld af mk. 1019,12 (urevid. dlr. 497. », 15), hvoraf 37 gaarde med mk. 800,51 i hovedsognet og 4 gaarde med mk. 218,61 i Malle anneks. Eiendommene er, navnlig i sidstnævnte sogn, temmelig sterkt udstykkede, men den gjennemsnitlige skyld pr. brug ligger dog ikke meget under det for amtets bygder overhovedet beregnede forhold. Skylddalerens middelværdi var i aarene 1852—80 kr. 2774. Indmarken opgives overalt at være udskiftet; derimod ligger udmarken paa nogle faa gaarde endnu ialfald tildels i fællesskab.

Af hovedsognets gaarde er Sømme (*á Sæme*), 30,05, beliggende ved bunden af Hafsfjorden, en af de betydeligste. 2 af denne gaards brug, hvilke tidligere havde været beneficeret Stavanger sognekald og senere enkesæde for Hetland presteembede, blev ved res. 1 juni 1867 udlagte som prestegaard, samtidig med at den ældre prestegaard Haaland befaledes solgt. Paa prestegaarden, hvis skyld er mk. 6,23, og som senere er fra nyt af bebygget, fødes for tiden 2 heste og 8 kjør og avles omtrent 40 hl. korn og 70 hl. poteter. Blandt samme sogns øvrige gaarde kan merkes Kirke-Sole (*á Sóla*), 36,29, og Ud-Sole, 18,83, begge i nærheden af prestegaarden og kirken, fremdeles Kolnes, søndre, 24,15, og nordre, 31,32, Tjore (*þjórar*), 47,70, Rise, 14,56, Haga, 36,88, Meling, 21,71, Myglebostad, 35,81, og Jaasund (opr. vistnok *Mjásund* eller *Mjósund* d. e. »Smalsund«), 31,40, alle beliggende nordenfor kirken paa Fjæreneset; søndenfor Solesanden er Ræge (*Rækin*), 27,73, Ølbør (opr. Ølberg), 36,37, Haaland (*Háland*), 29,54, tidligere prestegaard, Helleland, 25,44, Byberg, 21,05, Dysjeland (alm. skr. Djøseland), 13,38, Tjelte, 29,04, og Gimre, 27,13, medens Stangeland, vestre, 27,39, og østre, 23,05, Skadberg, 20,09, Sande, 22,25, Rjoe (*á Rjóðum*, udt. og alm. skr. Joa), 25,08, Røineberg (*Røynibiargir*, alm. skr. Rønneberg), 21,40, Saurnes (Sørnes), 12,56, og Grannes, 30,56, danner hovedsognets østlige, til Haaland og Hetland stødende del; endelig Rott (*Hrott*), 28,63, paa øen af samme navn. Annekssognet bestaar af fire gaarde Malle (*á Mallum*, alm. skrevet Malde), 90,32, en af amtets største gaarde, Reveim, 40,99, Sunde, søndre, 43,96, og nordre, 43,44.

Det er neppe noget andet af amtets herreder, hvor agerbruget

har været af den betydning som her. Det staar ogsaa paa et temmelig høit trin og er i jevn og god fremgang. Af udmarken, hvoraf store vidder er dyrkbare, brydes aarlig op til ager, medens den gamle ager gjenlægges til eng, sædskifte er almindeligt og saavel tang som andre, dels naturlige, dels kunstige gjødningsstoffe anvendes i stor udstrækning. Af de almindelige sædarter, havre og poteter, avles betydeligt til salg; ogsaa byg dyrkes tildels mere end for behovet, rug derimod i mindre udstrækning, hvede kun enkeltvis. Paa enkelte gaarde ude ved kysten, særlig paa Kolnesgaardene, dyrkes gulerod i ager i ganske betydelig udstrækning. Ogsaa fædriften udvikles raskt gjennem tiltagende engdyrkning, rigeligere fodring og hensigtsmæssigere fjøse. Havnegangene er dog meget tarvelige, men til gjengjæld lader man nu tildels melkekjørene om sommeren græsse i opdyrket eng, hvorved melkeudbyttet er drevet høit op, navnlig paa de gaarde, som ligger nærmest Stavanger og sælger melk til byen. Faarene sendes om sommeren til fjeldbeite i Siredalen og Sætersdalen. — Skov findes nu ikke mere i herredet, men at den ogsaa i vore dage kunde trives, derfor leverer de store i slutningen af forrige aarhundrede plantede bøgetræer i gaarden Malles have bevis. Alle træmaterialier kjøbes, helst fra Sandnes. Som brændsel bruges tildels stenkul, men hovedsagelig torv, som imidlertid paa flere steder, f. eks. udover Fjæreneset, maa hentes ligeindtil 10 km. fra gaardene. Navnlig leverer Gimremyren brændsel for en stor del af hovedsognets indvaanere. — Fiskeri drives efter hummer, hvoraf der i 1881—85 gjennemsnitlig fangedes 47,000 stkr. aarlig, og laks, der tages med kilenot langs kysten til en værdi af et par tusinde kroner om aaret. Fra Tananger drives derhos lidt makrelfiske. Tidligere har vaarsildfisket i en længere periode slaaet til i skjærgaarden omkring Rott; dette ophørte omkring 1840, men den største del af herredets mandlige befolkning vedblev at søge til fisket paa kysten nordenfor ligeindtil syttiaarene. I de allerseneste aar er vaarsilden igjen temmelig uventet begyndt at søge under land i herredets skjærgaard. Det daglige saltvandsfiske er hovedsagelig indskrænket til distriktets egen forsyning; dog sælges endel fersk fisk til Sandnes og Stavanger. Ferskvandsfisket er uden betydning. — Skibsrederi er ikke af nogen vigtighed, men et stort antal yngre mænd farer tilsøs. Der er i bygden et halvt snes faste lodser, af hvilke navnlig Rott-lodserne er bekjendte som dygtige og uforfærdede søfolk. — Bergverksdrift foregaar ikke, men fra flere steder (Skiftesvig, Ølbør og Helland) har man beretninger om fund af guld. Af industrielle anlæg findes paa gaarden Malle et i 1857 anlagt teglverk, der i 1885 sysselsatte 30 arbeidere og tilvirkede omtrent 600,000 mur- og tagsten. I samme sogn er der 3 møllebrug, nemlig 2 paa Malle og 1 paa Sunde, som hver beskjæftiger et par arbeidere aaret rundt og formaler ca. 4000 hl. korn. — Haandverk drives ikke udover distriktets behov, neppe engang tilfredsstillende dette, hvorimod kvinderne forarbeider ikke ubetydeligt af vadmel, stof og bomuldstøier til salg i Stavanger. — Paa vest-

siden af Rott findes maagevær, der ligefra gammel tid har skaffet øens indvaanere en letvindt, men noget eiendommelig indtægt. Saasnart de udklækkede unger er blevne nogle dage gamle, sørger man nemlig for at knække den ene vinge paa et saa stort antal, som ansees passende for behovet. Naar derpaa ungerne er udvoksede, bliver de lemlæstede fugle fangede og slagtede: kjødet nedsaltes for husholdningen, og fjærene sælges. Herredet havde i 1887 4 handelsmænd.

Hovedveien over Jæderen berører ikke herredet, som derimod har et temmelig fuldstændigt net af vel vedligeholdte bygdeveie. De vigtigste af disse er 1) veien fra Stavanger gjennem Malle sogn til Tananger, med færgested over Hafsfjorden mellem Reveim og Meling, 2) veien fra Meling sydover Fjæreneset forbi Sømme til Stangeland og derfra videre gjennem Høiland til Sandnes, 3) veien fra Hinna jernbanestation i Hetland til Sole og Ræge, hvilken sidstnævnte gaard atter er udgangspunkt for flere mindre bygdeveie, hvoraf en fører mod S ind i Klep. Bygdeveienes samlede længde er 49 km. (1887). Skydsstationer for tilsigelse findes paa Sande, Reveimstranden og i Tananger.

Paa nordsiden af Risevigen ligger Tananger havn, en vel beskyttet og rummelig ankerplads med 7—9 favne vand, hvor aarligaars et stort antal fartøier, der gaar den indre led til eller fra Stavanger, løber ind for uveir og modvind. Strandsted med 41 huse og 226 indb. (1875), hovedsagelig fiskere og søfolk. Station for en undertoldbetjent under Stavanger toldstedsdistrikt; lodsstation (med distrikt fra lille Feistenen til Tungenes fyr) under Tananger oldermandskab, bolig for lodsoldermanden samt postaabneri, oprettet 1861. Ogsaa paa selve Risevigen er en god ankerplads, der ofte benyttes som vinterhavn af fartøier fra østlandet. Nødhavne findes paa østsiden af Fladholmen, paa nordsiden af Rott og mellem Haasteinøerne. Til veiledning ved seiladsen i herredets urene skjærgaard er der paa nordvestpynten af Fladholmen, en knap kvartmil SV af Tananger havn, anbragt et fast ledfyr af 6te orden, bygget i 1862 og med en synsvidde af 8 kvartmile.

Herredet har 2 kirker og et kapel. Sole hovedkirke, der ligger paa gaarden Ud-Sole under 58° 53′ 20″ n. br. og 5° 16′ 15″ v. f. Kristania, er en langkirke med taarn, bygget af tømmer. Den eies af menigheden og er opført i 1842, efterat det var bestemt, at de tidligere trende sogne Haaland, Sole og Tjore skulde forenes til et, og at disse sognes kirker skulde nedrives. Den forrige Sole kirke, der stod paa nabogaarden Kirke-Sole, var en meget gammel graastensbygning med dør- og vindusindfatninger af huggen vegsten, skibet en langagtig firkant, koret af samme form, men smalere, kortere og lavere. At den, som undertiden formodet, skulde være bygget af Erling Skjalgssøn († 1028), synes lidet rimeligt; dog er den vistnok ældre end aar 1200. Da det var bestemt, at kirken skulde nedrives, borttog man dens tag, men lod den, som et kjendt sømerke, iøvrigt blive staaende. Imidlertid faldt den mere og mere

i ruiner, indtil den for omtrent 15 aar siden blev kjøbt af marinemaler Bennetter, som lod murene restaurere og indrette til atelier og familiebolig. Malle annekskirke er en ny tømmerbygning, langkirke med taarn, bygget i begyndelsen af sekstiaarene paa gaarden Reveim og tilhørende menigheden; den forrige kirke, en gammel og uanselig bygning, stod paa Malle. Tananger kapel, omtrent 2 km. fra strandstedet, paa gaarden Melings grund, indviedes i 1879; det er bygget som Malle kirke. Ingen af kirkerne har formue eller nogen indtægt af tiende eller landskyld.

I henseende til skolevæsen er hovedsognet delt i 7 og annekset i 2 kredse med tilsammen 5 lærere og 2 lærerinder foruden 3 lærerinder i smaabørns- og haandgjerningsskolerne. Skolehuse er opførte paa Sole, Røineberg, Stangeland, Haaland, Dysjeland, Tananger og Rott i hovedsognet samt paa Malle og Sunde i annekset.

En ved res. 11 okt. 1856 approberet privat brandforsikringsindretning for bygninger i Haaland er forlængst atter ophævet.

Den saakaldte Malleslette under Malle gaard benyttes siden 1871 som eksercerplads for Kristiansands og Stavanger bataljoner. Paa pladsen, som dog ikke eies af det offentlige, er opført 2 sæt barakkebygninger med tilbehør, der tilsammen har kostet omtrent kr. 121,000.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 11,792, hvoraf kr. 5876 til fattigvæsenet og kr. 3448 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 12,284. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 13,168, hvoraf kr. 9498 paa indtægt efter forholdet kr. 5,12 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 4924, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 2,180,000. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 84, svarende til 28 pro mille af folketallet i 1875. I 1887 er den forrige prestegaard indkjøbt af kommunen for at bruges til fattiggaard.

Herredsstyrelsen bestaar af 6 formænd og 18 repræsentanter, hvoraf 1 formand og 3 repræsentanter fra annekssognet. Prestegjældet havde i 1882 161 og i 1885 185 stemmeberettigede.

Legater: 1) Skibsreder Gabriel Olsens gave til Tananger skole, dat. 24 okt. 1864, stor kr. 800. 2) Gabriel Hansen Ud-Soles og hustrus gave til beklædning af fattige skolebørn, udbetalt paa skifte i 1870 med kr. 1142, nu til rest kr. 834. 3) Kjøbmand og borgerkaptein i Stavanger Enoch Rønnebergs legat if. gavebrev udstedt 28 aug. 1873, konfirm. 13 febr. 1874, stort oprindelig kr. 4000, hvoraf de halve renter uddeles til fattige, som ikke nyder offentlig understøttelse; nuværende beholdning kr. 5572. 4) Lodsoldermand G. Monsens gave af 11 sept. 1877 til Tananger skole, stor kr. 400.

Ældre inddeling. I geistlig henseende var, som ovenfor bemer-

ket, Haaland tidligere delt i 4 sogne, nemlig Haaland hovedsogn samt Sole, Tjore og Malle annekssogne, af hvilke imidlertid de tre førstnævnte ved res. 19 okt. 1840 blev sammenslaaede til et under navn af Sole sogn. — I judiciel henseende henhørte hovedsognet tidligere til Sole skibrede med undtagelse af 8 gaarde i den nordøstlige del, som var indbefattede under Jaatten skibrede, og en enkelt gaard paa sydsiden (Byberg), der laa under Klep skibrede. Malle annekssogns fire gaarde hørte derimod til Goe skibrede. Dette forhold har udentvil bestaaet fra middelalderen, dog saaledes at Malle sogn oprindelig laa under Jaatten skr., jfr. s. 88. Det nuværende Haaland tinglag blev oprettet ved res. 12 novbr. 1850.

Fornlevninger og historiske notitser. Herredet er rigt paa fortidsminder og kommer i denne henseende Klep herred nærmest blandt Jæderens bygder. Gravhauger og grave af anden form findes her omtrent overalt, særlig paa gaardene rundt Hafsfjorden. Her har ogsaa været ualmindelig mange bautastene, hvoraf adskillige endnu findes staaende; mange af de største og smukkeste er dog i de senere aar ødelagte. Et sjeldent og meget omtalt monument, en saakaldet »tingkreds« af usedvanlig form, findes sydligst paa Solesanden. Det har siden slutningen af forrige aarhundrede været dækket af flyvesand, men opdagedes igjen, omend i forstyrret og mangelagtig tilstand, af konservator Lorange i 1879 (se Aarsberetn. for 1879 side 153—156). Kredsen, hvis periferi er 68 m., synes at have været dannet af et stort antal reiste heller af omkring 1 meters høide Mellemrummene mellem de reiste stene har været udfyldte med en rad mindre rullestene, og fra 8 af dem har lignende rader gaaet ind som radier til kredsens midtpunkt, hvor der skal have ligget en større firkantet helle. Selvfølgelig har denne plads ikke været benyttet som tingsted, ligesaalidet som nogen af de mange andre lignende »tingkredse«, der findes paa andre steder i landet; det er utvilsomt kun en af de flere former af monumenter, som man i hedensk tid har brugt for at udmerke gravsteder.

Af oldsagfund haves et betydeligt antal fra stenalderen. Deriblandt er adskillige verkstedfund, de rigeste fra Sole, især fra Solesanden. Fra broncealderen kjendes næsten ligesaamange fund her som i Klep, og de fleste er gravfund. Et af de merkeligste er det, som i 1842 blev gjort i en meget stor rund haug paa Jaasund. Her fandtes i et gravkammer skelettet af et menneske og skraat liggende over dette et vel bevaret broncesværd samt nogle stykker uldtøi og 2 bronceknapper (univ. saml.). Haugen gik almindelig under navnet »Sotehaugen«, fordi man troede, at den i slaget i Hafsfjord faldne Sote jarl var begravet her. Det var et af de mange løse sagn om oprindelsen til deslige hauger, der er opkomne i de seneste aarhundreder, og undersøgelsen godtgjorde her meget klart sagnets uefterrettelighed, idet den viste, at haugen maatte have ligget der i mange hundrede aar før Hafsfjordslaget. Et andet større fund fra denne tid er gjort paa Ræge, i »Grimshaug«, hvor der fandtes 2 kamre af mandslængde, af hvilke det ene indeholdt brændte ben, en liden tang (pincet) og et stykke af et knivblad af bronce, medens der i det andet fandtes et bredt baandformet diadem, to armringe af samme form, en stor »tutulus« og en mindre do., et dolkeblad m. m. af bronce, udentvil nedlagt med et ubrændt lig (Stav. mus.). Ogsaa i »Melhaug« paa Sole blev et merkeligt fund gjort i 1879 af konservator Lorange. Haugen havde ikke mindre end 4 gravkamre, 1 liden hellekiste og 3 større kamre omtrent af mandslængde. De sidste, der alle syntes at have indesluttet ubrændte lig, indeholdt ingen oldsager; i den lille kiste derimod fandtes brændte ben samt en smykkenaal, en kniv og en pilespids af bronce (Berg. mus.). Sværd fra broncealderen er fundne — foruden det allerede nævnte paa Jaasund — paa Sole og paa Malle (paa det sidste sted 2 stykker). Til broncealderen hører ogsaa de her paa 2 steder fundne helleristninger. Den betydeligste af disse findes paa Reveim i Malle sogn, i en mod Hafsfjordens indløb vendende fjeldvæg. Der er flere

grupper af ristninger, væsentlig bestaaende af skibsfigurer og af runde skaalformede fordybninger, begge slags hørende til de paa helleristninger sedvanlige forestillinger. En anden ristning er funden paa en svær sten paa Hagaøen i Hafsfjorden, ligeledes bestaaende af skibsfigurer og runde fordybninger (nu i Stav. mus.). Helleristningsfigurer er desuden fundne paa stene i gravhauger fra broncealderen og fra senere tid, baade her og paa andre steder paa Jæderen. — Antallet af fund fra jernalderen er ikke ringe, men dog ikke saa betydeligt, som man efter bygdens rigdom paa gravhauger skulde vente. Fra den ældre jernalder er først og fremst at merke et større fund af guldsager fra tidsrummets senere del (ikke gravfund), som i 1868 gjordes paa Øvre Malle, bestaaende af 14 guldbrakteater af 8 forskjellige præg, 5 perler af guldblik, 7 betalingsringe af guld og nogle smaastykker af brakteater og betalingsringe, veiende tilsammen 310 gr. (univ. saml.). I 1875 fandtes paa samme gaard, i nogen afstand fra det sted, hvor de nævnte sager fremkom i 1868, en fingerring af guld (Berg. mus.). Paa Rjoe er ogsaa fundet en guldbrakteat (univ. saml.). Paa Stangeland fandtes for mange aar siden i en haug i et stort gravkammer, hvis gulv bestod af planker, en af glas gjort efterligning af et drikkehorn, det eneste glaskar af denne form, som er fundet i Norge (afb. i Loranges »Samlingen af norske oldsager i Bergens museum« side 66 og i Norske oldsager fig. 339), og et lidet bæger af brændt ler, der er en efterligning af et glasbæger af en almindelig form (Berg. mus.). Paa Ud-Sole og paa Nordre Sunde i Malle sogn er fundet ualmindelig store og vel vedligeholdte lerurner med brændte ben (begge i Stav. mus.). — Blandt fundene fra den yngre jernalder maa nævnes et større fund af sølvmynter, der i 1866 opdagedes under en stor sten paa husmandspladsen Slethei under Tjore. Der fandtes over 260 engelske mynter af Aethelred II og nogle irske, danske, tyske og byzantinske (antagelig komne i jorden ei længe efter 1000).

Fra middelalderen haves flere runestene. Paa den vestligste af Hellands-gaardene stod en saadan, der i dette aarhundrede er slaaet i stykker og lagt i et huldige; dens indskrift kjendes ikke. Ligeledes paa Helland, paa den mellemste gaard, staar en runesten, hvis noget utydelige indskrift af prof. Bugge er læst saaledes: † SKARÞI RISTI STIN ÞONA AFTIR BIAFA SUN SIN HARÞA GUÞAN MAN (Skarde reiste denne sten efter Bjalve, sin søn, en saare god mand). En tredie runesten paa det østligste Helland blev, efter i lang tid at have ligget omstyrtet, gjenopreist i 1862. Paa denne staar: ÞURMUÞR RISTI STIN ÞONO AFT ÞRUNT SUN SIN (Tormod reiste denne sten efter Trond, sin søn). Fra Tjore er til Berg. mus. indkommet en runesten, hvis indskrift lyder: † ARTIÞA TAHR BIARNAR ULFKÆISSUNAR ER TUÆIM NOTOM FYRIR MARIO . . . (Bjørn Ulvgeirssøns aartidedag er to nætter før Marie[messe]). — Endelig findes i Stav. mus. et mindre stykke af en runesten fra Sole, der indeholder slutningen af en indskrift: . . . OÞUR SINA (. . . sin moder).

Paa Stangeland har staaet et tykt stenkors ved enden af en langhaug. Det blev for nogle aar siden slaaet istykker og stykkerne lagte i et gjerde.

Paa Tjore fandtes i 1874, ikke langt fra det sted, hvor det ovenfor omtalte myntfund blev gjort, 14 norske sølvmynter af Harald Haardraade, og i Sole gamle kirke fandtes efter dens nedlæggelse omkring alteret en hel del hulmynter (brakteater) og enkelte helmynter af sølv, alle norske, fra 14de og første halvdel af 15de aarhundrede.

Det historisk mest navnkundige sted i herredet er Hafsfjorden, bekjendt af Harald Haarfagres seir over smaakongerne i det sydvestlige Norge i 872. Slaget antages at have staaet i den indre del af fjorden, søndenfor Sømsøerne, og i et samtidigt kvad heder det, at en af de overvundne høvdinger søgte at skjule sig paa holmerne. — Gaarden Sole var i den tidligere del af middelalderen sædet for en af Norges høibyrdigste

ætter; særlig var den i slutningen af det 10de og begyndelsen af det 11te aarhundrede den mægtige Erling Skjalgssøns († 1028) bopæl Endnu i vore dage viser man paa Kirke-Sole tomter eller grundvolde af anselige bygninger, der, omend vistnok med liden rimelighed, sættes i forbindelse med hin tid. — Rott nævnes oftere under feiderne langs kysten i borgerkrigenes tid. I 1187 stod her en kamp mellem birkebeinerne og kuvlungerne. — Under øen Haasteinen skal der ifølge Peder Claussøn i 1558 være forlist et kongeligt skib, der indehavde 5 klokker, tagne fra Stavanger domkirke. Skjæret, hvor strandingen fandt sted, kaldes endnu den dag idag »Klokkeskjæret«. — Ved Fladholmen maatte i 1711 en svensk kaperkaptein stikke sit skib i brand »formedelst manquement af provision«; han og hans mandskab blev arresterede og førte til Kristiansand. — I juli 1808 og mai 1810 blev herredets kyst foruroliget af engelske krydsere, som imidlertid ved begge leiligheder blev fordrevne af kystvernet, sidste gang dog først efter en liden batalje med de i Tananger stationerede kanonbaade.

Hetland herred [114,97 km², ca. 4550 indb.] indbefatter det nordligste parti af den mellem havet i V og Høgsfjorden i Ø udskydende halvø tilligemed nogle i Boknfjordens sydlige del liggende øer og grænser mod SØ til Høle, mod S til Høiland og mod SV til Haaland; mod NV støder det til Haasteinsfjorden, i N adskilles det ved Byfjorden og Aamøfjorden fra de til Mosterø herred hørende øer og i NØ ved Hillefjorden fra Strand. Dets længde, maalt i ret linje fra Tungeneset i NV til grænsen mod Høle i SØ, er 23 km. og dets største bredde fra NØ mod SV 14 km. Af arealet falder 15,98 km² paa øerne, resten er fastland. Herredet falder sammen med Hetland prestegjæld, som har tre sogne, Hetland eller Frue hovedsogn i midten, Randeberg annekssogn i NV og Riskekverven sogn i SØ. Det danner eget tinglag under Jæderens sorenskriveri og eget lensmandsdistrikt. Midt i herredet ligger Stavanger by.

Ved den mod S til Sandnes i Høiland indtrængende Gandefjord (side 16) er herredet delt i to fra hinanden ganske afsondrede partier. Den paa Gandefjordens vestside liggende del, der omfatter Frue og Randeberg sogne, hører til Jæderens fladland og udgjør et svagt bølgende landskab, hvis høider dannes af lave aasdrag, og hvis forsænkninger i regelen er udfyldte af vande eller myrstrækninger. Her findes betydelige vidder af dyrkbar mark, men lerglimmerskiferen, som danner underlaget, ligger ofte saa tæt op under overfladen, at der kun er plogdybde med jord, og paa forholdsvis mange punkter stikker berget lige frem i dagen. Jordsmonnet bestaar af skifersmuldringer, i Randeberg tildels ogsaa af sandjord eller tilført glacialgrus. De største høider i dette parti af herredet er Jaattennuden paa vestsiden af Gandefjorden, antagelig noget over 100 m. høi, samt Randeberghøiden ytterst paa Tunge-

neset. Noget lavere er de bekjendte udsigtspunkter Ullenhaug og Vaalandspiben, begge i nærheden af Stavanger. Riskekverven sogn, der ligger paa Gandefjordens østre side, er mere bjergrigt og bestaar af to ved den brede Riskedal adskilte fjeldpartier, i det vestlige af hvilke Dalsnuden (323 m.) i grænsen mod Høiland og lidt længere mod N Linuden er de største høider, begge med brat fald mod Gandefjorden. Bergarten er her granit, og jorden dels skarp grusjord, dels dybere muldjord paa lersand. — Herredet har flere vande, af hvilke de største ligger i grænsen mod naboherrederne, saaledes Haalandsvandet (1,06 km²) og Stokkevandet (2,34 km²) i grænsen mod Haaland og det betydelige Sørstokkevand (3,99 km²) paa grænsen mellem Hetland, Haaland og Høiland. De vigtigste vasdrag er Mosevandets afløb forbi Hillevaag og Frøilandsvandets afløb forbi Hommersand, det sidste i Riskekverven. Bækken fra Sørstokkevandet forbi Foros danner paa Gandefjordens vestside herredets grænse mod Høiland. Det samlede af ferskvand dækkede areal udgjør 5,08 km². — Kysten er i regelen klippefuld og temmelig bugtet, men — bortseet fra selve Gandefjorden — uden større indskjæringer; de betydeligste af disse er Vistevigen og Sandevigen paa vestsiden og Dusevigen paa østsiden af Tungeneset samt Riskefjorden i det østlige annekssogn. — De fleste af de til herredet hørende øer ligger i en halvkreds omkring Gandefjordens munding. Den vestligste og største er Hundvaag (4,98 km²), hvis sydlige del, den saakaldte Buø, som kun ved et ganske smalt og lavt eid hænger sammen med hovedøen, nu henhører under Stavanger by. Tæt ind til Hundvaag er paa dennes østside de fire tildels vel bebyggede smaaøer Bjørnøen, Roaldsøen, Ormøen og Steinsøen. Endnu lidt længere mod Ø ligger i en rad fra N mod S Sandøen (0,27 km²), Egerøen (0,14 km²), Langøen (0,43 km²), alle tre ubeboede, Vassøen (0,66 km²), Lindøen (0,32 km²), Hellesøen (0,41 km²), Kalvøen (0,63 km²) og Usken (3,30 km²), den sidstnævnte i Riskefjorden. Nordenfor denne øgruppe og adskilt fra samme ved Aamøfjord er den betydelige Aamø (5,43 km²), hvis østlige del hører til Hetland, medens den vestlige ligger under Mosterø herred. Øerne er i regelen af samme beskaffenhed som det nærmestliggende fastland. Den høieste af dem er Usken, hvor bergarten er granit; de øvrige er flade skiferøer med et temmelig grundt, men frugtbart jordsmon.

Folkemængden var i 1801: 1226; 1825: 1846; 1845: 3225; 1865: 5076 og 1875: 6015. Ved lov 4de mai 1878 blev imidlertid dele af de Stavanger by nærmest liggende gaarde med en befolkning af noget over 1300 individer indlemmede i byen. Regnet efter de nye grænser havde herredet i 1875 4658 indbyggere, hvoraf 2891 i hovedsognet, 1142 i Randeberg og 625 i Riskekverven anneks. Herredet hører saaledes med gjennemsnitlig henimod 41 indb. pr. km² til amtets bedst befolkede strøg, ligesom ogsaa folketallets vekst i løbet af indeværende aarhundrede har været større end i noget andet af amtets herreder. Bebyggelsen er i

de tvende vestlige sogne nogenlunde jevnt fordelt, dog sterkest omkring Jaatten i den sydlige del af Frue sogn, paa Hundvaag samt i Tastadgrænden paa grænsen mellem hovedsognet og Randeberg. I Riskekverven bor størsteparten af befolkningen i selve Riskedalen. Af herredets befolkning var i 1875 79 kvækere. — Efter matrikulen af 1886 omfatter herredet ialt 63 gaarde (m.-no.) med en samlet skyld af mk. 1399,62, hvoraf 31 gaarde med mk. 880,86 i Frue sogn, 17 gaarde med mk. 370,14 i Randeberg og 15 gaarde med mk. 148,62 i Riskekverven. Gaardene er idethele sterkt udstykkede, og der findes et stort antal smaabrug. Herredets urevideredе skyld var dlr. 574. 2. 22, og middelprisen pr. skylddaler er efter de i 1852—80 stedfundne salg beregnet til kr. 4835, hvilket er betydelig høiere end i nogen af amtets øvrige bygder. Jordfællesskabet forklares allerede i 1880 at være for den væsentligste del ophævet, saavel for indmarkens som for udmarkens vedkommende.

Blandt herredets gaarde merkes: a) I Frue sogn: Hetland prestegaard, der tidligere var avlsgaard for sognepresten i Stavanger og i matrikulen af 1841 er opført med en skyld af dlr. 24. 3. 14. Ved Stavanger bys udvidelse i 1848 blev en del af eiendommen, som dengang var en næsten uopdyrket lyngmark, indlagt under byen og overdraget dennes sogneprest, medens resten overgik til det omtrent samtidig oprettede Hetlands kald. Prestebolig blev nu opført, men den største del af jordveien blev efter forslag af kaldets første prest, senere biskop Birkeland, udparcelleret og bortarvefæstet, og den tidligere lyngmark forvandledes snart til veldyrkede løkker. Ved byens sidste udvidelse i 1878 blev atter en betydelig del af gaarden henlagt under dens territorium, deriblandt selve presteboligen samt hele den jordvei, som sognepresten endnu bruger. Udenfor byen ligger ifølge matrikulen af 1886 endnu 24 løkker med en samlet matrikulskyld af mk. 64,80. Umiddelbart til prestegaarden støder Bispeladegaard, en forhen meget betydelig eiendom paa sydsiden af byen, som efterhaanden er bleven sterkt udstykket og bebygget. Hovedbruget kjøbtes i 1868 af Stavanger kommune til udvidelse af byens kirkegaard, men kom i 1878 ind under byen. Til landdistriktet hører efter den nye matrikul endnu 32 parceller med en samlet skyld af mk. 58,73. Lidt søndenfor disse to gaarde er Hillevaag, med en smuk beliggenhed ved en liden bugt af Gandefjorden. Hovedgaarden, der efter matrikulskylden nu er amtets største eiendom, har gjennem en lang række af aar tilhørt det gamle firma I. A. Køhler i Stavanger og er efterhaanden bleven drevet op til et mønsterbrug af første rang, ialfald efter vestlandske forhold, og har faaet en herregaardsmæssig bebyggelse, specielt storartede udhusbygninger. Dens areal er omtrent 70 ha., størstedelen dyrket, og den føder 8 heste og 70 storfæ. Gaarden, hvortil der hører forskjellige industrielle anlæg, navnlig flere møller, der drives af bækken fra Mosevandet, kaier med store sø- og pakhuse, arbeiderboliger m. v., havde en gammel skyld af

lidt over 7 daler, men blev ved ommatrikuleringen skyldsat til dlr. 41. 3. 18 eller mk. 101,71. Efter ovennævnte firmas konkurs blev den ved registreringsforretning i 1883 værdsat til omtrent kr. 500,000, men solgtes i 1885 for kr. 225,000 til Stavanger kommune, som af hensyn til sit vandverk fandt det ønskeligt at kunne disponere over Mosevandet. En komite holder nu paa med at udarbeide forslag til eiendommens anvendelse. Det har været paa tale, at en del af den skulde tages til arbeidsanstalt og sygehus for byen, resten til et større sindssygeasyl. — Søndenfor disse gaarde er i hovedsognet bl. a. Kristianslyst, 22,34, Ullenhov, (alm. skr. Ullenhaug, antagelig oprindelig *Ullinshof*), 37,49, Hinna, 39,38, Jaatten (*Játún*), 77,79, hvoraf det tidligere Jaatten skibrede havde navn, og Gausel, 22,09. I V for byen ligger Stokke nordre, 68,05, der i 1813 blev udlagt til embedsgaard for amtmanden, men i 1849 udparcelleredes og solgtes ved auktion, og Tjensvold (i ældre tid Tjemsvold, maaske opr. Hjalmsvold), øvre og nedre, 35,96, hvor afdøde tegnelærer Hanson havde sine seværdige anlæg af pileplantninger og fiskeudklækningsapparater, og i NV de store gaarde Tastad (*i Tostum*. altsaa rettere Tasta eller Taste, som det før skreves), øvre, 55,06, og nedre, 61,54, samt Finnestad, 24,11. Endelig hører til samme sogn Lunde, søndre og nordre, 22,46, og Meling, 15,62, begge paa Aamøen, samt Lunde, 16,68, Skeie (*Skeið*; alm. skr. Ske), 21,00, Husebø, 28,60, og Austbø (alm. skr. Østebø), 30,77, alle fire sterkt udstykkede og liggende paa Hundvaag (*Hundvaka*). b) I Randeberg anneks: Leigvold (opr. vel *Leikvangr*, endnu alm. skr. Levang, men udtalt Leigvodl), 22,06, Haaland, 23,81, Goe (i middelalderen skr. *Guða* i genitivformen), østre, 15,41, og vestre, 18,02, Rygg, 28,48, Grødeim (*Grjótheimr*), 19,69, Harestad, 38,64, Sande, 22,48, Bø, indre, 28,09, og ytre, 27,70, Vistnes, 23,59, samt Viste (*á Visti*), 46,82. c) I Riskekverven sogn er Riske (*á Riskum*), 19,96, Frøiland (*Freyland*), 14,45, Hommersand (vel rettere efter bygdeudtalen Hommersaag og sammensat med *akr*; har ogsaa været skr. Hommersang), 13,85, og Eltrevaag, 12,77, de største gaarde.

Af herredets næringsveie indtager jordbruget idetheletaget et meget fremskredent standpunkt. I det nærmest Stavanger by liggende strøg, som har den letteste adgang til afsætning af melk, lægges hovedvegten paa engavl. Her holdes i regelen ikke mere ager oppe end nødvendigt for engens fornyelse, og flere gaarde maa endog kjøbe korn, hvorimod storfæholdet er betydeligt, fodringen rigelig og melkeudbyttet stort. I den vestlige del af herredet indtager kornavlen en mere fremtrædende plads, og der dyrkes havre til salg, byg til eget forbrug samt noget rug og endelig en stor mængde poteter, særlig af de tidlig modne sorter til byens forsyning. Mindst fremme staar Riskekverven, som dog ogsaa avler lidt havre og poteter tilsalg. Faareholdet er her større end i den øvrige del af herredet. Om udsæd og kreaturhold se side 42 og 46. Havnegangene er utilstrækkelige, saa at storfæet om sommeren

tildels maa holdes paa engen, medens faarene sendes i heiebeite til de indre bygder. Den vigtigste salgsartikel er melk; til lettelse af dennes afsætning stiftedes i 1876 Stavanger meieri, hvorom se side 145. — Af skov findes paa endel gaarde i Riskekverven lidt birk, tildels ogsaa en ubetydelighed af furu, medens Gandefjordens vestside fra gammel tid er fuldkommen afskovet. Derimod ser man i nærheden af Stavanger adskillige parkanlæg og træplantninger, den største paa gaarden Hindal, 4 à 5 km. sønden-for byen. Som brændsel bruges torv, hvormed herredet, naar man undtager øerne og endel brug nærmest byen, er vel forsynet, og hvoraf ikke ubetydelige mængder ogsaa afsættes dels til byen, dels til Kvitingsøerne og Rennesø. — Fiskeri drives langs kysten efter hummer og laks, men udbyttet er ikke af nogen synderlig betydning; i Gandefjorden fanges mort, og af og til kan der ligeledes falde nogen sommersild- og brislingfangst, fornemmelig rundt øerne ved Hundvaag. Af størst vigtighed er dog formentlig det daglige smaafiske til byens forsyning, hvilket skaffer mange hænder sysselsættelse. I gamle dage tog man ivrig del i vaarsildfisket, som dog forholdsvis sjelden faldt inden herredets grænser. Ferskvandsfiskeriet er uden vigtighed; i det nordre Stokkevand fanges dog ikke saa ganske ubetydeligt af rør. — Søfarten giver megen indtægt, idet et forholdsvis stort antal yngre mænd farer som skippere, styrmænd eller matroser. Derimod var i 1885 kun 7 smaaskuder af tilsammen 188 tons drægtighed hjemmehørende i herredet. — Af industrielle anlæg har der ved Hillevaag fra gammel tid været betydelige møllebrug; i 1885 var her 5 møller, hvoraf den ene dreves med damp og de øvrige af den fra Mosevandet kommende bæk. I forbindelse hermed var der i 1878 anlagt et dampbageri, som i nogle aar drev en betydelig virksomhed, men i den allersidste tid er nedlagt. Her er ogsaa en mindre reberbane, hvorimod Hillevaag skibsverft ikke længere er i virksomhed. Møllebrug findes endvidere ved Stokke og Foros, begge mindre, samt ved Hommersand i Riskekverven et betydeligere anlæg, der sattes igang i 1878 og beskjæftiger et halvt snes mand. Endelig maa nævnes Sandvigens fabrik lidt sønden-for Hillevaag, der tilvirker alle slags landbrugsmaskiner og redskaber og sysselsætter 6 arbeidere (tidligere adskillig flere), samt Vaalands verksted ved Stavanger, som med en arbeidsstyrke af 20 à 30 mand forfærdiger dørvridere, laase, vindusbeslag o. l. — Binæringer af nogen synderlig betydning findes ikke. Den kvindelige husflid er størst i Riskekverven. Herredet har 3 landhandlere (1887).

Jæder-banen gjennemskjærer hovedsognet, idet den fra Stavanger i sydlig retning følger Gandefjordens vestre bred indtil Foros paa grænsen mod Høiland; den har station ved Hinna, 7 km. fra Stavanger, samt stoppested ved Hillevaag, 2 km. sammestedsfra, tidligere ogsaa ved Mariero. Den vestlandske hovedvei gaar nogenlunde jevnsides med jernbanen, men lidt længere fra strandbredden (længde 8 à 9 km.); det er en gammel vei, der skriver sig fra

slutningen af forrige aarhundrede, og er senere kun delvis omlagt, senest omkring 1877 paa strækningen mellem Hillevaag og den saakaldte Støttebakke i Stavanger. Et andet, ca. 7 km. langt, veistykke, der ligeledes er klassificeret som hovedvei, er færdigbygget i 1887 og fører fra Stavanger gjennem Tastadgrænden til Randeberg. Af bygdeveie har herredet ialt 12 km., nemlig fra Hinna til Grannes (Soleveien), fra Stavanger til Sanddal (Malleveien), fra Tastad til Haaland og fra Hommersand til Hogstad. Skydsstation og postaabneri findes ikke. Telegraflinjen følger den vestlandske hovedvei til Stavanger og gaar derfra videre til Tungeneset, hvorfra en kabel fører over Kvitingsøerne til Skudeneshavn. Skibshavne findes ved Visteholmen straks nordenfor indløbet til Hafsfjorden, ved Sandevigen paa vestsiden og Randebergbugten paa østsiden af Tungeneset, samt i Dusevigen under gaarden Tastad, 1/2 mils vei udenfor Stavanger; den sidstnævnte har navnlig tidligere været en meget benyttet udhavn for byen. I Gandefjorden kan der ankres i Hillevaag og ved Hinna. Paa spidsen af Tungeneset findes et fast ledfyr af 6te orden, bygget i 1828 og flyttet i 1862, 9 m. o. h. og med en synsvidde af 8 kvartmil. Her er ogsaa toldstation under Stavanger toldsted med en bestyrer og flere rorskarle. Et kommunalt fyr med sideralapparat brænder siden 1865 paa Varnespynten paa sydsiden af Dusevigen, og paa nordvestsiden af Lindøen er der i 1886 indrettet en liden fyrlygte, som fornemmelig er til nytte for Ryfylkedampskibene.

Af herredets 3 kirker er hovedkirken, Frue eller Hetland kirke, ved Stavangers sidste udvidelse kommen indenfor byens grænser, hvor den har en smuk og dominerende beliggenhed paa høiden 3 à 400 meter østenfor Bredevandet. Det er en tiltalende og rummelig bygning af træ, der er indviet i 1854 og udvendigfra ser ud som en treskibet basilika med et høiere hovedtag og lavere sidetage paa begge sider; mod Ø har den et ottekantet kor og mod V et forholdsvis høit taarn. Ogsaa annekskirkerne er træbygninger, men af den sedvanlige form, langkirker med taarn. Af disse er Randeberg kirke opført i 1845 paa gaarden Harestad (den gamle kirke stod paa Randeberg, et par km. nordenfor), Riskekverven kirke i 1878 paa gaarden Hommersand. Den sidstnævnte har en kapital paa kr. 2400 henstaaende i tvende parter af gaarden Løvaas. De andre to kirker er uden formue. Samtlige eies af kommunen. Ifølge res. 9 febr. 1859 er der i prestegjældet ansat en kaldskapellan (kapellan pro loco). — I henseende til skolevæsen (saavelsom fattigvæsen) udgjør herredet 3 særskilte kommuner, svarende til de tre sogne. Disse er igjen delte i 16 skolekredse med 9 lærere og 2 lærerinder. Skolehuse findes i Frue sogn paa prestegaarden samt paa Tjensvold, Tastad, Austbø (Hundvaag) og Meling (Aamøen); i Randeberg sogn paa Harestad, Haaland, Vistnes og Sande; i Riskekverven paa Frøiland og Eltrevaag. 3 kredse har leiede lokaler og 2 kredse omgangsskoler. Desuden havde hovedsognet i 1885 4 haandgjerningsskoler, hver med en

lærerinde og ialt ca. 120 pigebørn, der oplærtes i forskjelligt haandarbeide.

En for herredet i 1860 approberet brandforsikringsindretning er fremdeles i god virksomhed og omfatter de fleste huse i distriktet. Om den under Bethaniastiftelserne i Stavanger hørende redningsanstalt paa Lindøen henvises til side 120.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 26,418, hvoraf kr. 14,585 til fattigvæsenet og kr. 6095 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 25,486. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 27,708, hvoraf kr. 20,246 paa indtægt efter forholdet kr. 10,87 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 12,095, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 4,542,000. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 187, svarende til 41 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 7 formænd og 21 repræsentanter, hvoraf henholdsvis 4 og 12 fra hovedsognet, 2 og 6 fra Randeberg og 1 og 3 fra Riskekverven. Antallet af stemmeberettigede var i 1882 178 og i 1885 230.

Ældre inddeling. Indtil 1 januar 1849 henhørte Hetland herred i geistlig henseende til Stavanger prestegjæld, som bestod af 2 sogne, nemlig Frue hovedsogn, der indbefattede saavel by som land, og Randeberg anneks. Efterat det ved lov 12 juli 1848 var bestemt, at de paa landets grund liggende forstæder Konventgrundene, St. Pedersgjærde, Blaasenborg, Verket og Rosenkildehaugen skulde indlemmes i Stavanger by, blev Stavanger prestegjæld ved res. 19 aug. s. a. indskrænket til byens territorium, medens der af den øvrige del besluttedes oprettet et nyt, Hetland, prgd., bestaaende af den efter forstædernes fraskillelse tilbageværende del af Frue sogn som hovedsogn og Randeberg anneks. Ved res. 29 aug. 1877 blev endelig Riskekverven, som tidligere havde hørt under hovedsognet, udskilt som annekssogn med eget skole- og fattigvæsen. I judiciel henseende var det gamle Stavanger prestegjælds landdistrikt delt mellem 4 tinglage, idet Riskekverven hørte til Gand tinglag, den sydlige del af Frue sogn til Jaatten tinglag, den nordlige del af samme sogn samt Randeberg til Goe tinglag og endelig de paa Aamøen liggende gaarde til Askø eller, efter res. 11 aug. 1841, Rennesø tinglag. Ved res. 12 nov. 1850 tilveiebragtes endelig overensstemmelse mellem den geistlige og judicielle inddeling, idet det nylig oprettede Hetland prestegjæld blev eget tinglag, hvorhos samtidig de til prestegjældet hørende gaarde paa Aamøen overførtes fra Ryfylke fogderi, Karmsund og Hesby sorenskriveri, til Jæderen og Dalenes fogderi og sorenskriveri. Endelig maa nævnes lov 4 mai 1878, hvorved dele af Hetland prestegaard, Bispeladegaard og Øvre Tastad samt Engøen og Buøen under gaarden Austbø fra 1 januar 1879 overførtes til Stavanger by.

Skibredeinddelingen i middelalderen svarede til tinglagsinddelingen før 1850, med den forskjel, at Riskekverven da hørte til Høle (*Hylju*) skibrede, se ovenfor side 85 og 88.

Fornlevninger. Gravhauger og bautastene findes ogsaa i dette herred paa adskillige gaarde, saaledes paa Husebø paa Hundvaag, Ullenhov, Tastad, Goe, Randeberg, Sande og Bø. Blandt de gjorte fund fra stenalderen er flere store og smukke vaabenstykker af flint (dolke og spydspidser). Paa Vistvig i Randeberg sogn er truffet spor til et flintverksted. Fra broncealderen kjendes kun et enkelt fund (ikke gravfund). Af fund fra ældre jernalder merkes en betalingsring af guld, vegtig næsten

29 gr., funden i en fjeldkløft paa ovennævnte Husebø (univ. saml.), og et merkeligt gravfund fra Hogstad i Riskekverven (Stav. mus.), indeholdende bl. a. en baandformet fingerring af guld, en broncespænde, en stor broncekjedel og et sjeldent glasbæger med ophøiede ornamenter af blaat og brunt glas samt forgyldt metalbeslag ved randen (afb. i Aarsberetn. 1883 fig. 1). Den yngre jernalder tilhører bl. a. den nedre del af en meget stor forgyldt bøileformet broncespænde, lig den tidligere omtalte fra Orre i Klep (afb. i Aarsberetn. 1868 fig. 33) og et særdeles rigt og merkeligt gravfund fra Gausel, gjort i 1883 (begge i Berg. mus.). Det sidste fund indeholder bl. a. en stor og prægtig samling af forgyldte broncebeslag til et sæletøi i irsk stil, et sidestykke til det før omtalte fund fra Some i Høiland, en sjelden oval sølvspænde, prydet bl a. med flere fritstaaende dyrefigurer, 2 spiralarmringe af sølvtraad, 2 endebeslag af bronce til drikkehorn og stykker af et stort rundt kar af kobber med hanker i form af løvefigurer (de merkeligste stykker afb. i Aarsberetn. 1883). Fra middelalderen merkes en runesten paa Indre Bø i Randeberg s. med følgende indskrift: KOLBIØRN HET MAÞR ER BIAU HER d. e. Kolbjørn hed en mand, som boede her (næstsidste ord noget usikkert).

Stenkors fra kristelig tid har staaet paa Goe i Randeberg sogn og paa Husebø paa Hundvaag. Af det sidste er endnu levnet et stykke, der ligger som dørtrin udenfor en ladebygning. Paa samme ø findes der under gaarden Austbø spor af en gammel grundmur, og herfra indkom i 1866 til Stavanger en baadladning med tilhugne klæberstene, hvoriblandt sokkelstene med profiler i romansk stil. Rimeligvis er dette levninger af den kirke (*Hundvoku kirkia*), som nævnes i et dokument af aar 1300 (D. N. IV, side 56).

II. Ryfylke fogderi.

Høle herred [109,59 km², 1179 indb.] er det sydvestligste i Ryfylke fogderi og omfatter Høgsfjordens vestlige bred med en udstrækning langs denne fra NV til SØ af 19 km. og med en bredde af indtil 9 km. Det grænser mod N til Strand og mod Ø til Fossan, fra hvilke herreder det adskilles ved Høgsfjorden; mod SØ er det paa en liden strækning sammenhængende med Fossan, forøvrigt støder det paa landsiden mod S til Gjesdal og mod V til Høiland og Hetland (Riskekverven). Af arealet falder 2,36 km² paa den til herredet hørende Arnø; resten er, bortseet fra nogle ubetydelige smaaholmer, fastland. Herredet omfatter Høle hovedsogn af Høgsfjord prestegjæld, hvis andet sogn, Fossan anneks, er eget herred. Begge sogne danner i forening Høle tinglag under Karmsund og Hesby sorenskriveri samt Høle og Fossan lensmandsdistrikt.

Herredet bestaar hovedsagelig af fjeld, og befolkningen er for den væsentligste del henvist til de faa dalstrøg, som fra Høiland

og Gjesdal skjærer sig ud mod Høgsfjorden. Navnlig findes adskilligt af dyrkbar mark i strøget omkring den ved Høle kirke indgaaende, af Arnøen dækkede Hølefjord, almindelig kaldet »Hølen«, i hvilken to dalfører munder ud. Forøvrigt er kysten i regelen steil og lidet skikket til bebyggelse. Det høieste punkt og eneste maalte fjeld er Bynuden (665 m.) i herredets sydøstlige del paa nordsiden af Oltesvigdalen; i nærheden af denne top, kun adskilt fra samme ved en liden dal, er Selvigstakken, kjendt som sømerke. Paa herredets nordside, henimod grænsen af Riskekverven, er Vaarlivarden den mest fremragende høide. — Herredets største vasdrag er Imselven, som danner det lidt over 2 km. lange afløb for Svilandsvandet (her i almindelighed kaldet Fjeldvandet eller Storvandet) gjennem Liavandet mod NØ til Hølefjorden. Førstnævnte betydelige vand, hvis samlede areal er 12,25 km², hvoraf dog kun 3,47 km² falder inden Høle (resten tilhører Høiland), har igjen flere tilløb, blandt hvilke det betydeligste, Svielven, kommer fra Seldalsvandet (0,68 km²) og det dermed næsten sammenhængende Svihusvand (0,80 km²) i Høle, men forresten tilhører Høiland (jfr. side 247). En anden liden bielv har sit udløb af Tengesdalsvandet (0,68 km²) og danner paa en strækning grænsen mod Høiland. I herredets sydlige del kommer Oltedalselven ind fra Gjesdal gjennem et trangt dalføre, danner Oltesvigvandet (1,00 km²) og gaar i et lidet vandfald ud i Høgsfjorden. De øvrige elve og vande er af liden betydning; vandenes samlede areal er 7,42 km². Den fra Boknfjorden i sydøstlig retning indtrængende Høgsfjord (jfr. s. 16), der efter hele sin længde (18 à 20 km., uberegnet Frafjorden) skiller herredet fra Fossan, er i sin ytre del omtrent 3 km. bred, men smalner efterhaanden af til en bredde af 1 km.; dens dybder varierer mellem 160 og 190 m. — Den raadende bergart er granit, og i geologisk henseende hører saaledes herredet til Ryfylkes fjeldmasse. Dog optræder ogsaa grundfjeld paa en mindre strækning fra Oltesvig i nordvestlig retning langs Høgsfjorden. Den dyrkbare mark er ikke af synderlig udstrækning og jordbunden mest skarp sandjord, tildels dog ogsaa dybere muldjord og myr; omtrent en fjerdedel af den opdyrkede jord er lerholdig. Fjeldgræsgangene ligger saa nær ved bygden, at de fordetmeste kan benyttes umiddelbart fra gaardene. Her findes dog ogsaa enkelte sætre, f. eks. Selvig-sæter (364 m. o. h.).

Folkemængden var i 1801 ca. 550; i 1825: 721; i 1845: 891; i 1865: 1122 og i 1875: 1196. Den har saaledes været i stadig tilvekst, i den sidste tid dog mindre end før. Paa hver km² boede der ved den sidste tælling gjennemsnitlig 11 mennesker, hvilket er noget mere end middeltallet for amtets samtlige bygder. En stor del af herredet, navnlig i den sydlige halvdel, bestaar dog af ubeboede og ubeboelige heier og fjeld. Den bedste bebyggelse findes rundt Hølefjorden og derfra opover mod Svilandsvandet. Efter matrikulen har herredet 28 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 225,19 (urevid. omtrent dlr. 205). De enkelte

brug er selv efter stavangerske forhold gjennemgaaende smaa. Middelprisen pr. skylddaler har for det hele tinglag (Fossan altsaa medregnet) i 1852—80 været kr. 1577. Indmarken er saagodtsom overalt udskiftet; derimod har endnu næsten halvdelen af matrikulskylden fællesskab i udmark.

De største gaarde er Selvig, 12,10, Høle (i middelalderen skrevet dels *Hylia*, dels *Hyla*), 39,81, i mange brug, Gjesteland, 13,29, Hommeland, 10,58, Ims, 14,99, Eskeland, 10,36, og Bersagel (opr. Bergsager), 22,30. En parcel af gaarden Høle, skyldsat til 6 øre (tidligere 6 sk.), blev ved res. 24 novbr. 1866 indkjøbt af oplysningsvæsenets fond til tomt med have for en præstebolig, og de fornødne huse er senere opførte. Jordvei haves derimod ikke.

Hovednæringen er jordbrug, hvortil kommer lidt skovbrug og fiskeri. Idethele staar dog hverken agerbruget eller fædriften synderlig høit, omend nogen fremgang spores. Brugsmaaderne er i almindelighed forældede, kreaturernes vinterfodring tarvelig og afdraatten ikke meget stor. Ogsaa havnegangene er indskrænkede, men ligger i regelen nogenlunde nær ved gaardene. Dog giver kvægavlen adskilligt overskud, hvorimod korn maa kjøbes. Af tabellerne side 42 og 46 fremgaar, at baade udsæd og kreaturhold, sammenlignet med folketallet, nogenlunde svarer til det for Ryfylke fogderi gjennemsnitlige forhold. — Skoven, hvis flade er 2059 ha., har i en lang række af aar været i tilbagegang, men behandles i den senere tid med noget mere omhu og paastaaes flere steds at vise merkbar tilvekst. Den bestaar for en del af furu, men især af løvtrær, navnlig birk. Løvskoven afgiver noget brændeved og bark tilsalg, og furuskoven kan tildels levere lidt materialier til husreparationer, men tømmer til nybygning maa i regelen kjøbes. Den bedste skov findes i herredets sydøstlige del under gaardene Rage (alm. skr. Raig), Morken, Oltesvig og Selvig samt paa Ims og Bersagel, men forresten har de fleste gaarde lidt birkekrat, som dog kun i liden udstrækning anvendes til brænde inden bygden, da der næsten overalt bruges torv. — Fiskerierne var tidligere af megen vigtighed. Foruden at herredets indvaanere i stor udstrækning deltog med garnbrug i det egentlige vaarsildfiske, fangedes i Høgsfjorden adskilligt af makrel og brisling samt den saakaldte Høgsfjord-sild, en slags mager vaarsild, der antages at have havt sit tilhold paa fjordens dybder, men om vaaren søgte mod land for at gyde. Alt dette er nu gaaet sterkt tilbage, og for tiden er fisket hovedsagelig indskrænket til lidt brisling og tildels sommersild. Derhos fanges lidt laks med kilenøter langs kysten. — Af industrielle anlæg fandtes tidligere en fyrstikfabrik paa Askelund (under Høle); den begyndte i 1874, men nedbrændte flere gange og er nu nedlagt. Dette er ogsaa tilfældet med et nyere lidet anlæg af samme art paa Karlsnes (ligeledes under gaarden Høle). For tiden findes alene et møllebrug ved Oltesvig, men det er et større, tidsmæssigt anlæg (fra 1878), der beskjæftiger 8 à 9 mand tildels baade nat og dag. — Som binæring drives lidt baadbyggeri, dog neppe udover herredets

eget behov. Derimod arbeider mændene en stor del træsko og kvinderne adskilligt af garn, spød og vadmel, der sælges til Stavanger. Paa enkelte gaarde findes endel frugttrær, og af æbler og kirsebær haves der aar om andet tilsalgs for nogle hundrede kroner. Der fandtes i 1887 5 landhandlere.

Herredet har ingen hovedvei, men staar ved 2de rodelagte bygdeveie i forbindelse med den indre hovedvei gjennem Jæderen og Dalene, nemlig vei fra Oltesvig langs nordsiden af Oltesvigvandet ind i Gjesdal, hvor den støder til hovedveien ved Lime, samt vei fra Høle kirke søndenom Tengesdalsvandet og videre gjennem Høiland til Sandnes. Under arbeide er en ny linje, som paa nordsiden af Lia- og Svilandsvandene skal sætte bygden i forbindelse med veien fra Sandnes til Eltrevaag. Fra kirken fører derhos bygdeveie til herredets nordlige og nordvestlige del. Deres samlede længde opgives i 1887 til 24 km. Den meste færdsel foregaar dog tilsøs, og navnlig besørges transporten til og fra Stavanger hovedsagelig med dampskib, der flere gange ugentlig anløber Høle og Oltesvig, det sidstnævnte sted navnlig af betydning for den øvre del af Gjesdal. »Hølen« er om vinteren ofte belagt med is, den egentlige Høgsfjord derimod sjelden. Tilsigelsesstation for land- og baadskyds haves paa Høle, hvor der ogsaa er postaabneri, oprettet 1865.

Herredets kirke, hovedkirke i Høgsfjord prestegjæld, er en langkirke af tømmer med et lavt taarn over den vestre gavl, opført i 1860 paa gaarden Høle, omtrent 500 skridt fra presteboligen, under 58 ° 54′ n. br. og 4 ° 43′ v. for Kristiania. Paa samme tomt stod den forrige kirke, en gammel trækbygning, hvis sidste private eiere for 35 aar siden skal have bortgivet den til en fattig husmand, som igjen solgte den til kommunen for 5 spdlr. Kirken har ingen formue og heller ingen indtægt af tiende eller landskyld. — I henseende til skolevæsen danner herredet en skolekommune med 7 kredse og 3 lærere. Skolehuse findes paa gaardene Høle, Nordland og Bersagel.

Af andre almennyttige indretninger kan nævnes Høgsfjords brandforsikringsforening, hvis plan er approberet ved res. 10 sept. 1862 (jfr. res. 23 juni 1874), og som ved udgangen af 1885 forsikrede husebygninger for en samlet sum af kr. 567,000.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 4673, hvoraf kr. 2340 til fattigvæsenet og kr. 1249 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 4838. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 5166, hvoraf kr. 2371 paa indtægt efter forholdet kr. 5,₂₀ pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 3125, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 408,400. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 34, svarende til 29 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen tæller 3 formænd og 9 repræsentanter. Antallet af stemmeberettigede i det samlede Høgsfjord prestegjæld var i 1882 116 og i 1885 159.

Ældre inddeling. I geistlig henseende dannede Høle og Fossan tidligere et annekssogn, under navn af Høle, til Strand prestegjæld. Ved res. 5 nov. 1852 blev Fossan eget sogn, hvorefter begge disse annekssogne ved res. 14 marts 1864 fraskiltes Strand for at overgaa til et eget, Høgsfjord, sognekald, med Høle som hovedsogn. Ved res. 26 marts 1870 blev endelig begge sogne egne herreder, efterat de allerede fra 1858 af havde udgjort særskilte fattigdistrikter. — Efter matrikulen af 1838 omfattede Høle skibrede det nuværende Høle herred samt den sydlige del af Fossan (Dirdalen med Østebødalen og Frafjorddalen med Feddalen) og 7 gaarde i det østlige Høiland. Efterat disse sidste gaarde ved res. 19 okt. 1840 var overførte til Gand skibrede, blev det nuværende Høle tinglag oprettet ved res. 11 aug. 1841. Middelalderens *Hylju skipreiða* maa tillige have indbefattes den største del af Gjesdal (se ovenfor side 246) og Riskekverven af Hetland herred.

Fornlevninger. Paa Høle er adskillige gravhauger. Af de faa kjendte oldsagfund er det vigtigste et større fund af guldsager fra slutningen af den ældre jernalder, som 1845 blev gjort under et stengjærde paa Selvig. Der fandtes 6 guldbrakteater, 3 betalingsringe af guld og en hel del stykker af saadanne, af vegt tilsammen 136 gr. (univ. saml.). Paa Høle er fundet 2 armringe af sølv fra den yngre jernalder, den ene sammensnoet af flere stænger (ligeledes i univ. saml.).

Fossan herred *) [1143,58 km², 2068 indb.], det sydligste i Ryfylke fogderi og næst Suledal det i udstrækning betydeligste af amtets herreder, grænser mod N til Strand og Aardal samt paa en ganske liden strækning til Valle i Nedenes, mod Ø til Siredalen i Lister og Mandals amt, mod S til Bjerkreim og mod V til Gjesdal og Høle, fra hvilket sidste herred det adskilles ved Høgsfjorden. Længden fra Oaneset i SV til Aarrevandet, hvor grænserne mellem Stavanger, Nedenes og Lister og Mandals amter støder sammen, i NØ er omtrent 58 km., medens bredden varierer mellem 30—35 km. i den vestlige og 10—15 km. i den østlige del. Bortseet fra nogle faa smaaholmer, blandt hvilke Bergsholmen (0,10 km²) i Lysefjorden er den største, bestaar herredet af fastland. Det er et annekssogn under Høle hovedsogn af Høgsfjord prestegjæld og danner sammen med hovedsognet Høle tinglag under Karmsund og Hesby sorenskriveri samt Høle og Fossan lensmandsdistrikt.

Herredet tilhører Ryfylkes indre høiland (jfr. side 10—11) og bestaar af en vild og nøgen fjeldmark, som ved forskjellige fra Høgsfjorden indskjærende forsænkninger er afdelt i flere partier. Den nordligste af disse forsænkninger er Lysefjordens mægtige spalte, der med en længde af henved 40 km. trænger først i nordøstlig, derpaa i noget mere østlig retning ind til henimod amtets

*) Har ogsaa været skrevet Fossand. Hvilken af de to skrivemaader er den rigtigste, er vanskeligt at sige, da navnet ikke forekommer i middelalderen.

østlige grænse. Fjordens midtre del har paa en lang strækning en bredde af ca. 2 km.; mod begge ender smalner den af til 1 km. og derunder. Dens indløb mellem Oaneset i N og Kirkebygden i S er næsten stængt af en undervandsmoræne, og dybden er her kun nogle faa favne, saa at bunden i stille veir kan sees; længere ind tiltager dybden, og ved den omtrent midt paa fjorden fremspringende pynt Mulen er der maalt ligeindtil 430 m. Fjordens sider er overalt høie og bratte, og navnlig hører dens inderste 14 à 15 km., hvor paa sydsiden det vilde fjeldparti Kjerag stiger næsten lodret til en høide af 800 à 900 m., til vestlandets mest imponerende naturscenerier. Lysefjordens revne fortsættes i den trange Lysedal, som fra fjordbunden, Lyselandet, skjærer i østnordøstlig retning op mod amtsgrænsen. 6 km. søndenfor Lysefjordens munding trænger Espedalen med en forholdsvis bred og flad bund ind mod NØ til Espedalsvandet, indenfor hvilket dalen forgrener sig i to arme, Vinddalen og Indredalen eller Røsdalen, som begge hurtig stiger op paa fjeldplateauet. Den tredje forsænkning dannes af den 6 km. lange, af ubeboelige fjeldsider indesluttede Frafjord, som fra Høgsfjordens bund gaar ind mod Ø, og fortsættes i den omtrent ligesaa lange, men brede og velbebyggede Frafjorddal, som derpaa bøier mod NØ og gaar over i en yderst trang og dyb fjeldrevne, som under navn af Feddalen og Blaastøldalen trænger over 20 km. ind i retning af Lysefjordens bund. Parallel med dette dalføre, men 5 à 6 km. søndenfor, stryger Østebødalen fra amtsgrænsen 18 à 20 km. i sydvestlig retning ned til gaarden Birkedal, hvor den bøier tvert af mod NV for under navn af Dirdalen at munde ud i Høgsfjorden. Dirdalen har paa de nederste 5—6 km. en temmelig flad, af moer bestaaende bund, hvorimod den ovenfor gaarden Gilje indsnævres til et trangt, for skred i høi grad udsat skar, som derfor ogsaa har faaet navnet Skredlien. Østebødalen er en snæver fjelddal, hvis bund stiger hurtig, og som øverst oppe ender i Hundalen, der som en trang kløft stryger over amtsgrænsen og fortsætter ind i Siredalen. Endelig gjennemskjæres herredets sydligste snip af Maudalen, der trænger ind fra Bjerkreim og fortsættes mod NØ over mod Siredalen. — Ved de her nævnte, saavel indbyrdes som med det nordlige Ryfylkes fjeldspalter parallele forsænkninger afdeles, som nævnt, herredets fjeldmark i en række af golde og nøgne eller med en uendelighed af større og mindre stene bedækkede høiderygge, der alle har det tilfælles, at de sænker sig fra NØ mod SV. Ovenpaa plateauet, der omkring Lysefjordens bund antagelig har en middelhøide af ca. 900 m., hæver sig igjen et stort antal toppe, som i forbindelse med en mangfoldighed af tverdale og skar, der skjærer ind fra hoveddalførerne, meddeler landskabet et i høi grad vildt og søndersplittet udseende. Navnlig er dette tilfældet i herredets nordøstligste del, hvor lidt i N for Lysefjordens bund Lysekammenes mægtige fjeldparti løfter sine forrevne tinder, blandt hvilke det trigonometriske punkt Nordre Lysekammen naar til 1324 m. og er herredets høieste fjeld. Mod Ø

begrænses Lysekampartiet af Sireaaens øvre del, der gjennemstrømmer en i amtsskillet liggende trang fjelddal, hvis faa udvidelser elven har opfyldt med vande; i N falder det af mod Graafoldelvens skar og i V mod Stølsdalen, en snæver tverdal, der trænger mod N fra Lysedalen og forløber i fjeldet omkring den 1050 m. høie Folesprangnud. Vestenfor dette dalføre ligger oppe paa plateauet i grænsen mod Aardal de betydelige vande Lyngevandet og Sandvandet, søndenfor hvilke et par mindre dalfører skjærer sig ind paa Lysefjordens nordside, nemlig den forholdsvis aabne, vel bebyggede Songesanddal og den trange, nu ubeboede Skurvedal. Ytterst mod Høgsfjorden gaar terrænet i denne del af herredet over til et lavere bakkelandskab, den saakaldte Kolabygd. I det parti af herredet, som ligger søndenfor Lysefjorden, kan foruden Kjerag af fjeldhøider merkes Skaapknuden (964 m) med brat fald mod fjorden og den øverste del af Vinddalen, Tindefjeld (831 m.) nordenfor Espedalsvandet, den kegleformede Blaafjeldsknud paa østsiden af Blaastøldalen henimod grænsen af Siredalen, Braadlandsheia, der adskiller Feddalen fra Østebødalen og naar sit høieste punkt i Fednuden (1120 m.), Østebøheia mellem sidstnævnte dalføre og Maudalen, samt endelig Venjekula (922 m.) og Vaadlandsnuden (800 m.), begge liggende søndenfor Dirdalen og i grænsen mod Bjerkreim.

Herredets vigtigste vasdrag følger de ovenfor nævnte dalfører. Følgende kan merkes: 1) Maudalsaaen, der kommer fra Siredalen og løber 15 km. mod SV til Bjerkreim, dannende bl. a. Store Myrvand (3,51 km²). 2) Dirdalselven eller, som den høiere op kaldes, Østebøelven og Hunelven, hvorom se side 19. Af dens hele længde, 40 km., falder 30 km. i Fossan. 3) Blaastølbækken med dens fortsættelse Fedaaen og Frafjordelven falder i sin helhed inden herredet, jfr. side 19. Dens vigtigste tilløb er Braadlandsbækken, der gjennemskjærer Braadlandsheia. 4) Espedals- eller Mæls-elven (jfr. side 20) opstaar ved sammenløbet af tvende bække, der gjennemstrømmer Indredalen og Vinddalen, og danner det 0,87 km² store Espedalsvand. 5) Lyseaaen har sine kilder paa sydsiden af Lysekammene og løber mod SV til bunden af Lysefjorden. Dens længde er kun 12 km., men alligevel har den ved sit udløb en temmelig stor vandmasse, da den optager talrige tilløb, blandt hvilke de betydeligste er Stølsaaen fra N samt Andresvasaaen og Kjetaabækken fra S. Af herredets samlede areal falder omtrent 180 km² paa Frafjordelvens, 158 km² paa Espedalselvens, 156 km² paa Lyseaaens og 115 km² paa Dirdalselvens nedslagsdistrikt. — Af ferskvande findes en stor mængde, hvoraf flere meget betydelige. De største af dem er, foruden de allerede nævnte, Lyngevandet (10,82 km²), Sandvandet (7,83 km²) og Nilsebuvandet (3,10 km²), alle tre beliggende i grænsen mod Aardal og henhørende til Storelvens nedbørsfelt. Endvidere fortjener at nævnes det merkelige, af bratte fjelde indesluttede Haukelivand (1,24 km²), 3 km. indenfor Fossan kirke. Skjønt dette vands overflade ligger flere

meter høiere end den søndenfor værende Fossanmo, der hælder mod SV til Høgsfjorden, har vandet ikkedestomindre afløb mod NØ til Lysefjorden, da det mod S er stængt af en tversover dalen gaaende mægtig moræne. Det samlede af ferskvand dækkede areal udgjør 35,76 km². — I henseende til bergart hører herredet til det store kristiansandske granitfelt, idet grundfjeldet kun paa et par mindre strækninger træder frem i dagen, navnlig i fjeldene paa begge sider af Dirdalens nedre del samt i Kjeragfjeldet inderst i Lysefjorden. Masser af aur og sand findes i de nedre dele af de større dalfører, Dirdalen, Frafjorddalen og Espedalen, samt i Kirkebygden ved Lysefjordens indløb. Saavel kirken som Fossan-gaardene ligger her paa en stor jordbanke (moræne), der fortsættes paa Oaneset paa fjordens nordside. Paa samtlige de her nævnte steder bestaar derfor ogsaa det dyrkbare jordsmon af skarp sandjord. I den ovennævnte Kolabygd er lerjord og dybere muldjord herskende.

Folkemængden var i 1801: 922; 1825: 1320; 1845: 1731; 1865: 2081 og 1875: 2087, hvilket sidste tal giver knap 2 mennesker paa hver km², saaledes at herredet, ved siden af Suledal, er det tyndest befolkede i hele Stavanger amt. I det senere tidsrum har derhos folketallet paa grund af udvandringen været stillestaaende, medens dog den midlere tilvekst fra 1801—1875 er større end gjennemsnitlig i amtets bygder. I Kolabygden, Lysebunden, ved kirken samt i den nederste del af Espedalen, Frafjorddalen og Dirdalen, er endel gaarde samlede i smaa grænder; ellers ligger bostederne enkeltvis og meget spredt. Herredets matrikul omfatter 64 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 441,43 (urevid. omtrent 387 dlr.). Gaardene er sterkt udstykkede, og den gjennemsnitlige skyld pr. brug er adskillig mindre end i de fleste andre bygder. Den midlere salgsværdi pr. skylddaler er i tinglaget (inklusive Høle) for aarene 1852—80 beregnet til kr. 1577. Indmarken er i det væsentlige udskiftet, hvorimod udmarken endnu for den største del ligger i fællesskab.

De største gaarde er: Nordland, 9,88, og Leranger, 12,13, begge i Kolabygden, søndenfor hvilken er Erevig, 10,42, fremdeles Nedrebø, 10,18, ved bunden af Lysefjorden, og Lyse, 18,99, lidt længere inde i den herfra opgaaende dal; Underberge (alm. kaldet Berge), 21,71, Gjøise, 7,19, og Fossan, 24,47, hvilke tre gaarde ligger paa det flade nes paa sydsiden af Lysefjordens munding, videre Rossevig (*Rossavík*), øvre og nedre, 16,64, lidt længere inde ved Høgsfjorden, Helle (*á Helli*), 7,21, og Mæle, 11,87, begge ved udløbet af den fra Espedalen kommende elv, i hvilket dalstrøgs øvre del er Espedal, nedre, 10,39, og øvre, 24,88; endelig maa nævnes Frafjord, 22,81, ved bunden af Frafjorden, samt Birkedal, 9,47; Gilje, 17,40, Nødeland, 10,82, og Dirdal (*Digridalr*, alm. skr. Dyrdal), 24,27, alle fire i Dirdalen, den sidstnævnte liggende paa en stor slette ved elvens udløb i Høgsfjorden.

Næringsveiene er jordbrug, fornemmelig fædrift, i forbindelse med lidt skovbrug og fiskeri. Jordbruget indtager omtrent samme

standpunkt som i Høle. Dog giver de udstrakte og gode havnegange, navnlig i Espedalen, Frafjorddalen og Dirdalen, anledning til et ikke lidet større kreaturhold, medens omvendt kornavlen er forforholdsvis noget mindre. Bygden trænger derfor at kjøbe meget korn (rug), hvorimod der af de sedvanlige fædriftsprodukter haves betydeligt til salg, navnlig smør og levende kreaturer, hvoriblandt en mængde lam til slagt. Angaaende udsæd og kreaturhold henvises til side 42 og 46. Deraf sees, at gjedeholdet er større end i noget andet af amtets herreder. De indre fjelddale bruges tildels til sæterdrift; ellers haves her vidtløftige faarebeiter, hvor saavel herredets egne som et stort antal fremmede faar om sommeren holdes paa græs. — Skoven maaler 9043 ha. og er saaledes forholdsvis ikke ubetydelig. De fleste gaarde har mer end nok ved- og emneskov af løvtrær, og paa enkelte gaarde, navnlig i den ovennævnte Kolabygd, findes ogsaa endel furuskov, omend ikke tilstrækkelig til herredets forsyning med bygningsmaterialier. Salg af ved til Stavanger skaffer en ikke liden indtægt, men skoven er paa grund af overdreven hugst vistnok snarest i tilbagegang. Torvmyrer findes saagodtsom ikke i herredet. — Fiskeri drives i fjordene med not efter smaasild og brisling og kan stundom give et ganske godt udbytte, men synes at være i tilbagegang. Laks fanges langs kysten med kilenot og i Espedals-, Frafjord- og Dirdalselven dels med kastenot, dels i kar. Dette elvefiske, som forøvrigt er bekjendt allerede fra gammel tid, skal navnlig i de sidste aar have slaaet godt til. Ogsaa i vaarsildfisket har distriktets befolkning pleiet at tage del. — Blandt andre næringer kan nævnes, at der paa gaarden Molau (alm. skr. Moluf) i Frafjorddalen findes en liden, i 1883 anlagt snedkerifabrik, der beskjæftiger 6 à 8 mand og forarbeider møbler, træskogange o. l. Derimod foregaar nu ingen bergverksdrift, skjønt der findes forskjellige malmanvisninger bl. a. paa gaarden Underberge, hvor det saakaldte Enigheds kobberverk i Hjelmelandsvaagen i forrige aarh. havde nogle gruber (jfr. s. 64). Af husflidsgjenstande sælges endel strikkede og vævede uldsager, tildels ogsaa forskjellige trævarer, som limer, træskogange m. v. Lidt baadbyggeri skal ogsaa drives. Havevæsenet staar tilbage; derimod avles paa nogle steder endel æbler og navnlig kirsebær, hvoraf der aarlig sælges for nogle hundrede kroner til Stavanger. Ryper og aarfugl bringes ogsaa til byen; af større rovdyr forekommer af og til bjørn. Nogle faa skjøiter er hjemmehørende i herredet, som endelig har 7 landhandlere (1887).

Af kjørbare veie har distriktet meget faa. Et lidet stykke hovedvei findes i Dirdalen og er anlagt i 1880—83 i en længde af et par km. fra verkets bro til Birkedalsvandet for at undgaa de berygtede »Skredlier«, som om vaaren i regelen var næsten ufarbare paa grund af issvul. En fortsættelse af dette veistykke nedover Dirdalsmoerne til fjorden (»Dirdalssjøen«) er færdigbygget i høsten 1887, saa at den hele veilængde nu er 9 km. Kjørbare bygdeveie fører fra Helle til Espedalsvandet (8 km.) og fra Frafjord til gaarden

Kommedal (5 km.). Forøvrigt er man henvist til kløv- og rideveie. Fra Gjesdal kommer en saadan over til Gilje, hvorfra den over den høitliggende Roklev fører over til Østebødalen og videre gjennem Hundalen til Siredalen; denne vei passeres aarlig af 25 à 30,000 faar, som drives paa fjeldbeite fra bygderne paa Jæderen. En anden fjeldvei fører fra Lysebunden (Lyselandet) opover de bratte Lysebrekker og videre til Aadneram, en af de øverste gaarde i Lunde anneks i Siredalen; den benyttes hyppig af turister og her føres ogsaa adskillige kornvarer over til øvre Siredalen. Herredets fjorde befares regelmæssig af et lidet dampskib fra Stavanger med anløbssteder ved Meling i Kolabygden samt Fossan, Mæle, Frafjord og Dirdal; siden 1887 er ogsaa Lysefjorden optaget i ruten med enkelte regelmæssige ture, medens det tidligere kun hændte af og til om sommeren, at der gjordes lystture did. Postaabneri, oprettet 1871, findes paa gaarden Fossan.

Fossan annekskirke ligger paa gaarden Gjøise paa den sydlige side af indløbet til Lysefjorden. Den er opført i 1854 af tømmer, som langkirke med taarn, og har altid været kommunens eiendom. Ingen formue og ingen indtægt af tiende eller landskyld. Paa Lyselandet findes en indviet begravelsesplads. — I henseende til skolevæsen danner herredet en skolekommune med 18 kredse og 7 lærere. Skolehuse findes paa gaardene Meling (Kolabygden), Nedrebø (Lyselandet), Fossan, nedre Espedal, Frafjord, Kommedal, Dirdal og Gilje.

Et brandforsikringsselskab for indbo og løsøreeffekter i Fossan sogn, hvilket fik statuter approberede under 23 juni 1874, kom ikke til at træde i virksomhed. Om den ældre, for hele prestegjældet fælles forsikringsforening se under Høle side 272.

Herredskassens udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 8806, hvoraf kr. 3662 til fattigvæsenet og kr. 3746 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 7535. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 9554, hvoraf kr. 7643 paa indtægt efter forholdet kr. 9,98 pr. 100 kr. skatbar næring. Kommunens gjæld var s. a. kr. 2341, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 794,000. Antallet af fattige er lidet, i middeltal for aarene 1876—84 nemlig kun 41 hovedpersoner aarlig, svarende til 20 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen tæller 4 formænd og 12 repræsentanter. Om antallet af stemmeberettigede se under Høle, side 272.

Ældre inddeling. Efter matrikulen af 1838 var den nordlige del af herredet (indtil og med Espedalen) i judiciel henseende henlagt under Idsø skibrede, medens Frafjorddalen med Feddalen samt Dirdalen med Østebødalen hørte til Høle skibrede; endelig laa sognets sydligste gaard, Øvre Maudal, til Bjerkreim skibrede. Efterat denne gaard ved res. 19 okt. 1840 var bleven overført fra Jæderen og Dalenes til Ryfylke fogderi, blev det nuværende Høle tinglag oprettet ved res. 11 aug. 1841. Iøvrigt henvises til side 273 (under Høle).

Fornlevninger. I egnen omkring kirken er der en hel del gravhauger, paa Berge (Underberge), Gjøise og især paa Fossan, hvor de

fleste af dem findes paa en mo ovenfor gaarden; der staar ogsaa en bautasten. Paa Nedrebø inderst i Lysefjorden skal der findes en stor mængde hauger; ligeledes haves et anseligt antal saadanne ved Dirdal i den nederste del af den herfra opgaaende dal. Af de herfra bekjendte fund kan nævnes et antal af ikke mindre end 6 af de saakaldte ovale broncespænder fra den yngre jernalder, fundne i en og samme røs paa Dirdal (i univ. saml.).

Strand herred [195,58 km², 2267 indb.] indtager det ytterste parti af den store halvø, som ligger mellem Lysefjorden og Jøsenfjorden og omgives paa fastlandssiden af Aardal i NØ og af Fossan i SØ og S; i SV, NV og N skilles det ved Høgsfjorden, Hillefjorden, Fisterfjorden og Aardalsfjorden fra Høle, Hetland, Rennesø, Finnø og Fister. Foruden fastlandet, hvis udstrækning fra NV—SØ er 18 à 19 km. og fra SV—NØ 10 til 15 km., hører der til herredet endel øer, af hvilke Idse (4,85 km²), Idsal (3,00 km²), Hille (0,41 km²) og Heng (0,54 km²) er de betydeligste. Af det hele areal udgjør fastlandet 186,10 km² og øerne 9,48 km². Herredet falder sammen med Strand prestegjæld, som kun har et sogn, og danner eget tinglag under Karmsund og Hesby sorenskriveri samt eget lensmandsdistrikt.

Herredets bjergfulde fastland er ved tvende i retning NØ—SV strygende dalfører, Bjøreimsdalen og Jørpelandsdalen, delt i 3, omtrent lige store dele. Det søndenfor Jørpelandsdalen liggende parti udmerker sig idetheletaget ved skarpe og vilde fjeldformer med dybe kløfter og steile styrtninger. Navnlig optages partiets indre, mod Aardal og Fossan stødende del af en gruppe af høie fjeldtoppe, Smaaselhornene, Botnefjeld, Rævedalsnibbene og Storefjeld, blandt hvilke navnlig Smaaselhornenes tvende spidse tinder allerede paa lang afstand er let kjendelige. I SV for dette fjeldparti hæver sig Moslifjeld og Husefjeld. Nordenfor Jørpelandsdalen er fjeldene ialmindelighed lavere, mere langstrakte og sammenhængende med mindre markerede skar og mere afrundede former. Dog har det i Bjøreimsdalens øvre del, i grænsen mod Aardal liggende Tysdalsvand særdeles mægtige omgivelser; navnlig danner Reineknuden (806 m.) paa sydsiden og Svofjeldet eller Løvaasen paa nordsiden med sine mod hinanden vendte næsten lodrette styrtninger en merkelig fjeldrevne, den som sømerke bekjendte Bjøreimskjeft, i hvis dyb vandet ligger. Mod V aftager fjeldene i høide, og søndenfor Bjøreimsdalen gaar terrænet paa vestsiden af det trigonometriske punkt Kjortaasen (Hjortaasen) over i et med bakker og aasstrækninger afvekslende strøg, der kaldes Heien og indeholder mange gaarde. Ogsaa mod Bjøreimsdalens nedre del sænker fjeldet sig i bakker og tildels moer. Strøget nordenfor denne dal er idethele lavere og mere jevnt bebygget, men ender ytterst mod NV i

det brede forbjerg Marshoved, der falder steilt af mod Hillefjorden. — Af herredets vasdrag er Bjøreimsdalens det vigtigste. Det er en fortsættelse af Spjodaaen i Aardal, der gjennemløber det ovennævnte Tysdalsvand (3,00 km²), hvoraf omtrent halvparten falder inden Strand herred, kaldes derpaa Bleiaaen, danner det smukke Bjøreimsvand (4,22 km², 32 m. o. h.), hvorfra det under navn af Tauelven falder i søen med en fos, som driver det derværende brug. Dalen er i den nedre del aaben og bred, og navnlig har Bjøreimsvandet venlige, tildels løvbevoksede omgivelser. Jørpelandselven kommer ligeledes fra Aardal og danner Liarvandet (0,54 km²), hvorfra den med sterkt fald og mange fosser løber i sydvestlig retning gjennem den trange dal; den har tilløb fra det betydelige Svortungsvand (2,26 km²) i herredets sydøstlige hjørne henimod grænsen af Fossan. Mindre vasdrag er Jøssangerelven og Fiskaaen, hvilken sidste danner det 3 km. lange afløb fra Vostervandet (1,20 km²) mod N til Aardalsfjorden. Det samlede fladeindhold af herredets vande, blandt hvilke de vigtigste ovenfor er nævnte, udgjør 13,51 km². — I den sydlige del af herredets kyst gjør den saakaldte Idsefjord et bredt indsnit, der fortsætter i en smal arm, Botnefjorden (Baadsfjorden), som trænger 3—4 km. ind i sydøstlig retning. Paa den søndre side af Idsefjorden ligger de ovennævnte større øer Idsal og Idse, af hvilke den første er flad og nøgen, den sidste tildels høiere, men skovbevokset. — Bergarten er nordenfor Bjøreimsdalen hovedsagelig skifer, søndenfor mestendels granit. Yngre løse afleiringer ligger paa begge sider af Bjøreimsvandet samt mellem dette vand og Idsefjorden. Paa begge disse steder bestaar jordbunden af en temmelig mager sandjord; i de øvrige dele af herredet er jorden mere muldrig og tildels, navnlig i nordre Strand, lerholdig.

Den i herredet hjemmehørende folkemængde var i 1801: 960; 1825: 1288; 1845: 1700; 1865: 2228 og 1875: 2279. Befolkningstætheden (ca. 12 pr. km²) er saaledes større end i de fleste andre af Ryfylkes indre bygder, men tilveksten har i de senere aar været ringe. Bebyggelsen falder hovedsagelig i Bjøreimsdalen, navnlig paa Bjøreimsvandets nordside, i strøget herfra over mod Aardalsfjorden samt endelig paa »Heien« og langs Idsefjorden sydover til Jørpeland. Af øerne havde i 1875 Idsal 41, Idse 117, Heng 19 og Hille 33 beboere. Der fandtes i 1875 17 kvækere. — Matrikulen omfatter 58 numere (gaarde) med en samlet skyld af mk. 566,88 (urev. dlr. 379. 4. 22). De enkelte brug er, naar man sammenligner dem med forholdet i amtets øvrige bygder, nogenlunde af middelstørrelse. Gjennemsnitsprisen pr. skylddaler har i 1852—80 været kr. 1716. Endel fællesskab i indmark findes endnu. Udmarken er næsten altid fælles for de enkelte brug under samme gaard.

Herredets største udelte gaard er Strand prestegaard, hvis egentlige navn er Løvbrekke, og som med tvende underbrug, Augland og Rævsaasheien, har en skyld af mk. 13,50, urev. dlr. 8—1—6.

Tidligere var den urevidierede skyld 11 daler, men i henhold til res. 26 mai 1855 er en husmandsplads tilligemed prestegaardens andel i Tau vandfald saavelsom ret til fornøden vei langs vandet og elven, alt skyldsat til mk. 4,50, urev. dlr. 2—3—18, bortarvefæstet til Tau interessentskab mod en aarlig afgift af kr. 640. Gaarden, der har en veirhaard, men vakker beliggenhed paa sydsiden af Bjøreimsvandet og Tauelven, ikke langt fra søen, og er smukt bebygget, har, foruden 16 husmandspladse, en indmark paa ca. 14 ha. tildels skarp jord, hvorpaa avles omtrent 70 hl. korn og 100 hl. poteter samt fødes 1 hest, 12 kjør og 100 faar, hvorhos der til bruget hører nogen løvskov. Pladsenes avl og kreaturbesætning er omtrent ligesaa stor som hovedbrugets. — Blandt de øvrige gaarde merkes Strand, 14,39, Tjøsseim (Tjøsteim), 13,67, begge nabogaarde til prestegaarden og paa sydsiden af Bjøreimsvandet, søndenfor hvilke, for den største del ved søen, er Nag (Naig), 14,60, Barke (*i Barka*), 12,54, Barkve, 10,66, Fjelle (*Fjall*), øvre og nedre, 19,94, Jørpeland, 19,71, Tungland, 15,64, Jøssanger, 11,23, Botne (*i Botni*), 12,46, og Svines, 12,46; nordenfor Bjøreimsvasdraget ligger Tau, 32,98, i nærheden af elvens udløb, fremdeles Heggeim, 10,60, Bjøreim, øvre, 19,69, og nedre, 11,97, Voster (*Vormstr*), 20,85, Fiskaaen, indre og ytre, 20,03, Vervig (*Vervíkar*), 11,94, og Alsvig, 10,15, de tre sidste ved herredets nordlige kyst mod Aardalsfjorden. Endelig maa nævnes de paa øerne af samme navn liggende gaarde Idsal, 13,50, Idse (*Eidza*), 37,71, herredets største gaard og smukt beliggende, samt Hille, 20,44.

Agerbrug og fædrift i forbindelse med lidt skovbrug og fiskeri er befolkningens vigtigste næringsveie. Jordbruget staar dog neppe høiere end i de tvende sidst omtalte naboherreder, Høle og Fossan. Kornavlen er derfor utilstrækkelig for behovet, hvorimod der sælges endel poteter. Kvægholdet er betydeligt, og navnlig haves en mængde faar, skjønt fjeldhavnene er mindre gode, saa at en stor del gaarde maa sende smaafæet til beite i andre herreder. Levende kvæg og faar er de vigtigste salgsprodukter; tildels opales ogsaa nogle ungheste udover bygdens eget behov. Om udsæd og kreaturhold se side 42 og 46. — Skovbestanden er væsentlig løvskov, hvoraf der, navnlig paa fjeldskraaningerne mod Aardalsfjorden, findes ganske frodige strækninger. Af birkeved sælges derfor adskilligt til Stavanger. Nogle gaarde i herredets sydlige mod Fossan stødende del, navnlig Svines, Jøssanger og Botne, samt Idse har ogsaa noget furuskov, idethele af ikke saa liden udstrækning, men dog neppe nok til at forsyne det hele herred med tømmer og bygningsmaterialier. Den midtre del af bygden er temmelig skovbar. Samlet skovareal 4232 ha. Som brændsel bruges dels ved, dels torv. Dog er det kun de færreste eiendomme, som har tilstrækkelig torvmyr. — Af de inden herredets grænser faldende fiskerier har brislingfisket været det vigtigste; det har enkelte aar givet et udbytte af 4 à 5000 hl. Kilenotfisket efter laks skal i de senere aar være tiltaget, hvorimod ferskvandsfisket er uden betydning. Tidligere deltog befolkningen

i temmelig stor udstrækning i vaarsildfangsten, enkelte ogsaa i Nordlands-fisket. Paa de forhen rige østersbanker i sundet mellem Idsal og fastlandet har Stavanger østerskompagni i de senere aar udlagt millioner af østersyngel fra Ostravigtjernet ved Rægefjord, hvilke skal trives særdeles godt. — Foruden fiskeri drives ogsaa tildels lidt anden sønæring. Enkelte personer eier nemlig skibsparter, ligesom der ved udgangen af 1885 i herredet var hjemmehørende 11 smaafartøier med en samlet drægtighed af 145 ton, hvilke beskjæftigedes i kystfart. — Fabrikindustrien skaffer ligeledes endel af befolkningen sysselsættelse. Det største anlæg er Tau brug, omfattende et i 1856 anlagt betydeligt møllebrug, der i 1885 formalede 35,000 hl. korn, samt et i 1858 oprettet ølbryggeri, hvis produktion i 1885 var 550,000 liter øl. Det hele brug, der eies af et interessentskab i Stavanger og drives ved turbine fra Tauelvens vandfald, sysselsatte i 1885 omtrent 40 arbeidere foruden kontor- og opsynsfolk. Det har eget skolevæsen, og i dets nærhed har der dannet sig et lidet strandsted, som i 1875 talte 7 huse og 119 indb., væsentlig brugsarbeidere med deres familier. Jørpelands brug, et mekanisk snedkeri, hidflyttet fra Høiland i 1882, beskjæftiger et halvt snes arbeidere, væsentlig med tilvirkning af simple møbler. Nogle mindre sagbrug findes ogsaa i herredet; de betydeligste af dem er ved Jørpeland, hvor der findes baade opgangssag, cirkelsag og baandsag, samt i Fiskaaen ved Aardalsfjorden, hvor der tillige drives et lidet møllebrug. Bergverksdrift foregaar derimod ikke, skjønt malmanvisninger er bleven skjerpede paa flere steder. — Husfliden staar i det hele ikke meget høit; dog medfører det betydelige faarehold, at der tilvirkes adskilligt af garn, tildels ogsaa vadmel og spød, og i herredets sydlige del er det derhos temmelig almindeligt, at mændene arbeider træsko, skuffer, aarer og lignende trævarer. Havevæsenet staar tilbage; dog sælges lidt æbler og forskjellige bærsorter. Bygden havde i 1887 4 landhandlere.

Hovedveie findes ikke. Derimod opgives herredet i 1887 at have omtrent 30 km. kjørbare bygdeveie, som dog ikke endnu er rodelagte og tildels er af en tarvelig beskaffenhed; de vigtigste af dem er de tvende, som udgaar fra Strandestø ved kirken, den ene sydover langs kysten til Tungland ($9^1/_2$ km.), den anden mod N over Kvam og Voster til Fiskaaen ($12^1/_2$ km.). I kolde vintre kan Bjøreimsvandet bruges som vintervei; selv Botnefjorden belægges ikke saa sjelden med is. Tau og Fiskaaen anløbes flere gange ugentlig af de dampskibe, der fra Stavanger gaar i rute paa Ryfylkefjordene. Paa de samme steder findes ogsaa postaabnerier, oprettede henholdsvis 1853 og 1878. Tau er desuden tilsigelsesstation for baadskyds. Et postaabneri med bipost fra Tau er nylig besluttet oprettet i Jørpelandsvaagen.

Strand hovedkirke er en ny bygning, opført af tømmer i 1874 som langkirke med taarn. Den ligger paa gaarden Strand under 59° 3′ 12″ n. br. og 4° 52′ 39″ v. f. Kristiania, eies siden 1865 af menigheden og har ingen formue, men er tillagt

tiende, der beløber sig til kr. 267 aarlig. Den forrige, i 1873 bortsolgte kirke, der stod omtrent paa samme sted, var en gammel tømmerbygning, dog yngre end reformationen. I middelalderen stod der kirke paa Voster (*Vormstrar kirkja*); det ser næsten ud til, at hele herredet da sognede til denne, da enkelte gaarde (saaledes Vastveit) angives snart som hørende til Voster sogn, snart som hørende til Strand sogn, og Voster selv etsteds siges at ligge i Strand sogn. — I henseende til skolevæsenet er herredet inddelt i 10 skolekredse (deri indbefattet Tau brugsskole), hvilke betjenes af 7 lærere og 1 lærerinde. Skolehuse findes paa prestegaarden (tillige kirkesangerbolig med jordvei, hvortil en af prestegaardens husmandspladse er bortfæstet), Fiskaaen, Vatland, Østerhus, Sedberg og Fjelle. Omgangsskole findes ikke i nogen kreds, men vel paa nogle faa enslig beliggende bosteder.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 8947, hvoraf kr. 3282 til fattigvæsenet og kr. 3752 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 8461. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 9132, hvoraf kr. 5843 paa indtægt efter forholdet kr. 3,52 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 6877, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 1,378,388. Af fattige findes forholdsvis faa. Antallet af understøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 50, svarende til 22 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter. Antallet af stemmeberettigede var i 1882 119 og i 1885 123.

Ældre inddeling. I geistlig henseende var herredet tidligere hovedsogn i Strand prestegjæld, som tillige omfattede Høle og Fossan sogne, hvilke først ved res. 14 marts 1864 fraskiltes Strand for at udgjøre et eget, Høgsfjord, sognekald. I det judicielle henhørte lige fra middelalderen den del af herredet, der ligger nordenfor Bjøreimsdalen, til Aardals skibrede, medens resten laa under Idse skibrede med undtagelse af øen Hille, der hørte til Askø skibrede. Det fælles tingsted saavel for disse skibreder som for de øvrige skibreder i Hesby fjerding, nemlig Hesby, Høle og Hausken, var efter reskript 17 marts 1769 paa gaarden Idse. Det nuværende Strand tinglag er oprettet ved res. 11 aug. 1841.

Fornlevninger. Paa Idse omtales flere gravhauger samt en bautasten, og paa Gjeideskjær har været en nu ødelagt »tingkreds« (formentlig et med en ring af stene omsat gravsted fra hedensk tid). Herredets merkeligste fortidsminde er en bautasten fra Kjølevig med en runeindskrift fra den ældre jernalder, altsaa en af de ældste bevarede indskrifter i Norge. Den opdagedes tilfældig i 1882 af amtsagronom I. Anda; stenen var da anvendt som tagsten i en potetkjelder, men fortaltes oprindelig at have staaet i en liden stenrøs i nærheden. Tæt ved skulde have staaet en anden runesten, der nu er forsvunden. Stenen, som nu findes i univ. saml., har en indskrift i 3 vertikale linjer og er beskreven og afbildet af professor Stephens i Old northern runic monuments III s. 453 og af professor Sophus Bugge i Aarbøger for nordisk oldkyndighed og historie 1884 s. 81. Bugge læser indskriften saaledes: HADULAIKAR EK HAGUSTA[L]DAR HLAAIWIDO MAGU MININO, og oversætter: »Hadulaik. Jeg Hagustald hauglagde min søn« (Hadulaik, der staar i en

linje for sig i nogen afstand fra de to andre, maa da vel antages at være den hauglagte søns navn, som maaske er tilføiet bagefter). Efter sprogformen og runetrækkene anser prof. Bugge stenen for at være en af de ældste norske stene i sit slags, som nu kjendes, omtrent jevngammel med den bekjendte Tune-sten fra Smaalenene; han er tilbøielig til at formode, at indskriften er indhugget ved midten af det 6te aarhundrede. — De i herredet fremkomne oldsagfund er faa og af liden interesse. Paa en aas ovenfor Tau, kaldet Borgaasen, og paa Marshoved er fundet spor af bygdeborge. — En opreist sten paa Nag, der har været antaget for en runesten, har kun indskrifter fra 17de aarhundrede (navnebogstaver og aarstal). Paa Melberg paa heien findes derimod en stor sten, som skal have helleristninger. En lignende er ogsaa paa nabogaarden Tveid.

Finnø herred [42,42 km², 1698 indb.] bestaar af de større øer Finnø, Fogn og Talgø samt endel mindre øer og holmer, beliggende i NV for Strand og adskilt fra samme ved den 1½ til 2 km. brede Aardals- eller Fisterfjord. Ellers omgives herredet af Rennesø herred i SV og V, af Sjernerø i N og af Fister i Ø. Af arealet optager hovedøen Finnø 24,89 km², Fogn 11,55 km² og Talgø (*Tolga*) 4,07 km². Blandt de mindre øer merkes Naadøen (0,47 km²) paa østsiden af Finnø og Rossøen (0,11 km²) ved sydenden af Fogn. Forøvrigt ligger de fleste smaaøer og holmer dels i V for Finnø udover Boknfjorden, dels nordover mod Sjernerø. Endelig omfatter herredet tvende gaarde, øvre og nedre Hanesand, med et areal af 0,77 km², paa østsiden af Rennesøen. Herredet falder sammen med Finnø prestegjæld, som har to sogne, Hesby eller Finnø hovedsogn, omfattende denne ø samt den nordlige og væsentlige del af Fogn, og Talgø annekssogn, hvortil hører resten af Fogn samt endvidere Talgø og de nævnte tvende gaarde paa Rennesøen. Herredet danner eget tinglag under Karmsund og Hesby sorenskriveri og eget lensmandsdistrikt.

Samtlige øer maa nærmest kaldes fjeldøer, skjønt ingen af dem naar nogen betydelig høide. Hovedøen bestaar af to aasdrag, adskilte ved en tvers over øen fra NV—SØ strygende forsænkning. Begge høidepartier har steilt fald mod V, men slakere skraaning mod Ø; det østligste af dem naar i Vestbøvarden op til 160 m. o. h. Gaardene ligger mest langs kysten og tildels paa de lavere skraaninger, medens øens indre hovedsagelig bruges som beitemark. Paa dens nordvestlige side danner Hesbyvaagen en 1 km. bred og 1½ km. dyb bugt. Fogn udgjør et mod SV skraanende plateau, hvis største høide, Blaafjeldet, ikke er maalt, men paastaaes at være høiere end Vestbøvarden. De fleste gaarde ligger oppe i det høidedrag, som danner øens indre. Dens sydlige del er fra begge sider indskaaret af dybe bugter, hvorved dens sydvestlige parti, den klippefulde Fjelbergø, næsten helt adskilles fra hovedøen. Talgø

bestaar af en forholdsvis lav og flad ryg med temmelig bratte skraaninger mod kysten og enkelte smaaknauser i det indre. Smaaøerne er klippefulde, men uden høider, og anvendes i regelen som beitemark for faar. — Bergarten er, saavidt vides, overalt skifer, paa hvis smuldringer et dybt lag af muldjord danner det løse dække, gjennem hvilket fjeldknauserne dog ofte stikker frem midt inde i de dyrkede marker. Som regel er jordbunden meget frugtbar, maaske især paa Talgø, hvis bløde skiferskikter har let for at forvitre. I fordybningerne er der afleiret myrer, der afgiver brændetorv og i almindelighed god dyrkningsjord. — Af vasdrag findes kun nogle ubetydelige smaabække. Blandt herredets fjorde merkes Finnøfjorden, som adskiller Finnøen paa den ene side fra Talgø, Fogn og Fister herreds øer (Bokn og Halsnø) paa den anden side. Den har sin største bredde, 3 à 4 km., i den nordlige del, mellem Finnø og Halsnø; længere mod S er bredden 2 à 3 km. Fjorden, hvis sydlige del (mellem Finnø og Talgø) ialmindelighed benævnes Talgøfjorden, er idetheletaget temmelig ren, og dens dybde varierer mellem 200 og 230 m. Hanesand-sundet mellem Talgøen og Rennesøen har paa det smaleste en bredde af omtrent 1 km.

Folkemængden var i 1801: 929; 1825: 1128; 1845: 1513; 1865: 1715 og 1875: 1727, hvoraf 1332 i hovedsognet og 395 i Talgø anneks. Herredet hører saaledes til amtets bedst befolkede egne, idet der gjennemsnitlig paa hver km² i 1875 levede 41 mennesker. Tættest er bebyggelsen paa Finnø med 1064 og Talgø med 182 indb., svarende til 43 à 44 pr. km², mindre tæt paa Fogn, hvor der ialt boede 356 mennesker eller 31 pr. km². Af de mindre øer er for tiden, saavidt vides, kun Naadøen samt Ystholmen, en liden holme paa vestsiden af Fogn, beboede. — Efter matrikulen findes der i hovedsognet 35 gaarde (matr.-no.) med en matrikulskyld af mk. 493,13, i annekset 10 gaarde med mk. 142,17, tilsammen altsaa i herredet 45 gaarde, skyldlagte til ialt mk. 635,30 (urev. dlr. 439. 3. 11). De enkelte brug er, hvad matrikulskyld angaar, gjennemgaaende forholdsvis store. Middelprisen pr. skylddaler har i aarene 1852—80 udgjort kr. 1827. Naar undtages paa en enkelt gaard (Hesby) er jordfællesskabet nu overalt ophævet.

Herredets største gaard i et brug er prestegaarden, hvis oprindelige, nu ei længere brugelige navn er Skudegjerd (*Skútugerði*), beliggende omtrent midt paa hovedøen. Den har en skyld af mk. 12,91 (urevideret dlr. 7—2—15) og ca. 200 maal indmark, meget frugtbar jord, hvorpaa avles omtrent 720 kg. byg, 4300 kg. havre samt 100 hl. poteter og fødes 2 heste, 14 storfæ, 2 ungfæ, 30 faar og 2 svin. Til gaarden hører derhos 3 husmandspladse, noget torvmyr og lidt løvskov. — Prestegaardens nabogaarde paa nordsiden er Hesby (udt. Høssby), 39,42, herredets største gaard, om hvis beboere i middelalderen endel oplysninger nedenfor er meddelte, og Vestbø, 18,19, nordenfor hvilke er Nordbø, 14,93, Lande, øvre og nedre, 18,90, samt Mjølsnes, øvre og nedre, 27,83, de sidste udgjørende Finnøens nordligste spidse. Paa dens østside merkes

Lausnes (Løvsnes), 16,27, Hausken (udt. Hauskje), 38,18, og Faa, 14,01, søndenfor hvilke er Naaden, 15,54, Nærland (*Njarðarland*, af gudenavnet Njørd), 17,56, og Relstad (alm. skr. Regelstad, udentvil af mandsnavnet Reidulv), 14,45, medens Kingestad (Kindingstad, *Kingilsstaðir*), 17,28, Vignes, søndre, 23,40, og nordre, 24,94, Sæveim, 13,73, og Steinnes, 13,88, ligger paa øens sydlige og sydvestlige side. Bø, 17,23, og Sæbø, 15,15, hører tilligemed fem mindre gaarde til øen Fogn. Blandt annekssognets gaarde merkes Gar (Gaard), 34,13, hvorom mere nedenfor, Meling, 17,25, og Østebø, 18,00, hvilke tre gaarde udgjør Talgøen, endvidere Runestad (*Rúnastaðir*), 14,04, og Hovde, 17,71, begge paa Fogn, samt Hanesand, nedre og øvre, 22,15, paa Rennesøen.

Beboernes vigtigste næringsvei er jordbrug og fædrift, og navnlig drives her et betydeligere agerbrug end i noget andet herred i dette fogderi, Rennesø alene undtaget. Det er ogsaa bragt til en forholdsvis stor høide, især paa hovedøen, hvor veksling mellem ager og eng nu er temmelig almindelig, medens Fogn staar noget mere tilbage. De bedste korngaarde findes paa Talgø og vestsiden af Finnø. Af agerbrugets produkter sælges navnlig en stor mængde poteter, hovedsagelig til amtets byer samt til Bergen. Derimod giver kornavlen idethele et mindre overskud, dels fordi den meste rug maa kjøbes, dels fordi adskilligt korn medgaar til kreaturerne. Kvægavlen, som tidligere har været mindre paaagtet, har nemlig i de senere aar gjort store fremskridt, og levende kvæg samt smør og uld er vigtige salgsartikler. Om udsæd og kreaturhold se side 42 og 46. Herredets græsgange er i regelen ganske gode, men utilstrækkelige, saa at en stor del baade af faar og andre kreaturer maa sendes i sommerbeite til de indre bygder, navnlig Saude. — Skov af furu findes ikke, og bygningsmaterialier maa derfor kjøbes, enten fra Ryfylkefjordene eller Østlandet. Talgø er ogsaa omtrent blottet for løvskov, hvoraf der derimod findes adskilligt paa Fogn og den sydøstre side af Finnø, tilsammen 576 ha. Enkelte gaarde her har brændeved tilsalgs, dog ganske utilstrækkeligt for hele herredets behov, og som brændsel maa derfor bruges adskilligt torv. Denne er imidlertid ikke af bedste sort og findes paa de fleste gaarde heller ikke i tilstrækkelig mængde. Der kjøbes ogsaa endel brændeved fra fjordene samt ikke ubetydeligt stenkul fra Stavanger. — Fiskeriet var i tidligere dage en hovednæring, da næsten hver eneste arbeidsfør mand deltog i vaarsildfisket. Efter dettes ophør har et mindre antal af befolkningen søgt sysselsættelse i Nordlands- og Islandsfisket. Ogsaa hjemmefisket er gaaet meget tilbage og indskrænker sig nu væsentlig til noget hummerfangst, hvorhos der af og til fanges lidt brisling og sommersild. Ved Nordre Vignes drives et lidet laksefiske med kilenot. — Skibsfarten er ikke af nogen vigtighed. Kun 8 smaafartøier med en samlet drægtighed af 147 ton var i 1885 hjemmehørende i distriktet. Egentlige fabrikanlæg findes ikke, men de forskjellige smaabække paa hovedøen driver en hel del mindre kverne, der paa det nærmeste formaler alt det korn, der for-

bruges paa øen, og tildels ogsaa noget havremel til salg i Stavanger og Haugesund. Husfliden er hovedsagelig indskrænket til det hjemlige forbrug. Derimod drives paa enkelte gaarde lidt havevæsen, især dyrkning af frugttrær og bærbuske. Herredet havde i 1887 5 landhandlere.

Samfærdselen foregaar saagodtsom udelukkende tilsøs. Offentlige veie eksisterer nemlig ikke, og de faa kjørbare gaardsveie er af en maadelig beskaffenhed. Derimod findes der rundt øerne talrige smaahavne og ankerpladse, som tjener til at lette transporten paa søen. Øerne staar derhos i livlig dampskibsforbindelse med Stavanger, da de ligger midt i ruten for de dampskibe, der gaar paa de indre fjorde. Judeberget paa østsiden og Relstad paa sydøstsiden af Finnø anløbes saaledes de fleste dage i ugen; sjeldnere stoppes ved Garviken paa østsiden og Østebø paa vestsiden af Talgø, samt ved Bøholmen paa vestsiden og Varenes paa østsiden af Fogn. Ved Judeberget og Rossøsund er der tilsigelsesstationer for baadskyds. Postaabnerier findes ved Judeberget paa Finnø og paa gaarden Meling paa Talgø, oprettede henholdsvis i 1853 og 1876.

Herredets tvende kirker, Finnø (Hesby) hovedkirke og Talgø annekskirke, er begge meget gamle bygninger, opførte af graasten med hjørner og indfatninger af klæbersten. Hovedkirken, der ligger paa gaarden Hesby, under 59° 10′ 32″ n. br. og 4° 54′ 24″ v. l. fra Kristiania, omtrent 1 km. fra prestegaarden, er af sedvanlig form, men havde oprindelig mod vest et taarn, hvoraf endnu sees spor. Aabningerne er spidsbuede, men af nogle uregelmæssigheder ved skibets vinduer kan det maaske sluttes, at de fra først af har været rundbuede og kirken saaledes mulig ældre end aar 1200*). Alterpladen er af klæbersten med relikviegjemme, som dækkes af en marmorplade. Om den ældre døbefont se nedenfor. Annekskirken ligger paa gaarden Gar, omtrent 8 km. fra prestegaarden. Den har ogsaa den almindelige form, men derhos et halvrundt korudspring, og er efter stilen at dømme ligeledes mindst henimod 700 aar gammel. Begge kirker eies nu af de respektive menigheder, hovedkirken siden 1869, Talgø kirke siden 1868. De har ingen formue, men nogen indtægt af tiende, hovedkirken kr. 215, annekskirken kr. 55 aarlig. Ved Judeberget er et stort bedehus, opført af sten for omtrent 10 aar siden.

I henseende til skolevæsenets ordning danner hvert af herredets tvende kirkesogne egen skolekommune. Hovedsognet er delt i 5 kredse med 4 lærere og 2 lærerinder og har skolehuse paa prestegaarden, Kingestad, Nordre Vignes, Lausnes og Trevland

*) Ifølge et gammelt bygdesagn, som gjengives af *de Fine*, skal Finnø kirke, efter tilskyndelse af Stavangers første biskop Reinald († 1135) og med bistand af en kollekt, som 2de munke indsamlede i England og Skotland, være bygget af Finn Kollungsson, en mægtig mand, som boede paa Hesby, medens Finns broder Aslak, der havde bopæl paa Gar, samtidig lod opføre kirken paa Talgø.

(Fogn). Annekssognet omfatter 2 skolekredse med 2 lærere og skolehuse paa Gar og Eide (Fogn).

I 1853 oprettedes en sparebank, hvis plan approberedes ved res. 17 marts 1860. Den forvaltede i 1886 et beløb af kr. 56,943, hvoraf kr. 7778 var bankens egen formue og kr. 49,165 indskud, tilhørende 184 indskydere. I herredet findes tillige en brandforsikringsforening, som efter den oprindelige, ved res. 20 aug. 1859 approberede plan kun skulde omfatte husebygninger, men ved res. 22 febr. 1883 blev udvidet til ogsaa at omfatte løsøre, avling, kreaturer m. v. Dens samlede forsikringssum var ved udgangen af 1885 kr. 354,470 for huse og kr. 10,400 for løsøre m. m.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 8027, hvoraf kr. 3925 til fattigvæsenet og kr. 2407 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 6206. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 6647, hvoraf kr. 4613 paa indtægt efter forholdet kr. 7,32 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 11,242, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 1,075,590. Blandt kommunens eiendele opføres i 1885 en lægebolig, der med grund og have ansættes til en værdi af kr. 5000. Herredet har forholdsvis faa fattige; antallet af understøttede hovedpersoner var i middeltal for aarene 1876—84 kun 43, hvilket svarer til 25 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 4 formænd og 12 repræsentanter, hvoraf henholdsvis 3 og 9 fra hovedsognet samt 1 og 3 fra annekssognet. Antallet af stemmeberettigede var i 1882 99 og i 1885 119.

Legat. Ved gavebrev af 5 sept. 1819, konf. 3 novbr. 1820, skjænkede 138 navngivne indvaanere af Finnø prestegjæld (saavidt vides samtlige daværende opsiddere) sit indskud i Norges bank, af samlet beløb kr. 6320, som legat til skole- og fattigvæsenet.

Ældre inddeling. Efter matrikulen af 1838 henhørte 3 af herredets gaarde, nemlig de tvende gaarde Hanesand paa Rennesøen samt Østebø paa Talgø, i judiciel henseende under Hausken tinglag, medens resten af herredet dannede Hesby tinglag. I middelalderen kaldtes skibreden almindelig Sæbø skr. (*Sæbjár skipr.*) efter Sæbø paa Fogn, undertiden ogsaa Sjernerø skibrede, da den tillige omfattede Sjernerø herred. Den nugjældende tinglagsordning er indført ved res. 11 aug. 1841.

Fornlevninger og historiske notitser. Paa Finnøen er der eller har der været gravhauger paa de fleste gaarde, navnlig paa prestegaarden, Vestbø, Nordbø, Hesby, Vignes og Hausken; derhos har her været mange bautastene. Ligesaa omtales flere hauger og en bautasten paa Trevland paa Fogn. I Talgø sogn kjendes hauger paa Gar, Meling og Hanesand. — Enkelte fund haves fra stenalderen og fra begge jernaldre. Deraf er at merke et gravfund fra den ældre jernalder fra Vestbø, gjort i et gravkammer af mandslængde i en haug og bestaaende af en fingerring af guld, 2 glasperler, sverd og spyd (Stav. mus.). Paa Hesby skal være fundet en 3 tommer lang guldstang (udentvil betalingsguld tabt). — Paa Kingestad sydlig paa Finnøen er der ruiner af en bygdeborg paa et høit, kegledannet, isoleret fjeld, kaldet Borgaasen, der for den største del er omgivet af søen og kun paa en side sammenhængende

med hovedøen, men adskilt fra denne ved en dyb dal. Hvor fjeldet er bestigeligt, har der været opført en tyk og høi mur*). Ogsaa paa en høide ved Østebø paa Talgø og paa Varhaug ved Varland paa Fogn omtales rester af gamle mure, der ogsaa kan tænkes at skrive sig fra bygdeborge. — Paa en døbefont i Finnø kirke, som for en del aar siden blev slaaet i stykker, der anvendtes som grundstene, fandtes en runeindskrift, hvoraf efter en bevaret afskrift synes at kunne læses navnene Adam, Eva og Kain (?). I den udvendige side af Talgø kirkes søndre væg er paa forskjellige steder indsat 4 stene med runeskrift, der alle blot indeholder stumper af indskrifter, som ialfald tildels synes at tilhøre en og samme indskrift. Paa en af stenene staar tydelig: . . . L DYRÞAR ÖUK GAF TIL SEGS . . . d. e. . . . (Gud til?) ære og gav dertil seks . . . Paa en anden: . . . KIRKIO ÞÆSSE TIL KERÞAR . . . d. e. til denne kirkes opbyggelse. Man kan derefter formode, at her har været en indskrift, sat af en mand, der har ladet kirken bygge eller reparere og skjænket jordegods til den. Stenene staar aabenbart ikke paa sin oprindelige plads (en af dem er endog sat ind med runerne op og ned); de maa være galt indmurede ved en ombygning af denne del af kirkemuren (muligt i aaret 1608, da dette aarstal findes indhugget omtrent i mandshøide paa samme væg).

Etsteds paa Finnøen er fundet en i en privatsamling bevaret smuk fingerring af guld fra middelalderen, hvori er indfattet en usleben diamant, og som har følgende emaljerede latinske indskrift: O FILI DEI MISERERE MEI IASPAR MELCHIOR BALTASAR d. e. O Guds søn! forbarm dig over mig. Jaspar, Melchior, Baltasar (de tre hellige kongers navne).

Gaarden Hesby (indtil omkring aar 1300 skrevet *Hestbœr*, senere *Hestbýr*) har i middelalderen været et anseet høvdingssæde. Den Aslak af Finnø, som i Olaf den Helliges tid var lendermand i Ryfylke, og som anførte Rogalands bønder i slaget ved Stiklestad, hvor han faldt, var saaledes rimeligvis fra denne gaard. I 1239 omtales Baard i Hestbø som hertug Skules sysselmand i Ryfylke; han sluttede sig dog til kong Haakon Haakonssøn, hvem han ogsaa fulgte paa toget til Skotland i 1263, ved hvilken leilighed der ogsaa nævnes en Jon af Hestbø, maaske Baards søn. Senere forekommer hr. Agmund Sigurdssøn († 1320), der var merkesmand og baron, som eier af gaarden mellem aarene 1295 og 1311, og efter ham hans søn hr. Finn Agmundssøn, sysselmand i Bergen, der døde c. 1343, hvorefter sønnen hr. Agmund Finnssøn, som var drotsete 1366—1371 og 1381—1387 og døde 1388, eiede gaarden. Hans enke Katharina Knutsdatter, en datter af hr. Knut Algotssøn, besad den derpaa til sin død 1407, hvorefter hendes arvinger afstod den til kongedømmet for dettes fordringer paa hende. I lang tid var nu gaarden bolig for de kongelige lensmænd i Ryfylke, hvorefter den senere var henlagt til de stavangerske lensmænd og fogderne i Ryfylke.

Ogsaa gaarden *Tolga*, der var hovedgaarden paa Talgø og af den grund fik sit nuværende navn, Gar, har i fortiden havt mægtige beboere. I sidste halvdel af det 13de aarhundrede nævnes ofte lendermanden hr. Gaute Erlingssøn i Tolga, der 1288 uforvarende blev dræbt af Halvard af Harde. Hans søn hr. Isak Gautessøn, ligeledes baron og rigsraad, lod faderens drabsmand henrette, skjønt han havde søgt tilflugt i Svithunskirken i Stavanger, og blev derfor fredløs, men sees dog nogle aar senere igjen i sin forrige stilling og levede endnu 1302. Hans søn hr. Gaute Isakssøn i Tolga nævnes sidste gang 1322. Hans dattersøn eller søstersøn har vel den Gaute Haakonssøn været, der i 1331 beboede gaarden, og som var død 1373, da flere udarvinger gjør fordring paa hans gods. Kort efter maa den ovenfor nævnte drotsete hr. Agmund Finnssøn paa

*) Jfr. den nærmere beskrivelse af I. Ross i Aarsberetn 1885, side 53, med tilhørende kart. Den samlede murlængde har været 860 fod.

Hesby, muligens ved udløsning fra medarvinger, være kommen i besiddelse af Tolga, da han 1385 skjænkede denne gaard tilligemed Eidza til sin frue Katharina Knutsdatter for hendes medgift (100 mark sølv). Efter hendes barnløse død 1407 blev søsteren Ramborg Knutsdatter og hendes mand Gard Thoressøn eiere af Gaute-Tolga, som gaarden da benævnes. Deres børn, Thore Gardssøn og Catharina Gardsdatter, solgte 1451 gaarden til den bekjendte ridder og rigsraad hr. Olaf Nilssøn, der var høvedsmand paa Bergenhus og under et opløb i Bergen 1455 blev dræbt af de tyske kjøbmænd, som derefter ogsaa plyndrede Tolga, hvorfra hans hustru Elise Eskildsdatter og børn med nød undkom. Fru Elise levede endnu 1492, og efter hendes død tilfaldt gaarden vistnok hendes datter Magdalena, der var gift med Nils Brade til Vandaas i Skaane. I midten af det 16de aarhundrede eiedes den af Christopher Ottessøn Huitfeldt, befalingsmand paa Bergenhus († 1560), og derefter af hans datter fru Beate Huitfeldt, enke efter Knud Ulfeld til Svenstrup. — Paa gaarden sees endnu (eller saaes ialfald for endel aar tilbage) lidt østenfor kirken nogle mure af en gammel bygning, ligesom fire tilhugne stene af dens portal var indlagte i havegjærdet lige ved gaardens stue hus. Murene havde før 1841 en længde af 30 og en bredde af 14 skridt, med en brønd i det ene hjørne, men blev i det nævnte aar for en del anvendte til grundmur under et hus. Efter et sagn paa stedet skal disse mure være levninger af et gammelt kloster, hvilket dog ikke har nogen sandsynlighed for sig. Snarere turde de hidrøre fra »hallen i Talgø«, der nævnes i 1331.

Paa Finnø prestegaard er Nils Henrik Abel født den 5 aug. 1802.

Rennesø herred [40,40 km², 1097 indb.] bestaar af den betydelige Rennesø, den lille Brimsø samt nogle nærliggende smaaholmer og skilles i NØ ved Finnøfjorden og Brimsøfjorden fra Finnø herred, i SØ ved Hillefjorden fra Strand og i SV ved den lange, smale Mastrafjord fra Mosterøen; mod NV støder det til Boknfjorden. Af arealet falder 39,30 km² paa den 13 km. lange og indtil 5 km. brede Rennesø (*Rennisey*), hvis hele fladeindhold er 40,27 km², hvoraf imidlertid en enkelt gaard paa østsiden, Hanesand, ligger til Finnø herred; Brimsø er 1,10 km². Herredet bestaar af to sogne, Hausken hovedsogn i SØ og Sørbø anneks i NV, begge hørende til Rennesø prestegjæld, hvis tre andre sogne udgjør Mosterø herred, sammen med hvilket det danner Rennesø tinglag og lensmandsdistrikt under Karmsund og Hesby sorenskriveri.

Hovedøen er ved et tversover samme fra Vigevaagen i S til Nordbøvigen i N strygende lavt, tildels myrlændt eid delt i to dele, af hvilke den østlige bestaar af et sammenhængende fjelddrag, som rager høit op over alle omliggende øer og falder steilt af mod SV og V, medens det skraaner jevnt ned mod fjorden østenfor. Det høieste punkt er den let kjendelige, nebformede top Hornet eller Hornsfjeldet (247 m.) paa øens sydside. I den østlige skraaning ligger den saakaldte Indenklevsbygd, men oppe paa selve plateauet findes kun nogle faa heiegaarde; iøvrigt bruges de høiestliggende

strøg kun som udmark. Øens vestlige del, som idethele er betydelig lavere, har sit høieste parti i SØ, hvor Hestevarden er det mest fremragende punkt, hvorimod terrainet i NV gaar over til et ganske lavt og fladt, kun af enkelte bergknauser afbrudt sletteland, der omfatter den største del af Sørbø sogn. Bergarten er gamle skifere tildels med klæberstenslag *), og jordbunden bestaar fordetmeste af dyb muld paa underlag af skifersmuldringer og lersand. Paa det omtalte eid optræder ler, der tildels indeholder mergel. Forøvrigt finder man ogsaa andetstedsfra tilførte løse jordmasser, i lighed med Jæderens dannelser, bestaaende af sand og myr og af mindre frugtbarhed. Herredets vasdrag er uden betydning. Af de herredet omgivende fjorde danner Mastrafjorden en meget benyttet seilled mellem Rennesøen i NØ og Mosterøen med Klosterøen i SV. Den har en bredde af 1 à 2 km., er midtfjords ren med dybder fra 10 til 75 m. og har flere ankerpladse paa begge sider, saaledes f. eks. Reianesvaagen og Vigevaagen paa Rennesøen.

Den hjemmehørende folkemængde var i 1801: 649; 1825: 888; 1845: 1109; 1865: 1186 og 1875: 1092, hvoraf 773 i Hausken og 319 i Sørbø sogn. Gjennemsnitlig boede der i det sidstanførte aar 27 mennesker paa hver km^2. Udvandringen har i de sidste decennier været forholdsvis betydelig. Den tætteste bebyggelse findes paa det oftere omtalte eid midt over øen, hvor ogsaa hovedkirken er beliggende, endvidere i Indenklevsbygden i Ø og i trakten om Sørbø kirke i V. I regelen holder bebyggelsen sig nærmest til kysterne; i det østlige parti af øen ligger dog adskillige gaarde temmelig høit oppe paa fjeldplateauet. Imidlertid finder man paa mange steder, selv i de høiere liggende partier, der nu bruges til beitemark, kjendelige spor til, at øen i fortiden har været mere beboet end nu. — Ifølge matrikulen findes der i hovedsognet 25 gaarde (matr.-no) med en skyld af mk. 331,00 og i Sørbø anneks 13 gaarde med mk. 152,06, tilsammen i herredet altsaa 38 gaarde med en matrikulskyld af ialt mk. 483,06 (urevid. omtrent 270 dlr.). De enkelte brug er efter vestlandske forhold jevnt store og deres gjennemsnitlige skyld større end i noget andet herred i Stavanger amt undtagen Fister. Omtrent en femtedel af matrikulskylden opgives endnu i 1885 at have indmarksfællesskab.

Herredets betydeligste gaard i et brug er Hausken prestegaard, mk. 18,21 (urev. dlr. 8. 2. 19), beliggende paa øens sydside ved Vigevaagen, med ca. 15 ha. god og temmelig letbrugt indmark, hvorpaa avles ca. 100 hl. korn, omtrent ligesaameget poteter samt 80 à 90 hl. turnips og fødes 2 heste, 16 kjør og 30 faar. Til gaarden, som mangler skov, men har fornøden torvmyr, hører 7 husmandspladse, der tilsammen avler omtrent 110 hl. korn og 130 hl. poteter samt føder 16 kjør og 70 faar. I nærheden af prestegaarden er

*) Saaledes findes der paa gaarden Ertenstein i Sørbø anneks et klæberstensbrud, hvorfra man vil vide, at stenen til Stavanger domkirke og Utstein klosters bygninger skal være hentet.

Helland (*Helgaland*), 23,15, og Haavestein, 16,18, som, tilligemed de nordligere Nordbø, 31,94, og Austbø, 28,36, ligger paa det lave eid, der overskjærer øen, medens Nordhus, 15,84, Mehus, 11,26, Østhus, 13,33, Skjørvestad, 14,36, Hegland, 21,19, Aske (Ask), 18,32, Hodne (*Horn*), 17,34, og Dale, 13,85, hører til øens sydøstlige, mere høitliggende del. Til hovedsognet ligger endvidere Brimsø (udt. Brømse), der er eget matrikulnumer, 14,93. Blandt annekssognets gaarde merkes Sørbø, 25,48, Rise, 14,19, Bø, 23,55, Vold, 15,16, samt Galte, 24,21, der udgjør den ytterste nordlige, og Reianes, søndre og nordre, tils. 18,37, som danner den ytterste vestlige del af Rennesøen.

Befolkningen har næsten udelukkende sin næring af jordbrug og fædrift. Navnlig er agerbruget i dette distrikt altid bleven drevet med flid og kraft, og i forhold til indbyggertallet er herredet den af alle Ryfylkes bygder, der producerer mest korn. Hovedvæksterne er de almindelige, havre og poteter, hvoraf der haves et ikke ubetydeligt overskud til salg, medens byg neppe dyrkes udover behovet og rug kun sjelden saaes. Ogsaa fædriften, som tidligere var af mindre betydning, har i de sidste par decennier gjort gode fremskridt, og slagtekvæg, saavel af storfæ som af faar, er en vigtig salgsgjenstand; ved siden heraf sælges ogsaa noget smør og adskillig sur melk, der forsendes ligetil Bergen. Om udsæd og kreaturhold se tabellerne side 42 og 46. Hjemmehavnene er fuldt tilstrækkelige for storfæet, og de fleste gaarde har ogsaa det fornødne beite for de mange faar, saa at kun et mindre antal af disse sendes til sommerbeite i indre Ryfylke, navnlig fra Sørbø sogn. — Skov mangler saagodtsom ganske. Kun enkelte gaarde paa syd- og østsiden, hvor øens høie land giver ly for søvindene, har lidt smaakrat af birk, ask og hassel, ialt 28 ha. Omtrent alt trævirke maa saaledes kjøbes, brændeved og bygningstømmer fra fjordene, sagbord tildels fra Østlandet. Som brænde bruges forresten noget stenkul, men hovedsagelig torv, hvoraf tilgangen dog tildels er knap. Paa prestegaarden har det offentlige i det sidste aar begyndt med skovplantning. — Fiskerierne er ikke længere af nogen betydning. Indtil for en 15—20 aar siden tog herredets indvaanere i stor udstrækning del i vaarsildfisket, men nu har dette tabt sin tillokkelse, og hvad der for tiden fanges ved øens kyster af brisling, sei, mort og hummer, er kun ubetydeligt. Det siges endog, at de fleste gaardbrugere kjøber fisk til sin husholdning. — Heller ikke andre erhvervsgrene er af nogen synderlig vigtighed. Tidligere eiedes der inden herredet ikke saa faa skibsparter, men de fleste af disse er nu solgte. Derimod er der endnu adskillige, især yngre folk, som har smaafartøier, med hvilke de farer længs kysten, dels i fragtfart, dels i handelsaffærer. Af industrielle anlæg kan nævnes to mindre, i begyndelsen af syttiaarene opførte grynmøller paa gaardene Vig og Asmarvigen (den sidste brændt og gjenopbygget i 1885). Haandverk og husflid frembringer neppe noget nævneværdigt til salg; heller ikke havedyrkningen, som dog i de sidste aar er begyndt

at omfattes med større interesse. Der fandtes i 1887 2 landhandlere.

Fra hovedkirken til Sørbø anneks fører en ridevei, der er omtrent 4 km. lang, men ikke rodelagt og kun af maadelig beskaffenhed. Ellers er søen det naturlige samfærdselsmiddel, og den meste trafik foregaar endnu med baad. Vigevaagen paa øens sydside ved Mastrafjorden anløbes dog flere gange ugentlig af dampskib fra og til Stavanger. Sammesteds er ogsaa postaabneri, oprettet 1853. Nogen skydsstation findes derimod ikke.

Af herredets tvende kirker er Hausken hovedkirke en ny træbygning, opført i 1857 som langkirke med et lavt taarn og beliggende paa prestegaardens grund med en sjelden vakker udsigt over de omliggende øer og sund. Den forrige kirke, som i 1848 blev overdraget til menigheden, var oprindelig en fuldstændig stavekirke med sideskibe og svaler, af hvilken bygning dog, efter den i 1755 foretagne udvidelse, kun koret stod tilbage. — Sørbø sognekirke, der ligger paa gaarden af samme navn paa øens nordside, 4 km. fra hovedkirken, er derimod meget gammel og bygget af huggen sten og i sedvanlig form, men oprindelig med et taarn mod vest. Den er i rundbuet stil og saaledes sandsynligvis ældre end aar 1200; senere har den faaet nogle tilsætninger i spidsbuestil. Kirken, der var viet til St. Peter og i 1308 nævnes som et af de 14 kongelige kapeller, blandt hvilke den var det 5te i ordenen, blev i 1514 af kong Kristian den Anden skjænket til Utstein kloster (jfr. Nicolaysen, Norske fornlevninger, side 322—323). I 1828 blev den indkjøbt af sognets gaardbrugere. I tiendeafgift oppebærer hovedkirken omtrent 150 kr. og annekskirken omtrent 70 kr. Ingen af dem har formue. — I henseende til skolevæsenets ordning danner herredet en skolekommune med 5 kredse og 3 lærere (foruden to, der er ansatte i smaabørnsskoler). Skolehuse findes paa Hausken prestegaard og Hegland i hovedsognet og paa Rise i Sørbø anneks.

Sammen med naboherredet Mosterø har herredet 2de private brandforsikringsforeninger, hvis planer er approberede ved res. 21 aug. 1852 og 31 juli 1868, og som ved udgangen af 1885 forsikrede henholdsvis husebygninger for kr. 483,780 og løsøre for kr. 77,000, samt endvidere en liden, i 1878 oprettet skibsassuranceforening, hvori der er indmeldt fartøier med en samlet forsikringssum af kr. 108,500 (1885). Ligeledes findes der en mindre, paa aktier grundet sparebank, som dog ikke har approberet plan.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 5554, hvoraf kr. 2397 til fattigvæsenet og kr. 1215 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 4653. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 5924, hvoraf kr. 4739 paa indtægt efter forholdet kr. 7,12 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 1421, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 1,151,000. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 33, svarende til 30 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter, hvoraf henholdsvis 2 og 6 fra hovedsognet, 1 og 3 fra annekset. Antallet af stemmeberettigede i hele Rennesø prestegjæld, altsaa indbefattet Mosterø herred, var i 1882 107 og i 1885 147.

Ældre inddeling. I judiciel henseende henlaa indtil res. 11 aug. 1841 herredet i sin helhed, alene med undtagelse af Brimsø, til Hausken skibrede, i middelalderen *Hauskeiðs* eller *Hauskeinis sk.* Naboherredet Mosterø hørte derimod til Askø skibrede, *Askz sk.*, som, foruden den nævnte Brimsø, derhos bl. a. omfattede hele Aamøen, altsaa ogsaa de tre gaarde paa denne ø, Lunde søndre og nordre samt Meling, der i geistlig henseende var indbefattede under det tidligere Frue sogn af Stavanger prestegjæld. Ved den nævnte resolution blev de tvende skibreder sammenslaaede til en, Rennesø, tinglag, som fremdeles vedblev at indbefatte de anførte tre gaarde paa Aamøen, indtil disse ved res. 12 nov. 1850 blev overførte til det samtidig oprettede Hetland tinglag under Jæderen og Dalenes fogderi. Ved res. 5 decbr. 1883 deltes Rennesø prestegjæld i 2 herreder, nemlig Rennesø herred, udgjørende som ovenfor anført Hausken og Sørbø sogne, og Mosterø herred, udgjørende Askø, Utstein kloster og Kvitingsø sogne.

Fornlevninger. Gravhauger omtales for hovedsognets vedkommende særlig paa prestegaarden. Paa Ask i samme sogn var der i 1842 to tæt ved hinanden staaende bautastene, den ene 16, den anden 15 fod høi, tilligemed en mindre. Saadanne stene findes ogsaa paa Helland og Haavestein. I annekssognet kjendes en 16 fod høi bautasten og flere hauger paa Sørbø samt en bautasten af 18½ fods høide paa Galte. Paa Asmarvigen i samme sogn siges der at være en helleristning. Blandt oldsagfund kan nævnes en halsring af bronce med ornamenterede knopper paa enderne, tilhørende den tidligere del af den ældre jernalder og funden i 1847 i en haug paa Sørbø. Paa Hodne paa Rennesøen, paa den flade top af et høit fjeld, har der ialfald tidligere været ruiner af en bygdeborg; der saaes at have været opført en »temmelig bred, høi og vel lagt stenmur« omkring toppen. Paa hovedkirkens kirkegaard laa endnu i forrige aarhundrede en runeligsten, hvis indskrift, forsaavidt den kjendes, maa have lydt saaledes: ÁRTIÞAR TAHER OSOLFS A HÆLHA LANTE ER FEOROM NO . . . [d. e. aartidedagen for Aasolv paa Helgaland (nu Helland) er fire nætter . . .]. Ifølge *Kraft* var denne sten forsvunden før 1829. Ogsaa ved Sørbø kirke har der været en lignende runesten, som dog maa være ødelagt endnu tidligere, og hvoraf ingen brugbar afskrift haves. I kirkegaardsmuren sammesteds skal der være indlagt 2 stenkors, der uden tvil i sin tid har været reiste paa steder i nærheden. I muren har ogsaa ligget 2 ligkister fra middelalderen, udhugne af Klæbersten.

Mosterø herred [27,52 km², 1264 indb.] bestaar af tvende i Boknfjordens sydlige og ytre del liggende øgrupper. Den inderste og største af disse strækker sig fra NV mod SØ mellem Rennesøen og Tungeneset, adskilt fra den første ved Mastrafjorden og fra det sidste ved Byfjorden. Hovedøen er Mosterøen (10,19 km²), paa hvis nordvestlige side ligger de mindre øer Klosterøen (1,67 km²) og Fjøløen, alm. skr. Fjeldøen (1,81 km²), alle tre indbyrdes afsondrede ved ganske trange sund, hvorover der fører broer. Søn-

denfor Mosterøen og adskilt fra samme ved Askøsundet ligger Sokn (1,31 km²), som igjen ved Soknesundet skilles fra den 2,84 km² store Bru (*í Brúa*). Længst mod SØ er Aamøen eller Omøen (5,43 km²), af hvilken dog kun den vestlige del (2,10 km²) hører til Mosterø, medens resten ligger under Hetland. Sundet mellem Bru og Aamøen kaldes Linesundet efter den der liggende mindre ø Line (0,27 km²). Mod V begrænses den her omhandlede øgruppe af Kvitingsøfjorden (Kvitsøfjorden), som adskiller samme fra herredets vestligste del, Kvitingsøerne (*Hvítingseyjar*, endnu alm. skr. Hvitingsø, udtalt Kvyssøinaa), en særdeles talrig, udimod havet liggende samling af mindre øer, holmer og skjær, af hvilke Kvitingsøen (2,13 km²), Langøen (0,38 km²), Kviting eller Krossøen (0,36 km²) og Kraagøen (0,20 km²) er de betydeligste. Herredet danner tre annekssogne, Askø sogn i Ø, Utstein kloster sogn i midten og Kvitingsø sogn i V, alle under Rennesø prestegjæld og henhørende til Rennesø tinglag og lensmandsdistrikt.

Samtlige øer er forholdsvis lave og i regelen dækkede af dyrkbar mark, men skovbare, vindhaarde og idethele lidet tiltalende for øiet. Hovedøen Mosterø deles ved en fra S indgaaende dyb bugt i to dele, den egentlige Mosterø i NV og Askøen i SØ, begge forbundne ved et smalt og lavt eid, Vaulen, der i stormflod tildels overskylles af søen. Paa den førstnævnte ø hæver sig herredets største høide, Mostervarden, paa den sidste Askøfjeldet, men intet af disse fjelde har nogen synderlig udstrækning, og den overveiende del af arealet er dækket af løse jordlag. Ogsaa paa Klosterøen, Fjøløen, Bru og Aamøen rager enkelte isolerede lave bergknatter i veiret, men imellem disse findes paa samtlige øer ikke ubetydelige strækninger af dyrkbar mark, og Sokn er saagodtsom i sin helhed blottet for fjeld. Kvitingsøerne er i regelen mere klippefulde, men har neppe nogen høide over 30 m. Bergarten er vistnok overalt lerglimmerskifer og jordsmonnet som oftest en dyb og frugtbar muldjord paa underlag af lersand eller skifersmuldringer. Paa Kvitingsøerne synes den at indeholde kalk og er af en sjelden kraftig beskaffenhed. Overalt er den let at dyrke, og betydelige strækninger er endog saagodtsom ganske blottede for sten. Vasdrag af nogen betydning findes ikke. Derimod forekommer torvmyrer paa flere steder, navnlig paa Mosterøen og Fjøløen (men ikke paa Kvitingsøerne), og her, som almindeligt ellers i amtet, finder man disse opfyldte af mægtige rødder, navnlig af furu og eg; furustubber med optil 1 meters tvermaal er ikke sjeldne, og paa gaarden Vold paa Mosterøen har man endog opgravet en egerod, hvis stubbe havde et gjennemsnit af omtrent 2 meter.

Folkemængden var i 1801: 525; 1825: 684; 1845: 1088; 1865: 1266 og 1875: 1309, hvoraf 526 i Askø, 304 i Utstein

kloster og 479 i Kvitingsø sogn. Af herredets enkelte øer havde i 1875 Mosterøen (med Askøen) 368, Klosterøen og Fjøløen tils. 125, Bru 117 og Sokn 35 beboere. Gjennemsnitlig for det samlede herred levede der i samme aar omtrent 48 mennesker paa hver km², hvilket er mere, end noget andet herred i Stavanger amt har at opvise, Torvestad alene undtaget. Tættest er bebyggelsen paa de smaa Kvitingsøer, hvis samlede fladeindhold ikke er synderligt over 5 km², men som ikkedestomindre i 1875 havde en befolkning af nær 500 individer. Her har ogsaa tilveksten været sterkest, navnlig i aarhundredets første halvdel efter vaarsildfiskets tilbagevenden i 1808. Næst efter Kvitingsøerne er Aamøen med 65 og Bru med 41 indb. pr. km² de tættest befolkede. — Efter matrikulen har Askø sogn 9 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 192,88, Utstein kloster sogn 6 gaarde med mk. 127,92 og Kvitingsø sogn 6 gaarde med mk. 103,15, det samlede herred altsaa ialt 21 gaarde med en skyld af mk. 423,95 (urevid. omtrent 236 dlr.). De enkelte eiendomme er idetheletaget temmelig store, omend gjennemsnitsskylden pr. brug ikke er fuldt saa høi som i Rennesø. Af fællesskab i indmark findes endnu adskilligt tilbage, navnlig paa Kvitingsøerne.

Herredets og tillige fogderiets største gaard er Utstein kloster (i distriktet almindeligvis blot kaldet »Kloster« eller »Klöster«), beliggende i sognet af samme navn og omfattende de to øer Klosterøen og Fjøløen, der tilligemed nogle nærliggende holmer har en skyld af ialt mk. 59,24. Paa den samlede eiendom, der foruden hovedgaarden omfatter 16 større og mindre underbrug (pladse) og har et areal, dyrket og udyrket, af omtrent 400 ha., avles aar om andet ca. 550 hl. korn (væsentlig havre), ligesaameget poteter og over 400 hl. turnips, medens der fødes 10 heste, 80 à 90 storfæ og ca. 400 faar. Gaarden har fortrinlige havnegange, tangstrand, et lidet laksefiskeri samt en god, dog nu lidet brugt, skibshavn. For statens regning har der paa gaarden i en aarrække været stationeret stamhjorde af telemarkskjør og cheviotfaar, der har bidraget væsentlig til kvægdriftens, navnlig faareavlens, opkomst i distriktet, men i den sidste tid er overgaaede til den nuværende besidders private eiendom. Om klosterets historie saavelsom angaaende de endnu bevarede levninger af de gamle klosterbygninger henvises til det følgende (side 300 o. flg.). — Af herredets øvrige gaarde merkes i Utstein kloster sogn Hogvaldstad (Haugvaldstad), 23,56, samt Hodnefjeld, nordre og søndre, tils. 28,70, og i Askø sogn: Vold, 17,94, tidligere udlagt til embedsgaard for sorenskriveren i Karmsund og Hesby, men nu bortsolgt (jfr. res. 25 juli 1860), Dysjeland (Djöseland), 11,22, Vaule (*Vaðlar*), 22,20, og Aske (Ask), 28,16, samtlige paa Mosterøen, Vareberg, 20,25, og Hegreberg, 15,40, hvilke to gaarde udgjør den vestlige del af Aamøen, Bru (*i Brúa*), 47,03, den eneste gaard paa øen af samme navn, samt endelig Sokn (*Sókn*), hele øen, 24,86. I Kvitingsø sogn er Ystebø (Østbø), 13,51, Haaland, 17,92, Meling, 14,59, Nordbø, 19,70, og Kviting (udt. Hviding), 27,46, de største gaarde.

Næringsveiene er idethele de samme som i Rennesø, dog har befolkningen, navnlig paa Kvitingsøerne, en større indtægt af søen. Agerbruget drives omtrent under de samme forhold og paa samme maade som i det nysnævnte naboherred, men synes i den senere tid at have gjort mere merkbare fremskridt end der. Ikkedestomindre giver det, paa grund af den tættere befolkning, et mindre overskud end i Rennesø. Af poteter sælges vistnok betydeligt, men af havre og byg neppe mere, end der behøves for at dække indkjøbet af rug. Angaaende udsæden se side 42. Ogsaa fædriften har i de sidste 10—20 aar gjort væsentlige fremskridt, og der findes ikke faa gaarde, som nu har et særdeles godt kreaturstel, og hvor der specielt dyrkes en stor del turnips til kreaturfoder. Dog gjælder dette mere storfæet end faarene, som endnu ofte overlades til sig selv den hele vinter. Imidlertid er Kvitingsøerne paa grund af sine gode havnegange fra gammel tid bekjendte for sin faareavl, og herfra faaes de bedste slagtefaar i Stavanger amt. Paa de andre øer er derimod hjemmehavnene, skjønt af god beskaffenhed, ofte utilstrækkelige, og et stort antal faar sendes hvert aar, navnlig fra Mosterøen, Sokn og Bru, til sommerbeite i Saude og Aardal. Kvægavlens vigtigste salgsprodukter er levende faar, sur melk og smør. Kreaturholdet sees af tabellen side 46. — Skov findes ikke, og alt trævirke maa kjøbes enten fra det indre Ryfylke eller fra Østlandet. Som brændsel bruges tildels torv, navnlig efterat man i den senere tid har faaet torvmaskiner, ved hjælp af hvilke de mindre gode myrer kan tilgodegjøres. Dog kjøbes ogsaa brændeved fra andre herreder, tildels ogsaa stenkul fra Stavanger. Paa Kvitingsøerne, hvor myrer aldeles ikke findes, hentes adskillig torv fra Hetland. — Fiskeriet var tidligere en hovednæringsvei, især for Kvitingsøerne, som har været et af de store fiskeværfor vaarsilden. Endnu er denne næringskilde af betydning, og saavel paa nysnævnte øer som paa Klosterøen, Bru og Aamøen bor mange strandsiddere, der saagodtsom udelukkende deraf har sin indtægt. I vaarsildfangsten tager dog nu kun befolkningen paa Kvitingsøerne del. Ellers drives fiskeriet inden herredets grænser hovedsagelig efter hummer, brisling, sei og mort, hvorimod sommersild- og makrelfisket er gaaet meget tilbage. Kvitingsø er en af amtets hummerhavne. — Blandt andre indtægtskilder kan det nævnes, at der inden herredet, ligesom i Rennesø, for endel aar siden eiedes adskillige parter i større skibe. Dette er nu omtrent ganske forbi, hvorimod der fremdeles haves endel smaafartøier, der gaar i indenrigsk fart, ligesom mange af de yngre mænd farer som sømænd med skibe fra Stavanger. Paa Kvitingsøerne bor flere, for tiden 8, faste lodse, der ligesom »Kvyssøibuerne« i almindelighed er bekjendte som erfarne, men tillige dristige sømænd. Bergverksdrift foregaar ikke, men derimod brydes der paa Bruholmerne og Mosterøen en slags sten (granit?), der føres til Stavanger. Industrielle anlæg findes ikke, naar man undtager et lidet møllebrug paa Kloster. Husfliden er neppe tilstrækkelig for det hjemlige behov. Havevæsen og frugtavl er uden betydning. Dog drives paa Kvitings-

øerne dyrkningen af hovedkaal i saa stor udstrækning, at denne vekst nærmest maa betragtes som en agerbrugsplante. Avlingerne gaar lige op til 2500 stkr. pr. maal, og produktet finder paa grund af sin gode kvalitet rask afsætning saavel i Stavanger som maaske især i Bergen, hvorhen der hver høst gaar adskillige smaaladninger. I forrige aar er der paa Kvitingsøerne (Ystebø) opført et silderøgeri. Herredet havde i 1887 6 landhandlere.

Rodelagte veie findes ikke, hvorimod de mange sund og løb er til betydelig lettelse for samfærdselen tilsøs. Her findes ogsaa adskillige gode havne og ankerpladse, navnlig mellem og omkring Kvitingsøerne, hvor man paa nordsiden har Haalandsvigen med 7 og paa sydsiden Ystebøhavn med $6^1/_2$ favne vand, fremdeles Risøhavn, der er god, men trang, hvorfor større skibe ankrer østenfor paa Lyngskjærflaget, endvidere Kraagøvaag, Ystebøstranden, Leiesund m. v. I Klosterhavn eller, som bugten i regelen kaldes, søndre Finnesandsvig mellem Fjøløen og Mosterøen er der en ret god havn, som tidligere var meget benyttet af skibe fra eller til Stavanger, hvorimod det nu, da man har bugserdampskibe, er sjelden, at dersteds sees noget større fartøi. Et lidet dampskib, der gaar i rute mellem Stavanger og Skudeneshavn, anløber flere gange ugentlig ved Bru (Raunevigen), Kloster samt paa Kvitingsøerne ved Kraagøvaag og Ystebøstranden. Paa sidstnævnte sted, hvor der har dannet sig en tættere bebygget grænd, næsten som et lidet strandsted, er der toldstation med en rorskarl under Stavanger toldstedsdistrikt samt lodsstation under Stavanger oldermandskab*). Der er 4 postaabnerier, nemlig Askø p. (paa Bru, oprettet 1875), Mosterø p. (paa Vold) og Utstein kloster p., begge fra 1887, samt Kvitingsø p. (oprettet 1870). Telegrafkabelen fra Stavanger til Skudeneshavn er ført over Kvitingsø, hvor telegrafstation er aaben ca. 3 maaneder i vaarsildfisketiden.

Til veiledning for de søfarende findes i herredet 2de fyre, nemlig paa Kvitingsø og paa Fjøløen. Kvitingsø fyr, kystfyr af 2den orden, fast med blink, beliggende under 59° 3′ 40″ n. br. og 5° 24′ 25″ l. ø. for Greenwich, har en lyshøide af 45 m. o. h. og lyser til alle sider i en afstand af 19 kvartmile. Fyret er et af de ældste i landet og oprindelig anlagt for privat regning i aaret 1700 af en vis Henrik Petersen, som dertil under 8 mai s. a. havde erholdt privilegium. En af dennes efterkommere, hvilke kaldes Petersen von Fyhren, solgte det i 1815 til staten mod en sum en gang for alle af 8222 rbdlr. n. v. og en aarlig afgift, stor 600 rbdlr. r. s. Ifølge res 22 jan. 1827 blev fyret, som indtil da havde bestaaet af et høit mastetræ med en vipperaa, hvorpaa blusset var anbragt i en kurv, indrettet som et lukket blusfyr, hvorefter det i 1853 blev ombygget og anbragt i et hvidt stentaarn. Fjøl-

*) Ifølge res. 19 aug. 1885. Tidligere var Kvitingsø eget lodsoldermandskab.

(Fjeldø) fyr er et fast ledfyr af 5te orden, beliggende paa vestsiden af øen af samme navn. Det er tændt i 1849, ombygget i 1867 og anbragt i et træhus med en lyshøide af 17 m. o. h. og en synsvidde af 8 kvartmil.

Herredet har 3 kirker, samtlige annekskirker. Askø kirke, paa gaarden Ask paa Askøen, ca. 5 km. fra Rennesø prestegaard, er indviet i 1846 og opført af tømmer som langkirke med et lavt taarn; den eies af menigheden, som i 1841 af de private kirkeeiere fik kr. 480 for at overtage den, har en formue af kr. 1800 og kr. 72 i indtægt af kirketiende. Utstein kloster kirke, der bestaar af den oprindelige klosterkirkes kor og saaledes er en levning fra middelalderen, vil nærmere blive omtalt nedenfor. Kvitingsø kirke er en gammel, i aaret 1841 ombygget og udvidet træbygning med lavt taarn, liggende paa gaarden Nordbøs grund paa den indre side af Kvitingsøen og siden 1838 tilhørende sognets menighed. Den har en tiendeindtægt af ca. kr. 50. — I henseende til skolevæsen er herredet delt i 2 skolekommuner, nemlig Mosterø (omfattende Askø og Utstein kloster sogne) med 4 kredse og Kvitingsø (= sognet af samme navn) med en kreds. Skolehuse er opførte paa Vareberg (Aamøen), Bru, Vaule (Mosterøen), Kloster og Meling (Kvitingsø). Der er ansat 3 lærere foruden 2 lærerinder i tvende kombinerede smaabørns- og haandgjerningsskoler.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 5553, hvoraf kr. 2767 til fattigvæsenet og kr. 1819 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 4773. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 4791, hvoraf kr. 3833 paa indtægt efter forholdet kr. 6,14 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 806, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 967,500. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 38, hvilket svarer til 30 pro mille af folketallet i 1875. Hvad fattigvæsenet angaar, bestaar herredet af 2 distrikter, svarende til de 2 skolekommuner. Til bedste for de fattige i Kvitingsø sogn findes et legat paa kr. 3200, skjænket af enkemadame Johanne Olsen Ystebø ved gavebrev af 2 januar 1863, stadfæstet ved res. 16 januar 1874.

Herredsstyrelsen bestaar af 4 formænd og 12 repræsentanter, hvoraf 2 formænd og 6 repræsentanter fra Askø sogn, og henholdsvis 1 og 3 fra hvert af de tvende øvrige sogne. Om antallet af stemmeberettigede se under Rennesø side 294.

Ældre inddeling. Ogsaa herom henvises til, hvad der side 294 er forklaret under Rennesø, hvorhos bemerkes, at til Askø skibrede tidligere hørte Hille af Strand herred.

Fornlevninger og historiske notitser. Paa levninger fra oldtiden er herredet ganske rigt. Gravhauge og bautastene omtales saaledes i Askø sogn paa Vold, Ask, Vaule, Sokn, Hægreberg og Bru, i Utstein sogn paa Finnesand og i Kvitingsø sogn paa Ystebø, Haaland, Meling og Hellesø. Paa begge sider af Soknesundet mellem Sokn og Bru sees flere store stenrøser, og ved enden af sundet skal der have staaet et stenkors, som dog nu ikke mere er til. Et lignende anseligt

(13 fod høit), af en sten udhugget kors, hvorpaa siges at være »nogle utydelige figurer«, findes paa en af Kvitingsøerne, som derefter har faaet navn af Krossøen (alm. skrevet Krydsøen). Helleristninger fra bronce-alderen er opdagede paa flere steder. Paa Bru findes en saadan paa en mod syd skraanende fjeldvæg nordvestlig paa øen, bestaaende af 3 af de sedvanlige skibsfigurer, og en anden sees paa den sydvestlige side af Mosterøen, paa en fjeldknat ovenfor en liden bugt, kaldet Rudvigen, ret i syd for den øverste af Hodnefjeldgaardene (7 skibsfigurer). — Blandt de i herredet gjorte oldsagfund, hvoraf adskillige er fra stenalderen, kan merkes en stor bladformet spydspids af flint fra Hægreberg (Stav.-mus.), samt fra den yngre jernalder en armring og et beslagstykke af bronce, det sidste med ornamenter i irsk stil, fra Vareberg (univ. saml.), og to par ovale broncespænder, fundne paa forskjellige steder paa Bru (det ene par i Berg. mus.). Paa sidstnævnte ø fandtes endvidere i 1854 mellem to store stene i udmarken stykker af et massivt guldsmykke, som dog var saa beskadiget, at form og ornamenter ei længere kunde sees, samt et rigt ornamenteret krucifiks med fodstykke, af forgyldt sølv og fra den tidlige middelalder, 20 cm. høit og af vegt 170 gr. (univ. saml.). — Ved det nordvestre hjørne af skibet i den gamle klosterkirke paa Utstein er i en sten i muren indhugget to korte og utydelige runelinjer. I den nederste linje synes at staa: BIÞIR FIRIR SIAL . . . d. e. beder for N. N.s sjæl (navnets læsning er usikker). Den øverste linje, som synes at være ufuldendt, begynder ligeledes med BIÞIR.

I alle tre sogne er der fundet levninger af ældre kirker. Paa Bru sees saaledes endel rester af graastensmure med hjørner og indfatninger af huggen sten. maaske tilhørende den Klemenskirke, som omtales i et pavebrev af 1145 (se Cod. munkaliv. ed P. A. Munch, p. 14); den havde en aflang-firkantet form og var indvendig omtrent 10 m. lang og 6 m. bred. Ved gaarden Hogvaldstad paa Mosterøen er nogle forfaldne mure tilbage af en stenkirke, hvoraf ifølge *de Fine* endnu i 1745 stod baade sideveggene og begge gavler; den synes at have været af samme form og størrelse som kirken paa Bru og skal efter sagnet være bygget af en jomfru Agate, hvilket vel rettere forstaaes saaledes, at den var indviet til helgeninden af dette navn. Endelig viser man paa den ovennævnte Krossø, et par hundrede skridt søndenfor stenkorset, tomten af et kapel med en cirkelrund indhegning omkring (se Nicolaysen, Norske fornlevninger p. 326—327).

Flere begivenheder, der omtales i Norges ældre historie, knytter sig til dette herred. Paa Kvitingsøerne holdtes saaledes i aaret 1016 det bekjendte møde, da Erling Skjalgssøn indgik forlig med kong Olaf den Hellige. Da kongen og Erling 12 aar senere, den 21 decbr. 1028, mødtes i sundet ved Utstein, kom det til en kamp, hvori Erling efter en fortvilet modstand maatte overgive sig, hvorpaa han umiddelbart efter, trods den ham af kongen givne pardon, blev nedhugget af sin frænde Aslak Fitjaskalle, der var i kongens følge. Faa aar efter, nemlig i 1033, stod der i Soknesund, ikke langt søndenfor det sted, hvor Erling Skjalgssøn faldt, et søslag, hvori kong Olaf Trygvessøns foregivne søn Tryggve blev overvunden og fældet af Svein Alfivessøn. Sommeren 1208 havde kong Inge Baardssøn og Baglerkongen Philippus et forligsmøde ved Kvitingsøerne, som endte den lange strid mellem Birkebeiner og Bagler. Baglernes flaade laa dengang ved Nautø østenfor Lille Bokn.

Gaarden Utstein, der egentlig skal have sit navn af et paa Klosterøens vestside værende skjær, er en af fortidens merkelige gaarde. Allerede Harald Haarfagre opholdt sig oftere her, og i Thorbjørn Hornkloves kvad over slaget ved Hafsfjord kaldes han derfor »Østmandskongen, der paa Utstein bor«. Ogsaa senere nævnes gaarden nu og da i sagaerne som kongsgaard. Fra slutningen af det 13de aarhundrede omtales derimod Utstein som et St. Laurentius helliget Augustinerabbedi, om hvis alder og stifter man imidlertid mangler underretning. Dog kan klosteret

ikke være yngre end 1280 og er ikke usandsynligt stiftet af dronning Margrete Skulesdatter, hvis gods laa i Ryfylke. I de følgende tvende aarhundreder omtales klosteret oftere, navnlig i anledning af de stridigheder, der saavel i 1333—34 som i 1514—15 førtes mellem klosterets abbeder og biskoperne i Stavanger (Langes klosterhistorie, p. 379 o. flg.). Klosterets sidste abbed var Jørgen Hanssøn, som var paa Utstein endnu i begyndelsen af 1537, men kort efter maa have opgivet sin myndighed. Thi den 24 aug. s. a. blev Utstein givet væbneren Thrond Ivarssøn i forlening mod at underholde munkene, og i 1547 fik han klosteret i brugeligt pant for sig og arvinger. Hans enke afgav lenet til Jørgen Daa, som med en kort afbrydelse beholdt det til 1585 eller 1586. Siden var Utstein kloster, tildels i forening med den bergenske Allehelgens kirkes gods, forlenet til forskjellige danske adelsmænd, indtil det af Fredrik den tredje i 1665 blev solgt for en sum af 22,946 rd. Godset udgjorde da ialt 284 løber smør skyld og omfattede ifølge en jordebog af 1661 139 forskjellige gaarde i Stavanger amt, hvoraf 4 med hals og haand, ligesom klosteret endnu til over midten af forrige aarhundrede indehavde de saakaldte St. Olafs grunde i Stavanger, hvoraf i 1766 37 forskjellige bymænd betalte grundleie. At klosteret af Kristian II erholdt Sørbø kongelige kapel med dets jordegods, er oplyst side 293. I begyndelsen af det attende aarhundrede kom eiendommen til den Frimanske familje, hvorefter den senere tilhørte justitsraad og foged Christopher Garmann, efter hvis død i 1779 den gik i arv i den Garmannske slegt, indtil den sidste eier af dette navn i 1885 overdrog gaarden til den nuværende eier, Eilert Gerhard Schanche, en sønnedatters sønnesøn af foged Garmann. Det tilliggende jordegods er efterhaanden bortsolgt, men endnu findes paa gaarden en slette, der kaldes »Jærbuslaatten«, udentvil saaledes benævnt efter leilændinge fra Jæderen, der har ydet pligtarbeide i slaataannen.

Af klosterets gamle bygninger staar endnu de fleste tilbage og frembyder, skjønt tilbyggede og i høi grad forandrede, de interessanteste levninger, som endnu er at se af noget norsk kloster. Bygningerne er alle opførte af store, utilhugne stene med hjørner samt dør- og vindusindfatninger af huggen klæbersten og ligger som sedvanligt rundt en firkantet gaardsplads, hvis vestre side dog nu ikke længere eksisterer. Den nordre fløi indtages af klosterkirken, som har dannet en aflang firkant med taarn i midten, og hvoraf den østlige del, nemlig det hvælvede kor, endnu gjør tjeneste som sognekirke, medens skibets mure staar uden tag men forresten temmelig godt bevarede og med tydelige merker af at have havt aaben tagstol. De egentlige klosterbygninger, som nu er indrettede til beboelse, vender mod øst og syd og indeholder mange hvælvede rum, af hvilke bl. a. det oprindelige kjøkken i søndre fløis vestre del giver sig tilkjende ved et i muren anbragt afløb for skyllevand. Under midtbygningen (østre fløi) findes kjeldere i 2 etager, af hvilke den ene rager med sin halve høide op over gaardsrummet, medens den anden ligger dybt nede i jorden og har hvælvet loft. I samme bygnings sydøstlige hjørne findes et firkantet taarn, udentvil det samme, som omtales i 1515 under den daværende abbed Henriks strid med biskop Hoskuld af Stavanger. Paa den side, som vender ind mod gaardsrummet, viser murene levninger af klæberstensbuer, som vistnok har baaret taget af en rundt gaardsrummet løbende svalgang. Et stykke i vest for gaardspladsen ligger en stenbygning, som nu bruges til fjøs, og som skal have havt en indgangsdør med en rundbuet indfatning af klæbersten, hvilken dog for mange aar siden er borttaget for at benyttes ved en istandsættelse af Stavanger domkirke. Med undtagelse af denne indgang samt et par spor af romansk stil i kirkens østlige halvdel, viser det hele bygverk en temmelig udviklet gothisk eller særlig »tidlig engelsk« stil og peger saaledes i forbindelse med de historiske beretninger hen paa, at bygningerne hidrører fra tiden efter midten af det 13de aarhundrede, rimeligst 1263—1280. Kirkegaarden, der som sedvanligt ligger ved nordre og østre side af kirken, har været

omgivet af en mur, hvoraf levninger endnu sees, og i hvis nordøstre hjørne den af huggen vegsten byggede klosterbrønd endnu findes bevaret. Det store buevindu i den østre ende af kirkens kor er bleven beskadiget ved lynnedslag, hvilket har givet anledning til, at de der anbragte glasmalerier er flyttede til Bergens musæum. Efter hvad der siges i et par beretninger fra første halvdel af forrige aarhundrede, skulde der være spor til, at klosterbygningen er overgaaet en brand. som det heder paa reformationstiden.

Skudenes herred *) [100,65 km², 4495 indb.] omfatter den sydlige og større halvdel af Karmøen tilligemed endel langs sammes syd- og vestkyst liggende smaaøer og holmer og grænser mod N til Avaldsnes, mod Ø til Karmsundets sydlige del, mod S til Skudenesfjorden og mod V til Nordsøen. Længden fra Veavaagen i N til Syreneset i S er 17 km. og øens største bredde 9 km. Af arealet falder 99,06 km² paa Karmøen. Med det inden herredets grænser liggende ladested Skudeneshavn danner det Skudenes prestegjæld, der bestaar af tre sogne, Skudenes eller Falnes hovedsogn i S, Ferkinstad anneks i midten og Aakre anneks i N **), og er eget tinglag og lensmandsdistrikt under Karmsund og Hesby sorenskriveri.

Herredets indre og større del bestaar af et sterkt kuperet, men øde, af lyngmarker, torvmyrer og smaavande opfyldt aaslandskab, Skudenesfjeldet eller blot »Fjeldet« kaldet, hvis lave knauser neppe nogetsteds naar op over 125—150 m. o. h. Det har sin største høide i Ø, hvor det falder temmelig brat af mod Karmsundets tyndt befolkede kyst og mod den fra Veavaagens bund i sydøstlig retning langs grænsen mod Avaldsnes indtrængende ubeboede Brekkedal eller Buadal. Mod S og V sænker terrainet sig langsommere og gaar navnlig paa vestkysten, mellem Ferkinstad og Aakre kirker, over i et smaabakket fladland med store, af det opstikkende berg dog hyppig afbrudte dyrkbare vidder. Blandt de forøvrigt lidet udprægede dalfører kan, foruden det allerede omtalte, merkes Vikedalen, der fra Vikevaagen gaar mod N til det nedenfor nævnte Hilleslandsvand. Af fjeldknauserne kan nævnes Steinsfjeld, Tjøsteimsaata, Varberg, Haabjørfjeld samt endelig, paa øens sydvestlige spids, Syreglaana, som vel ikke er synderlig høit, men

*) Den sedvanlige skrivemaade Skudesnes er feilagtig, og feilen maa være indkommet i temmelig sen tid, da man endnu i 17de aarh. finder skrevet Skudenes (Schudenes). Den gamle form var *Skútunes* og den nuværende udtale er »Skuddnes«.

**) Fra 1 januar 1888 er imidlertid Aakre sogn fraskilt Skudenes og overført til det nyoprettede Kopervik prestegjæld (res. 26 nov. 1887), jfr. side 168.

paa grund af sin isolerede beliggenhed byder en vid udsigt over havet. Mod SØ stikker Skudeneset ud med et fyr paa pynten. — Herredets vasdrag er alle ubetydelige. Det største er Brekkeaaen, som dannes i herredets nordøstlige hjørne og løber i nordvestlig retning i grænsen mod Avaldsnes til bunden af Veavaagen; længde 7,3 km. Ferkinstadaaen kommer fra det lille Stiklevand (0,36 km²) og gaar mod V ud i Nordsøen, medens Vikelven danner afløb for herredets største vand, det 3 km. lange Hilleslandsvand (0,60 km²) mod S til bugten ved Falnes kirke. De mange smaavandes samlede areal er 2,50 km². Af de betydelige myrstrækninger ligger de største i grænsestrøget mellem Aakre og Ferkinstad sogne. — Kyststrækningen mod Karmsundet er brat, uden bugter og uden skjærgaard; ogsaa den øvrige kyst er næsten overalt klippefuld, men indskaaret af adskillige bugter og vaage samt paa sydsiden saavelsom ogsaa paa vestsiden nordenfor Ferkinstadneset dækket af et stort antal holmer og skjær. Den største indskjæring er den omtrent 5 km. i sydøstlig retning langs grænsen mod Avaldsnes indtrængende smale Veavaag, som med Kopervaagen fra Ø deler øen i to, kun ved et ca. 500 m. bredt eid forbundne dele. De langs kysten liggende øer er alle smaa, klippefulde og paa faa undtagelser nær uden beboere; de største er Vedøen eller Salvøen, Aakreøen og Marøen, af hvilke de to første er beboede. Ferkinstadøernes 5 km. mod V ude i havet liggende gruppe bestaar af talrige, ubeboede smaaholmer, af hvilke den største er Liknesøen (0,14 km²). — Bergarten tilhører forstørstedelen skiferformationen og bestaar af den saakaldte »kvartsøiegneis«, hvorigjennem paa herredets østre side, langs Karmsundet, et mindre gabbrofelt har brudt frem. Det løse dække stammer hovedsagelig fra den forvitrede skifer og er som regel frugtbart. Langs den vestlige kyst bestaar jordsmonnet af en løs sandjord, som paa store strækninger gaar over til ren flyvesand. Saavel ved Aakre som paa flere andre steder findes betydelige skjælsandsleier. Idethele har saaledes denne del af herredet megen lighed med Jæderens kystdannelser.

Herredets hjemmehørende folkemængde var i 1801: 1768; 1825: 2461; 1845: 3615; 1865: 4757 og 1875: 4685, hvoraf i Falnes 1519, i Ferkinstad 1276 og i Aakre sogn 1890. Skjønt den østlige kyststrækning er sparsomt bebygget, og hele herredets indre del ligger ganske øde, er dog den gjennemsnitlige befolkningstæthed mellem 46 og 47 indb. pr. km². Herredets vestkyst, fremfor alt strøget mellem Ferkinstad og Aakre kirker, hører nemlig til landets bedst befolkede egne. Gaardene er her overmaade sterkt udstykkede, og flere steds ligger bostederne saa tæt, at de næsten giver indtrykket af smaa landsbyer. — Efter matrikulen har Falnes hovedsogn 23 gaarde (matr.-no.) med en skyld af mk. 326,85, Ferkinstad anneks 13 gaarde med mk. 281,53 og Aakre sogn 20 gaarde med mk. 357,64, det samlede herred altsaa ialt 56 gaarde med en matrikulskyld af mk. 966,02 (urevid. dlr. 594. ». 15). De enkelte brug er gjennemgaaende smaa, og en stor del af dem har endnu fællesskab

i indmark (teigeblanding). Ogsaa af leilændingsgods har der ligeindtil den sidste tid være mere tilbage end i noget andet herred i Stavanger amt. Den gjennemsnitlige salgspris pr. skylddaler er for aarene 1852—80 beregnet til kr. 1262.

Blandt hovedsognets gaarde merkes Falnes prestegaard, mk. 25,98, som er beliggende et par km. østenfor Skudeneshavn og (iberegnet de 12 husmandspladse) har en jordvei paa omtrent 64 ha. indmark og over 100 ha. udmark, hvorpaa aar om andet tilsammen avles ca. 90 hl. korn og 320 hl. poteter samt fødes 4 heste, 30 à 40 kjør og 50 smaakreaturer; til gaarden hører tangstrand og lidt laksefiske, men hverken skov eller torvmark. Ifølge res. 17 febr. 1888 skal imidlertid gaarden reduceres, saa at hovedbruget for fremtiden vil faa et areal af 17 ha. indmark og 67 ha. havn og føde en besætning af 3 heste, 10 storfæ og nogle faar, hvorhos gaarden skal beholde tilbage 2 husmandspladse (foruden en for tiden nedlagt tredje plads). Nabogaarde til prestegaarden er Vik, 46,05, og Nedre Falnes, 11,21, nordenfor hvilke ligger Hillesland, 22,74, Tjøsteim, 22,94, og Dale, 27,34, samt Skitnedal, 11,77, Hovdestad, 12,19, og Snorteland, 18,34, de tre sidste ved Karmsundet. Vestenfor ladestedet er Høines, 21,52, Søndre Haaland, 13,90, Risdal, øvre og nedre, tils. 20,47, samt, paa Karmøens sydvestlige spids, Syre, 40,45. I Ferkinstad anneks er Sandve, 22,70, Vikre, 22,00, Haga, 14,50, Sand-Haaland, 22,91, Hebnes (Hemnes), 19,26, Kvilhaug, 18,32, Langaaker, 59,82, Ferkinstad eller Ferkingstad, 47,09, samt Stave, 25,81, og i Aakre sogn Liknes, øvre, 19,24, og nedre, 34,74, Fagerland (udt. Farland), 16,88, Nordre Aadland, 30,99, Mehaug, 12,38, Aakre (*á Akrum*), 81,06, Tjøsvold, 20,14, Sæveland, 18,45, Mannes, 14,91, Vea (Veaa), 19,74, Munkejord, 21,45, og Østhus (*Yztahús*), 20,75, de største gaarde.

Ligesom Karmøen i det hele, har herredet gunstigere betingelser for jordbrug end de fleste andre distrikter i amtet, men denne næringsvei er ogsaa, her mere end andetsteds, bleven tilsidesat for vaarsildfisket. Efter dettes ophør har den vidt drevne udstykning og det forholdsvis almindelige jordfællesskab været til hinder for udviklingen, og skjønt merkbar fremgang er at spore, staar dog baade agerbrug og fædrift endnu temmelig langt tilbage. Agerens brydning foregaar endnu tildels med spade, og selv træplogen er ikke ganske gaaet af brug. Skjælsand fra de ovennævnte rige leier sendes tildels til Jæderen, hvor den bruges som jordforbedringsmiddel, men i bygden selv finder den neppe anvendelse paa anden maade end som skuresand, til hvilket brug der fra Mehaug og Aakre ogsaa gaar nogle ladninger aarlig til Bergen *). Ikkedestomindre kan herredet aarlig sælge endel poteter, hvorimod kornavlen, skjønt den for mere end en fjerdedel bestaar af byg, ikke giver noget overskud.

*) Denne trafik var i sin tid adskillig betydeligere end nu og har været anseet saa fordelagtig, at nogle borgere i Bergen i 1739 ansøgte og erholdt privilegium paa at være eneberettigede til handelen (*Kraft*).

Kreaturholdet er paa grund af de indskrænkede havnegange forholdsvis mindre end i noget andet af amtets herreder, og den indtægt, som det giver ved salg, navnlig af endel levende kvæg og slagt, er ikke af stor betydning. De magre heibeiter i herredets indre yder et kummerligt sommerophold for de vintersultede faar. Om udsæd og kreaturhold se side 42 og 46. I ladestedet findes et lidet meieri (jfr. side 165). Paa de fleste gaarde, navnlig i Aakre og Ferkinstad sogne, holdes en stor mængde høns, og smaabrugere og husmænd har en væsentlig biindtægt ved salg af eg, der opkjøbes af landhandlerne og forsendes over Skudeneshavn og Kopervik til Bergen og Østlandet. — Skov mangler fuldstændig, og alt trævirke kjøbes enten fra Østlandet eller fra Ryfylkefjordene. De sidste rester vil man dog vide først skal være forsvundne i en forholdsvis nærliggende periode. Paa gaarden Syre ved Skudeneshavn nedreves saaledes for omtrent 25 aar siden tvende huse, hvis furutømmer paastaaes at have været hugget i en myr udenfor gaardens bøgjærde, og endnu findes der i herredet nogle huse, der siges at være opførte af tømmer, som er vokset paa øen. Herom henvises imidlertid til, hvad der er bemerket side 52 og 232. Som brændsel bruges torv, og torvmyrer findes saavel ved kysten som oppe i »Fjeldet«, i regelen gode og tilstrækkelige for behovet. Den mængde af vel konserverede trækul, som findes i torven, viser, at ilden i stor udstrækning maa have været medvirkende ved skovens ødelæggelse. — Af fiskerierne har i gamle dage fremfor alt vaarsildfisket spillet en vigtig rolle, idet en strækning af herredets sydkyst, fra Syreneset i V til Svortingen i Ø, fra umindelige tider har været hovedsædet for dette fiske, som derfor ogsaa sedvanlig havde navn af Skudenes-fisket. I indeværende aarhundrede har vaarsilden, ialfald siden tyveaarene, regelmæssig havt en mere nordlig gang, men dels har den nævnte kyststrækning altid hørt blandt de steder, hvor fisket har taget sin begyndelse, dels har det ogsaa af og til i den sidste menneskealder truffet, at hovedfisket er falden sammesteds; navnlig var f. eks. dette tilfældet i 1860, da udbyttet af det egentlige Skudenesfiske blev anslaaet til henimod 300,000 tdr. og antagelig var rigere end nogensinde før. Men om end hovedfisket ialmindelighed faldt udenfor herredets kyst, var det derfor ikke af mindre betydning for dets befolkning, som i stor udstrækning søgte til de nordligere fiskepladse; skjønt der saaledes f. eks. i 1868 saagodtsom ikke faldt noget fiske i Skudenes, opgives alligevel ikke mindre end 1050 fiskere fra dette distrikt at have taget del i nævnte aars vaarsildfiske. Ogsaa hummerfangsten har i dette herred fra gammel tid været en vigtig og forholdsvis stadig indtægtskilde, navnlig i Aakre sogn, hvis havn tilligemed Skudeneshavn allerede i den sidste halvdel af det 17de aarhundrede jevnlig besøgtes af hollandske hummerfartøier. Udbyttet har i det sidste decennium varieret mellem 25,000 og 40,000 stkr. aarlig, men i 1882 steg det til henimod 70,000 og i 1883 endog til ca. 80,000 stkr. Af laks fiskes aarlig 3—4000 kg., hovedsagelig med kilenot paa øens indre side. Skrei-

fiskeriet, som i enkelte perioder af forrige aarhundrede var meget rigt, og som i de nærmeste aar efter sidste vaarsildperiodes ophør atter syntes at skulle tage sig op, har siden 1880, da fangsten blev opgivet til ca. 300,000 stkr., ikke været af nogen betydning før i 1887, da det atter gav et forholdsvis betydeligt udbytte (jfr. s. 60). Derimod deltager befolkningen, fornemmelig i Aakre og Falnes, adskillig i det ved Utsire foregaaende makrelfiske, ligesom ogsaa det daglige fiske efter torsk og kveite er en væsentlig indtægtskilde for mange husmænd og strandsiddere. Det gjennemsnitlige værdiudbytte af samtlige fiskerier er for de 7 aar 1879—85 i den officielle statistik beregnet til kr. 120,000 aarlig. — Anden sønæring end fiskeri er ikke af nogen særdeles stor vigtighed. Dog findes, især paa sydkysten, adskillige lodse, der navnlig har fortjeneste af skibe, der skal til Bergen, da disse hyppig søger land under Karmøen, dog ikke paa langt nær i den udstrækning som forhen. Ligeledes er det ikke saa faa af den yngre, mandlige befolkning, der søger erhverv ved hyre, men af fartøier, hjemmehørende i distriktet, fandtes der i 1885 kun 7 med en samlet drægtighed af 264 ton, hvoraf 2 paa over 50 ton. — Bergverker og industrielle anlæg findes ikke, medmindre man til de sidstnævnte vil regne en havregrynsmølle paa gaarden Hillesland, hvilken benyttes af den største del af herredet. Heller ikke husfliden er af nogen stor betydning. Herredet havde i 1887 13 landhandlerier.

Den vigtigste færdselslinje tillands er hovedveien fra Skudeneshavn over Kopervik til Haugesund, hvilken paa en strækning af 19 à 20 km. falder inden herredet. Veien, der er bygget som chaussée i 1871—73, fører fra Skudeneshavn først i nordvestlig retning til gaarden Sandve og følger derpaa kysten indtil lidt nordenfor Aakre kirke, hvor den bøier ret mod Ø for søndenfor Veavaagens bund at træde ind i Avaldsnes. Dens høieste punkt, ved Sand-Haaland, er 40 m. over havet. Af bygdeveie haves ialt ca. 20 km., hvoraf mere end halvdelen falder paa den gamle, idetheletaget maadelige vei, der fra Skudeneshavn fører til Falnes kirke og derfra videre langs Karmøens østkyst til Kopervik. — Herredets skydsstation er i Skudeneshavn. Postaabneri findes derimod, foruden i ladestedet, ogsaa i Aakrehavn, oprettet i 1863. — Uagtet distriktet har en kystlinje paa ca. 35 km., savner det gode havne. Kysten mod Karmsundet er, som foran oplyst, næsten blottet for indskjæringer; dog kan baade og smaafartøier ankre ved Tømmerviken, Skitnedal og Beiningen, hvilket sidstnævnte sted ligger straks østenfor Skudepynten. Umiddelbart vestenfor samme pynt stikker Vikevaagen op til Falnes kirke, og da Skudepynten under paalandsveir er vanskelig at passere for baade, har det været paa tale at grave en kanal mellem nævnte vaag og Beiningens havn. Paa herredets sydkyst er, foruden ladestedets havn, der er omtalt side 161, den saakaldte Nalei havn, beliggende under den midterste og sydligste spids af øen, indenfor Gjeitungerne, samt Syreviken under gaarden Syre, hvilken ligger paa øens sydvestlige pynt og er

den første havn, man træffer paa, naar man fra søen nærmer sig Bergens søndre led. Omtrent 15 km. nordenfor er Aakrehavn under gaarden Aakre en ganske godt beskyttet ankerplads med 4 favne vand, men da de tvende indseilinger er trange og urene, benyttes den kun lidet, af andre end hummerskibe. Den nærmeste omegn er særdeles tæt bebygget, næsten som et strandsted, med 84 huse og 468 indbyggere (1875). Paa den lange strækning mellem Syreviken og Aakrehavn findes ingen ankerplads, og selv baade er det her under uveir fra NV og V ofte ganske umuligt eller ialfald forbundet med livsfare at sætte i land. Fra Aakrehavn til herredets nordgrænse (en strækning af ca. 5 km.) haves derimod en mængde gode havne for smaafartøier og baade, og i selve Veavaagen kan de største skibe finde sikker ankerplads. — Til veiledning for seiladsen ind Karmsundet og til Skudeneshavn er Skudenes fyr anbragt paa Karmøens sydøstlige spids, den oftere nævnte Skudepynt. Det er et fast ledfyr af 5te orden, beliggende under 59° 8′ 25 ″ n. br. og 5° 25′ 38 ″ v. for Kristiania. Lysets høide er 23 m. o. h. og synsvidden 11 kvartmil. Fyret oprettedes for statens regning som lygtefyr i 1798 og tændtes første gang den 1 januar 1799, men blev forbedret og fik sin nuværende indretning i 1840. — I henseende til lodsvæsenet hører herredet til Skudenes oldermandskab, som har 3 stationer inden distriktet, nemlig Skudenes, Ferkinstad og Snortelandsstranden.

Af herredets 3 kirker er Falnes hovedkirke en langkirke af tømmer, bygget fra nyt af i 1850. Den eies af menigheden. Aakre kirke er en i 1820 bygget og i 1850 ombygget træbygning af sedvanlig form, ligeledes tilhørende menigheden. Ferkinstad kirke er ligeledes en trækirke, bygget i femtiaarene paa gaarden Kvilhaugs grund, og menighedens eiendom. Kirken blev 16 okt. 1868 rammet af lynild i trækorset paa taarnet. Da ilden naaede korsets tvertræ, faldt den øverste brændende del ned, og en regnbyge slukkede branden. Den forrige kirke stod paa Ferkinstad. — Hvad skolevæsenet angaar, er herredet delt i 18 kredse, af hvilke de 15 har egne skolehuse, medens skolen i de øvrige 3 kredse holdes i leiede lokaler. Der er ansat 11 lærere og 2 lærerinder, de sidste i smaabørnsskoler.

Skudenes landdistrikts i 1876 approberede sparebank virkede ved udgangen af 1886 med en samlet forvaltningskapital af kr. 137,606, hvoraf kr. 14,286 var bankens egen formue og resten, kr. 123,320, indskud af 288 indskydere. Den har sit sæde paa Aakre. I herredet findes desuden en i 1883 oprettet brandforsikringsforening for husebygninger samt en i 1873 stiftet kreaturforsikringsforening, hvilke indretningers samlede forsikringssum ved udgangen af 1885 var henholdsvis kr. 216,172 og kr. 34,256.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 13,420, hvoraf kr. 7098 til fattigvæsenet og kr. 4286 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 12,979. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 14,133,

hvoraf kr. 11,022 paa indtægt efter forholdet kr. 7,00 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 2550, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 1,535,900. Der findes forholdsvis faa fattige. Antallet af dem, der har erholdt direkte understøttelse af fattigvæsenet, var i middeltal for aarene 1876—84 100, hvilket svarer til 22 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen tæller 6 formænd og 18 repræsentanter, hvoraf 2 formænd og 6 repræsentanter fra hvert af de 3 sogne. Det hele prestegjæld (ladestedet altsaa iberegnet) havde i 1882 304 og i 1885 337 stemmeberettigede.

Ældre inddeling. Skudenes prestegjæld havde tidligere 4 sogne, idet, foruden de ovenfor nævnte 3 sogne, Falnes, Ferkinstad og Aakre, ogsaa Bokn sogn (herred) hørte hertil, indtil det ved res. 31 mai 1848 blev overført til det samtidig oprettede Tysvær sognekald. — I judiciel henseende laa det nuværende herred (derimod ikke Bokn) under Stangeland skibrede, der ogsaa omfattede den sydlige del af Avaldsnes (Kopervik sogn) og svarede til middelalderens *Suðrkormt skr.* (se ovfr. side 88). Ved res. 11 aug. 1841 blev Skudenes prestegjæld gjort til et eget tinglag.

Fornlevninger. Herredet har færre fortidsminder end de nordligere paa Karmøen liggende. I hovedsognet staar paa prestegaarden, paa »Galgehaugen«, en stor bautasten, kaldet »Mariæ synaal« ligesom den endnu større ved Avaldsnes kirke; desuden findes her og paa Skitnedal enkelte gravhauger. Paa Ferkinstad findes flere større gravhauger, hvoriblandt 1 meget stor, endvidere 2 aflang-firkantede stensætninger, aabne i den ene ende, nu kaldet »Risegrøfterne« og almindelig antagne for tomter af mægtige skibsnøster, samt endelig en hel del rektangulære stensætninger, muligt grundvolde for bygninger; derimod taler dog, at nogle af dem er paafaldende lange (omkr. 100 alen) og i forhold dertil smale (12 alen). Paa Stave i Ferkinstad sogn er flere grave, hvoriblandt nogle trekanter; paa Vea i Aakre sogn nogle gravhauger, samt paa Mehaug i samme sogn en gravhaug med en bautasten. — Blandt de ikke mange fund fra stenalderen udmerker sig en lang, slank spydspids af flint fra prestegaarden og en korsformet kølle af sten med skafthul, lig den før omtalte fra Skaraas i Sogndal, 24,5 cm. lang, funden ved mudring i havnen ved Skudeneshavn (begge fund i Berg. mus.). Fra den ældre jernalder kjendes bl. a. en liden betalingsring af guld og nogle afhugne stykker af lignende ringe, af vegt tilsammen 22 gr., fundne under en stor sten paa den østlige side af Skudeneshavn (Berg. mus.), og en større guldring, formodentlig ogsaa en betalingsring, funden 1850 paa Aakre (tabt). Af fund fra den yngre jernalder mærkes en oval broncespænde med usedvanlige ornamenter, hvoriblandt flere raat udførte menneskefigurer, funden tilligemed et hængesmykke af bronce i en liden haug paa Ferkinstad og afb. i Aarsberetn. 1878 fig. 24 (Stav. mus.).

Avaldsnes herred [150,77 km², 5218 indb.] omfatter den midtre del af Karmøen tilligemed en strækning af fastlandet paa begge sider af Karmsundet og Førdefjorden samt endelig nogle øer og holmer, beliggende dels omkring Førdefjordens munding, dels i Karmsundet, dels endelig paa Karmøens vestside. Det omgives af Skudenes, Torvestad, Skaare, Skjold og Tysvær herreder; i SØ adskilles det ved Ausdybet, Breisund og Boknflæet fra Bokn, og mod

V støder det (paa Karmøen) til havet. Herredets største længde i ret linje fra Stakkestadvandet i N til Breivik ved Karmsundet i S er omtrent 26 km., medens bredden fra Helgenes paa Karmøens vestside til Midtfjeld i grænsen mod Tysvær andrager til ca. 15 km. Af arealet optager fastlandet 71,24 km² og øerne 79,53 km², hvoraf igjen 62,24 km² falder paa Karmøen, 12,80 km² paa øen Fosen og 1,93 km² paa Høvring-øen. Inden herredets omraade ligger ladestedet Kopervik. Sammen med dette udgjør herredet Avaldsnes prestegjæld, som bestaar af Avaldsnes hovedsogn og Kopervik anneks, hvilket sidste igjen omfatter ladestedet samt det omkringliggende landdistrikt paa Karmøen*). Prestegjældet er eget tinglag og lensmandsdistrikt under Karmsund og Hesby sorenskriveri.

Herredets fastland, som dels omfatter bredderne af den mod N indtrængende Førdefjord, dels halvøen mellem denne fjord og Karmsundet, er forstørstedelen opfyldt af lave, men nøgne eller kun med lyng bevoksede aase, der bærer en mængde kegleformede smaatoppe og er indbyrdes adskilte ved oftest aabne, myrlændte eller af mindre vande udfyldte dalstrøg, der krydser hinanden i alle retninger. Den største høide naar disse aaspartier i herredets nordligste del, omkring og indenfor Førdefjordens bund, hvor Hvalhesten i grænsen mod Skjold, Krokvasnuten i grænsen mod Skaare og Alvenuten paa nordsiden af Aksdalsvandet er de høieste punkter. Mellem disse fjelde stryger et lavtliggende, aabent dalføre fra Førdefjordens bund mod N til Stakkestadvandet. Førdefjordens bredder er overalt forholdsvis lave og vel bebyggede. De aasrygge, som danner halvøen paa fjordens vestre side, fortsættes mod S paa øen Fosen, som ved Voldsviken og det trange Røksund er adskilt fra fastlandet. En fortsættelse af denne ø danner igjen de mindre øer Selen og Løvø, og i V for den sidste ender holmerne paa denne kant med Smørstakken, en kegleformet klippe, der tjener som sømerke. — Ogsaa den til herredet hørende del af Karmøen er et sterkt kuperet terrænstrøg, med en mængde bergknauser og smaadale. Søndenfor eidet mellem Veavaagen og Kopervaagen er, ligesom i Skudenes herred, terrænet mest bjergfuldt paa østsiden mod Karmsundet, og her hæver sig i herredets sydligste del øens høieste punkt, Sørstokkefjeld eller Sollifjeld, til 141 m. o. h. Nordenfor eidet ligger de største høider, f. eks. Kjerringtuen og Ramberskaarfjeldet, paa øens vestside, medens østsiden indbefatter de laveste og jordrigeste strøg. Længst mod N, i grænsen mod Torvestad, danner det brede Landeeid mellem Hinderaakervaagen og

*) Ved res. 26 nov. 1887 er dette forandret, idet der af Kopervik sogn sammen med Aakre sogn af Skudenes prgd. fra 1 januar 1888 er oprettet et nyt prestegjæld under navn af Kopervik.

Karmsundet herredets jevneste og frugtbareste strækning; midt paa dette eid, der ligger saa lavt, at det efter sagnet engang skal have været overflydt af havet, hæver sig den lave, men i antikvarisk henseende merkelige Blohei. — Herredets vasdrag er uden betydning; det største af dem er Brekkeaaen, som danner grænsen mod Skudenes (jfr. side 303). De betydeligste vande er Aksdalsvandet (3,47 km²) i grænsen mod Tysvær og Stakkestadvandet (3,13 km²) paa grænsen mellem Skaare, Avaldsnes og Skjold, altsaa begge paa fastlandet, men kun delvis tilhørende Avaldsnes herred; det første har afløb til Grindefjorden i Skjold, det andet til Aalfjorden i Søndre Bergenhus amt. Det samlede areal af ferskvande er 7,68 km². Myrer findes i mængde, baade paa Karmøen og paa fastlandet — Karmøens vestkyst er indskaaret af talrige bugter og vaage, blandt hvilke Veavaagen i grænsen mod Skudenes er den betydeligste; nævnes kan ogsaa Kvalevaagen, Kalstøbugten og Visnes- eller Hinderaakervaagen. Ogsaa Karmsundet, der paa en længde af 14 à 15 km. falder inden distriktet, danner en bugtet og udtunget kyst. Af dets forgreninger kan specielt merkes Kopervaagen, der skjærer ind forbi ladestedet Kopervik, og hvis indre dele, Eidsbotn, kun ved et ca. 500 m. bredt eid er adskilt fra Veavaagen. Mod øst staar Karmsundet ved det ovennævnte Røksund i forbindelse med Førdefjorden, der fra Boknflæet paa østsiden og Ausdybet paa vestsiden af Høvringøen skjærer mod N ind i herredets fastland i en længde af 14 à 15 km. og med en bredde, der indenfor Røksundet holder sig temmelig jevnt omkring 1 km. — Bergarten hører paa begge sider af Førdefjorden til grundfjeldet, medens det langs Karmsundet og paa Karmøen er skiferformationen, som er den raadende. Paa Karmøens vestside, nordover fra Veavaagen, optræder flere mindre gabbropartier, i og omkring hvilke Visnes verk har sine vigtigste gruber. Jordbunden bestaar fordetmeste af dyb, muldrig jord med ler, lersand eller skifersmuldringer som undergrund; langs Førdefjorden er dog jordsmonnet mere skarpt. Myr og anden vandsyg mark forekommer i ikke ringe udstrækning.

Den i herredet hjemmehørende folkemængde var i 1801: ca 1900; 1825: 2562; 1845: 3638; 1865: 4735 og 1875: 5382, hvoraf 4425 i hovedsognet og 957 i Kopervik sogns landdistrikt. Den forholdsvis betydelige tilvekst ogsaa mellem de to sidst anførte tællinger falder udelukkende paa hovedsognet og skyldes den tiltagende betydning af Visnes verk. Folketallet i annekssognets landdistrikt viser for det samme tidsrum en liden nedgang (fra 998 til 957). Overhovedet er befolkningstætheden meget stor, nemlig i gjennemsnit 36 pr. km². Den bedste bebyggelse findes langs Karmsundet fra Kopervik nordover til Avaldsnes kirke og navnlig paa det flade eid, som herfra strækker sig over mod Hinderaakervaagen paa øens vestside. Ogsaa Førdefjordens bredder er idethele meget godt befolkede. Efter matrikulen findes der i hovedsognet 62 gaarde (matr.-no.) med en skyld af mk. 792,92 cg i annekssognet 16 gaarde

med mk. 203,37, tilsammen i herredet altsaa 78 gaarde, skyldsatte til mk. 996,29 (urevid. dlr. 617. 4. 7). Eiendommene er sterkt udstykkede, omend den gjennemsnitlige skyld pr. brug er adskillig større end i det sydlige naboherred. Ved de i 1852—80 stedfundne salg opnaaedes en gjennemsnitspris af kr. 1736 pr. skylddaler. Jordfællesskab er endnu ikke paa langt nær ophævet, men udskiftningsarbeidet er i god gang. Alene i sidste femaar blev der udskiftet 52 brug med en skyld af 75 dlr.

Herredets største brug er Avaldsnes prestegaard, beliggende paa Karmsundets vestside henimod grænsen af Torvestad, af skyld mk. 26,64, foruden det til mk. 4,39 skyldsatte underbrug Vormedal paa den anden side af sundet. Den har en god jordvei, omfattende ca. 20 ha. indmark, hvorpaa avles omtrent 40 hl. byg og 110 hl. poteter og fødes 3 heste og 25 kjør. Til gaarden hører 3 husmandspladse foruden underbruget, der ogsaa er bortsat som saadan; deres samlede avl beløber sig til 70 à 75 hl. korn og 80 hl. poteter, hvorhos de underholder en kreaturbesætning af 1 hest, 10 storfæ og 45 faar. Skov mangler, men paa den eiendommen tilliggende Bukkø i Karmsundet har forstvæsenet i 1885 begyndt med plantning. Ifølge res. 11 febr. 1888 skal gaarden indskrænkes ved bortsalg af underbruget, 2 husmandspladse og en væsentlig del af hovedbølet; dette vil da faa tilbage omtrent 16 ha. indmark og 41 ha. havnegang og føde 3 heste, 10 kjør og endel smaafæ. — Foruden prestegaarden kan blandt hovedsognets gaarde merkes Velle, nordre og søndre, 23,92, Vaage (»Vaaje«), 23,94, Skeie (*i Skeidi*), 48,53, Hinderaaker, 20,15, Visnes (Vigsnes eller Viksnes), 26,00, Lande, 11,38, Uvik (alm. skr. Utvik), 24,14, samtlige vestenfor kirken paa det foran nævnte Landeeid, søndenfor hvilket, langs Karmsundet, er Kolstø, 22,32, Haavik, 22,09, Austevik, 13,53, Vaare, 21,98, og Bygnes (alm. Bjugnes), 13,58, og paa Karmøens vestside Kvalevaag (*Hvalavágr*), 15,53. Paa fastlandet er Tuestad, 20,23, Mykje (alm. skr. Mygge), 16,55, Myklebostad, 18,70, Aksnes, 16,42, Førde, 27,12, Nodland (*Notuland*, alm. skr. Nødeland), 12,13, Stakkestad, 15,67, Aksdal, 17,19, Kallevik, 27,27, Hauge (udt. Haaje, alm. skr. Høie), 17,31, og Gismarvik, 23,01, alle omkring og indenfor Førdefjorden, hvorimod Fosen, 28,74, og Vaage (»Vaaga«), 20,97, tilligemed tvende andre gaarde udgjør øen Fosen. I Kopervik annekssogn er Stokke (*Stokkar*), nordre, 16,80, midtre, 18,34, og søndre, 28,42, Stangeland, 32,42, hvoraf den gamle skibrede havde navn, Austreim, 20,26, samt Eide, indre, midtre og ytre, tils. 43,38, de tre sidste beliggende paa landtungen mellem Eidsbotn og Veavaagen, de vigtigste gaarde.

Jordbrug og kvægavl er i forbindelse med fiskeri og søfart herredets vigtigste næringsveie, hvorhos henved 1/4 af hovedsognets befolkning har sin indtægt af Visnes verk. Naar undtages en liden grænd omkring selve Avaldsnes, hvor agerbrug og fædrift i de senere aar har taget kraftigt opsving, er imidlertid disse erhvervs-

grene gjennem et langt tidsrum bleven meget forsømte, og de yder ikke paa langt nær, hvad de, under hensyn til herredets frugtbare jordbund og heldige beliggenhed, kunde yde. Brødkorn maa derfor kjøbes i temmelig stor udstrækning, og selv af fædriftsprodukter haves neppe synderligt tilsalgs udenfor herredet. Angaaende udsæd og kreaturhold henvises til tabellerne side 42 og 46. Beiterne er i regelen tarvelige. Endel gaardbrugere i den ovennævnte grænd har sammen med gaardbrugere fra Torvestad dannet et bolag, som siden 1882 driver et lidet meieri i Visnes. — Skov findes ikke, naar bortsees fra lidt løvtrækrat hist og her paa Karmøens indre side. Brændsel hentes fra torvmyrerne, som dog nu er sterkt medtagne og tildels ganske udskaarne for stiktorv, saa at affaldet maa tilgodegjøres ved hjælp af maskine. En af bygdens gaardbrugere skal for et halvt snes aar siden have opfundet en enkel og billig konstruktion af en saadan, hvilken har fundet adskillig udbredelse. — Fiskeri var, saalænge det gamle vaarsildfiske gik for sig, en hovednæringsvei, ikke saameget paa grund af den fangst, der fandt sted inden herredets grænser, skjønt der ogsaa her var flere gode sildevaage, f. eks. Veavaagen, Kalstøbugten og Visnesvaagen, som fordi næsten hele den voksne mandlige befolkning tog del i fisket paa andre fiskepladse. Da vaarsildfisket gik tilbage, forandredes disse forhold meget, men herredets beliggenhed tilsiger, at det fremdeles hører blandt dem, hvor det nuværende sildefiske er af størst betydning. Hvad der fiskes ved herredets egne kyster, er imidlertid nu af liden betydning og indskrænker sig væsentlig til lidt hummer, sei og makrel, hvis samlede værdi gjennemsnitlig for 1880—85 er opgivet til kr. 3 à 4000. — Ogsaa skibsfarten giver nogen indtægt; der findes adskillige sømænd og ved udgangen af 1885 opgaves ialt 15 fartøier dr. 521 tons og med 55 mands besætning hjemmehørende i distriktet. — Angaaende bergverksdriften ved Visnes (Vigsnes)verk henvises til side 62. Ogsaa paa flere i verkets nærhed opdagede kobberanvisninger har drift været forsøgt, hidindtil dog uden synderligt resultat. — Af industrielle anlæg kan nævnes Vormedals møllebrug, beliggende paa Karmsundets østside omtrent ret over for Avaldsnes kirke, anlagt af et interessentskab i 1867; det formalede i 1885 med 6 à 8 arbeidere omtrent 400,000 kg. kornvarer. — Husfliden siges at være i fremgang, men afgiver neppe noget til salg. Herredet havde i 1887 10 landhandlere. En for endel aar tilbage stiftet forbrugsforening ved Visnes havde i 1881—85 en gjennemsnitlig omsætning af 80 à 90,000 kr. og talte i 1885 185 medlemmer, men gik samme aar fallit.

Karmøens hovedvei kommer ind fra Skudenes (jfr. side 306) og fører langs Veavaagen og Kopervaagen til Kopervik, hvor den gaar paa en vippebro over Kopervaagen for derefter at følge Karmøens østlige side til Torvestad. Dens længde inden herredet er 13.1 km., hvoraf dog 868 m. falder inden ladestedets grænser. Herredets nordligste snip paa fastlandet gjennemskjæres paa en strækning af 6 à 7 km. af hovedveien mellem Haugesund og Ølen, hvilken kommer

ind fra Skaare herred og fører forbi bunden af Førdefjorden og paa nordsiden af Aksdalsvandet ind i Skjold. Denne i 1858—61 anlagte vei er tildels noget bakket; paa en strækning af 3,4 km. paa begge sider af nysnævnte fjordbund stiger den fra en høide af 76 m. omtrent ned til havets niveau for derpaa igjen at gaa op til 68 m. o. h. Af bygdeveie findes ialt omtrent 18 km., hvoraf 7 km. falder paa den gamle vei langs Karmsundet mellem Kopervik og Skudeneshavn. Desuden opgives i 1887 18 km. nye bygdeveie at være under bygning mellem gaardene langs Førdefjorden, hvilke hidtil saagodtsom ganske har savnet dette kommunikationsmiddel. Faste skydsstationer findes i Kopervik og paa gaarden Aksdal, den første tillige for baadskyds. Vigtigere end tillands er kommunikationen paa søen, hvilken lettes ved mange gode havne og ankerpladse. Blandt disse har, foruden ladestedet Koperviks havn, som er omtalt side 168, den vigtigste været Høievarde, en rummelig og vel beskyttet havn med 8—16 favne vand paa Karmøens indre side midtveis mellem Kopervik og Avaldsnes kirke, hvilken hyppig besøges af fartøier, som gaar den indre led til Bergen, og hvor navnlig skibe fra udlandet pleier at ankre op for at hæve lodspligten. Her er ogsaa toldstation med en undertoldbetjent og 3 rorskarle, sorterende under Haugesund toldstedsdistrikt, ligesom der paa den landtunge, der beskytter havnen fra syd, findes et fast ledfyr af 6te orden, anbragt i et hvidt træhus med stentaarn, med en lyshøide af 19,5 m. over havfladen og en synsvidde af 8 kvartmile til begge sider i Karmsundet. Fyret, der har eksisteret siden aaret 1700, stod tidligere i forbindelse med Kvitingsø fyr (jfr. side 298) og var privat eiendom, indtil det i 1815 blev kjøbt af staten; det bestod dengang af en lygte, anbragt paa et høit mastetræ, men blev i 1839 omdannet til et lampefyr og fik sin nuværende indretning i 1859. Andre ankerpladse i Karmsundet er Ruseviken, Bygnesvaagen, Nordalsvaagen, Vaarevaagen og Bøviken samt paa øens vestside Veavaagen, Kvalevaagen, Visneshavn m. fl. Høievarde og Kopervik er lodsstationer under Haugesunds oldermandskab. Telegrafledning følger Karmøens østside fra Skudeneshavn til Kopervik og videre nordover til Haugesund; en anden ledning gaar fra Kopervik tversover øen til Aakre med kabel til Utsire. Endelig er der i august 1887 ogsaa aabnet telegrafstation ved Visnes verk (jfr. side 77). Herredets ældste postaabneri er i Kopervik; et andet blev i 1868 oprettet paa Visnes.

Prestegjældet har to kirker, af hvilke Avaldsnes hovedkirke er en af landets ældste og merkeligste kirkebygninger, idet den blev paabegyndt af kong Haakon Haakonssøn omkring aaret 1250. Kongens patronatsret til kirken, der var indviet til St. Olaf, blev anerkjendt af Stavangers biskop i 1305 (D. N. I no. 104), og ved pave Clemens den 5tes bulle af 1308 blev den et af de 14 saakaldte kongelige kapeller, blandt hvilke den var det fjerde i rang. Den var kollegiatkirke, den længste tid dog kun med én prest. Af Haakon Magnussøns testamente (D. N. IV no. 128) kan sees, at

kirken endnu dengang (mellem 1312 og 1319) ikke var fuldt færdig. Derimod beretter Peder Claussøn omkring aar 1600, at den da var saa forfalden, at alene koret kunde bruges, hvortil der indeni den oprindelige kirkes mægtige men tagløse mure var tilbygget et skib af tømmer. I denne stand blev kirken benyttet idetmindste i henved halvtredje hundrede aar, i hvilket tidsrum trækirken til forskjellige tider, bl. a. i 1749, maa have undergaaet større reparationer. I begyndelsen af indeværende aarhundrede forfaldt imidlertid kirken mere og mere, indtil endelig de i Søndhordland boende private kirkeeiere, der var uvillige til at istandsætte den, ved dom i 1830 blev tildømte at have den forbrudt til menigheden, hvorefter den i 1837—40 undergik en fuldstændig restauration og ombygning, idet trækbygningen blev borttaget og skibets gamle mure atter reiste. I sin oprindelige form havde kirken mod V et firkantet taarn, omtrent $9^1/_2$ m. bredt, 10 m. langt og (endnu i 1746) $22^1/_2$ m. høit, medens skibet var 25 m. langt og 14 m. bredt, koret 11 m. langt og $9^1/_5$ m. bredt, alt udvendigt maal. Ved ombygningen blev imidlertid det gamle taarn borttaget og et, til den anselige bygning forøvrigt lidet passende, klokketaarn af træ anbragt paa taget. Kirken er opført af graasten med indfatninger af klæbersten, som ifølge de Fine skal være hentet fra Grønhaug i Skaare; den viser i sin grundplan en paafaldende skjævhed, som maaske har sin grund i, at man har villet skaane den nedenfor omtalte, merkelige bautasten »jomfru Marias synaal«, som staar tæt indtil den nordre kirkemur. Af det betydelige jordegods, hvormed Haakon Haakonssøn doterede kirken, er intet tilbage, og den har heller ikke nogen anden formue. Den aarlige kirketiende er omtrent kr. 344. En smuk altertavle, forestillende Kristus paa korset, en kopi efter Guido Reni, er i 1885 skjænket af historiemaler C. Brun. Samme aar anskaffedes af kirkekassen et orgel med en udgift af kr. 3000. Kopervik annekskirke er omtalt under ladestedet, side 168.

I henseende til skolevæsen er herredet delt i 17 skolekredse med 9 lærere og 1 lærerinde. Af kredsene har 14 eget skolehus og 2 leiet lokale, medens 1 kreds har omgangsskole. Visnes verk har egen brugsskole med 6 opadstigende klasser, 2 lærere og 1 lærerinde. Skolehus med 3 klasseværelser findes paa verkets grund. 3 ved Kopervik liggende gaarde, Stangeland, Austreim og Asaldal, er henlagte under ladestedets skole (jfr. side 169).

En ved res. 30 juli 1869 approberet brandforsikringsindretning for bygninger, hvilken ved res. 22 juni 1880 udvidedes til ogsaa at omfatte indbo, avling og kreaturer, havde ved udgangen af 1885 en samlet forsikringssum af kr. 626,308, hvoraf kr. 576,233 for husebygninger.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 19,379, hvoraf kr. 10,083 til fattigvæsenet og kr. 3829 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 18,196. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 19,599, hvoraf kr. 15,174 paa indtægt efter forholdet kr. 3,79 pr. 100 skat-

bare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 2127, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 2,630,450. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 157, hvilket udgjør 30 pro mille af folketallet i 1875 og svarer til det gjennemsnitlige forhold i Ryfylke fogderis bygder.

Herredsstyrelsen bestaar af 6 formænd og 18 repræsentanter, hvoraf 2 formænd og 6 repræsentanter fra annekssognet. Antallet af stemmeberettigede i det samlede prestegjæld (altsaa ladestedet indbefattet) var i 1882 204 og i 1885 295.

Ældre inddeling. Avaldsnes prestegjæld var tidligere et kirkesogn, indtil Kopervik annekssogn blev oprettet ved res. 21 nov. 1855. I verdslig henseende hørte prestegjældet til 4 forskjellige skibreder, idet den del, som ligger paa Karmøen, var delt mellem Stangeland og Avaldsnes skibreder, medens fastlandet laa under Hetland og for en mindre del (den nordligste) under Skaare skibrede. Ved res. 11 aug. 1841 blev prestegjældet eget tinglag. Om Koperviks overgang til ladested henvises til side 173

Herredets gamle navn var *Ögvaldsnes* eller *Agvaldsnes*; allerede fra omkring aar 1300 har imidlertid Avaldsnes været den sedvanlige skriftform. Den nuværende udtale er »Avelsnes«.

Fornlevninger m. v. Herredet har talrigere minder fra forhistorisk tid end noget andet herred i Ryfylke fogderi. Gravhauger forekommer her i stor mængde, og bautastene er heller ikke sjeldne. De to største samlinger findes paa en stenstrøet høideryg (en gammel moræne) et stykke NV for Avaldsnes kirke, kaldet Bloheien, og paa en anden lignende strækning i SV for kirken, kaldet Kongsheien. Paa Bloheien, som forresten tildels ligger under gaardene Hauge og Bø i Torvestad herred, var der endnu i 1876 42 hauger af forskjellig form og størrelse (kart med beskrivelse meddelt af Bendixen i Aarsberetn. 1876), næsten alle dog mere eller mindre forstyrrede. Blandt disse hauger, der i daglig tale kaldes »Rehaugadne« (af »re« = en svag, langstrakt forhøining), er adskillige runde af meget betydelig størrelse og endel mindre, lave firkantede hauger, tildels med større stene i hjørnerne og omgivne med en grøft. En stor bautasten, der har staaet mellem de to største hauger, er ødelagt. Kongsheien havde ved samme tid 56 hauger, næsten alle smaa og lave og fordetmeste sterkt ødelagte. Om gravene paa Bloheien har det tidligere været formodet, at de skulde skrive sig fra det slag, som i 953 stod her i nærheden mellem Haakon den gode og Erikssønnerne Denne gisning, der i sig selv er lidet sandsynlig, modsiges afgjørende ved de gjorte fund, der tilhører dels broncealderen, dels den ældre jernalder, og følgelig maa være fra en meget ældre tid end det omtalte slag. Ogsaa paa prestegaarden er der nogle hauger og har været flere. Lige ind paa kirkens væg, nær skibets nordøstre hjørne, staar den høieste bautasten i Norge, antagelig omtrent 26 fod høi; den kaldes »Mariæ synaal« ligesom en anden paa Skudenes prestegaard og helder sterkt ind mod kirkemuren; naar stenens spids berører denne, skal verden forgaa, siger sagnet. Paa dens ene bredside var tidligere at se en rest af en længere runeskrift, der dog nu synes at være ganske udslettet. Paa Indre Eide ved Kopervik fandtes ialfald endnu for endel aar siden 12 grave og en bautasten; desuden omtales hauger og bautastene paa Søndre Stokke, Sund, Velle, Klafthus og Vaare samt paa Østhus over paa fastlandet.

Fundene fra stenalderen er hverken mange eller merkelige; dog kan nævnes, at der paa Bloheien er fundet en stor énegget kniv af skifer, hørende til den saakaldte »arktiske« stenalder, den eneste kniv af dette slags, som vides at være funden søndenfor Trondhjems-bygderne (Stav.

mus.). Fra broncealderen haves derimod ikke faa vigtige fund og deriblandt 5 gravfund. Begge de to største hauger paa Bloheien har givet fund fra denne tid. I den vestligste af dem fandtes omtr. 1823 i et kammer af mandslængde en vreden armring af guld, noget bladguld, en broncespænde og muligt stykker af et bronsevaaben (deraf alene armringen bevaret i Berg. mus., afb. i Lorange, Norske oldsager i Berg. mus. side 40 og i Rygh, Norske oldsager fig. 133). I den østligste haug fandtes 1831 i et 9 fod langt gravkammer et menneskeligt skelet, indhyllet i uldent tøi, hvoraf stumper var igjen, et broncesverd med levninger af dets skede, knappen af en broncedolk, 2 dobbeltknapper og stykker af en spænde af bronce m. m. (univ. saml.). I andre grave paa Bloheien er fundet en spydspids af bronce og i 1844 en dobbeltknap af bronce (afb. i Norske oldsager fig. 122) sammen med noget bladguld, en stenmeisel og brændte ben (begge fund i Berg. mus.). Paa Kongsheien skal i en haug være fundet stykker af et broncesverd og et guldsmykke (tabte), og paa Vaare er i en myr i udmarken fundet to store diademer eller hovedringe af bronce (det ene afb. i Norske oldsager fig. 128; univ. saml.). Det betydeligste fund fra den ældre jernalder er det, som gjordes i 1834 i den store »Fløihaug« tæt ved Avaldsnes kirke, der nu er fuldstændig bortryddet, et af de rigeste og prægtigste gravfund, som kjendes i Norge. Der fandtes bl. a. en meget stor og svær guldring, maaske bestemt til at bæres som smykke paa overarmen, af vegt 590 gr. (afb. i Norske oldsager fig. 298), en stor fingerring af guld (af form som Norske oldsager fig. 306) og 6 mindre ringe af guld samt en liden guldnaal; 5 broncekar, tildels beskadigede, deriblandt en oprindelig rigt ornamenteret vase, en af de i Norge sjelden forekommende smaa siler med haandtag, en anden simplere vase, stykker af en bronceskaal med 3 ringe anbragte i kanten, baarne af løvehoveder (et af disse hoveder afb. hos Lorange side 72 og i Norske oldsager fig. 346) og endelig en af de sedvanlige kjedler af bronce; betydelige levninger af sølvbeslag til et drikkehorn; et tveegget jernsverd med ualmindelig pragtfuldt udstyret skede, der bestaar af træplader med udvendigt belæg af bronce og udenpaa dette igjen af sølv, der paa forsiden er forgyldt og af drevet arbeide; endel spillebrikker af glas af to forskjellige farver, sorte og blaa (en af dem afb. i Norske oldsager fig. 178) m. m. Den største guldring er i univ. saml, resten af fundet, paa de mindre fingerringe nær, i Berg. mus. I midten af haugen fandtes stumper af egeplanker og næver, der antoges at have tilhørt et gravkammer af træ; i udkanten var der flere mindre gravkamre af sten, og enkelte af de fundne gjenstande skal være trufne i disse. Haugen har altsaa indeholdt flere grave. Fra den ældre jernalder kan endvidere nævnes en stor, prægtig fingerring af guld, af vegt omt. 43 gr. og lig Norske oldsager fig. 308, der ogsaa er funden »paa Avaldsnes« (Berg. mus.). Fra den yngre jernalder kjendes kun et enkelt fund, en ringspænde af bronce af den almindelige form med kugler i ringens ender og øverst paa naalen, funden paa Bloheien (Stav. mus.).

Paa toppen af en holme i den paa Karmøens vestside indgaaende Hinderaakervaag findes levninger af mur, der ser ud til at at have tilhørt en gammel bygdeborg (oplysninger derom, med en tegning, meddelte af I. Ross i Aarsberetn. 1886).

Længe forinden Haakon Haakonssøns ovenfor omtalte kirke blev bygget, fandtes der paa Avaldsnes en kirke, der nævnes allerede i beretningerne om Olaf Trygvessøns (998) og Olaf den helliges (1023) ophold paa stedet. Maaske har denne bygning været identisk med det lille kapel, som omtales af Peder Claussøn som staaende straks i nærheden af den større kirke, og om hvilket han siger, at det var en af de fire første kirker, som Olaf Trygvessøn lod bygge i Norge. Det stod allerede paa Peder Claussøns tid »øde og forfalden«, men endnu i aaret 1800 skal der have været spor deraf at se paa den nuværende kirkegaard, og ved at grave omkring fundamentet fandt man, at kapellet har været opført i ottekant, 21 à 22 m. i omkreds.

Alle disse minder bekræfter historiens vidnesbyrd om, at Avaldsnes en fjern fortid har været et af Vestlandets vigtigste punkter. Allerede fra den forhistoriske tid haves sagn om en rogalandsk konge Agvald, som skal være bleven hauglagt paa det nes, der ligesom herredet siden har beholdt hans navn. Senere nævnes stedet som en kongsgaard, hvor Harald Haarfagre oftere opholdt sig i sin alderdom. I nærheden stod det ovenfor nævnte slag (953), i hvilket Haakon den gode overvandt sin broder, Erik Blodøkses, sønner. Paaskeaften 998 kom Olaf Trygvessøn til Avaldsnes, hvor der var beredt paaskegilde for ham, og ved hvilken leilighed det fortælles, at kongen lod en flok seidmænd, som havde havt til hensigt at overfalde ham, gribe og drukne ved et skjær i Karmsundet. Under et besøg af Olaf den hellige forefaldt her i 1023 det opsigtsvækkende drab paa hans aarmand Thore Sel og kongens bekjendte møde i den anledning med Erling Skjalgssøn fra Sole. Under borgerkrigene omtales et overfald af en flok bagler paa nogle birkebeinere (1205), og i høsten 1368 led Avaldsnes ligesom begge sider af Karmsundet meget under herjinger af hanseaterne, der bl. a opbrændte selve kongsgaarden. Ved slutningen af det 13de aarhundrede var stedet bleven tingsted for Avaldsnes lagting, hvorunder Rygjafylke og Agder henhørte, og hvis lagmand vistnok ogsaa boede der. Senere flyttedes lagtinget til Stavanger.

Paa gaarden Stangeland straks søndenfor Kopervik levede Tormod Torfæus, historiograf for kongeriget Norge, i en række af aar, fra 1682 til sin død 1719, alene med en kort afbrydelse, og her modtog han ogsaa kong Fredrik den fjerde paa hans Norges-reise i 1704. Hans gamle hus blev nedrevet for endel aar siden og det svære tømmer, der paastaaes at være hugget paa den nu træbare Karmø, brugt til et laavegulv. I Avaldsnes kirke, forrest i koret, ligger hans store gravsten; indskriften er saagodtsom udslidt, men i hjørnerne ser man endnu figurer indhugget i relief.

Torvestad herred [31,08 km², 1843 indb.] ligger i fogderiets nordvestlige del og bestaar af Karmøens nordligste spids, en mindre strækning fastland med 3 gaarde paa Karmsundets østside samt endel i havet nord og vest for Karmøen liggende øer og øgrupper, navnlig Fæøgruppen, Urter og Utsire. Af arealet falder 5,43 km² paa fastlandet, 14,22 paa Karmøen og 11,43 km² paa de mindre øer. Herredet falder sammen med Torvestad prestegjæld, som har to sogne, Torvestad hovedsogn og Utsire anneks. Sammen med Skaare herred danner det Torvestad tinglag og lensmandsdistrikt under Karmsund og Hesby sorenskriveri.

Herredets fastland udgjør en fra Karmsundet jevnt opstigende, næsten overalt dyrkbar skraaning med en strimmel dyrket mark langs sundet. Ogsaa Karmøens nordlige del bestaar af store flader med dyrkbart land, afbrudte af myrstrækninger og enkelte isolerede aastoppe, af hvilke Bjørgene, der har været brugt som sømerke, men ikke naar op til mere end 52 m. o. h., antagelig er den høieste. Vasdrag af nogen betydning findes ikke. Karmsundet, hvis bredder inden herredet er uden større indskjæringer, er paa det snævreste ved Salhus neppe over 200 m. bredt og har ofte en

rivende strøm. Nordenfor Salhus bliver sundet bredere, men indsnævres igjen i mundingen ved flere dels til Torvestad (Vibrandsø), dels til Skaare og Haugesund hørende øer, der deler sundet i flere løb. Karmøens vestlige kyst er her ligesom i Avaldsnes indskaaret af en mængde smaa bugter og vaage og dækket af en utallighed af holmer og skjær. En til to km. fra kysten ligger Fæøens af hovedøen Fæøen (udt. Føinaa) med Sørøen (1,56 km²), Kvaløen (0,73 km²), Ulvøen (0,48 km²), Gitterøen (0,18 km²) m. fl. øer bestaaende gruppe, alle klippefulde, men lave, hvilket ogsaa er tilfældet med de til Urter-gruppen hørende, 6 km. længere mod V liggende ubeboede holmer, af hvilke Urter (0,19 km²) er den største. I SV af Urter, adskilt fra Karmøens vestside ved den 16 km. brede Sirefjord, er den enslige klippeø Utsire (i daglig tale almindeligvis blot kaldet Sira), kun omgivet af nogle faa smaaholmer paa den østlige og sydlige side. Denne ø, der indtager et areal af 6,14 km², bestaar af to høiere fjeldpartier, der tildels falder steilt af mod havet, men er indbyrdes adskilte ved en flad og ganske frugtbar dal, der stryger tversover øen fra Nordvikvaagen i N til Tuevaagen i S, og hvori sognets fleste gaarde er beliggende. Dens høieste punkt, Araset, ligger paa dalens vestside. Omtrent 2 km. i SV for Utsire ligger Spanholmene, amtets vestligste punkt. — Bergarten er skifer, som dog paa store strækninger dækkes af løse masser. Paa Utsire er det grundfjeldets bergarter, som danner det faste fjeld. Jordbunden bestaar fordetmeste af dyb og tung muld paa underlag af skiferens smuldringer. Enkeltvis optræder dog ogsaa sandjord. Myr findes afleiret paa flere steder i terrænets forsænkninger.

Den hjemmehørende folkemængde var i 1801: 806; 1825: 1080; 1845: 1516; 1865: 1988 og 1875: 1918, hvoraf 1558 i hovedsognet og 360 i Utsire annekssogn. Gjennemsnitlig kom der saaledes ved sidste tælling en befolkning af 62 mennesker paa hver kvadratkilometer, hvilket er uden sidestykke blandt amtets herreder og kun overtræffes af nogle ganske faa bygder i landet. Bebyggelsen er derhos temmelig jevnt fordelt; af øerne er dog kun Utsire, Fæøen og Vibrandsøen beboede. — Efter matrikulen har hovedsognet 25 gaarde (matr.-no.) med en skyld af mk. 453,67 og Utsire sogn 6 gaarde med mk. 83,38, det samlede herred altsaa ialt 31 gaarde med en matrikulskyld af mk. 537,05 (urevid. ca. 308 dlr.). Den midlere skyld pr. brug svarer omtrent til den for Ryfylke fogderi gjennemsnitlige og er høiere end i de to øvrige herreder paa Karmøen. Salgsprisen pr. skylddaler er for Torvestad og Skaare herreder (tinglaget) underet for aarene 1852—80 udregnet til kr. 1691. Jordfællesskabet er mere udbredt end i noget andet distrikt af Ryfylke.

Herredets største gaard i et brug er Torvestad prestegaard, hvis oprindelige navn er Haugland, af skyld mk. 11,64. Gaarden, som er beliggende paa Karmøens vestside og støder umiddelbart til søen, har en sterkt kuperet jordvei, men jordsmonnet er for en større

del meget frugtbart. Indmarken er omtrent 26 ha., den sedvanlige avling 5400 kg. korn (hvoraf 1/4 byg) og 60 hl. poteter og kreaturholdet 2 heste, 15 storfæ og 14 smaafæ. Til bruget hører 3 husmandspladse, hvorpaa avles omtrent 1150 kg. havre, 270 kg. byg og 30 hl. poteter samt fødes 4 store og 10 smaa kreaturer. Ved res. 17 febr. 1888 er det bestemt, at 2 pladse og endel af hovedbruget skal frasælges; det sidste vil derefter faa en indmark paa 19 og en udmark paa 7 ha. og kunne føde en besætning af 3 heste, 10 storfæ og nogle faar. Af hovedsognets øvrige gaarde merkes Torvestad (*Torfustaðir* eller *Torfastadir*, udt. nu Tarvastad), 36,07, Vikingstad, 28,00, Stange, 23,97, og Haaland, 20,03, alle i nærheden af prestegaarden, længere borte fra hvilken er Hauge, nedre, 15,20, og øvre, 21,34, Hausken (udt. Hauskje), 24,77, samt Osnes (Ousnes, Austnes), 21,11, hvilken sidste indtager Karmøens nordligste del. Langs Karmsundets vestside er Store Sund, 40,21, Gunnarshaug, 14,59, Øvrebø, 16,97, og Bø (*Bær*), 21,82, og paa fastlandet østenfor Karmsund Noreim, 23,66, og Spanne, 12,14. Af de til hovedsognet hørende øer er Fæøen med tilliggende smaaøer skyldlagt til 30,74 og Vibrandsøen til 13,68. Blandt annekssognets 6 gaarde er Nordvik, 28,78, Austreim, 13,12, og Hovland (alm. skr. Haugland), 13,80, de betydeligste.

Skjønt Torvestad er et af de distrikter, hvor vaarsildfisket altid, ogsaa i de senere aar, har havt den største betydning, er dog ogsaa jordbruget af megen vigtighed, og navnlig har det i den sidste halve menneskealder gjort overmaade raske fremskridt i den del af herredet, som ligger paa Karmøen. Af havre og poteter avles her adskilligt til salg og af byg omtrent, hvad der tiltrænges. Hovedvegten lægges dog paa engavl og kvægdrift, som derfor ogsaa staar paa et forholdsvis høit standpunkt og giver en betydelig afkastning, der hovedsagelig afsættes i form af melk til meierierne i Haugesund og Visnes. Paa fastlandet og navnlig paa øerne, hvor fiskerierne spiller en mere fremtrædende rolle, staar saavel agerbruget som fædriften adskillig lavere. Havnegangene er idetheletaget ganske gode, men meget indskrænkede. — Skov mangler ganske, og det fornødne trævirke kjøbes fra Ryfylkefjordene, Søndhordland eller Østlandet. Ogsaa torvmyrerne, som leverer det almindelige brændsel, er nu sterkt medtagne og maa ligesom i Avaldsnes for en stor del tilgodegjøres ved hjælp af maskine. — Fiskerierne har stedse været af stor vigtighed, og navnlig har saavel Utsire, Urter og Fæø-gruppens øer som den inden herredets grænser faldende nordvestlige kyst af selve Karmøen regelmæssigen hørt til de sikreste pladse for vaarsildfisket. Ved Utsire pleier ialmindelighed sildestimene først at støde under land, og her foregaar derfor saagodtsom aarvist den første fangst. Fra Utsire deltages i makrelfisket med drivgarn, og baade ved denne ø og rundt herredets øvrige kyster fanges en ikke ringe mængde hummer, paa enkelte steder (Fæøen og Kvaløen) ogsaa noget laks. Fæøen hører blandt de gamle hummerhavne, og her har i de senere aar ogsaa været indrettet ishus for nedlægning af fersk fisk. Det

hele værdiudbytte af de større fiskerier er for Torvestad og Skaare herreder underét i de sidste aar (1879—86) opgivet til ca. ½ mill. kr. aarlig, hvoraf dog hovedparten falder paa Skaare. Foruden gjennem fiskerierne giver søen ogsaa endel indtægt ved skibsfart og skibsrederi, ligesom der findes flere lodse med en ganske god fortjeneste. — Af industrielle anlæg er der paa gaarden Bø ved Karmsundet et temmelig betydeligt teglverk, som er oprettet i midten af syttiaarene og eies af et interessentskab, væsentlig fra Bergen; det sysselsatte i 1885 omtrent 50 arbeidere og har en 18 hestes dampmaskine. — Binæringer af betydning findes ikke, og specielt frembringer husfliden neppe noget til salg. Herredet havde i 1887 5 landhandlere.

Samfærdselen foregaar for en stor del paa søen, og herredet lider under savnet af gode veie. Hovedveien mellem Skudeneshavn og Haugesund berører alene distriktet i en udkant og kun i en længde af omtrent 3 km., idet den kommer ind fra Avaldsnes ved gaarden Uvik og gaar til færgestedet ved Salhus, hvorfra den paa Karmsundets østre bred fører videre nordover til Skaare. Ved Uvik tager vistnok en bygdevei af fra hovedveien og fører nordover til gaarden Lillesund ligeoverfor Haugesund; den er imidlertid temmelig gammel og neppe fremkommelig for større kjøretøier. Ialt er der af bygdeveie henimod 14 km. Paa Utsire er der i 1885 anlagt en god vei tversover øen. Skydsstation findes ikke. Hovedsognet har heller ikke noget særskilt postaabneri, derimod er et saadant fra 1 juli 1887 oprettet paa Utsire. Af havne kan nævnes Bøviken i Karmsundet samt Vikingstadvaagen og Torvestadhavn paa vestsiden af øen. Ved Fæøen er Østre Fæøhavn en rummelig og god ankerplads ogsaa for større skibe, Vestre (nordre) Fæøhavn eller Sauøsund og Kvaløsund derimod kun for smaafartøier. Paa Utsire er der i slutningen af sekstiaarene udført temmelig store havnearbeider, idet man ved anlægget af moloer saavel i Nordvikvaagen som i Tuevaagen har tilveiebragt sikre og ganske rummelige ankerpladse for baade og skjøiter, paa sidstnævnte sted ogsaa for større fartøier. I herredet findes 2de fyre. Utsire kystfyr ligger paa øens vestlige høide og bestaar af 2 lave stentaarne med fast fyr af 2den orden, begge under 59° 18′ 20″ n. br., det østligste under 5° 50′ 47″ v. for Kristiania, det andet 15″ (219 m.) længere mod vest. Det blev tændt i 1844, brænder hele aaret med en lyshøide af 77,5 m. o. h. og en synsvidde af 18 kvartmil. Fæø fyr, et fast hvidt og rødt fyr af 5te orden, er bygget i 1871 og anbragt i et træhus paa den sydøstlige pynt af søndre Vindkjeftholmen; dets lys har en høide af 12,2 m. o. h. og dets synsvidde er 9 kvartmil. Paa Utsire og Fæøen er lodsstationer, der sorterer under Haugesunds oldermandskab.

Af herredets tvende kirker er Torvestad hovedkirke, beliggende paa gaarden Torvestads grund, en ny bygning, opført af tømmer som langkirke med taarn og indviet 1880. Den forrige kirke, der stod umiddelbart ved siden af den nuværende og paa alteret

havde aarstallet 1656, eiedes tidligere af private og blev indkjøbt af menigheden i 1864. Kirken har ingen formue, men oppebærer i tiende af sognet ca. kr. 300. Utsire annekskirke er ligeledes en langkirke af tømmer, men uden taarn, opført paa gaarden Nordvik og, ifølge en inskription paa en over prestens stol ophængt marmortavle, indviet i 1735. Den eies siden 1865 af menigheden og har en formue af kr. 7 à 800; fisketiendegodtgjørelsen er omtrent kr. 240 og tienden af menigheden ca. kr. 40.

I henseende til skolevæsen bestaar herredet af 5 kredse, af hvilke de 4 har egne skolehuse, nemlig paa gaardene Torvestad, Noreim, Fæøen samt paa Breidablik paa Utsire. Undervisningen besørges af 3 lærere og 2 lærerinder.

Af andre offentlige indretninger haves en gjensidig brandforsikringsindretning, hvis plan er approberet ved res. 17 marts 1885, og som ved udgangen af s. a. forsikrede værdier, næsten udelukkende huse, til et beløb af kr. 161,800, samt endvidere en i 1881 oprettet hesteassuranceforening. Torvestad sparebank har sit sæde i Haugesund og er omtalt side 179.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 8789, hvoraf kr. 4390 til fattigvæsenet og kr. 2542 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 6293. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 7350, hvoraf kr. 4962 paa indtægt efter forholdet kr. 3,41 pr. 100 skattbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 9173, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 994,700. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 51, svarende til 28 pro mille af folketallet i 1875. Saavel fattigvæsen som skolevæsen er særskilt for hvert af herredets tvende sogne.

Herredsstyrelsen tæller 3 formænd og 9 repræsentanter, hvoraf 1 formand og 3 repræsentanter fra annekssognet. Antallet af stemmeberettigede var i 1882 76 og i 1885 85.

Ældre inddeling. I geistlig henseende foretoges ved res. 21 juli 1879 den forandring, at Skaare med kjøbstaden Haugesund, der tidligere havde været annekssogn under Torvestad prestegjæld, blev udskilt for at danne et eget prestegjæld, hvorhos det samtidig blev bestemt, at Torvestad og Utsire sogne indtil videre skulde betjenes af en dertil af biskopen med kirkedepartementets godkjendelse antagen geistlig. Ved res. 21 juni 1881 blev derpaa Skaare eget herred, hvorefter Torvestad og Utsire ved res. 26 novbr. 1887 gjordes til eget sognekald. Hvad det judicielle angaar, laa det nuværende Torvestad herred indtil res. 11 aug. 1841 under Avaldsnes skibrede. I middelalderen har der været kirke paa gaarden Bø, som omtales med egen prest i 1301 (D. N. IV, side 58).

Fornlevninger m. v. Her kjendes gravhauger paa de allerfleste gaarde i hovedsognet; paa flere steder forekommer tillige bautastene. De fleste hauger findes paa Øvre Hauge, Store og Lille Sund, Gunnarshaug, Nordbø, Bø og Noreim*). Særlig kan fremhæves en anselig haug paa Store

*) Haugerne paa den bekjendte Blohei eller Bloteig i grænsen mod Avaldsnes er omtalte under dette herred side 315.

Sund, kaldet »Krosshaug«, fordi der engang paa den har staaet et for lang tid siden ødelagt stenkors fra kristelig tid, og en ualmindelig stor, 28 fod høi haug (»Storhaug«) paa Gunnarshaug, der ved en af antikvar Lorange i 1887 foretagen udgravning har vist sig at indeholde en skibsbegravelse med flere merkelige oldsager fra den yngre jernalder; af skibet var dog kun ringe levninger tilbage. Forøvrigt har sidstnævnte gaard sit navn efter en anden anselig gravhaug tæt ved husene. Paa Noreim staar nede ved Karmsundet i en stor trekantet grav 5 bautastene af 8—16 fods høide, bekjendte under navnet »de fem daarlige jomfruer«. Paa de til herredet hørende mindre øer kjendes alene en formentlig gravhaug nær kirken paa Utsire, der ødelagdes ved udvidelse af kirkegaarden i 1867. — Af oldsagfund merkes fra stenalderen en smukt hugget flintdolk af 24 cm. længde og bladet af en lignende dolk, fundne paa Bø (Stav. mus.). Fra bronzealderen haves en liden tang (pincet) af bronce, funden, efter sigende sammen med flere senere bortkomne oldsager, i en gravhaug paa Store Sund*) (afb. hos Lorange side 40 og i Norske oldsager fig. 121). Fra den ældre jernalder er at nævne broncekjedler med brændte ben, fundne i gravhauger paa Nedre Hauge og paa Noreim (begge tabte). Til den yngre jernalder hører, foruden det ovenfor nævnte fund fra Gunnarshaug, en liden fingerring af guld, sammensnoet af to stænger og med en riflet guldtraad indlagt i stængernes sammenføininger, funden paa Store Sund*) (Berg. mus.).

Paa Salhus fandtes endnu i 1707 et lidet fattighus for 3—4 fattige, til hvis underholdning var lagt $^1/_4$ af, hvad der indkom i en fattigbøsse, som roedes ud til de gjennem Karmsund passerende fartøier (resten af indtægten tilfaldt bygdens andre fattige, Stavanger hospital og manden, som roede bøssen). Dette fattighus er udentvil opstaaet af et middelaldersk *sáluhús* d. e. et som mild stiftelse oprettet herberge for reisende; thi af dette ord maa stedets nuværende navn komme. Der haves ogsaa efterretninger om, at hanseaterne under sine plyndringer i 1368 rev ned og tog med sig et saadant sælehus, som drotseten hr. Agmund Finnssøn nys havde ladet opføre ved Karmsund.

Skaare herred [73,15 km², 1552 indb.] omfatter den nordvestligste del af Ryfylkes fastland, begrænset mod N af Sveen herred i Søndre Bergenhus amt, mod Ø af Avaldsnes og mod S af Torvestad, medens det mod V støder til Karmsundets nordlige del og det nordenfor liggende aabne søstykke Sletten. Til herredet hører desuden den 8 km. ude i havet liggende øgruppe Røvær samt endel mindre øer og holmer med et samlet areal af 4,07 km². Fastlandets udstrækning langs kysten er 13 à 14 km, dets største bredde fra V mod Ø 9 km. Sammen med kjøbstaden Haugesund, som ligger i herredets sydlige del, danner det Haugesund prestegjæld, der kun har ét sogn. Derimod hører det til Torvestad tinglag og lensmandsdistrikt under Karmsund og Hesby sorenskriveri.

Herredet er et aasland, hvis indre, mod Avaldsnes herreds fastlandsdel stødende parti forstørstedelen er optaget af lave, men

*) Det er dog noget usikkert, om ikke disse fund hidrører fra gaarden af samme navn i Skaare herred.

golde eller lyngbevoksede heistrækninger. I den nordøstlige udkant hæver sig Halseid- eller Kallandsfjeldet med flere spidse aasknatter, hvoriblandt kan nævnes Stangevarden paa Kiafjeldet. Søndenfor Halseidfjeldet og adskilt fra samme ved et aabent, af mange smaavande opfyldt dalføre, som fra Viksefjordens bund stryger i sydøstlig retning op mod sydenden af Stakkestadvandet, breder sig et fjeldparti, som under fællesbenævnelsen Skiftesfjeld strækker sig sydover langs herredets østgrænse og har flere høider, af hvilke dog neppe nogen naar op over 150 m. Krokvasnuten i grænsen mod Avaldsnes samt Jøtnefjeldet lidt nordenfor gaarden Tømmerdal er antagelig de mest fremtrædende. Mod NV gaar dette fjeldparti over i et lavere, sterkt kuperet strøg, der strækker sig op mellem Viksefjorden og havet, dannende mod dette en klippefuld kyst. Mod SV sænker det sig derimod til et af lave, isolerede aasknatter afbrudt sletteland, som udbreder sig langs Karmsundet nordenfor og søndenfor Haugesund, og som, skjønt tildels myrlændt, indeholder betydelige vidder af dyrkbar mark. Herredets vasdrag er kun bække. De største er Dubergelven (7,5 km), der optager Djupedalselven og falder i Sletten lidt nordenfor Haugesund, samt Saltveitselven og Kallandselven, der gaar til Viksefjorden. Det største vand er Stakkestadvand (3,18 km²), som dog kun for en del tilhører Skaare. De øvrige vande er ganske ubetydelige. Det hele af ferskvande dækkede areal udgjør 3,60 km². — Herredets kyst støder i den sydlige del til Karmsundet, som her har en bredde af omkring 0,5 km, men udvider sig nordover. I mundingen mod Sletten er sundet ved nogle øer, hvoriblandt Vibrandsøen, Risøen og Hasseløen, den første hørende til Torvestad, de to sidste under kjøbstaden Haugesund, delt i flere løb, af hvilke det østligste danner byens egentlige havn. Den mod Sletten stødende kyststrækning er klippefuld og indskaaret af mange smaa bugter og vaage, tjenlige som ankerpladse og vel kjendte fra den tid, vaarsildfisket i det store gik til paa denne kant, bl. a. Tømmerviken, Førlandsvaagen, Bleiviken og Smørsund; sidstnævnte vik danner det af smaaholmer opfyldte indløb til den 5 km. i sydøstlig retning i amtsgrænsen indtrængende Viksefjord, der i sin ytre del, Strømmen, er ganske trang, men længere ind udvider sig til et bredt bassin. — 6 á 10 km. mod V fra fastlandets kyst ligger ude i havet den ovennævnte øgruppe Røvær, bestaaende af talrige øer og holmer, af hvilke Røvær (1,59 km²), Ulvøen (0,40 km²), Gitterøen (0,34 km²) og Hillersøen (0,24 km²) er de største. De er alle klippefulde; paa Røvær findes dog gode græsgange og lidt dyrkbar mark. Øgruppen er gjennemskaaret af en række sund, af hvilke flere under vaarsildfisket er sterkt søgte havnepladse, navnlig Sandsund, Bækkerviken og Suggevaagen, hvilke tvende sidste i sin tid er bleven satte i forbindelse med hinanden ved en for baade og smaafartøier passabel kanal. Af andre til herredet hørende øer kan nævnes Ramsholmen (0,23 km²), der ligger længst mod N, foran indløbet til Viksefjorden. — Over den

største del af herredets fastland er grundfjeldet den raadende bergart. Langs Karmsundet indtil ca. 3 km. nordenfor Haugesund saavelsom ogsaa paa øerne dannes undergrunden af skifer, som dog tildels, nemlig i byens nærmeste omegn, er dækket af løse afleiringer. Metalanvisninger (kobber og jern) skal være fundne paa et par steder, og af nyttige mineralier findes klebersten lidt østenfor Haugesund paa gaarden Grønhaug, hvor der endnu sees spor af et gammelt brud, som menes at have leveret bygningssten til Avaldsnes kirke, men nu staar fuldt af vand. Det dyrkbare jordsmon er i skiferstrøget lerholdigt og frugtbart, udenfor samme dels uret og grusagtigt med et tyndt madjordlag, dels myrlændt.

Folkemængden var i 1801: 662, i 1825: 901, i 1845: 1324, i 1865: 1686 og i 1875: 1665, hvilket sidste tal giver i gjennemsnit henimod 23 mennesker paa hver km². Den tætteste bebyggelse findes langs Karmsundet, navnlig i den nærmeste omegn af Haugesund; ogsaa i strøget paa sydsiden af Viksefjorden findes mange bosteder. Paa Røvær med omliggende øer boede der ved sidste tælling henimod 100 mennesker. — Herredets nye matrikul omfatter 36 gaarde (matr. no.) med en samlet skyld af mk. 498,82 (urev. henimod 286 dlr.). Gaardene er meget udstykkede, og den gjennemsnitlige skyld pr. brug er adskillig mindre end i de fleste andre dele af amtet. Gjennemsnitsprisen pr. skylddaler er efter de i 1852—80 foregaaede salg for tinglaget beregnet til kr. 1691. Udskiftning har i regelen fundet sted; dog eksisterer endnu endel fællesskab i beitesmarker. Blandt herredets større gaarde kan nævnes Hauge (*Haugar*), 25,88, Grønhaug, 11,46, og Sørhaug, 32,41, alle tre stødende umiddelbart til Haugesund kjøbstad, sønden for hvilken er Lille Sund, 11,88, Store Sund, 21,66, og Rossebø, 24,86, medens Gar, 44,54, Steinsnes, 12,06, Kvale (Kvalø), 27,37, og Aarebrot, 13,26 hører til det vel opdyrkede strøg nordenfor byen. Endnu længere mod N er Førland (Førreland), 17,62, Skokland, 16,44, Vikse søndre, 26,72, Hagland, store, 12,86, og lille, 10,68, hvilke tre sidstnævnte gaarde ligger paa sydsiden af Viksefjorden, samt Kalland (Kalleland), 16,44, i den fra nysnævnte fjord mod SØ indgaaende dal. Endelig skal nævnes Tømmerdal, 15,34 og Fedjedal, 12,92, der ligger inde mellem heiene ret i Ø for Haugesund, samt Røvær, 27,39, omfattende den oftere nævnte øgruppe.

Agerbrug og fædrift, som er herredets vigtigste næringsveie, indtager paa slettelandet i Haugesunds nærmeste omegn nogenlunde det samme fremskredne standpunkt som i den til Torvestad hørende del af Karmøen. Navnlig er kvægstellet her godt og giver en forholdsvis rigelig afkastning i form af melk, der leveres til Haugesunds meieri. Ellers i herredet staar derimod jordbruget tilbage, og dets udbytte er tarveligt. Af jordens frembringelser sælges endel poteter til Haugesund, hvor man omvendt kjøber det fornødne af byg og rug. Der holdes mange faar, tildels endnu som udgangerfaar, og faareslagt er derfor ogsaa fædriftens vigtigste salgsprodukt udenfor

det nærmeste strøg omkring byen. Tidligere opaledes ogsaa storfæ, der navnlig solgtes til Jæderen, men dette er i den senere tid ophørt. Heiene afgiver gode beiter for faar og heste, tildels mere end der behøves, saa at man om sommeren modtager adskillige faar til havning fra Torvestad og Avaldsnes. Opgave over udsæd og kreaturhold i 1875 findes side 42 og 46. — Skov findes ikke, naar man bortser fra den ubetydelighed af løvkrat, der kan forekomme paa enkelte mere beskyttede steder, som f. eks. paa den østlige skraaning af Halseidfjeldet. Alt trævirke maa saaledes kjøbes, væsentlig fra østlandet, tildels ogsaa fra Ryfylkefjordene og Søndhordland. Som brændsel bruges torv, som paa de fleste gaarde, undtagen de nærmest byen liggende, forefindes baade af god kvalitet og i tilstrækkelig mængde. Paa »Haraldsvang«, omtrent en km. fra byen, findes Haugesunds træplantningsselskabs lille nye skovplantning. — Fiskeri har i dette distrikt altid været en hovednæringsvei, da vaarsildfisket regelmæssig har pleiet at slaa til ikke blot ved øgruppen Røvær men ogsaa langs fastlandets kyst fra Haugesund nordover langs Sletten. Navnlig er Røvær et af vestlandets betydeligste og sikreste vaarsildfiskevær, hvor der under tidligere vaarsildfiskerier kunde ligge tusinder af fiskerbaade og flere hundrede kjøbe- og logisfartøier. Ogsaa i de sidste par decennier har stedet været søgt af et større antal fiskere end nogen anden fiskeplads i Stavanger amt, og af vaarsildfiskets udbytte i 1887 faldt omtrent 46,000 maal paa herredet, hvoraf 34,000 maal toges ved Røvær og 12,000 maal paa Sletten. Røvær benyttes ogsaa meget som station under makrelfangsten, som foregaar med drivgarn paa det aabne hav i S, V og N af Utsire, og her har derfor været et etablissement for makrellens nedlægning i is. Fremdeles drives noget hummerfiske ude mellem skjærene og lidt laksefiske dels med kilenot langs kysten, dels med garn ved udløbet af Dubergelven. Den samlede værdi af fiskerierne i Torvestad og Skaare herreder er i gjennemsnit for aarene 1879—86 opgivet til aarlig omtrent kr. 500,000, hvoraf ganske vist den overveiende andel falder paa Skaare. — Udenfor fiskerierne falder der ingen væsentlig indtægt af søen; dog var der i de nysnævnte herreder ved udgangen af 1885 hjemmehørende 45 smaafartøier, ialt med en drægtighed af 356 ton og med 138 mands besætning. Industrielle anlæg findes ikke, og husfliden afgiver intet nævneværdigt til salg. Distriktet havde i 1887 intet landhandleri.

Herredet gjennemskjæres af 3 hovedveie, der alle udgaar fra Haugesund. Den nyeste, hvilken er bygget som chaussée i 1874—76, gaar langs Karmsundet omtrent 4 km. mod S til grænsen af Torvestad og videre til færgestedet ved Salhus, hvorefter den fortsætter over Karmøen til Kopervik og Skudeneshavn. Den ældste er bygget i 1858—61 og gaar 6 km. mod Ø forbi Fedjedal til Avaldsnes, fortsættende videre til Ølen. Endelig fører en tredje, i 1864—69 anlagt hovedveilinje mod N forbi Viksefjordens bund ind i Sveen, hvorfra den gaar videre gjennem Vikebygd og Valestrand til

Tittelsnes. Dens længde inden herredet er noget over 8 km, og den samlede længde af distriktets hovedveie bliver altsaa ca. 18 km. Andre rodelagte veie end de her nævnte findes ikke, hvorimod der i den senere tid er anlagt flere gode gaardsveie. Telegraflinjer følger alle tre hovedveie med station i Haugesund, hvorfra der endvidere i 1866 blev lagt en bilinje over til Røvær, hvor telegrafstation er aaben et par maaneder i fisketiden (jfr. s. 77). Herredets skydsstation er i Haugesund. Postaabneri er derhos oprettet paa Røvær (1887).

De vigtigste havne og ankerpladse er ovenfor nævnte. Til veiledning for seiladsen er der paa Sørhaugøen, en liden holme i Karmsundet straks nordenfor Vibrandsøen, i 1846 opført et fast fyr af 5te orden, anbragt i et hvidmalet træhus med taarn, hvorhos der paa Gitterøen ved Røvær siden 1861 findes et fast sideralfyr, som dog kun er tændt i vinterhalvaaret. I henseende til lodsvæsen hører herredet til Haugesunds oldermandskab og har lodsstationer i kjøbstaden og paa Røvær.

Skaare kirke, der endnu er den eneste i Haugesund sognekald, ligger paa gaarden Hauges grund lige nordenfor bygrænsen. Den er bygget af træ i 1856—57, danner en ottekant med taarn midt paa taget og eies for en halvdel hver af landsognets og byens kommuner. Den har ingen formue, men en ubetydelig tiende. Den gamle kirke, der i 1853 blev afkjøbt de private eiere og i 1858 nedrevet, havde paa prædikestolen aarstallet 1626.

Hvad skolevæsenet angaar, er herredet delt i 7 kredse med 4 lærere og 2 lærerinder, de sidste i smaabørnskoler. Skolehuse findes paa Gar, i Skaaredalen samt paa Saltveit og Rossebø. I 2 kredse benyttes leiet lokale, og i en kreds er der omgangsskole.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 8260, hvoraf kr. 3859 til fattigvæsenet og kr. 2848 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 7111. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 6938, hvoraf kr. 5211 paa indtægt efter forholdet kr. 3,17 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 5376, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 870,700. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 41, hvilket svarer til 26 pro mille af folketallet i 1875 og altsaa er forholdsvis lidt færre end i Avaldsnes og Torvestad.

Herredsstyrelsen tæller 3 formænd og 9 repræsentanter. Antallet af stemmeberettigede var i 1882 83 og i 1885 108.

Ældre inddeling. I judiciel henseende hørte herredet, hvis gamle navn var *Skára (á Skáru)* indtil res. 11 aug. 1841 under Skaare skibrede, som tillige omfattede dele af Avaldsnes, Tysvær, Skjold og Sveen. Forøvrigt henvises til, hvad der er bemerket side 175 (under Haugesund) og 321 (under Torvestad).

Fornlevninger m. v. Ogsaa her findes temmelig mange gravhauger og nogle bautastene. — af hauger, som det synes, de fleste paa Sund-gaardene, endvidere adskillige paa Rossebø, Grønhaug, Sørhaug, Gar og Tornes. Paa Vikse har der foruden et par hauger været 3 bautastene, den ene

staaende paa en haug. Ved Hauge blev i 933 Harald haarfagre hauglagt. »Han blev«, siger Snorre, »hauglagt paa *Haugar* ved Karmsund; i Haugesund staar en kirke, og lige ved kirkegaarden i nordvest er Haralds haug, men vestenfor ligger hans gravsten, som laa over hans grav i haugen; den er halvfjortende fod lang og nær 2 alen bred. Kong Haralds grav var midt i haugen; der var reist en sten ved hovedet og en anden ved fødderne; hellen var lagt ovenpaa dem, og paa begge sider bygget en mur under. Disse stene, som var i haugen, staar nu der paa kirkegaarden«. Den kirke, hvorom her er tale, er utvilsomt den gamle sognekirke af sten, som stod paa Gar (d. e. »Gaarden«, der indtager kongsgaarden Haugar's oprindelige plads), og hvoraf grundmure var at se for ikke længe siden. Af Snorres ord fremgaar sikkert, at Haralds gravhaug var aabnet og graven forstyrret allerede paa hans tid, eller omkring 1220—1230. Nu er intet spor at finde af den, om man ikke dertil vil regne den af Snorre omtalte gravhelle, der længe laa i tunet paa Gar, men nu er henbragt til det nedenfor nævnte Haraldsmonument tilligemed et par andre stene, som formenes at have tilhørt graven.

Der kjendes ikke mange oldsagfund. I en anselig haug noget nordenfor den nuværende Skaare kirke fandtes henimod 1850 i et ganske lidet gravkammer fra den ældre jernalder en lerurne med brændte ben, en spiralfingerring af guld og en haandsnelde (spinderedskab) af træ, der er merkværdig vel bevaret, med svinghjul og andet beslag af bronce (den sidste afb. i Norske Olds., fig. 171; univ. saml.). Fra den yngre jernalder haves en liden, af 2 stænger snoet fingerring af guld, funden paa Sørhaug (Berg. mus.).

Paa Gar staar paa en liden fjeldknat et oprindelig 11 fod høit stenkors fra kristelig tid, der efter at have været beskadiget og omstyrtet nu igjen er reist.

Paa det sted, hvor Harald Haarfagre antages at være begravet, staar nu det store Haraldsmonument, der indviedes ved rigets tusindaarsfest den 18de juli 1872 af vor nuværende konge, dengang prins Oscar. Monumentet bestaar af en granitobelisk, der med fodstykke har en høide af noget over 17 m. og er anbragt paa en henved 5 m. høi jordhaug, rundt hvis fod der paa en indfatning af granit er reist 29 stene, alle $2^1/_5$ m. høie, hvilke betegner de af Harald samlede 29 fylker. Fodstykkets basis danner et kvadrat, hvori hver side er ca. 3 m; efter nogle afsatser er søilens gjennemsnit i omtrent 4 m. høide $1^1/_3$ m., hvorefter den jevnt smalner af mod toppen, hvor tversnittet er ca. 1 m. Paa hver af fodstykkets 4 sider er indfældt bronceplader, af hvilke den østre viser et skjold, omgivet af vaaben, den vestre et fuldt udrustet langskib under seil, medens man paa de øvrige sider læser følgende inskriptioner:

(paa nordsiden)
»Her er
Harald Haarfagre
hauglagt
933.«

(paa sydsiden)
»Til Minde om
Harald Haarfagre
som samlede Norges Fylker
til eet Rige
reiste Nordmænd denne Steen
tusind Aar efter Slaget
ved Hafrsfjord
1872.«

Lige under den nordre side af støtten og indenfor fylkeringen er den ovennævnte stenhelle fra Harald Haarfagres gamle grav nedlagt i en granitramme. Fylkestenene og granitringen er anskaffede af rigets byer, tildels i forening med tilstødende landdistrikter; forøvrigt blev midlerne til monumentets oprettelse tilveiebragte dels ved bevilgning af stortinget og amtformandskaberne, dels ved gaver fra nordmænd i og udenfor riget.

Tysvær herred [148,06 km², 1996 indb.] omfatter den sydlige og større del af halvøen mellem Skjoldefjorden og Førlandsfjorden tilligemed den østlige del af halvøen mellem sidstnævnte fjord og Førdefjorden. Det grænser mod N til Skjold, mod Ø til Nerstrand, mod S til Bokn, fra hvilket herred det adskilles ved Falkeidflæet og Frekasundet, og mod V til Avaldsnes. Af arealet bestaar 3,67 km² af øer i de omgivende fjorde. Fastlandets største udstrækning fra N til S er 16 km. og fra Ø mod V 13 km. Herredet bestaar af Tysvær prestegjælds hovedsogn; sammen med Bokn annekssogn danner det Tysvær lensmandsdistrikt og tinglag under Karmsund og Hesby sorenskriveri.

Herredet er et med fjeldknatter opfyldt aasland, som ved den næsten til grænsen mod Skjold indtrængende Førlandsfjord er delt i en større østlig og en mindre vestlig del. Den første af disse er atter ved de to betydelige vande, nordre og søndre Storevand, samt den mellem disse i retning N—S strygende Hesjedal delt i to partier, af hvilke det østligste er opfyldt af flere aasdrag, der under forskjellige navne, som Kallekotfjeldet, Ravnebjørfjeldet, Katteraasen, Gulbrandsfjeldet og Aarvikfjeldet, strækker sig ligefra Romselandsvaagen i N til herredets sydspids, gjennemfuret af mange smaadale og forsænkninger, bl. a. den saakaldte Hervikhei, der fører fra gaarden Hervik mod NV til gaarden Evje. Vestenfor Hesjedalen indtages herredets midtre del af et større fjeldparti, hvis forskjellige dele ligeledes fører forskjellige navne, specielt Slettefjeld, der i sin høieste top Hægelisaata maaske naar op til henimod 600 m. o. h. Mod S sænker dette fjeldstrøg sig ned til et lavland, der indeholder det meste af herredets dyrkbare mark, men i hvis sydlige parti der igjen hæver sig et par mindre aasstrækninger, Storhaugfjeldet og Sandvikfjeldet. Den vestenfor Førlandsfjorden liggende del af herredet bestaar for det meste af en temmelig steil kystrand langs fjorden. — Kysten er mod SØ langs den 3—4 km. brede Hervikfjord, der gaar ind fra Boknfjorden, ren og uden bugter. Hervikfjorden fortsættes i den trange Skjoldefjord, som danner herredets østgrænse indtil den mod V indskjærende Romselandsvaag. Midt i fjorden ligger den bjergrige Borgø (4,54 km²), hvis østlige halvdel tilhører Nerstrand. Udenfor herredets sydspidse er nogle smaaholmer, vestenfor hvilke Falkeidflæet trænger ind mod N og fortsættes i det trange Frekasund mellem Tysvær herreds fastland og den til Bokn herred hørende ø Ogn. Fra Frekasundet stikker den smale, urene og inderst meget grunde Førlandsfjord ca. 12 km mod N ind i herredet. Distriktets elve er meget ubetydelige; derimod har det adskillige mindre vande, tilsammen dækkende et areal af 11,67 km², hvoriblandt Nordre Storevand (4,35 km²) og Søndre Storevand (2,60 km²), begge temmelig uregelmæssige af form og med mange bugter og øer. Det første

har gjennem den korte Svinelielv afløb mod NØ til Romselandsvaagen, medens det sidste sender den 3 km. lange Falkeidelv mod S ud i Falkeidflæet. — Paa halvøen mellem Hervikfjorden og Førlandsfjorden er bergarten i den østlige del skifer, i den vestlige del granit; grænsen gaar omtrent efter Hesjedalen og søndre Storevand. I resten af herredet er grundfjeldet den raadende bergart. Den dyrkbare mark bestaar fordetmeste af temmelig dyb, muldrig jord paa underlag af lersand og aur; tildels er den dog mere sandig og ofte myrlændt. Kun paa en enkelt gaard, Førland, optræder et større lerfelt. I herredets nordøstlige del er de lavere aasstrækninger skovbevoksede, ellers er de golde eller overgroede med lyng.

Folkemængden var i 1801: 844; 1825: 1425; 1845: 1784; 1865: 2168 og 1875: 2127. Befolkningens midlere tæthed var i det sidstnævnte aar 14 pr. km^2, hvilket er adskillig mere end gjennemsnitlig for amtets bygder overhovedet, men betydelig ringere end i de ovenfor beskrevne ytre kystbygder. Den tættest bebyggede grænd er den saakaldte Førlandsbygd ved bunden af Førlandsfjorden samt strøget herfra nedover langs fjordens østside indtil kirken; ogsaa Falkeidfjerdingen søndenfor og Hesjedalen nordenfor søndre Storevand er ganske vel befolkede. Matrikulen omfatter 59 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 408,07 (urevid. dlr. 256. 1. 8), men eiendommene er idethele meget udstykkede. Den gjennemsnitlige pris paa jordeiendommene er i det hele tinglag (altsaa Bokn medregnet) for aarene 1852—80 udregnet til kr. 1860 pr. skylddaler. Af jordfællesskab er der endnu adskilligt tilbage, navnlig i udmark.

Blandt herredets gaarde merkes Tysvær (*Teitsfjörðr*, udt. Tyssvør), beliggende ved bunden af den lille Tysværvaag, en mod Ø indgaaende bugt af Førlandsfjorden. Gaarden, der har en skyld af mk. 12,18, er delt i 4 brug, hvoraf det ene, skyldsat til mk. 5,12, ved res. 31 mai 1848 besluttedes indkjøbt til prestegaard. Paa dette brug, der med en underliggende husmandsplads har omtrent 15 ha. indmark, ret god jord, avles i almindelige aar henimod 2500 kg. havre og 60 hl. poteter, hvorhos der fødes 1 hest, 8 storfæ og 10 faar; hist og her paa indmarken findes smaagrupper af løvtrær, men ingen egentlig skov. Af sognets øvrige gaarde er følgende de største: Førland, øvre og nedre, tils. 23,16, beliggende ved bunden af den oftere nævnte Førlandsfjord, paa hvis vestside er Haukaas (alm. skr. Haugaas), 13,39, Hetland, 11,39, og Aadland, 13,78, ligeoverfor hvilken sidste, paa fjordens østside, er Kvinnesland (*Hvinisland*; alm. skr. Kvindesland), øvre og nedre, tils. 15,39; endvidere Falkeid, 19,76, og Aarvik, 13,65, begge i Falkeidfjerdingen, samt Hervik (*i Hervíkum*), 18,89, og Hundsnes, 12,34, paa vestsiden af Skjoldefjorden.

Befolkningens hovednæringsveie, agerbrug og fædrift, staar paa et temmelig lavt standpunkt. De dyrkede arealer er smaa og uregelmæssige, brugsmaaderne temmelig gammeldagse og en stor del af jorderne vandsyge og tildels frostlændte. Af havre og poteter avles dog omtrentlig for behovet, men rug maa kjøbes. Fædriften er

hovedsagelig anlagt paa opdræt af ungkreaturer, og af saadanne sælges aarlig en hel del til Jæderen og Haugesundskanten. Fodringen er derfor knap og melkeafkastningen gjennemgaaende liden. Ogsaa faareholdet er temmelig stort (tildels haves udgangere) og afgiver ikke lidet til salg. Havnegangene er indskrænkede og bestaar mest af myrer. Om udsæd og kreaturhold se iøvrigt side 42 og 46. — Hvad skoven angaar, maa herredet nærmest kaldes fattig udstyret, og dens hele areal er kun 1152 ha. Dog har temmelig mange gaarde noget løvskov, og paa den nordlige og østlige heldning af Ravnebjørfjeldet findes ogsaa adskillig ganske god furuskov. Til nød kan distriktet maaske siges at være selvhjulpent; vistnok maa der kjøbes endel bygningstømmer, men til gjengjæld sælges lidt brændeved, bark og tøndebaand. I den største del af herredet danner torv det hovedsagelige brændsel, og torvmyrerne er i regelen baade gode og tilstrækkelige; tildels afgiver de endog adskilligt til salg til Haugesund og Karmøen. — Fiskeriet i distriktets fjorde er af ringe betydning; dog drives nogen mortefangst (med glip), ligesom det af og til hænder, at der stænges lidt sild. Temmelig mange af den yngre, mandlige befolkning deltager derimod i vaarsildfisket saavelsom i Nordlands-fisket med ekspeditioner fra Haugesund. Nogle smaa fartøier er beskjæftigede i fragtfart, fornemmelig med sild fra Nordland til Østlandet. Industrianlæg findes ikke og heller ingen binæring af betydning; navnlig frembringer husfliden neppe synderligt til afsætning. Distriktet har 3 landhandlerier (1887).

Hovedveie findes ikke. Derimod er der af rodelagte bygdeveie ialt 48 km, de fleste dog gamle og bakkede og i regelen mindre vel vedligeholdte. Den vigtigste af dem fører fra Falkeidsjøen over Tysvær til Førland og derfra videre til Aksdal, hvor den træffer hovedveien mellem Haugesund og Ølen. Paa Førlandsfjordens vestside er der i de sidste aar oparbeidet en nogenlunde god vei fra Krabbetveit til Hetland. Ogsaa fjordene spiller en vigtig rolle som kommunikationsmiddel saavel for den indre samfærdsel som for forbindelsen med andre distrikter. I de to sidste aar har et lidet dampskib holdt en rute igang mellem Tysvær og Haugesund. Om vinteren er menis ofte til hinder. Skydsstation findes paa Kvinnesland og postaabneri, oprettet 1859, paa Slaattevik.

Tysvær hovedkirke, en tømret langkirke, opført 1852, ligger paa prestegaardens grund, i umiddelbar nærhed af denne. Den tilhører menigheden og har ingen formue, men en tiendeindtægt af kr. 140 aarlig. — I henseende til skolevæsenet er herredet delt i 12 kredse med 5 lærere. Skolehuse findes paa Krabbetveit, Erland, Rødeseike og Falkeid. 6 kredse har leiede lokaler og 2 kredse omgangsskole.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 6377, hvoraf kr. 3540 til fattigvæsenet og kr. 2406 til skolevæsenet, medens den udlignede herredskat androg til kr. 5673. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 6836, hvoraf kr.

5469 paa indtægt efter forholdet kr. 13,80 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kun kr. 465, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 467,300. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 59, svarende til 30 pro mille af folketallet i 1875. Fattigvæsenet nyder renterne af et legat, skjænket i 1872 af folgemand Ole Ingebrigtsen, oprindelig stort kr. 1200, hvilket beløb nu er steget til kr. 1520.

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter. Antallet af stemmeberettigede var i det hele prestegjæld (Bokn medregnet) i 1882 116 og i 1885 148.

Ældre inddeling. I geistlig henseende var Tysvær anneks til Skjold prestegjæld, indtil det nuværende Tysvær prestegjæld blev oprettet ved res. 31 mai 1848. Hvad det judicielle angaar, laa herredets østligste, langs Skjoldefjorden beliggende gaarde, saalangt mod S som indtil og med Hersdal (Heritsdal), tidligere under Leranger skibrede, medens den øvrige del af herredet hørte til Hetland skibrede, alene med undtagelse af nogle faa gaarde ved nordgrænsen, som var indbefattede under Skaare skibrede. Ved res. 11 aug 1841 blev Tysvær sogn eget tinglag og henlagt under Ryfylke sorenskriveri, hvorefter endelig den nuværende ordning blev fastsat ved res. 2 mai 1850. I aarene 1838—42 hørte Tysvær til Skjold herred; siden 1843 har det derimod havt eget formandskab (jfr. res. 13 okt. 1851).

Fornlevninger. Om gravhauger eller andre faste fortidsminder i dette herred haves ingen efterretning. Af oldsagfund kjendes kun et ubetydeligt, en guldperle fra den ældre jernalder, funden paa Tysvær gaard i 1860 (Berg. mus.)

Bokn herred [46,92 km², 956 indb.], som almindeligvis skrives Bukken, medens den gamle form var *Bókn*, bestaar af tre større øer, Store Bokn (35,85 km²), Lille Bokn (7,53 km²) og Ogn (2,12 km²), samt et stort antal mindre øer og holmer, alle beliggende paa nordsiden af Boknfjorden, i dennes ytre del. Det adskilles i V ved Karmsundet fra Karmøen, i NV og N ved Ausdybet, Breisund og Boknflæet fra Avaldsnes herreds fastland og i NØ ved Frekasundet og Falkeidflæet fra Tysvær. Herredet er annekssogn under Tysvær prestegjæld og hører ligeledes til Tysvær tinglag og lensmandsdistrikt.

Store eller Vestre Bokn, 10 km. lang og indtil 5½ km. bred, er opfyldt af lyngklædte, afrundede fjeldknatter, der adskilles ved myrer og smaavande. Det høieste punkt er det skarpt fremtrædende Boknefjeld (272 m. o. h.) paa øens nordside, et bekjendt sømerke (»Boch van see«), der sees lige til Obrestad paa Jæderen. Lavere er Torlandsvarden, Grønestadfjeldet og Hognelandsaasen. Paa den sydvestlige side er øens kyst sterkt indskaaret af havet, navnlig ved Drevsundsflaket fra S og Grøne-

stadvaagen fra V; over det smale og lave eid, som tidligere adskilte disse to bugter, er der i sin tid gravet en for fiskerbaade passabel kanal. I NØ er øen ved det 1/4—1 km. brede Boknesund adskilt fra Lille eller Østre Bokn, en noget lavere fjeldø, omtrent 5 km. lang og indtil 2 km. bred. Denne er atter ved det trange Ognesund skilt fra den nordligere ø Ogn, der ligger ret for indløbet til Førlandsfjorden og atter ved Frekasundet er adskilt fra fastlandet. Smaaøerne er alle klippefulde. Den største af dem er Nautøen (0,20 km²), som ligger paa østsiden af Falkeidflæet i en liden gruppe af holmer, som forresten hører under Tysvær. — Herredets vasdrag er alle meget ubetydelige. Det største af dem er den lille Ulvaa, som har udløb i Trosnevaagen paa Store Bokns vestside. Bergarten bestaar overalt af gamle skifere. De dyrkbare arealer er af ringe udstrækning, men jordbunden i regelen, navnlig paa Østre Bokn, ganske frugtbar og bestaaende af dyb muld paa underlag af skifersmuldringer; dog er den tildels vel sandig og hyppig myrlændt.

Folkemængden var i 1801: 452; 1825: 611; 1845: 900; 1865: 1062 og 1875: 997. Befolkningen er saaledes forholdsvis tæt (i 1875 gjennemsnitlig omtrent 21 indb. pr. km²), men den er i den sidste tid gaaet ikke saa lidet tilbage. Den sterkeste bebyggelse findes ved Boknesundet, navnlig i den saakaldte Kirkebygd paa Store Bokns østside. Af befolkningen var i 1875 16 kvækere. — Herredets matrikul omfatter ialt 27 gaarde (matr.-no.) med en samlet matrikulskyld af mk. 222,47, hvoraf paa Store Bokn 19 gaarde med mk. 156,79, paa Lille Bokn 6 gaarde med mk. 60,55 og paa Ogn 1 gaard med mk. 4.04; Nautøen er ubeboet, men udgjør et eget matrikulnummer af skyld mk. 1,09. Brugene er gjennemgaaende meget smaa. Den ureviderede skyld var dlr. 146. 3. 23 og den gjennemsnitlige salgspris pr. skylddaler i 1852—80 kr. 1860 (jfr. side 329). Herredets største gaarde er Sæbø, 10,92, Bokneberg, 15,62, Alvestad, 16,21, Vatneland, 11,32, og Are, 15,48, samtlige paa Store Bokn, og paa Lille Bokn Bø, øvre (Øvrebø) og nedre (Nedrebø), tils. 24,66, samt Vaage, nordre og søndre, tils. 24,40.

De vigtigste næringsveie er jordbrug og fiskeri. Jordbruget er dog indtil den senere tid bleven forsømt, de dyrkede arealer er smaa og brugsmaaden i regelen forældet. Lidt poteter sælges, navnlig til Haugesund, men korn kjøbes. Græsgangene for storfæet er indskrænkede, og endel kreaturer sendes hver sommer til beiterne i det indre Ryfylke. Derimod afgiver de til herredet hørende smaaholmer saavelsom lyngmarkerne paa de større øer havnegang for et forholdsvis stort antal faar, som tildels gaar ude baade sommer og vinter. Levende faar, der om høsten sælges til Stavanger, er derfor ogsaa det vigtigste salgsprodukt, som husdyravlen kaster af sig. Udsæd og kreaturhold er opgivet side 42 og 46. — Skov findes ikke. Heller ikke torv forekommer i tilstrækkelig mængde, og en stor del af herredets opsiddere kjøber brændsel andetstedsfra, dels torv fra Tysvær, dels ved fra de indre fjorde. — Fiskeriet var i vaarsild-

periodens gode tid den vigtigste levevei for en stor del af befolkningen, om det end forholdsvis sjeldnere indtraf, at silden i nogen stor mængde gik under land ved Boknøernes kyster. Endnu tager mange del i fisket ved Røvær og Utsire samt i Nordlands- og Islands-fisket. Hjemmefisket foregaar hovedsagelig efter hummer, og Vaage havn paa Lille Bokn nævnes blandt de ældste hummerhavne i amtet. Paa samme ø er man i den senere tid ogsaa begyndt at fange lidt laks med kilenot. — Blandt binæringer kan det nævnes, at flere smaafartøier, der som oftest deltager i fiskebedriften nordpaa, eies i herredet, og at adskillige af dettes yngre mænd søger fortjeneste som sømænd. Industrianlæg findes ikke, og hverken haandverksdrift eller husflid giver noget af betydenhed tilsalgs. Der findes for tiden 4 landhandlere (1887).

Ordentlige landeveie har hidindtil ikke eksisteret, og herredet har naturligen været henvist til søen som kommunikationsmiddel. For tiden opgives imidlertid ialt 16 à 17 km. offentlig bygdevei at være under oparbeidelse paa Store Bokn. Af de mange rundt øerne værende havne og ankerpladse er Vaagehavn paa Lille Bokn allerede nævnt ovenfor. I det af holmer og skjær opfyldte Drevsundsflak paa Store Bokns sydside findes flere ankerpladse, ligeledes i Grønestadvaagen og Trosnevaagen paa den iøvrigt sparsomt beboede vestside af samme ø. Seilløb gaar gjennem Karmsund, Boknesund, Ognesund og Frekasund. I Førresviken ved Boknesund, under gaarden Sæbø paa Store Bokn, er dampskibsanløbssted, tilsigelsesstation for baadskyds samt postaabneri, oprettet fra 1 juli 1871. Til veiledning for seiladsen gjennem sundet er der paa dettes vestre side paa gaarden Alvestad anbragt et fast fyr med sideralspeil, lysende overalt mod farvandet i en afstand af 4 kvartmil. Det blev tændt i 1849, men ombygget 1875.

Bokn annekskirke ligger paa gaarden Bokneberg, 10 km. søvei fra hovedkirken; den er en langkirke af tømmer, opført i 1847, og tilhører menigheden, men er uden formue. Tiendeindtægt ca. kr. 80. Den forrige kirke var en gammel reisverksbygning. — Forsaavidt skolevæsenet angaar, er herredet egen skolekommune med 6 kredse og 4 lærere. Skolehuse er byggede paa Bokneberg og Økland.

Herredets private, ved res. 27 marts 1877 approberede, brandassuranceforening havde ved udgangen af 1885 forsikret husebygninger for en samlet værdi af kr. 100,910.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 3980, hvoraf kr. 2288 til fattigvæsenet og kr. 1192 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 3719. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 3390, hvoraf kr. 2512 paa indtægt efter forholdet kr. 8,60 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kun kr. 566, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 299,280. Antallet af fattige er temmelig stort; efter en gjennemsnitsberegning for 1876—84 understøttedes der af fattigvæsenet aarlig 35 hovedpersoner, hvilket svarer til 3,7 pct. af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter. Om antallet af stemmeberettigede se under Tysvær, side 331.

Ældre inddeling. I geistlig henseende hørte Bokn tidligere som annekssogn under Skudenes prestegjæld, indtil det ved res. 31 mai 1848 blev adskilt fra samme for at overgaa til det samtidig oprettede Tysvær sognekald. I judiciel henseende laa sognet forhen under Hetland skibrede, men kom ved omordningen i 1841 (res. 11 aug. s. a.) under Skudenes tinglag, hvor det henhørte, indtil det efter Tysvær prestegjælds oprettelse blev overført til Tysvær tinglag (res. 2 mai 1850) Forsaavidt angaar kommunale anliggender var Bokn indtil 1849 indbefattet under Skudenes herred, men har siden 1850 havt egen herredsstyrelse (jfr. res. 13 okt. 1851).

Fornlevninger m. v. Paa Store Bokn, ved og nær Boknesundet, paa gaardene Alvestad, Sæbø og Bokneberg, er der en stor mængde grave fra hedensk tid af forskjellige former, hvoriblandt 1 stor trekant; de fleste af dem er sterkt forstyrrede. Paa den anden side af sundet ligeoverfor, paa Lille Bokn, findes et mindre antal grave. Blandt disse grave ved Boknesundet udmerker sig 2 ualmindelig svære runde røser, der ligger ligeoverfor hinanden, hver paa sin side af sundet. — En større gravplads findes ogsaa paa Kro, nordlig paa Lille Bokn.

Bokn og Boknesund nævnes som stedet, hvor Erling Skjalgssøn kjæmpede med Olaf den Hellige og faldt 1028. P. A. Munch antager imidlertid (se Det norske folks historie 1 d. 2 b. s. 752), at Bokn her betyder Boknfjorden eller Stavangerfjorden, og at slaget stod i sundet ved Utstein i Mosterø herred.

Nautøen (*Nautey*) omtales i Inge Baardssøns saga kap. 18 som opholdssted for Baglernes skibe under de fredsforhandlinger, som foregik paa Kvitingsø i aaret 1208 mellem deres konge Philip og Inge Baardssøn. Samme ø er maaske det »Nothaw«, hvor ifølge »Den norske So« af 1584 hansestæderne skal have havt sit første handelsfaktori i Norge, inden de af frygt for sørøvere flyttede til Bergen (jfr. Nicolaysen: Norske magasin, II, 22). *De Fine* omtaler i sin beskrivelse over amtet, at der paa øen »sees et høit rundt fjeld eller klippe, kaldet Slottet, hvor endnu (1745) vises nogle mure i form som volde runden om, men forfaldne«. Af disse fandtes dog ifølge *Kraft* i 1842 kun ubetydelige spor.

Skjold herred [299,07 km², 3500 indb.] er beliggende omkring Skjoldefjorden, Yrkefjorden og Vassfjorden i den nordlige del af Ryfylke og grænser mod Ø til Vikedal, mod S til Nerstrand og Tysvær og mod V til Avaldsnes; mod N støder det til Søndre Bergenhus amt og naar paa en længere strækning helt frem til Aalfjorden, en af Bømmelfjordens sydlige forgreninger. Dets største udstrækning fra N mod S er 24 km. og fra Ø mod V 26 km. Bortseet fra nogle smaaøer i Skjoldefjorden, ialt 0,77 km², bestaar arealet udelukkende af fastland. Herredet, hvis gamle navn var *Skjöldr (á Skildi)*, falder sammen med prestegjældet, som bestaar af Skjold hovedsogn i V og Vass annekssogn i Ø; det danner eget tinglag under Ryfylke sorenskriveri og eget lensmandsdistrikt.

I herredets vestlige del trænger Skjoldefjorden fra Tysvær og Nerstrand ind i nordlig retning; den er i begyndelsen meget trang og indknibes paa et enkelt punkt til et smalt sund, Skjoldestrømmen, hvis bredde kun er som en almindelig elv, og hvor derhos dybden er saa ringe og strømmen saa sterk, at fartøier har vanskeligt for at passere. Indenfor strømmen udvider fjorden sig til et 3 à 4 km. bredt bassin, der mod SV udsender en 8 km. lang og indtil 2 km. bred arm, Grindefjorden, hvis inderste del er opfyldt af smaaøer og holmer. Hele dette indre bassin kan næsten betragtes som en stor indsø, der gjennem Strømmen staar i forbindelse med den ytre fjord. I herredets sydøstlige del skjærer Vindefjordens arm Yrkefjorden ind i sydvestlig retning til Yrke, hvorfra et 2 km. bredt eid fører over til Lindangerviken ved Skjoldefjorden. Fra midten af Yrkefjorden trænger endelig den 5 km. lange Vassfjord ind mod N til Aamsosen i Vass, hvorefter fjordens forsænkning fortsættes gjennem Vassdalen og over Vassvandet op imod grænsen af Søndre Bergenhus. — Ved de her nævnte fjorde og dalstrøg er herredet naturligen delt i flere partier. Partiet østenfor Vassfjorden og Vassvandet er opfyldt af en fjeldstrækning, hvis bratte affald mod Sandeidet og Sandeidfjorden i Ø tilhører Vikedal herred, og som er gjennemskaaret af flere mindre tverdale, Aurdalen, Gjerdesdalen og Stokkedalen. Her findes herredets høieste maalte top, Døldarheia (756 m) paa det plateauformede fjeld Akslen i grænsen mod Vikedal; længere i N Frønsdalsnibba i grænsen mod Søndre Bergenhus. Mellem Vassfjorden med Vassdalen i Ø og Skjoldefjorden i V udbreder sig et lavere, af Tørsdalsdalen gjennemskaaret fjeldplateau, som falder steilt af mod Yrkefjorden i S, men sænker sig jevnere mod V og Ø. Den høieste fjeldtop er her Fuglen, ret i V for Vassvandet. Nordenfor dette fjeld sænker terrænet sig mod et aabent, godt bebygget dalføre, som fra Skjoldefjordens bund gaar op i nordøstlig retning og fortsættes i den trange, ubeboede Vatnedal, paa hvis nordside der atter hæver sig et mægtigt fjelddrag, der strækker sig ind i Søndre Bergenhus og har sine høieste toppe, Lempedalsfjeldet, Orreli- eller Eikesdalsfjeldet og Vikfjeldet, liggende i amtsgrænsen. I nordvestlig retning fra fjordbunden fører det brede, veldyrkede Haraldseid i en længde af 3 à 4 km. over mod Aalfjorden, begrænset mod SV af et nyt fjeldparti med de trigonometriske punkter Hodnefjeldet (615 m) og Hvalhesten (625 m), det sidste i grænsen mod Avaldsnes. Den del af herredet, som ligger søndenfor Grindefjorden og Skjoldefjorden og støder til Tysvær, kaldes Vaaraaneset og er et af myrstrækninger og smaavande opfyldt aaslandskab, over hvilket Bjolandsnutens fritliggende kegle hæver sig til en høide af 150 à 175 m. — Blandt herredets vasdrag kan nævnes Aamselven, der fra det 6 km. lange og indtil 1 km. brede Vassvand (2,86 km²) gaar mod S ud i Vassfjorden. Vassvandet modtager i sin nordre ende tilløb fra Aurdalen og Eikesdalsfjeldet, og vasdragets længde, regnet efter Aurdalselven, er 15 km. Tørsdalselven kommer fra et lidet vand øverst

i Ulvedalen og løber i nordvestlig retning ud i bunden af Skjoldefjorden noget østenfor Skjolds kirke. De øvrige elve er ganske ubetydelige. Blandt de mange smaavande merkes Gjerdesvand (1,51 km²), der for en del ogsaa falder inden Vikedal. Det samlede af ferskvande dækkede areal er 10,96 km². — Grundfjeldets bergarter er de raadende over den største del af distriktet. Østenfor Vassdalen bestaar dog fjeldene af skifer. Paa flere steder rundt Skjoldefjorden saavelsom i Vassdalen ligger løse afleiringer. Jordbunden er tildels sandig og hvilende paa aur; dog findes der mange gaarde i hovedsognet og forholdsvis endnu flere i Vass, som hovedsagelig har lerjord, ligesom ogsaa myrjord er temmelig almindelig.

Den i herredet hjemmehørende befolkning talte i 1801: 1690, i 1825: 2504, i 1845: 3143, i 1865: 3524, og i 1875: 3530 individer, hvoraf 16 kvækere. Det sidstnævnte folketal, som fordeler sig med 2295 i hovedsognet og 1235 i Vass anneks, giver overhovedet omtrent 12 indb. pr. km². Mellem de to sidste tællinger viser annekssognets folkemængde nogen tilvekst, men hovedsognets omtrent ligesaa stor nedgang. Overhovedet har indbyggertallets forøgelse i løbet af hele indeværende aarhundrede været adskillig sterkere i annekset end i hovedsognet. Den tætteste bebyggelse findes i strøget omkring Skjoldefjordens bund fra kirken mod NØ henimod Vatnedalen og mod V over Haraldseidet til Aalfjorden; fremdeles omkring Vassvandet, paa eidet mellem dette vand og Vassfjorden og langs dennes vestre bred. — Herredets matrikul omfatter ialt 144 gaarde (matr.-no.) med en skyld af mk. 1058,21 (urev. dlr. 684. 2. 4), hvoraf 98 gaarde med mk. 653,74 i hovedsognet og 46 gaarde med mk. 404,47 i annekssognet. Udstykningen er idetheletaget neppe drevet fuldt saa vidt som i de fleste andre distrikter, og den gjennemsnitlige skyld pr. brug er, navnlig i Vass, adskillig høiere end sedvanligt. Prisen paa jordeiendomme har i 1852—80 gjennemsnitlig været kr. 1445 pr. skylddaler. Af jordfællesskab findes nu ikke meget tilbage.

Blandt hovedsognets gaarde merkes Skjold prestegaard *(á Skildi)*, herredets betydeligste udelte gaard, af skyld mk. 16,03, med en smuk og dominerende beliggenhed ved den øvre ende af Skjoldefjorden. Gaarden, hvis samlede areal er omtrent 270 ha, hvoraf 230 ha. udmark og havn, har i indmarken en dyb, god lerjord, men er tung at drive og kostbar at rydde. Iberegnet 6 husmandspladse er udsæden ca. 950 kg. havre, 80 kg. byg og 30 hl. poteter, og kreaturholdet 3 heste, 30 storfæ og 100 faar. Torvmyr haves, men ikke skov. Ved res. 12 mai 1888 er det bestemt, at gaarden skal reduceres ved bortsalg af 4 pladse og endel af hovedbruget, hvorefter dette vil faa et areal af 15 ha. indmark og 165 ha. havnehager og udmark og antagelig kunne føde 3 heste, 10 storfæ og nogle faar. — Foruden prestegaarden maa i hovedsognet nævnes: Austreim, 13,93, Tveit, 13,70, Egge, 11,45, Frøvik, 13,09, Smedsvik *(Smiðsvík*, i daglig tale kaldet Beitaa), 12,98, Haraldseid, 19,55, Dagsland, 11,39, Meland, 11,91, Vestre, 16,97, Ers-

land (Eritsland), 12,11, Sundfør (*i Sunnfirði*), 23,69, samtlige beliggende paa nordsiden af Skjoldefjorden og Grindefjorden; endvidere Grinde, 11,86, Aukland, 13,16, Vaare, 18,52, Erland, 15,12, Romseland, 11,38, alle paa det ovennævnte Vaaraanes eller halvøen mellem Grindefjorden og den ytre del af Skjoldefjorden, samt Lindanger, 21,15, og Yrke, 14,57, i sognets sydøstlige, mod Nerstrand stødende del. Til Vass annekssogn hører Eikesland, 13,58, Eikesdal (Eggesdal), 11,52, Aurdal (Urdal), 20,38, Sjurs-Eike (Sivers-Eike), 16,10, Svantesvold, 11,09, Blekre, 11,10, og Bakkevold, 11,09, alle omkring den øvre ende af Vassvandet og i den derfra mod N fortsættende dal; Kaarhus, 15,22, ved vandets søndre ende; Aam, 26,29, Stokke, 11,95, Eikenes, 11,04, og Raunes (Røgenes), 17,39, ved Vassfjorden; samt endelig Tørsdal (Tørrisdal), 17,54, i sognets vestligste, og Stokkedal, 12,48, i dets østligste del.

Jordbruget er den eneste næringsvei af nogen betydning. Som regel staar dog hverken agerbruget eller fædriften ret langt fremme. De samme jordflekker holdes som oftest aar efter aar oppe til ager, og gammeldagse, tungvindte brugsmaader er temmelig almindelige. Agervekster er saagodtsom udelukkende havre og poteter, men der maa kjøbes adskilligt korn, navnlig i hovedsognet. Kreaturholdet er betydeligt, og der lægges hovedsagelig an paa opdræt af levende kjør og faar til salg. Fodringen bliver derfor tarvelig, og smørtilvirkningen betragtes nærmest som en bisag. Dog spores i de senere aar adskillig fremgang, og der findes allerede ikke faa gaardbrugere, som driver sin jord tidsmæssig og har et godt kreaturstel. Angaaende herredets udsæd og kreaturhold se side 42 og 46. Udmarksbeiterne er, navnlig i hovedsognet, mindre tilstrækkelige. — For skov er herredets vestlige del at anse som næsten ganske blottet. Paa østsiden af Skjoldefjorden har der derimod, ialfald ligeindtil den seneste tid, været en del ganske god furuskov, navnlig i Tørsdalsdalen og Stokkedalen, begge henhørende til Vass sogn, og paa løvskov er der her i regelen ingen mangel, saa at herredet hidindtil, i det hele betragtet, ikke blot ikke har tiltrængt at kjøbe skovprodukter, men, da torv saagodtsom overalt bruges som brændsel, endog har kunnet aarlig sælge lidt ved. Nu siges imidlertid skoven, hvis hele areal er 1419 ha., at være i meget sterk tilbagegang. Gode torvmyrer findes paa de fleste steder. I distriktets skove træffes ikke saa sjelden hjort. — Fiskerierne er, siden deltagelsen i vaarsildfisket ophørte, uden vigtighed og indskrænker sig hovedsagelig til fangst af lidt brisling og laks. Yrkevaags laksefiske er særskilt skyldsat til mk. 3,04. Heller ikke anden sønæring er af nogen betydenhed; dog har nogle smaafartøier hjemme i herredet, ved udgangen af 1885 ialt 14 med en drægtighed af tilsammen 189 ton, ligesom det ikke er ualmindeligt, at de yngre mænd i nogen tid farer tilsjøs. I begyndelsen af syttiaarene var der adskillige gaardbrugere, som lagde sig til skibsparter, hvilke dog idetheletaget neppe bragte andet end

tab. — Bergverksdrift foregaar nu ikke i herredet. I den sidste halvdel af forrige aarhundrede drev det saakaldte Enigheds kobberverk (jfr. side 64) en kobberanvisning under gaarden Sandnes paa Vassvandets østside, men det har vist sig, at malmen var for fattig til at kunne begrunde nogen varig grubedrift. — Af industrielle anlæg er Vass uldspinderi paa gaarden Aam det vigtigste; det anlagdes i 1874, drives ved vandkraft og beskjæftiger 6—8 personer, der arbeider med nogle faa spindestole og kardemaskiner. Oprindelig skal anlægget have kostet ca. kr. 24,000, men under forviklingerne i Stavanger i 1883 maatte det gaa til konkurs og blev da kjøbt af en gaardbruger i bygden for omtrent kr. 3000. Mindre sagbrug findes paa flere steder; de 4 betydeligste, nemlig paa Stokke og Frøland i Vass samt Frøvik og Kirketeig i hovedsognet, skal aar om andet opskjære tilsammen omtrent 200 tylvter tømmer. — Nogen binæring af vigtighed findes ikke. Den kvindelige husflid leverer de almindelige grovere stoffe til hjemmeforbruget, men kun ubetydeligt af vadmel og uldgarn til salg. Bygden har for tiden 9 landhandlerier. En i 1876 stiftet handelsforening virkede i nogle aar, men eksisterer nu ikke mere.

Herredet har en forholdsvis betydelig længde af landeveie, saavel hoved- som bygdeveie. Den i 1858—61 anlagte hovedvei mellem Haugesund og Ølen gjennemskjærer saaledes distriktet i en længde af omtrent 30 km., idet den kommer ind fra Avaldsnes ved Aksdal og følger Skjoldefjordens nordside, berører Vassvandets øvre ende og gaar derfra op gjennem dalen ind i Fjelberg. Ved Isvik, noget søndenfor prestegaarden, sender veien en i 1872—76 anlagt arm mod NV til Vikebygd i Sveen, af hvilken 4 km. falder inden herredet. Endelig er der i de sidste aar anlagt en ny hovedvei paa noget over 6 km. fra Yrke gjennem Lindangerdalen til Skjoldestrømmen, hvor der er færgested. Den samlede længde af hovedveie bliver altsaa ca. 40 km. Af bygdeveiene, hvis længde ialt er omtrent 41 km. (foruden ca. 9 km. under bygning), er veien fra Kringeland over Vaaraaneset til Skjoldestrømmen samt veien paa vestsiden af Vassvandet og Vassfjorden (Elleflot—Aam—Raunes) de vigtigste. Rideveiene, som før 1856 var herredets eneste veie, naar undtages en bygdevei mellem de to kirker, har nu tabt sin betydning. Tilsigelsesstationer for skyds findes paa Li og Sjurs Eike, henholdsvis 24 og 37 km. fra Haugesund, samt paa Haraldseidvaag, Aamsosen og Yrke, de to sidstnævnte saavel for land- som vandskyds. Ogsaa kommunikationen tilvands er af vigtighed, og dampskibe fra Stavanger anløber regelmæssig Aamsosen, Raunesholmen og Yrke. Derimod har dampskibene hidindtil endnu ikke kunnet passere Skjoldestrømmen, uagtet der i aarene 1870—72 efter offentlig foranstaltning blev foretaget en oprensning og regulering af løbet for at gjøre det farbart. Statens telegraflinje mellem Haugesund og Skonevik følger hovedveien men uden station i herredet. Postaabneri findes i hovedsognet i Skjoldevik og ved Skjoldestrømmen og i Vass i Aamsosen, oprettede henholdsvis 1864, 1881 og 1869.

Af herredets tvende kirker var Skjolds tidligere hovedkirke en gammel korsbygning af tømmer uden taarn, beliggende paa gaarden Smedsviks grund (efter hvilken gaard kirken i middelalderen tildels findes kaldet, jfr. D. N. II, side 127), en knap km. fra prestegaarden, under 59° 30′ 28″ n. br. og 5° 7′ 13″ v. for Kristiania. Dens alder var ubekjendt, men den kunstig udskaarne predikestol bar aarstallet 1625. Denne kirke er dog nu sløifet, efter at der i Skjoldeviken, noget nærmere prestegaarden, er opført et rummeligt, lyst og venligt gudshus, som indviedes den 26de oktober 1887. Kirken eier en skovpart under gaarden Kirketeig, hvilken i sin tid blev undtaget ved salget af dens øvrige jordegods. Vass annekskirke er en i 1855 af tømmer opført langkirke med klokkestøpel, beliggende paa gaarden Vatneims grund ved Vassvandets søndre ende. Den er menighedens eiendom, men har ingen formue; tienden er omtrent kr. 122. I kirken opbevares en gammel, svær træplade, hvorpaa findes tegning af en i sin tid paa gaarden Stokke boende familie, bestaaende af mand, hustru og 28 børn. Foruden disse kirker er det besluttet, at der for hovedsognets sydlige del skal opføres en liden kapelkirke paa gaarden Gaupaas paa Vaaraaneset. — For skolevæsenets vedkommende er herredet delt i 20 kredse, hvortil kommer tvende enslig beliggende bosteder. Der haves 10 lærere og 8 skolehuse, nemlig paa prestegaarden, Alnedal, Ersland, Sundfør, Vaare, Dueland, Melhus og Alfs-Eike.

I herredet findes en ved res. 28 februar 1871 approberet sparebank, som i 1886 forvaltede en kapital paa kr. 44,805, hvoraf kr. 41,010 var indskud paa 309 sparebankbøger.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 11,593, hvoraf kr. 5531 til fattigvæsenet og kr. 3921 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 11,208. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 11,842, hvoraf kr. 8755 paa indtægt efter forholdet kr. 8,14 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 1704, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 1,004,400. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 102, svarende til 29 pro mille af folketallet i 1875. Herredets fattigvæsen nyder renterne af et par smaa legater paa tilsammen kr. 500. Saavel i fattigvæsenets som i skolevæsenets anliggender udgjør herredets tvende sogne særskilte kommuner.

Herredsstyrelsen tæller 5 formænd og 15 repræsentanter, hvoraf 2 formænd og 6 repræsentanter fra annekssognet. Antallet af stemmeberettigede var i 1882 201 og i 1885 212.

Ældre inddeling. Efter matrikulen af 1838 var herredet delt mellem 4 skibreder, idet hele annekssognet saavelsom den østlige del af hovedsognet hørte til Vass skr., medens resten af det sidstnævnte sogn laa dels under Leiranger og Skaare skibreder i Ryfylke, dels (nemlig forsaavidt angaar nogle langs amtsgrænsen liggende gaarde) til Fjære skr. i Søndhordland (jfr. res. 29 sept. 1837). Efterat disse gaarde ved res. 6 juni 1840 var overførte til Vass skr., blev der af de tvende sogne,

som nu danner herredet, ved res. 11 aug. 1841 oprettet et eget tinglag. I henseende til den kommunale administration omfattede Skjold herred i nogle aar (1838—42) ogsaa Tysvær sogn, der ligeindtil res. 31 mai 1848 var anneks under Skjold prestegjæld. Ved res. 3 aug. 1859 blev samme prestegjæld overflyttet fra Ryfylke til Karmsund provsti.

Fornlevninger. Paa Austreim skal være mange gravhauger og paa Grinde ikke mindre end 7 bautastene, hvoriblandt 5 af ualmindelig høide, over 14 fod (den største af dem staar endnu opreist, de øvrige er omstyrtede). Paa Aam i Vass sogn omtales en nedfalden bautasten af lignende længde. Fra den ældre jernalder haves nogle fund af større interesse. Paa Vaare fandtes 1840 en meget stor betalingsring af guld, af vegt 158 gr. (univ. saml). Paa Sørhus er i et gravkammer i en røs fundet en broncekjedel med brændte ben, og paa Haraldseid bl. a. et glasbæger; begge de sidste fund, der er gjorte for mange aar siden, er tabte.

Vikedal herred [290,77 km², 2914 indb.] ligger midt i Ryfylkes nordlige del omkring Vindefjorden og dens arme og grænser mod N til Fjelberg og Etne i Søndhordland, mod Ø til Sand, mod S til Jelse, mod SV til Nerstrand og mod V til Skjold. Dets største udstrækning er, iberegnet fjordene, fra N—S 24 og fra Ø—V 23 km. Arealet bestaar næsten udelukkende af fastland, idet det samlede fladeindhold af nogle i Vindefjorden liggende smaaholmer alene udgjør 0,6 km². Herredet, hvis gamle navn var *Vikadalr*, falder sammen med Vikedal prestegjæld, som bestaar af tre sogne, nemlig Vikedal hovedsogn, der ligger i midten, med Sandeid annekssogn i NV og Imsland annekssogn i SØ. Det udgjør eget tinglag under Ryfylke sorenskriveri og eget lensmandsdistrikt.

Herredet er et fjeldland, som ved den korsformede Vindefjord (se pag. 17) deles i fire indbyrdes afsondrede partier. Hoveddelen, der omfatter omtrent $^3/_4$ af herredets hele areal og begrænses af Sandeidfjorden i V og Vindefjordens indre arm, den egentlige »Vindafjord«, i S, er opfyldt af flere mere eller mindre sammenhængende eller af dale adskilte fjeldpartier, som naar sin største høide, antagelig 900 à 1000 m., i N og Ø. I det nordøstre hjørne hæver sig den høie Bjørndalsnut i grænsen mod Etne og Søndre Hustveitsaata paa grænsen mod Sand, begge ragende høit op over alle nabofjelde. Vestenfor disse ligger Fagerlinuten, Lillelandsnuten, Saurskarfjeldet og Keiserholle, samtlige i grænsen mod Søndre Bergenhus, medens den endnu vestligere Vidhovde helt tilhører Vikedal herred. I partiets østlige del hæver sig langs grænsen mod Sand Horgen, Kallaknuten og Sellandsnuten og lidt længere mod V Fevasnuten, og i N for Vikedal kirke stiger den høie Lysenut steilt i veiret. Mellem disse fjeldpartier skjærer den brede, velbebyggede Vikedal sig ind fra Sandeidfjorden i nordøstlig retning over mod Etne i en længde af 16 à 17 km. Fra

Imsland kirke ved Vindefjorden stryger et mindre dalføre, Ølmedalen, i nordlig retning, udsendende mod Ø en dyb, trang botndal, Støledalen. I det nordvestlige hjørne begrænses det heromhandlede parti af Sandeidet, en dalsænkning, der fra Sandeidfjordens bund stryger i nordlig retning over mod Ølenfjord i Søndhordland med en høide af ca. 55 m. i vandskillet mellem de to fjorde. Søndenfor Sandeidet ligger et andet parti af herredet, bestaaende af den steile kyststrimmel paa Sandeidfjordens vestside, hvor Døldarheia paa det plateauformede fjeldparti Akslen i grænsen mod Skjold hæver sig til 756 m. Et tredje parti af herredet ligger paa sydsiden af Vindefjordens indre arm og udgjør den nordlige del af den mellem nævnte fjord og Sandsfjorden udstikkende halvø; det bestaar af en mod Vindefjorden steilt affaldende, af Rosseidet gjennemskaaret fjeldstrækning, der har sine høieste punkter i Fjetlandsnuten og Grytenuten (854 m.), begge paa grænsen mod Jelse. Endelig omfatter herredet ogsaa to gaarde, Hapnes og Dokskar, paa det mellem Vindefjordens ytre del og Yrkefjorden fremspringende Mettenes. — Herredets største vasdrag er Vikedalselven, der har sine kilder i Etne, kommer ind i Vikedal gjennem det trange skar mellem Bjørndalsnuten og Fagerlinuten og løber sterkt strømmende i sydvestlig retning til Fjeldgaardsvandet (1,90 km²); nedenfor dette danner elven den høie og merkelige Laagefoss, hvorefter den med sagtere fald og lavere bredder gjennemstrømmer den aabne, smukke Vikedal, indtil den ved hovedkirken falder i en bugt af Sandeidfjorden; længde inden herredet 21 km. De øvrige vasdrag er mindre betydelige. Imslandselven har sit udspring i N for Kallaknuten og gaar gjennem Støledalen og den nedre del af Ølmedalen ud i Vindefjorden ved Imsland kirke (13 km.). Rødselven (10 km.) dannes ved sammenløbet af to elve, der kommer ind fra Søndhordland, og løber i sydlig retning ud i bunden af Sandeidfjorden, ikke langt fra Vestbøelven, der kommer ned efter det vestre dalføre paa Sandeidet. Endelig har det paa grænsen mod Skjold liggende Gjerdesvand (1,51 km²) gjennem en kort elvestump afløb til Ilsvaagen paa Sandeidfjordens vestside. Det samlede areal af herredets ferskvande, af hvilke Fjeldgaardsvandet er det største, udgjør 9,06 km². — Bergarten hører i den allerstørste del af herredet til skiferformationen. Østligst i Vindefjorden, paa en liden strækning omkring Ropeidet, træder grundfjeldet frem i dagen. De mere aabne strøg, særlig paa Sandeidet og i Vikedalen, er dækkede af løse afleiringer, som flere steds viser terrassedannelser som merker efter gammel havstand, saasom i Vikedalen ved Fatland (ca. 155 m. o. h.) og ved Steinsland paa Sandeidet. Jordbunden bestaar paa disse steder, altsaa navnlig i Vikedals og Sandeids hoveddalfører, men tillige i en del af Imsland, af skarp, mager sandjord med et forholdsvis tyndt madjorddække. Forøvrigt dannes det dyrkbare jordsmon af dybere, muldig jord med lersand og skifersmuldringer som underlag. Tildels forekommer ogsaa myrjord.

Herredets hjemmehørende folkemængde var i 1801: 1385;

1825: 1861; 1845: 2312; 1865: 2702 og 1875: 2934, hvoraf 1346 i hovedsognet, 798 i Sandeid og 790 i Imsland anneks. Den gjennemsnitlige befolkningstæthed var saaledes efter sidste tælling omtrent 10 pr. km², hvilket vistnok er noget mindre end i Skjold, men dog betydelig mere end i de fleste af fogderiets indre bygder. Hovedsognets fleste gaarde ligger i den egentlige Vikedal, som er bebygget ligeindtil henimod amtsgrænsen. Imslands hovedbygd ligger i Ølmedalen. Den tætteste bebyggelse i herredet findes imidlertid i det aabne strøg rundt fjordbunden i Sandeid anneks. Efter matrikulen har herredet ialt 108 gaarde (matr.-no.) med en samlet matrikulskyld af mk. 743,57 (urevid. dlr. 465. ». 20), hvoraf der paa hovedsognet falder 42 gaarde med mk. 321,99, paa Imsland sogn 39 gaarde med mk. 194,47 og paa Sandeid sogn 27 gaarde med mk. 227,11. De enkelte brug er idetheletaget vel saa store som ellers i amtet almindeligt. Den gjennemsnitlige pris pr. skylddaler er for aarene 1852—80 beregnet til kr. 1786. Af jordfællesskab findes endnu adskilligt tilbage, om det end ikke er saa udbredt som paa Karmøen.

Blandt hovedsognets gaarde merkes Vikedal prestegaard, hvis egentlige navn er Nedre Hallingstad (*Haddingsstaðir*), af skyld mk. 11,36. Den har (uberegnet pladsene) et areal af 98 ha., hvoraf 16 ha. indmark, og er opgivet at avle 90 à 100 hl. korn og 60 à 70 hl. poteter og at underholde en besætning af 1 hest, 10 kjør samt 10 à 15 faar. Skoven, der bestaar af or, tildels birk og lidt furu, kan ved forsigtig behandling afgive tilstrækkeligt af brænde og gjærdefang. Til gaarden hører et laksefiskeri og 7 husmandspladse samt endel hustomter i Vikedalsosen, omtrent 1 km. fra selve hovedbruget. Gaarden er nylig befaret af embedsgaardskommissionen, som foreslaar 5 pladse og samtlige tomter frasolgte. — Prestegaardens nabogaarde er Søndenaa (*Sunnaná*), 15,42, og Opsal, 24,24, hvilken sidste ved reskr. 3 novbr. 1813 er udlagt til embedsgaard for sorenskriveren i Ryfylke. Til denne gaard, som er den største i herredet og føder 2 heste, 25 à 30 kjør og 60 smaafæ, hører 6 pladse samt et særskilt til mk. 2,49 skyldsat, paa sydsiden af Vindefjorden beliggende underbrug, Kraakenes. som leverer det til gaarden nødvendige skovvirke og forøvrigt hovedsagelig bruges som beitemark. Foruden disse 3 gaarde, der alle har en smuk beliggenhed ved Vikedalselvens udløb og omkring en fra Sandeidfjorden indgaaende bugt, kan endvidere nævnes Øvre Hallingstad, 12,02, Mo, 10,50, Eikeland (*Eikiland*), 11,33, og Førland (Førreland), 14,47, samtlige høiere op i Vikedalen, Hogganvik (*Høggvandavík*, alm. skr. Haagenvik), 23,12, beliggende i den ytre del af Vindefjorden og bekjendt som en af Ryfylkes smukkeste gaarde, samt Ile, 18,19, og Skikelstrand (udt. Skjilstrand), 11,83, paa den forøvrigt kun sparsomt bebyggede vestside af Sandeidfjorden. I Imsland annekssogn er Birkeland, 11,49, Kvaløen, øvre og nedre, 21,11, samt Vaage, 12,48, og i Sandeid sogn Austbø, nordre, 15,43, Vestbø, 13,80, Skeie, 13,45, Helgevold (*á Helgavelli*), nedre og øvre, 20,13, Helgeland, 14,52, og Stople, 13,00, de betydeligste gaarde.

Ved Vikedalselvens udløb i fjorden har der dannet sig et lidet strandsted, Vikedalsosen, hvor der bor nogle handelsmænd og haandverkere samt endel strandsiddere, navnlig arbeider- og sømandsfamilier. Ogsaa ved Sandeidfjordens bund er en lignende strandstedsmæssig bebyggelse, kaldet »Sandeidsjøen«.

Hovednæringen er jordbrug og fædrift. Skjønt lokaliteten i hoveddalførerne synes at være ganske bekvem for opdyrkning og rationel drift, staar dog agerbruget tilbage, da det hovedsagelig drives paa den fra fædrene nedarvede maade. Der avles saagodtsom udelukkende havre og poteter (jfr. side 42). Af rug og byg maa derfor ikke ubetydeligt indkjøbes. Sandeid sogn har det bedste agerbrug, dernæst hovedsognet. Fædriften har i de senere aar gjort større fremskridt end agerbruget, men staar dog heller ikke høit, skjønt herredet idethele har gode naturlige græsgange. Vinterfodringen er som sedvanlig knap. Af tabellen side 46 vil sees, at faareholdet er forholdsvis mindre end i de ytre kystbygder, men til gjengjæld holdes temmelig mange gjeder. Svineavl drives i betydelig udstrækning, navnlig i Sandeid sogn, hvorfra der hvert aar sælges et stort antal svin, mest smaagrise, saavel til fjorddistrikterne som til Stavanger og Jæderen. — Skoven er i Sandeid af liden værd og bestaar saagodtsom udelukkende af løvtrær. Noget bedre er den i hovedsognet, hvor der under enkelte gaarde, navnlig Hogganvik, ogsaa findes adskillig furuskov. Imsland anneks er vel forsynet, idet hele nordsiden af Vindefjorden ligeindtil bunden er godt bevokset med naaleskov, og herfra sælges aarlig endel ved og bord til Stavanger. Skibsbygningen har ellers taget haardt paa skoven, skjønt man tildels har indkjøbt skibsmaterialier fra Østlandet. Det samlede skovareal opgives til 2166 ha. De to vestlige sogne har gode torvmyrer og bruger torv som brændsel; i Imsland brændes mest ved. — Fiskeri drives langs kysten med kilenot efter laks og søørret; af og til hænder det ogsaa, at der stænges endel brisling og sommersild, men idethele er dog denne næringsvei af underordnet betydning. Det samme gjælder anden sønæring; dog fandtes ved udgangen af 1885 i herredet 14 fartøier, dr. tilsammen 345 ton, hvilke i den største del af aaret var sysselsatte i fragtfart. — Derimod er skibsbyggeriet en virksomhed, som til sine tider har skaffet herredet megen indtægt. I midten af syttiaarene var saaledes ikke mindre end 14 verfter igang, sysselsættende en arbeidsstok paa ialt 250 à 300 mand. I de senere aar er dog denne bedrift efterhaanden indskrænket; ved udgangen af 1885 blev der alene arbeidet paa 2de verfter, Hogganviks og Imslands, med henholdsvis 24 og 16 mand, og senere er ogsaa disse stansede. Af andre industrianlæg findes vel et halvt snes mindre betydelige sagbrug, der skjærer planker, bord og tøndestav, samt, siden 1876, paa Vormestrand en liden fabrik for tilvirkning af klædeklemmer, hvilken foruden eieren sysselsætter et par arbeidere aaret rundt. En mindre fyrstikfabrik i Ilsvaagen er for flere aar siden nedlagt; derimod er der her sat i drift et møllebrug, som tegner til at blive et af de betydeligere i Ry-

fylke. Husfliden afgiver neppe noget tilsalgs, og nogen anden binæring af betydning findes heller ikke. Distriktet havde i 1887 9 handelsmænd.

En hovedvei til benyttelse for den bergenske post blev for mere end 50 aar siden oparbeidet over det lave eid fra Sandeidsjøen til Ølen i Fjelberg. I det sidste decennium er denne vei bleven omlagt og derhos forlænget mod S langs Sandeidfjorden til Vikedalosen, saa at dens samlede længde inden herredet nu udgjør henimod 13 km. Af bygdeveie fører en gammel linje fra Vikedalsosen op gjennem Vikedalen til Hundseid (11 km.), hvorhos der i de sidste aar har været arbeidet paa en ny linje fra Imslandsjøen til Haugeland i Ølmedalen (ca. 5 km.). Den meste kommunikation foregaar dog tilsøs, og Ilsvaag, Sandeid, Vikedalsosen, Hogganvik, Imsland og Vormestrand anløbes regelmæssig af Ryfylkedampskibene. Herredet har skydsstationer paa Austbø i Sandeid og i Vikedalsosen, begge saavel for land- som baadskyds. Postaabnerier findes i alle tre sogne; det i selve Vikedal er blandt de ældste i Ryfylke, hvorimod de andre to oprettedes i 1870.

Herredets kirker er trende, alle træbygninger. Af disse er hovedkirken, som ligger under 59° 29′ 33″ n. br. og 4° 48′ 48″ v. for Kristiania, opbygget i 1880—81, Imsland annekskirke i 1861 og Sandeid kirke i 1814. De to førstnævnte er vedkommende menigheders eiendom, henholdsvis siden 1860 og 1857, den sidste tilhører derimod en privatmand i Etne. De oppebærer i tiende og landskyld tilsammen omtrent kr. 300. Sandeid kirke har derhos lidt jordegods. Den gamle hovedkirke, der skrev sig fra den sidste halvdel af det 17de aarhundrede, blev en nat i februar maaned 1833 (1835?) rammet af lynild, hvorved dens taarn ødelagdes. — Hvad skolevæsenet angaar, danner ifølge res. 24 juni 1887 hvert af herredets 3 sogne særskilte skolekommuner med ialt 17 kredse og 7 lærere. Skolehuse findes paa Vestbø i Sandeid sogn, Hallingstad og Mo i hovedsognet samt Nybru i Imsland anneks. 13 kredse har omgangsskole. Til ophjælpelse af skolevæsenet i Sandeid sogn har konsul Halle Steensland i Madison ved gavebrev af 18 aug. 1883 oprettet et legat paa kr. 2000, stadfæstet ved res. 14 sept. s. a.

Imsland sogn har en ved res. 24 januar 1877 approberet gjensidig brandforsikringsindretning, der ved udgangen af 1885 forsikrede husebygninger for kr. 36,098.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 12,236, hvoraf kr. 6391 til fattigvæsenet og kr. 2308 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 11,800. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 12,713, hvoraf kr. 9267 paa indtægt efter forholdet kr. 6,76 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 12,081, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 1,167,300. Antallet af de af fattigvæsenet understøttede hovedpersoner har i aarene 1876—84 varieret mellem 88 i 1876 som minimum og 111 i 1883 som maksimum; det aarlige gjennemsnitsantal i den nævnte periode

var 99, hvilket udgjør 34 pro mille af folketallet i 1875. Hvert sogn danner eget fattigdistrikt.

Herredsstyrelsen tæller 6 formænd og 18 repræsentanter, som er ligelig fordelte paa de 3 sogne. Antallet af stemmeberettigede var i 1882 127 og i 1885 153.

Ældre inddeling. I judiciel henseende var herredet tidligere delt mellem 4 skibreder eller tinglag, idet herredets hoveddel (begrænset af Sandeidfjorden i V og Vindefjordens indre arm i S) dannede Vikedal skibrede, hvorimod 20 dels paa Sandeidet, dels paa vestsiden af Sandeidfjorden liggende gaarde tilhørte Vass skibrede, medens de tvende gaarde Hapnes og Dokskar paa Nerstrandslandet laa under Læiranger skibrede og 9 paa sydsiden af Vindefjorden liggende matrikulnumere var indbefattede under Jelse skibrede. Den nugjældende ordning, hvorefter den geistlige og verdslige inddeling falder sammen, er indført ved res. 11 aug. 1841.

Fornlevninger. Gravhauger findes paa mange steder. især i Sandeid sogn, hvor saadanne kjendes paa Haaland, Austbø, Bjørkhaug, Skeie, Vestbø, Andatjøn, Lærdal og Stople. I hovedsognet nævnes hauger paa prestegaarden, Øvre Hallingstad, Mo, Søndenaa, Hogganvik og Kraakenes, i Imsland sogn paa Imsland og Kvaløen. — I Sandeid sogn er to gange truffet gravfund fra broncealderen, de eneste, som kjendes fra indre Ryfylke Paa Andatjøn fandtes 1839 i en gravhaug et vel vedligeholdt broncesværd og en lerurne med brændte ben, og paa Skeie i 1844, ligeledes i gravhaug, og i et stort gravkammer, et andet broncesverd (afb. i Norske oldsager fig. 100). Det første fund er tabt, det andet findes i Berg. mus. — Af fund fra den ældre jernalder fortjener at nævnes 2 mindre guldringe og 1 guldstang (betalingsguld), der er fundne til forskjellige tider paa Hogganvik (alle tabte), og en broncekjedel med brændte ben, hvoriblandt laa en terning af ben af form som en firkantet stang, lig »Norske oldsager« fig. 176, funden paa Søndenaa i Vikedal sogn i et muret gravkammer i en haug (fundet tilhører en privatsamling). — Ved Rosseid i Imsland sogn, paa søndre side af Vindefjorden, nær en vei, der fører over til Jelse herred, er der betydelige rester af en bygdeborg paa et rundt, steilt fjeld af 3—400 fods høide med flad top, kaldet Børshaugen (d. e. Borgshaugen). Det er ubestigeligt paa alle sider undtagen vestsiden, hvor der for at gjøre adgangen vanskelig er opført en mur af store stene langs kanten af toppen, 168 fod lang og 2—6 fod høi. I begge mure er der levnet et aabent rum til indgang. Kart over borgen med omgivelser findes i Aarsberetn. 1882 ved side 57, jfr. meddelelser af I. Ross i Aarsberetn. 1886 side 42, ligeledes ledsaget af tegninger (murenes længde opgives her noget større end ovenfor meddelt efter en ældre opmaaling). — I den gamle kirke paa Sandeid, der var en stavekirke og blev nedrevet 1814, skal der have været endel runeindskrifter, ligesom i flere endnu staaende stavekirker. Det siges endog, vistnok med stor overdrivelse, at kirkens vægge og loft var aldeles bedækkede med runer. Ingen af disse indskrifter kjendes. Derimod haves endnu i den nuværende kirke en klokke, der ovenfor randen har en slet støbt runeskrift, hvori er indbefattet enkelte latinske bogstaver, og som synes at maatte læses saaledes: SUÆIN PRESTR LET BÆRIA MIK. Det fjerde ords læsning er ikke sikker, men i ethvert fald maa vel indskriften ville sige, at Svein prest lod gjøre klokken. — Paa Nordre Helgevold i Sandeid sogn stod endnu i 1832 et lidet stenkors, muligt fra middelalderen, benyttet som skjelsten. — Paa Imsland fandtes i 1886 ca. 150 sølvmynter, alle norske fra sidste halvdel af 11te aarhundrede og af samme slags som mynterne i det store Græsli-fund fra Trondhjems stift, samt et lidet vegtlod af bronce (universitetets myntkabinet).

Nerstrand herred [122,04 km², 1552 indb.], der hører til Ryfylkes nordlige fastland og omgives af Skjold, Vikedal, Jelse, Sjernerø og Tysvær, optager, foruden nogle mindre øer, størsteparten af den betydelige halvø, der begrænses af Hervikfjorden med dens fortsættelse Skjoldefjorden i V, Nerstrandfjorden i S, Vindefjorden i Ø og dennes arm Yrkefjorden i N, og som kun ved det 2 km. brede Yrkeeid mellem sidstnævnte fjords bund og Lindangerviken ved Skjoldefjorden er sammenhængende med det øvrige fastland. Af denne halvø hører den nordvestlige del under Skjold, medens den nordøstlige pynt, Metteneset med gaardene Hapnes og Dokskar, ligger til Vikedal, saa at herredets nordgrænse kun paa en kort strækning naar frem til Yrkefjorden. Dets længde fra Ø—V er omtrent 12 km., bredden fra N—S 8 à 10 km., den største udstrækning fra NØ til Stangeneset i SV omtrent 21 km. Af arealet er ialt 4,08 km² øer, hvoraf 1,91 km² falder paa den til herredet hørende del af Borgøen, medens Toftøen er 1,05 km² og Langøen 0,88 km². Herredet omfatter Nerstrand hovedsogn (før kaldet Hinderaa) under prestegjældet af samme navn og danner med Sjernerø anneks Nerstrand tinglag under Ryfylke sorenskriveri og Nerstrand lensmandsdistrikt.

Herredets nordlige og større del indtages af tvende betydelige fjeldpartier, indbyrdes adskilte ved det dybtliggende Lysevand og det dalføre, der fra sammes nordende fortsætter over mod Yrkefjorden. Vestenfor dette vand hæver paa grænsen mod Skjold Lammenuten sin 750 m. høie kuppel, men de spidse, fra søsiden let kjendelige tinder paa vandets østside er neppe synderlig lavere; den høieste af disse, Stølevarden med Heimekona, ligger tæt ved Lysevandet, mod hvilket den fra sin fulde høide styrter næsten lodret ned. Begge fjeldpartier falder steilt af mod V, N og Ø; mod S sænker de sig mere langsomt, dels mod Nerstrandfjorden, som skjærer flere smaabugter ind i kysten, dels mod den saakaldte Leirangerdal, et bredt, velbebygget dalføre, som fra Muslandsvaagen stryger mod V over til Espevikflæet, en bugt af Hervikfjorden. Søndenfor denne dal fortsættes herredets vestlige parti i en mellem Hervikfjorden og Nerstrandfjorden udstikkende landtunge, paa hvilken fjeldet Hesten hæver sig med steilt fald mod V og S, og som udenfor et smalt eid ender i det flade, skovbevoksede nes Stangen (Staang). Noget vasdrag af betydning har herredet ikke, ligesaa lidt større vande, naar undtages det ovenfor nævnte, 5 km. lange og indtil ½ km. brede Lysevand (1,68 km²) De omgivende fjorde er omtalte i det foregaaende, Vindefjorden med Yrkefjorden side 17 og 335, Nerstrandfjorden side 16 og Hervikfjorden med Skjoldefjorden side 17, 328 og 335. — Bergarten er i distriktets nordvestligste del

grundfjeld, som her ligger i dagen. I det østlige parti, langs sydkysten og udover den nys omtalte landtunge er grundfjeldet dækket af skifer. Den dyrkbare mark følger hovedsagelig skiferens lavere strøg langs sydkysten og i Leirangerdalen og bestaar her af en dyb, muldig jord paa underlag af ler, lersand eller skifersmuldringer; dog findes ogsaa sandmuld paa sand- eller grusundergrund, ligesom ogsaa myrjord optræder paa de fleste gaarde. Fjeldenes høiere partier er nøgne; i afhældene og under styrtningerne findes lidt skov. Paa fjeldet søndenfor Lammenuten forekommer større myrstrækninger.

Folkemængden var i 1801: 948; 1825: 1203; 1845: 1467; 1865: 1680 og i 1875: 1568, hvilket sidste tal giver i gjennemsnit 13 indb. pr. km^2. Herredet er saaledes forholdsvis ret vel befolket, men det er i det sidste tidsrum gaaet tilbage formedelst udvandring. Den tætteste bebyggelse forekommer langs den sydøstlige kyst fra Amdal ved Vindefjorden til kirken og videre vestover gjennem Leirangerdalen. — Herredets matrikul omfatter 67 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 562,$_{27}$ (urevid. dlr. 358. 4. 8). De enkelte brugs gjennemsnitlige matrikulskyld er ikke lidet høiere end i de fleste andre dele af amtet. Middelprisen pr. skylddaler sees efter de i aarene 1852—80 stedfundne salg for det hele tinglag underet (Sjernerø altsaa medregnet) at være udregnet til kr. 1974. Fællesskab i indmark (teigeblanding) findes egentlig kun paa en enkelt gaard, nemlig Topnes.

Det største brug er Nerstrand eller Hinderaa prestegaard, 13,$_{87}$, der har en særdeles smuk beliggenhed ved bunden af Hinderaavaagen, omtrent 40 ha. indmark, hvoraf dog den største part dels er udyrkbare fjeldknauser, dels myr, avling henimod 30 hl. havre og 60 hl. poteter, besætning 1 hest, 8 kjør og 20 faar, stor birkeskov samt 4 husmandspladse, hvorpaa fødes 3 storfæ og 25 faar. — I det godt bebyggede strøg østenfor prestegaarden merkes: Bausta (*á Baustum*, alm. skr. Bustad), 31,$_{10}$, Sand, nu alm. kaldet Sandsgaard, 8,$_{12}$, Kleiberg, 11,$_{06}$, Kalseim, 10,$_{02}$, Dalve (*Dolvin*) 15,$_{46}$, Øverland (*Œfraland*), 26,$_{23}$, Nese, store, 26,$_{97}$, og indre, 14,$_{75}$, Kvam, ytre, 9,$_{53}$, og indre, 11,$_{60}$, og Amdal, indre, 10,$_{11}$, af hvilke de seks sidstnævnte strækker sig nordefter langs Vindefjorden, medens Tveit, 16,$_{45}$, tidligere presteenkesæde, nu landbrugsskolegaard, ligger straks vestenfor prestegaarden, og Musland (*Músaland*), 13,$_{04}$, Klungtveit, 10,$_{36}$, Nordtveit, 12,$_{70}$, Leiranger (*á Leirangrum*), 15,$_{17}$, hvoraf det tidligere Leiranger skibrede havde navn, Vik, 13,$_{85}$, Topnes (opr. Toftnes), 17,$_{27}$, og Toftøen, 10,$_{16}$, alle tilhører herredets sydvestlige del og ligger dels i Leirangerdalen, dels ved eller omkring bugter af Nerstrandfjorden. Endelig skal nævnes Sandvik, 10,$_{71}$, ved Skjoldefjorden indenfor Borgøen, samt Elfarvik (Ølfarvik), 10,$_{94}$, paa herredets nordkyst mod Yrkefjorden.

Omtrent 5 km. østenfor prestegaarden, ved den af nogle smaaholmer dækkede Nerstrandsvaag, er det lille Nerstrand strandsted med 30 huse og 136 indbyggere (1875), hvilke har sin væsentlige

næring ved havedyrkning og ved siden deraf driver lidt haandverk og fiskeri. Paa grund af omegnens blide, tiltalende natur er strandstedet et yndet sommeropholdssted for Stavanger-familier.

Indvaanernes hovednæring, jordbrug og husdyravl, indtager i almindelighed et mindre fremskredent standpunkt. De dyrkbare arealer er somoftest smaa og uregelmæssige, brugsmaaderne forældede og kreaturernes fodring, skjønt rigeligere end i de vestlige naboherreder, knap. Flere gaarde udmerker sig dog baade ved et rationelt og tidsmæssigt agerbrug og ved et godt kreaturstel. Der avles omtrent tilstrækkeligt af havre og poteter, men trænges tilskud af rug og byg. Fædriftens salgsprodukter er navnlig slagtekvæg samt noget smør. Faareavlen er temmelig betydelig og giver adskilligt udbytte. Om udsæd og kreaturhold henvises til de side 42 og 46 meddelte tabeller. Sommerbeiterne er i regelen baade magre og utilstrækkelige, og en stor del ungfæ og faar sendes derfor hvert aar til Saude. Et fællesmeieri blev oprettet paa strandstedet i 1876; det var det første planmæssig anlagte meieri paa Vestlandet, men blev kun drevet et par aar. For havedyrkning og frugtavl har herredets sydlige kyst en gunstig beliggenhed med ly for de skarpe norden- og nordvestvinde, og denne kultur er derfor ogsaa adskillig udviklet. Navnlig findes paa selve strandstedet Nerstrand en talrig samling af haver, hvor der, foruden frugttræer og bærbuske, i temmelig stor udstrækning dyrkes forskjellige grønsager til afsætning i Stavanger samt en mynteart, af hvilken fremstilles lugtende vand (»myntevand«), der navnlig sælges i Bergen. Flere familier har sit hovedsagelige livsophold af denne havedyrkning. Af skov findes ifølge forstvæsenets opgave ialt 2480 ha., hovedsagelig furu og birk. Birkeskoven siges at være i fremgang og afgiver aarlig flere hundrede favne brændeved tilsalg. Furuskoven er sterkt udhugget, men skal være veksterlig. Som brænde bruges hovedsagelig ved, kun ubetydeligt af torv. De øvrige næringsveie har mindre betydning. Et halvt snes smaafartøier er beskjæftigede dels i sildetrafiken, dels med føring af brændeved fra fjordene til Stavanger og Haugesund. Et ikke lidet antal af herredets unge mænd farer tilsøs. Fiskeriet er væsentlig indskrænket til det daglige smaafiske til herredets egen forsyning. Jagten er uden vigtighed, men det bør anmerkes, at man i herredets fjelde af og til træffer hjort. Paa Borøen, en liden ø udenfor Toftøen, skal der være et godt fuglevær. Af industrielle anlæg dreves i syttiaarene et par mindre skibsbyggerier, som dog nu i mange aar har været nedlagte. Husfliden afgiver neppe noget nævneværdigt til salg. I 1887 fandtes i sognet 4 handelsmænd.

En rodelagt bygdevei følger herredets sydlige kyst fra Øverland ved Vindefjorden forbi strandstedet og prestegaarden til Muslandsvaagen, hvorfra den fører over til Espevik ved Hervikfjorden; den er oparbeidet for henimod 20 aar siden og har en længde af omtrent 15 km. Samfærdselen med andre distrikter foregaar alene tilsøs og besørges for en væsentlig del af Ryfylke-dampskibene, der

flere gange ugentlig (i sommertiden daglig) anløber strandstedet og ligeledes regelmæssig, omend sjeldnere, stanser ved Elfarvik ved Yrkefjorden. Postaabneri, oprettet i 1842, findes paa strandstedet; her saavelsom paa Espevik er ogsaa tilsigelsesstation for land- og baadskyds.

Nerstrand hovedkirke, en i 1868 af tømmer opført langkirke med taarn, er smukt beliggende paa en høide i nærheden af prestegaarden og synlig langt ud over søen. Den tilhører menigheden, hvem den gamle kirke blev overdraget i 1845, og eier et lidet jord- og skovstykke; tiende og landskyld bliver derimod ikke længere opkrævet. — I henseende til skolevæsenet er herredet delt i 10 kredse, der tilsammen har 4 lærere. Skolehuse er opførte i strandstedet samt paa Nese, Hinderaa og Bjelland.

Et brug af den ovenfor nævnte gaard Tveit, hvilket tidligere eiedes af lensmand Hans Øverland, blev i 1877 indkjøbt af amtskommunen for kr. 28,000 og indrettet til landbrugsskole. Eiendommen, hvis matrikulskyld er mk. 12,79, indeholder ca. 15 ha. dyrket land og har en besætning af omtrent 3 heste og 25 kjør. Skolens kursus er toaarigt; den underholdes ved lige bidrag af statskassen og amtet og har 2 lærere og 12 frielever samt nogle (4—6) betalende.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 6080, hvoraf kr. 2761 til fattigvæsenet og kr. 2192 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 5881. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 6753, hvoraf kr. 5066 paa indtægt efter forholdet kr. 6,85 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 3940, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 746,400. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner har i aarene 1876—84 stadig holdt sig paa 46 à 48, hvilket i gjennemsnit svarer til 30 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 4 formænd og 12 repræsentanter. Af stemmeberettigede havde prestegjældet (annekset altsaa derunder indbefattet) i 1882 178 og i 1885 196.

Herredet har 2de mindre legater til et samlet beløb af kr. 758 (1886), begge til bedste for værdige husarme. Det ene (paa oprindelig kr. 400) er stiftet af afdøde lensmand Orm Hansen Øverland og hustru ved gavebrev af 24 mai 1866, konfirmeret under 7 april 1876.

Ældre inddeling. Forinden Nerstrand prestegjæld ved res 11 aug. 1841 blev eget tinglag, henhørte Nerstrand herred (sogn) med undtagelse af en enkelt gaard, Elfarvik ved Yrkefjorden, som laa under Vass skibrede, til Leiranger skr., hvilket ogsaa omfattede dele af Tysvær, Skjold og Vikedal. Ved res. 2 nov. 1867 blev Nerstrand prestegjæld delt i to herreder, svarende til de to sogne Hinderaa og Sjernerø, og ved res. 10 aug. 1881 blev navnet Hinderaa forandret til Nerstrand. Dettes gamle form var *Nedströnd*, dets nuværende udtale »Nesstrand«. Sognenavnet Hinderaa skal nu ogsaa i daglig tale være gaaet af brug.

Fornlevninger og historiske notitser. Gravhauger omtales

paa Nese, Øverland og Tangeneset, bautastene ved kirkegaarden og paa Sandsgaard. Af oldsagfund kjendes kun et enkelt af jernsager fra den yngre jernalder. — Paa Leiranger i herredets sydvestlige del, efter hvilken gaard den gamle skibrede havde navn, findes levninger formentlig af et muret langskibsnøst, omtrent 33 m. langt og 9 m. bredt; de ligger i nærheden af en poll, som kaldes Søilen, hvilken danner en fortrinlig havn, men hvis trange indløb nu kun ved høivande kan passeres.

Paa det oftere nævnte Nerstrand strandsted dreves i det 16de og 17de aarhundrede en ikke ubetydelig fremmedhandel, hvortil de indre fjorddistrikters skovrigdom dengang gav anledning. Tømmerhandelen var nemlig paa den tid (indtil de almindelige kjøbstadsprivilegier af 30 juli 1662) fuldkommen fri, og skotterne, tildels ogsaa hollænderne, indfandt sig her for at kjøbe tømmer og bord, medens de samtidig forsynede indbyggerne med deres fornødenheder. Af hensyn hertil oprettedes ved resk. 11 juni 1637 det saakaldte Ryfylke toldsted paa Nerstrand, ved hvilket var ansat en tolder og en toldbetjent, men som igjen blev ophævet i 1687, skjønt det faa aar i forveien, ved resk. 15 okt. 1674, var bleven forordnet, at det fremdeles skulde »ved magt blive, til trælast- og bondehandel«. Her foregik en ikke ubetydelig omsætning. Fra 1664 af kom efter middeltal 30 à 35, enkelte aar endog 40 til 50 fremmede, fornemmelig skotske, skibe for at indtage ladning, og i aarene 1668—70 udførtes der (ifølge *Kraft*) fra stedet i gjennemsnit aarlig 53,032 stkr. furubord, 1168 bjælker, 125 favne birkeved, 23,100 juffers, 13,396 to alen lange birkestykker, 26,300 ege- og furustaver og 13,872 baandstager, foruden skibsbygningstømmer og smaalast. Senere aftog trælasthandelen, men den blev tildels erstattet af den voksende hummerudskibning, og i begyndelsen af det 18de aarhundrede ansaaes stedet fremdeles for at være af nogen vigtighed, hvorfor det ogsaa i 1704 blev besøgt af kong Frederik den fjerde; endnu i 1745 var det ifølge *de Fine* beboet af 50 familier.

Sjernerø herred [37,44 km², 828 indb.] bestaar udelukkende af øer i Boknfjorden, liggende mellem Nerstrand i N, Jelse og Hjelmeland i Ø, Fister og Finnø i S samt Bokn i V. Omtrent halvdelen af arealet falder paa den betydelige Ombo (58,09 km²), hvis vestlige tredjedel, nøiagtig 19,74 km², tilhører dette herred. Den egentlige Sjernerø-gruppe ligger lidt længere mod V, adskilt fra Ombo ved den 2 km. brede Gabafjord, og bestaar af et stort antal mindre øer og holmer, af hvilke kun de syv største, nemlig Bjergøen (6,74 km²), Kirkeøen (5,15 km²), Talgø (1,58 km²), Hille (1,10 km²), Helgøen (0,81 km²), Tjul (0,64 km²) og Åubø (0,50 km²), er beboede. Det gamle navn var *Sjörn* (i genitiv *Sjarnar*), der dog fra først af maaske kun har betegnet en enkelt af gruppens øer, og da vel snarest Kirkeøen *). Herredet er anneks-

*) Herredets navn har tildels været skrevet Stjernerø, idet man har ment, at »forfædrene har efter syvstjernen paa himlen givet disse øer navn« (de Fine). Da imidlertid dette kun er en feilagtig skrivemaade, bortfalder ogsaa støtten for den formodede afledning. Den nuværende bygdeudtale er »Sjydnarøiadn«.

sogn under Nerstrand hovedsogn (herred), med hvilket det danner Nerstrand tinglag og lensmandsdistrikt under Ryfylke fogderi.

Ombo (*Umbar*) er en høi fjeldø, der danner et mod alle sider temmelig brat affaldende plateau. Sjernerøerne bestaar derimod af lave, fordetmeste jorddækkede aashøider med her og der opstikkende bergknauser, blandt hvilke Eikaasen paa Kirkeøen er det høieste maalte punkt, 63 m. o. h. Dog har Bjergøen, som idethele er den mest bjergfulde, et par knauser, Faaraniben og Bjergafjeldet, der maaske er høiere. Med sin rige afveksling af løvskov og dyrkede marker, bølgeformige aasdrag og steile styrtninger hører disse øer til amtets smukkeste partier. Bergarten er overalt skifer, tildels, saaledes som paa Talgø, med leier af kalksten, og jordsmonnet bestaar af en paa skiferens smuldringer hvilende sandblandet muldjord, der i regelen er meget frugtbar, men paa grund af det opstikkende berg ofte ubekvem at bearbeide. Kun paa et par gaarde forekommer ler, derimod flere steds ikke ubetydelige myrstrækninger. Den meste dyrkbare mark findes paa Kirkeøen. Nævneværdige elveløb eller vande forekommer ikke. Det største vasdrag, Jørstadaaen paa Ombo, har en længde af 4 km. Farvandet omkring og mellem øerne er, naar Gabafjorden undtages, tildels noget urent, men de mange sund frembyder adskillige gode ankerpladse.

Herredets folkemængde, som i 1801 var 479 og i 1825 635, steg i de følgende 30 aar jevnt, saa at den i 1845 naaede 859 og i 1855 964; siden er den gaaet tilbage, i 1865 var den 922 og i 1875 kun 835. Det sidste tal giver gjennemsnitlig 22 mennesker pr. km^2, og herredet hører saaledes fremdeles til de tættest befolkede strøg i amtet. Bedst er bebyggelsen paa de egentlige Sjernerøer, navnlig paa Kirkeøen, mindre paa Ombo, hvor de fleste gaarde ligger i Jørstadaaens dal. Udvandringen har i de senere aar været betydelig. Efter matrikulen af 1886 findes ialt 28 gaarde med en samlet matrikulskyld af mk. 296,58 (urev. dlr. 201. 2. 14). Brugene er, hvad matrikulskyld angaar, overhovedet omtrent af middels størrelse. Gjennemsnitsprisen pr. skylddaler er beregnet underét med Nerstrand (jfr. side 347). I henseende til indmark er jordfællesskabet nu saavidt vides overalt ophævet. De største gaarde er følgende: Jørstad, 16,01, paa Ombo, det betydeligste af herredets paa denne ø liggende ti matrikulnumere; Hille, søndre, 15,85, og nordre, 10,09, der udgjør øen Hille; Bjerge, vestre og østre, 16,99, Neseim (*Nesheimr*), 13,04, Vinje (Vinge) 11,65, og Faare (Furre), 9,22, hvilke med 2 andre gaarde hører til Bjergøen; Aubø (Ubø), 14,15, der danner øen af samme navn; Noreim, 31,35, Lund, 18,52, og Eik 23,27, paa Kirkeøen, samt endelig øerne Tjul, 10,80, Talgø (i gammel tid uden tvil *Tolga*, ligesom Talgø i Finnø herred), 14,55, og Helgøen, 10,80, som hver udgjør et enkelt matrikulnumer.

Herredets hovednæring er agerbrug og fædrift, som vel i de senere aar har gjort god fremgang, men, naar man undtager ganske enkelte gaarde, endnu ikke staar synderlig høit. I regelen

holdes dog jorden i kraftig stand, men brugsmaaden er somoftest gammeldags, nogen regelmæssig veksling mellem ager og eng er ikke almindelig, og mindst halvparten af den dyrkbare mark ligger endnu uopdyrket. Agerbruget giver derfor sandsynligvis heller ikke noget overskud; vistnok sælges endel havre og adskilligt poteter, men neppe mere end tilstrækkeligt til at dække indkjøbet af rug. Større indtægt haves af fædriften, navnlig faareavlen, som er betydelig og kaster meget af sig. For storfæets vedkommende er derimod stellet endnu somoftest mindre godt. Dog sælges ogsaa endel storfæ og smør. Opdræt og salg af heste drives i den senere tid mindre end før. Om herredets samlede udsæd og kreaturhold findes oplysning side 42 og 46. Hjemmebeiterne er i regelen ret gode, men kun tilstrækkelige for melkekvæg og heste. Faarene sendes om sommeren til leiede sommerbeiter paa fastlandet, navnlig i Saude. Skoven bestaar næsten udelukkende af løvtrær, hovedsagelig birk, men tildels ogsaa ask, eg, or, alm, overhovedet alle de løvtræsorter, der kan trives paa denne kant af landet. Den er mer end tilstrækkelig for behovet, og fra Ombo, Bjergøen, Tjul og Helgøen sælges ikke ubetydeligt af birkeved, mere nutildags end for en menneskealder siden. Paa Ombo findes ogsaa under et par gaarde noget furuskov, men den er sterkt forhugget, og saagodtsom det hele behov af bygningsmaterialier maa kjøbes andetstedsfra. Det hele skovareal er 635 ha. Til brænde bruges mest ved; de gaarde, navnlig paa Kirkeøen, som ikke har nok heraf, bruger tildels ogsaa torv, hvoraf myrene hidtil har afgivet det fornødne. Fiskerierne har ikke den betydning som tidligere, da en stor del af herredets indvaanere deltog i vaarsildfisket, og da ogsaa fangsten af makrel, brisling og sei var større end nu. Endnu drives dog adskilligt hummerfiske, navnlig af de forholdsvis talrige husmænd og strandsiddere. Andre næringer af nogen vigtighed drives ikke. Sansen for havedyrkning er endnu ikke stor, og de gamle frugthaver befinder sig i forfald; dog bringes endnu endel bærfrugt (stikkelsbær, solbær og ribs) til Stavanger. Hønseavl er almindelig, og der sælges ganske betydeligt af eg. Lidt baadbyggeri drives, men i ringe udstrækning, og af fartøier eier herredets indvaanere kun et par smaaskuder, der gaar paa sildefiske eller med brændeved til nysnævnte by. Industrielle anlæg findes ikke, og husfliden frembringer neppe noget nævneværdigt til salg. Paa Talgø er man i den sidste tid begyndt at bearbeide et marmorbrud, der siges at levere en ret smuk sten. Herredet havde i 1887 2 (nu 3) landhandlerier.

Offentlige veie findes ikke, og hvad kommunikationer angaar, er derfor herredet henvist til søen. Blandt de mange havne og stoppepladse for baade og smaafartøier kan merkes Eidsvaagen paa SV-pynten og Jørstadvaagen paa NV-pynten af Ombo, Ramsvigen ved Faarasundet paa østsiden og Lundervaagen paa nordsiden af Kirkeøen, Flagevigen i Helgøsundet, Hillekalven paa Hille samt Nøstholmbugten paa Talgø. Ramsvigen og Helgøsundet anløbes jevnlig af Ryfylkedampskibene, tildels ogsaa

Jørstadvaagen. Herredets postaabneri, oprettet 1857, er i Ramsviken.

Sjernerø annekskirke ligger paa gaarden Eiks grund paa Kirkeøen, 11 à 12 km. fra Nerstrand hovedkirke. Den er en langkirke uden taarn, bygget af tømmer omkring midten af det 17de aarhundrede, tilhører menigheden og eier en kapital paa kr. 720. I henseende til skolevæsen er kommunen delt i 5 kredse, hvoraf to har faste skolehuse, nemlig paa Jørstad (Ombo) og Noreim (Kirkeøen). 3 kredse har omgangsskole. Undervisningen besørges af 3 lærere.

I herredet findes en sparebank, der er stiftet i 1859 og har en forvaltningskapital af kr. 60—70,000. Den er imidlertid ikke autoriseret.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 3440, hvoraf kr. 1376 til fattigvæsenet og kr. 1314 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 2980. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 3359, hvoraf kr. 2693 paa indtægt efter forholdet kr. 6,80 pr. 100 skatbare kr. Kommunen havde i samme aar ingen gjæld. Skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 605,000. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 30, svarende til 3,6 pct. af folketallet i 1875, altsaa et forholdsvis noget større antal end i amtets landdistrikter overhovedet. I de senere aar er det imidlertid gaaet betydelig ned.

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter. Om antallet af stemmeberettigede haves kun opgave for det samlede Nerstrand prestegjæld (jfr. side 349).

Ældre inddeling. Efter den gamle matrikul dannede herredet et eget, Sjernerø, tinglag, som dog ogsaa omfattede 10 paa Randø, Børøen (Bergøen), Byre, Bokn og Halsnø liggende, under Hjelmeland prestegjæld hørende gaarde. Middelalderens *Sæbjár skipreiða* faldt kun delvis sammen hermed (jfr. side 89). Det nuværende Nerstrand tinglag blev oprettet ved res. 11 aug. 1841 og det nuværende Sjernerø herred ved res. 2 novbr. 1867.

Fornlevninger. Foruden nogle gravhauger paa Noreim kjendes af fortidsminder fra hedensk tid endel bautastene hist og her, paa Jørstad, Løland, Hille, Helgø, Aubø og Neseim (paa den sidste gaard en 14 fod høi sten). — Kun to oldsagfund er, saavidt vides, trufne, begge paa Noreim. Det ene er en vanlig stenøkse fra stenalderen, det andet en stor lerurne fra den ældre jernalder, funden i et lidet gravkammer og fyldt med brændte ben, blandt hvilke laa en baandformet fingerring af guld (Berg. mus.).

Paa Finborg, en høi holme paa vestsiden af Kirkeøen, har været en bygdeborg. Paa holmens østside, hvor den eneste opgang findes, har været opsat en svær mur, hvoraf endnu de underste lag er levnede; her har indgangen været ved fjeldkollens nordøstre hjørne, og til den har en tildels ved kunst dannet vei ført op fra sundet paa østsiden. Længere i N ved sundet findes grundstene af 2 skibsnøster. Ogsaa paa en kort, nogenlunde tilgjængelig strækning paa vestsiden er der levninger af mur. Midtpaa toppen er en brønd eller rettere en cisterne, dannet ved en muret dæmning*).

*) Jfr. Aarsberetn. 1885, s. 51—53.

Fister herred [42,56 km², 825 indb.] omfatter en strækning af fastlandet paa den østre side af Fisterfjorden og en gruppe af øer paa fjordens vestside. Det omgives paa fastlandssiden af Hjelmeland og Aardal herreder, begrænses mod S af Aardalsfjorden og skilles i SV og NV dels ved trangere sund, dels ved bredere fjorde fra Finnø og Sjernerø herreder. Af arealet er 21,32 km² fastland, resten øer. Blandt disse er Randø den største med et fladeindhold af 17,48 km², hvoraf dog den nordøstlige tredjedel ligger under Hjelmeland, dernæst kommer Halsnø (5,14 km²), Byre (1,47 km²), Bokn (0,94 km²), Børøen [Bergøen] (0,78 km²), Helgøen (0,59 km²), Buøen (0,29 km²) samt endel mindre øer og holmer. Herredet, hvis gamle navn var *Fistr* (*á Fistri*), er anneks til Hjelmeland prestegjæld og danner med dettes hovedsogn Hjelmeland tinglag og lensmandsdistrikt under Ryfylke sorenskriveri.

Herredets fastland, der optager den nordvestlige og større del af halvøen mellem Fisterfjorden og Aardalsfjorden, er et kuperet, forholdsvis skovrigt aaslandskab med idethele ganske smukke situationer. Henimod nordgrænsen mod Hjelmeland hæver Lauaasen (Løvaasen) sig til en høide af 515 m. og med steilt affald saavel mod V til Fisterfjorden som mod S til det venlige Hetlandsvand (1,89 km²), fra hvilket herredets eneste vasdrag rinder et par km. mod NV forbi Fister-gaardene ud i nysnævnte fjord. Øerne er i regelen klippefulde, men ikke meget høie. Randaasen paa Randø i grænsen mod Hjelmeland og Eigefjeldet paa Halsnø er de mest fremtrædende punkter; den førstnævnte naar antagelig op til omtrent 200 m. Bergarten synes hovedsagelig at bestaa af skifer og granit, den første navnlig optrædende paa øerne, den sidste paa fastlandet. Af dyrkbar, men uopdyrket mark findes ikke ubetydelige strækninger saavel paa fastlandet omkring den indre del af Hetlandsvandet (Hetlandsbygden) som paa øerne, især paa Halsnø. Jordbunden er af god beskaffenhed og bestaar fordetmeste af dyb muldig jord med ler, lersand og skifersmuldringer som undergrund; tildels optræder ogsaa sandjord, mest paa fastlandet. — Fisterfjorden, der gjennemskjærer herredet og adskiller øerne fra det faste land, har i sin sydvestlige del en bredde af optil et par km.; mod NØ smalner den efterhaanden af, indtil den gjennem det neppe over 200 m. brede Ølesund mellem Randøen og fastlandet gaar over i Hjelmelandsfjorden; den er idethele noksaa ren, men har flere ankerpladse paa begge sider.

Folkemængden var i 1801: 554; 1825: 720; 1845: 837; 1855: 956; 1865: 893 og 1875: 832. Herredet var saaledes i sidstnævnte aar, med gjennemsnitlig 19 à 20 indb. pr. km², det bedst befolkede af Ryfylkes indre bygder, men det har i den sidste menneskealder formedelst udvandring været i forholdsvis sterk til-

bagegang. Paa fastlandet ligger de bebyggede strøg fornemmelig langs Fisterfjorden og i Hetlandsbygden. Af øerne havde Randø 270 indb., hvoraf dog en stor del tilhørende Hjelmeland, Halsnø 172, Bokn 57, Byre 39, Børøen 5 og den lille Kvalø i Fisterfjorden 11 beboere. Herredets matrikul omfatter 30 gaarde med en samlet skyld af mk. 331,90 (urevid. 188 dlr.). De enkelte brug er idethele forholdsvis store, og deres gjennemsnitlige matrikulskyld er høiere end i nogen anden af amtets bygder. Middelprisen pr. skylddaler er ikke særskilt beregnet for herredet, men udgjør i Hjelmeland tinglag kr. 1802 (for tidsrummet 1852—80). Af jordfællesskab findes saagodtsom intet tilbage. Følgende gaarde har en skyld af over 10 mk.: Fister, midtre, 14,60, nedre, 15,38, og øvre, 11,47, Fladhetland, 16,86, Brathetland, 12,48, Mosnes, 11,16, Sigmundstad, 11,17, samtlige paa fastlandet; Byre (*á Byri*), 21,88, udgjørende øen af samme navn; Bokn, store og lille, tils. 17,49, de eneste gaarde paa øen af dette navn; Eige, nedre, 17,07, og øvre, 10,72, Skartveit (*Skarþveit*), 11,75, og Halsne (gammel form udentvil *Halsna*), 25,75, hvilke fire gaarde udgjør øen Halsnø, samt endelig Rande (*á Röndum*), 19,88, Hovde, 15,97, og Sandanger, indre og ytre, tils. 21,91, alle fire paa Randø.

Næringsveiene er agerbrug, kvægavl og skovdrift. Agerbruget er bragt temmelig vidt og er i en stor del af herredet i rask fremgang. Dog haves neppe andet end poteter til salg. Halsnø ansees for at have de bedste korngaarde, men forøvrigt er vistnok herredet i sin helhed vel skikket for kornavl. Ogsaa fædriften har gjort store fremskridt og giver et betydeligt overskud, navnlig i form af levende kvæg og smør. Hjemmehavnene er gode og i almindelighed nogenlunde tilstrækkelige for storfæet, hvorimod faarene ogsaa her næsten overalt sendes om sommeren til heiebeite i andre bygder, fornemmelig i øvre Aardal. — Skovdriften giver ikke liden indtægt. Paa de fleste gaarde findes endel løvskov, mere end tilstrækkelig for behovet, og idethele sælges der fra herredet et temmelig betydeligt kvantum birkeved. Ogsaa af furuskov findes større strækninger, der afgiver adskilligt til salg, navnlig paa Randø og den sydlige del af fastlandet. Det hele skovareal er 3282 ha. Naaleskoven er her som andetsteds i tilbagegang, men løvskoven paastaaes at kaste mere af sig nu end tidligere. Som brændsel bruges ved. Torvmyrer findes saagodtsom ikke. — Fiskeriet er ikke af stor betydning og indskrænker sig hovedsagelig til fangst af lidt hummer og brisling. Tidligere tog befolkningen adskillig del i vaarsildfisket. — Heller ikke drives der nogen anden næringsvei af vigtighed. Industrianlæg findes ikke, naar man ikke dertil vil regne et par mindre sagbrug. Skiferbrud findes paa flere steder, men for tiden er intet i drift. Som produkter af den kvindelige husflid sælges endel garn og vadmel, hvorhos det til slutning kan nævnes, at der drives lidt dyrkning af frugttræer og bærbuske og afsættes endel æbler, pærer og bær til Stavanger. Herredet havde i 1887 1 landhandler.

Af offentlige landeveie findes kun et ganske kort bygdevei-

stykke paa omtrent $1^1/_2$ km. fra Fistervaagen op til Hetlandsvandet. Den meste færdsel foregaar paa søen. Fistervaagen er regelmæssigt anløbssted for Ryfylkedampskibene; i sommertiden har der ogsaa været stoppet ved Byre og ved Skartveit paa Halsnø. Herredets postaabneri er oprettet fra 1 februar 1872.

Fister annekskirke, beliggende paa en høide paa gaarden af samme navn, 11 km. fra Hjelmeland prestegaard, er en tømret langkirke med taarn, opført i 1867 og tilhørende kommunen. Den har en gammel døbefont af klæbersten i gotisk stil med en skaal, der bæres af 4 søiler. Kirketienden er kr. 113. I den forrige kirke, som stod paa samme tomt, fandtes aarstallet 1604. — I henseende til skolevæsenet er skolekommunen delt i 7 kredse med 3 lærere. Skolehuse findes paa gaardene Fister, Hetland, Øvrebø og Skartveit. 3 kredse har omgangsskole.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 3680, hvoraf kr. 1916 til fattigvæsenet og kr. 643 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 3679. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 3962, hvoraf kr. 2978 paa indtægt efter forholdet kr. 8,50 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 3660, medens skatteydernes samlede formue blév anslaaet til kr. 547,800. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 18, svarende til 2,2 pct. af folketallet i 1875 (gjennemsn. i amtets bygder 3,1 pct.).

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter. Angaaende antallet af stemmeberettigede se under Hjelmeland.

Ældre inddeling. Efter matrikulen af 1838 hørte 4 af de sydligste gaarde paa herredets fastland til Aardal skibrede, den øvrige del af fastlandet samt de tre østligste gaarde paa Randø til Hjelmeland skibrede, resten af herredet (altsaa det meste af øerne) til Sjernerø skibrede. Middelalderens skibredeinddeling var temmelig nær overensstemmende hermed, jfr side 89. Den nuværende tinglagsinddeling er fastsat ved res 11 aug 1841. Gaarden Staurland (Støfreland) laa under Aardal sogn og tinglag indtil res. 6 marts 1869. I civil henseende dannede Hjelmeland og Fister sogne et herred, indtil de blev skilte ved res. 5 decbr. 1883.

Fornlevninger. Paa gaarden Bjelland fandtes der i 1842 lige ved husene en jordforhøining med 5 gravhauger og en bautasten og nede ved søen paa Eige ligeledes en bautasten. Fra den gamle kirke indkom i 1872 til universitetets samling en dørring af jern, hvorpaa sees spor af en runeskrift, som, saavidt den med nogenlunde sikkerhed kan læses, synes at have indeholdt underretning om, at en navngiven prest har ladet den gjøre for kirken.

Aardal herred [505,26 km², 1086 indb.] omfatter den midtre del af halvøen mellem Jøsenfjorden og Lysefjorden (jfr. side 10) og strækker sig i en længde af omtrent 42 km. og med en gjennemsnitlig bredde af 12 à 14 km. fra Aardalsfjorden mod ØNØ op til amtsdelet, hvor det støder til Valle herred i Sætersdalen, medens det

mod S grænser til Fossan, mod SV til Strand, mod NV til Fister og mod N til Hjelmeland. Det bestaar udelukkende af fastland og er annekssogn under Hjelmeland hovedsogn, hvorimod det danner eget tinglag og lensmandsdistrikt under Ryfylke sorenskriveri.

Den egentlige Aardal, som indbefatter det meste af herredets beboede strøg, og hvorefter det hele herred har sit navn, er et betydeligt dalføre, som fra Aardalsfjordens bund (Mælsosen) med østlig hovedretning skjærer op gjennem distriktet efter hele dets længde. Nederst ved fjorden udvider dalbunden sig til en anselig slette med terrasseformede afsatser, hvor frodig løvskov afveksler med dyrkede marker; længere op trækker dalsiderne sig mere sammen, og den øverste halvpart af dalen er egentlig kun en trang og dyb, for beboelse uskikket fjeldkløft. Nogle kilometer ovenfor Mælsosen gaar der fra dette hoveddalføre mod NØ op en sidedal, hvis nederste del er optaget af det langstrakte Øvre Tysdalsvand, ovenfor hvilket dalen fortsætter med høie, steile sider indtil op mod grænsen af Hjelmeland. Tysdalens revne gjenfindes paa Aardalens sydside i den saakaldte Maalandsdal, der fører mod SV ned til (Nedre) Tysdalsvand og videre til Bjøreimsbygden i Strand. Udenfor disse dalstrækninger er herredets areal ganske optaget af store, golde, af tverdale og skar i alle retninger spaltede fjeldvidder. I herredets østlige del naar disse antagelig op til mindst 1000 à 1200 m., da Brenneknuden i grænsen mod Hjelmeland, nordenfor Øvre Tysdalsvand, og Reinafjeld paa sydvestgrænsen mod Strand, hvilke er de eneste maalte høider, rager op til henholdsvis 1151 og 806 m. Af andre mere bekjendte fjeldhøider kan nævnes Tofjeldet i Valeims-heien, ligeledes nordenfor Øvre Tysdalsvand, og Steinvigfjeldet paa nordsiden af Aardalsfjorden. Langs den indre del af grænsen mod Fossan bærer fjeldryggene tildels navnet Horten, saaledes Aurehorten, Klinkehorten, Horteheia m. fl. — Herredets hovedelv, Aardalselven eller Storaaen (jfr. side 20), kommer fra Store Krumlevand i grænsen mellem Aardal, Hjelmeland og Valle og løber, efter at have gjort en sving mod Ø ind i Valle, i sydvestlig retning ind i Aardal til Nilsebuvandet (3,10 km²), bøier derpaa mod V, gjennemstrømmer det smale Musdalsvand (1,00 km²), danner ved gaarden Hia, en af de øverste gaarde i Aardalen, et vandfald, Hiafossen, der ansees for det betydeligste i Ryfylke, og fortsætter derefter først i vestsydvestlig og sluttelig i vestnordvestlig retning, indtil den falder i bunden af Aardalsfjorden. I sit nedre løb har elven en temmelig betydelig bredde (indtil 30 m.), og den deler sig undertiden i flere arme; dybden er derimod ikke større, end at den flere steds kan vades. Dens vigtigste tilløb er paa sydsiden tvende bække, der kommer fra Lyngevandet (10,82 km²) og Sandvandet (7,88 km²), to anselige ferskvande paa fjeldvidden i grænsen mod Fossan, og paa nordsiden Bjørg-aaen, der danner det korte, men vandrige afløb fra det 11 à 12 km. lange og ½—1 km. brede Øvre

Tysdalsvand (8,82 km²). Dette 66 m. over havet liggende, af steile fjeldsider indesluttede vand, hvis vestende alene ved en ganske smal og lav, af Bjørg-aaen paa et enkelt punkt gjennembrudt, kam er adskilt fra den over 30 m. lavere løbende hovedelv, optager igjen i sin østende to mindre elve, Djubedals- eller Helgelandsaaen og Tysdalsaaen, der paa en lang strækning løber jevnsides mod SV, den første inden Hjelmeland, den anden inden Aardal herred, adskilte ved den langstrakte Studehei, som her danner herredsgrænsen. Foruden Storaaen, hvis nedslagsfeldt omfatter næsten 4/5 af herredets hele areal, kan endvidere merkes Mælselven, der danner afløb for Riskedalsvandet (0,91 km²) og falder i Aardalsfjorden lidt nordenfor Storaaen, Spjodelven, der gjennemløber Maalandsdalen og falder i Nedre Tysdalsvand (jfr. side 280), hvorfra den fortsætter gjennem Strand, samt endelig Jørpelandselven, der kommer fra Krøisevandet (1,20 km²) og gaar gjennem forskjellige smaavande, indtil den ligeledes ved Liarvandet træder ind i Strand. Af herredets mange, særlig oppe paa fjeldvidderne liggende ferskvande er de største ovenfor nævnte; deres samlede areal er 40,22 km². — Den forholdsvis korte kystlinje støder til Aardalsfjorden, som trænger 4 à 5 km. ind i herredet; dens inderste del danner en næsten afstængt pol, som kun ved et temmelig smalt, men seilbart sund staar i forbindelse med den ytre fjord. — Den fremherskende bergart er granit, og jordbunden bestaar for den største del af grov sand og aur med et forholdsvis tyndt mulddække. Ler optræder, saavidt vides, kun paa et enkelt sted, nemlig paa gaarden Nese paa nordsiden af Aardalsfjorden. Myrer findes i mængde, fornemmelig oppe paa fjeldene; den største af dem er Maamyren i grænsen mod Hjelmeland.

Den i herredet hjemmehørende befolkning talte i 1801: 709; i 1825: 980; i 1845: 1212; i 1855: 1346; i 1865: 1275 og i 1875: 1103 individer. I aarhundredets første halvdel gik saaledes folkemængden ganske hurtig fremad, men siden har udvandringen fra dette herred været forholdsvis større end fra noget andet distrikt i amtet (jfr. side 35), og den sidste tælling viser derfor et folketal, ikke ubetydelig lavere end en menneskealder tidligere. Næste tælling vil rimeligvis vise end yderligere nedgang. Med gjennemsnitlig kun 2,2 indb. pr. km² er herredet nu, næst Suledal, det svagest befolkede i amtet. Den hovedsagelige bebyggelse falder i hoveddalførets nedre del, særlig i strøget omkring kirken samt derfra opover Riskedalen og nedover mod fjorden; i Aardalens øvre del er bebyggelsen mere spredt, og i de øvrige dalfører ligger kun enkelte gaarde. De vidtløftige fjeldstrækninger og heier, der indtager det meste af herredets areal, er selvfølgelig ganske ubeboede. — Matrikulen omfatter ialt 53 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 391,89 (urevid. dlr. 208. ». 6). De enkelte brug er forholdsvis jevne med hensyn til størrelse og har gjennemsnitlig en adskillig høiere matrikulskyld end overhovedet i amtet. Middelprisen pr. skylddaler er for 1852—80 beregnet til kr. 1624. Af fællesskab i indmark og bu-

hager er nu neppe synderligt tilbage, hvorimod faarebeiterne ialmindelighed endnu ikke er udskiftede. — De største gaarde er Nese, ytre, 12,04, og store, 19,02, der ligger paa nordsiden af Aardalsfjorden; Mæle, nedre, 13,37, og øvre, 11,72, Riskedal, 20,22, Kirkhus, 11,40, Sedberg (gammel form vel *Setberg*, udtales Sebbar), tre gaarde, tils. 28,74, og Valle (*á Völlum*), 14,90, alle i strøget omkring Riskedalsvandet og kirken (»Bøen«); fremdeles Valeim, nedre, 17,45, og øvre, 14,85, ved den vestre ende af Øvre Tysdalsvand, Rivjeland (Riveland), 18,09, Ullestad, 13,80, Tjentland, 10,28, og Svaberg (udt. Svabbar), 14,34, alle hørende til den egentlige Aardal, samt endelig Søndre Tysdal, 11,92, ved nedre Tysdalsvand, og Børke, 12,29, ved veien over til Hjelmelandsvaagen.

Agerbrug og navnlig fædrift er de vigtigste næringsveie. Ingen af disse to landbrugets hovedgrene staar dog synderlig høit, skjønt Aardølerne i gamle dage skal have været bekjendte som Ryfylkes bedste jordbrugere. Imidlertid gjøres nu ganske gode fremskridt. Sædskifte er ikke saa ualmindeligt, og græsfrø anvendes hyppig ved agerens igjenlægning. Af de sedvanlige sædarter, havre, byg og poteter, avles omtrent til bygdens behov, men af rug kjøbes temmelig meget. Da der haves gode hjemmehavne og udstrakte fjeldbeiter, underholdes et meget betydeligt antal kreaturer, navnlig af faar, men vinterfodringen er ofte knap. Egentlig sæterdrift finder ikke sted, men naar man ligger i heien med faarene, haves i regelen ogsaa endel melkekreaturer med. Ogsaa andre herreders faar og tildels storfæ tages om sommeren i beite. Om udsæd og kreaturhold se tabellerne side 42 og 46. — Skovarealet er opgivet til 5455 ha. Mere end $^4/_5$ heraf er løvskov, som findes paa de fleste gaarde og afgiver, foruden den fornødne brændeved til distriktets eget behov, desuden flere hundrede favne aarlig til salg udenfor herredet, navnlig i Stavanger. Nogle faa gaarde, fornemmelig Tveid, Maaland, Svaberg og Nese, har ogsaa furuskov, men ganske utilstrækkelig for herredet idethele, og adskillige bygningsmaterialier indkjøbes fra Vormedalen i Hjelmeland. Brændetorv findes paa flere steder, men benyttes ikke. — Fiskerierne er uden synderlig vigtighed. Om høsten fiskes dog i regelen endel brisling, og om sommeren fanges laks i den ytre del af Aardalsfjorden, navnlig paa sydsiden ved gaardene Ur og Skaar. Laksen gaar ogsaa op i Storaaen, men fisket her drives væsentlig alene som sport. Tidligere tog befolkningen nogen del i vaarsildfisket, omend ikke i den udstrækning som i naboherrederne. — Bergverks- eller fabrikdrift foregaar ikke i herredet, og heller ikke afgiver husfliden noget af betydenhed til salg. Paa enkelte gaarde drives lidt bær- og frugtavl. I herredet findes (1887) 3 landhandlerier.

Hovedveie findes ikke i herredet. Derimod er dettes nedre, bedst bebyggede del nogenlunde godt forsynet med bygdeveie, idet der fra Mælsosen ved bunden af Aardalsfjorden udgaar 3 saadanne, nemlig 1) til Riskedal (2 km.), 2) til kirken og videre paa Storaaens nordside til gaarden Rivjeland (8 km.), 3) til Soppeland og

videre paa elvens sydside til Ullestad (7 km.) med en gren fra gaarden Tveid gjennem Maalandsdalen til Søndre Tysdal (5 km.). Fra Riskedal fortsætter en omkring 1830 oparbeidet taalelig god ridevei, der vistnok til nød ogsaa kan kjøres, over fjeldet (høieste punkt ca. 300 m. o. h.) til Hjelmelandsvaagen. Den øvre del af Storaaens dalføre har ligeledes kun en ridevei, hvilken fra gaarden Viglesdal fortsætter som fjeldvei paa nordsiden af Nilsebuvandet ind i Valle. Mælsosen anløbes regelmæssig af dampskib fra Stavanger, men i kolde vintre er det ikke sjelden, at menis hindrer samfærdselen paa den indre del af fjorden. I Mælsosen er der ogsaa tilsigelsesstation for land- og baadskyds samt postaabneri, oprettet 1865.

Aardal annekskirke er en liden uanselig træbygning fra det 17de aarhundrede, liggende paa gaarden Kirkhus, 11 km. fra Hjelmeland prestegaard, og eies siden 1851 af kommunen. Kirketienden beløber sig til omtrent kr. 140. Med hensyn til skolevæsenet er herredet inddelt i 9 kredse, hvoraf 8 med omgangsskole. Lærernes antal er 4. Skolestue findes paa Kirkhus.

En i 1875 oprettet gjensidig brandforsikringsindretning havde ved udgangen af 1885 en forsikringssum af kr. 98,230, udelukkende for husebygninger.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 4038, hvoraf kr. 1989 til fattigvæsenet og kr. 1405 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 3285. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 4114, hvoraf kr. 2592 paa indtægt efter forholdet kr. 5,00 pr. 100 skatbare kr. Kommunen havde ingen gjæld. Skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 582,000. Herredet har ikke mange fattige, omend forholdsvis noget flere end i de sydlige nabobygder Fossan og Strand; i 1876—84 var det aarlige gjennemsnitsantal af de af fattigvæsenet understøttede hovedpersoner 26, hvilket svarer til 24 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen tæller 3 formænd og 9 repræsentanter. Antallet af stemmeberettigede er alene opgivet sammen med hovedsognet (se side 366).

Ældre inddeling Forinden res. 11 aug. 1841 fastslog den for tiden gjældende tinglagsordning, omfattede Aardal skibrede eller tinglag ikke blot det nuværende herred (med undtagelse af gaarden Børke, der hørte til Hjelmeland skibrede) men desuden fire gaarde af Fister og et stort antal gaarde af Strand. Dette var ogsaa den middelalderske skibredeinddeling (jfr. side 89). Ved res. 6 marts 1869 blev gaarden Staurland (Støfreland) overført fra Aardal til Fister.

Fornlevninger. Herredets nedre del er rig paa grave fra hedensk tid. Større samlinger deraf kjendes paa Børke, Riskedal, Sedberg, Valeim, Tveid, Tjentland, Soppeland og Mæle. Blandt disse grave findes adskillige trekanter med indbuede sider, af hvilke udmerker sig en af betydelig størrelse paa Soppeland, der tidligere har havt reiste stene i spidserne. — I forhold til gravenes mængde er antallet af de hidtil kjendte fund fra hedensk tid ikke betydeligt. Det eneste af dem, der kan fortjene særlig omtale, er et fund fra Tjentland, gjort i en lav, uan-

selig stenhaug. Der fandtes paa to forskjellige steder i haugen ialt 5 lerurner, hvoraf de 3 indeholdt brændte ben (fra den ældre jernalder; Stav. mus.).

I kirken laa tidligere indenfor den nordre dør en beskadiget ligsten med runeskrift fra middelalderen. Den bevarede del af indskriften er: . . . LUARZ ER ÆINE NOT ÆFTER . . . HRA MÆSO TAH BRUSE RÆIST, hvilket vistnok maa udfyldes og oversættes saaledes: »Hallvards aartid er én nat efter Allehelgens messedag. Bruse ristede (runerne)«. Stenen er nu i Bergens musæum.

Hjelmeland herred [535,06 km², 2231 indb.], forhen *Hjalmaland,* omfatter fastlandet paa begge sider af og indenfor Jøsenfjorden samt dele af de udenfor samme fjord liggende øer Ombo og Randø. Det begrænses mod S af Aardal og mod SV af Fister, medens det mod V (paa Ombo) støder til Sjernerø herred, mod N til Jelse og Suledal og mod Ø til Valle herred i Sætersdalen. Af fladeindholdet er 506,10 km² fastland, resten øer. Af de sidstes areal falder 22,35 km² paa Ombo, der forøvrigt hører til Sjernerø og Jelse herreder, og omtrent 6,50 km² paa Randø, hvis sydlige og største del ligger under Fister. Herredets største udstrækning fra VSV—ØNØ er noget over 50 km. og dets bredde fra N—S 12—16 km. Det danner hovedsognet i Hjelmeland prestegjæld, hvis øvrige tvende sogne, Aardal og Fister, er egne herreder. Hjelmeland og Fister udgjør i forening Hjelmeland tinglag og lensmandsdistrikt under Ryfylke sorenskriveri.

Ovennævnte Jøsenfjord (gammel form formodentlig *Mjósundafjörðr*, Smalsundfjord), der i fortsættelse af Garsundet mellem Ombo og Randø trænger mod ØNØ ind i herredet (jfr. side 16), er en overmaade trang fjordspalte, parallel med og idetheletaget af samme karakter som Lysefjorden i S og Hylsfjorden i N. Den er paa begge sider indesluttet af høie, bratte fjelde, og specielt findes der paa sydsiden kun et eneste sted, nemlig i bunden af den lille Tøtlandsvig, hvor der er plads til bebyggelse, og paa lange strækninger er det end ikke muligt at landsætte en baad. Jøsenfjordens revne fortsættes i Førdeselvens trange dalføre, som fra fjordbunden skjærer sig i nordøstlig retning op til Ondeknudvandet i grænsen mod Suledal; et par km. ovenfor fjorden ligger en enkelt gaard, ellers er dalen ubeboet. Fra nysnævnte Tøtlandsvig gaar et andet dalføre ind mod SSØ og udvider sig 2 à 3 km. fra fjorden til en aaben og forholdsvis flad bygd med talrige gaarde, den saakaldte Vormedal. Bortseet fra disse dalsænkninger og de mindre betydelige sidedale, som de udsender, bestaar herredets indre og overveiende største del af golde heier og fjeldmarker, som strækker sig over til de i N, Ø og S omgivende herreder og kun paa enkelte mere beskyttede steder

tilsteder nogen sæterbebygning. Inderst mod amtsgrænsen hæver dette fjeldlandskab sig til et fuldstændigt høifjeld, hvor det ikke saa sjelden træffer, at snefonner bliver liggende hele sommeren igjennem, f. eks. paa det mægtige Blaafjeld indenfor Jøsenfjordens bund. Omtrent 10 km. i SV for dette fjeld stiger Østre Brenneknuden til 810 m., medens Vestre Brenneknuden i grænsen mod Aardal, i sydvestlig retning fra Vormedalen, naar op til 1150 m. Af andre fjeldhøider merkes i det samme strøg Rundemand og Østmandshoved, begge særdeles steile. Længst mod V gaar terrainet søndenfor Jøsenfjorden over i et lavere aaslandskab med en forholdsvis rig vegetation af løvskov og mange smukke gaarde, navnlig i den brede Hjelmelandsbygd, som fra Hjelmelandsvaagen strækker sig dels vestover langs fjorden, dels indover forbi det lille Steinslandsvand, og i Mjølhusbygden længst mod V paa grænsen af Fister. Midt i Hjelmelandsbygden ligger en lav, skovbevokset kolle, Tuntlandsnuden eller Hjelmen. Paa Jøsenfjordens nordside skyder der mellem denne fjord og den endnu nordligere Erfjord ud en bjergfuld halvø, Jøseneset, som i det trigonometriske punkt Gunlanuten i grænsen mod Jelse stiger til en høide af 835 m. og falder steilt af mod begge de nævnte fjorde, medens den mod Hjelmelandsfjorden i V har en lavere, vel bebygget kyst. Af de til herredet hørende øer hæver Ombo sig med temmelig bratte sider til høider paa 3 à 400 m. (Bandaasen, jfr. side 15 og 16), hvorimod Randø er adskillig lavere.

De vigtigste vasdrag er Hjelmelandsaaen, Tøtlandsaaen, Førdeselven og Valleelven. Hjelmelandsaaen kommer fra Breilandsvandet (1,14 km²) og løber først mod SV, derpaa mod NV gjennem Hjelmelandsbygden, danner Steinslandsvandet (0,68 km²) og falder ud i Hjelmelandsvaagen. Tøtlandsaaen har sit udspring under Østre Brenneknuden og gaar mod V, dannende talrige fjeldvande i heien søndenfor Jøsenfjorden; efterat have passeret Funningslandsvandet (1,02 km²) bøier den mod S ned i Vormedalen, optager her den søndenfra kommende Kleivelands- eller Melandsaa og gaar endelig med nordvestlig retning ud i Tøtlandsvigen. Førdeselven er et betydeligt vasdrag, som danner afløb for de talrige østen- og søndenfor Blaafjeldet dels i Hjelmeland, dels paa grænsen mellem dette herred og Valle liggende vande, bl. a. Beileivandet (3,73 km²), Skudevandet (1,08 km²), Øvre Blaafjeldsvandet (1,22 km²) og Ondeknudvandet (2,30 km²). Fra sidstnævnte vand løber elven med sterkt fald i sydvestlig retning gjennem Førdesdalen til bunden af Jøsenfjorden, optagende lidt ovenfor sit udløb den sydfra kommende Søndreaa. Dens nedslagsfelt omfatter 134 km² af herredets areal. Valleelven er navnet paa de nederste 5—6, inden Hjelmeland faldende, kilometer af den forøvrigt til Suledal herred hørende Ulla-elv (se i det følgende side 385); den udmunder paa nordsiden af Jøsenfjorden. Endelig skal nævnes Djubedals- eller Helgelandsaaen, der paa en lang strækning løber parallel med herredets sydgrænse, danner det

4 km. lange, men ganske smale og af steile fjelde omgivne Djubedalsvand (1,00 km²), og sluttelig bøier mod S ind i Aardal og falder i Øvre Tysdalsvand (jfr. side 358). Det samlede fladeindhold af herredets ferskvande, blandt hvilke de vigtigste ovenfor er nævnte, andrager til 21,90 km². — Bergarten bestaar langs efter Jøsenfjorden hovedsagelig af granit, tildels ogsaa af grundfjeld. I høiderne overleies disse bergarter af skiferen, som i herredets vestligste del og paa Ombo og Randø dog ogsaa sænker sig til havets niveau. Udfyldninger af aur og grus findes i de fleste dale, og jordbunden er derfor i regelen sandig og skarp, navnlig i Vormedalen. Dog findes paa mange steder dyb muldrig jord paa ler, lersand eller skifersmuldringer som undergrund.

Folketallet var i 1801: 1222; 1825: 1591; 1845: 2064; 1855: 2247; 1865: 2231 og 1875: 2249. Tilveksten var saaledes indtil aarhundredets midte temmelig sterk, men siden har der paa grund af den betydelige udvandring ikke været nogen fremgang. Herredet har i sin vestlige del flere ret vel bebyggede strøg, fornemmelig den ovennævnte Hjelmelandsbygd, fremdeles Mjølhusbygden, Vormedalen og Jøsenesets vestlige strand, ligesom der ogsaa paa øerne, især paa Randøen, findes adskillige bosteder. I sin helhed hører dog herredet, paa grund af de store, ubeboelige fjeldvidder, til amtets svagere befolkede dele og har overhovedet kun lidt over 4 indbyggere pr. km². Matrikulen omfatter ialt 70 numere (gaarde) med en samlet skyld af mk. 588,51 (urevid. 334 dlr.). Brugenes gjennemsnitlige matrikulskyld er noget høiere end i amtet overhovedet. Den midlere salgspris pr. skylddaler er for aarene 1852—80 for det hele tinglag (inkl. Fister) beregnet til kr. 1802.

Blandt herredets eiendomme kan nævnes Hjelmeland prestegaard, af skyld mk. 11,60, smukt beliggende nær søen og tæt ved strandstedet Hjelmelandsvaagen. Gaardens indmark bestaar af 4,7 ha. dyrket jord og 17,4 ha. naturlig eng. Jordbunden er en blanding af ler, muld og sand, ganske frugtbar, men temmelig vandsyg. Den sedvanlige avling opgives til omtrent 6 hl. byg, 45 hl. havre og ligesaameget poteter, og kreaturholdet til 1 hest, 12 storfæ samt 40 à 50 faar. Gaarden har en meget smuk have, fremdeles endel løvskov, nogenlunde tilstrækkelig til brænde, lidt ørretfiske, et vandfald, der er bortleiet for kr. 80 aarlig, samt 4 husmandspladse, der tilsammen avler 16 à 17 hl. korn og henimod 30 hl. poteter samt føder 3 store og 20 smaa kreaturer. Til den egentlige Hjelmelandsbygd hører endvidere Sande, 9,62, en særdeles vel drevet eiendom med store haveanlæg og en smuk beliggenhed lidt vestenfor prestegaarden, endvidere Tuntland, 14,32, Steinsland, 17,72, Kvamme, 17,68, og Sæbø, 17,86. Paa sidstnævnte, sterkt udstykkede gaard, der er prestegaardens nabogaard mod N, er strandstedet Hjelmelandsvaagen, beliggende rundt bugten af samme navn, med 49 huse og 257 beboere (1875). Kleppe, 11,82, Hausken (udtalt Hauskje), 15,35, Vige, 13,54, og Mjølhus, 22,95, en af herredets største gaarde, hører til den efter sidstnævnte gaard benævnte Mjøl-

husbygd, medens Meland, 10,50, Kleiveland, 10,72, Laugeland (Løgeland, opr. vel *Laukaland*), 22,58, og Tøtland, 22,51, ligger i bygdelaget Vormedalen. Langt inde i Jøsenfjorden, ved Valleelvens udløb, er Hauge, nedre og øvre, tils. 21,46, medens Foss (*Fors*), 15,71, Skiftun, 20,58, Aasland (*Åsaland*), 11,42, samt Knudsvig, søndre, 11,59, og nordre, 10,03, hører til Jøseneset. Endelig maa nævnes Vestersjø, 18,34, og Augland (Øgland), 17,31, der med 6 mindre gaarde ligger paa Ombo, samt Øie, 25,15, en betydelig gaard i mange brug, hvilken har en smuk beliggenhed paa den nordøstlige spids af Randøen.

Agerbrug og fædrift i forbindelse med lidt skovdrift er herredets vigtigste næringsveie. Jordbruget indtager idethele omtrent samme standpunkt som i Aardal. Vistnok er jorden overhovedet bedre, men til gjengjæld er den somoftest mere kuperet og ubekvem at dyrke. Agervekstерne er de sedvanlige; dog dyrkes endnu adskilligt blandkorn. Havre, byg og poteter avles omtrent for behovet, men en stor mængde rug og ikke lidet grynmel kjøbes fra Stavanger. Paa høiereliggende gaarde kan frosten undertiden gjøre skade. Ogsaa Hjelmeland er en udpræget fædriftsbygd, dog ikke i fuldt saa høi grad som Aardal. Faareavlen er forholdsvis betydeligere end i noget andet herred og afgiver de væsentligste salgsprodukter. Paa flere gaarde har der i længere tid været holdt rene cheviotdyr, og en stor del af herredets faarebestand er blandet med denne race. Ogsaa gjedeholdet har tidligere været større end i de fleste andre bygder, men er i den senere tid bleven betydelig indskrænket. Der haves gode hjemmehavne og, navnlig paa de østlige fjeldstrækninger, overflødige heiebeiter. — Skoven anføres at have et samlet areal af 7757 ha. og giver en ikke liden indtægt. Enkelte dele af herredet, navnlig Vormedalen, har god furuskov, men forøvrigt er det løvskoven, som spiller den største rolle. Der sælges meget ved, som navnlig gaar til Stavanger, samt endel bygningstømmer og skaarne bord, hovedsagelig til Aardal, Finnø og Rennesø. Furuskoven gaar aarlig tilbage, men løvskoven paastaaes at være i fremgang. Af torvmyr forefindes ikke meget, og torv er lidet brugt som brændsel. — Fiskeriet gav tidligere en ikke saa liden indtægt, da mange tog del i vaarsildfisket, ligesom der ogsaa inden herredet blev drevet et ganske anseligt sei- og makrelfiske. Begge dele er for tiden omtrent ganske ophørte. Nu fiskes der alene lidt sild og brisling om høsten, hvorhos der om sommeren fanges noget laks, dels i søen, dels i elvene, navnlig Valleelven og Tøtlandsaaen. Ferskvandene skal være ganske fiskerige, men benyttes ikke synderlig. — Bergverksdrift foregaar nu ikke længere i herredet. Om den i den sidste halvdel af forrige aarhundrede drevne Enigheds kobberverks smeltehytte, som stod paa gaarden Sæbø ved Hjelmelandsvaagen, henvises til side 64. Af nyttige stenarter har skifersten været brudt paa forskjellige steder, den bedste paa gaarden Espeland. — Af industrianlæg findes et uldspinderi i Hjelmelandsvaagen, hvilket drives af den her udløbende elv. Det blev anlagt i 1874, er forsynet med 3 spindestole

og har tidligere beskjæftiget indtil 15—16 mand, men drives i den senere tid med mindre kraft (ca. 5 arbeidere). Spinderiets interessentskab driver sammesteds ogsaa et mindre sagbrug med mølle. Et skibsverft, der var i virksomhed i midten af syttiaarene, har nu længe været nedlagt. — Som binæring skaffer den kvindelige husflid en ikke ubetydelig indtægt, idet der aarlig sælges adskillige tusinde alen vadmel. Der arbeides ogsaa en stor mængde af en egen slags liner, der sælges til brug ved kjølhaling af fartøier. Ogsaa havevæsenet staar paa et noget mere fremskredent standpunkt end almindeligt, og dyrkning af frugttrær og navnlig bærbuske drives i ikke ganske ringe udstrækning. Der eies i distriktet endel smaafartøier, som hovedsagelig benyttes til vedtransport, hvorhos der i 1887 fandtes 6 landhandlerier.

Med landeveie er dette vidtløftige herred kun tarvelig udstyret. Hovedveie findes ikke, og af bygdeveie er kun 10 à 11 km. oparbeidet som kjørevei, nemlig fra Hjelmelandsvaagen til Hetlandsvandet samt fra Tøtlandsvig til Kleiveland i Vormedalen, hvortil kommer den side 360 omtalte ridevei over til Aardal kirke. Vigtigere end samfærdselen tillands er kommunikationen tilsøs, hvilken nu for en væsentlig del besørges af Ryfylkedampskibene, der regelmæssig standser i Ølesund samt ved Hjelmelandsvaagen og Knudsvig (Jøseneset) og om sommeren et par gange ugentlig gaar ind Jøsenfjorden til Tøtlandsvig og Valle. Menis kan stundom gjøre fjordene ufarbare, men det er sjelden. Station for land- og baadskyds findes i Hjelmelandsvaagen, hvor ogsaa herredet har sit i 1849 oprettede postaabneri.

Hjelmelands hovedkirke er en langkirke med taarn, opført i 1859 af tømmer og beliggende paa prestegaardens grund. Den eies af kommunen og har ingen formue, men oppebærer i tiende og landskyld omtrent kr. 286 *). Den forrige kirke stod paa gaarden Sæbø, paa den gamle kirkegaard i Hjelmelandsvaagen, lidt længere fra prestegaarden, og findes efter hin gaard i det 13de aarhundrede at være kaldet *Sæbjár kirkja*; den var en gammel stavverksbygning med et nyere af tømmer opført kor.

Forsaavidt angaar skolevæsenet er herredet delt i 18 kredse, hvoraf dog kun 2 har faste skolehuse, nemlig i Hjelmelandsvaagen og paa gaarden Meland i Vormedal. I 16 kredse bruges omgangsskole. Antallet af lærere er 7. — I 1885 fandtes der i herredet tvende, et par aar tidligere oprettede og med bidrag af amtskommunen underholdte haandgjerningsskoler, en for gutter med 20 og en for piger med 22 elever. Gutterne blev underviste i simplere træarbeider, kurvfletning og børstenbinderi, pigerne i almindeligt kvindearbeide.

*) I kirkens sakristi hænger et oljemalet portræt af sogneprest Daniel Jørgensen, prest fra 1603—1635, af hans hustru Maren Nilsdatter fra Tønsberg samt af hans fader. biskop i Stavanger Jørgen Erikssøn. Ligesaa findes i kirken et kostbart udstyret portræt af sogneprest til Hjelmeland Jens Simundssøn Mørsing (1655—1680) samt de 4 hustruer, med hvilke han havde været gift.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 10,837, hvoraf kr. 5251 til fattigvæsenet og kr. 2773 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 9192. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 10,150, hvoraf kr. 7396 paa indtægt efter forholdet kr. 13,80 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var samme aar kr. 5498, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 1,088,700. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 76, svarende til 34 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter. Antallet af stemmeberettigede var i det hele prestegjæld (altsaa Fister og Aardal herreder medregnede) i 1882 224 og i 1885 285.

Ældre inddeling. Efter matrikulen af 1838 hørte herredet i sin helhed til Hjelmeland skibrede, som derhos omfattede 1 gaard af Aardal, 16 gaarde af Fister, 1 gaard af Sjernerø, 3 gaarde af Jelse og 4 gaarde af Suledal. Denne ligefra middelalderen hidrørende inddeling (jfr. side 89) vedblev at bestaa, indtil den nugjældende tinglagsordning blev fastsat ved res. 11 aug. 1841. Hjelmeland blev eget herred ved res. 5 decbr. 1883; tidligere var det sammen med Fister.

Fornlevninger. Herredet har mange gravhauger; store samlinger er eller har været paa Øie, Vige, Hausken, Sande, Sæbø, Kvamme, Fevold, Foss og Hauge. Af merkelige fund kan fra den ældre jernalder nævnes en meget stor lerurne, funden 1836 paa Sande i et lidet gravkammer i en røs (Berg. mus.). Det betydeligste fund fra den yngre jernalder er 6 svære snoede halsringe af sølv, der henimod 1770 fandtes i en røs paa Sæbø; de 5 af disse findes endnu i musæet i Kjøbenhavn og veier tilsammen 920 gr.

Jelse herred [257,27 km², 2558 indb.], forhen *Jalsi*, ligger omkring den ytre del af Sandsfjorden og omkring Erfjorden, omtrent midt i Ryfylke, og grænser i N mod Vikedal, Sand og Suledal, i Ø mod Suledal og Hjelmeland, i S mod Hjelmeland og i V mod Sjernerø og Nerstrand. Af arealet er 18,15 km² øer, hvoraf 15,00 km² falder paa den til herredet hørende del af den store Ombo (jfr. side 15), resten paa nogle mindre øer. Fastlandets udstrækning er fra V—Ø omtrent 26, fra N—S 16 km. Herredet falder sammen med Jelse prestegjæld, som har to kirkesogne, Jelse hovedsogn i V og Erfjord annekssogn i Ø, og udgjør eget tinglag og lensmandsdistrikt under Ryfylke sorenskriveri.

Jelse er et udpræget fjorddistrikt med en i forhold til sin udstrækning meget betydelig kystlinje. Fra det store havbassin, som udgjør Boknfjordens inderste del og begrænses af Sjernerøerne, Nerstrandslandet, Hebneset, Jelselandet og Ombo, udgaar tre betydelige fjorde, der alle berører herredet, nemlig mod N Vindefjorden, der

adskiller Jelse fra Nerstrand, mod NØ Sandsfjorden, der skjærer tvers gjennem herredet og deler det i to, fra hinanden afsondrede partier, og endelig mod Ø Erfjord, der trænger ind mellem Jelse og Jøseneset og atter udsender flere mindre arme, Eidevaagen (Eiavaagen) mod S, Kilevaagen mod Ø samt Tøssefjorden (4 km.) og Bogsfjorden (3 km.) mod N. Foran indløbet til Erfjord gaar Økstrefjorden 5 km. ind i nordlig retning. Fra Tøssefjordens bund er det i ret linje kun et par km. over til bunden af den fra Sandsfjorden mod S indtrængende Lovrefjord. — Østenfor Tøssefjorden og Lovrefjorden ligger herredets egentlige fjeldbygd, et svagt beboet høiland, som i Natlandsheien paa grænsen mod Suledal naar op til 957 m. o. h. Af andre fjeldhøider i dette strøg kan nævnes Reinsnuden i grænsen mod Sand og Klepfjeldet i Ø for Erfjords indre del. Fra denne fjords bund ved Haalandsosen gaar den smukke Haalandsdal i nordøstlig retning op til Natlandsvandet og fortsætter som et trangt skar over mod Suledal. Herredets hovedparti, nemlig den store halvø, som ligger vestenfor Lovrefjorden og Tøssefjorden, begrænset af Sandsfjorden i NV og Erfjord i S, er et sterkt kuperet, men ikke meget høitliggende og forstørstedelen skovbevokset heilandskab med i regelen lave, for bebyggelse skikkede strande. De høieste punkter er Skude-fjeldet, der adskiller Tøssefjorden fra den vestenfor liggende 5 à 6 km. lange flade Lovredal, der fra Lovrefjorden fører mod S og SØ over til bunden af Erfjord; endvidere Helgefjeldet mellem Bogsfjorden og Økstrefjorden og Jelsehcien vestenfor sidstnævnte fjord. I det paa nordsiden af Sandsfjorden liggende parti af herredet, som udgjør sydsiden af den store halvø mellem nævnte fjord og Vindefjorden (jfr. side 341), er der i grænsen mod Vikedal flere betydelige fjelde, navnlig Grytenuten (854 m.) i V samt Fjetlandsnuten og Repsfjeldet i Ø. Fra Vatlandsvaagen ved Sandsfjorden fører det lave Rosseid mod N over til Vindefjorden. Rosseidets sydlige del indtages af det lille Vatlandsvand, paa hvis østre side der ligger en tæt grænd af gaarde, den saakaldte Repsbygd (udt. Refsbygd). Paa den under Jelse hørende del af Ombo er Bandaasen (3 à 400 m.) i grænsen mod Hjelmeland et bekjendt sømerke. Smaaøerne er lavere. De vigtigste af dem er Foldøen (0,80 km²), beliggende foran indløbet til Sandsfjorden, samt Skorpøerne (vestre og østre, henholdsvis 0,45 og 0,48 km²) og Ottøen (0,36 km²) længere inde i samme fjord. — Herredets vasdrag er alle smaa, men har dog sin betydning, forsaavidt de afgiver drivkraft til adskillige smaa sagbrug og kverne. Det største af dem er Haalandselven, der kommer fra grænsen mod Suledal, gjennemstrømmer Natlandsvandet (0,57 km²), hvor den optager Natlandselven, og gaar mod SV gjennem Haalandsdalen ud i Erfjord. Af vande kan endvidere merkes det nysnævnte Vatlandsvand (1,00 km²) i Repsbygden og det vakre Lovrevand (1,11 km²) i Lovredalen. Dette 3 à 4 km. lange, men smale og af høie fjelde indesluttede vand har oprindelig udgjort den inderste del af Lovrefjorden, men er nu af-

stængt fra denne ved en af et fjeldskred efterladt 60 m. bred ur, mellem hvis stene det dog staar i forbindelse med fjorden. Det samlede areal af herredets ferskvande er 6,35 km². — Fjeldgrunden bestaar hovedsagelig af grundfjeld og granit, men ovenpaa disse bergarter breder dog lerglimmerskiferen (»illegrødsten«) sig over store strækninger saavel i høiderne som navnlig (saaledes paa Hebneset, i Jelsebygden og paa Ombo) nedimod havets niveau. Jordsmonnet bestaar af sandblandet muldjord, dels mere grusfyldt, dels paa lerholdig undergrund. De frugtbareste strøg er paa Hebneset og Jelsegaardene, hvor lerjorden er kalkholdig. Idethele er herredet en heldig beliggende egn med meget afvekslende situationer. Blandt dets smukkeste strækninger maa navnlig fremhæves bygden omkring Jelse kirke, Repsbygden, Erfjord og Lovredalen.

Folkemængden var i 1801: 1207; 1825: 1667; 1845: 2245; 1865: 2606 og 1875: 2584 (hvoraf 1747 i hovedsognet og 837 i annekset). Paa hver km² boede der saaledes i sidstnævnte aar 10 mennesker. Den tætteste bebyggelse findes, naar man bortser fra Jelse-gaardene, Hebneset og enkelte andre mindre grænder, i Repsbygden samt i det indre af Erfjord, navnlig paa eidet mellem denne fjord og Bogsfjorden. Matrikulen tæller ialt 76 numere (gaarde) med en samlet skyld af mk. 611,14 (urevid. dlr. 365. 2. 21), hvoraf 51 numere med mk. 422,49 i hovedsognet og 25 numere med mk. 188,65 i Erfjord annekssogn. Der findes temmelig mange smaabrug, men ogsaa forholdsvis ikke faa større eiendomme, saa at den gjennemsnitlige matrikulskyld pr. brug er vel saa stor som i amtet overhovedet. Middelprisen pr. skylddaler var i 1852—80 kr. 1642. Ved udgangen af 1885 havde 10 gaarde med 30 brug fællesskab i indmark, og 23 gaarde med 76 brug fællesskab i udmark. En flerhed af disse fællesskaber er egnede for udskiftning. De fleste bosteder ligger kun lidet over havets niveau; alene et par gaarde ved Natlandsvandet gaar op til 250 à 300 m. o. h., og grøden er her enkelte aar udsat for ikke at blive moden.

Blandt herredets gaarde er Jelse prestegaard, af skyld 27,00 (urevid. 11. 2. 18), egentlig bestaaende af to matrikulnumere, nemlig den oprindelige prestegaard, Berge med Naadland (urevid. skyld 8. 1. 6) og Sandene med Asseim (urevid. skyld 3. 1. 12), der er indkjøbt af det offentlige i 1849, men tidligere (ligefra 1723 af) overgik fra formand til eftermand i kaldet mod en vis bestemt kjøbesum, en af de største. Den er lunt og smukt beliggende ved Jelsevigen og har (iberegnet underbruget) omtrent 20 ha. god og veldyrket jordvei, hvorpaa aar om andet avles vel 70 hl. havre, 8 à 10 hl. byg og 140 hl. poteter, medens der i almindelighed fødes 2 heste, 18 kjør, 4 à 5 ungfæ samt 60 à 70 faar. Til gaarden hører en meget værdifuld skov (306 ha.), der er undergivet forstvæsenets bestyrelse, samt 5 husmandspladse (deri iberegnet en til klokkergaard bortfæstet plads), hvilke tilsammen avler aarlig 16 til 18 hl. korn, hovedsagelig havre, og 80 til 100 hl. poteter samt føder 9 storfæ og 30 à 40 faar, hvorhos der paa gaardens grund bor flere (ialt 9)

strandsiddere med mindre jordstykker. — Af hovedsognets øvrige gaarde skal nævnes Jelse (*Jalsi*), 29,78, nabogaard til prestegaarden; Fuglestein, 23,58, paa neset mellem Erfjord og Økstrefjorden, indenfor hvilken, ved sidstnævnte fjord, ligger Barkeland, 13,65, og Økstre, 10,08. I den del af herredet, som ligger nordenfor Sandsfjorden, er Askvik, 12,35, ved Vindefjorden, Hebnes, 44,64, herredets største gaard*), med en smuk beliggenhed paa det af de, tvende nysnævnte fjorde dannede nes, Østhus, 10,64, Kjølvik, 13,99, Vatland (*Vatzland*), 13,20, Haug, 9,25, og Soland, 14,22 de tre sidste i Repsbygden. Foldøen (Follerøen), 13,20, danner ét i mange brug udstykket matrikulnumer, der ligesom herredets 10 gaarde paa Ombo, af hvilke Naadland (Nodeland, opr. *Notuland*), 9,86, og Bergeland, 10,77, er de største, alle hører til hovedsognet. Af annekssognets gaarde er Erfjord, 14,09, og Erøen, 17,17, begge paa det ovenfor nævnte eid mellem Erfjord og Bogsfjorden, Haaland, 17,13, ved indløbet til Tøssefjorden, samt Lovre (*Lofrar*), 17,49, i den efter samme gaard benævnte dal, de betydeligste.

Under prestegaarden og Jelse gaard ligger det lille Jelse strandsted, som (»Jelsegrænden« derunder indbefattet) i 1875 talte 36 beboede huse og 175 indbyggere, og hvor der tidligere var tingsted for Jelse, Hjelmeland, Saude og Suledal skibreder.

Befolkningens vigtigste næringsveie er agerbrug og kvægavl, hvortil kommer en ikke ubetydelig skovdrift. Jordbruget staar imidlertid som regel adskillig tilbage. Vistnok er der endel gaardbrugere, som udmerker sig ved rationel gaardsdrift og godt kreaturstel, men dette er kun undtagelser. Navnlig synes agerbruget ikke i den senere tid at have gjort synderlige fremskridt. Kun potetavlen fyldestgjør behovet, men kornvarer maa kjøbes, somoftest rugmel, undertiden endogsaa havre. Byg skal paa de fleste gaarde kun maadelig trives og dyrkes lidet. Om udsæden se side 42. Større fremgang er at spore med hensyn til kvægavlen, og skjønt kreaturernes fodring endnu i regelen lader ikke saa lidet tilbage at ønske, er dog sansen for et godt fjøsstel begyndt at vaagne, og egentlig sultefodring kan ialfald neppe nogetsteds mere siges at finde sted. Hjemmehavnene er ialmindelighed tilstrækkelige, omend tildels tarvelige. Faarene slippes om sommeren uden gjæter (»paa sjølstyr«) i de høiereliggende skogmarker og heiebeiter, men »udgangervæddere« haves nu kun paa ganske faa gaarde. Sæterdrift bruges paa fjeldgaardene i Haalandsdalen, som tildels ogsaa modtager fremmede faar og ungfæ. Slagtekvæg, navnlig faar, og tildels smør er de vigtigste salgsgjenstande. Kreaturholdet er anført side 46. — Skovbruget er af megen vigtighed, da herredet i forhold til sin størrelse uden sammenligning er det skovrigeste i amtet. Det samlede skovareal er 9294 ha., hvilket er mere end en tredjedel af herredets hele flade.

*) Udgjorde tidligere 2de matrikulnumere, nemlig Store- og Lillestue, hvoraf det ene brug fra 1813 til 1845 var udlagt til embedsgaard for distriktets foged, samt Nord- og Østhus.

Bestanden er, navnlig paa høiderne, væsentlig furu, hvoraf der findes betydelige og værdifulde strækninger ikke blot over hele den store halvø, som dannes af Sandsfjorden, Erfjord og dennes arm Tøssefjorden, men ogsaa i Hægalandsdalen paa østsiden af sidstnævnte fjord samt paa nordsiden af Sandsfjorden paa saagodtsom den hele strækning fra grænsen mod Sand til Hebneset. Ogsaa med birkeskov er de fleste gaarde ganske godt forsynede. Gran findes derimod ikke. Saavel af brænde som af hustømmer og bord sælges derfor betydeligt dels til Stavanger og Sandnes, dels til de ytre, skovfattige bygder. I begyndelsen af syttiaarene solgtes adskilligt skibstømmer til de forskjellige skibsverfter i Ryfylke, men skoven gik da ikke lidet tilbage. De ved Jæder-banen anvendte sleepers er for en ikke uvæsentlig del hentede fra skovene i Jelse. Skovprodukternes fremdrift er imidlertid ofte besværlig saavel i de bratte fjeldlier som i de fuldkommen uregulerede vasdrag. En fordelagtig forædling af trævarerne, som i dette herred altid har været af betydning, er tilvirkning af tønder og tøndestav, hvorom mere nedenfor. Torv bruges ikke til brænde, skjønt der findes adskillige brugbare myrer. — Fiskeri efter hummer og kveite, tildels ogsaa sei, torsk og kolje, skaffer adskillige husmænd, mindre gaardmænd og strandsiddere en ikke uvæsentlig biindtægt. Brislingfangsten er derimod meget usikker. Tidligere, indtil omkring 1860, dreves et ikke ubetydeligt makrelfiske med not, navnlig i Erfjord og Tøssefjorden. I den gode vaarsildfisketid reiste størstedelen af den arbeidsføre mandlige befolkning i vintermaanederne paa fiske ved Haugesund og Kinn. Der haves i distriktet temmelig mange smaa jægtefartøier (i 1885 32 med en drægtighed af ialt 473 ton), som hovedsagelig er optagne med transport af brændeved og andre skovprodukter til Stavanger, men tildels ogsaa beskjæftiges i anden kystfart. Ligeledes er det ikke saa faa af herredets unge mænd, der farer som sømænd fra Stavanger. Af industrielle anlæg findes endel smaa sagbrug, navnlig cirkelsage, der benyttes til opskjæring af tøndestav, hvilken dels sælges til Stavanger, dels inden distriktet forarbeides til tønder, halvtønder og fjerdinger (»kagger«). Særlig er denne industri bleven drevet af de mange husmænd rundt Økstrefjorden, som man derfor ofte i daglig tale hører benævnt »Kaggefjorden«. Nogen anden slags husflid eller haandverksdrift foregaar neppe uden til tilfredsstillelse af distriktets eget behov. Havedyrkning og frugtavl er ialmindelighed af liden betydning. Paa enkelte gaarde, navnlig Jelse, prestegaarden og Berekvam, har der dog fra gammel tid eksisteret frugthaver, og paa enkelte andre steder er saadanne anlagte i nyere tid. I de senere aar er bærplukning (navnlig tyttebær) bleven en ikke liden indtægtskilde for de mindre bemidlede. Herredet havde i 1887 6 landhandlere.

Hvad samfærdselsmidler angaar, er befolkningen hovedsagelig henvist til søen, og fra de allerfleste gaarde maa man bruge baad for at komme til kirken. De mange fjorde er derfor af stor betydning, saameget mere som farvandet næsten overalt er rent og der

findes mange gode ankerpladse. Om vinteren belægges imidlertid de indre bugter, som Økstrefjorden, Bogsfjorden og tildels Tøssefjorden, i regelen med is, om det end er sjelden, at den i nogen længere tid kan befares. Under de senere aars mere udviklede dampskibsfart har Jelsevigen paa grund af sin centrale beliggenhed faaet en fremtrædende plads som stoppested, idet dampbaadene fra de østre og vestre fjorde her korresponderer flere gange om ugen. Et par gange ugentlig gaar dampskibene helt ind til Haalandsosen, ligesom de ogsaa stopper (for signal) ved Landsnes, Foldøen, Hebnes og Marvig. Af offentlige kjøreveie findes derimod kun nogle mindre stumper, nemlig fra Haalandsosen til Natlandsvandet (8 à 9 km., hvoraf dog de øverste 3 km. neppe kan betragtes som andet end ridevei) og fra Vatlandsvaagen til Haug i Repsbygden (3 km.). Postaabneri findes fra gammel tid paa Jelse strandsted; det var indtil res. 2 decbr. 1848 af vigtighed som liggende i hovedpostruten mellem Stavanger og Bergen, hvilken derfra gik videre over Repsbygden og Rosseid til Vikedal. Siden 1878 er der ogsaa postaabneri i Erfjord. Paa strandstedet er endvidere fast station for baadskyds.

Herredets 2de kirker er begge tømmerbygninger af sedvanlig form, langkirker med taarn. Hovedkirken*), der ligger paa prestegaardens grund under 59 ° 20 ′ 20 ″ n. br. og 4 ° 41 ′ 35 ″ l. v. f. Kristiania, er ifølge »Norske stiftelser« bygget i forrige aarhundrede (restaureret i 1857—58) og eies af den nedenfor nævnte Ribergske stiftelse, hvorimod Erfjord annekskirke, der tilhører sognets menighed, er en ny bygning, indviet i 1877 og beliggende paa gaarden Haaland (Haalandsosen). Hovedkirkens indtægt af tiende, jordafgift og landskyld beløber sig til kr. 200 à 300 aarlig, annekskirkens tiende til ca. kr. 60.

I henseende til skolevæsenet er herredet delt i 20 kredse, som tilsammen har 7 lærere. Skolehuse findes paa prestegaarden, Foldøen, Hebnes, Skimleim (Skimling) i Repsbygden, Føljesvold (Føllesvold) i Lovredalen, Erøen og Tøsse. 13 kredse har omgangsskole, hvorhos der holdes særskilt skole for flere afsidesliggende gaarde. Ved res. 16 decbr. 1887 er hvert af herredets 2de sogne bleven særskilt skolekomune og fattigdistrikt.

En gjensidig brandforsikringsindretning, hvis plan var approberet ved res. 23 juni 1866, er forlængst ophørt. Derimod har herredet en liden sparebank med en forvaltningskapital af ca. 80,000 kr.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 8981, hvoraf kr. 5169 til fattigvæsenet og kr. 2603 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 9054.

---

*) I kirken opbevares et par gamle portræter fra det 17de aarhundrede samt 3 gamle lysekroner, hvoraf den ene er skjænket i 1717 af præsten Nils Tyrholm og Malene Michelsdatter, den anden af »Obriste Johan Jacob Fasting og fru Kristianne Sofia Fasting, né de Spitberg, Foldøen den XXI juli MDCCLXXI«.

Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 9849, hvoraf kr. 7879 paa indtægt efter forholdet kr. 8,24 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 1580, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 1,110,100. Der findes temmelig mange fattige; antallet af de ved fattigvæsenets omsorg understøttede hovedpersoner varierede i aarene 1876—80 mellem 85 og 106 med et gjennemsnitsantal af 96, hvilket svarer til 38 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 5 formænd og 15 repræsentanter, hvoraf 2 formænd og 6 repræsentanter fra annekssognet. Antallet af stemmeberettigede var i 1882 92 og i 1885 114.

Milde stiftelser og legater. 1) Den ældste af disse er den Ribergske stiftelse, oprettet af jomfru Marselle Riberg, som ved gavebrev, dateret Utstein kloster 21 juni 1755 (jfr. senere disposition af 13 novbr. 1759 og den under 30 juni 1773 konfirmerede fundats), skjænkede Jelse og Sand kirker med tiende og jordegods samt hele sit øvrige bo, der ved skiftet opgjordes til 500 rdlr., til bygning af et skolehus og oplærelse af skoleholdere. Efterat Sand kirke var overdraget dette sogns menighed, udgjorde legatets beholdning i 1856 kr. 4520, som imidlertid i de følgende par aar omtrent blev forbrugt til istandsættelse af Jelse kirke. Ved udgangen af 1886 var beholdningen kr. 163,14. Af indtægterne vedligeholdes fremdeles saavel kirken som det faste skolehus paa Jelselandet, ligesom ogsaa sognets skolekasse har en liden fast indtægt (lyseholdspenge) deraf. 2) Johannes Ormsen Bergelands legat for husarme, skjænket ved gavebrev af 24 decbr. 1819, stort kr. 120. 3) Lars Bjørnsen Jelses legat til fattige ifølge erklæring af 28 juni 1853, oprindelig stort kr. 200, ved udgangen af 1886 kr. 752. 4) Anne Barkelands legat ifølge testamente af 3 sept. 1867, stadfæstet under 8 juni 1883, stort kr. 8000, hvis renter lægges til kapitalen, indtil denne er fordoblet, hvorefter de skal anvendes til undervisning af fattige pigebørn. Beholdning kr. 9889 (1886).

Ældre inddeling. Til Jelse prestegjæld hørte tidligere Sand som annekssogn, indtil der af dette sammen med Saude ved res. 24 april 1858 blev oprettet et eget prestegjæld. Prestegjældet havde derefter kun ét sogn, indtil Erfjord annekssogn blev oprettet ved res. 19 okt. 1877. I det judicielle dannede herredet Jelse skibredes hoveddel, dog saaledes, at de 3 sydligste af herredets paa Ombo liggende gaarde indtil res. 11 aug. 1841 hørte under Hjelmeland skibrede.

Fornlevninger. Gravhauger og bautastene omtales paa flere steder, i større antal paa Hebnes, Askvik og Fuglestein. Paa Hebnes staar en 12 fod høi bautasten, og paa Foldøen har ialfald tidligere staaet 2 høie stene paa en af en grøft omgivet, lidt ophøiet firkantet plads (en »alvedans«). Af oldsagfund kjendes kun nogle faa og lidet merkelige fra den yngre jernalder.

Sand herred [213,78 km², 1761 indb.] er beliggende omkring Sandsfjorden med dens forgreninger, Saudefjorden og Hylsfjorden, og omgives af Jelse i S, Vikedal i V, Saude i N og Suledal i Ø. Dets største udstrækning fra grænsen mod Vikedal i V til Hylsskaret i Ø er omtrent 28 km. og fra Hustveitsaata i N til grænsen mod Jelse omtrent 18 km. Indenfor dets omraade ligger den lille Nævø (0,50 km²) sydligst i Sandsfjorden; ellers bestaar arealet helt af fastland. Herredet falder sammen med Sand hovedsogn af Sand prestegjæld og er eget lensmandsdistrikt, men danner sammen med annekssognet Saude et tinglag, Sand, under Ryfylke sorenskriveri.

Ved de ovenfor nævnte fjorde, som nærmere er beskrevne side 16—17, er herredet delt i tre, indbyrdes adskilte partier, af hvilke det ene ligger paa vestsiden af Sands- og Saudefjorden, medens de tvende andre ligger paa sammes østside, det ene nordenfor, det andet søndenfor Hylsfjorden. Alle tre strækninger er opfyldte af fjelde, som i regelen stiger steilt op fra fjordene uden dog at naa til de høider, som forekommer i de tilstødende indre bygder. Partiet østenfor Sandsfjorden og søndenfor Hylsfjorden, hvilket omfatter herredets hovedbygd, gjennemskjæres fra Ø—V af Suledalslaagens eller, som den her kaldes, Sandslaagens brede, vel bebyggede dalføre, indesluttet paa begge sider af temmelig høie fjelddrag, blandt hvis toppe kan merkes Storhei og Rauafjeldnuten paa nordsiden, samt Hestafjeld og Velanuten paa sydsiden af dalen. Sydligst i partiet gjør den trange Lovrefjord et 4 km. dybt indsnit i kysten. Den del af herredet, som ligger paa Hylsfjordens nordre side og ialmindelighed benævnes Hylsstranden, bestaar af en 3 til 6 km. bred strækning langs fjorden og dens fortsættelse, det trange Hylsskar, som fra fjordbunden fører over til Suledalsvandet. Hele dette parti er opfyldt af udløbere fra de indenfor liggende høifjelde i Saude og Suledal, og langs grænsen mod Saude hæver der sig en række toppe, blandt hvilke Skaranuten, Kjerringnuterne og Skorvenuten, alle af anselig høide. Langs den indre del af fjorden er fjeldets affald yderst brat, og kun hvor fjeldbækkene har udgravet mindre fordybninger, har her enkelte gaarde fundet plads. Længere mod V trækker fjeldene sig lidt mer tilbage fra kysten, og udenfor det saakaldte Lølandsskar, der fra Vanvik stryger i nordvestlig retning over mod Saudefjorden, gaar terrainet over i et forstørstedelen skovbevokset aasdrag, der udfylder den ytterste del af halvøen mellem de to fjorde og ender i Tjelmelandstangen. Straks indenfor denne ligger den eiendommelige, taarnformede Fatnesnut, fra hvilken det har været paastaaet, at man undertiden kan se røg og høre et forfærdeligt underjordisk bulder. Den strækning af herredet, som ligger paa Sands- og Saudefjordens vestside, er ikke mindre bjergfuld end de foregaaende. De største høider er her den ved sin runde top og isolerede beliggenhed eiendommelige

Hustveitsaate, der ligger i nordgrænsen mod Saude og naar op til 1200 m., samt Sellandsnuten i grænsen mod Vikedal, hvilken neppe er synderlig lavere. Mellem de fjelddrag, der grupperer sig omkring disse to høider, skjærer Tysselandsdalen sig som et trangt, ubebygget skar fra Sandsfjorden i nordvestlig retning over mod Bjørndalen i Vikedal. Lidt søndenfor dette dalføres udmunding i Sandsfjorden fører det lave, kun 0,6 km. brede Ropeid over fra denne fjord til bunden af Vindefjordens indre arm. — Det vigtigste vasdrag er Suledals- eller, som den her kaldes, Sandslaagen, som fra Suledal kommer ind over herredsgrænsen i et langt, fossende stryk mellem bratte fjeldsider (»Gjuvet«), men straks efter faar et roligere løb og bugter sig mellem høie bakker som en mægtig strøm frem gjennem dalen. Elven, hvis længde inden Sand er omtrent 8 km., danner umiddelbart forinden sit udløb i Sandsfjorden et ikke ubetydeligt vandfald, Sandsfossen. Dens vigtigste tilløb inden herredet er Brommelandsbækken fra N og Torgaardsbækken fra S. Lindvangselven kommer ligeledes fra Suledal, idet den træder ud af det lille Kvanvand, hvorefter den løber mod S ud i Hylsfjorden, dannende ved sit udløb den i flomtider maleriske Lindvangfos, hvis støv skal kunne fugte løvtrærne paa sydsiden af den her ca. 1 km. brede fjord. Paa Sandsfjordens vestside er Ilstadaaen, Aaselven og Tysselandselven, hvilken sidste gjennemstrømmer den ovennævnte Tysselandsdal, de vigtigste vasdrag. Herredets mange smaavande er alle ubetydelige og optager tilsammen alene et areal af 2,39 km². — Bergarten er i de indre, høiereliggende strøg næsten overalt skifer. I de lavere egne og navnlig langs fjordene er derimod skiferen afskavet, og det underliggende grundfjeld danner her det faste fjeld. Jordbunden bestaar i Sandsdalen hovedsagelig af muldjord paa ler eller lersand, for en mindre del paa sand eller aur. Paa Hylsstranden, som ansees for at have det bedste jordsmon, bestaar underlaget væsentlig af skifersmuldringer.

Den hjemmehørende folkemængde var i 1801: 701; 1825: 913; 1845: 1207; 1865: 1600 og 1875: 1762. Tænkes det sidstnævnte folketal jevnt fordelt over herredets hele areal, kommer der overhovedet 8 mennesker paa hver km², men da mere end $^2/_5$ af indbyggerne er samlet i strandstedet Sand, er den gjennemsnitlige befolkningstæthed i virkeligheden meget mindre. Sammenhængende bebyggelse findes egentlig kun i selve Sandsdalen samt paa et par steder ved Hylsfjorden. Efter matrikulen findes ialt 40 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 365,68 (urev. dlr. 192. 2. 9), hvorunder det til mk. 3,75 særskilt skyldsatte Sands laksefiske er regnet som 1 matrikulnummer. De enkelte brug er i henseende til matrikulskyld gjennemsnitlig noget større end i amtet overhovedet. Skylddalerens salgsværdi er paa grundlag af de i aarene 1852—80 stedfundne salg for Sand tinglag underét beregnet til kr. 2275. Indmarken er formentlig overalt udskiftet, ligesaa skov og slaatteland; det samme er forstørstedelen ogsaa tilfældet med havnegange.

Herredets største gaard er Sand (*Sandr*), 25,78, en betydelig, men sterkt udstykket eiendom, paa hvis grund det nedenfor nævnte strandsted af samme navn er beliggende. To af denne gaards brug, hvilke tidligere var presteenkesæde, er ved res. af 4 juli 1859 og 30 januar 1875 udlagte til prestegaard i Sand prestegjæld. Prestegaarden har en samlet skyld af mk. 8,62 og en god, omend bakket og tungvindt jordvei, hvorpaa aar om andet avles 20 à 25 hl. havre og omtrent 70 hl. poteter samt underholdes en besætning af en hest og 9 kjør; til eiendommen, som har ganske god, men noget fjerntliggende og vanskelig tilgjængelig skov, hører 1/3 af en husmandsplads samt laksefiske ved stranden, hvilket nu er bortforpagtet mod en aarlig afgift af kr. 50. Blandt distriktets øvrige gaarde kan nævnes: Eide, 18,38, Helland, 14,93, Hanekam (*Hanakambr*), 12,23, Brommeland, 10,97, Grov, 13,30, Heim, 19,82, Berge, 9,22, Skeie, 9,88, og Hauge, 11,05, alle henhørende til den paa begge sider af Laagen liggende smukke Sandsbygd, søndenfor hvilken Vela (Veila), 15,90, ligger længere ude ved Sandsfjorden. Paa nordsiden af Hylsfjorden er Tjelmeland (oprindelig vistnok *Hjalmaland*), 12,11, Fatnes (*Fattnes*), østre, 11,18, og vestre, 13,32, Løland, 25,16, Vanvik, ytre og indre, tils. 17,03, samt Tengesdal, 10,32, og nordligst i herredet Ilstad, 10,80, paa vestre side af Saudefjorden.

Strandstedet Sand, ogsaa kaldet Sandslandet, har en vakker beliggenhed paa forannævnte gaard Sands grund, i en bue omkring en liden bugt af Sandsfjorden, umiddelbart nordenfor Laagens udløb i samme. Stedet var tidligere meget uordentlig bebygget, men er nu, efterat det næsten fuldstændig var lagt i aske ved ildebrand natten til den 28 marts 1879, gjenopført mere regelmæssig og med bedre og smukkere huse end tidligere. Befolkningen talte i 1825 197 mennesker, men i 1865 var indbyggertallet steget til 555 og i 1875 til 757 i henholdsvis 99 og 126 beboede huse. Senere er dog stedet gaaet meget tilbage, navnlig fordi skibsbyggeriet, som i sin tid blev drevet i temmelig stor udstrækning, nu i mange aar har ligget omtrent ganske nede. Befolkningen er nu væsentlig henvist til almindeligt haandverks- og dagarbeide. Navnlig har der altid været drevet meget bødkerarbeide, og endnu sælges der aarlig flere tusinde tomtønder til Stavanger og Haugesund. Ogsaa tømmerflødningen og laksefisket i Laagen har givet anledning til adskillig fortjeneste. Paa stedet fandtes ved udgangen af 1885 ialt 6 à 8 handelsmænd, som har en ikke ubetydelig omsætning til de omliggende herreder og desuden hovedsagelig driver tømmerhandelen paa Laagens vasdrag. Der er ogsaa forekommet enkelte udrustninger til sildefiske i Nordland, og der eies endnu parter i saadanne.

Ellers i herredet er agerbrug og navnlig fædrift de vigtigste næringsveie, omend begge i regelen drives paa gammel maade. Agerbrugets hovedvekster er de sedvanlige, havre og poteter; derhos bruges endel blandkorn, men saagodtsom aldrig byg. Kornavlen er paa langt nær ikke tilstrækkelig for behovet, derimod giver fæ-

driften et betydeligt overskud. Gaardene har idetheletaget gode og tilstrækkelige hjemmehavne, medens fjeldbeiterne staar tilbage. Sæterdrift er almindelig paa de fleste gaarde. Angaaende udsæd og kreaturhold se side 42 og 46. — Næstefter disse næringsveie er skovbruget af vigtighed. Herredet har et samlet skovareal paa 5252 ha., saaledes at det hører blandt de i saa henseende bedst udstyrede i amtet. Det findes dels i selve Sandsdalen opimod grænsen af Suledal, dels paa Sandsfjordens vestside nordenfor Ropeid, dels og fornemmelig paa den mellem Saudefjorden og Hylsfjorden udstikkende landtunge, hvor der specielt forekommer ikke ubetydelige strækninger af ret vel konserveret naaleskov. Salg til byerne og de ytre, skovløse herreder navnlig af brænde og skaaren last (stav), tildels ogsaa tømmer, bark og andre skovprodukter giver derfor adskillig indtægt. Saalænge skibsbyggeriet florerede i strandstedet, gik det større salgstømmer væsentlig til dette. Tømmerflødning foregaar i Sandslaagen, og ved dennes udløb i fjorden findes en lændse, hvor der i femaarene 1876—80 og 1881—85 optaltes gjennemsnitlig henholdsvis 1270 og ca. 1000 tylvter større og mindre tømmer aarlig, hvoraf dog den største del var kommen fra Suledal herred. Torvmyrer findes saagodtsom ikke, og som brændsel bruges udelukkende ved. — Af fiskerierne er laksefisket i Laagen endnu det vigtigste, skjønt meget aftaget mod i fortiden. Mest bekjendt er det saakaldte Sands-fiske, der er særskilt matrikuleret, før til omtrent 3 $^{3}/_{10}$ daler, nu kun til mk. 3,75. I de sidste aar synes dog fangsten igjen at have bedret sig; medens saaledes kvantumet for det hele vasdrag i 1878 blev opgivet til 1940 kg. og i 1879 endog kun til 1170 kg., har det i de følgende 4 aar, 1880—83, udgjort i gjennemsnit omtrent 2700 kg., hvoraf noget mindre end $^{5}/_{6}$ falder paa Sand og noget mere end $^{1}/_{6}$ paa Suledal herred. Fangsten er bleven dreven til langt ud paa høsten, dels ved faststaaende kar i Sandsfossen, dels med not og drivgarn. I 1884 er fisket i det hele vasdrag for 40 aar bleven bortforpagtet til engelske sportsfiskere for en aarlig afgift af omtrent kr. 4000, hvoraf kr. 2500 til eierne af det nævnte matrikulerede fiske. De i fossen anbragte, for laksens opgang yderst hinderlige, kar er nu sløifede, og en betydelig forøgelse af fiskemængden i denne af naturen rigt udstyrede lakselv tør saaledes vistnok imødeses. Foruden laksefiske drives tildels ogsaa fiske efter brisling, som undertiden, f. eks. i 1884, kan slaa godt til, ligesom der, navnlig fra strandstedet, sker udrustninger til vaarsildfisket og andre større sildefiskerier. — Ogsaa skibsfarten giver nogen indtægt, og ved udgangen af 1885 fandtes der i herredet ialt 17 smaafartøier med 424 tons drægtighed, hvilke var beskjæftigede dels i fart med tømmer, ved og bord til Stavanger, Haugesund og Bergen, dels i fragtfart mellem andre byer, dels endelig i sommer- og vinterfiskerierne. — De øvrige næringsveie er af liden betydning. Af industrielle anlæg findes kun nogle mindre sagbrug til opskjæring af bord og tøndestav. Tidligere var der, som nævnt, i strandstedet flere skibsverfter, ligesom der paa gaarden Sand var et teglverk, som

for adskillige aar siden er nedlagt, fordi leret var mindre godt. Husfliden tilfredsstiller neppe mere end det hjemlige behov. Udenfor strandstedet havde herredet i 1887 2 handelsmænd.

Hovedveien til Suledalsvandet udgaar fra strandstedet og følger elven, først paa nordre, derefter paa søndre side til grænsen af Suledal (6 km.); den er anlagt som chaussée i aarene 1869—71 med en maksimumsstigning af 1 paa 12. Andre kjøreveie findes ikke. Af rideveie fører en over Ropeid, en gjennem Lølandsskaret (tidligere kirkevei for presten i Suledal, naar han skulde til Saude anneks) samt en over Hylsskaret fra Hylen til gaarden Vaage ved Suledalsvandet. Langs kysten foregaar samfærdselen sedvanlig paa søen, for en stor del med dampskib, som i ruten Stavanger—Saude flere gange ugentlig anløber strandstedet; sjeldnere gaar dampskibene ogsaa ind Hylsfjorden med anløbssteder ved Vanvik og Hylen. I strandstedet findes fast station for land- og baadskyds samt postaabneri, oprettet 1855.

Sand hovedkirke er en tømret langkirke med taarn, opført 1852 paa gaarden Sand lidt indenfor strandstedet under 59° 28′ 55″ n. br. og 4° 27′ 59″ v. l. Den ældre kirke tilhørte den Ribergske stiftelse i Jelse, som i 1850 betalte menigheden kr. 1600 for at overtage den. Den har ingen formue og oppebærer i tiende ca. kr. 60. — I henseende til skolevæsenet er herredet delt i 9 kredse med 5 lærere og skolehuse paa Hanekam, Berge, Sand, Fatland og Fatnes. 4 kredse har omgangsskole, hvorhos der findes 2 skoler for enslig beliggende bosteder.

Af andre offentlige indretninger merkes Sand herreds sparebank, der er oprettet i 1873 og ved udgangen af 1886 havde en forvaltningskapital paa kr. 251,024, hvoraf kr. 9,647 var bankens formue og kr. 241,377 indskudt af 923 indskydere.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 9802, hvoraf kr. 5223 til fattigvæsenet og kr. 2670 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 8501. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 7850, hvoraf kr. 5972 paa indtægt efter forholdet kr. 5,50 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 4967, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 935,000. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner har i aarene 1876—84 været temmelig betydeligt, nemlig i middeltal 73 om aaret, hvilket svarer til 41 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen tæller 3 formænd og 9 repræsentanter. Antallet af stemmeberettigede i det hele prestegjæld (Saude medregnet) var i 1882 205 og i 1885 262.

Legat: Ole Larsen og Siri Johannesdatter Bjerges legat til opdragelse af forældreløse børn ifølge fundats af 19 april 1865, konf. ved res. 13 mai s. a., af beløb oprindelig kr. 1600, som ved udg. af 1886 var steget til kr. 2872.

Ældre inddeling. I geistlig henseende var herredet tidligere annekssogn under Jelse prestegjæld, indtil det ved res. 24 april 1858 blev fraskilt samme for sammen med Saude, der samtidig skiltes fra Suledal, at overgaa til et eget, Sand, prestegjæld med Sand som hovedsogn. — I judiciel henseende var herredet ligefra middelalderen af (jfr. s. 89) delt mellem Saude og Jelse skibreder, idet samtlige gaarde ved Hylsfjorden samt de tre nordligste gaarde paa Saudefjordens vestside hørte til den første, resten af herredet til den sidste. Ved res. 11 aug. 1841 lagdes herredet i sin helhed under Jelse tinglag, fra hvilket det imidlertid ved res. 28 okt. 1861 atter blev udskilt for at forenes med Saude til et tinglag, der efter res. 4 aug. 1863 skal benævnes Sand. Allerede ved res. 21 januar 1860 var herredet blevet eget lensmandsdistrikt.

Fornlevninger. Der findes mange gravhauger paa adskillige gaarde i hoveddalen, saaledes paa Helland, Hauge, Skeie og Mo. Paa Helland har ogsaa staaet 3 bautastene, hvoraf kun 1 er levnet. Af oldsagfund kan nævnes en meget stor, »urtepotteformet« lerurne fra den ældre jernalder, funden paa Ørland (Berg. mus.).

Saude herred [514,20 km², 1888 indb.], hvis gamle navn var *Sauðar* (*Sauða sókn*), men tidligere ialmindelighed feilagtigen er bleven skrevet »Søvde«, indbefatter den nordligste del af amtet og støder paa en lang strækning (omtrent 56 km.) til Søndre Bergenhus amt, nemlig til Etne i V, Skonevik og Ullensvang i N og Røldal i NØ; mod SØ grænser det til Suledal og mod S til Sand. Fjeldtoppen Rullestadsaata paa skillet mellem Saude, Skonevik og Ullensvang er amtets nordligste punkt. Herredet bestaar udelukkende af fastland og har en udstrækning fra SV—NØ af omtrent 35 km. og fra NV—SØ af 20 à 21 km. Det er anneks til Sand prestegjæld, og udgjør eget lensmandsdistrikt, medens tinglaget omfatter begge sogne og kaldes Sand.

Saude maa i det store og hele kaldes en høitliggende fjeldbygd, omend den allerstørste del af befolkningen er samlet omkring eller i nærheden af den smukke Saudefjord, der trænger 10 km. ind i herredets sydlige del. Mod den indre del af denne fjord, som paa den nordvestlige og nordlige side er omgivet af venlige og forholdsvis flade bredder, sænker landet sig saaatsige fra alle kanter, og en række dalfører skjærer sig herfra næsten vifteformig til alle sider ind i fjeldmassen, saaledes Svandalen mod SV, Nordstøldalen mod NV, Aabødalen mod N, Storelvens dalføre med dets forgreninger, Austareimsdalen, Hereimsdalen og Slettedalen, mod NØ og N samt endelig Maldalen mod Ø. Alle disse dalstrøg, som dog i henseende til landets konfiguration alene er at betragte som trange revner, stiger, nogle hurtig, andre langsommere, efterhaanden op paa fjeldplateauet, der langs herredets vestlige, nordlige og østlige grænser har en betydelig høide og paa flere steder endog naar op i den evige snes regioner. Blandt de mange anselige tinder, der rager op over plateauet, er den steile Kirkenut paa

østsiden af Slettedalens øvre del rimeligvis den høieste. Østenfor denne og adskilt fra samme ved den dybe Bergedal er Tindene og længere mod S Reinaskarsnuten. Langs efter den høideryg, der danner vandskillet mellem Saude paa den ene side og Suledal og Sand paa den anden, hæver sig en rad af fjeldtoppe, blandt hvilke kan nævnes Skavlen (1575 m.), som er den høieste, Skaranuten Reinsnuten og Skorvenuten. Paa herredets nordvestlige side breder sig i grænsen mod Skonevik og Etne det mægtige Vevlefjeld med mange toppe, som Rullestadsaata, Helgedalsnuten og Skautanuten, paa hvilke næsten hver sommer snefonner sees overliggende. Søndenfor disse, paa vestsiden af Saudefjorden ligger Hustveitsaata (1202 m.) i grænsen mod Sand (jfr. s. 374). Det hele areal, som er dækket af evig sne og is, udgjør omtrent 12 km², hvoraf det meste falder i den nordre heldning af Skavlen. — En stor del af herredets elvedrag samler sig i Storelven, som under navn af Slettedalselven kommer fra Ullensvang og i sydlig retning gjennemstrømmer den vakre, flade Slettedal, indtil den i flere vandfald sænker sig til det lille Storlivand (0,70 km²), hvor den optager den østenfra kommende Dalvasaa, som er afløb for en mængde fjeldvande, hvoriblandt Holmevandet (0,73 km²) og Førsdalsvandet, og danner den mægtige Suldalsfos; nedenfor Storlivandet gaar vasdraget, som nu kaldes Storelven, gjennem en trang dal først mod S, derefter mod NV, optager tilløb fra Hereimsdalen og Austareimsdalen og træder endelig med sydvestlig retning ud i den aabne bygd i »indre Saude«, hvor den falder i bunden af fjorden. Aabøelven eller Nordelven samler vandløbene fra den sydvestlige del af Vevlefjeldet og løber mod S gjennem Aabødalen ud i Saudefjorden umiddelbart vestenfor Storelven. Af mindre elve kan nævnes Moldeelven, Maldalselven og Sagaaen, der alle gaar i fossestup ud over fjeldskraaningen paa fjordens østside, samt Nes- eller Risvoldelven og Svandalselven, begge paa dens vestside. Ferskvande findes i stort antal, men alle smaa og intet større end de ovenfor nævnte. Deres samlede areal er 10,43 km². Myrer forekommer navnlig i Slettedalen og Aabødalen samt oppe paa heierne. — Det i dagen liggende berg er forstørstedelen skifer, men under denne træder dog, navnlig i de lavere egne, dels grundfjeldet, dels graniten paa mange steder frem. De løse afleiringer, som findes omkring Saudefjordens bund, bestaar af aur og grus, og det dyrkbare jordsmon er derfor mestendels skarp sandjord med et tyndt madjordlag. Paa enkelte gaarde forekommer dog ogsaa lerjord. I de høiere fjelddale viser skiferen en paafaldende overlegenhed i at frembringe en yppig plantevekst. Medens saaledes Nordstøldalens beiter, der ligger paa gneis, kun har en ringe anseelse, er derimod Aabødalen og Slettedalen, som dels hviler paa skifer, dels har denne bergart i høiderne, almindeligvis regnede blandt vestlandets, eller ialfald Ryfylkes, bedste sæterdale.

Folkemængden var i 1801: 856; 1825: 1176; 1845: 1584; 1865: 1899 og 1875: 1921. Naar det sidstnævnte indbyggerantal

tænkes jevnt fordelt over det hele areal, kommer der paa hver kvadratkilometer neppe 4 mennesker, og herredet hører saaledes til amtets svagest befolkede distrikter. De beboede strækninger ligger hovedsagelig ved bunden af Saudefjorden, navnlig i den gamle kirkebygd samt omkring Storelvens udløb og paa de nederste 3—4 kilometer af dens dalføre (Fløgstad-, Austareim- og Birkelandskredsene). Paa nordsiden af Storlivandet er Hellandsbygden en afsides men tæt grænd af fjeldgaarde, hvis beboere har sin færdsel til søbygden over fjeldet, eftersom dalen er ufremkommelig. Vestenfor Saudefjorden er Svandalen et høitliggende, men vel bebygget dalføre. Blandt herredets befolkning fandtes i 1875 48 kvækere. — Herredets matrikul omfatter 51 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 352,42 (urevid. dlr. 202. 4. 21). Flere gaarde er sterkt udstykkede, og den gjennemsnitlige matrikulskyld pr. brug er adskillig lavere end i amtet sedvanligt. Skylddalerens salgsværdi kan for aarene 1852—80 anslaaes til kr. 2275 (jfr. side 374). Indmarksfællesskabet er for den allerstørste del ophævet, hvorimod der endnu paa adskillige gaarde findes fællesskab i buhager og fjeldbeiter. — De største gaarde er Hovland, 12,25, Risvold, 11,28, begge i den gamle kirkebygd ved Saudesjøen; Fløgstad, 14,52, Aabø, 24,42, Hereim, 11,12, Austareim (Østreim), 9,95, Birkeland, indre og ytre, 22,61, og Søndenaa, 21,65, alle i den nedre del af Storelvens dalføre, de fire første paa elvens vestre, de to sidste paa dens østre side; endvidere Aartun, 18,58, i Hellandsbygden, samt Maldal (Moldal), 10,26, en høitliggende fjeldgaard paa østsiden af Saudefjorden.

I henseende til næringsveie er Saude i egentlig forstand en fædriftsbygd. Agerbruget er af forholdsvis mindre betydning, dels fordi jordbrugsmaaden endnu i regelen er gammeldags, dels fordi den skarpe jord trænger megen og stadig gjødning. Flere af de høiereliggende gaarde er tildels ogsaa udsatte for frost. Af poteter avles dog omtrent, hvad der behøves, men korn maa kjøbes i stor udstrækning, antagelig 1500 à 2000 hl. aarlig, hovedsagelig rug fra Stavanger, undertiden ogsaa havre fra Finnø og Sjernerø. Derimod er som nævnt kvægavlen af stor vigtighed og giver betydeligt overskud i form af smør, ost og slagtekvæg. Herredet har nemlig fortrinlige fjeldbeiter i Aabødalen og fremforalt i Slettedalen, hvor ikke blot distriktets egne kreaturer, men ogsaa et betydeligt antal faar og ungnøt fra Nerstrand og øerne i Boknfjorden hver sommer føres til beitning. Sommerfodringen er derfor god, men vinterfodringen af de talrige besætninger gjennemgaaende tarvelig, saa at udbyttet ikke bliver, hvad det kunde være. Af faar og gjeder vinterfødes dog et forholdsvis mindre antal end i nabobygderne. Derimod er det ikke usedvanligt, at der fra Dalene og navnlig fra Lister og Mandal amt om vaaren opkjøbes gjeder, som man lader græsse i fjelddalene for atter om høsten at afsætte dem, dels til Stavanger, dels til Østlandet; den i sommerens løb faldende mysost er nemlig let afsættelig til forholdsvis gode priser. Angaaende kreaturhold og udsæd henvises til tabellerne side 42 og 46. — Skoven er paa de fleste

gaarde sterkt medtaget, men dog endnu mere end tilstrækkelig for herredets behov. Paa østsiden af hoveddalføret og indover i retning af Storlivandet findes flere strækninger med taalelig god furuskov, ligesaa paa enkelte andre steder. Ogsaa Hellandsbygden og Slettedalen har god tømmerskov, men dens værd forringes betydelig derved, at elven paa grund af de mange fosse ikke kan bruges til flødning. Løvskov, fornemmelig birk, forekommer paa de fleste gaarde. Der sælges ikke ubetydeligt af brændeved, tildels ogsaa bygningstømmer, tøndebaand, bark m. m., hvilke produkter opkjøbes af jægteførere, som afhænder dem i Stavanger, Sandnes, Haugesund og Skudeneshavn. Som brændsel bruges ved; paa enkelte gaarde, f. eks. i Svandalsbygden, haves torv, som tildels benyttes, men den holdes for at være af maadelig beskaffenhed. — Fiskeri er som næringsvei af underordnet betydning. Enkelte aar kan man dog fiske nogle hundrede tønder brisling og fedsild i fjorden, og i Storelven tages i regelen noget laks og søørret, dog mindre nu end tidligere paa grund af det tiltagende kilenotbrug længere ude i fjorden. — Af industrielle anlæg findes alene nogle smaa sagbrug. Tidligere gav skibsbyggeriet mange sysselsættelse, men dette er nu ophørt. Om den grubedrift, som »Saude grubekompagni« siden 1882 har vedligeholdt efter sinkblænde paa gaarden Birkeland, henvises til side 63. Den mest bearbeidede grube er nylig solgt til et engelsk interessentskab, der har sat en større drift igang. I nærheden findes ogsaa nogle andre sinkblændeanvisninger, hvorpaa forsøgsdrift har fundet sted. Den kvindelige husflid afgiver neppe noget nævneværdigt til salg. Derimod arbeider mændene endel træsager, der afhændes til de ytre bygder, saasom river, træsko, trækopper m. m.; de sidste pleiede man ialfald i gamle dage at sælge for havre, og prisen var, hvad koppen kunde rumme. Bygden har for tiden (1888) 7 landhandlerier.

Af rodelagte kjøreveie findes ialt omtrent 14 km., nemlig fra Svandal til ytre Saude, derfra langs fjorden til indre Saude og saa videre opover dalen til Austareim (ialt ca. 11 km.) samt fra Søndenaa havn til gaarden Birkeland (3 km.), hvilken sidste vei er fortsat af grubekompagniet ca. 6 km. op gjennem det trange dalføre til sinkgruberne. Fra disse er der kun 4 à 5 km. igjen til Hellandsbygden, hvis beboere nu alene ved en yderst besværlig fjeldvei har adkomst til søen, og af hensyn til det store antal kreaturer, som aarlig føres til beiterne i Slettedalen, har det derfor været paa tale, at det offentlige skulde overtage grubekompagniets vei og fortsætte den til Hellandsbygden. Med udenverdenen foregaar kommunikationen — naar man bortser fra de vanskelige kløvveie, der fører over fjeldene til Sand, Suledal, Røldal, Odda og Etne — udelukkende tilsøs og besørges for en meget væsentlig del af Ryfylkedampskibene, der i sommermaanederne 4 à 5 gange ugentlig anløber baade Saudesjøen og Saudebunden (Fløgstadøren), tildels ogsaa Moldetveit. Om vinteren er derimod paa fjordens inderste 8—9 km., indenfor Storskjær, menis hyppig til hinder (dette fjordstykke fryser merkelig nok i regelen

til længe forinden Suledalsvandet), og da kan det hænde, at bygden i ugevis er afstængt fra ethvert samkvem med andre distrikter. Herredet har 2de postaabnerier, oprettede i 1866 og 1888.

Paa grund af sit behagelige klima og sin paa samme tid smilende og storartede natur er Saude de stavangerske landliggeres mest yndede opholdssted, og antallet af sommerbesøgende har været i jevnt stigende. Til sine øvrige fortrin har stedet nu ogsaa faaet en sundhedskilde (glaubersaltholdig kogsaltkilde), der i de sidste sommere er bleven benyttet af adskillige syge. Den springer frem i stranden paa gaarden Fløgstads grund og har i lange tider været kjendt af bygdens beboere, men først i 1885 er den bleven videnskabelig analyseret.

Saude annekskirke, en langkirke af tømmer, er bygget 1866 paa gaarden Fløgstads grund inderst i Saudebunden; den er menighedens eiendom og uden formue. Den forrige kirke, der var opført i 1810 og ved underretsdom i 1855 skal være bleven fradømt de private kirkeeiere, stod paa en af Saudegaardene i den gamle kirkebygd, hvor ogsaa den endnu ældre stavekirke havde sin plads. I 1856 blev der af bygdens kvækere bygget et kapel paa gaarden Aabø. — Saude skolekommune har 9 kredse samt 3 skoler for afsidesliggende bosteder og ialt 5 lærere. Skolehuse er opførte paa Lindvold (Lundervold), Risvold, Aarstad (Fløgstadøren), Austareim, Enge og Aartun. 3 kredse har omgangsskole.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 6962, hvoraf kr. 3780 til fattigvæsenet og kr. 1932 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 6261. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 6671, hvoraf kr. 3713 paa indtægt efter forholdet kr. 4,78 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 4750, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 538,550. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner var i middeltal for 1876—84 aarlig 66, svarende til 35 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter. Med hensyn til antallet af stemmeberettigede i prestegjældet se under Sand side 377.

Ældre inddeling. Saude var oprindelig annekssogn under Suledal, men blev ved res. 24 april 1858 fraskilt dette prestegjæld og annekteret det samtidig oprettede Sand prestegjæld (jfr. side 378). I judiciel henseende hørte herredet (sognet) efter matrikulen af 1838 (ligesom ogsaa i middelalderen, jfr. side 89) i sin helhed til Saude skibrede, som tillige omfattede de gaarde af Sand, som ligger paa nordre side af Hylsfjorden og ved Saudefjorden. Ved res. 11 aug. 1841 blev herredet eget tinglag, men forenedes med Sand ved res. 28 okt. 1861. I formandskabsinstitutionens fire første aar var Saude indbefattet under Suledal herred; fra 1842 af har det derimod havt egen kommunal bestyrelse.

Fornlevninger. Ved den forrige kirke skal tidligere (efter en optegnelse fra 1810) have staaet en høi bautasten paa en liden haug. Noget fund af større betydning er ikke hidtil fremkommet.

Suledal herred [1219,46 km², 2112 indb.], fordum *Súladalr*, i nutiden udtalt »Sulldal«, er det nordøstligste i Stavanger amt og støder mod N op til Røldal i Søndre Bergenhus og i Ø til Vinje i Bratsberg og Valle i Nedenes; i S begrænses det af Hjelmeland, i SV af Jelse, i V af Sand og i NV af Saude. Det er tillige det største i amtet og har en længde fra Kistefjeldet i NØ til delet mod Hjelmeland og Jelse i SV af ca. 60 km.; dets største bredde er paa midten fra NV—SØ 28 à 30 km. Arealet bestaar udelukkende af fastland, da herredet er en indlandsbygd, som kun paa en strækning af 9 km. har en brat strand mod Hylsfjorden. Det falder sammen med Suledal prestegjæld, som bestaar af hovedsognet af samme navn samt Nesflaten kapelsogn. I verdslig henseende danner det eget tinglag under Ryfylke sorenskriveri samt eget lensmandsdistrikt.

Den egentlige Suledal, efter hvilken herredet i sin helhed har navn, er Ryfylkes betydeligste dalstrækning. Den er en fortsættelse af Sandsdalen (jfr. side 373) og gaar fra grænsen af Sand 12 à 13 km. i nordøstlig retning op mellem høie fjelde indtil Suledalsvandet, som derefter i en længde af ca. 28 km. udfylder den hele dalbund, og fra hvis nordre ende dalsænkningen fortsættes i den forholdsvis brede, men myrlændte Kvandal, der efterhaanden stiger op paa Haukelifjeldet i grænsestrøget mellem Stavanger, Bratsberg og Søndre Bergenhus amter. Fra dette hoveddalføre skjærer forskjellige, delvis beboede tverdale og skar sig til begge sider ind i fjeldmassen, saaledes paa Suledalsvandets vestside Bratlandsdalens snevre elveleie, der fører mod N op til Røldalsvandet, og det saakaldte Hylsskar, der danner en passage mod V over til Hylsfjordens bund, medens Vetrhusdalen og Kvildalen fører i sydøstlig retning fra vandets østre bred. Alle disse dalstrøg er dog kun at betragte som trange, dybe furer i den udstrakte fjeldmark, som forøvrigt breder sig over hele herredets areal og her stiger op til større høider end i noget andet distrikt af Stavanger amt. Navnlig har Kvandalen i herredets nordøstlige del overordentlig mægtige omgivelser. Paa dens østside hæver sig i grænsen mellem Suledal og Vinje amtets høieste maalte fjeld Vasdalseggen (1657 m.), der igjen mod N fortsættes i Kistefjeld og Kisten og mod S i Kvandalsbrotene, og paa vestsiden begrænses dalen af en lang række tinder, Trolleskeinuterne, hvis sydligste top Mælen rimeligvis stiger til ca. 1600 m. og frembyder en storartet udsigt. Nordenfor disse, hinsides den trange sæterdal Grubbedalen, løfter Breifond sin mægtige snekuppel i grænsen mod Røldal, og længere mod V kan merkes Faurlinuten paa østsiden og Svinestølnuterne paa vestsiden af Bratlandsdalen samt Skavlen (1575 m.) i grænsen mod Saude. Søndenfor Kvandalsbrotene og østenfor Suledalsvandets nordlige del strækker sig et høifjeldsplateau, Meien, som mellem

de øverste gaarde i Suledal og Bykle har en bredde af ca. 25 km. og som langs amtsgrænsen rimeligvis har en middelhøide af 1400 à 1600 m., da det langt udover sommeren pleier at være dækket af store snemasser. Fra Meien sænker fjeldmassen sig lidt efter lidt mod S og V, men den beholder altid høifjeldets karakter, og selv i herredets sydligste og vestligste del er det kun i de lavere strøg, at der findes fjeldgræsgange og sæterbebyggelse. Blandt den store mængde fjeldtoppe kan merkes Snenuten (1606 m.), Østre Kallefjeld med Steinkilnuten og Leirnuten samt Vestre Kallefjeld, alle liggende i en klynge mellem Suledalsvandet og amtsgrænsen og dannende et vildt, af dybe tverdale og kløfter splittet fjeldparti; længere mod S er Grønnefjeld og Høgeloft, begge i grænsen mod Valle, og vestenfor disse Saata, Napen (1349 m.), den spidse Napungen, Reinsnuten, Gurinuten, Delskarnuten i sydvestgrænsen mod Hjelmeland, Natlandsnuten (957 m.) i grænsen mod Jelse og endelig Vinjenuten (1092 m.) paa fjelddraget mellem Suledalen og Hylsfjorden. En stor del af de mindre fjelddale, som gjennemkrydser fjeldmarken i herredets sydvestlige del, samler sig mod Mosvandets og Sandsetvandets bassiner, af hvilke det første har afløb mod N til Suledalen, det sidste mod S til den saakaldte Ulladal, der er en fortsættelse af Valledalen i Hjelmeland og langs herredets sydlige og østlige grænse under forskjellige navne skjærer mod Ø og NØ op mod trakten om Snenuten.

Ikke langt fra $^5/_6$ af herredets hele areal har sit vandafløb til Suledalslaagen, som danner det 22 km. lange udløb gjennem Suledalen og Sandsdalen fra herredets og amtets største indsjø, Suledalsvandet. Dette betydelige vand strækker sig i en høide af 72 m. o. h. omtrent 28 km. fra SV—NØ med en bredde, som paa sine steder gaar op til et par km., og dets vandspeil dækker en flade af 29,06 km^2. Vandet udfylder her hele dalens bund, og de høie fjelde, som overalt omgiver det, stiger steilt op og levner kun paa ganske faa steder, hvor tverelve har skaaret sig ned, adgang til bebyggelse. Omtrent 5 km. ovenfor vandets søndre (vestlige) ende kniber bredderne sig sammen til et trangt af mægtige lodrette vægge indesluttet pas, den saakaldte Suledalsport, nedenfor hvilken vandet er ganske smalt, kun som en bred elv, og med opdyrkede og beboede omgivelser. Vandet er meget dybt og fryser yderst sjelden saaledes til, at det kan kjøres fra ende til anden; derimod hænder det hver vinter, at menis i kortere eller længere tid er til hinder for kommunikationen. Suledalsvandet modtager igjen fra N, Ø og S en mængde tilløb, af hvilke de betydeligste er: a) Birkenes- eller Hamrebøelven, der danner afløb for de talrige smaavande paa fjeldplateauet paa vandets nordvestlige side opunder Skavlen; b) Bratlandselven, som er den betydeligste af Suledalslaagens kildeelve og kommer fra Røldalsvandet i Søndre Bergenhus amt, strømmer fossende gjennem Bratlandsdalen og falder i Suledalsvandet ved Nesflaten, 2 à 3 km. nedenfor dets øvre ende; c) Roaldkvamelven, der falder i vandets nordende og dannes ved sammenløbet af

Kvandalselven, som kommer fra et lidet vand øverst i Kvandalen (hvilket gjennem Staavasdalen ogsaa har afløb til Telemarken) og Bleskestadelven, der løber ud af det betydelige, i grænsen mellem Bratsberg, Nedenes og Stavanger amter liggende Holmevand (9,45 km²); d) Aaros- eller Vetrhuselven, der gjennem Vetrhusdalen danner afløb for flere smaavande nordenfor Snenuten; samt endelig e) Kvildalselven, der kommer fra strøget omkring Saata og gaar gjennem Kvildalen. Laagen forlader Suledalsvandet som en mægtig strøm, der med betydelig vandmasse bugter sig ned gjennem dalen og flere steder deler sig i flere arme; i den trange fjeldkløft »Gjuvet« paa grænsen mod Sand er den sterkt fossende, men faldet er dog ikke større, end at laksen gaar op. Paa søndre side modtager den tilløb fra det ovenfor nævnte Mosvand (2,16 km²). — Herredets sydøstlige del gjennemstrømmes af Ulla-elven, som udspringer af Holme- og Steinkil-vandene i Valle og gaar mod SV, modtagende tilløb fra talrige fjeldvande i trakten søndenfor Snenuten, under forskjellige navne til Napvandet, antager nu en mere vestlig retning, men bøier derpaa tvert af mod S og gaar under navn af Valleaaen ind i Hjelmeland, hvor den falder i Jøsenfjorden (jfr. side 362). Den optager fra S Pøileaaen, der kommer fra Valle, og fra N en elv, der danner afløb for det betydelige Sandsetvand (6,68 km²) og de mange smaavasdrag, som samles i dette bassin.

Den raadende bergart er over store strækninger skifer, navnlig i de høiere liggende dele af herredet. Paa andre steder er skiferen afskavet, saaledes at de underliggende formationer, grundfjeld og gammel granit, er komne frem i dagen. Jordsmonnet i dalbunden bestaar saagodtsom overalt af en skarp sand- og grusjord med et forholdsvis tyndt madjorddække af sandmuld.

Folkemængden var i 1801: 1234; 1825: 1643; 1845: 2030; 1865: 2125 og 1875: 2122. Befolkningen er hovedsagelig samlet i selve Suledalen samt paa spredte steder rundt Suledalsvandet, fornemmelig hvor sidedalfører kommer ned, saaledes i Kvildalen og Vetrhusdalen paa østsiden, Hamrebøgrænden og Nesflaten paa vestsiden samt Roaldkvambygden ved vandets øvre ende. Ogsaa paa Hylsstranden og i Ulladalen findes enkelte bosteder. Derimod er de udstrakte fjeldvidder ubeboede og ubeboelige, og naar folketallet tænkes fordelt over det hele areal, bliver befolkningstætheden mindre end i noget andet af amtets herreder (1,7 indb. pr. km²). — Efter matrikulen af 1886 har herredet ialt 69 gaarde (matr.-no.) med en samlet skyld af mk. 469,43 (urevideret dlr. 239. 4. 15). Gaardene er smaa, men til gjengjæld ikke meget udstykkede (19 matrikulnumere er endog udelte), og de enkelte brug har derfor i gjennemsnit en noget høiere matrikulskyld end ellers i amtet sedvanligt. Middelprisen pr. skylddaler er for 1852—80 udregnet til kr. 3031 og har saaledes stillet sig høiere end i Ryfylkes øvrige herreder. Jordfællesskabet er forstørstedelen ophævet, ialfald for indmarkens vedkommende.

Af herredets gaarde skal her nævnes Suledal prestegaard, hvis egentlige navn er Vinje, af skyld mk. 6,45 (urevid. dlr. 2. 4. 21), beliggende paa en stor slette lidt nedenfor Laagens udløb af Suledalsvandet (Osen), med noget skarp jord, hvilken dog er let at drive. Dens udsæd er 11 à 12 hl. havre og 7 à 8 hl. poteter, og dens kreaturhold 2 heste, 10—12 kjør og 30 faar. Furu, birk, asp og or findes spredt omkring paa eiendommen, men skoven er lidet veksterlig og aldeles utilstrækkelig. Gaardens laksefiske i Laagen er i 1884 bortforpagtet for 40 aar mod en aarlig afgift af kr. 80. — I bygden omkring kirken og prestegaarden ligger endvidere paa Laagens nordside Fisketjøn, 13,24, Hoftun, 7,14, og Lunde, 14,25, og paa dens sydside Straape (Straabø), 12,93, Sørestad, 13,69, og Tjøsteim, 21,98, herredets største gaard. Længere ud i dalen er Ritland (*Risland*), 11,73, og Foss, 14,64, medens man af de ved Suledalsvandet liggende gaarde kan merke Veke (Vegge), 13,26, Øiestad, 9,85, i Kvildalen, formentlig amtets største skovgaard, Gautetun, 16,76, paa Nesflaten, samt Roaldkvam, 14,18, paa en liden slette ved vandets øvre ende.

Agerbrug og navnlig fædrift samt skovbrug er befolkningens vigtigste næringsveie. Om jordbruget gjælder, hvad der er bemerket under Saude. Dog er kornavlen forholdsvis noget større, og indkjøbet af kornvarer følgelig noget mindre end i sidstnævnte herred. Foruden de sedvanlige vekster bruges adskilligt blandkorn; endnu i 1875 bestod mere end 1/4 af saakornet af denne kornsort, men det gaar mere og mere af brug. Suledal er bekjendt for gode poteter samt for rige havreafgrøder, idet man ialmindelighed skal regne en avl af 4 tdr. pr. maal. Frosten gjør stundom skade paa de høiereliggende gaarde. Fædriften begunstiges af de gode sommergræsgange, der findes næsten overalt i herredet, navnlig i Grubbedalen og Kvandalen; dog kan Suledal i saa henseende ikke paa langt nær maale sig med Saude. De fleste gaarde har ogsaa gode fjeldslaatter, skjønt de tildels ligger langt fra bygden. Da imidlertid kvægholdet er særdeles betydeligt, bliver vinterfodringen ialmindelighed knap og afdraatten om vinteren forholdsvis liden. Fædriften afgiver dog ikke ubetydeligt til salg navnlig af smør. Gjedeholdet er betydeligt; der var en tid, da man efterhaanden søgte at indskrænke det, men i de sidste aar er det igjen forøget. Nogle uger af sommeren, nemlig medens slaatten foregaar i heien, ligger næsten hele bygden tilsæters; derimod er det ikke almindeligt, at kreaturer fra andre herreder modtages til beitning. Om udsæd og kreaturhold se side 42 og 46. — Med skov er Suledal rigere udstyret end noget andet herred i Stavanger amt. Nogle faa kilometer ovenfor grænsen mod Sand støder man paa elvens nordside paa større strækninger god furuskov (Ritlands-flaten og Underbakke-grænden), der fortsættes til henimod kirken. Paa elvens sydside er skoven tarveligere. Derimod er Suledalsvandets bredder skovbevoksede paa alle for trævegetation tilgjængelige steder; navnlig findes betydelige skovstrækninger i Kvildalen og ved vandets øvre ende under Roaldkvam. Bestanden er hovedsagelig furu; dog

har de allerfleste gaarde ogsaa nogen løvskov. Paa gaarden Foss nederst i bygden findes den eneste større gruppe af grantræer i amtet. Idethele er skoven ikke blot tilstrækkelig for herredets behov, men den afgiver ogsaa forholdsvis betydeligt til salg, navnlig tømmer og ved, men ogsaa stav, der opskjæres paa forskjellige smaa sagbrug, bark og never, hvilket altsammen opkjøbes af handelsmændene paa Sand. Tømmer og tildels ved flødes paa Laagen, amtets eneste flødningsvasdrag. Om de ved Sands lænse optalte mængder henvises til side 376. Som brændsel bruges i herredet næsten overalt ved, torv kun paa enkelte gaarde. — Fiskeri er af liden betydning som næringsvei. Laksen gaar i Laagen op forbi Roaldkvam, og hver gaard langs elven har sin bestemte fiskehøl, men fisket, som i gamle dage var meget navnkundigt, er gaaet sterkt tilbage. Som side 376 forklaret, er laksefisket i vasdraget siden 1884 bortforpagtet til nogle engelskmænd. — Der skydes og fanges adskilligt af rype og aarfugl; af og til forekommer der ogsaa ren. Ifølge *de Fine's* beskrivelse af 1745 havde bæveren dengang tilhold i Suledalslaagen, men den blev sjelden fanget; i de sidste 150 aar har den neppe været observeret. — Industrielle anlæg findes ikke, naar man bortser fra nogle smaa sagbrug, hvor der skjæres endel bord og stav. Paa et par kobberkisanvisninger i den øvre del af herredet (den ene paa gaarden Bleskestad, den anden ved Flesaaen i Kvandalen) har lidt grubedrift forsøgsvis været sat igang. Husfliden siges at være i opkomst, men frembringer endnu neppe noget nævneværdigt til salg udenfor herredet. Der fandtes i 1887 4 handelsmænd.

Den side 377 omtalte nye hovedvei kommer ind fra Sand ved det saakaldte »Gjuv«, hvor dalen indsnævres til en trang kløft, og følger elvens sydside til Kvestad; her gaar den paa en 93 m. lang sprængverksbro over Laagen og fortsætter videre paa dens nordside forbi kirken og Suledalsosen til Helgenes sund ved gaarden Kolbeinstveit, hvor der er færgested. Dens længde inden herredet er henimod 18 km. Fast skydsstation findes paa Fisketjøn ved Osen. Før anlægget af denne vei, altsaa ligeindtil for mindre end 20 aar tilbage, havde Suledal sin sterkeste forbindelse med udenverdenen — ikke, som det skulde ventes, efter dalføret til Sand, thi her var det overmaade besværligt at komme frem — men derimod over fjeldet til Hylsfjorden, enten gjennem Hylsskaret eller over det saakaldte Suledalseid, der fører over fra hovedbygden til gaarden Vidvei. En slags fortsættelse af Sand-Suledalsveien danner nu den i de allersidste aar oparbeidede hovedvei fra Nesflaten ved Suledalsvandets øvre ende gjennem Bratlandsdalen til Røldalsvandet i Søndre Bergenhus amt, et anlæg, der baade paa grund af de mægtige naturomgivelser og formedelst vanskelighederne ved arbeidets udførelse hører blandt de mest imponerende i vort land, og som derfor ogsaa ventes at skulle blive en yndet turistrute *). Saavel ved Osen som paa

*) Stortinget i 1888 har bevilget de fornødne midler til fortsættelse af denne veilinje langs Røldalsvandet til Horra, hvor den vil komme i forbindelse med veiene til Odda i Hardanger og østover Haukelifjeldet til Telemarken. Anlægget vil blive færdigt i 1889.

Nesflaten findes gjæstgiversteder (»hoteller«). Trafiken over vandet besørges siden 1885 af det lille dampskib »Suledal«, der har flere anløbssteder paa begge bredder. Af rodelagte bygdeveie har herredet 3 km. kjøreveie og omtrent 22 km. rideveie; blandt de sidste er de ovenfor nævnte veie over Suledalseidet og gjennem Hylsskaret. Opefter fjelddalene og indover heiene fører i forskjellige retninger flere tildels sterkt befærdede drifteveie, af hvilke enkelte fortsættes videre over til de østligere amter. Fra Roaldkvam udgaar saaledes fjeldveie: 1) gjennem Kvandalen og Staavasdalen mod NØ til Haukelisæteren, 2) langs nordsiden af Sandvandet og Holmevandet noget mere østlig til Flothyl øverst i Vinje, ved hvilken vei 2de fjeldstuer er opførte og forsynes med brænde af det offentlige, samt endelig 3) mod SØ over Meien til Breive i Bykle (den saakaldte »Østmandsvei«). Til sidstnævnte bygd kan man ogsaa komme over fra Vetrhus gjennem Vatnedalen. De fleste af disse fjeldovergange er tildels meget høitliggende (Vatnedalsveien naar saaledes op til ca. 1280 m.) og kan først befares langt ud paa sommeren. Endelig maa det nævnes, at herredet ogsaa har direkte dampskibsforbindelse med Stavanger, idet Vidvei paa Suledalseidet anløbes af de dampskibe, der gaar ind til Hylen. Postaabneri oprettedes i hovedbygden i 1855 og paa Nesflaten i 1887.

Herredets 2de kirker er begge forholdsvis nye træbygninger af den sedvanlige form, langkirker med taarn. Hovedkirken, der er opført i 1850 paa prestegaardens grund, et par stenkast fra bygningerne, eies af to privatmænd i bygden. Til samme ligger gaarden Sandviken, som giver en aarlig indtægt af kr. 200, hvorhos kirketienden udgjør kr. 145 i penge samt 83 kg. smør og 428 kg. havre. Nes kapelkirke, der ligger paa den forannævnte Nesflate under gaarden Gautetun, hvor der allerede siden 1846 var særskilt begravelsesplads, 3 km. nedenfor Suledalsvandets øvre ende, er bygget i 1853 og tilhører kapelsognets indvaanere; den har ingen formue og kun endel uvisse indtægter af kirkelige forretninger. — I henseende til skolevæsen er herredet delt i 14 kredse med ialt 6 lærere. Skolehuse findes paa Herabakke, prestegaarden, Vidvei, Bakke, Austaraa (Austraatt), Braatveit, Overskei og Bleskestad. To kredse har leiede lokaler.

De kommunale udgifter var i gjennemsnit for aarene 1884—86 kr. 8643, hvoraf kr. 4023 til fattigvæsenet og kr. 2366 til skolevæsenet, medens den udlignede herredsskat androg til kr. 7760. Særskilt for 1886 blev der som skat udlignet kr. 7885, hvoraf kr. 5349 paa indtægt efter forholdet kr. 6,04 pr. 100 skatbare kr. Kommunens gjæld var s. a. kr. 1690, medens skatteydernes samlede formue blev anslaaet til kr. 948,600. Antallet af fattigunderstøttede hovedpersoner har i aarene 1876—84 været i jevn nedgang, fra 75 à 80 til ca. 50; middeltallet for den nævnte niaarige periode var 66, hvilket udgjør omtrent 32 pro mille af folketallet i 1875.

Herredsstyrelsen bestaar af 3 formænd og 9 repræsentanter. Antallet af stemmeberettigede var i 1882 108 og i 1885 121.

Herredet har et par legater af nyere oprindelse, nemlig Rasmus Larsen Vashus og hustrus legat til skolevæsenet ifølge reciprokt testamente af 17 decbr. 1866, stadfæstet ved res. 23 juni 1885, stort oprindelig kr. 2000, der nu med oplagte renter er steget til kr. 2379, samt Paul Bakkas legat til bedste for fattige, stadfæstet under 19 juli 1887, til beløb kr. 800.

Ældre inddeling. Suledal prestegjæld har tidligere havt to annekssogne, nemlig Saude og Røldal. Ved res. 18 decbr. 1848 bestemtes, at Røldal skulde bestyres som et eget prestegjæld ved en konstitueret, og ved res. 22 mai 1885 overgik det til selvstændigt prestegjæld, efterat det allerede ved res. 10 mai 1862 var henlagt fra Ryfylke provsti til Hardanger og Voss provsti. Saude sogn blev ved res. 24 april 1858 overført til det samtidig oprettede Sand prestegjæld. I judiciel henseende faldt den gamle Suledal skibrede sammen med den ved res. 11 aug. 1841 oprettede tinglag af samme navn, alene med den undtagelse, at de 4 i Ulladalen liggende gaarde tidligere var indbefattede under Hjelmeland skibrede (jfr. side 89).

Fornlevninger. Gravhauger fandtes tidligere i stor mængde paa prestegaarden og de andre gaarde omkring kirken. De fleste er nu ødelagte; nogle er endnu levnede paa Gunnarsmoen under prestegaarden, paa Fisketjøn og paa Hoftun. Paa den sidste gaard var i 1870 endnu over 20 hauger tilbage, deriblandt adskillige trekantede. I det nævnte aar undersøgtes endel af haugerne paa Hoftun og Fisketjøn af antikvar Nicolaysen. Der gjordes ikke betydelige fund, men hvad der fandtes, viste, at disse haugsamlinger tilhører den yngre jernalder. Forøvrigt kjendes hauger i større antal paa Sørestad, Lunde, Steine og Ritland. — Med undtagelse af et enkelt fund fra stenalderen tilhører alle de temmelig talrige i herredet gjorte oldsagfund den yngre jernalder. Flere smaa fund af sølvsager fra denne tid kjendes. Paa Herabakke fandtes 1857 en af to stænger snoet armring af sølv, af vegt 75 gr. (Berg. mus.). Paa stølen Væting under Helgenes er fundet en anden sølvarmring af samme slags arbeide, af vegt 64 gr., paa Braatveit 2 engelske sølvmynter af kong Aethelred II (978—1016), en liden sølvring og et lidet hammerformet hængesmykke af sølv (en saakaldet »Tors-hammer«, afb. i Norske oldsager fig. 679) m. m. Paa ukjendt sted i Suledal er fundet en stor smykkenaal af sølv af simpelt arbeide, oventil bøiet sammen i form af et kløverblad (afb. sammesteds fig. 681). De 3 sidste fund er i univ. saml. Paa prestegaarden er i en haug fundet endel jernsager (sverd, spyd, økse, kniv, mundbid m. m.) og en liden betalingsring af guld (Stav. mus.). Paa Vaage er bl. a. fundet et par ovale spænder af bronce og ringen af en stor ringspænde af bronce med ornamenter i irsk stil (afb. i Aarsberetn. 1879 fig. 50; ligeledes i Stav. mus.). Ogsaa paa gaardene omkring Suledalsvandets øvre ende er enkelte fund gjorte, saaledes paa Roaldkvam (jernvaaben, Berg. mus.) og paa Gautetun (et korsformet forgyldt beslag med irske ornamenter, fundet paa Bakkene under Gautetun, univ. saml.).

Stedregister.

(Forkortelser: g = gaard; h = herred; k = kirke; prgj = prestegjæld; prgd = prestegaard; s = sogn; skr = skibrede; tg. = tinglag.)

Aaberg mølle 103.
Aabø g. (Saude) 380, 382.
Aabødalen 9. 24, 378, 379, 380.
Aabøelven 20, 379.
Aadland g. (Skud.) 304; (Tysv.) 329.
Aadneram 278.
Aaen Sire 191, 193, 194, 199.
Aakre g. (Skud.) 304, 308, 313.
Aakre k. 307.
Aakre s. 302.
Aakrehavn 305, 306, 307.
Aakreøen 303.
Aalfjorden 1, 12, 310, 334, 335.
Aalgaard g. (Sognd.) 195; (Gjesd.) 72, 243, 245; — fabrik 240, 244.
Aam g. (Skj.) 337, 338, 340.
Aamot g. (Sognd.) 192.
Aamselven 335.
Aamsosen 335, 338.
Aamøen 31, 263, 294, 295.
Aamøfjorden 262, 263.
Aanestad g. (Haa) 224, 228.
Aardal h. 356.
Aardal k. 360, 361.
Aardal skr. 89, 356.
Aardalen 10, 357.
Aardalselven 20, 357.
Aardalsfjorden 16, 284, 358.
Aarebrot g. (Skaare) 324.
Aareskjold g. (Høil.) 248.
Aarestad g. (Time) 239.
Aaroselven 385.
Aarrevandet 18, 273.
Aarsland g. (Haa) 224, 228.
Aarstad g. (Sognd.) 192, 195; (Egers.) 214, 216, 217; (Saude) 382.
Aarsvold g. (Høil.) 248.
Aartun g. (Saude) 380, 382.
Aarvik g. (Tysv.) 329.
Aarvikfjeldet 328.
Aarvikfløet 14.
Aase g. (Egers.) 214; (Klep) 231; (Høil.) 226, 241, 248, 251.
Aaselven 374.
Aasenvandet 238.
Aasland g. (Time) 83, 238, 239, 240, 241; (Hjelm.) 364.
Aaslandsnuden 12, 238, 247.
Abeland g. (Bjerkr.) 206, 208.
Agvaldsnes 315.
Aksdal g. (Av.) 311, 313.
Aksdalsvandet 310.
Akslen 335, 341.
Aksnes g. (Av.) 311.
Alfs-Eike (Skj.) 339.
Alnedal (Skj.) 339.
Alsvig g. (Strand) 281.
Altona teglværk 158.
Alvenuten 309.
Alvestad g. (Bokn) 332, 333, 334.
Amdal g. (Nerstr.) 347.
Anda g. (Klep) 231, 235, 236, 237.
Andatjøn (Vik.) 345.
Andresvasaaen 275
Anisdal g. (Haa) 224.
Araset 318.
Are g (Bokn) 332.
Arnø 269.
Asaldal g. (Av.) 314.
Ask (Askø) skr. 88, 294, 299.
Aske g. (Renn.) 292, 294; (Most.) 296, 299.
Askelund (Høle) 271.
Askvik g. (Jelse) 369, 372.

Askø 295; — s. 295; — k. 299.
Askøfjeldet 295.
Askøsundet 295.
Asmarvigen g. (Renn.) 292, 294.
Asseim g. (Bjerkr.) 206; (Høil.) 248; (Jelse) 368.
Aubø 350, 351, 353.
Auestad g. (Høil.) 245, 249.
Augendal, se Ognedal.
Augland g. (Strand) 280; (Hjelm.) 364.
Auglende g. (Time) 242.
Aukland g. (Skj.) 337.
Aurdal g. (Skj.) 337.
Aurdalen 335.
Aurdalselven 335.
Aurehorten 357.
Ausdybet 17, 308, 310, 331.
Austaraa g. (Sul.) 388.
Austareim g (Saude) 380, 381, 382.
Austareimsdalen 378, 379.
Austbø g. (Hetl.) 265, 267, 268, 269; (Renn.) 292; (Vik.) 342, 344, 345.
Austevik g. (Av.) 311.
Austraatt g. (Høil.) 248, 249, 252, 253; (Sul.) se Austaraa.
Austraatt landbrugssk. 50.
Austrátt skr. 88, 253.
Austreim g. (Lund) 197; (Av.) 311, 314; (Torv.) 319; (Skj.) 336, 340.
Austrumdalen 13, 204.
Austrumdalsvandet 205.
Austvold g. (Høil.) 248.
Avaldsnes h. 308.
Avaldsnes k. 313, 316, 317.
Avaldsnes prgd. 311, 315, 316.
Avaldsnes s. 309.
Avaldsnes skr. 88.

Baadsfjorden 280.
Bagerholmen 161.
Bakke g. (Sognd.) 194; (Sul.) 388.
Bakke s. 199.
Bakkevold g. (Skj.) 337.
Bandaasen 15, 362, 367.
Barbuaaen 205.
Barke g. (Strand) 281.
Barkeland g. (Jelse) 369.
Barkve g. (Strand) 281.
Barstad g. (Sognd.) 192, 194.
Barstadvand 191.
Bausta g. (Nerstr.) 347.
Beileivandet 362.
Beiningen 306.
Beinskind 218.
Beitaa (Skj.) 336.
Berekvam g. (Jelse) 370.
Berge g. (Hell.) 210; (Foss.) 276, 278; (Jelse) 368; (Sand) 375, 377.
Bergeland g. (Jelse) 369.
Bergens tolddistr. 6.
Bergsholmen 273.
Bergøen (Fist.), se Børøen.
Beringsfjeld 212.
Berrjod g. (Sognd.) 195.
Bersagel g. (Høle) 271, 272.
Bessevasknuden 200, 204.
Bilstad g. (Hesk.) 202, 203.
Bilstadholmen 99.
Bilstadvandet 201.
Birkedal g. (Foss.) 274, 276.
Birkedalsvandet 277.
Birkeland g. (Sognd.) 195, 214, 217; (Bjerkr.) 206; (Hell.) 210; (Vik.) 342; (Saude) 380, 381.
Birkelandsvandet 21, 204.
Birkeneselven 384.
Bispeladegaard g. (Hetl.) 264, 268.
Bjarkreim skr. 87, 208.
Bjelland g. (Gjesd.) 244; (Nerstr.) 349; (Fist.) 356.
Bjergafjeldet 351.
Bjerge g. (Sjern.) 351.
Bjergøen 350, 351.
Bjerkreim g. 72, 206, 207, 208.
Bjerkreim h. 203.
Bjerkreim skr. 87.
Bjerkreimsaaen 19, 204.
Bjerkreimsdalen 13.
Bjolandsnuten 335.
Bjordal g. (Bjerkr.) 206.
Bjorvandet 218.
Bjugnes, se Bygnes.
Bjuland g. (Hesk.) 202.
Bjøreim g. (Strand) 281.
Bjøreimsdalen 279, 280.
Bjøreimskjeften 279.
Bjøreimsvandet 10, 280.
Bjørgaaen 357, 358.
Bjørgene 317.
Bjørkhaug (Vik.) 345.
Bjørndalen 374.
Bjørndalsnibba 204, 218.
Bjørndalsnuten 340.
Bjørnemo g. (Hesk.) 202.
Bjørnøen 263.
Blaafjeldet 10, 63, 193, 284, 362.
Blaafjeldsknuden 275.
Blaafjeldsvandet 362.
Blaasenborg 106, 268.
Blaastølbækken 275.
Blaastøldalen 11, 274.
Bleiaaen 280.
Bleiviken 323.
Blekre g. (Skj.) 337.
Bleskestad g. (Sul.) 387, 388.
Bleskestadelven 385.
Bloheien 310, 315, 316.
Bogsfjorden 367, 368, 371.

Bokn h. 331.
Bokn k. 333.
Bokn, st. og l., 14, 31, 331, 332.
Bokn (Fist.) 353, 354, 355.
Bokneberg g. (Bokn) 332, 333, 334.
Boknesund 331, 333, 334; — fyr 75, 333.
Boknfjeld 15, 331.
Boknfjord 16.
Boknflæet 17, 308, 310, 331.
Bore g. (Klep) 231, 232, 237.
Bore k. 234, 237.
Bore s. 229.
Boresanden 14.
Borgaasen (Ogne) 222; (Strand) 284; (Finnø) 288.
Borgøen 328, 346.
Borseim g. (Klep) 234.
Borøen 348.
Botne g. (Strand) 281.
Botnefjeldet 279.
Botnefjorden 280, 282.
Botnevandet 201.
Braadlandsbækken 275.
Braadlandsheia 275.
Braastein g. (Høil.) 72, 248, 252.
Braasteinnuden 247.
Braasteinvandet 247.
Braatveit (Sul.) 388, 389.
Brathetland g. (Fist.) 355.
Bratlandsdalen 9, 73, 383, 384, 387.
Bratlandselven 20, 384.
Braud g. (Klep) 231, 236.
Breidablik (Utsire) 321.
Breifond 383.
Breilandsvandet 362.
Breisund 308, 331.
Breive 388.
Breivik 309.
Brekkeaaen 20, 303, 310.
Brekkedalen 302.
Brenneknuden 10, 357, 362.
Brimsø 290, 292.
Brimsøfjorden 290.
Brommeland g. (Sand) 375.
Brommelandsbækken 374.
Bru 295, 296, 299, 300.
Brueland g. (Høil.) 248, 249, 252.
Bruholmerne 297.
Bruland g. (Hell.) 211.
Brusanden 219, 220.
Bruvandet, se Bjorvandet.
Bruvigen 214.
Bryne g. (Time) 233, 239, 240, 241.
Bryneelven 19, 230, 238.
Buadalen 302.
Bue g. (Bjerkr.) 206, 207.
Buerskog (Egers.) 217.
Bukken, se Bokn.
Bukkø 311.
Buøen 107, 263, 268, 354.
Byberg g. (Haal.) 256, 260.
Bybergsanden 14, 255.
Byfjorden 16, 262, 294.
Bygnes g. (Av.) 311.
Bygnesvaagen 313.
Bynuden 12, 270.
Byre 353, 354, 355, 356.
Bækkerviken 323.
Bø g. (Sognd.) 195; (Ogne) 219, 222; (Haa) 227; (Hetl.) 265, 268, 269; (Finnø) 286; (Renn.) 292; (Torv.) 315, 319, 320, 321, 322; (Bokn) 332.
Bø k. 226, 227.
Bøholmen 287.
Børke g. (Aard.) 359, 360.
Børshaugen 345.
Børøen 353, 354.
Bøviken 313, 320.

Dagsland g. (Skj.) 336.
Dale g. (Renn.) 292; (Skud.) 304.
Dalene 12, 85; (provsti) 3; (sorenskriveri) 4.
Dalsnuden 12, 247, 263.
Dalvasaaen 379.
Dalve g. (Nerstr.) 347.
Damsgaard 97; — potteri 103.
Delskarnuten 384.
Dirdal g. (Foss.) 276, 278, 279.
Dirdalen 11, 274, 277.
Dirdalselven 19, 275
Dirdalssjøen 277.
Djoseland, se Dysjeland.
Djubedalsaaen 358, 362.
Djubedalsvandet 362.
Djupedalselven 323.
Djupvaag 213.
Djøseland, se Dysjeland.
Dokskar g. (Vik.) 341, 345, 346.
Dragland g. (Sognd.) 195.
Drange g. (Hesk.) 202; (Hell.) 210.
Drangsdalen 196, 200, 202.
Drevsundflaket 331, 333.
Dubergelven 323, 325.
Dueland (Skj.) 339.
Dusevigen 108, 263, 267.
Dusevigen fyr 75, 267.
Dybingen 247, 250.
Dysjeland g. (Haal.) 256, 259; (Most.) 296.
Døldarheia 12, 335, 341.

Edland, se Ædland.
Egersund h. 212.
Egersund ladest. 96.
Egersund lodsoldm. 6.
Egersund lægedistr. 5.
Egersund skr. 87, 217.

Egersund fajancefabr. 103.
Egersund jerngruber 64.
Egersundet 15, 96.
Egersundselven 19, 201, 212, 215.
Egersundsvaagen 212.
Egerø fyr 75, 216.
Egerøen 15, 31, 212, 213, 263.
Egge g. (Skj.) 336.
Eggesdal, se Eikesdal.
Eia g. (Sognd.) 192.
Eiavandet 21, 190, 201.
Eide g. (Hesk.) 193, 202, 203; (Egers.) 214, 216; (Finnø) 288; (Av.) 311, 315; (Sand) 375.
Eideelven 215, 216.
Eidevaagen 367.
Eidevandet 190, 200, 201, 203.
Eidland g. (Gjesd.) 243.
Eidsbunden (Eidsbotn) 168, 310.
Eidsvaagen 352.
Eidza 290.
Eidzu skr. 88.
Eie potteri 103.
Eig g. (Lund) 197, 199; (Bjerkr.) 206.
Eige g. (Lund) 197; (Egers.) 214, 216, 217; (Fist.) 355, 356.
Eigefjeldet 354.
Eigeland g. (Sognd.) 195; (Lund) 197, 198, 200; (Bjerkr.) 206, 207; (Time) 239, 241.
Eik 212.
Eik g. (Sognd) 192; (Sjern.) 351, 353.
Eikaasen 351.
Eikeland g. (Vik.) 342.
Eikenes g. (Skj.) 337.
Eikesdal g. (Skj.) 337.
Eikesdalsfjeldet 335.
Eikesland g. (Skj.) 337.
Eikund 96.
Eikundarsund 96, 218.
Eivindsvandet (Skaare) 176
Elfarvik g. (Nerstr.) 347, 349.
Elleflot (Skj.) 338.
Eltrevaag g. (Hetl.) 251, 265, 267.
Enge (Saude) 382.
Engelsvold g. (Klep) 234.
Engøen 107, 268.
Enigheds verk 64, 277, 338, 364.
Erevig g. (Foss.) 276.
Erfjord 16, 367, 368, 370.
Erfjord g. 369.
Erfjord k. 371.
Erfjord s. 366, 371.
Erga g. (Klep) 231, 237.
Erland g. (Tysv.) 330; (Skj.) 337.
Ersland g. (Skj.) 336, 339.
Ertenstein g. (Renn.) 64, 291.
Erøen g. (Jelse) 369, 371.
Eskeland g. (Høle) 271.
Espedal g. (Foss.) 276, 278.
Espedalen 11, 274, 277.
Espedalselven 20, 275.
Espedalsvandet 274, 275.
Espeland g. (Bjerkr.) 207; (Høil.) 249, 254; (Hjelm) 364.
Espevik g. (Nerstr.) 348, 349.
Espevikflæet 346.
Evje g. (Sognd.) 192, 194; (Tysv.) 328.

Faa g. (Finnø) 286.
Faare g. (Sj.) 351.
Faaraniben 351.
Faarasundet 352.
Fagerland g. (Skud.) 304.
Fagerlinuten 340.
Falkeid g. (Tysv.) 329, 330.
Falkeidelven 329.
Falkeidfjerdingen 329.
Falkeidflæet 17, 328, 331.
Falkeidsjøen 330.
Falnes 302, 304, 307, 308.
Fannafjeld 208.
Fatland g. (Vik.) 341; (Sand) 377.
Fatnes g. (Sand) 375, 377.
Fatnesnuten 373.
Faurlinuten 383.
Fedaaen 19, 275.
Feddalen 11, 274.
Fedjedal g (Skaare) 324, 325.
Fednuden 9, 11, 275.
Feistenen 230; — fyr 75, 234.
Ferkinstad 302, 304, 307, 308.
Ferkinstadaaen 303.
Ferkinstadneset 303.
Ferkinstadøerne 14, 303.
Fevasnuten 340.
Fevold g. (Hjelm.) 366.
Fidje g. (Sognd.) 193.
Fidjenuden 243.
Figgja (Figgen) 19, 230, 232, 239, 243, 244, 247.
Figve g. (Høl.) 253.
Finborg 353.
Findalsrinden 196.
Finnesand g. (Most.) 299.
Finnesandsvigen 298.
Finnestad g. (Hetl.) 265.
Finnø 15, 31, 284, 285.
Finnø h. 284.
Finnø k. 287, 289.
Finnø lægedistr. 5.
Finnø prgj. 284.
Finnø prgd. 285, 287, 288. 290.
Finnøfjorden 16, 285, 290.
Firðum, i, 85.
Fiskaaen g. (Strand) 280, 281, 282, 283.
Fisketjøn g. (Sul.) 386, 387, 389.
Fister g. 355, 356.

Fister h. 354.
Fister k. 356.
Fisterfjorden 16, 284, 354.
Fistervaagen 355.
Fjelbergø 284.
Fjeldgaardsvandet 341.
Fjeldvandet 270.
Fjeldøen, se Fjøløen.
Fjelle g. (Strand) 281, 283.
Fjermedal g. (Bjerkr.) 206.
Fjermestad g. (Time) 239, 244.
Fjermestadvandet 239.
Fjetlandsnuten 341, 367.
Fjordene 85.
Fjordungen 214.
Fjæreneset 255, 256.
Fjøløen 264; — fyr 75, 299.
Fjøreneset, se Fjæreneset.
Fladhetland g. (Fist.) 355.
Fladholmen 258, 262; — fyr 75, 258.
Flagevigen 352.
Flassevandet 247.
Flekkefjord prgj. 194, 199.
Flekkefjord tolddistr. 5.
Flesaaen 387.
Flikkeid 199.
Flókavardi 85.
Flothyl 388.
Fløgstad g. (Saude) 380, 382.
Fløgstadøren 381, 382.
Fløihaugen (Av.) 316.
Fogn 15, 31, 284, 285.
Fogstenene 191.
Foldøen (Follerøen) 367, 369, 371, 372
Folesprangnuden 10, 275.
Folkvaar g. (Høil) 248, 251.
Foros g. (Hetl.) 251, 263, 266.
Fosen 309, 311.
Foss g. (Hjelm.) 364, 366; (Sul.) 386, 387.
Fossan g. 276, 278.
Fossan h. 273.
Fossan k. 278.
Fossan s. 269, 273.
Fosse g. (Time) 239.
Foss-Eigeland g. (Høil.) 248, 250.
Fossvatne g. (Høil.) 249, 251.
Fotland g. (Egers.) 214, 215; (Time) 238, 239.
Fotlandsfossen 240.
Fotlandsvandet 204, 212.
Frafjord g. (Foss.) 276, 278.
Frafjorddalen 11, 274, 277.
Frafjordelven 19, 275.
Frafjorden 16, 274.
Frekasundet 17, 328, 331, 332, 333.
Fristad g. (Ogne) 219; (Klep) 231, 236.
Frue (Hetland) kirke 267.
Frøiland g. (Sognd) 192, 194; (Time) 239, 241; (Hetl.) 265, 267.
Frøilandsvandet 21, 230, 239, 263.
Frøland g. (Skj.) 338.
Frønsdalsnibben 335.
Frøvik g. (Skj.) 336, 338.
Fuglen 335.
Fuglestad g. (Bjerkr.) 72; (Ogne) 219, 220, 221.
Fuglestadelven 218.
Fuglestein g. (Jelse) 369, 372.
Funningslandsvandet 362.
Furaas, se Foros.
Furre, se Faare.
Fæøen 14, 317, 318, 319, 320, 321.
Fæøen fyr 75, 320.
Fæøhavn 320.
Føljesvold (Føllesvold) g. (Jelse) 371.
Førde g. (Av.) 311.
Førdefjorden 11, 17, 309, 310.
Førdesdalen 362.
Førdeselven 20, 361, 362.
Førland g. (Skaare) 324: (Tysv.) 329; (Vik) 342.
Førlandsbygden 329.
Førlandsfjorden 11, 17, 328.
Førlandsvaagen 323.
Førresvik 333.
Førsdalsvandet 379.

Galgehaugen 308.
Galte g. (Renn.) 292, 294.
Gand teglverk 158.
Gand *(Gandar)* skr. 88, 253.
Gandebygden 248.
Gandedalen 246, 247.
Gandeelvøn 247, 250.
Gandefjorden 16, 246, 250, 251, 262.
Gandsdalens tekn. fabr. 250.
Gapafjorden 16, 350, 351.
Gar g. (Finnø) 286, 287, 288, 289; (Skaare) 324, 326, 327.
Garborg g. (Time) 239, 241.
Garpeskjærene 173.
Garpestad g. (Time) 238, 242.
Garsundet 16, 361.
Garviken 287.
Gaupaas g. (Skj.) 339.
Gausel g. (Hetl.) 265, 269.
Gautetun g. (Sul.) 386, 388, 389.
Geisbelgen 213.
Gilje g. (Høil.) 253; (Foss.) 245, 274, 276, 278.
Gimre g. (Haal.) 256.
Gimremyren 54, 246, 247, 255, 257.
Gismarvik g. (Av.) 311.
Gitterøen 318. 323.
Gitterø fyr 326.
Gjeideskjær g. (Strand) 283.

Gjeidreim g. (Bjerkr.) 206, 208.
Gjeitungerne 306.
Gjerdesdalen 335.
Gjerdesvandet 336, 341.
Gjermestad g. (Egers.) 211, 215, 216.
Gjersdal g. (Lund) 197.
Gjesdal h. 242.
Gjesdal g. 243, 245.
Gjesdal k. 245.
Gjesdal skr. 246.
Gjesteland g. (Høle) 271.
Gjuvet 374, 385, 387.
Gjuvvand 201.
Gjøise g. (Foss.) 276, 278.
Goe g. (Hetl.) 265, 268, 269.
Goe skr. 88.
Graafoldelven 275.
Gramstad g. (Høil.) 252.
Graunes g. (Haal.) 256, 267.
Graverens teglv. 250.
Grimshaug 236, 260.
Grinde g. (Skj.) 337, 340.
Grindefjorden 17, 310, 335.
Grov g. (Sand) 375.
Grubbedalen 383, 386.
Grude g. (Klep) 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237.
Grudevandet 230.
Grundingen 247, 250.
Grundsundholmen fyr 75, 216.
Grytenuten 10, 341, 367.
Grødeim g. (Haa) 228; (Time) 239; (Hetl.) 265.
Grødeland g. (Haa) 22, 227.
Grønaasen 218.
Grønestadfjeldet 331.
Grønestadvaagen 331, 333.
Grønhaug g. (Skaare) 64, 173, 314, 324, 326.
Grønhaug (Lund) 196.
Grønnefjeld 384.
Grøsfjeld g. (Hesk.) 202
Grøsfjeldvandet 201, 209.
Guða skr. 88.
Gudmestad g. (Haa) 224, 226.
Gulbergknuden 200.
Gulbrandsfjeldet 328.
Guldborgknuden 196.
Gunlanuten 10, 362.
Gunnarshaug g. (Torv.) 319, 321, 322.
Gunnarsmoen (Sul.) 389.
Gurinuten 384.
Gursli g. (Lund) 196.
Gya-akslen 200, 209.
Gyadalen 13, 200.
Gyafjeld 200, 204.
Gyavandet 201, 209.
Gydalselven 209.
Gyland g. (Sognd.) 192, 195, 214, 217.
Gyland s. 199.
Gønd 253.

Haa h. 222.
Haa prgd. 224, 227, 228.
Haabjørfjeldet 302.
Haadyret 190, 195.
Haaelven 19, 223, 225, 238, 240.
Haagenvik, se Hogganvik.
Haaland h. 254.
Haaland g. (Haa) 224; (Klep) 235; (Time) 242; (Høil.) 248; (Haal.) 256, 259; (Hetl.) 265, 267; (Most.) 296, 299; (Skud.) 304; (Torv.) 319; (Vik.) 345; (Jelse) 369, 371.
Haaland s. 255, 258, 260.
Haalandsdalen 367, 369, 370.
Haalandselven 367.
Haalandsosen 371.
Haalandsvandet 238, 255, 263.
Haalandsvigen 298.
Haar, se Horr.
Haasteinen 254, 258, 262.
Haasteinsfjorden 16, 262.
Haavaag 225.
Haavestein g. (Renn) 292, 294.
Haavik g. (Av.) 311.
Hafsfjord 15, 255, 261.
Hafsøen g. (Egers.) 97, 212, 214.
Haga g. (Høil.) 249, 252; (Haal.) 256; (Skud.) 304.
Hagaøen 256, 261.
Hagland g. (Skaare) 324.
Halleland g. (Egers.) 214, 216; (Gjesd.) 245.
Hallingstad g. (Vik) 342, 344, 345.
Halseidfjeldet 323, 325.
Halsne g. (Fist.) 355.
Halsnø 353, 354.
Hamre g. (Lund) 197, 200.
Hamrebøelven 384.
Handeland g. (Lund) 197.
Hane g. (Høil.) 248, 251, 252.
Hane potteri 250.
Haneberg g. (Sognd.) 192, 193, 195.
Hanekam g. (Sand) 375, 377.
Hanesand g. (Finnø) 284, 286, 288, 290.
Hanesandsundet 285.
Hapnes g. (Vik.) 341, 345. 346.
Haraldseid g. (Skj.) 336, 340.
Haraldseidet 12, 335.
Haraldseidvaag 338.
Haraldsmonumentet 327.
Haraldsvang 325.
Harestad g. (Hetl.) 265, 267.
Hasseløen 173, 174, 323.
Haug g. (Jelse) 369, 371.

Haug skr. 88, 235, 241.
Hauge g. (Sognd.) 192, 194; (Klep) 231, 235, 236, 237; (Av.) 311; (Torv.) 315, 319, 321, 322; (Skaare) 173, 324, 327; (Hjelm.) 364, 366; (Sand) 375, 378.
Haugebakken (Klep) 234.
Haugeland (Vik.) 344.
Haugesund kjøbstad 173.
Haugesund lodsoldermandsk. 6.
Haugesund lægedistr. 5.
Haugland g. (Time) 239, 241; (Torv.) 318.
Haugland skr. (thg) 88, 227, 235, 241.
Haugstad, se Hogstad.
Haugvaldstad, se Hogvaldstad.
Haukaas g. (Tysv.) 329.
Haukelifjeldet 383.
Haukelivandet 275.
Haukelisæteren 388.
Haukland g. (Lund) 197, 200
Hausken g. (Finnø) 286, 288; (Renn.) 291, 293, 294; (Torv.) 319; (Hjelm.) 363, 366.
Hausken k. 293, 294.
Hausken s. 290
Hausken *(Hauskeiðs)* skr. 88, 294.
Hebnes g. (Skud.) 304; (Jelse) 369, 371, 372.
Hebneset 368.
Hegdal g. (Egers.) 64, 215.
Hegelstad g. (Bjerkr.) 206.
Heggeim g (Strand) 281.
Hegland g (Renn.) 292. 293.
Hegreberg g. (Most.) 296, 299, 300.
Heien 279, 280.
Heigre g. (Høil.) 248, 250, 253.
Heigrestad g. (Egers.) 214, 216, 217.
Heigrevandet 201, 209, 230, 247.
Heim g. (Sand) 375.
Heimekona 346.
Helgaaen 218.
Helgaavandet 220.
Helgedalsnuten 379.
Helgefjeldet 367.
Helgeland g. (Vik.) 342.
Helgelandsaaen 358, 362.
Helgenes 309, 387, 389.
Helgenessund 73.
Helgevold g. (Vik.) 342, 345.
Helgøen (Sjern.) 350, 351, 353.
Helgøen (Fist.) 354.
Helgøsundet 352.
Helland g. (Gjesd.) 244; (Haal.) 256, 257, 261; (Renn.) 292, 294; (Sand) 375, 378.
Hellandsbygden 380, 381.
Hellandsmyren 239.
Helle g. (Foss.) 276, 277.
Helleberget 229.
Helleland h. 208.
Helleland k. 211.
Helleland prgd. 209.
Hellelandselven 19, 201, 212.
Hellemork g (Lund) 199.
Helleren g. (Hesk.) 202, 211.
Hellestøfjeldet 14, 255.
Hellesø (Hetl.) 263.
Hellesø g. (Most.) 299.
Helvig g. (Egers.) 214, 215, 216.
Heng 279, 280.
Herabakke (Sul.) 388, 389.
Hereim g. (Saude) 380.
Hereimsdalen 9, 378, 379.
Herikstad g. (Haa) 224, 228; (Time) 239, 242.
Hersdal (Heritsdal) g. (Tysv.) 331.
Hervik g. (Tysv.) 328, 329.
Hervikfjorden 17, 328, 346.
Hervikheien 328.
Hesby g. (Finnø) 285, 287, 288, 289.
Hesby k. 287.
Hesby s. 284.
Hesby skr. 88.
Hesbyvaagen 284.
Hesjedalen 328.
Hesnes (Egers.) 216.
Heskestad g. 202.
Heskestad h. 200.
Heskestad k. 203.
Heskestaddalen 13, 23, 200.
Heskestadvandet 201.
Hestafjeldet 373.
Hestefjeld 247.
Hesten 346.
Hestevadbroen 216.
Hestevarden 290.
Hetland g. (Hesk.) 202, 203; (Bjerkr.) 206; (Hell.) 210, 211, 212; (Tysv.) 329, 330; (Fist.) 356.
Hetland h. 262.
Hetland k. 267.
Hetland prgd. 264, 267, 268.
Hetland s. 262.
Hetland skr. (Dalene) 87, 195, 203.
Hetland skr. (Ryfylke) 88, 331, 334.
Hetlandsbygden 354.
Hetlandsheien 209, 210, 211.
Hetlandsvandet 354, 356, 365.
Hiafossen 357.
Hille (Strand) 279, 280, 281.
Hille (Sjern.) 350, 351, 353.
Hillefjorden 16, 262, 290.
Hillekalven 352.
Hillersøen 323.

Hillesland g. (Skud.) 304, 306.
Hilleslandsvandet 302, 303.
Hillevaag g. (Hetl.) 264, 266, 267.
Hindal g. (Hetl.) 266.
Hinderaa 346, 347, 349.
Hinderaaker g. (Av.) 311.
Hinderaakervaagen 309, 310, 316.
Hinderaavaagen 347.
Hinna g. (Hetl.) 265, 267.
Hinna station 266.
Hiterø s 194, 199.
Hjelmeland h. 361.
Hjelmeland k. 365.
Hjelmeland prgd. 363.
Hjelmeland skr. 89, 356.
Hjelmeland spinderi 364.
Hjelmelandsaaen 362.
Hjelmelandsbygden 362, 363.
Hjelmelandsfjorden 16, 354.
Hjelmelandsvaagen 362, 363, 364, 365.
Hjelmen 362.
Hobberstad g. (Haa) 224, 225, 226.
Hodne g. (Klep) 230, 231, 235; (Renn.) 292, 294.
Hodnefjeld g. (Most.) 296.
Hodnefjeldet 12, 335.
Hofreistvandet 204.
Hoftun g. (Sul.) 386, 389.
Hogganvik g. (Vik.) 342, 343, 344, 345.
Hognedalsaaen 331.
Hognestad g. (Time) 239.
Hogstad g. (Hell.) 210, 211; (Høil.) 248, 254; (Hetl.) 267, 269.
Hogvaldstad g. (Most.) 296, 300.
Hole g. (Klep) 236.
Holmaa 205.
Holmen g. (Bjerkr.) 206.
Holmens potteri 250.
Holmevandet 1, 21, 379, 385, 388.
Hommeland g. (Høle) 271.
Hommersand g. (Hetl.) 263, 265, 266, 267.
Horgen 340.
Hornet (Hornsfjeldet) 290.
Horpestad g. (Klep) 231, 234, 236.
Horpestadvandet 230.
Horr g. (Haa) 224, 226, 228.
Horra (Røldal) 387.
Horteheia 357.
Horten 357.
Hovde g (Finnø) 286; (Fist.) 355.
Hovdestad g. (Skud.) 304.
Hove g. (Lund) 197, 200; (Høil.) 248, 253, 254.
Hovland g. (Bjerkr.) 206, 208; (Hell.) 210; (Egers.) 214; (Torv.) 319; (Saude) 380.
Hovsherred 196, 197.
Hovsvandet 196.
Hundalen 274.
Hundseid (Vik.) 344.
Hundsnes g. (Tysv.) 329.
Hundvaag 31, 263.
Hundvoku kirkia 269.
Hunelven 275.
Husebø g. (Egers.) 214; (Hetl.) 265, 268, 269.
Husefjeld 279.
Hustveitsaata 9, 340, 374, 379.
Husvegg g. (Haa) 75, 224, 226, 228.
Hvalhesten 12, 309, 335.
Hvitingsø, se Kvitingsø.
Hæstad g. (Hell.) 210, 211.
Hylen 377, 388.
Hyliu skr. 88.
Hylland g. (Ogne) 220, 221.
Hylsfjorden 17, 373.
Hylsskaret 17, 373, 377, 383, 387, 388.
Hylsstranden 373, 374, 385.
Hægelisaata 328.
Høgeholmen 1.
Høgeknuden 196, 200.
Høgeloft 384.
Høgeski 200, 204.
Høgsfjord prgj. 269, 273, 283.
Høgsfjorden 16, 269, 270.
Høie, se Hauge.
Høievarde 75, 313.
Høiland g. (Hell) 210; (Haa) 224, 225, 227; (Time) 239, 241; (Høil.) 248, 249, 252.
Høiland h. 246.
Høiland k. 251.
Høiland station 251.
Høilandsmyren 248.
Høilandsvandet 223.
Høines g. (Skud.) 304.
Høle g. 271, 272, 273.
Høle h. 269.
Høle k. 272.
Høle prgd. 271.
Høle s. 269, 273.
Høle skr. 88, 253, 273.
Hølefjord 270.
Hølen 270, 272.
Høvringøen 309.

Idsal 279, 280, 281, 282.
Idse 279, 280, 281, 283.
Idse skr. 88.
Idsefjorden 20, 280.
Ile g. (Vik.) 342.
Ilstad g. (Sand) 375.
Ilstadaaen 374.
Ilsvaagen 341, 343, 344.
Ims g. (Høle) 271.
Imselven 247, 270.

Imsland g. (Vik.) 345.
Imsland k. 344.
Imsland s. 340, 344.
Imslandselven 341.
Imslandsjøen 344.
Indenklevsbygden 290, 291.
Indredalen 274, 275.
Isvik (Skj.) 338.
Ivesdal g. (Bjerkr.) 206, 207.

Jaasund g. (Haal.) 256, 260.
Jaatten (Jaatun) skr. 88, 253.
Jaatten g. (Hetl.) 265.
Jaattennuden 262.
Jaðarr 85.
Jelse *(Jalsa)* h. 366.
Jelse g. 369, 370.
Jelse k. 371, 372.
Jelse prgd. 368.
Jelse s. 366.
Jelse skr. 89, 345, 369, 370, 371.
Jelse strandst. 369, 371.
Jelsebygden 368.
Jelseheien 367.
Jelselandet 372.
Jelsevigen 368, 371.
Jenseaaen 205.
Joa, se Rjoe.
Judeberget 287.
Jutland g. (Høil.) 248.
Jæderen 13.
Jæderen provsti 3.
Jæderen sorenskr. 4.
Jæderen og Dalene fogderi 5.
Jæderens rev 15. 230, 234.
Jærbuslaatten 301.
Jørpeland g. (Strand) 250, 281, 282.
Jørpeland brug 282.
Jørpelandsaaen (elven) 20, 280, 358.
Jørpelandsdalen 279.
Jørpelandsvaagen 282.
Jørstad g. (Sjern.) 351, 353.
Jørstadaaen 351.
Jørstadvaagen 352, 353.
Jøseneset 362, 363.
Jøsenfjorden 9, 16, 361.
Jøsingfjorden 191.
Jøssanger g. (Strand) 281.
Jøssangerelven 280.
Jøtnefjeldet 323.

Kaarhus g. (Skj.) 337.
Kaggefjorden 370.
Kalberg g. (Time) 239.
Kallaknuten 340.
Kalland g. (Skaare) 324.
Kallandselven 323.
Kallandsfjeldet 323.
Kallefjeld 384.
Kallekotfjeldet 328.
Kallevik g. (Av.) 311.
Kalseim g. (Nerstr.) 347.
Kalstøbugten 310, 312.
Kalvøen 263.
Karlsnes (Høle) 271.
Karmsund 17.
Karmsund provsti 4.
Karmsund og Hesby sorenskr. 4.
Karmøen 14, 30, 31, 302.
Karmøen lægedistr. 5.
Karsund 173.
Karten 173.
Kartevold g. (Time) 239.
Katteraasen 328.
Keiserholle 340
Kiafjeldet 323.
Kilevaagen 367.
Kingestad g. (Finnø) 286, 287, 288.
Kirkebygden (Lund) 197.
Kirkebø g. (Sognd.) 192, 194.
Kirkenuten 378.
Kirke-Sole (Haal.) 256, 258, 262.
Kirketeig g. (Skj.) 338, 339.
Kirkeøen 350, 351.
Kirkhus g. (Aard.) 359, 360.
Kistefjeldet 383.
Kisteknatten 204.
Kisten 383
Kjaalandsvand 238.
Kjelland g. (Sognd.) 193; (Egers.) 215.
Kjellingland g. (Høil.) 248.
Kjerag 274.
Kjerringnuterne 373.
Kjerringtuen 309.
Kjetaabækken 275.
Kjortaasen 279.
Kjosevig g. (Høil.) 248.
Kjærberg 255.
Kjølevig g. (Strand) 283.
Kjølvik g. (Jelse) 369.
Kjør 254.
Kjørberg (Lund) 202.
Klafthus g. (Av.) 315.
Kleiberg g. (Nerstr.) 347.
Kleiveland g. (Hjelm.) 364, 365.
Kleivelandsaaen 362.
Klemenskirken (Bru) 300.
Klep h. 229.
Klep k. 234, 237, 238.
Klep prgd. 231, 235.
Klep s. 229.
Klep skr. 88, 235, 253.
Klep station 233.
Klepfjeldet 367.
Kleppe g. (Klep) 231, 232, 233, 234, 235, 237; (Hjelm.) 363.
Klinkehorten 357.
Klokkesjæret 262.

Kloster (Utstein) 296, 297, 298, 299.
Klosterhavn 298.
Klosterøen 15, 294.
Kluge g. (Gjesd.) 243.
Klugevandet 243.
Klungtveit g. (Nerstr.) 347.
Kløgtveid g. (Bjerkr.) 206.
Knudsvig g. (Hjelm.) 364. 365.
Kolabygden 275, 276, 277.
Kolbeinstveit g. (Sul.) 387.
Koldal g. (Egers.) 64, 101, 215.
Kolnes g. (Haal.) 255, 256.
Kolstø g. (Av.) 311.
Kommedal g. (Foss.) 278.
Kompasfjeld 15, 212.
Kongsheien 315, 316.
Kontrari 99.
Konventgrundene 268.
Kopervaagen 303, 310.
Kopervik ladested 167, 313.
Kopervik fyr 75, 168.
Kopervik prgj. 168, 302, 309.
Kraagøen 295.
Kraagøvaag 298.
Kraakenes g. (Vik.) 342, 345.
Krabbetveit g. (Tysv.) 330.
Kringeland (Skj.) 338.
Kristianslyst g. (Hetl.) 265.
Kro (Bokn) 334.
Krokvasnuten 309, 323.
Krossane 254.
Krosshaug (Klep) 236, 237; (Torv.) 322.
Krossøen (Krydsøen) 295, 300.
Krumlevandet 20, 357.
Krøisevandet 358.
Kvaal g. (Høil.) 248, 252.
Kvalbein g. (Ogne) 75, 219, 221.
Kvalbeinsanden 219.
Kvale g. (Skaare) 324.
Kvalevaag g. (Av.) 311.
Kvalevaagen 310, 313.
Kvaløen 318, 319.
Kvaløen g. (Vik.) 342, 345.
Kvaløsund 320.
Kvam g. (Strand) 282; (Nerstr.) 347.
Kvamme g. (Hjelm.) 363, 366.
Kvandalen 383, 385, 386, 388.
Kvandalsbrotene 383.
Kvandalselven 385.
Kvanvandet 374.
Kvasseim g. (Ogne) 219, 221.
Kvasseimelven 218, 223.
Kverneland g. (Time) 241.
Kvernelands fabr. 240.
Kvestad (Sul.) 387.
Kvie g. (Haa) 224, 225, 227.
Kvie skr. 87, 227, 241.
Kvienes 220.
Kvikfjeldet 190, 212.
Kvildalen 383, 385, 386.
Kvildalselven 385.
Kvilhaug g. (Skud.) 304, 307.
Kvinnesland g. (Tysv.) 329, 330.
Kviting 295.
Kviting g. (Most.) 296.
Kvitingsø 15, 295, 296, 297.
Kvitingsø k. 299.
Kvitingsø s. 295.
Kvitingsø fyr 75, 298.
Kvitingsøfjord 16, 295.
Kydland g. (Egers.) 64, 215; (Haa) 228.
Kydlandsvandet 19, 213, 243.
Kylles g. (Høil.) 249.
Kyllingstad g. (Gjesd.) 72, 243, 245.
Kørmt 14.

Laagefos 341.
Laksesvele g. (Bjerkr.) 206.
Laland g. (Klep) 231, 235, 236.
Lammenuten 12, 346.
Lande g. (Finnø) 285; (Av.) 311.
Landeeidet 309, 311.
Landsnes g. (Jelse) 371.
Langaaker g. (Skud.) 304.
Langøen 263, 295, 346.
Lauaasen 354.
Laug g. (Sognd.) 194.
Laugeland g. (Hjelm.) 364.
Laugens laksefiske 193.
Launessundet 71, 216.
Lausnes g. (Finnø) 286, 287.
Lauvaas g. (Sognd.) 192.
Lea g. (Høil.) 248, 253.
Leidland (Egers.) g. 214.
Leiesund 298.
Leigvang, Levang (Høil.) 251.
Leigvold g. (Hetl.) 265.
Leiranger g. (Nerstr.) 347, 350.
Leiranger skr. 89, 331, 345, 349.
Leirangerdalen 346, 347.
Leirnuten 384.
Lempedalsfjeldet 335.
Lende g. (Time) 239.
Leranger g. (Foss.) 276.
Lerbrekke g. (Haa) 224, 226, 227.
Levang, se Leigvold.
Li (Skj.) 338.
Liavandet 270.
Liarvandet 280, 358.
Lifjeld (Linuden) 21, 263.
Liknes g. (Skud.) 304.
Linesøen 303.
Lillelandsnuten 340.
Lillesund g. (Skaare) 173; (Torv.) 320, 321.
Lime g. (Gjesd.) 243, 245.

Limevandet 243.
Lindanger g. (Skj.) 337.
Lindangerdalen 338.
Lindangerviken 335, 346.
Lindvangfos 374.
Lindvangselven 374.
Lindvold (Saude) 382.
Lindøen 105, 263, 267, 268.
Line 295.
Line g. (Time) 242.
Linesundet 295.
Linland g. (Lund) 197; (Sognd.) 191, 192.
Lintjørn g. (Ogne) 219, 222.
Livandet 213.
Lode g. (Haa) 228.
Logsfos 18, 198.
Lomeland g. (Hell.) 210.
Lovre g. (Jelse) 369.
Lovredalen 367, 368.
Lovrefjorden 367, 373.
Lovrevandet 367.
Lund g. (Sjern.) 351.
Lund h. 195.
Lund prgd. 197.
Lund *(Lundar)* skr. 87, 199.
Lunde g. (Høil.) 248, 251, 253, 254; (Hetl.) 265; (Sul.) 386, 389.
Lundervaagen 352.
Lundevandet 18. 21, 196.
Lundestranden 197.
Lundevigen 243.
Lundselven 18, 196.
Lure g (Høil.) 248, 252, 254.
Lutsi g. (Høil.) 251.
Lye prgj. 238.
Lye prgd. 239.
Lye tg. 241.
Lygre (Lygrefjord) 215, 216.
Lyngevandet 21, 275, 357.
Lyngskjærflaget 298.
Lyse g. (Foss.) 276.
Lyseaaen 275.
Lysebrekkerne 278.
Lysebunden (landet) 274, 278.
Lysedalen 11, 274.
Lysefjorden 11, 16. 273.
Lysekammen 10, 274.
Lysenuten 340.
Lysevandet 346.
Lærdal (Vik.) 345.
Løgeland, se Laugeland.
Løining g (Egers.) 214, 217.
Løiningsvaag 213.
Løland g. (Sjern.) 353; (Sand) 375.
Lølandsskaret 373, 377.
Løvaasen 10, 279; se Lauvaasen.
Løvbrekke g. (Strand) 280.
Løvø 309.
Maaland g. (Aard.) 359.
Maalandsdalen 357, 358, 360.
Maamyren 358.
Madland g. (Haa) 228; (Gjesd.) 207, 244, 245.
Madlandsfjeldet 242.
Madlandsvandet 243.
Maldal g. (Saude) 380.
Maldalen 378.
Maldalselven 379.
Malle g. (Haal.) 256, 257, 259, 260, 261.
Malle k. 259.
Malle s. 255, 256, 260.
Mallesletten 259.
Malletuen 255.
Malmeim g. (Bjerkr.) 206; (Høil.) 248, 252.
Mannes g (Skud.) 304.
Mariero (Hetl.) 266.
Marshoved 280, 284.
Marvig (Jelse) 371.
Marøen 233, 303
Mastrafjorden 16, 290, 291, 294.
Maudal g, (Bjerkr.) 206, 207, 208, 245; (Foss.) 278.
Maudalen 13, 204, 207, 274.
Maudalsaaen 19, 205, 275.
Maudalsvandet 205.
Mehaug g. (Skud.) 304, 308.
Mehus g. (Renn.) 292; (Skj.) 339.
Meien 9, 383, 388.
Meland g. (Haa) 227; (Skj.) 336; (Hjelm.) 364, 365.
Melandsaaen 362.
Melberg g (Strand) 284.
Melhaug 260.
Meling g. (Haal.) 256, 259; (Hetl.) 265, 267; (Foss.) 278; (Finnø) 286, 287, 288; (Most.) 296, 299.
Metteneset 341, 346.
Midbrød g. (Egers.) 214, 216, 217.
Midbrødvaag 213.
Midbrødø 212.
Midtfjeld 309.
Mjølhus g. (Egers.) 214; (Hjelm.) 363.
Mjølhusbygden 362, 363.
Mjølsnes g (Finnø) 285.
Mo g. (Vik.) 342, 344, 345; (Sand) 378.
Moentjern 202.
Moi g. (Lund) 197, 198, 199.
Moiaaen 205, 239.
Moielven 18, 196.
Moifjeldet 212.
Molau g. (Foss.) 277.
Moldal (Saude), se Maldal.
Moldeelven 379.
Moldetveit (Saude) 381.

Mong 213, 214, 216.
Mongsfjeld 190, 212.
Morken g. (Høle) 271.
Mosevandet 238, 240, 263, 264, 265, 266.
Moslifjeldet 279.
Mosnes g. (Fist.) 355.
Mossige g. (Time) 239, 241, 242.
Mostervarden 295.
Mosterø h. 294.
Mosterøen 15, 31, 294.
Mosvandet 384, 385.
Motland g (Haa) 227, 228, 235.
Mulen 274.
Munkejord g. (Skud.) 304.
Musdalsvandet 357.
Musland g. (Nerstr.) 347.
Muslandsvaagen 346, 348.
Mydland g. (Sognd.) 192, 193.
Mydlandsvandet 191.
Mygedal g. (Hell.) 210.
Myglebostad g. (Egers.) 214, 216, 217; (Høil.) 248, 249; (Haal.) 256.
Mykje (Mygge) g. (Av.) 311.
Myklebostad g. (Av.) 311,
Myrvand 275.
Mysse g. (Sognd.) 192.
Mæle g. (Foss.) 276, 278; (Aard.) 359, 360.
Mælen 9, 383.
Mælselven 275, 358.
Mælsosen 357, 359, 360.
Mælsvandet 238.
Møgedal g. (Høil.) 253.

Naaden g. (Finnø) 286.
Naadland g. (Jelse) 368, 369.
Naadøen 284, 285.
Naalevigen 19, 213, 215.
Nag g. (Strand) 281, 284.
Nakkaasen 212.
Nalei havn 306.
Napen 10, 384.
Napungen 384
Napvandet 385.
Natlandselven 367.
Natlandsheien 367.
Natlandsnuten 10, 384.
Natlandsvandet 367, 368, 371.
Nautø 300, 332, 334.
Nedrebø g. (Bjerkr.) 72, 206; (Foss.) 276, 278, 279
Nerstrand h. 346.
Nerstrand k. 349.
Nerstrand prgd. 347.
Nerstrand s. 346.
Nerstrand strandst. 347, 348, 349, 350.
Nerstrandsfjorden 16, 346.
Nerstrandsvaagen 347.
Nes kapel 388.
Nes sogn 194, 199.
Nese g. (Klep) 231; (Nerstr.) 347, 349, 350; (Aard.) 358, 359.
Neseim g. (Haa) 223, 224, 225, 228; (Sjern.) 351, 353.
Neselven 379
Neset (Egers.) 214.
Nesflaten 73, 384, 385, 387, 388.
Nesvaag g. (Sognd.) 192.
Netlandsmyren 239.
Nilsebuvandet 275, 357.
Njaa g. (Time) 239, 241.
Njaafjeldet 238.
Njaaheiene 240, 242.
Njaamyren 239.
Njæreim g. (Haa) 224, 227
Njæreim k. 226, 227, 228.
Nodeland, se Naadland.
Nodland g. (Egers.) 214; (Av.) 311.
Nodlandsvandet 209, 212.
Nordalsvaagen 313.
Nordbrød (Klep), se Braud.
Nordbø g. (Finnø) 285, 288; (Renn.) 292; (Most) 296; (Torv.) 321.
Norbøvigen 290.
Nordelven 379.
Nordfjord 191.
Nordhus g. (Renn.) 292.
Nordland g. (Høle) 272; (Foss.) 276.
Nordregabet 15.
Nordstøldalen 378, 379.
Nordtveit g. (Nerstr.) 347.
Nordvik g. (Torv.) 319, 321.
Nordvikvaagen 318, 320.
Noreim g. (Time) 239, 242; (Torv.) 319, 321, 322; (Sjern.) 351, 353.
Norske dybrende 18.
Nybru (Imsl.) 344.
Nygaard (Lund) 199.
Nynes teglv. 158.
Nysundet 213.
Nærbø k. 226.
Nærbø s. 222.
Nærbø station 225, 226.
Nærland g. (Haa) 223, 224, 225, 227, 228; (Finnø) 286.
Nævøen 373
Nødeland g. (Foss.) 276; se Nodland.
Nøstholmbugten 352.

Oaneset 273, 274, 276.
Obrestad fyr 75, 226.
Obrestad g (Haa) 75, 224, 225, 226, 227, 228, 229.
Obrestadbrekken 223.
Obrestadbugten 223, 226.

Odland g. (Haa) 224.
Oftedal, se Oltedal.
Ogn 14, 331, 332.
Ogndalsnibben 12, 204.
Ogne g. 219, 220, 221, 222.
Ogne h. 218.
Ognebugten 218, 221.
Ognedal g. (Bjerkr.) 206, 207.
Ogneelven 19, 205, 218, 220.
Ognesanden 220, 221.
Ognesundet 332, 333.
Ognevandet 205.
Ollestad g. (Hesk.) 202.
Oltedal g. (Gjesd.) 244, 245.
Oltedalen 244.
Oltedalselven 19, 243, 270.
Oltedalsvandet 243.
Oltesvig g. (Høle) 245, 271, 272.
Oltesvigdalen 270.
Oltesvigvandet 270, 272.
Ombo 15, 31, 350, 351, 361, 362, 363, 366, 367.
Omøen, se Aamøen.
Ondeknudvandet 361, 362.
Opsal g (Vik.) 342.
Opstad g. (Haa) 224, 225, 228.
Ormøen 263
Orre g. (Klep) 230, 231, 236, 237.
Orre k. 234.
Orre s. 229.
Orreelven 19, 230.
Orrelifjeldet 335.
Orresanden 14.
Orrestad g (Hell) 210, 212.
Orrestadvandet 191.
Orrevandet 14, 19, 21, 230.
Orstad g. (Klep) 231.
Oslandsaaen 205, 239.
Oslandsvandet 239.
Osnes g. (Torv.) 319.
Ostravigtjernet 62, 193.
Ottøen 367.
Ovendal g (Sogndal.) 194.
Overskei (Sul.) 388.

Pinkeknuden 200.
Pollestad g. (Klep) 234.
Puntevold g. (Egers) 214.
Pøileaaen 385.

Rage g (Høle) 271.
Ragnhildsfjeld 190.
Raig, se Rage
Rambeskaarfjeldet 309.
Rambjørknuden 12, 204.
Ramsholmen 323.
Ramsvigen 352, 353.
Randaasen 354.
Rande g. (Fist.) 355.
Randeberg g. (Hetl) 267, 268.
Randeberg k. 267
Randeberg s. 262, 268.
Randebergbugten 267.
Randeberghøiden 262.
Randø 15, 31, 353, 354, 355, 361, 362, 363
Rauafjeldnuten 373.
Raunen 221.
Raunes g. (Skj.) 337, 338.
Raunesholmen 338.
Raunevigen (Bru) 298
Raustad g. (Høil.) 248.
Rausvaag 213
Ravndal g. (Gjesd.) 244, 245.
Ravndalen 243, 244.
Ravndalselven 243.
Ravnebjørfjeldet 328, 330.
Re g. (Time) 239, 242.
Refsbygden, se Repsbygden.
Refsland g. (Hesk.) 202.
Reianes g. (Renn.) 292.
Reianesvaagen 291.
Reime g. (Haa) 224, 227, 228.
Reinafjeld (Reineknuden) 10, 279, 357.
Reinaskarsnuten 379.
Reinsnuten 367, 379, 384.
Reistad g. (Haa) 224.
Relstad g. (Finnø) 286, 287.
Rennesø h. 290, 294.
Rennesø tg. 294
Rennesøen 15, 31.
Repsbygden 367, 368, 369.
Repsfjeldet 367.
Reve g. (Klep) 75, 230, 231, 234, 235, 237.
Revehushaugen (Klep) 236.
Reveim g. (Haal.) 256, 259, 260.
Reveimstranden 258.
Rimestad g (Haa) 224, 228.
Risdal g. (Skud) 304.
Rise g. (Haa) 224; (Haal.) 256; (Renn.) 292, 293.
Risegrøfterne 308.
Risevigen 256, 258.
Riske g. (Hetl.) 265.
Riskedal g. (Aard.) 359, 360.
Riskedalen 263, 358.
Riskedalsvandet 358.
Riskefjorden 263.
Riskekverven k 267.
Riskekverven s. 262, 268.
Risvold g. (Saude) 380, 382.
Risvoldelven 379.
Risøen 173, 174, 187, 323.
Risøhavn 298.
Risøvaag 174.
Ritland g. (Sul.) 386, 389.
Rivjeland g. (Aard.) 359
Rjoe g. (Haal.) 256, 261.

Roaldkvam g. (Sul.) 386, 387, 388, 389.
Roaldkvamelven 384.
Roaldsøen 263.
Rogaland 85.
Roklev 278.
Rolleknuden 12, 196.
Romseland g. (Skj.) 337.
Romselandsvaagen 328
Ropeid 10, 341, 374, 377.
Rosenkildehaugen 268
Rosland g. (Klep) 231, 236; (Time) 242.
Roslandselven 19, 230, 233, 238.
Rossebø g. (Skaare) 324, 326.
Rosseid 341, 345, 367.
Rosseland g. (Sognd) 192.
Rosselandselven 190.
Rossevig g. (Foss.) 276.
Rossøen 284.
Rossøsund 287.
Rott 15, 254, 256, 257, 258, 259, 262.
Rudvigen 300.
Rugland g. (Haa) 227.
Rukanfos 18, 198.
Rullestadsaata 1, 378, 379
Rundemand 362.
Runestad g (Finnø) 286.
Rusdal g. (Lund) 197, 199.
Rusdalen 13, 196.
Rusdalselven 196.
Rusdalsvandet 196.
Ruseviken 313
Ryfylke fogderi 5.
Ryfylke provsti 4.
Ryfylke sorenskr. 5.
Rygg g. (Hetl.) 265.
Rygjafylki 85.
Ryvarden 85.
Ræge g (Haal) 256, 260
Rægefjord 92, 191.
Rægeland g. (Sognd.) 192.
Rævedalsnibbene 279
Rævsaasheien 280.
Rødeseike (Tysv.) 330.
Rødselven 341
Røgenes, se Raunes.
Røidland g. (Hell.) 210.
Røineberg g. (Haal.) 256, 259.
Røislandsvandet 205.
Røksund 17, 309.
Røldal 85, 389.
Røldalsvandet 20, 384, 387.
Røsdalen 274.
Røvær 14, 322, 323, 324, 325, 326.
Røvær fyr 75.

Saata 384.
Sagaaen 379.
Salhus 17, 317, 320, 322.
Salte g. (Klep) 231, 236.
Saltebugten 223.
Saltveit g. (Skaare) 326
Saltveitselven 323.
Salvøen 303.
Sand g. (Nerstr.) 347, 350; (Sand) 375, 376, 377.
Sand h. 373.
Sand k. 372, 377
Sand lægedistr. 5.
Sand strandst. 375, 377.
Sandanger g. (Fist.) 355.
Sanddal g. (Haal.) 267.
Sande g (Haal.) 256, 258, 259; (Hetl.) 265, 267, 268; (Hjelm.) 363, 366.
Sandeid k 344, 345.
Sandeid s. 340
Sandeidet 11, 341, 344.
Sandeidfjorden 11, 17, 340.
Sandeidsjøen 343, 344.
Sandene (Jelse) 368.
Sandevigen 263, 267.
Sand-Haaland g. (Skud.) 304.
Sandnes g (Skj) 338.
Sandnes ladest. 154.
Sandnes lægedistr. 5.
Sandnes meieri 159.
Sandnes planteskole 53, 252
Sandnes teglv 158.
Sandsbygden 375.
Sandsdalen 373, 374, 376, 383.
Sandsetvandet 21, 384, 385.
Sandsfjorden 16, 367, 373.
Sandsfossen 374, 376.
Sandslaagen 374, 375, 376.
Sandslandet 375.
Sands laksefiske 374, 376.
Sandsmork g. (Hesk) 202, 203.
Sandsund 323.
Sandvandet 21, 275, 357, 388
Sandve g. (Ogne) 219; (Høil) 248, 249, 252; (Skud.) 304.
Sandvigens fabr. 266.
Sandvik g. (Nerstr.) 347.
Sandviken g. (Sul.) 388.
Sandvikfjeldet 328.
Sandøen 263.
Saude h. 378
Saude k. 382.
Saude skr. 89.
Saudebunden 381, 382.
Saudefjorden 9, 17, 373, 378.
Saudesjøen 380, 381.
Saurnes g (Haal.) 256
Saurskarfjeldet 340.
Sauøsund 320.
Sedberg g (Strand) 283; (Aard.) 359, 360.
Segleim g. (Egers.) 214, 217.

Seilvaagen 223, 226, 229.
Seldalsvandet 270.
Sele g. (Klep) 231, 234, 236, 237.
Sele laksefiske 231, 232, 237.
Selen 309.
Selesanden 14.
Selevandet 230.
Sellandsnuten 340, 374.
Selvig g. (Høle) 271, 273.
Selvigstakken 270.
Selvigsæter 270.
Serikstadvandet 239.
Sigleknuden 204.
Sigmundstad g. (Fist.) 355.
Sikvelandskula 243.
Sildevigen (Sillervigen) 93, 110.
Sireaaen 18, 191.
Sirefjorden 14, 318.
Siregrunden 191.
Sirevaag 15, 218, 219, 220, 221.
Sirnes 199.
Siærne skr. 89.
Sjaaholmen 161.
Sjernerø h. 350.
Sjernerø k. 353.
Sjernerø s. 346.
Sjernerø skr. 89, 288.
Sjernerøerne 15.
Sjurs-Eike g. (Skj) 337, 338.
Skaaland g. (Lund) 197.
Skaapknuden 11, 275.
Skaar g. (Aard) 359; se Skaret.
Skaare g. (Egers.) 214, 216.
Skaare h. 322.
Skaare k. 326.
Skaare skr. 88, 326.
Skaaredalen 326.
Skadberg g. (Egers.) 97, 214, 217; (Haal.) 256.
Skansfjeld 218.
Skaraas g. (Sogndal.) 195.
Skaranuten 373, 379.
Skaret g. (Høil.) 249.
Skarfjeldet 247.
Skartveit g. (Fist.) 355, 356.
Skaseim g. (Klep) 231, 236.
Skaseimvandet 230, 247, 255.
Skautanuten 379.
Skavlen 9, 379, 383.
Skei g. (Høil.) 248, 249.
Skeie g. (Klep) 231; (Hetl.) 265; (Av.) 311; (Vik.) 342, 345; (Sand) 375, 378.
Skeiebugten 233.
Skeiene (Høil.) 254.
Skeievandet 230.
Skiftesfjeld 323.
Skiftesvig g. (Haal.) 257.
Skiftun g. (Hjelm.) 364.
Skikelstrand g. (Vik.) 342.
Skikula 12, 200, 204.
Skimleim (Jelse) 371.
Skitnedal g. (Skud.) 304, 306, 308.
Skivoldsvig 64, 101.
Skjerpe g. (Hell.) 210, 211; (Haa) 225, 226, 227, 228.
Skjold h. 334.
Skjold k. 339.
Skjold prgd 336, 339.
Skjoldefjorden 11, 17, 328, 335, 346.
Skjoldevik 338, 339.
Skjoldsstrømmen 17, 335, 338.
Skjæveland g. (Bjerkr.) 72, 206; (Høil.) 248, 249, 250, 252, 253, 254.
Skjævelands bro 233, 251.
Skjørestad g. (Høil.) 249.
Skjørvestad g. (Renn.) 292.
Skokland g. (Skaare) 324.
Skorpøerne 367.
Skorvenuten 373, 379.
Skredlien 274, 277.
Skretting g. (Haa) 224, 228.
Skudefjeldet 367.
Skudegjerd g. (Finnø) 285.
Skudenes h. 302.
Skudenes fyr 75, 307.
Skudenes lodsolderm. 6.
Skudeneset 303.
Skudenesfjeldet 302.
Skudenesfjorden 16.
Skudeneshavn ladest. 161, 308.
Skudepynten 306, 307.
Skudevandet 362.
Skurvedalen 275.
Skydalsheien 200, 201, 202.
Slaattevik (Tysv.) 330.
Slethei (Haal.) 261.
Slettebø g. (Bjerkr.) 206; (Egers.) 214, 215, 217.
Slettebøvandet 212.
Slettedalen 9, 24, 378, 379, 380, 381.
Slettedalselven 20, 379.
Slettefjeld 328.
Sletten 17, 322, 323, 325.
Sleveland g. (Hell.) 210.
Smaaselhornene 279.
Smedsundet 173, 174.
Smedsvik g. (Skj.) 336, 339.
Smørstakken 309.
Smørsund 323.
Snelleberget 229.
Snenuten 10, 384.
Snorteland g (Skud.) 304.
Snortelandsstranden 162, 307.
Sogndal h. 190.
Sogndal ladest. 92.
Sogndal lodsolderm. 6.
Sogndal lægedistr. 5.
Sogndal prgd. 192.

Sogndal skr. 87, 195.
Sogndalselven 18, 190, 201.
Sogndalsstranden 92.
Sokn 195, 295. 296, 299.
Sóknardals skr. 195.
Soknesundet 295, 299, 300.
Soland g. (Jelse) 369.
Solbjørnibba 204.
Sole g. (Haal.) 256, 259, 260, 261.
Sole k. 258, 261.
Sole s. 255, 256, 258, 260.
Sole skr. 88, 235, 253.
Solesanden 14, 255, 260.
Solevigen 255.
Sollifjeld 309.
Some g. (Høil.) 70, 248, 249, 251, 252, 254.
Some k. 251.
Some s. 253.
Somemyren 246.
Songesangdalen 275.
Soppeland g. (Aard.) 359, 360.
Sotehaugen 260.
Spanholmene 1, 318.
Spanne g. (Torv.) 319.
Spjodaaen (elven) 20, 280, 358.
Sporeland g. (Høil.) 252.
Sprangbugten 213.
Staavasdalen 385, 388.
Stakkestad g. (Av.) 311.
Stakkestadvandet 309, 310, 323.
Stange g. (Torv.) 319.
Stangeland g. (Klep) 230, 231, 234, 236; (Høil) 248, 252; (Haal.) 256, 259, 261; (Av.) 311, 314, 317.
Stangeland skr. 88, 308.
Stangelandsbækken 250.
Stangelandsvaag 168.
Stangen, Stangeneset 346.
Stangevarden 323.
Stangsfjorden 17.
Stapnes g. (Egers) 214, 216.
Staurland g. (Fist.) 356, 360.
Stavanger by 106.

Almueskolen 117.
Amtmandsboligen 123.
Amtssygehuset 121.
Apotheker 109.
Arbeidersamfundet 127.
Arbeidsanstalten 121.
Arbeidsskolen 118.
Assuranceindretninger 129.
Aviser 145.

Badeanstalter 122.
Banker 130.
Bazaren 123.
Bedehuse 114.
Bergeland 107, 118, 119.
Bergeland g. 109.
Bethania 119.
Bethania-stiftelserne 119.
Bispeladegaard 107, 114, 264, 268.
Bjergsted 109.
Bjergsted park 108.
Blaasenborg 106, 268.
Bogtrykkerier 145.
Brandvæsen 123.
Brattegaden 123, 150.
Bratten 150.
Bredgaden 107, 153.
Bredevandet 106, 107.
Brændevinssamlag 141.
Brødregaden 124, 125.
Buøen 107, 263, 268.
Børneasyler 119.
Børsen 127.

Domkirken 111, 154.
Dusevig 108, 263, 267.

Egenes 106, 145.
Emaus 120.
Engøen 107, 268.

Fisketorvet 108.
Foreninger og selskaber 123.
Frue (Hetland) kirke 114.
Frue (St. Mariæ) kirke 114, 150, 151.
Fængselsbygningen 122.

Galeivaag 107, 108.
Gasverket 122.
Grimsager 106.
Græsholmen 107.

Haandverkerforeningen 127.
Haandverkernes stiftelse 127.
Handelstoreningen 128.
Handelsstandens forening 128.
Havn 108.
Hetland prestegaard 107.
Hillevaag 107, 121, 122.
Holmen 106, 153, 154.
Hospitalsberget 114.
Hotel du Nord 121, 128.
Hundvaag 107.

Jernbanestationen 123.
Jomfrustiftelsen 120.
Jorenholmen 122, 152.
Josefines stiftelse 119.

Kalhammeren 154.
Kalhammervigen 107.
Kanniket 109, 154.
Kirkegaarde 114.
Kleven 115.
Klubselskabet 128.
Kombinerede indretning 121.
Kommunebiblioteket 118.
Kommunebygningen 121.
Kongsgaard 107, 115.
Kongsgaden 107.
Konventgrundene 268.
Kriken 150.
Kristkirken 112.
Kunstforeningen 123.

Ladegaardsveien 107.
Ledaal 145.
Legater 148.
Lervigen 107.
Lindøen 120.
Lodsoldermandskab 110.
Løkkeveien 120, 122.

Markeder 141.
Menigheder 109.
Missionsselskabet 123.
Missionsskolen 124.
Mortensgaard 150.
Mosevandet 107, 122.
Mosevandsparken 108.
Munkekirken 111, 115.
Musæet 128.

Nyhavn 107, 108.
Nymannsmark 118.
Nytorvet 108, 114.

Paradis 107.
Pensionsindretningen 126.
Pleiestiftelsen for smaabørn 119.
Postkontor 110.

Raadhus, gamle, 113, 151, 154.
Roaldsø 144.
Rosenkildealmindingen 108.
Rosenkildehaugen 265.

Salpeterverket 144.
Sandvigen 109.
Skagen 106.
Skandseberget 153.
Skandsen 108, 154.
Skipperforeningen 126.
Skolebækken 106, 121.
Skoler, off og private 116—118.
Sparebankbygningen 122.
Sparebanker 130.
Spilderhaugvigen 144.
Stav. byselskab 153.
Stav. dampskibsselskab 142.
Stav. kemiske fabrik 144.
Stav. meieri 145.
Stav. Preserving Co. 144.
Stav. støberi og dok 144.
St. Mariæ (Frue) kirke 114, 150, 151, 154.
St. Martins kirke 150.
St. Olafs kirke 113, 115, 150, 151.
St. Peders fattighus 121, 150.
St. Peders gjærde 106, 114, 121.
St. Peders kirke 150.
St. Petri kirke 114.
St. Svithuns kirke 112.
Steglebakken 154.
Stranden 106.
Strømstenen 122.
Sygehuset 121.
Sølyst 107.
Sømandsforeningen 126.
Sømandshjemmet 127.
Sømandsskolen 118.
Søndagsskolen 117.

Teknisk skole 118.
Telefon 110.
Telegrafstation 110.
Theatret 128.
Tjenestepigehjemmet 121.
Toldbod 123.
Tolddistr. 110.
Torvet 107, 108.
Trefoldigheds kirke 112.

Understøttelsesforeningen 126.

Vaalands fængsel 123.
Vaalandspiben 108.
Valberget 106, 153.
Valbergtaarnet 107, 108, 123.
Vandverket 122.
Vaskeanstalt 122.
Verket 106.

Waisenhusgaden 124.

Østervaag 106, 152, 153.

Stavanger lodsolderm. 6.
Stavanger lægedistr. 5.
Stavanger provsti 3.
Stavanger tolddistr. 5.
Stave g. (Skud.) 304, 308.
Stavneim g. (Haa) 224, 228, 229.
Steinberg g. (Lund) 197.
Steine g. (Hesk.) 202; (Sul.) 389.
Steinevandet 190, 201.
Steiningsholmen 161.
Steinkilnuten 384
Steinkilvandet 385.
Steinnes g. (Finnø) 286.
Steinsfjeld 302.
Steinsland g. (Time) 242; (Vik.) 341; (Hjelm.) 363.
Steinslandsvandet 362.
Steinsnes g. (Skaare) 324.
Steinsøen 263.
Steinvikfjeldet 357.
Stiklevandet 303.
Stokke g. (Høil.) 248; (Hetl.) 265, 266; (Av.) 311, 315; (Skj.) 337, 338, 339.
Stokkedal g. (Skj.) 337.
Stokkedalen 335, 337.
Stokkefjeld 200, 209.
Stokkeland g (Ogne) 219.
Stokkelandsvandet 247, 248.
Stokkemyren 246.
Stokkevand 247, 255, 263, 266.
St Olafs vei 213.
Stople g. (Vik.) 342, 345.
Storaaen (Aard.) 20, 357, 359.
Storaaen (Gydalen) 201, 209.
Storaaen (Ørsdalen) 205.
Storeberget 254
Storefjeld 279.
Storelven (Saude) 20, 379, 381.
Storevand 328
Storhaugen 322.
Storhaugfjeldet 328.
Storhei 373.
Storlivandet 379.
Storskjær 381.
Storvandet 270.
St. Peders gjærde 268.
Straabø (Sul.) 386.
Straape g (Sul.) 386.
Strand g. 281.
Strand h. 279.
Strand k 282.
Strand prgj. 279.
Strand prgd. 280, 283.
Strandestø 282.
Strømmen 323.
Strømstad g. (Hell.) 72, 210.
Strømsund 168.
Studeheien 358.
Støfreland g , se Staurland.
Støledalen 341.
Stølevarden 346.
Stølsaaen 275.
Stølsdalen 275.
Støttebakken 267.

Suðrkormt skr. 88, 308.
Suggevaagen 323.
Sukkertoppen 204.
Súladals skr. 89.
Suldalsfos 379.
Suledal h. 383.
Suledal k. 388.
Suledal prgd. 386, 388, 389.
Suledal skr. 89.
Suledalen 383.
Suledalseidet 387, 388.
Suledalslaagen 20, 374, 384, 387.
Suledalsosen 386, 387.
Suledalsporten 384.
Suledalsvandet 20, 383, 384, 388.
Sulken 204, 238
Sund g. (Av.) 315; (Torv.) 319, 321, 322; (Skaare) 324, 326.
Sunde g (Haal.) 256, 257, 261.
Sundfør g. (Skj.) 337, 339.
Svaaelven 18, 209, 212.
Svaalestad g (Hell.) 211, 212.
Svaanes g (Egers.) 214, 216.
Svaberg g. (Aard) 359.
Svåfa 212.
Svåfuvik 218.
Svandalen 378, 380, 381.
Svandalselven 379.
Svantesvold g. (Skj.) 337.
Svartevasknuden 12, 204.
Sveen 85.
Svele g. (Bjerkr) 206, 208.
Svelevandet 204.
Svensvold g. (Klep) 231.
Svielven 19, 247, 270.
Svilandsvandet 19, 21, 247, 250, 270.
Svihus g. (Høil.) 248.
Svihusfjeldet 247.
Svihusvandet 247, 270.
Sviland g. (Høil.) 249, 252.
Svinelielven 329.
Svines g. (Strand) 281.
Svinestølnuterne 383.
Svinholmen 173, 174.
Svofjeldet 279.
Svortingen 305.
Svortungsvandet 280.
Syðri Árdals skr. 89.
Synesvarden 12, 238.
Syre g. (Skud.) 304, 305.
Syreglaana 302.
Syreneset 302, 305.
Syreviken 306.
Sæbø g. (Bokn) 332, 334; (Hjelm.) 363, 364, 365, 366.
Sæbø *(Sæbjár)* skr. 89, 286, 288.
Særeim g. (Klep) 235, 236.
Sæstad g. (Egers.) 214, 216.
Sæveim g. (Finnø) 286.
Sæveland g. (Skud.) 304.
Søiland g. (Haa) 224; (Gjesd.) 207, 243, 245.
Søilandsaaen 243, 244.
Søilandsdalen 243.
Søilandsvandet 223.
Søilen 350.
Sømme g. (Haal.) 256.
Sømsøerne 256, 261.
Søndenaa g. (Vik.) 342, 345; (Saude) 380, 381.
Søndreaaen 362.
Søndregabet 15.
Søndre Steinsvashei 196.
Sørbrød (Klep), se Braud.
Sørbø (Klep) 231; (Høil.) 248; (Renn.) 292, 294.
Sørbø k. 293, 294, 301.
Sørbø s 290.
Sørestad g. (Sul.) 386, 389.
Sørhaug g. (Skaare) 173, 324, 326, 327.
Sørhaugø fyr 75, 326.
Sørhus (Skj.) 340.
Sørnes, se Saurnes.
Sørstokkefjeld 14, 309.
Sørstokkevand 263.
Sørøen 318.
Søvde, se Saude.

Taarland g. (Haa) 223, 224, 228.
Taksdal g. (Time) 239.
Taksdalsvandet 238.
Talgø (Finnø) 284, 285.
Talgø k. 287, 289.
Talgø s. 284.
Talgø (Sjern.) 350, 351.
Talgøfjorden 285.
Tananger 257, 258, 259, 262.
Tananger k. 259.
Tananger lodsolderm. 6, 258.
Tanangerhaugen 255.
Tangeneset 350.
Tangerhaug 237.
Tastad g. (Hetl.) 265, 267, 268.
Tau g. (Strand) 281, 282.
Tau brug 282, 283.
Tauelv 10, 20, 280.
Tekse g. (Hesk.) 202.
Tekseaaen 201.
Teksevandet 201, 209.
Tengesdal g. (Bjerkr.) 206, 208, 211, 216; (Sand) 375.
Tengesdalsvandet 270.
Tengs g (Egers.) 214, 216.
Tengsdalen 204, 215.
Tengselven 19, 204, 209, 212, 215.
Terland g. (Hell.) 210.
Time g 239, 241.
Time h. 238.
Time k. 241.

Time station 240.
Tindefjeld 11, 275.
Tindene 379.
Tinghaugen 229.
Tittelsnes 73, 325.
Tjellesvig g. (Lund) 197.
Tjelmeland g (Sand) 375.
Tjelmelandstangen 373.
Tjelte g. (Haal.) 256.
Tjemsland g. (Haa) 227.
Tjensvold g. (Hetl.) 265, 267.
Tjentland g. (Aard.) 359. 360.
Tjesseim g. (Høil.) 248.
Tjore g. (Haal.) 256, 261.
Tjore s. 258, 260.
Tjosevig, se Kjosevig.
Tjul 350, 351.
Tjøsseim g. (Strand) 281.
Tjøsteim g. (Skud) 304; (Sul.) 386.
Tjøsteimsaata 302.
Tjøsvold g. (Skud.) 304.
Tjøtte g. (Klep) 231, 235
Todhammer g (Sognd.) 192.
Todneim g. (Høil.) 248, 253
Todneimmyren 246
Tofjeldet 357.
Toftøen 346, 347.
Tolga, se Gar (Finnø).
Tonstad 199.
Topnes g. (Nerstr.) 347.
Torgaardsbækken 374.
Torlandsvarden 331.
Tornes g. (Skaare) 326.
Torvestad g. 319, 321.
Torvestad h. 317.
Torvestad k. 320.
Torvestad prgd. 318, 321.
Torvestadhavn 320.
Trevland g. (Finnø) 287, 288.
Troldkirken 204
Trolleskeinuterne 9, 383.
Tronaasen 198.
Trones g. (Høil.) 160, 248.
Trosnevaagen 332, 333.
Tuestad g. (Av.) 311.
Tuevaagen 318, 320.
Tuneim g. (Time) 239, 241, 242.
Tungeneset 14, 262, 267.
Tungenes fyr 75. 267.
Tungland g (Strand) 281, 282.
Tunguness skr. 88.
Tuntland g. (Hjelm.) 363.
Tuntlandsnuden 362.
Tuv g. (Klep) 231, 234, 235, 236, 237.
Tuvbakken 229, 233
Tveid g. (Strand) 284; (Aard.) 359, 360.
Tveide g. (Hell.) 212.
Tveiden g. (Høil.) 252.
Tveit g. (Skj.) 336; (Nerstr) 50, 347, 349.
Tveit landbrugsskole 50.
Tveraaen 238.
Tvihaug g. (Haa) 228.
Tvihaugelv 223.
Tysdal g. (Aard.) 359.
Tysdalen 357.
Tysdalsaaen 358.
Tysdalsvand, nedre, 10, 279, 280, 357.
Tysdalsvand, øvre, 10, 20, 21, 357, 358, 363.
Tysselandsdalen 374.
Tysselandselven 374.
Tysvær g. 329, 331.
Tysvær h. 328.
Tysvær k. 330.
Tysvær tg. 334.
Tysværvaag 329.
Tømmerdal g. (Skaare) 323, 324.
Tømmerviken 306, 323.
Tørsdal g. (Skj.) 337.
Tørsdalsdalen 335, 337.
Tørsdalselven 335.
Tøsse (Jelse) 371.
Tøssefjorden 367, 370, 371.
Tøtland g. (Hjelm.) 364.
Tøtlandsaaen 362, 364.
Tøtlandsvigen 361, 362, 365.

Ubø, se Aubø.
Ud-Sole g. (Haal.) 256, 258, 261.
Ueland g. (Hesk.) 202, 203; (Haa) 224.
Uelandsvandet 201.
Ulladalen 10, 384, 385.
Ulladalselven (Ullaelven) 20, 362, 385
Ullendal teglv. 250.
Ullenhaug 263.
Ullenhov g. (Hetl.) 265, 268.
Ullestad g. (Aard.) 359, 360.
Ulvaa 332.
Ulvøen 318
Undeim g. (Time) 239.
Underberge g (Fossan) 276, 278.
Ur g. (Aard.) 359.
Urdal g. (Sognd.) 192; se Aurdal.
Urdalsvandet 201.
Ur-Eigeland g. (Høil.) 248.
Urknuden 209.
Urter 14, 317, 318, 319.
Usken 263
Utsire 14, 31, 313, 317, 318, 319 320, 322.
Utsire fyr 75, 320.
Utsire k. 321.
Utstein kloster 296, 300, 372.
Utstein kloster k. 299, 300.

Utstein kloster s. 295.
Uvik (Utvik) g. (Av.) 311, 320.

Vaadlandsnuden 12, 204, 242, 275.
Vaage g. (Av.) 311; (Bokn) 332; (Vik.) 342; (Sul.) 377, 389.
Vaagehavn 333.
Vaagene 191.
Vaalands verkst. 266.
Vaalandspiben 108, 263.
Vaaraaneset 335, 338, 339.
Vaare g. (Av.) 311, 315, 316; (Skj.) 337, 339, 340.
Vaarevaagen 313.
Vaarlivarden 270.
Vagle g. (Høil.) 248, 249, 253.
Valeim g. (Aard.) 359, 360.
Valestrand 73, 325.
Vallar skr. 87, 221, 227.
Valle g. (Aard.) 359; (Hjelm.) 365.
Valle thg. 87, 221, 227.
Valleaaen 20, 385.
Valledalen 362, 364, 384.
Vanvik g. (Sand) 373, 375, 377.
Varaasen 209.
Varberg 212, 302.
Vareberg g. (Most.) 296, 299, 300.
Varenes 287.
Varhaug g. (Haa) 224, 228.
Varhaug k. 226.
Varhaug s. 222.
Varhaug station 225.
Varhaug (Fogn) 289.
Varhaugelven 223.
Varland g. (Finnø) 289.
Varnespynten 267.
Vasbø g. (Bjerkr.) 206.
Vasdalseggen 8, 383.
Vasendeelven 190.
Vashus g. (Hesk.) 202, 203; (Klep) 231, 234, 236.
Vass k. 339.
Vass skr. 89, 345.
Vass spinderi 338.
Vassdalen 335.
Vassfjorden 17, 335.
Vassvandet 335.
Vassøen 263.
Vatland g (Strand) 283; (Jelse) 369.
Vatlandsvaagen 367, 371.
Vatlandsvandet 367.
Vatne g. (Høil.) 249, 254.
Vatnedalen 335, 388.
Vatneim g. (Skj.) 339.
Vatneland g. (Bokn) 332.
Vatnemo g (Ogne) 219, 220.
Vatnemoholmene 218, 220, 221.
Vatnemyren 247.
Vaule bro 220.
Vaule g. (Most.) 296, 299.
Vaulen 295.
Vea g. (Skud.) 304, 308.
Veavaagen 20, 303, 307, 310, 312, 313.
Vedøen 303.
Vegge g. (Sul.) 386.
Veke g. (Sul.) 386.
Vela g. (Sand) 375.
Velanuten 373.
Velle g. (Av.) 311, 315.
Ven g. (Bjerkr.) 206.
Venjekula 12, 204, 275.
Venjevandene 204.
Verket 106, 268.
Vervig g. (Strand) 281.
Veshovde g. (Egers.) 98, 214, 217.
Vestbø g. (Finnø) 285, 288; (Vik.) 342, 344, 345.
Vestbøelven 341.
Vestbøvarden 284.
Vestersjø g (Hjelm.) 364.
Vest-Lye g. (Time) 239, 242.
Vestre g. (Skj.) 336.
Vetrhus g. (Sul.) 388.
Vetrhusdalen 383, 385.
Vetrhuselven 385.
Vevlefjeld 379.
Vibberodden fyr 75, 216.
Vibrandsø 174, 318, 319, 323.
Vidhovde 340
Vidvei g. (Sul.) 387, 388.
Vig g. (Klep) 230, 231; (Renn.) 292.
Vigdelfjeld 14, 255.
Vige g. (Hjelm.) 363, 366.
Vigelandsvandet 196.
Vigesaa g. (Bjerkr.) 206, 207, 208.
Vigesdal g. (Bjerkr.) 206.
Vigevaagen 290, 291, 293.
Vigholmen 161.
Vigholmen fyr 75, 161.
Viglesdal g. (Aard.) 360.
Vignes g. (Finnø) 286, 287, 288.
Vigre g. (Haa) 224, 225, 226, 227, 241. 251.
Vigrestad station 225, 226, 228.
Vigsbugten 233.
Vigsnes, se Visnes.
Vik g. (Skud.) 304; (Nerstr.) 347.
Vikadals skr. 89.
Vikebygd 73, 325, 338.
Vikedal h. 340.
Vikedal k. 344.
Vikedal prgd. 342, 345.
Vikedal s. 340.
Vikedal skr. 89, 345.
Vikedalen 302, 340.
Vikedalselven 20, 341.
Vikedalsosen 342, 343, 344.
Vikelven 303.

Vikevaagen 302, 306.
Vikfjeldet 335
Vikingstad g. (Torv.) 319.
Vikingstadvaagen 320.
Vikre g. (Skud.) 304.
Vikse g. (Skaare) 324, 326.
Viksefjord 323.
Viksnes, se Visnes.
Vinddalen 274, 275.
Vindefjorden 11, 17, 340, 346, 366.
Vindekrossen 17.
Vindkjeftholmen 320.
Vinjenuten 10, 384.
Vinningland g. (Bjerkr.) 206, 208.
Visnes g. (Av.) 311.
Visnes verk 62, 182, 312, 313, 314.
Visneshavn 313
Visnesvaagen 310, 312.
Viste g. (Hetl.) 265.
Visteholmen 267.
Vistevigen 263.
Vistnes g. (Hetl.) 265, 267.
Vistvig (Hetl.) 268
Vold g. (Haa) 221, 224, 227, 228; (Renn.) 292; (Most.) 295, 296, 299.
Volden g. (Sognd.) 193.
Voldsviken 309.
Vormedalen 311, 312, 359, 361, 362, 363, 364.
Vormestrand (Vik.) 343, 344.
Vormstrar kirkja. 283.
Voster g. (Strand) 281, 282, 283.
Vostervandet 280.
Væting (Sul.) 389.
Vøvelstad g. (Gjesd.) 244, 245.

Ymmerstein g. (Sognd.) 192, 194.
Yrke g. (Skj.) 337, 338.
Yrkeeidet 346.
Yrkefjorden 12, 17, 335, 346.
Yrkevaag 337
Ystebrød g. (Egers.) 214, 217.
Ystebø g. (Most.) 296, 298, 299.
Ystebøhavn 298.
Ystebøstranden 298.
Ystholmen 285
Yxfjardar skr. 89.

Ædland g. (Gjesd.) 243.
Ædlandsvandet 243.

Øen g. (Hell.) 210.
Øgvaldsnes 315.
Øiarvand 19.
Øie g. (Hjelm.) 364, 366.
Øiestad g. (Sul.) 386; se Auestad.
Øigrei g. (Hell.) 210, 212.
Øigreivandet 212.
Økland (Bokn) 333.
Øksnevad g. (Klep) 231, 234.
Økstre g. (Jelse) 369.
Økstrefjorden 367, 370, 371.
Ølbør g. (Haal.) 256, 257.
Ølen 73, 325.
Ølenfjord 11.
Ølesundet 16, 354, 365.
Ølfarvik, se Elfarvik.
Ølmedalen 341.
Ørland g. (Sand) 378.
Ørneknuden 200.
Ørsdalen 13, 204, 205, 207.
Ørsdalselven 19, 205.
Ørsdalsvandet 21, 205.
Ørsland g. (Sognd.) 192.
Østebø g. (Finnø) 286, 287, 289; se Ystebø.
Østebø (Hetl.), se Austbø.
Østebødalen 11, 274.
Østebøelven 275.
Østebøheia 275.
Østerhus (Strand) 283.
Østhus g. (Renn.) 292; (Skud.) 304; (Av.) 315; (Jelse) 369
Østmandshoved 362.
Østreim (Saude), se Austareim.
Østreimdalen, se Austreimdalen.
Østrem, se Austreim.
Øverland g. (Nerstr.) 347, 348, 350.
Øvrebygden 206, 207.
Øvrebø g. (Torv.) 319; (Fist.) 356.

Rettelser.

Side 34. I den her meddelte tabel er Fister herreds folkemængde i 1801 feilagtig angivet til 576 istedetfor 554, og Hjelmelands til 1200 istedetfor 1222.

» 70, linje 13—17 f. n. Det her anførte er noget misvisende. Det første forslag om anlæg af en Jæder-bane blev fremsat paa Kleps tingsted efter endt tingforhandling vaaren 1866. Jfr. J. B. Halvorsen, Norsk forfatterlexikon, 2det bind, side 398.

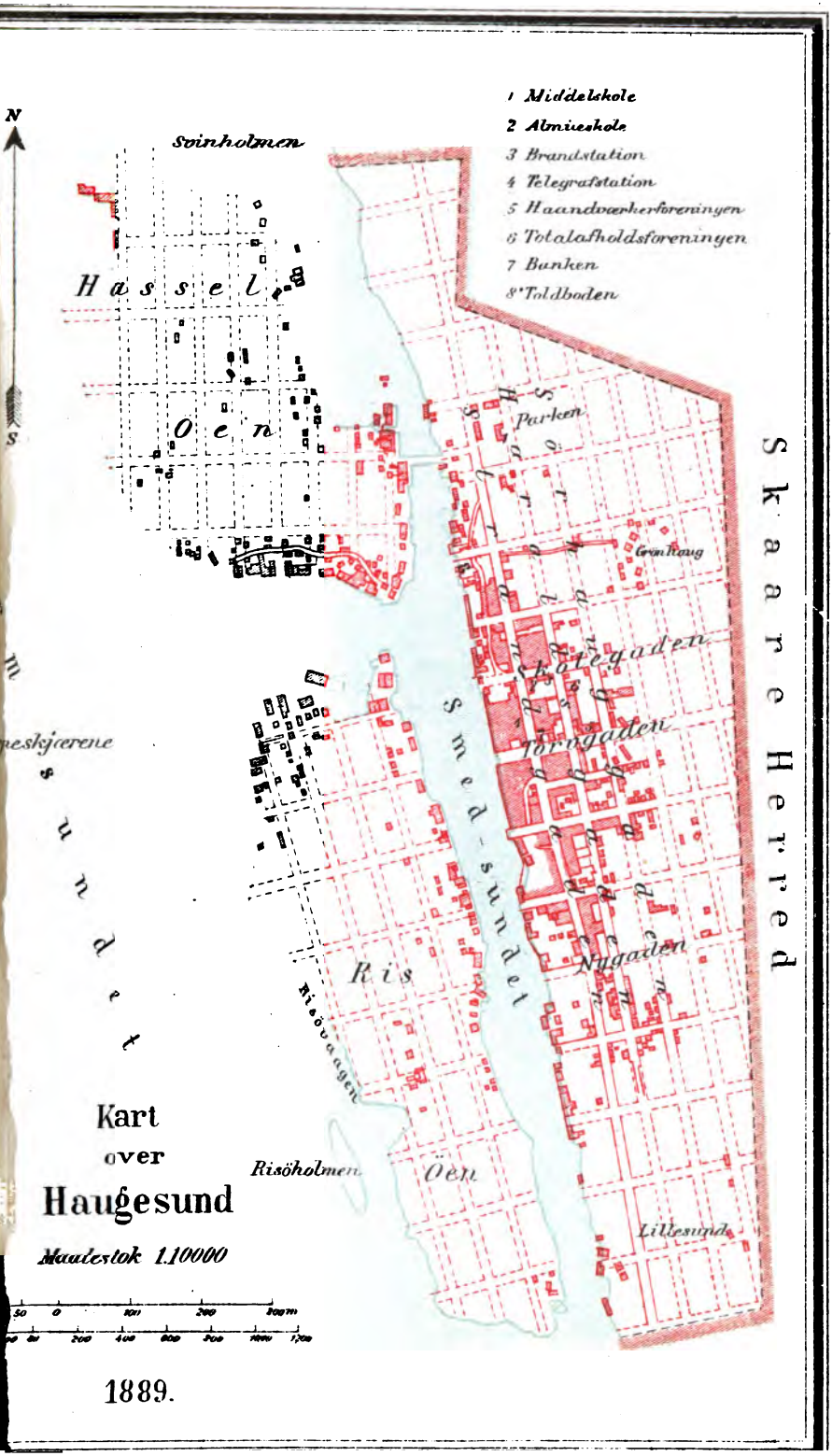
1 Middelskole
2 Almueskole
3 Brandstation
4 Telegrafstation
5 Haandvaerkerforeningen
6 Totalafholdsforeningen
7 Banken
8 Toldboden
N
S
Svinholmen
Hassel
Oen
Parken
Grönhaug
Skaare Herred
Kolegaden
Torvgaden
Smed-sundet
Nygaden
Ris
Risövaagen
Risöholmen
Öen
Lillesund
Kart
over
Haugesund
Maalestok 1.10000
1889.

AUGESUND
Torvestad
Viksnæs
Avaldsnæs
Tysvær
Hinderaa
(Nærstrand)
Jelse
Erfjord
Hjøsenæs
Koperyik
Akre
Bukken
Hjelmeland
Randø
Fiskestad
St. Bukken
Halsnø
Finø
Fister
Aardal
Falnæs
(Skudesnæs) Fyr
Skudesnæshavn
Rennesø
Sørbø
Fogn
Utsten Kloster
Talgø
Askø
Strand
Hvitingsø
Randeberg
STAVANGER
Hetland
Idsø
BUKKEN FJORD

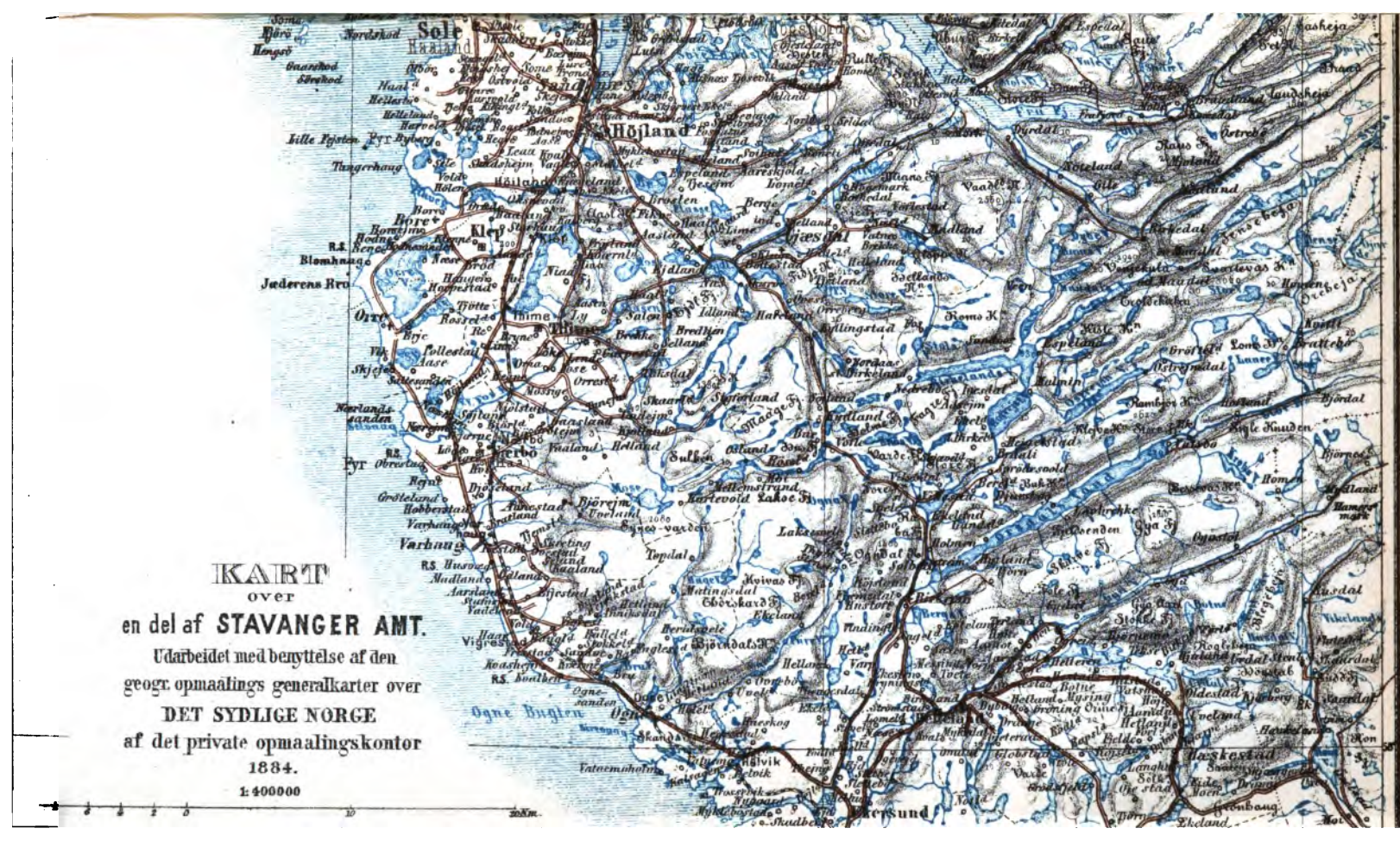
KART
over
en del af STAVANGER AMT.
Udarbeidet med benyttelse af den
geogr. opmaalings generalkarter over
DET SYDLIGE NORGE
af det private opmaalingskontor
1884.
1:400000
Sole
Hjøland
Klep
Jæsdal
Orre
Varhaug
Ogne
Ogne Bugten
Eikersund
Haaskestad
Jæderens Bro

HAUGESUND
Torvestad
Avaldsnæs
Tysvær
Hinderaa
(Nærstrand)
Jelse
Erfjord
Hjøse
Kopervik
Akre
Bakken
Hjelmeland
Fiskestad
St. Bakken
Halsnö
Finn
Fister
Aardal
Falnæs
(Skudesnæs) Fyr
Skudesnæshavn
Rennes Ö
Nörbö
Fogn
Talgö
Utsten Kloster
Hausken
Askö
Strand
Hvitingsö
Randeberg
STAVANGER
Hetland
Idsö
BUKKEN FJORD

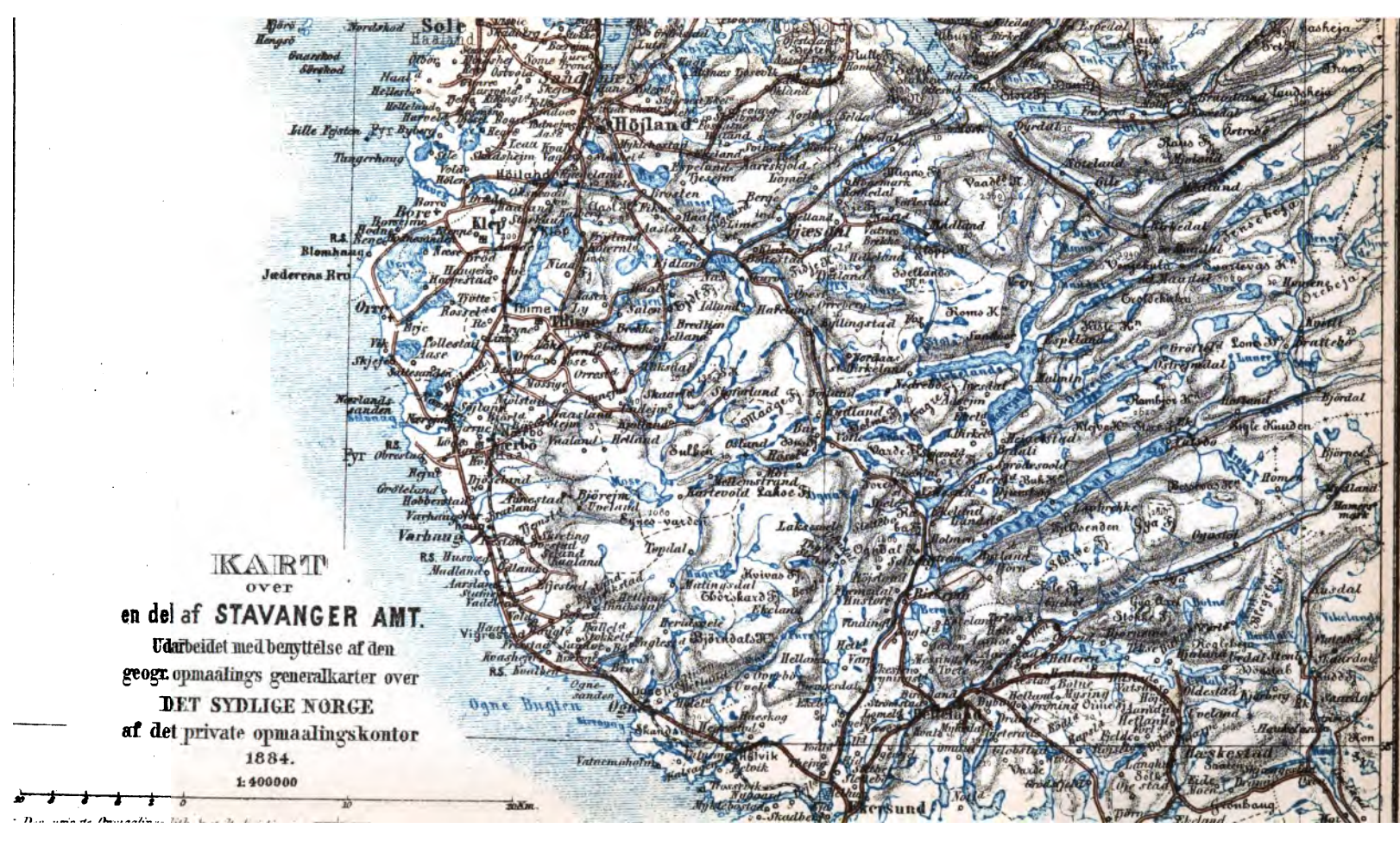
KART
over
en del af STAVANGER AMT.
Udarbeidet med benyttelse af den
geogr. opmaalings generalkarter over
DET SYDLIGE NORGE
af det private opmaalingskontor
1884.
1:400000
Sola
Høiland
Bore
Klep
Ogne Bugten
Varhaug
Bjerkreim
Egersund
Haaland